DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

MUHİTTİN BİRGEN

Hazırlayan ZEKİ ARIKAN

İTTİHAT VE TERAKKİ'DE ON SENE

İttihat ve Terakki Neydi?

Kitap YAYINEVİ

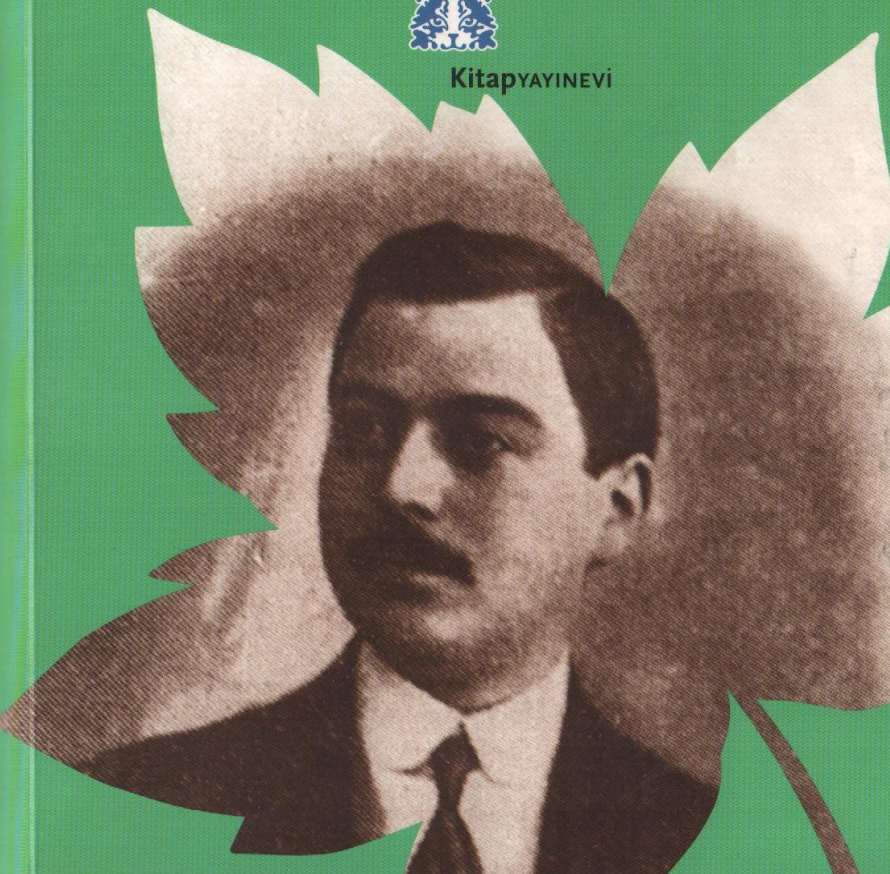

KİTAP YAYINEVİ – 108
SAHAFLAR ÇARŞISI DİZİSİ – 3

İttihat ve Terakki'de On Sene / 1. Cilt: İttihat ve Terakki Neydi? / Muhittin Birgen

© 2006, Kitap Yayınevi Ltd.

Hazırlayan ve Notlayan
Zeki Arıkan

Düzelti
Nurettin Pirim

Kitap Tasarımı
Yetkin Başarır, BEK

Tasarım Danışmanlığı
BEK

Grafik Uygulama ve Baskı
Mas Matbaacılık A.Ş.
Dereboyu Caddesi, Zağra İş Merkezi B Blok 1
Maslak-İstanbul
T: (0212) 285 11 96
E: Info@Masmat.com.tr

1. Basım
Mart 2006

ISBN Takım 975 6051-21-3 / 1. Cilt 975 6051-22-1

Yayın Yönetmeni
Çağatay Anadol

Kitap Yayınevi Ltd.
Cihangir Caddesi, Özoğul Sokağı 20/1-B
Beyoğlu 34433 İstanbul
T: 212 292 62 86 F: 212 292 62 87
E: kitap@kitapyayinevi.com
W: www.kitapyayinevi.com

İttihat ve Terakki'de On Sene

1. Cilt

İttihat ve Terakki Neydi?

Hazırlayan ve Notlayan
Zeki Arıkan

Kitap Yayınevi

Önsöz

Zeki Arıkan

Anı, edebiyatın türleri arasında yer alır ve bir dönemin tarihine ışık tutar; kişileri, olayları, bunlar arasındaki ilişkileri ortaya koyar. Kimi anılar da savunma amacına yöneliktir. Anıların, bir dönemin tarihini bir bütün olarak aydınlatmadaki rolü elbette tartışılabilir. Ama yine de bunların tarihin yapıcı unsurları arasında sayıldığına şüphe yoktur. Anılarını kaleme alan kimsenin, anlatım ve açıklamalarında ne kadar öznel olursa olsun, yine de birtakım boşlukların doldurulmasına katkıda bulunduğuna şüphe yoktur.

Türkiye'nin yakın tarihine damgasını vurmuş, bütün bir geleceğini etkilemiş, Cumhuriyetin laboratuvarı işlevini görmüş bir partinin içinde bulunmuş olanların yazdıkları anıların büyük bir değer taşıdığına şüphe yoktur. Hele hele bu anılar, söz konusu partinin sözcülüğünü yapan, ideolojisini savunan bir gazetenin içinde çıraklıktan başlayıp başyazarlığa kadar yükselmiş birinin kaleminden çıkmışsa değeri o kadar önemli olur. *İttihat ve Terakki'de On Sene* başlıklı bu anılar Muhittin Birgen imzasını taşımaktadır. Üstelik Birgen, İttihat ve Terakki'nin sol kanadı içinde yer almış, eğitimci, yazar, çevirmen, kooperatifçi, siyaset adamı, düşünür olarak haklı bir üne kavuşmuştur. *Tanin* başyazarı, Mustafa Kemal Paşa'nın Matbuat ve İstihbarat umum müdürü, Azerbaycan Maarif Komiserliği danışmanı, Bakû Üniversitesi'nde privat doçent, *Meslek*, *Halk* gazetelerinin yayıncısı, Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatif müdürü, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Çorum, TBMM'de Mardin milletvekili... Bütün bunlar onun hareketli ve fırtınalı yaşamının kilometre taşları olarak görülmektedir. Yorucu bir yaşam kavgasından sonra, onun İttihat ve Terakki dönemini yazabilecek biri olması nedeniyle 1936 yılında anılarını yazmaya başlaması, şüphesiz Birgen'in en isabetli kararlarından biridir. Çünkü Muhittin bu çal-

kantılı dönemi bu kadar geniş bir bakış açısıyla değerlendirebilecek, yorumlayabilecek en yetkili insanların başında geliyordu. Kendisi sürekli olarak olayların içinde yer almış, dönemin kişi ve kuruluşlarıyla yakın bir iletişim içinde bulunmuştur. Her ne kadar O, dönemin tarihini yazmadığını sık sık vurguluyorsa da anıları İttihat ve Terakki'nin tarihine büyük bir katkı niteliğindedir. Anılar on yılla yani 1908-1918'le sınırlı kalmıyor. Bu tarihten önceye kadar gidiyor ve Milli Mücadele'yi de kapsayacak biçimde Cumhuriyet'in ilk yıllarına doğru uzanıyor. Bir yandan İstanbul'dan Balkanlar'a, Almanya'ya; öte yandan Anadolu bozkırlarına, Suriye çöllerine, Bahrihazer ufuklarına kadar çok geniş bir mekânı kapsıyor. Tunaya hocanın deyiminden yola çıkarak denebilir ki Muhittin Birgen'in anıları "*Bir dönemin, bir çağın, bir kuşağın, bir partinin*" tarihine ışık tutuyor.

Muhittin Birgen'in anıları 1936-1937 yıllarında *Son Posta* gazetesinde dizi halinde yayımlanmış, fakat kitap olarak çıkmamıştır. İşin ilginç yanı da bunlardan şimdiye kadar çok sınırlı ölçüde yararlanılmış olmasıdır. Ancak çok kısa bölümler ve alıntılar *Yakın Tarihimiz*'in sayfalarında bir yankı bulabilmiştir (I, 410; II, 157; III, 345, 348 (1962-1963). Benzer bir yargı da anıların yazarı için söz konusudur. Evet, ne yazık ki Muhittin de yakın tarihimizin unutulmuş insanları listesinde yer almıştır. Kendisini ancak yakın dönemin sosyal, ekonomik, kültürel ve Türkiye'de solun tarihini inceleyen uzmanlar biliyor.

Uzun yıllardır bu anıları güncelleştirip kamuoyuna sunmanın uğraşı içindeyim. Kitap Yayınevi imdada yetişmeseydi bütün çabalarım boşa çıkacaktı. Bu nedenle öncelikle bu yayınevine ve onun yayın yönetmeni Çağatay Anadol'a, yayınevi çalışanlarına minnet ve şükranlarımı dile getirmeyi borç bilirim. Birgen'in torunu, "Küçük" Asude'nin kızı Zeynep Yüksel, Nüzhet Hanımın kızı Güner Baykal, Birgen ve çevresi hakkında bütün bildiklerini benimle paylaşmak inceliğini göstermişlerdir. Kendilerine çok şey borçlu olduğumu özellikle belirtmek isterim. Prof. Dr. Salih Özbaran ve Prof. Dr. Feroz Ahmad'ın teşvikleri beni yüreklendirmiştir. Kitabın bilgisayar dizgisini yapan Şenay Kıvrak'a, İzmir Milli Kütüphane çalışanlarına, basım ve yayında emeği geçenlere teşekkürler. Prof.

Dr. Yavuz Akpınar ve Canan Yücel Eronat'ın verdikleri desteği de unutmuyorum. Kızım Gizem, İzmir'de ulaşamadığım kimi kitapların tıpkıçekimlerini Amerika'dan göndermiştir. Çalışmalarım sırasında çeşitli zorlukların aşılmasında desteğini gördüğüm Dr. Hilal Ortaç Gürpınarlı, Arzu Baykara, İlker Yücel, Bahar Arslan, Cihan Üzgün'ün adlarını unutmadığımı da belirtmek isterim.

Bu anıların kamuoyunda yeni bir tartışma ortama yaratacağına inanıyorum. Böylece yakın tarihimizi, bu tarih içinde rol oynayan kişileri yeni bir bakış açısıyla değerlendirmek ve sorgulamak fırsatını bulacağımıza kuşkum yoktur. *Tanin* başyazarını yeniden "*okumak*" bize bu olanağı verecektir.

Muhittin Birgen'in dili akıcıdır. Fakat bugün kullanımdan düşmüş birçok söz ve deyimleri de içermektedir. Böyle olmakla birlikte anıların diline ve onun anlatımına dokunmak istemedim. okurların karşılaştıkları zorlukları aşabilmeleri için de kitabın ikinci cildinin sonuna bir sözlük eklemeyi gerekli gördüm. Bu anıların kamuoyuna yararlı olmasını diliyorum.

Göztepe, 22 Ekim 2005

İçindekiler

Önsöz v

Giriş 9

Birinci Cilt 61

I. İttihat ve Terakki Ne İdi? 63

Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığı 120

Nazırlar Nasıl seçilirdi? 121

Hakkı Paşa Kabinesi 122

Mahmut Şevket Paşa'nın İdaresi 123

Enver Paşa 125

Arkadaşları atlattım 126

Bakû'daki mülâkatım 127

Enver Paşa teşebbüste ifratın kurbanı oldu 129

Enver Paşa'nın gayesi 129

Enver Paşa hakimiyeti eline nasıl aldı? 130

Enver ve Talat'ın ayrı düşünceleri 131

Doktor Nazım'a yazdığım mektup 132

Enver baskıncıların başında 133

Enver'in noksanları 133

İttihat ve Terakki'nin Siyaseti 135

İttihatçılar zamanında Prens Sabahattin'in

ademi merkeziyet fikri 138

İttihatçıları birbirine bağlayan rabıta: vatanperverlik 142

İttihat ve Terakki'nin kaç rengi vardır? 143

İttihat ve Terakki'nin harici siyaseti 144

Neden İngiliz dostu oluyorduk? 145

Kâmil Paşa'nın planları 146

Kâmil Paşa'yı niçin tuttuk? 147

İlk muvaffakiyetsizlikler 148

Avrupa'nın lakaydisi 149

Rusya'nın siyaseti 150

O zamanki Türkiye'nin mevkii 150

Osmanlı hükümeti mutlaka batacak mı idi? 152

Reuter'in o zamanki muhabiri ne diyor? 152

İttihat Terakki'nin yeni siyaseti 154

Fransa dostluğu 154

Harici darbeler 155

İngiltere muhaliflere yüz veriyor 158

Rusya'nın Babıâlî'deki çalışması 158
Almanya namına kim çalışıyordu? 159
Fransız misyoner teşkilatı 159
Viktorya Mitran kimdi? 160
İttihat ve Terakki'nin hüviyeti hakkında bir mektup 160
Benim kanaatlerim 163
Saît ve Talat Paşaları mukayese eden ikinci mektup 164
Harbe nasıl girdik? 169
Çara Sultanın selamını götüren heyet 170
Seyahatin ehemmiyeti 170
Rusya'nın istedikleri 171
Nagehani bir değişme 173
Çarın Romanya Kralını ziyareti 176
Memnun olarak dönerken 177
Kurt ile kuzunun kardeşolmaları 178
Cihan harbinin ilk mesuliyetleri 180
Almanya ile ittifak 181
İttifak nasıl akdedildi 182
İttifakın şartları ne idi 183
Almanya ile ittifakın sebepleri 184
Yalta'dan dönerken 185
Başka bir şey yapılabilir miydi 186
Harbin yegâne kahramanları 187
Seferberlik 188
O zamanki ruhî halet 189
Seferberlikte acelenin sebepleri 191

II. Cihan Harbine Nasıl Girdik? 192
İlk büyük meydan muharebelerinden sonra 192
Seferberlikte Enver Paşa 193
Enver Paşa'nın ruhî haleti 194
Harbe girip girmemek meselesi 195
Harbe girmeye vaktimiz olmayacak! 196
İtilaf devletleri ile olan vaziyet 197
Karadeniz vak'ası ve harbe giriş, emrivaki 198
İlk haberler 199
Merkezîumumîde 200
Ben ne yazacağım? 201
Başımızın çaresine bakmak lazım! 202
Merkezîumumînin sansürü 203
Talat Bey'in sözleri 204

BAY CAHİT ALDANMIŞTIR 205
OK YAYDAN ÇIKMIŞTI 205
BAŞIMIZA GELEN KAZA! 206
BENİM KANAATİM 208
ASIL EMRİ KAYZER Mİ VERMİŞTİ? 209
BİRKAÇ GÜN SONRA 210

III. HARBİ NASIL İDARE ETTİK? 212
İLK TAARRUZLAR 213
BOĞAZLAR DÜŞMÜŞ OLSAYDI! 214
GELİBOLU'DAN ELMALI KARARGÂHINA 214
BİR "HİÇ" 215
O MÜDAFAAYI GÖRMEK LAZIMDIR 216
MÜDAFAANIN ÜÇ SAFHASI 216
YARIMADA GÜZELDİR 217
VEHİP PAŞA KARARGÂHINDA 218
SİPERLER ARASINDA 219
DÖNÜŞ 220
MÜDAFAANIN TESİRLERİ 220
MÜDAFAANIN DAHİLDEKİ TESİRLERİ 222
SURİYE'YE DEĞİL, MISIR'A 224
O ZAMAN HAYAL DEVRİNDE İDİK 225
İLK TAARRUZ PLANLARI 226
TAARRUZLARI YAPTIK VE MUVAFFAK OLAMADIK 227
NEDEN SONRA 228
KABAHATİ GELİN ETMİŞLER 229
AVRUPA CEPHELERİNDE TÜRK ASKERİ 230

IV. HARBİN SİYASİ İDARESİ 236
SİYASET VE ASKERLİK 236
DEVLET "*BEN*"İM 237
SANSÜR 238
MATBUATIN KÂĞIDI 239
İAŞE İŞLERİ 239
İDARE İŞLERİ 240
AHLAKİ İNZİBATA VARINCAYA KADAR 240
BU HALİN NETİCELERİ 241
HARP VE MECLİSİ MEBUSAN 242

V. BULGARİSTAN'IN HARBE GİRİŞİ 245
İMPARATORLUKTA VERASET İDDİALARI 245
HASTA ADAMIN CANLANIŞI 245

Panslavizm – Pancermanizm 246
Bulgaristan'da İstanbulistler 247
Pancermanist hülyası 248
Bulgarların harpteki rolleri 249
Bulgar kissasından alınacak hisse 249

VI. Ermenilerin İsyanı 251
İsyana hazırlık haberleri 251
İki taraflı tedbir 252
Nasihatler tesirsiz kaldı 253
İsyanı şiddetli bir tedip karşıladı 254
Harp mabudunun kanunu 254
Tedipteki şiddeti kim istedi? 256
Ermenilerin talihsizliği 258

VII. Cemal Paşa ve Suriye 260
Cemal Paşa namuslu bir adamdı 262
Felyahya Cemal Bâşâ 264
Paşa geliyor! 265
Cemal Paşa'nın eseri 267
Müstemleke siyaseti güdüyorduk 268
Suriye ve Hicaz'ın idaresi 269
Ademi merkeziyet tatbik edilemez mi idi? 270
Tedip fazla kuvvetli idi 271
Niçin yumuşak bir siyaset takip etmeli? 272
Tevfik Paşa'nın İstanbul'a getirdiği haber 273
Hicaz'ın idaresi 274
Cemal Paşa'nın hatası 275
Şerif Hüseyin İngilizlere dönüyor 276
Hicaz'ın İngilizlere geçmesi 277

VIII. Kafkas Cephesi Muharebeleri 280
Sarıkamış felaketinin önüne geçilememişti 283
Rusların ikinci hücumları 284
Enver Paşa ne tarzda bir muzafferiyet istiyordu? 285
Vehip Paşa da bir iş göremedi 285
Rusların ilerlemeleri 286
Yeni bir ümit: Mustafa Kemal Paşa 286
Enver Paşa'dan şikâyetler başlıyor 289
Milli kahraman kimdir? 290

IX. Irak Muharebeleri 293
Irak cephesinin ehemmiyeti 296

Hindistan hülyaları 298
Mesul yalnız Enver midir? 299
Irak cephesi ihmal ediliyor 300
Askerde yeis başladı 300

X: Harbin İktisadi Vaziyeti 303
Artık muharebeyi kaybettik 303
Tekalifi harbiye komisyoncularının zararları 304
Muharebeyi kaybettiren sebepler 306
İktisadi dertlere çare bulunamaz mı iddiası? 306
Vagon ticareti ne idi? 307
Men-i ihtikâr komisyonu 308
İstanbul'da pahalılık başgösterdi 308
Harp zenginleri 312
İsmail Hakkı Paşa'nın daveti 317
Kara Kemal onun başlıca hasmı idi 318
Hüseyin Cahit'in İsmail Hakkı Paşa hakkındaki kanaati 319
İsmail Hakkı Paşa'nın asıl kabahati 321
İstanbul heyeti merkeziyesinin iktisadi faaliyeti 323
İaşeciler ne yaptılar? 324
İstanbul heyeti merkeziyesinin ikinci gayesi 325
Ekmek meselesi 326
İşler çok berbat oldu 328
İttihatçıların yapmaları ve lazım gelen iş 329
Kantariye Şirketi 331
Bakkallık ve kooperatifçilik 333
Tenkit edilecek nokta 336
Plansız iktisat 337
Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu 338
Harp zenginlerinin mahiyeti 341
Harbin ahlaka tesiri 342
Asıl ittihatçılar fakirdiler 342
Bir mektup 343
Vakfa terkedilen para 347
Kantariye Şirketi'nin kârı 347
Milli Mahsulat Şirketi 348
Unutulmuş bir isim 349
Mali işler nasıl cereyan etti 349
Vergi verme kabiliyeti düşüyor 350
Borç memleketi iflasa sürüklüyordu 350
Meşrutiyet maliyesi 351

İLK HAMLEDE MALİYE TEKNİĞİNİN ISLAHI 352
TÜRKİYE'DE NAFİA ESERİ VE ECNEBİLER 353
TEREDDÜT VE LİBERAL BİR İKTİSAT SİSTEMİ 354
ALMANYA'NIN MALİ KUDRETİ VE BİZİM PARA İHTİYACIMIZ 355

XI. İTTİHAT VE TERAKKİ DEVRİNDE FİKİR HAREKETLERİ 358
BENDE İLK TÜRKLÜK ŞUURU 359
ZİYA GÖKALP 361
ZİYA GÖKALP'İN FİKİRLERİ 362
ZİYA GÖKALP'IN HÜVİYETİ 363
ZEKÂYİ ADALİ DE NEDİR? 364
İTTİHATÇILAR ZAMANINDA SAĞ FİKİRLER 365
SEBİL'ÜR-REŞAT'IN ROLÜ 366
İTTİHAT VE TERAKKİ KÜLTÜR YAPIYOR 366
HARP MECMUASI 367
ZİYA GÖKALP 368
KADINLARIN SERBESTİSİ 368
TOPRAK KANUNLARI 372
ZİYA'YAGÖRE CEMİYETTE KADININ ROLÜ 373
ZİYA'NIN LAİKLİĞİ 374
ÜNİVERSİTENİN MUHTARİYETİ 379
ZİYA'NIN TESİRLERİ 380
ZİYA GÖKALP'IN PROGRAMI 381
ZİYA'NIN ESERİ 382
MÜNEVVERLERİN FAALİYETİ 383
MEMDUH ŞEVKET VE ALİ İHSAN'IN FİKİRLERİ 384
MESLEKİ TEMSİL NAZARİYESİ 384
MESLEKİ TEMSİLCİLERİN PROĞRAMI 386
HAKİKİ İNKILAP 389

XII. CİHAN HARBİNİN SON PERDESİ 391
RUSYA'DAKİ İHTİLAL 391
ALMANYA'DA TAYIN USULÜ İYİ İŞLİYORDU 392
KAYZER ALEYHİNDE SÖYLENMEYE BAŞLAMIŞLARDI 393
ŞİKÂYETLER BAŞLIYOR 394
SEYAHAT İNTİBALARI 399
DOKTOR NAZIM KIZDI 401
İTTİHAT VE TERAKKİNİN ÜÇÜNCÜ KONGRESİ 402
ENVER PAŞA İLE NAPOLYON'UN MÜŞTEREK VASFI 404
ENVER PAŞA'NIN SÖZLERİ 406
LEHİSTAN'IN VAZİYETİ 407
WİLSON'UN ROLÜ 408

AVUSTURYA'NIN BECERİKSİZLİĞİ 409
FALKENHAYN SURİYE VE IRAK ORDULARI BAŞKUMANDANI OLDU 419
BİZ ÇEKİLDİKÇE ARAPLAR İNGİLİZLERE İLTİHAK EDİYORLARDI 420
BİZİM KEHANETLERİMİZ 421
TALAT PAŞA'NIN ÖĞRENMEK İSTEDİĞİ ŞEYLER 422
YAPACAK BAŞKA BİR ŞEY KALMAMIŞTI 424
MÜNFERİT SULH HAVADİSLERİ 426
VAHDETTİN TAHTA ÇIKIYOR 426
VAHDETTİN'İN İLK İCRAATI 433
HARBİN SON SAFHALARINA BİR BAKIŞ 435
HİNDENBURG ERKÂNIHARBİYE REİSİ 436
İTALYANLARA YAPILAN TAARRUZ 437
GARP CEPHESİNDE VAZİYET 438
ALMANLAR MARN NEHRİNİ GEÇİYORLAR 439
BERLİN'DE BEDBİNLİK 440
ALMAN MATBUATININ TÜRKİYE ALEYHİNDEKİ NEŞRİYATI 441
SEFARETİN GAFLETİ 443
ALMANLARDA MANEVİYAT KIRILMIŞTI 444
HENÜZ HUDUTLAR BOZULMAMIŞKEN SULH YAPMAK LAZIMDI 446
KAYZER'İN VAZİFESİ ÇEKİLMEKTİR 446
ERZBERGER'İN HAKLI OLDUĞU NOKTA 447
TEHLİKE YOK MU İDİ? 453
TALAT PAŞA BERLİN'DE 454
FENA HABERLER GELİYOR 456
AHVALİN ÜZERİMİZDEKİ TESİRLERİ 456
TALAT PAŞA İLE ÖĞLE YEMEĞİ 457
TALAT PAŞA NE DÜŞÜNÜYOR? 459
TALAT PAŞA VAHDETTİN'İN DÜŞÜNCELERİNİ BİLİRDİ 460
FİKRİMİ TALAT PAŞA'YA AÇIKÇA ANLATTIM 461
ENVER PAŞA'NIN ARKASINDAN SÜRÜKLENMİŞTİ 462
DÖRT SENEDİR GÖSTERİLEN GEVŞEKLİK 463
TALAT PAŞA NE YAPABİLİRDİ? 464
ENERJİSİ AZ BİR İNSAN: TALAT PAŞA 465
İSTANBUL'A DÖNÜŞ 466
GARP CEPHESİNDE MÜTTEFİKLERİN HÜCUMLARI 467
BİR AN EVVEL HAREKET 467
DÖNÜŞ 468
SON GAYRETLER 470
İŞ İŞTEN GEÇMİŞTİ 471
TREN YOLUNA DEVAM EDEBİLECEK Mİ? 474
BELGRAD'A DÖNÜYORUZ 475

Eski hatıralar 476
Romanya üzerinden avdet 477
Almanların isyanı 478
Yazık Türkiye mahvolacak 479
Almanlara tecavüz ediyorlar 480
Sürüden ayrılanı kurt kapar! 481
Vatan toprağının sevinci 481
Torpil tarlaları arasında 482
Acaba İstanbul'u nasıl bulacaktık? 483
Türk sularında okuduğumuz ilk gazete 484
Tanin'in vazifesi bitmişti 485
Talat niçin istifa etmiş? 485
Celal Bey'in başına gelenler 486
Bir arkadaştan aldığım mektup 487

XIII. Mütareke günlerinde İttihat ve Terakki 489
Bulgarlar yorulmuşlar 489
Talat Paşa seyahatinde neler görmüştü? 490
Fransızlar ve İngilizler, Wilson prensipleri 490
Talat Paşa İstanbul'a ne zaman geldi? 492
İttihat ve Terakki kongresi 493
Enver Paşa Talat Paşa'yı tehdit ediyor 493
Enver'in projeleri 494
İngilizler Türkiye'yi kurtarırlar mı? 495
Rahmi Bey'in temasları 496
İzzet Paşa'nın rolü 497
İttihat ve Terakki'nin son devrinde bulunanlar 497
Ziya Gökalp'ın dalgınlığı 498
Tanin'in neşriyatı 499
İttihat ve Terakki'nin tarihi vazifesi bitti mi? 499
Tanin'in vazifesi şimdi başlıyor 500
Mithat Şükrü de Tanin'in kapatılması fikrinde 501
Ne olacaktı? 502
Talat Paşa inkılapçı idi 503
Akşam olunca 505
Talat Paşa da Tanin'in çıkmasında fayda görmüyor 506
İttihat ve Terakki hayatta yaşayamayacak 507
İttihat ve Terakki'nin ortadan çekilmesi hayırlıdır 508
Kongreyi hakem tayin etmek 508
Talat Paşa salonda 510
Talat Paşa fikrini söylüyor 511

Ben bu yükü taşıyamam 511
İttihat ve Terakki'yi kongreye teslim edeceğiz 512
Korkmak değil, utanmak! 513
Geride bırakılan on sene 514
General Townshend'den gelen mektup 514
Tam kölaii kapma zamanı 515
Muhalefet-bir takım serserilerin yardımıyla iş görmek istiyordu 515
Refi Cevat 516
Pehlivan Kadri kimdi? 517
Damat Ferit'in hüviyeti 517
Vahdettin Mondros'a Damat Ferit'in muhakkak gönderilmesini istiyordu 518
Ben Ferit Paşa'yı göndereceğim 518
Ferit Paşa mutlaka gidecek 520
Ahmet Rıza Bey'in macerası 520
Talat Paşa'nın samimiyeti 523
Ne biz senden vazgeçebiliriz ne de sen bizden vazgeçebilirsin 524
Söz Kongrenindir 525
Kongre devam ediyor 527
İttihat ve Terakki'ye yeni bir unvan 527
Yeni ve milli bir unsur 528
Yeni bir isim: Tecedd0t 529
Tecedd0t kelimesinin manası 531
Beyhude uğraştık 532
Büyük bir hatıra 532
Tecedd0t Fırkası'nın programı 534
Programı tatbik etmek için kuvvetimiz yoktu 535
Aramızda kuvvetli şahıslar yoktu 536
Tanin meselesi 537
Tanin'i nasıl çıkardık? 538
Ele geçmemeyi kafama koymuştum 540
Enver'in, Talat'ın, Cemal'in vaziyetleri 541
Yakayı elevermek istemiyorum 541
Herkesin nazarları değişti 543
Peyam–Sabah çıkıyor 545
Mütareke hakkında müzakere 546

Birinci Cildin sonu

Giriş

Zeki Arıkan

Muhittin Birgen

Muhittin Birgen'in anılarını değerlendirmeden önce, onun yaşamöyküsü üzerinde kısa da olsa durmanın gerekli olduğu kanısındayım. Çünkü öncelikle anıların yazarını bilmemizin zorunlu olduğu inancındayım. Gerçi daha önce onun üzerine yaptığım bir çalışmada,[1] bu boşluğu doldurmaya çalışmıştım. Ancak burada bir kez daha onun yaşamı üzerine bildiklerimizi gözden geçirmeli, daha sonra bulduğum kimi belgeleri de eklemeli, diye düşünüyorum.

Öncelikle onun, 1939 yılında Mardin milletvekili olarak TBMM'ne girdiği zaman kendi el yazısıyla yazdığı dosyasında bulunan özgeçmişi üzerinde durmak istiyorum:[2]

> *İstanbul'da doğdum, aslen Yozgatlıyım. İlk, orta ve âli tahsilimi İstanbul'da yaptım. 906 tarihinde Hicaz Demiryolu idaresine memur oldum. 908 senesinde istifa ederek gazeteciliğe ve muallimliğe geçtim. 913 senesine kadar Tanin Gazetesi tahrir müdürlüğünü ve 919 senesine kadar da aynı gazetenin başmuharrirliğini yaptım. Bu zaman içinde 914 tarihine kadar Felsefe ve Edebiyat muallimi olarak Üsküdar İdadi ve Sultanilerinde çalıştım. 914'ten 919'a kadar Çorum Mebusu olarak Osmanlı Meclisi Mebusanı'nda bulundum.*
>
> *Milli Mücadele devrinde 920-921'de Ankara'da Hakimiyetimilliye başmuharrirliği, Yeni Gün muharrirliği ve sair muhtelif hizmetlerle meşgul olduğum gibi Matbuat Umum Müdürlüğü'nü de yaptım.*
>
> *921 yazında siyaset hayatından çekilerek iki Türk ticaret şirketinin mümessili sıfatıyla Tiflis'e gittim ve bir sene sonra Azerbaycan Cumhuriyeti maarifinin ıslahı için Bakû'ya davet olunarak ora-*

1 Zeki Arıkan, Muhittin Birgen (1885-1951) *Tarihimiz ve Cumhuriyet*, Tarih Vakfı, İstanbul, 1997, 1-70.

2 Bu dosyadan yararlanmamı sağlayan TBMM Başkanlığına teşekkür ederim.

daki Pedagoji Enstitüsü ve Üniversite hocalıklarıyla beraber maarif müşavirliği yaptım.

924'te vatana avdet ettim ve iki sene Galatasaray lisesinde Tarih hocalığı yaptıktan sonra İzmir'de İncir Müstahsilleri Kooperatifi Müdürlüğü'ne tayin edilip İzmir'e gittim. Orada sekiz sene bu müessesenin müdürlüğünü yaptım ve bu müdürlüğüm esnasında büyümüş olan şirketi hukukan parçalayıp yerine İncir ve Üzüm Kooperatiflerinin Müşterek Satış İttihat Kooperatifini kurup, bir sene de onun başında bulunduktan sonra yorgunluktan mütevellit ağır bir hastalık neticesinde istifa ettim. Aynı müddet zarfında Milli Aydın Bankası –ki o muhitteki kooperatif müessesenin kredi teşkilatının merkezi idi– İdare Meclisi reisliğini yaptım. Yine aynı zamanda kooperatif müesseseleri için Mahalli İtibar Kooperatif Bankaları teşkilatını kurdum ve o havalide kooperatif kültürünü yaymak üzere Türk Kooperatifçisi adında aylık bir mecmua neşrettim.

Bu vazifelerden ayrıldıktan sonra bir müddet istirahat ettim ve tekrar gazeteciliğe başlayarak Son Posta Gazetesinin başmuharrirliğini aldım.

Muhittin'in el yazısıyla yazdığı bu özgeçmişi biraz açmak gerekir.

Muhittin, aslen Yozgatlı olan ve İstanbul'a yerleşmiş bir ailenin çocuğu olarak 1885 yılında dünyaya geldi.[3] Babası Ömer Lütfi Efendi, annesi Ayşe Fazilet Hanımdır. Unkapanı Rüşdiyesini ve Vefa İdadisini bitirdikten sonra Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nden mezun olmuştur.

1908'den önce Hicaz Demiryolları idaresinde memur olarak çalışan Muhittin Birgen, daha sonra bu görevinden ayrılarak Hadika-ı Meşveret, Üsküdar İdadisi ve Üsküdar Sultanisi gibi okullarda öğretmenlik yaptı. Muhittin okuttuğu edebiyat dersleriyle ilgili bir de *Yeni Edebiyat (İstanbul, 1330)* başlıklı bir kitap yazdı. *Tanin* Gazetesinin yayına girmesinden sonra, elinde bir yazıyla hocası Hüseyin Cahit'in kapısını çaldı. Yazısı gazeteye girdi ve kendisi de *Tanin*'e alındı. *Tanin*'de yazar, yazı işleri müdürlüğü gibi görevlerde bulundu. 1914 yılında başladığı başyazarlığı gazetenin mütarekede kapanmasına kadar sürdürdü. Anılarında ayrıntılı olarak anlattığı gibi Muhittin gerçek anlamda *Tanin*'le bütünleşti. Dönemin birçok ünlü kişisinin yazı yazdığı *Tanin* Türkiye'de çağdaş uygarlığın sa-

vunuculuğunu yapan bir gazete niteliğini taşıyordu. Ancak gazete giderek İttihat ve Terakki'nin sözcüsü durumuna da gelmeye başladı. Hüseyin Kâzım, Hüseyin Cahit yanında, üçüncü kurucusu olan Tevfik Fikret bu yüzden *Tanin*'den ayrıldı ve onu "*Lain*" olarak niteledi. Tevfik Fikret'in adı 146. sayıdan sonra artık görülmemektedir. Gazete, İttihatçıların iktidardan uzaklaştırıldığı 1912 yılında birkaç kez kapatılmış, bu yüzden Renin, *Cenin* vb başlıklar altında yayınını sürdürmüştür. *Tanin* 1909 yılında anonim şirket haline gelmiş ve İttihat ve Terakki'nin yayın organı olmakta devam etmiştir.

Öte yandan Muhittin Birgen *Halka Doğru* dergisinde kooperatifçiliği savunan yazılar yazıyordu. İmece şirketleri dediği kooperatifleri ülke kalkınması için bir model olarak kabul ediyordu.[4] O, aşağıda görüleceği gibi, bütün yaşamı boyunca kooperatifçiliği savunmuş, bunun en kapsamlı, en başarılı uygulamasını da İzmir'de göstermiştir.

Muhittin, Birinci Dünya Savaşı boyunca hükümetin politikasını savundu. Başyazıların İttihatçı hükümetin görüşlerini yansıtmasına özen gösterdi. Ama daha sonra dile getirdiği gibi, imzasız olan bu yazılardan herhangi bir rahatsızlık duymadı. O da belki inanmadan "*nihai zafer*"in "bizim" olacağını savunuyordu. Yine onun savaş süresince çeşitli gezilere katıldığını görüyoruz. İstanbul gazetecileriyle birlikte Çanakkale ve Suriye gezilerine katılmış, iki kez de Almanya'ya yolculuk etmiştir. Suriye gezisi sırasında Anadolu'dan geçerken üretimin ne kadar düştüğünü *Tanin*'e gönderdiği yazılarda dile getirmiştir.[5] 1918 Almanya yolculuğunda da artık her şeyin bittiğini kavramıştır. Burada özellikle Alman sol çevreleriyle yaptığı görüşmelerde, Erzberger'le konuşmalarında Almanların artık bizi desteklemediğine tanık oldu. Alman basınında hattâ Amerika ve Avrupa basınında Ermeni tehcirinden ötürü çıkan yazılar, Osmanlı İmparatorluğu'nu son derece zor bir durum-

3 Bu konuda kimi çelişkiler varsa da meclisteki dosyasında kendi kalemiyle 1885 tarihi verilmektedir. Biz de bunu kabul ediyoruz. Ayrıca bkz. Bülent Varlık, "Muhittin Birgen ve Türk Kooperatifçisi Dergisi", İletişim, 4 (1982), 165, not 2.

4 Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat"* (1908-1918), Ankara, 1984, 54, 212, 216, 409-410.

5 A. Mandelstam, *Le Sort de l'Empire Ottoman*, Paris, 1917, 145. Muhittin'in katıldığı Suriye gezisine Talat Bey (Muşkara), şair Celal Sahir, Bitlis mebusu Hasan Lami, İstanbul mebusu Salah Cimcoz, eski şehremeni ve İstanbul mebusu İsmet, Sina mutasarrıfı Behçet, Bilecik mebusu ve Darülfünun hocalarından Şemsettin, Darülfünun hocası Halim Sabit, Alman gazetecilerden Feldman ve Ober'le, İsmail Hakkı gibi kimseler katılmıştı. Bunların toplu bir resmi *Musavver Çöl* (5, 20 Kânunevvel 1332) dergisinde bulunmaktadır ve Muhittin kefiyelidir. Muhittin'in *Tanin*'de çıkan bu gezisiyle ilgili gözlemleri söz konusu dergide de dizi halinde yayınlanmıştır.

طنین

Tanin gazetesinin bir nüshası

da bırakıyordu. Alman kamuoyu zehirli bir propagandanın etkisi altında bulunuyordu. Muhittin'in tehcirin hangi koşullar altında yapıldığını anlatması sonucu pek değiştirmedi. Türkiye Almanya için artık bir "yük" olmuştu ve Alman sosyal demokratların da bu yükü taşımaları artık söz konusu olamazdı.[6] Muhittin'in Almanya'da bulunduğu sırada Almanya'ya gelen Sadrazam Talat Paşa da durumu kavradı ve Mütarekeden başka çare kalmadığı sonucuna vardı.

Muhittin, 1914 yılında Çorum mebusu olarak Osmanlı Mebusan Meclisi'nde yer aldı. Savaş boyunca meclisin pek fazla bir işlevi kalmamıştı. Milletvekilleri yasa önerilerini onaylamaktan başka bir şey yapmıyorlar, yapamıyorlardı. Kendi deyimiyle ellerini havaya kaldırıp indirmekten mebusların kolları yorulmuştu. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi de yine böyle bir hava içinde meclisten geçti ve onaylandı. Mütarekenin imzalanması, İttihat ve Terakki'nin üç büyük liderinin, Enver, Talat ve Cemal Paşa'ların yurtdışına kaçmaları geride kalanları çok zor durumda bıraktı. Basında İttihat ve Terakki'ye yönelik ağır saldırıların ardı arkası

kesilmiyordu. Talat, Enver ve Cemal Paşalarla arkadaşlarının firarı ülkede geniş yankılar uyandırmıştı. Çok geçmeden, savaş içindeki etkinlikleri epeyce dedikodulara yol açan iaşe ve men-i ihtikâr heyetlerinin hesaplarının gözden geçirilmesine, İttihatçıların önde gelenlerinin "*uhdesinde bulunan gayri menkul malların hiçbir sebep ve suretle başkasına ferağına müsaade edilmemesi*"ne, bankalardaki para ve hisse senetlerine el konulmasına karar verildi. Bunlar arasında Muhittin'in adı da geçmektedir.[7] *Tanin* zaten "susmuştu". Bir süre sonra başlayan tutuklamalar Muhittin'i daha da güç durumda bıraktı. Ancak o, daha önce Bekirağa bölüğünde "*misafir*" edildiği için tutuklanmasının ne anlama geleceğini biliyordu. Ele geçmemeye karar verdi. İstanbul'un değişik yerlerinde günlerce saklandı. Sonunda babasının "*avantür*" (serüven) olarak nitelediği bir işe, yani Anadolu'ya geçmeye karar verdi. Yalnız o değil, İstanbul'daki yurtsever aydınlar, gazeteciler, siyaset adamları vb bölük bölük Anadolu'ya geçiyorlar, İngiliz barikatlarını, her türlü tehlikeyi göze alarak aşıyorlardı. Kimler yoktu bu kervanda... Dr. Adnan (Adıvar), Halide Edip, Yunus Nadi vb..

İşte Anadolu'ya geçmeye karar veren Muhittin de bir çete oluşturdu ve uzun yolculuğa başladı. O, bu yolculuğun bütün ayrıntılarını anılarında dile getirmektedir. O tarihine kadar Anadolu'yu, Anadolu insanını hiç tanımayan Muhittin, yolculuğu ilerledikçe, insanımızı daha yakından tanıdıkça şaşkınlığa düşecektir. Yakup Kadri'nin çok daha sonra *Yaban* romanında dile getirdiği, İstanbul aydını ile Anadolu halkı arasındaki hesaplaşmayı Muhittin, işte Milli Mücadelenin ilk yıllarında yaşayacaktır. Süveyş kanalının açılmasının Anadolu'yu ekonomik yönden çökerttiğini bir köylünün ağzından duyduğu zaman şaşkınlığı daha da artacaktır.

Ankara'ya doğru giderken Kefken adasını karargâh tutmuş olan İpsiz Recep'i yakından tanıması bu yolculuğun en ilginç aşamalarından biridir. Onun "vizesi" alınmadan Anadolu'ya geçmek çok güçtü.[8] Takalarla silah ve cephane kaçırılması da yine onun bilgisi ve koruması altında yapılabiliyordu. İstanbul'dan Anadolu'ya geçen subay-

6 Muhittin Birgen, *Ermenilerin İsyanı*, (Haz. Zeki Arıkan), İzmir, 2005.

7 M. Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, Türkiye İş Bankası, Ankara, 1959, I, 8-9.

8 "*İbrahim Süreyya, Anadolu'ya İpsiz Recep diye tanınan birinin komutası altında grubun yardımıyla geçilebileceğini, olmazsa Yetimoğulları çetesinden yardım istenebileceğini biliyordu...*" bkz. Nuyan Yiğit, "Atatürk'le 30 Yıl, İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü", *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 2004.

Tanin gazetesi yazı kurulu. Üst sıra: Muhiddin Bey, Midhad Şükrü Bey, İsmail Müştak Bey. Orta sıra: Asım Bey, Hakkı Tarık Bey, Arif Cemil Bey. Alt sıra: Cemil Hakkı Bey, Falih Rıfkı Bey, Yusuf Ziya Bey.

ların ilk uğrak yerlerinden biri de Kefken olmuştu. Yalnız subaylar değil, aralarında idareciler de vardı. İpsiz Recep bunları ağırlar, sonra teknelerle yerlerine ulaştırırdı. Kurduğu birlik, genellikle eski çetecilerden oluşuyordu. Bunlar arasında ipten kazıktan kurtulmuş olanlar da yok değildi. Gönüllülerin de katılmasıyla İpsiz Recep'in hatırı sayılır bir güç haline geldiği görülmektedir.[9] İşte Muhittin Birgen de İpsiz Recep'in konuğu olmuş, onu çok daha yakından tanımak olanağını bulmuştur. Verdiği bilgiler, son derece önemli olmakla birlikte araştırıcıların gözünden kaçmıştır.

Muhittin ve arkadaşları İstanbul'dan ayrıldıktan kırk gün sonra Ankara'ya vardılar. Ankara'da bu ülke için yeni bir tarih başlamıştı. Ankara İdadisi (sonradan Milli Eğitim Bakanlığı binası) yeni gelenler için büyük bir koğuş haline getirilmişti. Muhittin burada kalmadı. Daha iyi bir evde kendisi için ayrılmış bir yere yerleşti.[10] Burada ihtiyaçlar basitti. Çarşıdan alınan pişmiş bir kelle, yere serilen bir yatak günlük yaşamın akışını rahatlıkla sağlıyordu. Yeni kurulmakta olan devletin hükümeti de türlü sıkıntılar içinde boğuşuyordu. "*Harp etmek için silah ve cephaneden, propaganda yapmak için matbaa ve kâğıttan mahrum olan bu milli hükümetin postanesinde pul, dairelerinde memur, hazinesinde para ve nihayet politika âleminde dostu yoktu.*"[11] Dahası Ankara'da matbaa yoktu, kâğıt yoktu, kitap yoktu. Yalnız Tanzimat döneminde kurulmuş, fakat neredeyse hurda bir demir yığını haline gelmiş bir vilayet matbaası ve bir vilayet gazetesi vardı. Ama eksikliği duyulan en değerli nesne de kâğıttı.

Ya Meclisin yapısı ve İttihatçılar konusu? Muhittin bu sorunu, İttihatçı bakış açısıyla değerlendirmektedir. Meclis içinde de pek çok İttihatçı olmakla birlikte İttihatçılığın hemen hemen yok gibi olduğunu söylemesi biraz şaşırtıcıdır. Bunun nedenini, İttihatçı Triumvira'sının ortada bulunmayışına bağlamaktadır. Çünkü o tarihte bu Triumvira fiilen bozulmuştu. "*Talat Paşa, Ankara hükümetine ilk biat etmiş olanlardandı. Hareket başladığı zamandan itibaren, Talat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya biat etmiş, onu Türk milletinin yeni başı olarak kabul etmiş*

9 Ergun Hiçyılmaz, *İpsiz Recep Kaldırım Silahları Şafak Boyu*, Bilge Karınca Yay., İstanbul, 2005.
10 Son Posta, 5 Haziran 1937.
11 Son Posta, 7 Haziran 1937.

ve birkaç dostuna –İstanbul'da olsun, Ankara'da olsun– onun etrafında toplanmayı tavsiye eden mektuplar yazmıştı. Az çok Cemal Paşa da aynı vaziyette idi. Biat etmeyen bir Enver Paşa vardı. O da, o sırada büsbütün başka bir işle meşguldü."[12]

Muhittin, elbette birçok yurtsever gibi ülkenin bağımsızlığı için Ankara'ya koşanlardan biriydi. Ama henüz İttihatçılıktan ve İttihatçı düşüncelerden sıyrılmış değildi. Muhittin'in çevresinde yer alanlar arasında bulunan Kör Ali İhsan Bey mesleki temsil düşüncesinin fikir babasıydı. Kör Ali İhsan Bey, Ankara'ya geldikten sonra yoğun çalışmalara başladı. Mustafa Kemal Paşa ile görüşmekle birlikte bundan kesin bir sonuç alamadı.[13] Mustafa Kemal, 13 Ekim 1920 tarihinde meclise "halkçılık programını getirmiş, güvendiği kimi arkadaşlarına da Resmi Türkiye Komünist Fırkası'nı kurdurmuştur."[14] Hakimiyetimilliye bu fırkanın programını şekillendirirken Anadolu'da Yeni Gün de[15] Mesleki Temsil'in bir bakıma sözcülüğünü yapıyordu. Mesleki temsilcilerin programının "esas itibariyle komünist denecek bir programı" içerdiği... "en büyük meziyeti(nin) taklit olmaması" üzerinde duruluyordu.

Kör Ali İhsan Bey ve arkadaşlarının yalnızca Türk tarihini inceleyerek bu programı ortaya çıkardıkları söyleniyordu.[16] Programın Anadolu'da Yeni Gün'de yayımlanmasından iki gün sonra Muhittin yazdığı bir yazıda, Ali İhsan Bey'i, Karl Marks'la özdeş tutuyordu:[17]

> "Karl Marks dünya tarihi üzerinde ne yapmışsa, Ali İhsan Bey de Osmanlı Tarihi üzerinde aynı şeyi yapmıştır. Denebilir ki, bütün dünya hayatını okurken Marks nasıl bir gözlük kullanmışsa, Ali İhsan Bey de Osmanlı Türkünün hayatını okurken aynı gözlüğü kullanmıştır. Marks, tarihi okuyarak istikbali haber vermiştir. Ali İhsan Bey de Osmanlı tarihini okuyarak, Anadolu'nun istikbalini keşfe çıkmaktadır."

Muhittin'e göre ülkede sınıf mücadelesi oluşmamış ve mesleki dayanışma da uzuvlaşmamıştır. Bunların yeniden kurulması gerekiyor. Ancak bugün bir sınıf çatışması yerine bir mesleki dayanışmaya (tesanüd-i mesalike) gidilmeliydi. "Halkçılık programı"[18] 18 Eylül 1920'de TBMM'ne sunuldu. Programın ilk dört maddesi "Maksat ve Meslek" baş-

lığı altında toplanmıştı. İkinci madde antiemperyalist ve antikapitalist bir içerik taşıyordu:

> *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti hayat ve istiklalini kurtarmaya yegâne maksadı ve gaye bildiği halkı emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden tahlis ederek idare ve hakimiyetinin hakiki sahibi kılmakla gayesine vasıl olacağı itikadındadır.*

Program altıncı maddesine "*Hakimiyetin bilakayd ü şart milletin olması* ilkesini *getirmekte, sekizinci maddede de Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti*" halk hükümeti olarak nitelendirilmektedir.[19]

Mustafa Kemal Paşa'nın meclise sunduğu Halkçılık programda mesleki temsil esası yoktu. Fakat konu geniş ölçüde mecliste tartışıldı. Nitekim Halkçılık programı özel encümende incelenip, meclis genel kuruluna sunulduğunda seçim yöntemi değiştirilmiş ve BMM'nin iller halkınca meslekler erbabı temsil edilmek üzere doğrudan doğruya seçilen üyelerden oluşacağı ilkesi benimsenmiştir.[20] Böyle bir değişikliğin sorumlusu da İsmail Suphi idi. O, mesleki temsil yoluyla şimdiye kadar söz söyleyemeyen halkın meclise gireceğini ve hukukunu savunacağını ileri sürüyordu.

Mesleki temsili savunanlardan biri de Mahmut Esat (Bozkurt) idi. Ona göre sistem, ülke ekonomisini meclise sokmak için getirilmiş bir yoldur. Ona göre çiftçi tabakasının çarıklarıyla, demirci tabakasının çekiçleriyle, debbağ tabakasının önlükleriyle meclise girdikleri zaman ülke kurtarılmış olacaktır.[21] Yunus Nadi de sis-

12 *Son Posta*, 5 Haziran 1937.

13 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "(Kör) Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsil-i Mesleki Programı", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, 1923-1938, (14-16 Ocak 1977) İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mezunları Derneği, 1977, 302-303.

14 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar* (1908-1925), Ankara, 1967, 83-89.

15 Bu gazete için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, "Milli Mücadelenin Sözcülerinden: Anadolu'da Yeni Gün", AÜ *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXXVI/1-4 (1981), 179-203; Hatice Sürmen, "*Yeni Gün ve Anadolu'da Yeni Gün Gazetesi Dizini*", DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, YLT, İzmir, 1982; Nurettin Gülmez, *Kurtuluş Savaşı'nda Anadolu'da Yeni Gün*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

16 Tekeli-İlkin, *a.g.e.*, 305. Programın bütünü için bkz. *göst.yer.*, 345-357.

17 Muhittin, "Bir Program", *Anadolu'da Yeni Gün*, 13 Teşrinievvel, 1920, 433-53; krş. aynı yazar, "Mesleki Temsil", *Anadolu'da Yeni Gün*, 14 Teşrinievvel 1920, 435-55. Ayrıca bkz. Kerim Sadi, *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı*, İletişim, İstanbul, 1994, 483-505.

18 Tekeli-İlkin, "(Kör) Ali İhsan...", *göst.yer.*, 311.

19 Tekeli-İlkin, "(Kör) Ali İhsan...", *göst.yer.*, 311-312.

20 İhsan Güneş, *Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 1985, 177.

21 Şadıman Halıcı, *Yeni Türkiye Devletinin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt* (1892-1943), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, 112-121.

temi demokrasi ile özdeşleştiriyor, bu yolla Avrupa'nın yapamadığı demokrasiyi Türkiye'nin yapacağına inanıyordu.[22] Sonuçta 4. maddenin tasarıdan çıkarılmasıyla mesleki temsil reddedilmiş oldu.

Atatürk, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 20 Ocak 1921 tarihindeki oturumunda şöyle diyordu:

> *... Hakikaten meslekler erbabı temsil edilmek üzere bir seçim yapılmış olsa, 800.000 kişilik muazzam bir meclis husule gelecekti. O kadar büyük bir meclisin icra salahiyeti ile vazife yapması fevkalade müşkül olduğundan, yedinci madde konulmuş. Bendenize kalırsa, madem ki bu mesleki temsil maddesi reddolunmuştur, o halde artık yedinci maddeye lüzum kalmamıştır.*[23]

Muhittin, mesleki temsil sistemini yalnız Ankara'ya gittiği tarihlerde değil, Sovyetler'den Türkiye'ye döndükten (1924) sonra da savunuyordu. Bu tarihlerde çıkardığı *Meslek* dergisinde bu konudaki görüşlerini savunuyordu. Onun ancak anılarını yayımladığı 1936-1937 yıllarında bir özeleştiri yaparak mesleki temsil sisteminden dönüş yaptığı anlaşılmaktadır. Bu özeleştiride şu cümlelere dikkati çekmek istiyoruz: "*Ancak biz bu fikir üzerinde dogmatizm yapmadık. Bilhassa henüz hiçbir mesleki şuuru ve mesleki teşkilatı bulunmayan bir memlekette, böyle bir programın tatbiki müşkül olduğunu anlamakta geciktiğimiz gibi Mussolini ve Hitler'in tamamen zıddına olarak, bu fikrin hayata geçirilmesi için dogmatik bir diktatörlük usulünün de muhalifi idik.*"[24]

1920'li yılların Ankarasında Muhittin'in 1917 devriminden en çok etkilenenlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten Anadolu 1920 yılının ikinci yarısı ile 1922 yılının ilk yarısı canlı bir solculuk faaliyetine sahne olmuştur.[25] Anadolu solculuğunun Türk-Sovyet ilişkileri bağlamında canlılık kazandığını, inişli çıkışlı bir yol izlediğini de belirtmek gerekir. 1917 ihtilali konusunda önce İstanbul basınında çıkan haberler, yorumlar çoğu kez yetersizdi ve yanlış bilgilere dayanıyordu.[26] 1920'lerin Ankarasının da bu konuda çok yeterli olduğu söylenemez. Mustafa Kemal Paşa'nın 23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresi'nde Sovyetleri takdir eden sözler söylemişti:

İstiklal-i millilerini tehlikede gören ve her taraftan istilaya maruz kalan Rus milleti bu tahakküm-i umumiye karşı bütün efrad-ı milletinin kudret-i müşterekesiyle çarpışıp... Kendi memleketleri dahilinde galebe çalmış ve kendi üzerine musallat olan milletleri de daire-i nüfuz ve sirayetine almakta bulunmuştur.[27]

Bununla birlikte yine de Bolşevik ilkelerinin ne olduğu pek bilinmiyordu. Kâzım Karabekir Paşa, bunun kabahatini Moskova'nın tutumuna bağlıyordu.[28] Muhittin ise Ankara'nın "*dünya ve Rusya ahvali hakkındaki adem-i vukufsuzluğundan*" yakınmaktadır.[29] Gerçekten 1919-1920 yıllarında Bolşevik İhtilali ve Bolşeviklik üzerine kamuoyunun ne denli yüzeysel bilgilerle dolu olduğunu kanıtlamak zor değildir.[30] Muhittin, Ankara'da Sovyet sefaretinin açılması üzerine yazdığı bir yazıda, ihtilali başaranlara övgüler düzmektedir.

Bunlar öyle bir memleketten geliyorlar ki orada dünyanın en büyük inkılabını yapan dimağlar, üç buçuk seneden beri muazzam bir inkılap makinası vücuda getirmişler, ellerinde tuttukları manivela kuvvetiyle arzı yerinden oynatıyorlar...[31]

Muhittin, yine Anadolu'da Yeni Gün'de yazdığı bir makalede, Türkiye'nin sosyalist olduğunu ya da olması gerektiğini kesin bir dille vurgulamaktadır:

Bir siyaset, ihmali caiz olmayan, ihmalinden pek büyük zararlar geleceği muhakkak bulunan bir siyaset karşısındayız. Bir siyaset değil, bir hakikat, hakikatin ilan ve inşası siyaseti dahilinde bir siyaset hariçte bir siyaset, hem bir siyaset hem bir zaruret: Türkiye Sosyalisttir![32]

22 Güneş, Birinci.., 180.
23 TBMM ZC, D1 C7. Krş. Atatürk'ün Bütün Eserleri, Kaynak, X, 298. Krş. Rasih Nuri İleri, Atatürk ve Komünizm, Sarmal, İstanbul, 1994, 178-180.
24 Son Posta, 9 Haziran 1937. Muhittin, 16 Ekim 1921 tarihinde Tiflis'ten Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı mektupta, mesleki temsil düşüncesinden niçin caydıklarını şöyle anlatmaktadır: "...Bendeniz komünist değilim; belki komünist olabilirim, hissen, fakat fikir itibariyle bizim memlekette henüz böyle bir heyet-i içtimaiye kurulabileceğine inanamam. Ancak şuna iman etmiştim ki Anadolu mücadelesinin muvaffakiyetle neticelenebilmesi askeri cidalin aynı zamanda mutlaka içtimai bir hareketle müterafikan idare edilmesine mütevakkıftır. Ankara'ya bazı arkadaşlarla beraber bu fikirleri müdafaa etmek üzere geldik, bir sene uğraştık, neticede eski İstanbul hükümetlerinin yalnız isim değiştirerek ve daha az anasır-ı muhassese ile tekrar Ankara'da teessüs ettiğini gördükten sonra vazifemizin bir zaman için hitam bulduğuna karar verdik..." Bk. Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı, Tekin yay., İstanbul, 1990, 184-185.
25 Mete Tunçay, Sol Akımlar, 65.
26 Uygur Kocabaşoğlu-Metin Berge, Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar, Kebikeç, Ankara, 1995.
27 Kemal Atatürk, Nutuk, III, Vesika, 38, s. 929.
28 Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, Türkiye Yayınları, İstanbul, 1960, 884.
29 Kocabaşoğlu-Bergen, Bolşevik İhtilali, 215.
30 Kocabaşoğlu-Bergen, Bolşevik İhtilali, 215.
31 Muhittin, "Bolşevik Sefareti", Anadolu'da Yeni Gün, 1 Eylül 1920, 399-19.
32 Muhittin, "Bir Siyaset: Sosyalizm", Anadolu'da Yeni Gün, 11 Teşrinievvel 1920, 432-52.

Hangi Sosyalizm? Muhittin aynı makalede bunu da şöyle açıklıyor:

...Zannedilmesin ki bu hararetli makale ile gafil ve bihaber, sırf taklitten ve tercümeden ibaret bir Sosyalizm istiyoruz: Asla! Hangi Sosyalizmi istediğimizi bu sütunlarda mükerreren izah ettik. Memleketin ruhundan doğan şerait-i içtimaiye ve iktisadiyesine tamamen uyan bir sosyalizmdir ki taraftarıyız...

Muhittin'in uzun bir uğraş ve deneyim sonunda insanlık için tek kurtuluş yolunun demokrasi olduğunda karar kılması anlamlı, anlamlı olduğu kadar da üzerinde durulması gereken bir aşamadır.

İnsanların bugünkü içtimai hayatları o kadar karışık ve çok unsurun tesiri altındadır ki hayata herhangi bir dogmatizm ile bakmak ve ona böyle bir doğru ile şekil vermeye çalışmak çok yanlış olur. Bolşevizmin bugünkü vaziyeti bunu gösterdiği gibi Faşizm ve Hitlerizmin tekâmülü de aynı neticeyi verecektir. Hayatta yer tutacak olan herhangi bir fikir veya yeni bir cemiyet akıdesi mutlaka demokrasi havası içinde büyüyecek ve ondan gıda alacaktır.[33]

Muhittin, Ankara'da bulunduğu ilk günlerde *Hakimiyetimilliye* ve *Anadolu'da Yeni Gün*'de imzalı imzasız yazılar yazdı. *Hakimiyetimilliye*'deki başyazılar imzasız olduğundan bunların hangilerinin onun kaleminden çıktığını belirlemek hemen hemen olanaksızdır. O, bu yazılarında, yukarıda değindiğimiz kuramsal makaleleri yanında Milli Mücadeleye büyük destek verdi: "*Mağlup milletler arasında hakkını silahla arayan Türklerin*" başarıya ulaşacağına olan inancını dile getirdi. Londra Konferansı'nı bir tuzak olarak değerlendirmiş, Sevr'in esas alınarak yapılacak bir barışın çıkar yol olmadığını vurgulamıştır. Çünkü Sevr "*zalim Avrupa ile mazlum Türkiye'yi*" karşı karşıya getirmekten başka bir işe yaramamıştır. Türkiye'nin gerçek kurtuluşu Anadolu'nun düşmandan temizlenmesine bağlıdır. Muhittin, bu büyük mücadelenin tam bir başarıya ulaşması için askeri harekâtın sosyal bir hareketle birlikte yürütülmesinin zorunlu olduğu üzerinde de durmuştur.[34]

Öte yandan Muhittin, Galip Bahtiyar'dan (Göker) boşalan Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'ne getirildi. 14 Aralık 1920'de başladığı bu görevde 9 Mart 1921 tarihine kadar kaldı.[35] Bolu'dan Ankara'ya giden

Nâzım Hikmet'le Vâlâ Nurettin onu bu görevde bulunduğu sırada ziyaret etmişlerdi.[36] Bu iki genç daha sonra Muhittin'i Kafkasya'da bulacaklardır.[37] Muhittin çok kısa süre kaldığı bu görevde çok önemli işlere imza attı. *Hakimiyetimilliye*'yi günlük hale koydu. *Ceride-i Resmiye*'nin, yani Ankara hükümetinin resmi gazetesinin düzenli olarak çıkmasını sağladı. Anadolu Ajansı'nın çalışmalarına destek verdi.[38] Umum Müdürlük, Fransızca bir bülten çıkararak bunların dışarıya gönderilmesini sağladı. Onun bu göreve başlamasından kısa bir süre sonra, Genel Müdürlük İcra Riyasetinden alınarak Hariciye Vekâleti'ne bağlanmıştır.[39]

Muhittin, kendisine yönelik "İttihatçı" suçlamasına ve Sebilürreşatçıların saldırılarına dayanamayarak politikadan çekilmeye karar verdi:

> *Ben de sabık mandacılarla Sebilürreşatçılar tarafından el ele verilerek bana karşı yapılmış olan bir hücumu savdıktan sonra, Matbuat Müdürlüğünden istifa ettim. Ve bir müddet sonra, sahipleri dostlarımdan ibaret olan ticari bir firmanın işlerini takip etmek üzere Rusya'ya gittim. Bana hücum eden zümrenin bir kısmı, milli hudut, milli istiklal ve milli hakimiyet prensiplerine sonuna kadar ve azami ifadesiyle müdafaaya taraftar olmaklığımdan ileri geliyordu.*[40]

TBMM'nın 28 Şubat 1921 günleri birinci oturumunda Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürü Muhittin Bey ağır bir töhmetle sıgaya çekilmiştir.[41] Onu suçlayanların başında Karesi milletvekili Abdulgafur Efendi gelmektedir. Konuşmasında şöyle diyor:

> *ABDULGAFUR Ef. (Karesi): Vehbi Efendi hazretlerinin istitlaatından başka bendeniz de İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesine müteallik bazı meseleler istihbar ettim. Onları arzetmek itiyorum. Fakat ne dereceye kadar mevsuk olduğunu bilmiyorum. Elbette Matbuat Müdürü Umumisi Beyefendinin hakikate mukarin olarak verecekleri izahata göre mesele tamamen tavazzuh ve taayyün edecektir. Matbuat ve İstihbarat Mü-*

33 *Son Posta*, 29 Haziran 1937.
34 Zeki Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet*, 15-26.
35 Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü, İstanbul, 1943, 229-230.
36 Vâ-Nû, *Bu Dünya'dan Nazım Geçti*, İstanbul, 1973, 83-85.
37 Aş. Bk.
38 Orhan Koloğlu, *Havas-Reuter'den Anadolu Ajansı'na*, Ankara, 1994, 59-60.
39 Bülent Varlık, "Muhittin Birgen...", *göst.yer.*, 168.
40 *Son Posta*, 9 Haziran 1937.
41 TBMMZC, İ: 159, 28.2.1337, C: 1.

düriyeti Umumiyesinde yapılan masraflarla bir takım tayinler ve şayanı muaheze işler hakkında bazı vakayia muttali oluyorum. Ezcümle İstanbul'dan son zamanlarda sureti mahsusada beş zat daha celbedilmiş. Bunlardan bazılarına şehri dörder bin kuruş maaşı asli ve bazılarına sekiz bin, on bin kuruş ücreti maktua verilmekte imiş. Efendiler, iş yalnız bununla kalmamış, eğer sahih ise pek müteessir ve dilhunum. Bu adamlar –ki zevat diyemeyeceğim– İngilizlere mensup imiş. Tabii bunu müdür bey izah edecek. İngilizlerin âmaline hizmet edemedikleri için bunlar koğulmuş, buraya gelmişler. Burada Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinde bir mevkii kabul bulmuşlardır.

MATBUAT MÜDÜRÜ ÜMUMİSİ MUHİTTİN B.

– Dehşetli mübalağa, büyük husumet.

Yeniden söz alan Abdülgafur Efendi suçlamalarını sürdürür. Genel müdürlükte aşırı bir yığılmanın söz konusu olduğunu ileri sürer. Söze diğer milletvekilleri de karışır. Hüseyin Avni, Mehmet Akif vb milletvekilleri oturdukları yerden laf atarlar. Gülmeler, gürültüler, sataşmalar birbirini izler. Muhittin yeniden söz alır.

MATBUAT MÜDÜRİ UMUMİSİ MUHİTTİN B.

– Efendim, Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi aleyhinde mühim bir cereyanın mevcut olduğunu görüyorum. Yani doğrudan doğruya Matbuat Müdüriyetinden değilse bile, Matbuat Müdüriyetinin alakadar olduğu vezaifin eksik ve çok noksan olarak rüyet edilmesinden dolayı Meclisi Âliniz ne kadar şikâyet etmiş olsa haklıdır. Bendeniz evvelemirde bu şikâyet hakkının gayet doğru olduğunu teslim ve itiraf etmekle söze başlayayım ve böyle başlarken Meclisi Âlinizin sözlerimi daha fazla alaka ile istima buyurmasını rica ediyorum. Bunu çok istirham ediyorum. Efendim, Matbuat Müdüriyetinin vazifesi, yalnız Matbuat Müdürlüğü yapmak değildir. Biliyorsunuz ki, Matbuat Müdürlüğü vazifesi, Matbuat Kanunu mucibince hükümetle matbuat arasında muntazaman nezaret eden vasıtadan ibarettir. Böyle müdüriyete Ankara'da kat'iyen lüzum yoktur. İstanbul'da bunun lüzumu tasavvur edilebilir. Çünkü İstanbul'da matbuat fazladır. Birçok matbuat mesaili vardır. Bunun için orada bu işi ayrıca bir kaleme gördürmek gayet zaruridir ve matbuat işlerinin bir müdüriyet

tarafından görülmesi meselesi sırf bir asayiş meselesidir. Ondan sonra biraz da hükümetin tebligatına resmi bir kanal açmak zaruretidir. İstanbul'da böyle bir şeye lüzum vardır. Çünkü orada fazla matbuat vardır. Ankara'da buna lüzum yoktur. Çünkü biraz sonra uzun uzadıya izah edeceğim ve bu izahatımı evvelemirde ehemmiyeti nokta-i nazarından tafsil etmeyi zaruri addediyorum. Onun için biraz tasrih edeceğim:

Ankara'da ve Anadolu'da matbuat yoktur, matbuat olmadığı zaman Matbuat Müdüriyetine de lüzum yoktur. Binaenaleyh Müdüriyetini kaldıralım denildiği zaman, gayet doğru düşünülmüş olur. Matbuat Müdüriyetiyle takip edilen maksat, sırf hükümetle matbuat arasındaki münasebatı kanuniyeyi tesis edecek bir kanaldan ibarettir. Halbuki Matbuat Müdüriyeti Umumiyesi bu maksatla teşekkül etmiş değildir. Matbuat Müdüriyeti Umumiyesinin vazifesi açık tabiriyle propagandadır. Bugün dünyada silahlardan fazla müessir olan yegâne kuvvet halinde icrayı tesir ettiğine hiç kimsenin şüphe etmesi ihtimali bulunmayan bir kuvvet propagandadır. Matbuat Müdüriyeti bugün bunu yapmaktadır. Matbuat Müdüriyetinin vazifesi böyle olunca teşkilatı da ona göre olmak lazım gelir. Bu halde Matbuat Müdüriyetine lüzum vardır diye düşünülmüş ve Hakkı Hâmi Beyefendi'nin biraz evvel bahsetmiş oldukları gibi, ilk zamanlarda bu, gayet lüzumlu ve zaruri, gayet büyük bir ihtiyaç halinde hissedilmiş olduğu için bu Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesinin tesisine karar verilmiştir.

Burada istitraten Matbuat Müdüriyetinin tesisi esnasındaki malumatımı Meclis-i Âlinize arz edeyim. Bendeniz matbuatçı olmak ve bu işlerle biraz uğraşmış bulunmak itibariyle bendenizin mütalaamı sormuşlardı. Bazı arkadaşlar, bu Matbuat Müdüriyetini nasıl yapalım? Demişlerdi. Ben demiştim ki: Matbuat Müdüriyeti evvelemirde fenni bir iş görmek vazifesiyle mükellef bir daire demektir. Bunun için kâfi derecede anasır bulamazsınız. Binaenaleyh fazla para verip de bir takım masarifi zaideye tabiri aharla, şu yolsuzluk zamanında birçok israfata meydan vermekten ise evvelen tecrübe ile işe başlayınız. Yavaş yavaş teşkilatınızı tevsi edersiniz. Bugün şuradan bir fayda memuldür: Onu yaparsanız ve yavaş yavaş teşkilatınızı ikmal ederseniz ve semeratını iktitaf ettikçe Meclisi âliye gidersiniz, dersiniz ki, yapılmış eser şudur. Bunlar da yapılmak lazımdır ve talep olunan şu parayı veriniz ve o zaman kimse siz-

den bu parayı esirgemez ve en makul hattı hareket budur ve bütçeye on beş bin liralık rakam koyan bendenizim. On beş bin liradan fazlası fazladır dedim, hattâ esbabı mucibe layihasını, İrşat Encümeninde bulunan bazı rüfeka, vermiş olduğu izahata göre hazırlamışlardır. O zamandan beri Matbuat Müdüriyetine hayli fazla tahsisat verilmiştir. Bu hayli tahsisat, buyurdukları gibi, yüz altmış bin lira kadar bir şeydir. Bunun elli bin lirası telsiz telgraf tesisine ait bir tahsisattır ki telsiz telgraf teşkilatıyla iştigal edilmemiştir. Binaenaleyh bu para sarf edilmemiştir. (Diğerleri sadaları). Şimdi arz edeceğim, diğerleri sarf edilmiştir. Fakat tamamen sarf edilmemiştir. Yirmi beş bin liradan gelecek seneye devredilecek para mevcuttur. Çünkü sarf edilmemiştir. Sonra bir paranın içinde dokuz ay içerisinde sarf edilmiş olan (87) bin liradır. Demek (160) bin liraya karşı Matbuat ve İstihbaratı Umumiyesinin akın akın sarfettiği para (88-90) bin liradan ibarettir.

Milletvekillerinin saldırıları devam eder. Muhittin bunları yanıtlar. Hattâ onun göreve getirdiği Kastamonu Sultani Müdürü Behçet Bey, Tevfik Fikret'in Tarihi Kadimi'ni okumakla suçlanır. Okullara siyasetin sokulduğu iddiaları yer alır. Muhittin, Anadolu'da çıkan gazetelerin kâğıtsızlık yüzünden zor anlar yaşadığını dile getirir. Abdülkadir Efendi, Muhittin'in "*âlem-i İslamın yegâne bir ceride-i feridesi olan Sebil'ür-Reşat*" dergisi üzerine baskı yaptığından yakınır. Konuşmalar uzadıkça uzar. O suçlandıkça suçlanır. Sonunda Genel Müdürlükte yapılan "yolsuzlukların" araştırılması doğrultusunda önerge verilir. Ancak bu önerge dikkate alınmaz. Onun çok geçmeden görevinden ayrılması da mecliste kendisine yapılan bu haksızlıkla açıklanabilir.

Muhittin, Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğünden ayrıldıktan sonra İstanbul'a gitti. Artık, "*asap ve ahlak çürütmeye mahsus bir cehennem...*"[42] haline gelen Ankara'da durmasına olanak yoktu. Kayınvalidesi, eşi, baldızı ve küçük kızı da yanında olduğu halde deniz yoluyla Batum'a, oradan da Tiflis'e gitti. Aslında Kafkasya'ya bir ticaret firmasının temsilcisi olarak gidiyordu, ama "*emsalsiz bir inkılabı*" yakından tanımak arzusu da ağır basıyordu. Siyaseti bıraktığını söylemesine karşın yine de Kafkasya ve Rusya'da bulunan İttihatçılarla iletişim kurmaktan geri kalmadı. Muhit-

tin'in Kafkasya'da bulunduğu sırada çeşitli konularla ilgili gözlem ve değerlendirmeleriyle, 1936-1937 yıllarında yazdığı anılarında kullandığı "dil" arasında çok önemli farklar bulunmaktadır. Bunun en önemli kanıtı Tiflis'ten 16 Ekim 1921 tarihinde Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı uzun bir mektuptur.[43] Mektubun ilk satırlarında karamsar bir hava içinde kendi durumundan söz etmektedir:

> ...Son defa Ankara'da Matbuat ve İstihbarat Müdürü, ondan evvel mebus, Vatan başmuharriri idim, şimdi ise bir serseri! İstanbul'la son alakalarını kesmiş, Ankara'nın havasıyla bir türlü imtizaç edememiş, bundan beş ay evvel Anadolu toprağından çıkarak kasd-ı keseb ile buralara kadar gelmiş ve nihayet son iki ayı Moskova'da geçirdikten sonra buraya avdet etmiş bir serseri! Ciddi tutulmuş bir iş, muayyen hedefli ve muayyen programlı bir faaliyet beni vazife başına çıkarmadıkça Ankara'ya avdet fikrinde değilim; çünkü bugünkü Ankara, bütün bir senelik pek yakın bir müşahede neticesiyle biliyorum ki, âsap ve ahlak çürütmeye mahsus bir cehennem halini almıştır." Gerçek Muhittin o kadar kötümserdir ki Ankara'nın girişteği mücadelenin başarıya ulaşacağından bile şüphelidir: "Bugünkü zahiri birliğin altında Anadolu'da şimdiye kadar görülmedik ayrılıklar, baş döndüren ve göz karartan uçurumlar halinde ayrılıklar hasıl olmaya başlamıştır. Çok korkuyorum ki Ankara hükümetinin teşekkülü Türkiye cemiyetinin kat'i infisahı ile neticelenmiş, şimdiye kadar cereyan eden hâdısatın iç yüzünü pek yakınından görmüş olanlar, bu endişede pek haklıdırlar.

Bülent Varlık'ın da belirttiği gibi bu mektubun yazılış amacı *Hakimiyetimilliye* ve Sarıkamış'ta Karabekir'in yayınlattığı *Varlık* gazetelerinde Enver Paşa aleyhindeki yazılara yanıt vermekti:[44] Önce kendi görüşlerini dile getiren Muhittin kendilerinin "ne Mustafa Suphi gibi serseri, ne de mektepten yeni çıkmış çocuklar" gibi olmadıklarını belirtmektedir. Kendisinin "ticaret ve tetebbu gibi iki meşgaleden" başka bir işle uğraşmadığını ve memlekete faydalı olmak dışında başka bir düşüncesi olmadığını dile getiren Muhittin, Ankara'nın mücadeleyi başaracağına pek olasılık vermediğini iddia etmektedir:[45]

42 Bülent Varlık, "Muhittin Birgen...", *gös.yer.*, 173.
43 Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimizde...*, 176-189.
44 Bülent Varlık, "Muhittin Birgen", *göst.yer.*, 173.
45 Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimizde...*, 177.

Muhittin Birgen'in yayınladığı *Halk* gazetesinin bir nüshası.

Beş aydır gördüm, dinledim ve aradım, vasıl olduğum netice şudur ki memleketin bu kadar hanüman pahasına idame ettiği mücadele bir köy döğüşünden başka bir şey değildir; zaten beni Ankara'dan çıkmaya sevk eden bir sebep de bu kanaat idi, şimdi anladım ki bu kanaat Ankara'da tevellüdü pek mümkün bir haleti asabiye mahsulü değil, belki de hakayık-i ahvale mutabık bir tarz-ı rüyet eseridir.

Muhittin, Moskova yolculuğu hakkında da Kâzım Karabekir Paşa'ya şu ayrıntılı bilgiyi veriyor:[46]

Görmeyi çok arzu ettiğim halde Moskova'da Enver'i göremediğim gibi kendisiyle muhabere dahi edemedim. Yalnız alıp almadığını hâlâ bilmediğim bir mektupla[47] kendisine cenup seyahati hakkında bazı muhalif mutalaat dermeyan ettim. Bununla beraber İslam İhtilal Cemiyeti ile olan temaslarımdan, orada bulanan iki-üç sizce gayri maruf zatlardan aldığım malumattan, okuduğum bazı şeylerden ve bazı alakadar Ruslardan anladığıma göre bu cemiyet pek iyi ve faideli bir cemiyettir...

Bundan sonra Muhittin uzun uzadıya Enver Paşa'ya yapılan eleştirileri yanıtlamaktadır. Ve onun yeni özgörevini de şu satırlarla aktarma yoluna gitmektedir:[48]

> ...Unutulmamalıdır ki Enver ve arkadaşları bu defa gayet mühim bir meseleyi ortaya atmış bulunuyorlar: İçtimai İnkılap! Bu fikrin de dostları çoktur ve zannediyorum ki İttihat ve Terakki'nin merkez ve son anasırından yapılması lazım gelen blok için geçen sene işte bu iki kelime program olacak ve o zaman şahsiyetler, faniler bir tarafta kalarak memlekette ilk defa olarak fikir ve program saltanatı kurulacaktı.[49]

"Misak-ı Milli"nin lastikli bir yeminden başka bir şey olmadığını ileri süren Muhittin, Mustafa Kemal Paşa'yı ileri ve yüksek bir insan olarak tanımlıyor.[50] Ama gelecekte ona da fazla bir şans tanımamaktadır:

> Şu halde, hattâ bugünkü cehti askeriyi mesut bir neticeye vasıl olmuş farz ettiğimiz takdirde dahi yarınki mücadeleyi karşılamak için bir tek kuvvet hazırlanmamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın hürmetle hayranı olduğum zekâ ve azmine itimat etmekle beraber, ne kadar yazık ki ilme ve usule daha çok mutekidim.

Muhittin, Moskova'da göremediği Enver Paşa'yla son olarak Bakû'daki Türk elçiliğinin küçük bir odasında görüştü. Enver Paşa, sözde Afganistan'dan Moskova yoluyla Almanya'ya gidecek olan Cemal Paşa'yı Taşkend'de karşılamak üzere vapura binecekti. Çok gizli yolculuk yaptığı için kimseyle görüşmüyordu. Muhittin'in Bakû'da olduğunu duyunca onunla görüşmek istemişti. Bu karşılaşmada Paşa'nın ruhsal gerginliği çok başarılı bir kalem darbesiyle sergilenmektedir:

> Batum'da iken bir kayığa binip, Anadolu sahillerine çıkmak ve Elbe adasından dönen Napolyon gibi, askerlerin karşısına çıkıp işte geldim demek teşebbüslerini, oradaki yakın dostları kırmışlardı. Galiba bi-

46 Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimizde...*, 178.

47 Muhittin anılarında bu "kayıp" mektuptan çok söz edecek ve bununla İttihatçıları "*Anadolu'yu rahat bırakmaları*" konusunda uyardığını söyleyecektir. Ancak buradaki ifadesinden ne yazık ki böyle bir anlam çıkmıyor.

48 Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimizde...*, 184.

49 Mesleki temsile gönderme yapıyor.

50 Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimizde...*, 186.

Muhittin Birgen'in yayınladığı *Meslek* gazetesinin bir nüshası.

raz onlara dargın ve biraz da sahnesiz kalmış bir aktör olmaktan meyus, halinde bir ağırlık, gözlerinde bir bulut, tavrında bir sinir yüklülüğü, bir "ambellement" [emballement= öfke, kızgınlık] *vardı.*[51]

Muhittin, Enver Paşa'ya, "*Anadolu'yu rahat bırakma ve tarihin ezdiği bizler için Türkiye'nin yeni doğurduğu enerjinin* [Mustafa Kemal-ZA] *muvaffakiyetine bir kenardan dua etmekten başka bir vazifemiz*" olmadığını söylediği zaman o, biraz soğuk, ilgisiz, baştan savma "*evet*"lerle karşılık verdi. Bu görüşmenin ayrıntıları anılarda yer aldığı gibi Aydemir'de de olduğu gibi verilmiştir.[52]

Bir sene sonra Tiflis'in ünlü Şeytan Pazarı'nda serüveni konusunda çok çeşitli söylentiler dolaşmaya başladı. Önce onun büyük bir orduyla Taşkend'i ele geçirip Bolşevikleri ezdiği kulaktan kulağa dolaştı. Bunun yanında onun "*dipsiz bir kuyuya*" daldığını bilenler de yok değildi. Basmacılar ordusundan kaçıp gelen bir tanık, olayın bütün ayrıntılarını Muhittin'e anlattığı zaman işin gerçek yüzü anlaşıldı.

Artık Türkiye'ye dönmek zamanı gelmişti. Yakın arkadaşı Nazmi Topçuoğlu[53] ile birlikte yurda dönmeye karar verdi. Fakat bu sırada Bakû'dan Azerbaycan Maarif Komiseri Kulef'ten bir çağrı mektubu aldı. Üst üste yapılan çağrılar üzerine bu öneriyi kabul etti. Muhittin Bakû'da maarif müşavirliği yaptı, Âli Pedagoji Enstitüsü'nde Türk tarihi, felsefe ve sosyoloji dersleri verdi ve Bakû Üniversitesinde privat doçent unvanıyla Osmanlı Edebiyatı Tarihi Kürsüsünde görev yaptı.[54] *Maarif ve Medeniyet* dergisi de onun çabalarıyla yayına girmiştir. Dergi'nin altbaşlığına *Edebi, ilmi ve fenni aylık mecmuadır* kaydı düşülmüştür. Muhittin de derginin sürekli yazı kadrosu içinde yer alıyordu.[55]

Muhittin, görev yaptığı Âli Pedagoji Enstitüsü'nde ve Bakû Üniversitesi'nde öğrencileriyle tam bir uyum için çalışıyordu. Politika ile ilgilenmiyor, yalnızca bilimle uğraşıyordu. Yine de kendisinin Ankara hesabına casusluk yaptığı, Azerbaycan'da karşı ihtilal hazırladığı yolunda siyasi polise sürekli ihbarlar yapılmaya başlamıştı. Ayrıca gizli polis örgütü onun Türkçülük propagandası yaptığından şüpheleniyordu. Evine gelen memur onun yazılarına el koydu. Bu evrak içinde aile mektuplarıyla Osmanlı tarihi üzerine yaptığı bir çalışmanın karalamaları vardı. Kendisi sorgulandı. Azerbaycan'ı terk etmesi için ÇEKA tarafından bir haftalık süre veriliyordu. Muhittin cesaretle kendisini savundu. Karar düzeltildi. Çeka başkan vekili verilen kararın yanlış bilgilere dayandığını kabul etti. Bundan ötürü özür diledi ve hattâ ona Azerbaycan'da kalıp derslerine devam edebileceği konusunda güvence verildi. Bu sırada Bakû'daki elçiliğimiz kapatılmış ve Memduh Şevket'in[56] de yurda dönmesi kesinleşmişti. Artık Muhittin de kesin ola-

51 *Son Posta*, 6 İkinciteşrin 1936; 25-27 Haziran 1937.

52 Aydemir, *Enver Paşa*, III, 616-618

53 1914 yılında Aydın'da Milli Aydın Bankası'nın ve Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi'nin kurucularından olan Nazmi Topçuoğlu Muhittin'in yakın arkadaşıydı. Daha sonra İzmir'de, Topçuoğlu ile birlikte uzun yıllar çalışma fırsatı bulacaktır. Bk. Özlem Yıldırır, "Tariş'e Emek Verenler; Nazmi Topçuoğlu", *Tariş'in Sesi*, no 43-47 (1995).

54 Zeki Arıkan, "Muhittin Birgen ve Azerbaycan", *Toplumsal Tarih*, 29 (1996), 46-53.

55 Bu yazıların kapsam ve içeriği için yukarıdaki yazıya bakınız.

56 Memduh Şevket Esendal (1883-1952). Öykü, roman yazarı ve siyaset adamı olarak üne kavuşmuştur. Cumhuriyet sonrası Türk öykücülüğünün seçkin adlarından biridir. 1906'da İttihat ve Terakki'ye girdi. Fırka müfettişi olarak Anadolu ve Rumeli'yi dolaştı. 1920 yılında Ankara'da mesleki temsili savunanlardan biri de oydu. Sonra orta elçi olarak Bakû'ya gönderildi. Muhittin orada kendisiyle sık sık görüşüyordu. Öğretmenlik, elçilik, milletvekilliği ve CHP genel sekreterliği yaptı. 1945'ten sonra kendisini tamamen edebiyata verdi ve daha çok MŞE imzasını kullandı. Öykü ve romanlarında insanların gündelik yaşamlarına ağırlık verdi. Önyargısız, gerçekçi bir tutum sergiledi. Bk. *AnaBritannica* (AB), VIII, 290.

rak dönmeye karar verdi. Böylece Azerbaycan'daki "Son İttihatçı" da buradan ayrılmış bulunuyordu.

Muhittin, Türkiye'ye döndükten sonra Galatasaray ve İstanbul Kız liselerinde tarih, felsefe ve sosyoloji dersleri vermeye ve arada Memduh Şevket (Esendal) başta olmak üzere yakın arkadaşlarıyla birlikte 1924-1925 yıllarında mesleki temsil düşüncesini savunmak amacıyla *Meslek* gazetesini çıkarmaya başladı. 15 Aralık 1924-1 Eylül 1925 yılları arasında 38 sayı yayımlanan bu gazetenin içeriği son derece dolgun ve zengindir. "*Bütün milletin iş ve iktisat hayatından bahsetme*"yi temel bir ilke olarak benimseyen *Meslek*, "*ilimli bir hayat ve hayatlı bir ilim*" diye yola çıkıyordu. Son çözümlemede *Meslek*, "*Türkiye'de demokrasinin tahkim ve Cumhuriyet fütuhatının muhafazası için yeni bir fikir hareketi ve içtimai bir cereyan için*" yayına giriyordu.[57]

Azerbaycan'daki çalışmaları Muhittin'in zaten ilgi duyduğu sosyal bilimler alanında özellikle araştırma yöntemleri ve ders işleme konularında epeyce bir birikim ve deneyim sağlamasına ortam hazırlamıştı. Üstelik Rus profesörlerin önünde verdiği sınavlarla da privat doçent unvanını almıştı. Bu yüzden, dönünce o zaman Türkiye'nin tek üniversitesi olan Darülfünun'a girmek istedi. Kimi arkadaşlarının aracılık yapmalarına karşın bu isteği gerçekleşmedi. Kendi anlatımına göre Darülfünun'un "*ilmi zihniyeti*" ve "*mesleki duygularıyla mücadele etmek için*" oraya girmek istiyordu. *Meslek*'te Muhittin Darülfünun'a karşı ağır bir saldırı başlattı. Bunu yalnızca girmek istediği, fakat alınmadığı kuruma karşı öfkeli bir saldırı olarak değerlendirmeye olanak yoktur. O sırada Darülfünun'un bazı zaaflar içinde bulunduğu gerçektir. O yıllarda orada öğrenci olan Niyazi Berkes anılarında bunu şöyle dile getirmektedir:

> *Servet, daha önce Muhittin Bey adlı daha yaşlı, fakat daha çok tanınmış bir zatla birlikte Meslek dergisini çıkarırken Darülfünun'u sert eleştirilere uğratmıştı. O dergiyi okuduğum için bu eleştirilerin yerden göğe kadar haklı olduğu düşüncesindeyim.*[58]

Haftalık *Meslek* Gazetesi'nin kapanmasından bir süre sonra Muhittin *Halk* gazetesini yayımlamaya başladı. Daha ilk sayıda *Meslek*'in

geniş bir rağbet görmesi üzerine gazetenin günlük hale getirildiği belirtilmekte ve ilkelerin değişmediği üzerinde durulmaktadır. Gazetenin ilk sayısı 30 Kasım 1925, son sayısı da 22 Mart 1926 tarihini taşımaktadır. *Halk* gazetesinin oldukça zengin bir içeriği vardır. Muhittin'in yazılarının yanında gazetede sık sık Ahmet Rasim, Ali Nuri, İsmail Hüsrev [Tökin], Maks Bonafos, İbrahim Necmi [Dilmen], Ziyaettin Fahri [Fındıkoğlu], Osman Cemal [Kaygılı] imzalarını görüyoruz. Yine o dönemin aydınlarından birçoğunun yazısına bu gazetede yer verilmektedir. Ekonomi, dil-edebiyat, kültür, sanat konuları yanında kadın hakları, gençlik, köy-köylü sorunları, yayın etkinlikleri gazetede çok geniş yer tutmaktadır. Türk dünyası, Bakû Türkoloji Kongresi üzerine de epeyce yazı yine *Halk* gazetesinde yer almıştır.[59] Muhittin Birgen'in Birinci Dünya Savaşı'na nasıl girdiğimizi anlatan anılarının bir bölümü de önce *Halk* gazetesinin ilk sayılarında yayımlanmıştır.

Meslek'in siyasetle uğraşmayı "*nefretle*" karşılamasının tersine *Halk* gazetesi "*her işle beraber siyasi bir gazete olmak üzere*" çıkıyordu. Ancak hangi siyaset? Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükte olduğuna göre, hiç kimsenin geniş bir siyaset yapmasına olanak yoktu. Bu yüzden gazetenin yapacağı siyasetin farklı bir içerik taşıyacağı ifade ediliyordu. "*Fakat Halk bunun yerine asıl siyasetini müspet, müsmir, feyizli bir siyaseti bir lahza bile gözden kaçırmayacak; memleketin işlerini inkılabın ideallerine göre idare etmek ve Türk milletini inkılabın gayesine doğru yaklaştırmaya çalışmak işinin tetkik ve tenkidi...*"nden "*bir an bile hali*" kalmayacaktır. Muhittin buna ek olarak *Halk*'ın Cumhuriyet'in ruhunu anlayan ve anlatmaya çalışan bir çizgi izleyeceğini vurgulamaktadır.[60]

Muhittin 1924 yılı sonuna doğru Ege Bölgesi'nde uzun bir gezi yaptı ve bu araştırma gezisinin sonuçlarını *Meslek*'te yayımladı.[61] Yöre "*dünkü Türkiye'nin olduğu gibi, bugünkü Türkiye'nin de en büyük, en faal ve en feyyaz bir iktisat havzası*" olma özelliğini korumaktadır. Ancak savaş bu bölgeyi mah-

57 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet*, 52-55.

58 Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, Haz. Ruşen Sezer, İletişim, İstanbul, 1997, 55.

59 *Meslek*'in ve *Halk* gazetesinin genel bir bibliyografyası için bkz. Sabahattin Çağın, *Bibliyografya (Meslek Gazetesi, Halk Gazetesi...)*, E.Ü. Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bitirme Tezi, 1990.

60 Ayrıntı için bkz. Zeki Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet*, 55-58.

vetmiş, sayısız köy, kasaba ve kentler birer harabe haline gelmiştir. Ama Ege bölgesi kısa zamanda "mamur" hale gelmek için gerekli bütün koşullara sahiptir. Gerçekten bu koşulların, bu gizilgücün (potansiyel) harekete getirilmesinde Muhittin, Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifi'nin başına geçerek çok önemli bir rol oynadı.

Muhittin'in İkinci Meşrutiyet döneminde kooperatifçiliği (imece şirketleri) bir kalkınma modeli olarak savunduğu sıralarda Ege bölgesinde gerçek anlamda ilk kooperatifin temelleri atılmış ve bu kooperatifi desteklemek için de Milli Aydın Bankası kurulmuştu.[62] Ancak hem kooperatif, hem de Milli Aydın Bankası işgal sırasında büyük darbeler yemiş, ayağa kalkamayacak bir duruma gelmişlerdi. Kurtuluştan sonra ortaklar, yeni bir çaba içine girdiler. Muhittin, ortaklardan Nazmi Topçuoğlu tarafından İzmir'e çağrıldı. Muhittin bu çağrıyı kabul ederek İzmir'e geldi ve buraya yerleşti (1926). Muhittin İkinci Meşrutiyet döneminden beri savunduğu kooperatifçiliği uygulamak için yepyeni bir fırsatı yakalamıştı. Kaldı ki o sürekli olarak bu konu üzerinde çalışmış, yabancı kaynakları da tarayarak kooperatifçilik üzerine engin bir bilgi sahibi olmuştu.

Muhittin kooperatif müdürlüğünü ve Milli Aydın Bankası yönetim kurulu başkanlığını üstlendi. Denebilir ki bu kooperatif ve banka onun görevde kaldığı sekiz yıl içinde altın dönemini yaşadı. Muhittin üreticilerin kredi gereksinimlerini karşılamak için Köy İtibar Bankaları'nı kurdu.[63] 1933 yılında kooperatifçiliğe bambaşka bir içerik kazandırdı: Ege Bölgesi'ndeki kooperatiflerin birleşmesiyle oluşan Aydın Zirai Satış Kooperatifleri İttihadı'nı kurdu.[64] 1934 yılında yorgun ve bitkin halde İstanbul'a döndü. Zaten o tarihten sonra, devlet müdahalesiyle kooperatifçilik bambaşka bir yöne kaydırıldı. Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerine dönüştürüldü.[65]

61 Muhittin, "Türkiye'nin En Mühim Servetlerine Sahip İktisat Havzası: İzmir, 15 Kânunevvel 1924 – 24 Şubat 1925.

62 Tarih Tarihi, İzmir, 1993; Milli Aydın Bankası Tarihi, İzmir, 1993. Her iki projeyi de Tarih Vakfı yürütmüştür.

63 Muhittin Birgen, "İtibar Bankalarımız", *Türk Kooperatifçisi*, 25/26 (1932), 27-35.

64 Muhittin Birgen, "Aydın Zirai Satış Kooperatifleri İttihadı", *Türk Kooperatifçisi*, 31 (1933), 29-30, 32 (1933), 1-4.

65 Ziya Somar, *Genel Kooperatif Bilgisi*, İzmir, 1944.

66 Bu dergi üzerine kapsamlı bir araştırma için bkz. Bülent Varlık, "Muhittin Birgen ve Türk Kooperatifçisi Dergisi", *gös.yer.*, özellikle, 179-216.

67 Friedrich Engels, *Cemiyetin Asılları, Aile, Hususi Mülkiyet ve Devlet Hakkında Tetkikler*, Çev. Muhittin Birgen, Dün ve Yarın Tercüme Külliyatı, İstanbul, 1934.

68 Guy de Maupassant, *Ölüm Kadar Acı*, Çev. Muhittin Birgen, İstanbul, 1937. Muhittin bu romanı 1910 yılında *Ölüm Kadar Metin* başlığı altında

Muhittin kooperatifçiliği geniş kitlelere benimsetmek için ilk sayısı 1930 tarihinde yayımlanın Türk *Kooperatifçisi* dergisini çıkardı. 1933 yılında 32. sayısıyla yayını sona eren Türk *Kooperatifçisi* Türkiye'de ilk bağımsız kooperatif dergisi olarak kabul edilmektedir.[66]

Muhittin İzmir'den ayrıldıktan sonra yeniden İstanbul'a yerleşti. Bir süre dinlendi. Yeniden gazeteciliğe başladı. *Son Posta* gazetesinin başyazarlığına getirildi. 1937'de güncelleşen Hatay davasına büyük destek verdi. *İktisadi Yürüyüş*, *Ticaret-İktisat Ansiklopedisi* başta olmak üzere çeşitli ansiklopedilere yazılar yazan Muhittin bu arada F. Engels'in *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* adlı eserini *Cemiyetin Asılları* başlığıyla dilimize çevirdi.[67] 1940'lı yıllarda çıkan *İktisadi Yürüyüş* dergisinin hem "ilmi heyeti"nde bulunuyor, hem de bu dergide yazı yazıyordu. Daha önce Türkçeye çevirdiği Guy de Maupassant'ın bir romanını yeniden bastırdı.[68]

Muhittin Birgen'in ekonomik durumu İzmir'den döndükten sonra bir türlü düzelmemişti. Anlaşıldığına göre maddi sıkıntılar içinde bulunuyordu. Çıkış yolu olarak Hasan-Âli Yücel'e[69] bir mektup yazarak milletvekili olmak istediğini söylüyor ve onun aracılığını istiyordu. Tarihsel bir belge olan bu mektubu bütün halinde vermenin yararlı olduğu kanısındayım:[70]

İstanbul, 5 Mart 939

Kardeşim Âli

Ben mebus olmak istiyorum. Ben, yani Muhittin, sen beni seversin. Bunun için senden kolay yapılabilecek bir ricada bulunacağım. Yani şunu rica edeceğim.

Geçenlerde Doktor Saydam'a müracaat ettim. Başvekille uzun konuşmak ayıp ve bilhassa şahsi bir mesele için büsbütün ayıp olduğu için fazla söyleyemedim. Müşkül bir vaziyette olduğumu anlata-

Türkçeye çevirmişti (Aslı: *Fort Comme la Mort*). 1937 yılında ise kitabın başlığını yukarıdaki biçime sokmuş ve eserin dilini de sadeleştirmişti. Bu, eserin Türkçedeki üçüncü basımıdır.

69 Hasan-Âli Yücel'in Muhittin'i yakından tanıdığını ve onunla sabahlara kadar süren tartışmalardan çok yararlandığını şu sözlerinden anlıyoruz: "*Aziz arkadaşım felsefeci Servet, hikâyeci Memduh Şevket, Taninci Muhittin'le münakaşalarımızın sabahlara kadar sürdüğü olurdu. Bunları da hiç unutmam*" (Hasan-Âli Yücel, *Hürriyet Gene Hürriyet*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1998, I, 360). Canan Yücel Eronat'ın verdiği bilgilere göre, Yücel bu kimselerle ailece görüşüyordu. Eronat, Servet'in eşi Nüzhet Hanımın soyluluğu, kibarlığı ve geniş kültürü üzerinde özellikle durmaktadır. Kendisine, her bakımdan güçlü ve mükemmel bir insan olan Nâzım'ı taşıyamadığı için ondan ayrıldığını söylemiştir. Bu ayrıntılar için Sayın Eronat'a teşekkürü borç bilirim. Niyazi Berkes de Nüzhet Hanımdan "*çok yüksek düzeyli, alçakgönüllü, gerçek bir hanımefendiydi*" diyerek övgüyle söz etmektedir (*Unutulan Yıllar*, 55).

70 Mektup yeşil mürekkeple ve eski harflerle yazılmıştır ve Hasan-Âli Yücel'in kütüphanesinde bulunmaktadır. Mektubun tıpkıçekimini almama izin veren Yücel'in kızı Sayın Canan Yücel Eronat'a teşekkür ederim.

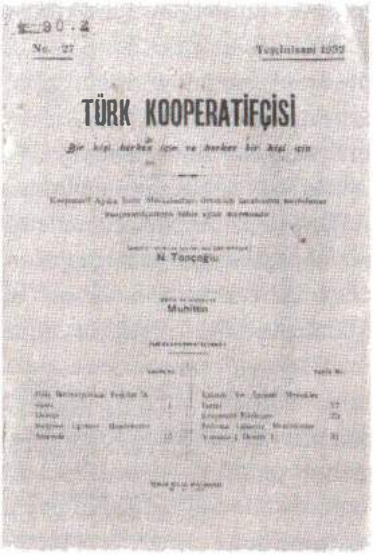

TÜRK KOOPERATİFÇİSİ

Muhittin Birgen'in yayınladığı Türk Kooperatifçisi gazetesinin bir nüshası.

rak mebusluk istedim. Sonra da burada bugün reisicumhura yazdığım kısa bir mektupla aynı ricada bulundum. Fakat gerek cumhurreisi, gerek Refik Saydam beni yakından tanımazlar, olabilir ki herhangi bir sebeple beni ihmal ederler. Bunun için, senden başvekile beni hatırlatılmak rica edeceğim. Eğer Memduh Şevket vaktiyle gelmiş olsaydı, bu işi ona yaptıracaktım. O yollarda ayak sürüdüğü için sana tevcih etmek lazım geldi. Senden bir hatırlatılmaktan başka bir şey istemediğim için bunu yapmakta güçlük çekmeyeceğini umuyorum.

Bu işe ehemmiyet vermeni istediğim için de sana iki kelime ile bugünkü vaziyetimi anlatayım. Aşağıdaki izahatı Bektaşi sırrı gibi muhafaza edeceğinden emin olduğum için açık yazmaktan çekinmeyeceğim.

İzmir'den ayrıldığımdan beri ben iyi bir iş tutamadım. Sağa bakıyorum hükümet, sola bakıyorum Yahudi. Bereket versin ki Son Posta peşime düştü de ona biraz yazı yazıyorum. Verenler de bana "Aman üstad, sen zenginsin, biz henüz tutunuyoruz!" diye paradan ziyade laf vermek istiyorlar; sonra da gazete bana göre değil, benim için yazı sahası az. İhtiyacımın üst tarafını bir aralık Nadi'nin[71] kömür işlerine nezaret ve bazı satışlardan komisyon almak suretiyle dolduruyorum. Fakat onun madenciliği de gazetecilik gibi yapması üzerine vaktiyle aynı safta olduğumuz bir dostla aramızın bozulmasından korkarak vaz geçtim. Ve bu defa Cumhuriyet'e imzasız başyazı yazmaya başladım. Bazan M.B. imzasıyla makalelerle diğer muhtelif memleketlerden çıkmış olarak okuduğun muhabir mektupları hep benimdir; Beyrut, Kahire, Budapeşte, Prag, Belgrad, Roma mektupları! Bunları yazmak

için Almanca, Fransızca, Arapça haftada seksen gazete okuyorum. Hem de her taraflarını!

Son zamanlarda biraz yoruldum. Fakat buna yanmıyorum. Ben böyle şeylerle uğraşacak adam değilim. Ben kendimden evvel memlekete faideli şeyler ve benim adımı çabucak unutturmayacak bazı eserler bırakabilirim.

Kaçmaktan kovmaya vakit yok ki...

Ben bu işin içinden çıkmanın yolunu bulurum ama, yorgun bir hayatı bir kat daha yormak istemiyorum. Bunun için mebusluk istiyorum. Eğer mebus olursam kalite üzerine çalışmaya imkân bulacağım. Bin bir iş içinde idealistçe tecrübe görmüş, namusunu bugünkü fakirliğiyle kolayca ispat edebilir bir adam için medyun istemek çok normaldir. Bilhassa benim gibi olgun, yetişmiş, fikirleri, görüşlerini kaybetmemiş, siyasi ihtirastan ari bir adamın önümüzdeki devrede meclis içinde bulunması çok faideli olabilir. Lakin gerek Refik Saydam, gerek İnönü beni çok yakından tanımazlar. Bunun için sana müracaata karar verdim.

Aşağıda rica edeceğim şeyi yapmanı temin için şunu da ilave edeyim. Asude'nin[72] aile patırtısından sonra karımı yanıma aldım; buradaki bekâr odam büyük olduğu için içinde beraber oturuyoruz. Henüz bir ev kurmaya imkân olmadı. On bir senedir görmediğim matbuatta tam bir maskaralık hakimdir. Ben ise kibarca muameleleri seven bir adamım. Çektiğim zorluğu tasavvur edebilirsin: Eğer ayağımı denk alıp züğürtlüğümü meydana vurmamaya muvaffak olmasam bu gazete patronlarının bana yapmayacakları yoktur!

1. Benden aldığın bu mektup üzerine Doktor Saydam'a mesela şöyle diyebilirsin ki: "Muhittin'in nezdinizdeki ricasının bir kere daha lütfen tahatturuna delaleti rica ediyor, elçiye zeval olmaz, ben de bu vazifeyi yapıyorum".

2. Bu tarzda açacığın bir bahis üzerine eğer Doktorun[73] bu işle ciddi surette meşgul görürsen –bana böyle söz verdi– mesele yok. Eğer öyle değilse teşvik için lazım gelen şeyleri söylersin. Beni sevdiğin için söyleyecek söz bulacağından eminim. On sekiz senedir şahsı için hiç kimseden bir şey istememiş bir adamın bugün bu müracaatta bulunması için pek hayli mübrem sebepler olacağını da bilirsin.

71 Nadir Nadi'nin Soma'da Kömür Ocakları vardı.

72 Kızı Asude Zeybekoğlu. Mektuptan bir ara birlikte oturdukları anlaşılıyor.

73 Refik Saydam.

3. Ben Halk Fırkası'na alelusul müracaat etmedim. Bunu yapmayacağımı da Refik Saydam'a söyledim. Fakat buna ihtiyaç varsa onu da yapmam icap edeceğini anlamaz değilim. Bu ciheti de anlamanı rica ederim.

Martın ilk günlerinde kendisiyle görüşmemizi başvekil bana söylemişti. Martın ilk günlerinde Ankara'da olduğum halde İsmet İnönü İstanbul'da bulunduğu için, kendisini taciz etmek istemeyerek buraya döndüm. Senden alacağım cevap üzerine derhal oraya gelebilirim.

Ben sana uzun yazdım, sen bana kısa iki satırla neticeyi bildirmeye inşallah vakit bulabilirsin.

Muhittin'in bu isteminin yerine getirildiği anlaşılmaktadır. Çünkü 1939 6. dönem milletvekilliği seçimlerinde Mardin milletvekili olarak meclise girdi. Seçim mazbatasının tarihi 26 Mart 1939, genel kurulda onayı 10 Nisan 1939'dur. Meclise 3 Nisan 1939 tarihinde katılan Muhittin Ziraat Encümeni'nde görev aldı.[74] Fakat milletvekilliğinin sonunu getiremedi. *Bankalar ve Devlet müesseseleri memurları aylıklarının tevhit ve teadülü hakkındaki yasa* tasarısıyla ilgili olarak yazı yazması, yine onu meclis kürsüsünden hesap vermek zorunda bıraktı. Mecliste sigaya çekildi. Meclis tutanaklarından bu gürültülü tartışmaları buraya aktarıyoruz:[75]

BAŞKAN – Mümtaz Ökmen akradaşımız bu gün müzakere mevzuu olmayan bir lâyihaya aid bir gazetenin neşretmiş olduğu bir makaleyi mevzubahs ettiler. Bu gün bu mesele hakkında gazetelerin yazdığı yazılar üzerine burada müzakere açılamaz. Fakat makaleyi yazan zatin söz istemesi dolayısile zaruri olarak kendisine söz vermek mecburiyetinde kaldım.

MUHİTTİN BİRGEN (Mardin) – Arkadaşlar, muhterem huzurunuzda ilk defa olarak bu gün böyle bir vesile ile söz almak mecburiyetinde kaldığımdan dolayı, her halde kabahat benim değildir, şahsi bir meseleye temas edilmiş olması beni burada söz söylemeğe mecbur etti, bundan dolayı affınızı rica ederim. Burada mebus arkadaşlar biribirlerinin hareketleri ile meşgul olmamak prensibini daha sağlam olarak tatbik etmek yoluna giderlerse zannederim ki daha isabetli hareket etmiş oluruz (Gürültüler).

DURAK SAKARYA (Gümüşhane) – Ya siz Meclisin şahsiyeti ile uğraşmak kuvvetini nereden alıyor sunuz? (Gürültüler).

BAŞKAN – Rica ederim müdahale etmeyin.

MUHİTTİN BİRGEN (Devamla) – Şahısla meşgul olunmuş bir şey yoktur. Ben kimse için hiçbir şey yazmadım. Yalnız benim yazdığım bir yazıyı burada mevzubahs ederek cereyanı değiştirmek zannederim ki lüzumsuzdur. Yani benim burada söylemek istediğim, yazdığım bir makalenin burada mevzubahs edilmesi, beni söz söylemeğe mecbur ettiğinden dolayı affınızı rica etmekdir. Bunda can sıkacak hiçbir şey yoktur.

Gelelim meselenin esasına; bir mebus, bir gazeteci daima memleketin içinde mevcud olan fikir hareketlerile alakadar olan bir insandır. Her insan gibi bu insanın da bu fikir hareketleri ve mevcud cereyanlarla fikir alıp vermesi gayet tabiî olduğu gibi bunun neticesinde şu veya bu fikre vâsıl olması şu veya bu kanaati taşıması gayet tabiidir. Ben bu noktai nazardan vazifemi yaptım; yazdığım şeyler benim cebimden uydurduğum şeyler değildir. Memleket içinde bir münakaşa vardır, bu münakaşa günden güne büyümektedir. Ben bu münakaşanın devam etmesini istemediğim için, kâh bu fikri, kâh şu fikri, kendi kafamın, kendi mantığımın süzgecinden geçirerek yazdım. Hiçbir zaman zulüm edildi demedim. İtisaf edildi demedim. Orada bir Yahudi sözü vardır.

MÜMTAZ ÖKMEN (Ankara) – Raaya tabiri vardır.

MUHİTTİN BİRGEN (Mardin) – Müsaadenizi rica ederim. Yahudi sözü benim değildir.[76] Zati âlinize meseleyi şahsiyata intikal ettirmemek için hususi surette arzedeceğim.

MÜMTAZ ÖKMEN (Ankara) – Peki.

74 TBMM Arşivi, Muhittin Birgen Dosyası.

75 TBMM ZC, III, İ: 32, 28.6.1939, C: 1. Muhittin Birgen, "Henüz Vakit Geçmiş Değildir!" (Son Posta, 27 Haziran 1939) başlıklı yazısında Barem Kanunu ile ilgili tasarıyı eleştirmekte ve şöyle demektedir: "Bu kanun mesut bir eser olmaktan uzaktır. Bu kanun, ne layihanın hazırlanmasını icap ettiren sebeplere haklarını verecek, ne bu memlekette bir bütçe tasarrufu vücuda getirecek, ne de devlet işlerinin memurlar tarafından daha iyi görülmesini temin eyleyecek bir kanun olamadı. Onun en doğru tavsif etmek için şunu söylemek kâfidir: Kanun, birinci müzakerenin sonunda aldığı şekli ile, ne muayyen bir tanzim fikrinin, ne muayyen bir devlet siyasetinin, ne de muayyen bir içtimai siyasetin mahsulü değildir. O, gelişigüzel ve az edütlü kararların eseri oldu; içindeki hükümler, daha ziyade günlük fikirlerin ve hattâ hislerin hükümleridir. Bunun için bu kanun hamdır; mevzu hakkıyle işlenmemiş ve kararlarda acele ile hareket edilmiştir. Kanun yapıldığı günden itibaren, yıkılmaya mahkûm bir eserdir. Çok kuvvetle inandığım bu esasları böyle açıkça söylemeyi bir memleket ve rejim borcu bildiğim için, vatandaş vazifemi tamam yapmak üzere, bu satırları yazmaya karar verdim...

76 Yanlış değerlendirmelere yol açan anlatım yazıda şudur: "...Kanun, gerek bu eksik tahsilli ve emekli unsuru, gerek bu ücretli ve canlı zümreyi adeta Osmanlı devletinin "reayası" halinde mütalea edercesine bir ruh almış bulunuyor. Daha şimdiden "bu insanlar Almanya'daki Yahudiler midir" diyenler var." (Muhittin Birgen, "Henüz Vakit Geçmiş Değildir", göst.yer.).

(Gürültüler, biz de anlamak istiyoruz sesleri, kürsüye intikal etti, buradan söyle sesleri).

MUHİTTİN BİRGEN (Devamla) – O mesele beyefendi arkadaşımla benim aramdadır. Ben kendisine ayrıca söylerim. Kabul ederlerse ederler...

G.L. SITKI ÜKE (Tokad) – O halde biz burada ne dinliyoruz.

MUHİTTİN BİRGEN (Mardin) – Bu yalnız şahsan benim gördüğüm bir mesele değil ki, muhtelif yerlerde söylenmiştir.

DURAK SAKARYA (Gümüşane) – Mevzu Meclise intikal etti, burada da söylemeniz lazımdır.

MUHİTTİN BİRGEN (Devamla) – Benim de bir söz hakkım vardır, istersem söylerim istemezsem söylemem. Burada muhakkak söylemek mecburiyetinde değilim. Arkadaşıma ayrıca arzedeceğim. Burada bunun için gürültü edecek bir şey yoktur.

Bu mesele arkadaşlar, bizim bu kanunda bir müddetten beri müzakere etmekte olduğumuz mevzu hakikaten çok mühim bir mevzudur. Hariçte akisler yapmıştır. Biz bu akisleri görüyoruz. Bunların hiç hoşa gider şeyler olmadığı kanaatine varıyoruz. Ben istiyorum ki, bu işler bir az daha yumuşak bir şekil alsın. Ben kanunun prensibine muhalif değilim. Bu işler yapılmalıdır. Bunları tanzim edelim. Orta yerden dedikodular kalksın. Bu işler tanzim edilirken çok şiddetli extremist...

Muhittin Birgen'in Mardin Milletvekili iken çekilmiş bir resmi.

DURAK SAKARYA (Gümüşane) – Türkçe konuş Türkçe...

MUHİTTİN BİRGEN (Devamla) – Extremist'in Türkçe olduğunu isbat ederim. Bu enternasyonal bir kelimedir. Bir dilci gibi ilmi bir şekilde ayrıca Türkçe olduğunu ispat edebilirim.

DURAK SAKARYA (Gümüşane) – Türkçe konuşunuz, burası, Türkiye Büyük Millet Meclisidir.

MUHİTTİN BİRGEN (Mardin) – Ben Türkçe konuşuyorum. Rica ederim lâf söyletmiyorsunuz, taarruz yoktur.

Mütemadiyen lâfımı kesiyorsunuz, yetişir artık canım. Ben istiyorum ki, arkadaşlar, bu kanun memlekette ruhlara sükûn veren, kafalara huzur veren, aile ocaklarına istirahat veren ve kimseye şikâyete meydan vermeyen bir kanun olsun. Ben bunun için gazeteci olmaklığım sıfatile... (Gürültüler). Rasih bey zati âliniz geçen gün burada çok şiddetli lâflar söylediniz, arkadaşlardan bazıları bu kürsüden öyle fena şeyler söylediler ki, ... mesela, bundan evvelki içtimalarda bu ücretli memurlara o kadar ağır sözler söylediler, o kadar ağır kelimeler kullandılar ki, ben bir şey anlamadım. Bu ücretli memur denilen insanlar hakikaten oradan buradan toplanmış, nasıl söyleyeyim, bir takım hiçbir işe yaramaz, sırf ötekinin, berikinin getirdiği, iltimasla getirilen insanlar mıdır? Bunların hepsi için top yekûn –zabıtlar buradadır– çok fena sözler söylendi. Ben şaştım.

Ben uzaktan zannediyorum ki, bizim memleketimizde böyle bir şey katiyen olmuyor. Hiçbir zaman böyle burada dahi söylenilen tarzda şeylerin bu memlekette yapıldığına kani olmadım. Kani olmadığım içindir ki ben Meclisi âlinin içerisine girerken aranızda çalışmak için candan derin bir heyecan duyarak geldim. Güzel iş yapmak için, güzel bir devrin güzel işleri üzerindeki güzel mesaiye iştirak etmek üzere gidiyorum diye aranıza heyecanla geldim. Halbuki burada öyle lâflar işittim ki, hayretler içerisinde kaldım. Mesela arkadaşımın sözlerinden öyle anlıyorum ki, müessesata bu yapılan işler sırf adam kayırmak için yapılmış ve bu işler için getirilmiş ücretli insanlardır. Bu gibi sözlerin fena akisler yaptığını ve bu akisler içerisinde pek çok hoşa gitmiyen sözler işittim, çok şiddetli muahezelere maruz kaldım. Onun için istedim ki bu mevzuubahis kanun bir nizam ve intizam kaynağı ve herkese huzur ve inşirah veren bir kanun olsun. Ben bundan başka hiçbir şeyden kasdetmedim. Bu günah mıdır? Maksaddan hariç bir şey söylemişsem onun mesuliyetini kabul ederim. Ondan dolayı da özür dilerim. O maksadın başka her hangi bir maksada delalet eden yazılar yazmışsam ve söylemişsem huzurunuzda utanırım. Huzur ve sükûn istiyorum. Nizam ve intizam tesisini istiyorum. Bu maksaddan başka bir şey gütmüyorum. Bazıları gösterdiğiniz şiddetin kâfi olmadığına dahi kanidir. Bu-

rada Devlet lüzum ve ihtiyaca binaen Meclise bir lâyiha sevketmiş, o lâyiha müzakere edilirken biz burada şu veya bu tadili koyduk. Hepiniz biliyorsunuz, şu veya bu tadili getirince derhal bu lâyihanın istikametleri, tesirleri açılıverdi, genişleyiverdi. Ben buradan dışarı çıkınca hücuma maruz kaldım. Öteki bana dedi ki, siz ne yapıyorsunuz? (Gürültüler). Beriki bana dedi ki, siz ne yapıyorsunuz? Biz ücretli olduksa cani mi olduk? Ben bunun tesirleri içinde kaldım. Sonra 912 Balkan harbinde askere gitmiş, 925 senesine kadar tahsil yapmak imkânını bulamamış insanlardan pek acıklı mektublar aldım. (Şiddetli gürültüler). Bir kısmını gösterebilirim. Bunların tesiri altında kaldım. Bir şeyin daha iyi olmasını istemek ve kanunun daha adilane ve nizamu intizamı temin eder şekilde tesisini istemek, hiçbir zaman kabahat değildir. Ben bunun haricinde bir şey istemedim. Eğer bunun haricinde bir şey istedisem, boynum kıldan incedir, ondan dolayı özür dilerim. Fakat mümkündür ki insan gündelik yazı yazarken, lâf söylerken yanlış düşünebilir. Bu olabilir. Bunları bana gösterirseniz onlar için özür dilerim. Bunları gösteremezseniz bunun için hiçbir zaman beni muahaze edilmekliğim lazım gelmezdi. Meselenin buraya kadar gelmesine hiçbir sebeb yoktur.

BAŞVEKİL Dr. REFİK SAYDAM (İstanbul) – Arkadaşlarım, Muhittin Birgen arkadaşımızın verdikleri izahlara nazaran, kendileri bilmeden bir vaka ihdas etmişler zannediyorum.

RASİH KAPLAN (Antalya) – Bravo, hiç bilmiyor.

BAŞVEKİL Dr. REFİK SAYDAM (Devamla) – Bendeniz, dün gece bu makaleyi okudum, kestim ve Partimizin Reis vekiline verdim, bir Parti mebusunun bu şekilde bir şey yazması ne derece doğrudur, lûtfen tedkik buyurun dedim (Alkışlar).

Bu birinci safha, ikinci safhaya gelince, makalede bendenizin ismim de geçiyor. Hükûmet son zamanlarda bir çok siyasi meselelerle meşgul olduğu için bu kanunla o kadar meşgul olamadı. Binaenaleyh bu hususa Dr. Refik vaziyed etsin ve kanunu yoluna getirsin diyorlar.

Arkadaşlar, huzurunuza getirdiğimiz her kanunla alakamızın şahidi yine sizlersiniz (Şahidiz, her gün buradasınız sesleri).

Esasen biz bu kanunu memurlarımızın huzuru, rahatı ve sükûnu için yapıyoruz. Arada belki maddeten mutazarrır olacaklar olabilir. Fakat büyük bir memurin kütlesinin mevcudiyeti dolayısı ile onların atisi ve istikbali için lüzumlu olan esasları koyuyorsunuz. Hükûmet de bunda sizinle beraberdir ve her gün müzakereleri takib etmiştir. Hükûmet, kendilerinin buyurdukları gibi hiçbir zaman bu meseleyi göz önünden uzak tutmamıştır. Daima takib etmiştir.

Bu meseleyi burada bırakırsanız çok iyi olur. İşimiz vardır. Ona devam edelim. Mesele tevazzuh etmiştir.

Bundan sonra meclis genel kurulunda Muhittin Birgen'in hiç söz almadığı anlaşılmaktadır. Devamsızlığı tamamen alışkanlık haline getirdi. Sonra üst üste devam etmemesi, encümen toplantılarına özürsüz katılmaması aleyhine sonuçlandı. Meclis Başkanlığının tezkeresi mecliste okunarak onaylandı ve milletvekilliği düştü.[77]

Heyeti Umumiyeye

Mardin mebusu Muhittin Birgen'in iki ayı mütecaviz bir zamandan beri Meclisi Âliye devam etmediği ve yoklamalarda bulunmadığı, açık reylere iştirak etmediği ve mensup olduğu encümen toplantılarına da gelmediği tesbit edilmiştir. Bu müddet zarfında mezuniyet istihsali için müracaat etmediği gibi bir gûna mazaret de serdeylememiştir. Şu hale ve teşkilatı esasiye kanunun 28'inci maddesi hükmüne nazaran mumaileyhin mebusluğunun sakıt olması iktıza edeceğine Riyaset divanının 12.VI.1941 tarihli toplantısında karar verilmiştir.

Keyfiyet heyeti umumiyenin yüksek ıttılaına arz olunur.

B.M.M. Reisi
M.A. Renda
(Darısı ötekilerin başına sesleri).
Tezkere oybirliği ile kabul edilmiştir.

Muhittin bu haberi İstanbul'da radyodan duydu ve hiçbir tepki göstermedi. Ancak onun milletvekilliğinin düşmesinden sonraki yaşamı ölümüne kadar büyük sıkıntılarla geçmiştir.[78] Atıl-

77 TBMMZC, İ: 64, 13.6.1941, C: 1. Ayrıca TBMM Arşivi Muhittin Birgen Dosyası.

78 Bundan sonraki bilgileri, şu anda Bodrum Turgut Reis Akyarlar sitesinde oturan Servet [Berkin] Beyin ve Nüzhet Hanımın kızı sayın Güner Baykal'ın bize anlattıklarına dayanmaktadır (görüşme tarihi Temmuz 1997).

dığı ticaret işinde pek başarılı olamamıştır. Şirket iflas etmiş, altındaki arabası, yazıhanesindeki eşyaya kadar her şeye haciz gelmiştir. Yazları Heybeliada'ya gidiyor, denize giriyordu. Nazmi Topçuoğlu ile de arası açılmıştı. Topçuoğlu onun ailesini ancak Muhittin'in ölümünden sonra aramıştır. Son yıllarını da Gümüşsuyu'nda kızı Asude'nin yanında geçirmiştir.

Asude özel eğitim görmüştür. İngilizcesi ve Almancası çok yüksek düzeyde idi. İzmir'de yaşadıkları sırada özel Fransızca dersleri aldı. Asude Milli Reassurance Şirketinde çalışan Zeki Zeybekoğlu ile evlendi. Uzun süre, 1960'lı yıllara kadar Asude Şehir Tiyatrolarında çevirmen olarak çalıştı. Eşi de yine o yıllarda İstanbul Ticaret Odası'nda genel sekreter olarak görev yapıyordu.[79] Asude Zeybekoğlu, 1936'da Montrö Boğazlar Sözleşmesi görüşmelerine, Türk heyeti içinde basın ataşesi olarak katılmıştır.[80] Kendisi yazar, çevirmen, film jüri üyesi ve Türk Diyabet Cemiyeti'nin kurucusu olarak tanınmıştır.

Asude birçok tiyatro eserini dilimize çevirmiş ve bu eserler sahnelerimizde temsil edilmiştir. Öncelikle Tennessee Williams'ın *İhtiras (Arzu) Tramvayı*'nı anımsamak gerekir. Stefan Zweig'in *Mary Stuart*'ı, John Knittel'in *Sonsuz Yolculuk*'u, Baillet ve Gredy'nin *Kaktüs Çiçeği*, Jean Canolle'un *Kralın Kısrağı*, Brian Friel'in *Ver Elini Yeni Dünya*'sı, Jean Anoulh'ın *Mağara*'sı çevirileri vb hep Asude Zeybekoğlu'nun imzasını taşımaktadır.

Bu bilgilere ek olarak Asude'nin kızı Zeynep Yüksel de Almanların İstanbul limanına gelen bir gemisinin malına el konulduğunu ve dedesinin bunu önlediğini söyledi. Bu yüzden Muhittin'e Von Papen'in imzasının kazındığı çok değerli bir saat verdiklerini ve bu saatin kendisinde olduğunu da ekledi.[81] Saat Almanya'da olduğu için göremedim.

Muhittin Birgen şeker hastası idi. Her sabah şekerini kendisi ölçerdi. Buna kalp yetersizliği de eklenince 1 Ekim 1951'de saat 16.00'da Ayaspaşa'da son nefesini verdi. Dönemin belli başlı gazeteleri bu olaya önemli bir yer verdiler.[82] Gazetelerin yazdığına göre cenazesi Feriköy'deki aile mezarlığına defnedildi. Ancak Zeynep Yüksel dedesinin mezarının yerinin bilinmediğini bize söylemiştir.

Son derece iyi iktisat bilen Muhittin ne yazık ki ne kendisi, ne de ailesi için herhangi bir güvence sağlayamamıştı. Malı mülkü de yoktu. Ailesi redd-i miras talebinde bulundu. Eşi Melahat (Süreyya) Hanım büyük sıkıntılar içinde yaşadı. Melahat Hanım 1976, Asude ise 1970 yılında öldü.

Muhittin Birgen'in Anıları

İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete uzanan süreç, Türkiye tarihinin en karmaşık bir dönemi olarak görülmektedir. İstibdat rejiminin Genç Türk devrimiyle yıkılması, II. Meşrutiyetin ilanı ülkede günlerce süren bir bayram ve şenlik havası yaratmıştır. Halk sokaklarda günlerce bayram sevinci yaşamış, imparatorluğu oluşturan Müslim ve gayrimüslimler büyük kentlerin caddelerinde, sokaklarında kucaklaşarak bu mutluluğu paylaşmışlardır. Bu gösterilere hoca, haham, papaz gibi din adamlarının karışması ve onların da aynı havayı soluyarak birbirlerine sarılmaları ülkede nasıl umudun filizlenmekte olduğunu gösteriyordu. Kadınların da çarşafve peçelerini atarak bu gösterilerde yer alması üzerinde durulması gereken bir konudur. Artık herkes Osmanlı İmparatorluğu'nda "*ittihad-ı anasır*"ın gerçekleştiği kanısında idi.[83]

Öte yandan başta İstanbul olmak üzere, Selanik ve İzmir gibi büyük şehirlerde dernekler kuruluyor, konferanslar veriliyor, halk yeni dönemin değerleri konusunda bilgilendiriliyordu. "*Konferans*" sözü kamuoyunda gündeme gelmiş bulunuyordu. Basın ise tam bir "*patlama*" sürecine girmişti. Yüzlerce ruhsat alınıyor, bir o kadar gazete çıkıyor, bunlardan kimileri birkaç gün sonra ortadan kayboluyordu. Ama içlerinde sürekli bir nitelik kazanarak döneme damgasını vuranlar da yok değildi. İşte bu gazetelerden biri de *Tanin* idi. Bu gazetenin öyküsü ileriki sayfalarda ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Ancak şu kadarını söyleyelim ki bu gazeteye deyim yerindeyse "çırak" olarak giren

79 Bu son bilgiyi Sayın Nejat Gülen'in ilettiği nota borçluyum. Kendisine burada teşekkür ederim.

80 *Montreux Boğazlar Sözleşmesi, Tutanaklar, Belgeler*, (Çev. Seha L. Meray-Osman Olcay), Sunuş Fahri S. Korutürk, AÜ SB Fakültesi, Ankara, 1976, 19. Muhittin Birgen de bu toplantılara gazeteci olarak katılmıştır.

81 Bu olayın, söylendiği gibi, Muhittin Birgen'in İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanlara eğilim göstermesiyle ilgisi olabilir mi?

82 Ayrıntılar için Zeki Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet*, 70.

83 Ayrıntılar, Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, TTK, Ankara, 1963. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki* (1908-1914), Çev. Nuran Ülken, İstanbul, 1971; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara, 1996, IX, 27-40.

Muhittin çevirmenlik, yazı işleri müdürlüğü ve başyazarlık gibi görevleri başarıyla yürüttü. Adı gazeteyle bütünleşti. Öyle ki gazeteden ayrıldıktan sonra bile uzun süre Taninci Muhittin olarak anıldı. Muhittin *Tanin*'e girdiğinde aşağı yukarı 23 yaşlarında enerji dolu bir gençti. O da kendi kuşağı gibi İstibdat dönemini, II. Meşrutiyet'in coşkun havasını yaşamıştı. İttihat ve Terakki'nin giderek sözcüsü durumuna gelen bir gazetede çalışan sorumlu kişi olarak olayların iç yüzüne nüfuz etmek olanağını buldu. Kırmızı Konak'taki İttihat ve Terakki erkânıyla daha yakın iletişim kurdu. İttihat ve Terakki kodamanlarını tanıdı. Sözün kısası bir dönemin canlı bir tanığı olarak imparatorluğu çöküşe götüren olayların içinde yer aldı. İkinci Meşrutiyet'in umutlu havasını dağıtan 31 Mart ayaklanması, Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları, Mütareke ve Anadolu'da başlayan bir var olma ya da yok olma mücadelesi... Muhittin bütün bu olayların içindedir. En karanlık günlerde Edirne'nin geri alınışını, diğer gazeteci arkadaşlarını atlatarak, telgrafla *Tanin*'e o bildirecektir. Birinci Dünya Savaşı içinde Çanakkale, Suriye cephelerini gezecek ve Almanya'ya da giderek Türkiye'ye "*müttefikimiz*"in nasıl baktığına da tanık olacaktır.

İkinci Meşrutiyet dönemi bütün bu çalkantı ve bunalımlara karşın umut verici tohumlara gebe idi. Tarık Zafer hocanın dediği gibi bu dönem, deyim yerindeyse Cumhuriyet'in bir laboratuvarı işlevi görmüş, tartışılmayan konu kalmamıştır.[84] Basının yalnız İstanbul'da değil, taşrada da ön plana çıkması, bilimsel ve mesleki derneklerin yaygınlaşması, eğitimdeki ilerlemeler, siyasal akımların ivme kazanması, kadının çalışma yaşamına katılması vb bütün bunlar İkinci Meşrutiyet döneminin olumlu gelişmeleridir. İttihat ve Terakki içindeki dağınık fikirleri birleştiren sosyolog Ziya Gökalp,[85] Türkçülük akımının öncülerinden Yusuf Akçura,[86] laik bir dünya görüşünün temsilcisi Dr. Abdullah Cevdet,[87] büyük bir şair olduğu kadar aynı zamanda bir düşünce adamı olan Tevfik Fikret[88] İkinci Meşrutiyet döneminin önde gelen renkli kişileridir.[89]

Anadolu yüzyıllardan beri ihmal edilmişti. Halk uzun yılların besleyip geliştirdiği geleneklerin ağır baskısı altında yaşayıp gidiyordu.

Ama İkinci Meşrutiyet'in ilanı, ülke sorunları konusunda Anadolu halkını da az çok duyarlı kılmış ve yeni beklentilere yol açmıştı. Nasıl? İşte *Tanin* gazetesini ilgilendiren temel sorun da buydu. Nitekim *Tanin*, 1909 yılında, İkinci Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık bir yıl sonra, yazarlarından Ahmet Şerif'i (1883/1927) Anadolu'ya gönderdi. Ahmet Şerif'in gezileri aralıklarla 1914 yılına kadar devam etti ve dahası Anadolu sınırlarını aşarak Suriye, Arnavutluk ve Trablusgarp'a kadar uzandı. Gezi notları düzenli olarak *Tanin*'de yayımlandı ve bir kısmı 1910 yılında kitap olarak da basıldı.[90] Önsözde şöyle denilmektedir:

> *İstanbul'da, hepimiz, bir politika illetine uğradık. İşimiz gücümüz, konumuz, konuşmamız, hep siyasetle ilgili. Halbuki, biz, bir takım iktisadi, mali, toplumsal ve tarımımızı ilgilendiren meseleler karşısında bulunuyoruz. Taşralar ne durumdadır? Köylüler ne yapıyor? Ne istiyor? Memleket neye muhtaçtır?*
>
> *İşte bir takım sorular ki, bunlara cevap verebilmek için, taşralara, ta köylere varıncaya kadar gidip, her şeyi gözle görmek, köylüyü dinlemek, inceleme yapmak gerek...*

İşte *Tanin* bu amaçla Anadolu'ya yazarlarından birini göndermiş ve onun incelemesinin sonuçları gazetenin sayfalarında yayımlanmıştır. Gerçekten bu gözlemler, bugün o günlerin Anadolusunu tanımak için en değerli tanıklardan biridir.[91] Prof. Sina Akşin, kitabın yeni basımına "Yeni Bir Evliya Çelebi" başlığı altında yazdığı sunuş yazısında şöyle demektedir:

> *A. Şerif'in açısının bazı yönlerine işaret edelim. O, herhangi bir gezgin gibi bir yere nasıl gittiğini, oranın özelliklerini bize anlatmaktadır. Fakat bun-*

84 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler III İttihat ve Terakki*, Hürriyet Vakfı, İstanbul, 1989.

85 Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, (Çev. Kadir Günay), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1979.

86 F. Georgeon, *Türk Milliyetçiliğin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935)*, Çev. Alev Er, Yurt yay., Ankara, 1986.

87 Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet*, Üçdal, İstanbul, 1983.

88 Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret*, Ankara, 1947; Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret, Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh, İstanbul, 1987.

89 Bu dönemdeki kültürel hareketler için bkz. B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), TTK, Ankara, 1970, 229-237.

90 Tarihçi Çetin Börekçi, önce *Anadolu'da Tanin* başlıklı bu kitabın dilini sadeleştirerek yayımlamış, daha sonra Ahmet Şerif'in bütün gezi notlarını bir araya getirerek iki cilt halinde çıkarmıştır: Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, (Hazırlayan M. Çetin Börekçi), I, *Arnavutluk'ta, Suriye'de, Trablusgarp'da Tanin*, II, TTK, Ankara, 1999.

dan çok daha fazlasını da yapmaktadır. Örneğin, orada Müslüman olmayan ahali varsa, bunların durumlarını, Müslümanlarla ilişkilerini açıklar. Ayrıca iktisadi hayata önem verir. Yetişen ürünleri, para getirip getirmediğini, getirmiyorsa neden getirmediğini, ne gibi önlemler almak gerektiğini bize anlatır...

A. Şerif'in çok önem verdiği bir konu eğitimdir. Ülkeyi kalkındıracak başta gelen çare olarak eğitimi gördüğü anlaşılıyor. Oysa geleneksel okullar her bakımdan son derece ilkeldir. Devletin okulları ise yeni çağın gereklerine uymamaktadır. Öğretmenler yoktur veya azdır. Bir çoğu cahildir, çeşitli nedenlerle kitap sıkıntısı vardır. Binalar sefildir. Buna karşılık Müslüman olmayanların her bakımdan düzgün işleyen okulları her yerde göze çarpmakta, onların bilgi ve kültür düzeyleri hemen fark edilmektedir...

Bu konu üzerinde durmamın nedeni, *Tanin*'in Anadolu'nun tanınması gibi son derece önemli bir konuda nasıl öncülük ettiğini vurgulamaktır. Gazetenin başyazarı Muhittin ise Milli Mücadele'ye katılmak için Ankara'ya doğru yol alırken Anadolu köyünü ve köylüsünü daha yakından tanıyacak ve *Yaban* romanının kahramanı gibi kendi kendisiyle hesaplaşma içine girecektir.

Öte yandan İttihatçılar ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sorunlara köklü çözümler üretemediler. Sürekli bir savaş ekonomisi maliyeyi iflasın eşiğine getirdi. Bununla birlikte şirketleşme, kooperatifleşme alanında ilerlemeler görüldü. İtibar-ı Milli Bankası kuruldu. "*Cehennem zebanisi*" kapitülasyonlar kaldırıldı. Ama bunlar Mütareke'de yeniden yürürlüğü konuldu. Yabancı mallara karşı uygulanan "*boykot*," bir "*harb-i iktisadi*" kavramını gündeme getirdi. "Milli İktisat" [92] düşüncesi de yine bu dönemde ekonomik sorunların aydınlar arasında geniş ölçüde tartışılmasına ortam hazırladı.

İşte, Muhittin Birgen'in anıları bütün bu dönemi kapsadığı gibi Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı yılları da içine almakta, Kafkasya'ya, Azerbaycan'a ve Sovyetler Birliği'ne kadar uzanmaktadır. Muhittin bir dönemin olaylarını ya tanık olarak aktarmakta ya da araştırma yöntemlerini kullanarak açıklama yoluna gitmektedir. Elbette

bu dönemle ilgili pek çok anı yazılmış ve basılmıştır.[93] Fakat Muhittin Birgen'in anılarının bunlar içinde çok zengin ve seçkin bir yer tuttuğunu özellikle belirtmek gerekir. Bir dönemi bu kadar geniş ve derin bir vukufla anlatan bu anıların düzeyini yakalamak oldukça zordur. Bunda yazarın, olayların iç yüzüne nüfuz eden zekâsı, keskin gözlem gücü, gördüğünü çabuk kapan dehası elbette belirleyici bir rol oynamıştır. Ancak bütün bunların ötesinde belirleyici olan bir nesne de Muhittin Birgen'in sosyal bilimlere duyduğu büyük ilgi ve buna bağlı olarak geliştirdiği tarih görüşüdür. Eserini çekici ve kalıcı kılan da bu sağlam ve tutarlı görüştür. Her şeyden önce Muhittin Birgen'in kültür düzeyini oluşturan geniş bir hazırlığı vardır. Fransızca, Almanca, Rusça (az), İngilizce, Arapça, Farsça bilmektedir. Yine Meclis Arşivindeki dosyasında bulunan bilgilere göre, "*İçtimai ve iktisadi bilgiler, maarif ve iktisat işleri*" onun uzmanlık alanları içine girmektedir. Muhittin Kafkasya'ya gittiği zaman, kendi anlatımına göre, tarih görüşü bakımından determinist idi.[94] Ancak Kafkasya'da bulunduğu sırada, Bakû Üniversitesi'nde ve Âli Pedagoji Enstitüsü'nde verdiği derslerde Marksizm'den çok geniş ölçüde etkilenmiştir.[95] Bu etkinin Türkiye'de Kör Ali İhsan'la başladığını kabul etmek yerinde olur. Niyazi Berkes ise "*Bolşevik devrimi sırasında Azerbaycan'da bulunduğu*"nu sandığı, Muhittin'in "*hafif tertip sol Alman historiografisinin etkisi altında*" kaldığını yazmaktadır.[96]

Muhittin Birgen diyor ki: "*Hiç şüphe yok ki, Karl Marks'ın ilim ve felsefe hareketi beşerin fikir ve felsefe tarihinin en büyük hareketlerinden biri olmuştur. Ancak bu hareketi yalnızca onun 'dehası' ile açıklamaya da olanak yoktur. Ne var ki Marksizm, kuvvetli bir hayat ve tarih, orijinal bir içtimai tekâmül görüşüdür.*"[97] Muhittin'in Bakû'daki konferans ve derslerinde, *Maarif ve Medeniyet*'teki yazılarında çıkış noktası bu yöntem olmuştur. Nitekim Türk dilinin tarihsel gelişimini ele alan bir yazısında uyguladığı materyalist yöntemi şöyle açıklamaktadır:

91 Kudret Emiroğlu, *Anadolu'da Devrim Günleri*, İmge, Ankara, 1999.

92 Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)*, Ankara, 1984.

93 İbrahim Olgun, "Anı Kaynakçası", *Türk Dili, Anı Özel Sayısı*, 246 (1972), 662-682. Listeye, bu tarihten (1972) sonra çıkan anı kitaplarını da eklemek gerekir.

94 "*Tarihin determinizmine kuvvetle inanmış olduğum için...*" (Kâzım Karabekir, *İstanbul Harbimizde...*, 182).

95 Zeki Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet*, 73-76.

96 Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, 55.

İçtimai müesseselerin tekâmüllerini izah etmek için kullanılacak en iyi usul ise materyalist içtimaiyatın son koymuş olduğu usuller, başka bir ifade ile tarihin materyalist tekâmülüne ait prensiplerdir. Bugün içtimai hadiseleri, tarihin bütün tekâmülünü, cemiyet ve müesseselerin bütün istihalelerini en iyi, en açık, en doğru bir surette izah eden usul de bu usuldür.[98]

Muhittin'e göre tarih "*Bütün beşer cemiyetinin hayat kavgası arkasında geçirdiği tekâmülün ve tekâmüle hakim olan 'şey'lerin mahsulüdür.*"[99] Yine o her şeyden önce tarihin, sosyal bilimlerin yöntemiyle araştırılması gerektiğini savunmaktadır. Bu yapılmadığı takdirde tarih anlamsız bir bilgi yığını olmaktan kurtulamayacaktır. Oysa sosyal bilimlerin yönteminin (içtimaiyat usulü) tarihe uygulanması bütün karanlıkları parçalamakta ve aydınlığa çıkarmaktadır. Ancak bunu yaparken de "objektif" olmak temel bir koşuldur.

Muhittin, 1920'lerde geliştirdiği bu tarih görüşünü daha sonra *Cemiyetin Asılları* çevirisine yazdığı önsözde oldukça genişleterek yinelemektedir. Yani sosyal olayların incelenmesinde en güzel bilimsel yöntemin materyalist yöntem olduğuna inananlardandır. Ona göre toplumsal olayı bir ekonomik olay olarak yorumlayıp, insan toplumunun tarih içindeki bütün hareketlerini ve sürekli olarak değişen toplumsal kurumlarını bir iktisat eyleminin kesintisiz seyri arasında incelemek, hareketlerin anlamını ve yönünü açıkça anlamanın en güvenilir yoludur. Özellikle bilimsel tarih anlayışının dayanabileceği esas bu yoldur.[100] Zamanımızda bu yöntemi kullanmayan yok gibidir. Daha açıkçası tarihin sürekliliğini ve sürekli bir değişiklik içinde olduğunu vurgularken materyalist yöntemi kullanmak Marksizm'le aynı şey değildir.

Muhittin tarihi tanımlarken, ekonomik etkenlerin sürekli olarak belirleyici olduğunu dile getirmekten geri kalmaz. Ancak o bütün bunların yanında "*fikir ve hislerin*" rolünü de hesaba katmaktadır. Ancak ne var ki bu "*fikir ve hislerin*" oluşmasını sağlayan da yine "*maişet şekilleri,*" daha açıkçası üretim ilişkileridir. Bu bağlamda ona göre tarih "*insanların maişet endişesiyle ve maişet şekillerinin tayin ettiği fikirler ve hislerle, bütün*

hayatınca asırlardan beri içinde yuvarlandığı vukuatın heyet-i umumiyesidir." [101] Kaldı ki bütün bir hayat geçim kavgasından başka bir şey değildir. Sözün kısası, geçim koşullarını düzeltmek için bütün gücünü toplayarak sürekli çalışan insanlık, bu çaba ve çalışma sırasında yalnız bir kuvvetin iradesi altında hareket eder ki, o da "*ihtiyaçtan ibarettir.*" Bu bakımdan bir toplumun, bir ulusun tarihini incelerken her şeyden önce onun ekonomik yapısını araştırmak en sağlıklı yöntemdir.[102] Muhittin tarihi, 19. yüzyılda Thomas Carlyle'ın[103] savunduğu gibi "*Kahramanlar*"ın bir yaratısı gibi görmez. Bu bakımdan o, tarihsel ve sosyal olayların belirginleşmesinde kişilerin rolünü ikinci planda tutar ve koşulların incelenmesini ön plana alır.

Muhittin Birgen, bütün bu tarih görüşünü Osmanlı tarihine başarıyla uygulamıştır. Önce kuruluştan 16. yüzyıllar sonlarına kadar ve günümüz tarihçilerinin Klasik Dönem olarak adlandırdıkları kapıkulu sınıfının egemenliği bağlamında değerlendirmiş, daha sonraki gelişmeleri derebeylik olarak ele almıştır. Tanzimat'ı ise bir büro-aristokrasisinin şekillendirdiğini kabul etmektedir.[104] Bu arada tam bir sosyolog kimliğiyle Türkiye'deki çiftçilik, çobanlık ve esnaflığın toplumsal bir çözümlemesini yapmaya çalışmıştır. Bu araştırma ne yazık ki tamamlanamamıştır.[105]

Bütün bunlar göz önüne alınırsa tarihçi, sosyolog, edebiyatçı, iktisatçı kimlikleriyle örülen bir anı demetinin önemi de kendiliğinden anlaşılır. Anılar İttihat ve Terakki'nin kimliğini sorgulamakla başlamaktadır. Aslında bu soruyu kendisi Merkeziumumi binasında yani Kırmızı Konak'ta 1917 yılında Talat Paşa'ya sorar. Talat Paşa, soruyu partiyi evirip çevirmek bağlamında anladığı için "*idaresinin pek müşkül*" olduğunu söylemekle yetinir. İmdada Ziya Gökalp yetişir:[106]

97 Engels, *Cemiyetin Asılları*., Mütercimin Önsözü, VII.

98 Muhittin, "Türk Dilinin Tekâmül Tarihi", *Maarif ve Medeniyet*, 3 (1923), 3.

99 Muhittin, "On Sekizinci Asırda Avrupa Cemiyeti", *Meslek*, 23 Haziran 1925; Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet*, 74.

100 Engels, *Cemiyetin Asılları*, Mütercimin Önsözü, VII.

101 Muhittin, "Kapıkulu İktisadiyeti", *Meslek*, 24 Mayıs 1925; Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet*, 75.

102 Muhittin, "Kapıkulu İktisadiyatı", *Meslek*, 24 Mayıs 1925; Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet*, 75.

103 Thomas Carlyle, *Kahramanlar*, (Çev. Reşat Nuri Güntekin), İstanbul, 1943.

104 Zeki Arıkan, *Tarihimiz ve Cumhuriyet...*, pek çok yerde.

105 Bu konudaki bir çalışmamız basılmaktadır.

106 Krş. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, III. İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Hürriyet Vakfı, İstanbul, 1989.

– *İttihat ve Terakki Türk milletinin ruhundan kopmuş bir mefkûre hamlesidir.*

İşte Muhittin'in anıları böyle bir soru ve sorunun yanıtını araştırmakla başlamakta ve açıklamaları günlerce devam etmektedir. Denebilir ki anılarının bu ilk bölümünde İttihat ve Terakki'nin tam bir çözümlemesini yapmaktadır. Yaşamını Türkiye'nin siyasal partilerine adayan Tunaya hoca bu soruyu günümüzde İttihat ve Terakki'yi "Bir çağın, bir kuşağın, bir partinin tarihi" olarak tanımlamış ve yerli yerine oturtmuştu. Muhittin Birgen'in 1917 yılında sorduğu soruya kendisinin açık bir yanıt vermesi, verebilmesi çok zordu. Çünkü İttihat ve Terakki henüz dönemini kapamış ve tarihe mal olmamıştı. Bu nedenle tam ve sağlıklı bir değerlendirme yapılamazdı. Oysa 1936 yılında bu soruyu yanıtlamak daha kolay görünmektedir. Çünkü bu tarihte İttihat ve Terakki siyasal ve toplumsal tarihimizin müzesine konulmuş bir varlıktır. "*İnsan bir şeyin ne olduğunu anlamak için evvela onun içinden çıkmaya muhtaçtır. Bundan dolayı, İttihat ve Terakkiyi o zaman anlamak daha müşküldü. Sonradan daha iyi anlar oldum. Şimdi ise siyasi ihtiraslardan, senelerle uzaklaşmış olduğum için onu hem anlamak ve hem anlatmak daha kolay, hem de bir vazifedir.*" [107]

Bu yargılar doğrudur. Gerçekten İttihat ve Terakki artık tarihe mal olmuş, Türkiye'de Cumhuriyet yönetimi yerleşmiş, olaylar artık durulmuş ve deyim yerindeyse taşlar yerli yerine oturmuştur. Muhittin, 1908'den başlayarak 1918'e kadar başta partinin yayın organı olarak kabul edebileceğimiz *Tanin* gazetesinde başyazarlığa kadar yükselmiş, yine İttihat ve Terakki içinde birçok mevkilerde bulunmuş ve sorumluluklar yüklenmiştir. Dahası İttihat ve Terakki'nin kapanmasından sonra kurulan Teceddüt Fırkası içinde yer almış ve uzun süre de İttihatçı kimliğini bırakmamıştır. Herhalde o dönemin tarihini yazabilecek ender kimselerden biridir. O böyle bir sorumluluğu da kabul etmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki bu anıların yazılıp yayımlandığı tarihlerde şu ya da bu biçimde, İttihat ve Terakki içinde görev almış pek çok insanımız, Birgen'in yakın arkadaşları henüz yaşıyorlardı. Anıların yine böyle bir ortamda yazılmış olması da büyük bir anlam taşımaktadır. Bu gibi çevrelerden zaman zaman kimi eleştiri-

ler ve düzeltmeler gelmiş olsa bile bunlar anıların bütünlüğünü bozabilecek nitelikte değildir. Demek istediğim, bu anıları bir dönemin önemli bir belgesi olarak değerlendirebiliriz. Muhittin'e göre İttihat ve Terakki Cemiyeti bir devrimle, 1876 Anayasası'nı yürürlüğe koymakla birlikte ülke yönetimini başarabilecek "*kültür ve tecrübe kuvvetine sahip*" değildi.[108] Bu yüzdendir ki İttihat ve Terakki uzun süre bocalamış, ülke yönetimi sonunda Babıâli, merkeziumumi ve ordu gibi üç kuvvetin elinde kalmıştır. Değişik düşünce akımlarını sistemleştiren ve bunları İttihat ve Terakki'nin programına koyan da Ziya Gökalp olmuştur.

Muhittin Birinci Dünya Savaşı'ndaki gelişmelere anılarında çok ayrıntılı olarak yer vermektedir. Askeri ve siyasal olaylar da bu bağlamda değerlendirilmiştir. Fakat asıl önemli olan da savaş ekonomisinin çok canlı, çok ayrıntılı bir tablosunun çizilmiş olmasıdır. Önce savaşa nasıl girdiğimiz irdelenmektedir. Siyasal ilişkiler, Almanlarla yakınlaşma, ordunun durumu, askeri harekât, cepheler vb savaşın çok canlı sahneleri bu uzun bölümde yer almaktadır. İşin ilginç yanı da kendisinin daha önce, İttihat ve Terakki erkânıyla Çara Kırım'da yapılan bir nezaket sırasında savaşın çıkacağını sezmesi ve bunu Talat Paşa'ya haber vermiş olmasıdır. Kendisi her zaman bu sezgisinden biraz da övünerek söz etmektedir. Muhittin orada Rus ileri gelenleri, gazetecileri ile yaptığı görüşmelerden ya da bunların ağızlarından kaçırdıkları sözlerden yola çıkarak böyle bir tahmin yürütmüştü. Savaş sırasında kendisinin Çanakkale, Suriye gibi cepheleri gezmesi de anıları daha canlı kılmaktadır. Almanya'ya yine savaş içinde yapmış olduğu iki gezinin izlenimleri de ayrı bir değer taşımaktadır. Kendisinin burada Ermeni olayları yüzünden Alman aydınlarının Türkiye'ye karşı nasıl bir tutum içinde olduklarına üzülerek tanık oldu.

Savaşın en korkunç bir yönü de yoksulluk ve kıtlıktı. En basiti kâğıt yoktu.[109] Kendisi bu sorunun bir "*Matbuat Cemiyeti*" kurarak çözümünde etkin bir rol oynayacaktır. Fakat ülkenin en önemli

107 *Son Posta*, 16 Birinciteşrin 1936.
108 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, TTK; Ankara, 1983, Cilt II-Kısım IV. İttihat ve Terakki'nin kimliğinin zamanla oluştuğunu ve programlarının da buna göre değişimler geçirdiğini belirtmektedir.
109 Kâğıt yokluğundan İzmir'de çıkan gazeteler neredeyse bir dergi boyutuna ve genellikle tek sayfaya indirgenmiş, kese kâğıtlarına bile gazete basılır olmuştu.

en başta gelen sorunu beslenme işleriydi. Ordunun iaşe işlerinin sorumlusu İsmail Hakkı Paşa idi. İsmail Hakkı Paşa'nın adı birçok yolsuzluk işlerine karışmakla birlikte Enver Paşa nedense bir türlü onu görevden almamıştır. Vagon-koli yolsuzlukları da savaşın en dikkati çeken dedikoduları içinde yuvarlanıp gitmiştir. İstanbul'un iaşe işleriyle de İttihat ve Terakki'nin İstanbul heyeti merkeziyesi ilgilenmektedir. Ancak bütün kuruluşlar arasında tam bir denge kurulamadığı için çark düzenli olarak işlemiyor ve her şey felç oluyordu. Bundan ötürü savaşın son yılında ve son kışında ülkede geçim derdi o kadar artmış, kimi yerlerde açlık son kerteye varmış olmalı ki buna karşı önlemler alınması zorunlu oldu.[110] Bunun için İaşe Nezareti kuruldu ve başına da Kara Kemal getirildi.[111] Bu, beslenme işlerinin levazım elinden alınması demekti. Fakat geç kalınmıştı. Çünkü bir süre sonra savaş bitmiş ve nezaret işe girişmeye dahi zaman bulamamıştı.

Muhittin savaşın nereye doğru gittiğini biliyor, fakat bununla birlikte her gün kamuoyuna "*nihai zafer bizimdir*" güvencesini veriyordu.[112] Fakat asıl düşüncesini parti çevrelerinde söylemeye çalışıyordu. Savaşın yitirilmesinin nedenlerini ise elbette o zaman değil, fakat 1936-1937 yıllarında kaleme aldığı anılarında topluca dile getirecektir. Önce levazım men-i ihtikâr ve tekâlif-i harbiye komisyonlarının sorumluluğunu, bu işte, yani savaşın yitirilmesindeki rollerini ağır biçimde eleştirmektedir. Kendisi de bir ara Hüseyin Cahit'e vekâleten men-i ihtikâr komisyonunun başkanlığına getirilmişti. Bu göreve getirildiği zaman, komisyon üyelerinin haksız yere birçok kimseyi mahvettiğini kavramıştır. Bütün bunlar memleketin iktisadi yaşamı üzerine çok olumsuz etkiler yapmıştır. Muhittin savaşın yitirilmesini başta bulunan kimselerin ihtiraslarından çok bu gibi yolsuzluklara bağlamaktadır. Nitekim çok geçmeden birtakım "*harp zenginleri*" peyda olmaya başladı. Bunu yapanların yüzde doksan beşi piyasanın öteden beri bilinen tüccarları idi. Kimin elinde sermaye varsa, kimin dayanma gücü yüksekse o kazandı.[113] Ama bunun sonucu olarak İstanbul'da pahalılık baş gösterdi. Birçok kimse mallarını men-i ihtikâr komisyonundan kaçırıp taşraya doğru kaçırdılar.

Muhittin Birgen'in bir özeleştiri yaparak kendi durumunu açıklamak gereğini de duymaktadır. Niçin? Çünkü, kısacası, Mütareke'de onun da "*harp zenginlerinden*" olduğu yolunda yoğun propaganda yapılmış, hattâ yukarıda değindiğimiz gibi heyet-i vükela diğer İttihatçı kodamanlarıyla birlikte onun da mallarına tedbir koymuştu. Anılarında bu *tedbir*'den hiç söz etmemektedir. Oysa kendisi durumunu şöyle anlatmaktadır:[114]

> *Ben, harbin ne zenginlerinden, ne de o zenginlere nazaran orta hallilerinden oldum. Ben de herkes gibi evinde vesika ekmeği yiyen, şekeri lüks madde olarak telakki eden, harbin son senelerini evvelki senelerin elbiseleriyle geçiren insanlardan biriyim. Harbe gazeteci ve mebus olarak girdim...*

Muhittin harpten önceki durumunun daha iyi olduğunu eklemekte, Ankara'ya giderken de yakın arkadaşlarından borç almak gereğini duyduğunu dile getirmektedir.

Anıların bir bölümü de "İttihat ve Terakki Devrinde Fikir Hareketleri"ne ayrılmıştır. Bu konu, genel bir girişten sonra Ziya Gökalp üzerine yoğunlaşmış bulunmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki 1908 ihtilalinin fikir yönü çok zayıftır. Bu siyasal inkılap "*felsefe, içtimai akide ve milli duygu sahalarında ancak, tohum halinde bir takım müphem fikirler taşıyor ve bunları vazıh bir surette ifade edebilmekten de aciz bulunuyordu.*"[115] Ülkede ancak Abdülhamit döneminde fikir hareketi olarak Edebiyat-ı Cedide, Türkiye'nin o zaman Batı'ya doğru açılmış en geniş penceresi idi. İkinci Meşrutiyet döneminde ise Ziya Gökalp İttihat ve Terakkiye siyasal ve sosyal bir inanç veren ruh olmuştur. O ilk kez Avrupa'yı Türk'e göre okumuş, Türk gözüyle incelemiş ve Türk ruhuyla anlamış insan olarak ortaya çıkmıştır. Gökalp kadın haklarını savunmaktadır.[116] Kadın-erkek arasındaki ilişkinin toplumsal gelişme açısından önemini vurgulamaktadır. Etrafına topladığı "müritlerine" bu derviş ruhlu mürşit düşüncelerini aktarıyordu. O, düşüncelerini manzum olarak ve basite indirgeyerek dile getiriyordu. Gökalp dini devletten ayırmak gereğini de bir formül halinde ortaya attı. Son çözümlemede Ziya Gökalp yeni bir

110 *Son Posta*, 14 Birinciteşrin 1936.
111 Aşağıda bilgi verilmiştir.
112 *Son Posta*, 7 İkincikânun 1937.
113 *Son Posta*, 8 İkincikânun 1937.
114 *Son Posta*, 9 İkincikânun 1937.
115 *Son Posta*, 28 İkincikânun 1937.
116 *Son Posta*, 3 Şubat 1937.

devlet kuruyor, fakat bunun iktisadi temelleri konusunda hiçbir şey söylemiyordu.[117]

Sözün kısası Ziya Gökalp, Prof. Halil İnalcık'ın deyimiyle, "*Yüzyıla damgasını vuran düşünür*"dür.[118] İmparatorluğun içinde çalkalandığı bunalımlar, yeni gereksinimler karşısında Ziya Gökalp sürekli olarak çıkış yolu aradı. Bunu yaparken de *ilm-i içtima* dediği sosyolojinin yöntemlerini kullandı. Etkileri Cumhuriyet dönemine de yansıdı.[119] Üzerinde, ölümünden sonra pek çok yazı yazılmakla birlikte,[120] Gökalp'in düşüncelerini sistemli olarak değerlendiren ilk araştırmalardan biri herhalde Muhittin Birgen'in bu yazıları olsa gerek. Bu açıdan bakılınca anıların ne kadar büyük önem taşıdığı bir kez daha kendiliğinden anlaşılır.

Anıların daha sonraki bölümleri savaşın son aşamalarını kapsar. Cephelerin çöküşü, orduların dağılması, yenilginin kesinleşmesi ve saltanat değişikliği, üzerinde durulan belli başlı konular olarak ele alınmaktadır. Sultan Reşat'ın ölümü ve onun yerine Vahdettin'in tahta oturması İttihat ve Terakki içinde büyük bir tedirginlik yarattı. Çok geçmeden Mütareke imza edilince de bu tedirginlik daha da arttı. Liderlerin yurtdışına kaçması, İttihat ve Terakki mensuplarına karşı girişilen tutuklamalar, yargılamalar onların endişelerinde ne kadar haklı olduğunu gösteriyordu. Anadolu'ya kaçış ve Milli Mücadelenin ilk aylarıyla Muhittin Birgen''n anılarının bir perdesi daha kapanmaktadır.

Anıların son bölümü Kafkasya ve Rusya'daki savaş sonrası gelişmelere ayrılmıştır. Bu sayfaların anıların en özgün bölümlerinden birini oluşturduğuna şüphe yoktur. Muhittin Rusya'da patlak veren 1917 ihtilaline duyduğu hayranlığı çeşitli fırsatlarla, yukarıda görüldüğü gibi dile getirmiştir. Kafkasya'ya gitme fırsatını da yakalayınca bundan büyük bir sevinç ve mutluluk duymuştu. Bolşevik ihtilali Rusya'nın Kafkasya bölgesinde de derin değişiklikler yaptı. Önce Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında bir federasyon kuruldu; fakat çok geçmeden bu federasyon dağıldı. Söz konusu devletler bağımsızlıklarını ilan ettiler. Azerbaycan da Müsavat Partisi'nin yönetiminde bağımsız bir devlet haline geldi.

Birinci Dünya Savaşı'nın son aylarında Türk ordusu Azerbaycan'a, daha doğrusu Bakû'ya girdi. Fakat bu uzun sürmedi. Mütareke imza edilince buradaki Türk birlikleri geri çekildi. Ancak gerek Kafkasya'da, gerek Rusya'da o tarihlerde Türkiye'den giden ya da tutsak edilen pek çok Türk vardı. Mütarekenin karanlık günlerinde buraları neredeyse sığınılacak güvenilir bir liman olmuştu. Pek kısa süren bu işgal dönemi; Azerbaycan'da derin izler bırakmıştı.

Bolşevikler, İngiliz ve Fransızların desteklediklerı çarcı General Denikin'in birkaç yüz bin kişilik ordusunu ezdikten sonra 1920 yılının ilkbaharında Kafkas eteklerine dayanmışlardı. Ankara ve Erzurum'da yerinde olarak şuna, inanılıyordu: Ciddi bir ordusu ve hele yetişmiş bir subay kadrosu olmayan küçücük Azerbaycan'ın Bolşevik Ordusuna dayanma olasılığı yoktur.[121] Sonunda Azerbaycan Bolşeviklerin eline düştü. İşte, Muhittin Kafkasya'ya gittiği zaman siyasal durum bu idi. Öte yandan başta Enver Paşa olmak üzere pek çok İttihatçı önde geleni Moskova, Bakû, Tiflis, Batum arasında mekik dokuyorlardı. Muhittin'in de ister istemez bunlarla iletişim kurduğunu, kurmak zorunda kaldığını hesaba katmak gerekir. Anılarında verdiği izlenime göre kendisi oradaki İttihatçılardan bağımsız düşünüyor ve onlara sürekli olarak "*Anadolu'yu rahat bırakmak*" gerektiğinden söz ediyordu. Ancak bu konuda ne ölçüde başarılı olduğu da tartışılabilir. Acaba Muhittin Kafkasya'ya vardığı zaman gerçekten böyle mi düşünüyordu? Bu da yanıtlanması zor bir soru olarak karşımıza çıkıyor. Çünkü elimizde bulunan Karabekir Paşa'ya gönderdiği mektubun içeriği çok daha farklıdır. Bu bakımdan 1936-1937 yıllarında yazılan anılardaki açıklama ya da savunma biçimi, 1920'li yılların düşünceleriyle tam olarak örtüşmeyebilir. Çünkü o, tarih yazmıyordu. Yalnız burada değil, diğer bütün anılarda benzer çelişkilerin yaşandığını gözden uzak tutmamak gerekir. Salah Birsel'in

117 Aslında Muhittin Birgen'in bu yargısına katılmak zordur. Çünkü Gökalp ekonomik konu ve sorunlarla da ilgilenmiş ve buna bağlı olarak epeyce yazı da yazmıştır. Bk. Rifat Önsoy, "Ziya Gökalp'ın İktisadi Görüşleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-1982), 355-366.

118 Halil İnalcık, "Ziya Gökalp", *Doğu-Batı*, 12 (Ağustos 2000), 9-33.

119 Krş. Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, TTK, Ankara, 1989, 18-21.

120 Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi*, İstanbul, 1949.

121 Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı Dışarda Akımlar", *Belleten*, 140 (1971), 604. Yavuz Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, TTK, Ankara, 1997, tür.yer.

vurguladığı gibi: "*Anılarını anlatanların ilk yapacakları şey, bildiklerini, gördüklerini bütün çıplaklığı ve çirkefliği ile açığa vurmaktır. Ne yazık ki buna hemen hemen hiçbir yazar uymamıştır.*"[122]

Muhittin'in Türkiye'ye dönmek üzere hazırlık yaptığı sırada Azerbaycan Maarif Komiserliğinden çağrı alması, Âli Pedagoji Enstitüsü ve Bakû Üniversitesi'nde görevlendirilmesi, kendisine bu ülke üzerindeki gözlemlerini, bilgilerini daha da derinleştirmek olanağını vermiştir. Kendisini Bakû'ya "*milli unsura*" mensup Azeriler çağırmıştı. Ancak üniversite yüzde doksan beş Rus profesörlerin yönetiminde özerk bir kuruluş olduğu için başlangıçta kendisine kürsü vermek istemediler. Ama bunların tutumu sonradan değişti. O tarihlerde Azerbaycan kültürsüz değildi. Tam tersine orada çağdaş kültürü hazmetmiş büyük bir aydınlar kitlesi vardı. Yalnız bu kitlenin yukarı kısmında kültür dili Rusça idi. Aşağı tabakada Türkçe eksik ve zayıf görünüyordu. Moskova ve Bakû üniversitelerinde iyi bir eğitim görmüş güçlü bir aydın kadrosu, Azerbaycan'da modern kültürün yayılmasını sağlıyordu. Öyle ki gençlerin dünya görüşleri, dünya sorunlarına bakışları ve bilimsel çalışma yöntemleri tamamen Avrupai idi.[123]

Muhittin'i Bakû'ya çağıran Azeri komünistleri kimi noktalarda kendi aralarında tam bir görüş birliği içinde değillerdi. Bunların bir kısmı, Türk kültür dilinin Türkiye'de ayrı, Azerbaycan'da ayrı olamayacağını pek güzel biliyorlar ve Muhittin'in Azeri halk ağzını kültür diline doğru götürecek bir hareket yapacağını zaten kabul etmiş bulunuyorlardı. Fakat buna karşı bir de "*cahil inkılapçı tipi*" vardı ki Türkçe denilen şeyin kendi konuştuğu beş yüz sözcük sokak Türkçesinden başka bir şey olabileceğini zihnine sığdıramazdı.[124] Onun dikkatini çeken bir başka konu da şu idi: İhtilalin yöneticileri tarafından "*nasyonalistlikle*" suçlanmaktan korkan birtakım Azeri Komünistler İstanbul ve Türkçesini, Türkçe kitapları değersiz ilan etmek istiyorlar, özellikle de Türk edebiyatını "*nasyonal ve burjuva*" diye tanımlayarak Azerbaycan'a sokmamak istiyorlardı.[125] Onun bütün bu güçlükleri, bilimsel bir anlayış ve sağduyu ile aştığını yukarıda gördük.

Muhittin, Azeri halkının çok yakın dostluğunu ve ilgisini gördü. Azerbaycan'ı ve bu ülkenin insanını yakından tanıdı. Bu yüzdendir ki anılarında bu ülke ve onun üzerinde yaşayan insanlara çok geniş yer verdi. Ona göre Türkiye ile Azerbaycan arasında büyük bir fark yoktur. Sokaktaki insanın davranışıyla bir Anadolu insanının davranışları arasında büyük benzerlikler göze çarpar. Bu çarpıcı benzerliklerin yanında Anadolu ile Azerbaycan arasında tarihsel gelişme açısından dikkati çeken farklar vardır. Şöyle ki Anadolu'da Osmanlı yönetimi Roma örneğinde bir kapıkulu rejimi kurmuş olduğu için bütün insanlar arasında kandaşlık bağını kırmaya çalışmış ve hiçbir yerde "*beylerin*" güç sahibi olmalarına izin vermemiştir. İstanbul "*kan, hesap ve nesep bakımlarından ne idüğü belirsizlerin*" veyahut esirlerin, yabancı mültecilerin, hemen hepsi de Hıristiyanlıktan dönmüş Müslümanların –Türklerin değil– hâkimiyeti altında bulunduğu için, bunlar, Anadolu Türklerinin asilzade olmalarına rıza göstermemişlerdir. Osmanlı padişahları daima Anadolu'daki "*Beylerden*" korkmuşlardır. Bunun için Osmanlı düzeninde soyadının değeri olmadığı gibi, "milli" bey ya da "*hanların*" feodal düzen içinde varlık sahibi olmaların izin verilmemiş ve bunlar sistemli olarak temizlenmişlerdir. Oysa öte tarafta Çarlık Kafkasya'da yayıldığı zaman orada tamamen bir toprak derebeyliği bulmuş ve kendisi de aynı düzen içinde bulunduğundan bu durumu olduğu gibi korumuştur.[126]

Muhittin Azerbaycan'ın bağımsızlık aşamasındaki siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel durumu da açıklamaktadır. 1918 yılında ulusal bir hükümet kuran Azerbaycan giderek bir polis, jandarma ve ordu kurmaya çalışıyordu. Toprağı bereketli, suları zengin, petrolü bol olan bu ülkenin maliyesi de düzelmiş ve eğitim işleri de yoluna girmeye başlamıştı. Eğitim işlerinde yardımcı olmak üzere İstanbul'dan pek çok öğretmen ve uzman getirtilmişti. Bütün bu olumlu gelişmelere karşın Azerbaycan içeride tam bir birlik gösteremiyordu. "*Bir taraftan ekserisinin milliyetleri paradan ibaret olan zenginler, bir tarafta Rus kültürüne âşık bir entelijensiya yani münevverler zümresi, bir tarafta*

122 Salah Birsel, "Anı Üstüne", Türk Dili, Anı Özel Sayısı, 246 (1982), 377.
123 Son Posta, 13 Temmuz 1937.
124 Son Posta, 15 Temmuz 1937.
125 Son Posta, 15 Temmuz 1937.
126 Son Posta, 24 Temmuz 1937.

da kendisini komünizm hareketlerine kaptırmış küçük bir zümre ve kısmen de Rus olan proletarya vardı."[127] Orta tabakayı oluşturan milli kütleyi Müsavat adını taşıyan geniş bir parti temsil ediyordu. Sağ kanatta İslamcılar vardı. Bizim İttihatçılarla dirsek temasında oldukları için kendilerine "İttihatçı" denilen sol kanat zayıftı. Türkiye'den Azerbaycan'a gidenler de bunların arasında türlü türlü siyasal akımlara kendilerini kaptırmış bulunuyorlardı.[128]

Muhittin ihtilalin Azerbaycân'a giriş kanalları üzerinde ilginç saptamalarda bulunmaktadır. Ona göre *"İnkılap Azerbaycan'a kendi komünistlerinin eliyle değil, Halil Paşa etrafında toplanmış olan Türkiyeli unsurların yardımıyla girebilmiştir."*[129] Yine bu bağlamda, *"İnkılap Azerbaycan'a olgun bir içtimai hadise, Azerbaycan tarihinin bir içtimai tekâmül hadisesi olarak değil, bu memleketin, bir asırdan beri bağlanmış olduğu büyük bir camia içindeki siyasi bir tekâmülün neticesi olarak ve askeri kuvvetle girdi."*[130] Böyle bir durum iki taraf arasında bir uyumsuzluğa yol açmaktadır. Çünkü *"Azeri bünye ile Rus bünyesi"* arasında bir çatışma kaçınılmaz görünüyordu. Muhittin bu bağlamda hem Rus Bolşeviklerinin, hem de Azeri komünistlerinin yanlışlıklarını da ayrıntılı olarak ortaya koymuştur. O, bütün ihtilallerin kıskanç, otoriter ve baskıcı olmasını doğal görür; fakat Rusların oraya gönderdiği insanların devrimcilikten çok Rusçuluk ruhuyla hareket etmelerini yanlış bulur. Bu yüzden Azerbaycan'la devrimci Rusya arasında tam bir uzlaşma sağlanamadı. Öyle ki kendisinin buradan ayrılmasından sonra (1924) Azerbaycan'da kanlı bir çatışma döneminin yaşanmış bulunması da bunu göstermektedir. Böyle bir sürecin yaşanmasında "İnkılabın Azerbaycan'daki hataları"nın önemli bir payı olmuştur.

Muhittin'in burada görev yapması kendisinden sonra da Halil Fikret (Kanad) ve İsmail Hikmet (Ertaylan) gibi değerli kimselerin çalışmaları, Azeri komünistleri rahatlatmış, böylece yöneticilerle halk arasında bir çeşit denge kurulmuştur. Çünkü halka verilen ileti *"maarifimizi ıslah ediyoruz"* söylemi idi. Kendisi, *"siyasetin bütün zayıf taraflarını bilen tecrübeli bir adam sıfatıyla da ne sağın ne solun benden şikâyet edemeyeceği temiz ve dürüst bir yoldan gittim. Bu suretle Azeri komünistler de bende kendilerini bir hayli müşkülden kurtarmış olan bir adam gördüler"* diye yazacaktır.[131]

Sovyet Rusya Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine hep şüphe ile bakmış ve Türkiye'de Azerbaycan'ı "ilhak" düşüncesinin yaşadığı söylentilerine önem vermiştir. Oysa böyle bir durum asla söz konusu değildi. Ancak ne var ki Avrupa'da olduğu gibi, Türkiye'de de epeyce Azeri göçmen vardı. Bunlar rejimden kaçanlar ya da rejime karşı olanlardı. Bunların basın-yayın etkinlikleri Sovyetler'i tedirgin ediyordu. Söylentilerin kaynağı bu olabilirdi. Kaldı ki bu, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş felsefesine tamamen aykırı idi. Muhittin bu konuya değinmekte ve kimi kafalardaki bulanıklığa da açıklık getirmektedir:

> *Ne Türkiye'de bir gün gelip Azerbaycan'ı ilhak, ne de Azerbaycan'da iltihak fikri vardır. Bunun aksini söyleyenler ya kendilerine iş mevzuu çıkarmak isteyen ve hasis menfaat gayeleri güden insanlardır ki bunlara inkılap ıstılahında provakatör derler, ya da hiçbir şeyden haberi olmayan cahil, gafil, vesveseye zebun insanlardır..."*[132] Çünkü "Bugünkü Türkiye, tarihin çizdiği hudutlara hürmet ve riayet etmeyi ve kendi hudutları içinde mesut olmanın imkânlarını arttırmayı düşünmekten başka bir fikir sahibi değildir."[133]

Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldığı gün Mustafa Kemal Paşa'nın temelini attığı bu dış siyasetten sapma da söz konusu değildir. Azerbaycan Türkiye ile Rusya arasındaki dostluğu ayrıca güçlendiren bir köprüdür ve öyle olmalıdır.

> *Rusya'da Çarlığın, Türkiye'de saltanatın yıkılıp gitmesi ile aralarındaki karşılıklı tecavüz ve düşmanlık unsurlarından kurtulmuş olan bu iki memleket için Azerbaycan ayrıca bir dostluk unsurudur.*[134]

Muhittin Birgen'in anıları Son Posta'da "Eylül 1937'de çıkan son birkaç söz"le bitti. Bu uzun anılarıyla ilgili değerlendirme yazısında "İttihat ve Terakki'nin tarihi"ni yazmadığını özellikle vurgulamaktadır. Çünkü her yılı çeşit çeşit olaylarla dolu bir dönemin tarihini yazmanın bir kişinin altından kalkamayacağı ağır bir iş olduğunu kabul et-

122 Salah Birsel, "Anı Üstüne", Türk Dili, Anı Özel Sayısı, 246 (1982), 377.
123 Son Posta, 13 Temmuz 1937.
124 Son Posta, 15 Temmuz 1937.
125 Son Posta, 15 Temmuz 1937.
126 Son Posta, 24 Temmuz 1937.
127 Son Posta, 15 Haziran 1937.
128 Son Posta, 15 Haziran 1937.
129 Son Posta, 17 Ağustos 1937. Krş. Bayur, "Mustafa Suphi...", göst.yer., 604-611; Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası..., 79-85.
130 Son Posta, 19 Ağustos 1937.
131 Son Posta, 19 Ağustos 1937.
132 Son Posta, 24 Ağustos 1937.
133 Son Posta, 23 Ağustos 1937.
134 Son Posta, 23 Ağustos 1937.

mektedir. Kendisi, "*Kulisinde*" yaşadığı bir dönemle ilgili olarak, yıllar geçip duygular soğuduktan sonra, elden geldiğince nesnel davranarak bildiği öyküleri anlatmış, kimi gözlemlerini de açıklığa kavuşturulmuştur. Yanıldığı noktalar da olduğunu söylemekten çekinmiyor. Yazdıkları, onun, birtakım temel sorunlar hakkındaki bildikleridir. Hüseyin Cahit'in yazdıkları dışında kaleme alınan dizilere pek de güvenmediğini dile getirmektedir... Bunları birer tefrika romanına benzetiyor. Bu konudaki düşüncelerini şöyle açıklamaktadır: "*Bunun için İttihat ve Terakki gazete sahifelerinde ve tefrika romancılarının elinde, paçavra haline getirilmiş olan talihsiz bir devirdir.*" Ayrıca, yaşayan eski İttihatçıları da anılarını yazmaya çağırmaktadır. Muhittin haklıdır. Çünkü kimi anıların dışında, İttihat ve Terakki dönemi uzun süre bilimsel bir araştırma konusu olmaktan uzak kaldı. Bugünkü durum ise elbette çok farklıdır. Feroz Ahmad, Bernard Lewis, François Georgeon vb başta olmak üzere yabancı tarihçiler; Bayur, Tunaya, Toprak, Akşin, Koloğlu vb yerli araştırıcılar İttihat ve Terakki konusuna epeyce açıklık getiren eserler ortaya koydular. Konu hâlâ çekiciliğini ve önemini korumaktadır.

İttihat ve Terakki'de On Sene

1. Cilt

İttihat ve Terakki Neydi?

Muhittin Birgen

I
İttihat ve Terakki Ne İdi?

Sade yaşayışlı, sade tabiatlı bir adam, Talat Paşa, o gün de ekseriya yaptığı gibi, merkeziumumide,[1] ekmek, peynir, kavundan ibaret olan öğle yemeğini yiyordu. 917 senesinin yazında idik; ben de ekseriya o saatlerde merkeziumumiye giderdim. Bütün Osmanlı İmparatorluğu'nun, bizim, hepimizin mukadderatımız büyük Alman karargâhı umumisine bağlanmış, sürüklenip gidiyorduk.

İçeri girdiğim zaman bir yandan kavunu bitirmekle meşgul olan Talat Paşa, bir yandan düşünceli gözlerini bana çevirerek:

– *Gel bakalım, Muhittin,* dedi.

Karşısında oturdum. Şundan bundan sualler sordu. Biraz konuştuk. Sonra bir lahza sükût oldu. Ben, o sırada konuşulan günlük şeylerden büsbütün uzak, sadrazamın zihninden o sırada geçen şeylere büsbütün yabancı, damdan düşer gibi, bir sual sordum:

– *Paşam,* dedim, "*İttihat ve Terakki*" nedir?

Bu sual benim zihnimde mütemadiyen kıvrılıp duran, gittikçe beynime batan müz'iç bir burgunun tesiri altında sorulmuştu. Ben bu suali kendi kendime kaç yüz defa sormuş, gene kendi kendime türlü türlü cevaplar vermiş, fakat, zihnimdeki düğümü çözememiştim. Çoktandır, bunu bir kere de İttihat Terakkinin en eski ve en yüksek adamına sormak istiyordum. Sorma fikri, bu anlama ihtiyacı zihnimde o kadar yer etmişti ki bugün böyle bir lahzalık fırsat bulunca, hiçbir münasebet yokken, hakikaten damdan düşercesine, ağzımdan bu sual dökülüverdi.

Talat Paşa, tatlı ve zeki bakışlı gözlerle gözlerime bakarak tebessümle:

– *İttihat ve Terakki ne midir? Şimdi bunu da nereden çıkardın?* dedi ve sonra, bir lahza düşünerek, ukalâlığı hiç sevmeyen sade tavrı ile ilave etti.

1 Merkez-i Umumi: İttihat ve Terakki'nin merkez karar organı. Bina, Cağaloğlu'nda bugünkü Cumhuriyet gazetesinin bulunduğu yerdedir ve Kırmızı Konak diye bilinmektedir. Penbe Konak diyenler de vardır. Son günlerde Cumhuriyet buradan Şişli'ye taşınmıştır.

– *Ne olduğunu ben de pek bilmiyorum... Ama* dedi, *idaresi pek müşkül bir şey!*

Sonra bana niçin sorduğumu sordu. Bunu Talat Paşa'ya izah etmek uzun olacaktı, sıkıldım. Bereket versin ki bu sırada Ziya Gökalp içeri girdi. Talat Paşa, onu görünce, benden cevap beklemeye lüzum görmeyerek:

– *Hah! İşte bizim hoca geldi, ona sor ben böyle şeylerden anlamam, o anlar!*

Dedi. Sonra benim sorduğum suali Gökalp'a o tekrar etti. Gökalp ta yakın bir koltuğa yerleşti ve boynunu bir tarafa eğerek, bir müddet düşündükten sonra:

– *İttihat ve Terakki Türk milletinin ruhundan kopmuş bir mefkûre hamlesidir.*[2]

Cevabını verdi. Sonra bu defa da suali niçin sorduğumu sordu. Derdimi tarih ve içtimaiyata ilim gözü ile bakan bir adama anlatmak daha kolaydı. Birkaç kelime ile izahat verdim; o da sustu ve, şüphesiz, o da benim gibi zihninde tahliller yapmaya başlayarak düşünmeye başladı.

Hasta ve mahkûm bir imparatorluğun son ve talihsiz doktoru olan "İttihat ve Terakki"nin, tarihi ve içtimai bir teşekkül olmak bakımından ne olduğunu anlamak hissi bende daha ilk günlerden itibaren harekete gelmiş bir merak halinde idi. Benim gibi fikir adamı için gençliğinin en taze kuvvetlerini içinde sarfettiği bu tarihi teşekkülün siyasi ve içtimai manasını tam anlamak arzusu kadar tabii bir şey olamaz. Bu asırda belki de budalalık sayılacak dereceye kadar idealist bir ruh ile, cemiyetin defterde kaydı, mihrapta yemini olmayan, fîsebilillâh gayretli bir taraftarı oldum ve bir gün gelip alnımıza kara bir "İttihatçı!" damgası vurulacağını pek iyi bildiğim halde, gene vazifemi tamamen ifaya çalıştım. Bir işe bu kadar idealist bir hisle bağlanmış her düşünen adam onun ne olduğunu anlamayı elbet merak eder ve bu merak ile tahlilden terkibe ve terkipten tahlile geçerek mütemadiyen zihnini yorar. Bunun için bu sual senelerce zihnimi işgal etmişti. Tarihi anlamak, iyi veya fena, yaptığımız işlerin manasını bilmek için, her şeyden evvel, bu sualin cevabını vermek lazımdı. Bir

imparatorluğun yıkılışı, bunun yerine bin müşkülat ile, bin emekle bir Türk Cumhuriyeti kuruluşu, küçük bir şey de değildir; 908'den 922'ye kadar tam onbeş sene mütemadi bir mücadele ile geçen bir tarih devri, yüzbinlerce insanın kanına, canına, servetine mal oldu. Bu devri yaşamış, içinde amelelik etmiş olan bizler eğer bütün vukuatın ince bir tahlilini ve bu tahlil üzerine kurulmuş umumi ve sağlam bir terkibini yapamazsak nereden gelip nereye gitmekte olduğumuzu tamam anlayamayız.

"*İttihat ve Terakki*" bugün siyasi ve içtimai tarihimizin müzesine nakledilmiş bir varlıktır. İnsan bir şeyin ne olduğunu anlamak için evvela onun içinden çıkmaya muhtaçtır. Bundan dolayı, İttihat ve Terakki'yi o zaman anlamak daha müşküldü. Sonradan daha iyi anlar oldum. Şimdi ise, siyasi ihtiraslardan, senelerle uzaklaşılmış olduğu için onu hem anlamak ve hem anlatmak daha kolay, hem de bir vazifedir.

Birisi hareket lideri, diğeri nazariye erbaşısı olan bu iki İttihatçıya o gün İttihat ve Terakki'nin ne olduğunu sormak için son zamanlarda benim için ayrıca mühim bir sebep de hasıl olmuştu. İttihat ve Terakki namına dört senedir başmuharrir sıfatı ile siyasi faaliyetini idare ettiğim "*Tanin*" o sıralarda sönük bir gazete olmuştu. Harbin uzamasının ve ortaya bir de ağızdan ağıza dolaşan yarı haklı, yarı haksız suiistimal hikâyelerinin yavaş yavaş İttihat ve Terakki'ye karşı uyandırdığı antipatinin ve nihayet herkesin daha ziyade tasarrufkâr olmak mecburiyetini hissetmesinin satışlarında 1000-1500 nüsha kadar azalmak sureti ile kendisini göstermişti. Bunun o sıralarda merkeziumumide konuşulmuş olduğunu bana bazılarının söyledikleri sözlerden anlıyordum.

O sırada "Milli *Mecmua*" ile İttihat ve Terakki için bir mana ve bir renk icadına çalışan Ziya Gökalp, bir gün bana "*şu gazeteye bir renk vermemi*" tavsiye etmişti. Kendisi ile münakaşa etmek isteme-

2 İttihat ve Terakki, önce Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane'de İbrahim Temo, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, Hüseyinzade Ali gibi gençler tarafından kuruldu (1889). Hareketin açığa çıkması üzerine cemiyet etkinliklerini Paris, Cenevre, Kahire gibi yerlere kaydırdı. Dr. İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılab-ı Milliye Dair Hatıratım*, Mecidiye (Romanya), 1939, 2. Baskı, Arba, İstanbul, 1987. M. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim, İstanbul, 1985. Ancak 1908 devrimini yapan örgütlenme 1906 yılında Selanik'te gerçekleşti. Tarık Zafer Tunaya *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952.

diğim için, kısaca, "*hangi renk?*" diye sormakla iktifa etmiş, o da renk vermenin ne demek olduğunu bildiği ve bana muayyen bir renk tavsiye edebilecek bir vaziyette bulunmadığı için bu mesele üzerinde ısrar edememişti. Aynı kelimelerle aynı tavsiyeleri bana kısa fasılalarla doktor Resuhi,[3] Doktor Nazım[4] gibi merkeziumumi azaları da tekrarlamış oldukları için, kendi kendimi kontrol mecburiyetini hissediyordum. İttihat ve Terakki'nin bariz bir rengi ve bariz bir manası vardı da ben bunu bilmediğim yahut anlayamadığım için gazeteyi o renge boyayıp daha cazip yapamıyor mu idim? Düşünme tarzlarında sekter ve ekseriya, hadiseleri yalnız bir taraflı görmeye mütemayil olan merkeziumumi azaları arasında "*Tanin*"in renksizliği fikrinin bilahare yayılacağını tahmin ettiğim için şimdi "*İttihat ve Terakki*"nin manasını tetkik meselesine biraz da bu noktadan hususi bir alakadarlık gösteriyordum.

Harbin en sıkıntılı bir zamanında, 917'de, bir gün, Fındıklı'da[5] umumi vaziyet "*konuşulmak*" üzere toplanmış bir fırka grubu içtimaında, sade, basit, fakat, çok samimi bir insan olan o zamanki Karesi mebusu Ali Galip Hoca'yı uzun uzun dertlerini yandıktan sonra:

– *Vallahi, arkadaşlar, bu İttihat ve Terakki'nin ne olduğunu ben bir türlü anlayamadım... Yalnız, şunu anladım ki buna girmek te bok, çıkmak ta bok!*

Diye feryat ettiren İttihat ve Terakki muamması hakkında salahiyettar bir ağızdan çıkmış ilk izah sözlerini ben doktor Bahaettin Şakir'den işitmiştim.

Sonradan Tasviri Efkâr'ın, Tevhidi Efkâr'ın, şimdi de Açık Söz'ün neşredildiği matbaa binası o zaman "Şûrayı Ümmet" matbaası idi. Merkezi Selanik'te olan İttihat ve Terakki'nin İstanbul'da bulunan mümessilleri de orasını merkez yapmışlardı. İstanbul'da müntehibisani intihaplarına yeni başlanıldığı sırada Bahaettin Şakir,[6] gazetecilere bazı tavsiyelerde bulunmak istemiş ve gazetelerden birer muharrir gönderilmesini rica etmişti. Ben de o zaman, eski hocasının yanına sokularak gazeteciliğe yeni başlamış, genç bir *Tanin* muharriri idim. Bu tebligatı dinlemeye ustam beni memur etmişti. Gittim.

O gün ilk defa olarak yakından gördüğüm Bahaettin Şakir merhum, o sıralarda İstanbul'un en faal, en çok işi olan bir siyaset adamı idi. İn-

sanlar gelip gidiyor, herkesle başka bir şey konuşuyor, intizamı bozulmuş saçlarını sağ elinin bütün parmaklarile birden tarayarak bir odadan çıkıp ötekine giriyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden o eski satvetine kavuşturacak olan büyük inkılabın bu heybetli mümessilinin o günkü faaliyeti, gelip gidişleri, onunla açık, bununla fiskos konuşuşları benim üzerimde o kadar kuvvetli bir tesir yapmıştı ki manzara hâlâ gözlerimin önünde yaşar.

Nihayet sıra bana geldi; ismimi sordu, teşerrüf ettiğini söyledi. Sonra bana anlattı:

– *"Tanin"e izah lazım değil ya herkese söyledim, sıkıca size de söyleyeyim. İttihat ve Terakki Cemiyeti, meşrutiyeti idare vasıtasıyla Osmanlı devletinin ihyası vazifesini üzerine almış ve bu uğurda bütün fedakârlığı ile çalışmaya ahdetmiştir.*

Cemiyet ordu ile beraber vatanın hârisi, hürriyet ve meşrutiyetin nigehbânıdır. Cemiyet, vatanın ve ordunun timsalidir...

Sinei milletten kopmuş olan İttihat ve Terakki'yi efradı ümmetinde hırsıcah ederek sevmesi ve intihabatta reyini ona vermesi lazımdır. Bu suretle yâr u ağyara karşı onun nüfuzu artar ve o da matlup olan hizmeti ifa eyler. *Tanin*'e bu hususta tavsiyeye lüzum olmamakla beraber bugünlerde bu bahse dair neşriyatınıza germî vermenizi rica ederim.

Kelimelerini değiştirmemeye çalışarak naklettiğim bu sözleri o zaman ne kadar cankulağı ile dinlemişim ki, hafızam çok zayıf olmasına rağmen bugün hâlâ kulaklarımda merhumun sesini duyar gibi oluyorum. Ben bu tavsiyelere yürekten bir "peki" dedikten sonra ayrıldım, o zaman iki küçük odadan ibaret olan idarehaneye geldim.

3 İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinden. Bu anılarda kendisinden sık sık söz edildiğini göreceğiz.

4 Dr. Nazım (1872-1926) İttihat ve Terakki'nin önde gelen örgütçülerinden biri. Selanik'te doğmuş, Paris'te tıp öğrenimi görmüştür. İzmir suikastı davasında suçlu bulunarak idam edildi. Bk. Soner Yalçın, *Efendi*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2004. Halit Ziya Uşaklıgil'in başkâtip olarak görev yaptığı Dolmabahçe'ye gelen Dr. Nazım'ın ona sorduğu sorular, bu İttihatçı ihtilalcinin kimliği hakkında bir fikir vermektedir. Bk. Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul, 1981, 158-164.

5 Osmanlı Mebusan Meclisi'nin bulunduğu yer. Burada mecliste geçen görüşmeler üzerinde duruluyor.

6 Dr. Bahaettin Şakir (1877-1922) İttihat ve Terakki'nin kurucularından. Daha sonra Teşkilat-ı Mahsusa siyasi büro müdürlüğünü yapmıştır. Bakû Konferansına katılmış, 17 Nisan 1922'de Ermeni komitacıları tarafından vurularak öldürülmüştür. Bk. Philip H. Stoddard, *Teşkilat-ı Mahsusa*, (Çev. Tansel Demirel), Arma, İstanbul, 2003, 54, 116, 164.

O vakitler bizde henüz tahlil ve tenkit hissi uyanmamıştı. "*Vatanı kurtaran İttihat ve Terakki*"yi candan seviyor ve onun ağzından çıkan her söze körükörüne inanıyorduk. Fakat, bir müddet sonra, türlü siyasi ve içtimai meseleler, bin türlü vukuat arasında önümüze serilmeye başladığı zaman daima hatırladım ki İttihat ve Terakki, meşrutiyet hayatının ilk intihap mücadelesine çıkarken kendisini böyle teşbih ve istiarelerle tanıtıyor, vatandan, ordudan, sinei milletten, nigehbânlıktan başka bir şey söylemiyordu.

Niçin? Kendi de kendisinin ne olduğunu iyi anlamış değildi. Hakikaten sinei milletten kopmuş, hakikaten vatanı kurtarmak isteyen, Osmanlı İmparatorluğu'na eski satvetini vermek ideali ile meydana atılmış bir hareket fakat, sinei milletten nasıl ve ne olarak kopmuş, imparatorluğu ne suretle, hangi vasıtalarla canlandıracak? Bunlar hakkında henüz billurlaşmış bir fikri yoktu. Yalnız tabii bir sevk ile biliyordu ki kendisi sinei milletten kopmuş olmakla beraber aguşu millete sığınamazdı; hiç değilse sığınmanın yolunu bilecek bilgi ve tecrübe kudretinde değildi. Onun için arkasını orduya dayamaya mecburdu. O sırada yegâne müspet olarak söylediği şey de bu idi.

Selanik, Manastır ve Üsküp'te atılan birkaç kurşun, dökülen birkaç kan, sonra bir ültimatom, bu kadarcık bir gürültü, Abdülhamit'in teslim olmasına kifayet etmiş ve günün birinde gazetelerde neşredilen resmi bir tebliğ ile meşrutiyet ve kanunuesasi kelimelerini gören bütün İstanbul bir hamlede ayaklanarak haftalardan beri İttihat ve Terakki'nin methü senasını göklere çıkarmakta olmasına rağmen, İttihat ve Terakki merkeziumumisi henüz İstanbul'a gelip orada yerleşmeye veyahut hükümetin başına geçmeye cesaret edemiyordu.

İttihat ve Terakki hareketi içtimai manası ile nasıl bir hareket idi? Kuvvetini nereden ve kimden alıyordu? Osmanlı cemiyetinin içinde çarpışan kuvvetlerden hangisine, hangilerine dayanıyordu? Bütün bu suallerin cevaplarını bulmak o zaman çok müşküldü. İttihat ve Terakki, Osmanlı milletinin veyahut Osmanlı milletlerinin muhtelif içtimai tabakaları arasından çıkmış bir ihtilal hareketi değildir. Sarih olarak bunlardan herhangi birine de istinat etmiyordu. Bizler gazetelerde, bu inkıla-

bın, tarihin tanıdığı en büyük ve en güzel inkılap olduğunu yazıp duruyorduk. İş bizim gözümüzde o kadar büyük görünüyordu. Halbuki Osmanlı tarihinde bu gibi hareketlerin, muhtelif nisbetlerde ve muhtelif ihtilatlarla daima tekerrür etmiş bir şey olduğunu o zaman düşünmeye bile lüzum görmüyorduk. Hakikatte zaman zaman kâh İstanbul'un içinden çıkmış, kâh vilayetlerden gelmiş bu nevi hareketler Osmanlı tarihi için hiç de yabancı değildir. Bunu biz sonraları, yavaş yavaş anlamaya başladık.

Bizim gibi, birçokları gibi, İttihat ve Terakki'nin rengi taayyün etmemiş bayrağı etrafında toplanmış olan muhtelif fikir ve meşrepteki taraftarları bunu sonradan anlamaya başladılar. Fikrimi daha iyi anlatmak için şöyle ifade edeyim:

İttihat ve Terakki, bidayette, bir bayrak bile değildi. Üzerine herkesin kendi bayrağını çekmek istediği boş bir bayrak direği! Yalnız bundan ibaret!

10 Temmuz 908 ve 31 Mart 909 tarihleri arasındaki anarşi devrinde İttihat ve Terakki, ne yaptığını bilmiş, ne de yapacağını tayin etmiştir. Bu devirdeki İttihat ve Terakki'yi, vatan, hürriyet ve meşrutiyet gibi üç mefhumun idealist bir müdafii olarak yayılmak ve her tarafa kök salmak üzere teşekkül etmiş bir komite halinde tasavvur etmek kabildir. Bu bakımdan, Ziya Gökalp'le birlikte, onu, böyle bir ideal namına o zamanki Türk cemiyetinin bir zümresi içinden çıkmış bir mefkûre hamlesi diye ifade eylemek mümkündür. Ziya Gökalp'in ruhu her şeye mistik bir renk vermeye mütemayil olduğu için ona "*Türk milletinin sinesinden çıkmış*" diye mecazi ve hayali bir şekil verirdi. Halbuki, hakikati daha vuzuh ile görmek için ben bunun yerine "*o zamanki Türk cemiyetinin bir zümresi içinden*" diyorum.

Bu zümre münevverler ve memurlarla ordu muhitleri içinde büyümüş unsurlardan mürekkepti. Mensup oldukları içtimai muhit, hep aynı şeydi. Eski zamanlarda bunlara "*erbabı seyf ü kalem*" derlerdi. Yirminci asrın ilk senelerindeki isimler ise gene aynı şeyi ifade etmek üzere biraz değişmişti: Ordu ve memurin, diyorduk. Eskiden de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tagallüpleri bunlar yaparlardı. Bu defa da

hareketi gene onlar yapıyorlardı. Eskiye göre yegâne ayrıldıkları nokta şu idi: Eskiler bu hareketi hemen daima menfaat kastı ile yaparlarken bu defakiler "*vatan, hürriyet ve meşrutiyet*" idealiyle hareket ediyorlardı. Bu idealde de, hiç olmazsa ilk ayaklananların büyük bir ekseriyeti gayet samimi idi.

Ben bu tarzdaki fikirleri, ilk defa olarak Ömer Naci'nin[7] ağzından işittim. Dünyanın hiçbir zevkine, hiçbir alayişine hususi bir kıymet vermeyen bu şair ruhlu, feylesof yaradılışlı, ateş sözlü inkılap adamını, ben o zamanlar tanıdığım inkılapçılar arasında en halis bir inkılap idealcisi ve bir halk feylesofu olarak bulurum. Harbin ilk senesinde idi ve kendisi ile son konuşuşum olmuştu. Bir gün matbaaya gelmiş, uzun uzun hasbıhal etmiştik. İttihat ve Terakki'den bahsederken şu sözleri söylemişti:

– *Bence İttihat ve Terakki ancak bugüne kadar yaptığı şeyleri yapabilen ve bundan daha iyisini yapması imkânı bulunmayan, tarihi manası ile henüz "olmamış" –yani kemale ermemiş– bir kuvvettir. Eskiden kaldırılan kazanlarla bu defa kaldırılan kazan arasındaki yegâne fark evvelkilerin kaldırdıkları kazandan yalnız kendileri çorba içmeleri, bu defakilerin de kaldırılan kazan içinden halka aş dağıtmaya çalışmalarıdır. Bu maksatlarında ne kadar muvaffak olurlarsa inkılabı halka doğru o kadar yaklaştırmış, içinde bütün halkın aş yemesi lazım gelen kazanı da o derece millete mal etmiş olacaklardır. Ben bizden bunun fazlasını beklemiyorum, sen de bekleme. Eğer bu kadarını yapabilirsek mes'ud olarak geberebiliriz!*

Hakikaten, İttihat ve Terakki denilen teşekkülün harekete geçtiği sırada elinde, vatan, hürriyet, meşrutiyet sözlerinden başka program namına hiçbir şey bulunmuyordu. O programını, sonradan parça parça yaptı. Hareket asrın inkılap kültüründen, inkılap usullerine vukuftan tamamen mahrum idi. Elebaşılar, kültürün ve şuurun verdiği vazıh gören kanaatlerden ziyade birtakım insiyaklar, sevki tabiilerle yürüyorlar ve ellerinde miyar olarak yalnız kendi aklıselimlerini kullanıyorlardı. Ömer Naci bunu çok iyi görmüş, anlamış ve ifade ediyordu:

– *İttihat ve Terakki, yani onu vücuda getiren bizler, tarihin bizim omuzlarımıza yüklemiş olduğu vazifeyi ifa edecek bilgi ve beceri kuvvetine malik değiliz. Bunun birincisini kültür, ikincisini tecrübe verir. Bizde bunun ne birincisi, ve ne*

de ikincisi vardır. İçimizden bunları, bugünkü bizlerden daha iyi temsil eden bir zümre ve bunun başında herkesi arkasından seve seve koşturacak bir mönör, bir hareketçi çıkıncaya kadar tarih bizden daha iyisini beklememelidir. Zaten ne hakkı var?

Bugünkü hayatımıza baktıkça Naci'nin bu sözlerini daha canlı olarak hatırlıyorum ve ekseriya onun serseri ruhuna bakarak kendini fazla ciddiye almamış olanların haksızlıklarını şimdi daha iyi anlıyorum. Bidayette, İttihat ve Terakki'nin nasıl şuurdan, inkılap bilgisinden mahrum, yalnız iyi hisleri temsil eden bir hareket olduğunu anlamak için şunu da gözönüne getirebiliriz: İnkılap yapanlar, uzun müddet İstanbul'a gelip yerleşemediler ve bilhassa hükümete el sürmekten korktular. Devlet idaresi, onların gözlerinde esrarlı bir âlem ve esrarlı bir ilim şeklinde görünüyordu. Bunun için, her inkılabın, her siyasi hareketin gayesi devlet denilen müessesenin kuvvetini eline alıp bu vasıta ile inkılabın prensiplerini tahakkuk ettirmek olduğu halde İttihat ve Terakki inkılapçıları, kendilerinde devlet denilen makineyi kullanmak kudretini hissedemedikleri için uzun zaman idareyi kendi ellerine almaktan korktukları gibi ona yaklaşmayı da tedricen, arada bir cesaretlene cesaretlene yaptılar ve devleti kat'i olarak ellerine ancak 914'ten sonra aldılar. Böyle yapmakta onların ikinci bir maksatları daha vardı: İnkılabı o zamanlar "*sevdâyı can*" denilen hisle ikbal mevkiine geçmek, yani eskiden olduğu gibi hükümete geçerek küp doldurmak arzusuyla yapmış olmadıklarını da herkese ispat etmek istiyorlardı. Binaenaleyh, devletin idaresini ve inkılap ideallerinin tahakkukunu "*bu işlerden anlayanlara*" yani "*Babıâli kurtları*"na bırakarak kendileri vatan ve hürriyetin, meşrutiyetin bir kenardan hâris ve nigehbânı olmayı tercih ettiler. En basit bir devlet ve inkılap kültürü, bunun böyle olmaması lazım geldiğini göstermeye kâfi idi.

İnkılapçılığa kalkanın ilk işi devleti eline almak ve cesaretle fikirlerini hayata geçirmek olacağını İttihatçılar bildirmediler. Hepimiz bilmedik; bilenlerimizin de söylemeleri yavaş yavaş oldu. Hatta, birkaç hafta evvel, Selim Sırrı ile Rıza Tev-

7 Ömer Naci (1878-1916) Mustafa Kemal'in en yakın ve sevdiği gençlik, okul, askerlik ve mücadele arkadaşlarından biri. Atatürk'ün dehasını ilk keşfedenlerden biridir. Şair ve hatip olarak tanınmıştır. Teşkilatı Mahsusa içinde yer almış ve çok genç yaşta ölmüştür. Bk. Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, İstanbul, 1973.

fik'in arkasında kırmızı-beyaz kordelalarla süslenerek *"Yaşasın! Kahrolsun!"* diye kitle halinde sokak sokak dolaşan İstanbul halkı, birkaç hafta sonra İttihatçıların hükümete geçerek küplerini doldurmaya çalıştıklarını söyleyerek onları büsbütün ürküttüler.

İşte, 31 Marta kadar geçen zaman zarfında ne İttihat ve Terakki kendisinin ne olduğunu anladı ve ne de biz ne yapacağımızı, ne yapmak lazım geldiğini tayin edebildik. Memleket tam manası ile bir anarşiye girdi. Ömrümde silah görmemiş olan ben bile nihayet bir tabanca aldım ve rastgele talime başladım. Matbaada, tabancayı, masamın üzerine kor, üzerini mendille örter ve öyle yazı yazardım. Zavallı ustam, iki günde bir düelloya davet edilir, fakat bu davetlerden de –bereket versin– bir netice çıkmazdı!

İttihat ve Terakki'de, memleket de, ilk devirde, böyle ne yaptığını, ne olduğunu bilmeyen bir anarşi hareketi içinde kalmıştı. Bütün bunların bir tek sebebi ve bir tek mesulü vardı: Kaptandan dümenciye kadar herkes lazım gelen hazırlıktan ve her nevi kültürden mahrum idik. Aramızda daha iyiyi bilenler ve daha doğruyu gösterenler bulunduysa bile bunlar da o kadar azlık idiler ki söyledikleri sözler, umumi mantık karşısında manasız şeyler şeklinde görünüyorlardı. Hattâ onlarla alay edenler de olurdu.

Makamın büyüklüğüne nispet edildiği zaman çok küçük görünen sadaret odasında, –şimdiki gibi gözümün önünde duruyor– bürosunun arkasına gömülmüş, yalnız göğsünün üst kısmı görülüyor. Senelerin derinleştirdiği çizgiler arasından hâlâ gençlere mahsus bir zekâ ateşi ile parlayan gözlerini bana dikmiş, sanki bir kâtibane, bir hatıra sayfası dikte ediyormuş gibi, muntazam Babıâli üslûbuyla Küçük Sait Paşa, son sadaretinin son gününde bana söylüyor:

– Bu defaki memuriyetim esnasında da sizi tanımakla mübahi oldum. Benden deriğ etmediğiniz kıymetli muavenetlerinizden dolayı teşekkürü bir vazife bilirim. Maalesef, ben istifaya karar vermiş olduğum için badema sizinle burada müşerref olmayacağım. Eğer hanei âcizeyi arada sırada şereflendirecek olursanız kendimi bahtiyar addedeceğim.

Bu istifa haber benim için pek de beklenilmeyen bir hadise değildi; bununla haber onun biraz daha söylemesini istediğim için birdenbire şaşırmış göründüm ve teessüfle yüzüne baktım. O, devam etti:

– Evet maalesef karar verdim. Ben buna taraftar değildim. Ancak birtakım ne idüğü belirsiz kimselerin tehditleri rüfeka üzerinde bunları yapanlarca matlup olan tesirleri icra ettiğinden onlar istifa fikrinde ısrar eylediler. Ben her ne kadar İttihat ve Terakki sadrazamı isem de İttihat ve Terakki'yi temsil hakkı benden ziyade rüfekaya ait olduğundan onların arzularını yerine getirmeye mecburum. Kendileri, huzuru tarihte hırsıcah ve mevki ve ikbal sevdasıyla itham edilmekten korkuyorlar. Her ne kadar kendilerine tarihin bu sin ü sâlde beni böyle bir töhmet altında tutmaya hakkı olamayacağımı söyledim ve icabında harbiye nezareti mesuliyetini dahi uhdeme alarak devletin şu nazik zamanında bu ne idüğü belirsizlerin hadlerini bildirmeye hazır olduğumu da izah eyledim ise de ne fayda ki rüfeka istifayı tercih eylemektedirler.

Gözlerinde bu yaştaki insanlar için fevkalade bir şey olarak yüksek bir enerjinin ateşleri parlayarak bana bu sözleri söyleyen ve sonra da daha başka izahat veren Sait Paşa,[8] "*rüfeka*" sözüyle bilhassa Talat Bey'i kastediyordu. Ne idüğü belirsizlerde, hakikaten kim oldukları belli olmayan ve "*halaskârâni vatan*" ismini takınarak kısmen dedikodu, kısmen imzasız mektuplar, telgraflar, şurada burada yapılan içtimalarla isyan tehdidinde bulunan kısmen zabit, kısmen politikacı fakat, sayıları ve hüviyetleri meçhul kazan kaldırıcılardı. Sait Paşa, hissiyata kapılıp bunlara karşı mağlup olmayı kabul etmiyor, fakat, Talat Bey mevki sevdasına düştü, nazırlıktan ayrılamadı, memleketi kargaşalığa sevketti denilmesinden korkarak gürültüye pabuç bırakıyordu.

Sait Paşa'nın kafası bu işi anlayamıyor, "*meşrutiyet devrinde bu gibi harekâta cevaz vermek, yemin ettiğimiz meşrutiyete karşı vazifemizi ifa etmemektir*" diyerek her türlü mesuliyeti üzerine alıp nizam ve intizam tesis etmek istiyordu. Buna muvaffak olamayarak istifaya mecbur kalınca da bana dert yanıyordu. İttihat ve Terakki tarihinden en canlı olarak hatırama nakşedilmiş olan intibalardan biri de işte, kendisini bir daha görmediğim bu ihtiyar sadrazamın karşısında, Balkan harbinden

8 Sait Paşa (1838-1914) II. Abdülhamit döneminin demirbaş sadrazamıdır. Önce mabeyn başkâtipliğinde bulunmuş, daha sonra değişik tarihlerde yedi kez sadarete getirilmiştir. 1908 İkinci Meşrutiyeti'nin ilanından sonra da üç kez sadarete getirilmiştir. İttihat ve Terakki'nin de güvenini kazandığı anlaşılıyor. Gençliğinde gazetecilik de yapmış ve hattâ *Gazeteci Lisanı* (İstanbul, 1327) başlıklı bir eser yazmıştır. Anıları da yayımlanmıştır. M. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1969, VII-VIII. Ayrıca bkz. Ercümend Kuran, "Sait Paşa", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, X, 82-86.

biraz evvel, almış olduğum bu intibadır. Ben o gün, onun karşısında, "Tanin"in yazı işleri müdürü sıfatıyla bulunuyordum. Son sadareti esnasında da mütemadiyen gazeteleri takip eden bu siyaset tiryakisi, arada bir beni çağırmayı, yarım bir hürriyet havası içinde tutulan o zamanki muhtelif gazetelerde gördüğü şeylerden bazıları hakkında bana izahat vermeyi âdet edinmişti. Gençleri ve gençliği seven bu son derecede nazik ihtiyarın kalbinde, birçoklarına karşı olduğu gibi, bana karşı da bir teveccüh hissi peyda olmuştu. Ekseriya bizzat telefon eder, çok nazik kelimeler kullanarak çağırır, çok büyük nezaketle kabul eder ve beni adam hesabına koyarak bazı şeyler hakkında uzun uzun izahat verdikten sonra bazen fikrimi bile sorardı. On senelik siyasi faaliyet hayatımda tanıdığım mevki sahibi insanlar arasında ona benzer kıymette hiç kimse görmedim.

O tarihte artık vücutça çok düşmüş ve ondan sonra da çok yaşamamış olan bu ihtiyarın o gün bana derdini yanarken gözlerinde parlayan enerjinin canlı ifadesini hâlâ gözlerimin önünde görür gibiyim.

Ondaki bu enerjiye mukabil o zaman İttihat ve Terakki'nin artık lideri sayılan Talat Bey'deki za'fı düşündükçe sonraları, İttihat ve Terakki'nin neden bu kadar talihsiz bir teşekkül oluşunu, daha iyi anladım. Hakikatte, İttihat ve Terakki'nin bütün noksanı, inkılaba muayyen bir icraat programını elinde tutarak gelmiş olmasında değildir. O zamanki siyasi kültür seviyemize göre İttihat ve Terakki muayyen ve kat'i bir icraat programı ile birlikte zaten doğamazdı. Bunun gibi, o zamanki içtimai seviyemizde halkın muayyen siyasi akidelere bağlanmasına müsait değildi. İttihat ve Terakki'ye lazım olan ne istinat edilecek, milli veya sınıfi manasında, kitlevi bir akide, ne siyasete karıştırılması zaten caiz olmayan orduya istinat, ne de kat'i bir icraat programı idi. O zaman henüz bunları bulamaz ve yapamazdı. Ona, kafasında muayyen bir gaye, kendi kendisine bir icraat programına sahip ve bu istikamette yürürken her manii devirme kabiliyeti gösteren ve bu hususta da bazen şiddete, bazen mülayemete müracaat ederken, aynı zamanda hem enerjik, hem de mülayim ve Talat Bey gibi vatanperver ve temiz bir lider lazımdı.

Talat'ta ise temiz bir vatanperverlikle yüksek bir feragatten ve kuvvetli, fakat siyasi tecrübe ve siyasi kültürden mahrum bir zekâdan başka hiçbir şey yoktu. Onun için o, hadiselere hakim olacak yerde hadiseler ona hakim oldular ve bu hakimiyet de, hadiselerin tevali ve teakubu arasında nihayet Enver'in eline geçti. Ona günü gününe yaşayan bir oportünistin yapacağı rolden başka bir şey kalmadı.

İttihat ve Terakki'nin doğarken beraberinde getirdiği bir korkusu vardı: Başlıca azası arasına, haset, istirkap, mevki ve ikbal sevdası gibi hislerin karışması endişesi. Bunun için, hattâ uzun zaman cemiyet reissiz kalmıştır. İlk zamanlarda efkârıumumiye onda bir reis aradıkça "İttihat ve Terakki'nin reisi padişahtır!" diye Abdülhamit'i gösterirler ve bunun münasebetsiz bir paradoks olduğunu fark bile etmezlerdi. Sonraları yavaş yavaş Talat Bey lider mevkiine geçti. Fakat, bu geçiş hareketi uzun müddet süren manevi bir hazırlıktan sonra, yavaş yavaş, ilerleye gerileye olmuştur.

Nihayet harp esnasında resmen lider ve sadrazam olan Talat Bey'in, Türkiye'yi Balkan harbi faciasına sürükleyen halaskârlar[9] hareketi karşısında gösterdiği bu zaaf, onun birinci zaafı da değildi. Ondan evvel de bir aralık dahiliye nazırı olduğu sırada, bir kısım şahsen manasız, fakat İttihat ve Terakki içinde şımarıklıklarıyla mana sahibi olmuş unsurların dedikodu yaptıklarını görünce istifa etmişti. Osmanlı tarihini dolduran mevki ve ikbal mücadelelerinden çok ürkmüş, tarihin kendisine de böyle bir maksat atfetmesi korkusuna yakasını kaptırmış, uzun bir müddet her şeyden ziyade buna ehemmiyet vermişti.[10]

İttihat ve Terakki'nin hükümet karşısında aldığı vaziyet de ayrıca bir tetkik mevzuudur. Meşrutiyet inkılapçıları işe başladıkları zaman Abdülhamit'in o kadar kolay teslimiyet göstereceğini zannetmemişlerdi. Bir iki kurşun, bir iki içtima, bir iki telgraf, Abdülhamit birdenbire teslimiyet gös-

9 "Halaskâr Zabitan Grubu", 1912 Mayısında İstanbul'da kimi subaylar tarafından kuruldu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na yakın olan bu subaylar iktidarı, İttihat ve Terakki'nin elinden almak, silahlı kuvvetleri politikadan uzaklaştırmak istiyorlardı. 1912 Temmuzunda İttihat ve Terakki'yi iktidardan uzaklaştırmayı başardılar. Bk. Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev. Nuran Ülken, İstanbul, 1971, 161-180. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Ankara, 1983, II/2, 256-263.

10 Muhittin'in İttihat ve Terakki hakkındaki bu değerlendirmeleri kanımızca büyük bir önem taşımaktadır. Bu değerlendirmeleri günümüz tarihçilerinin görüşleriyle karşılaştırmak (Tarık Zafer Tunaya, Sina Akşin, Şükrü Hanioğlu, Feroz Ahmad) soruna yeni açılımlar kazandıracaktır.

teriverince İttihat ve Terakki elebaşıları beklemedikleri bir hadise karşısında kalmış gibi, tereddüte düştüler. Bunun için, hemen hükümetin başına geçip yapmak istedikleri şeyleri yapmaları icap ederken, evvela hükümete el sürmekten korktular. Sonra da yapmak istedikleri şey, yani meşrutiyet yeniden tesis edilmiş olduğu için önceleri onlara tarihi vazifeleri, yalnız meşrutiyetin iadesi imiş gibi geldi. Sanki meşrutiyet bir vasıta değil, bir gaye imiş gibi, ilk zamanlardaki fikirlere göre, meşrutiyetin tesisinden sonra artık, İttihat ve Terakki'nin bir tek işi kalmış oluyordu. Onun devam ve bekasına nezaret etmek. Bundan dolayı, İttihat ve Terakki, kendisinin ordu ile birlikte meşrutiyetin hâris ve müdafii olduğunu söyler ve hükümete karşı uzaktan kontrol vazifesi yapıp onun idaresini doğrudan doğruya ele almazdı.

Bu devlette bir ikilik yaptı. Bir tarafta Babıâli'de oturup kanunlarla memleketi idare eden ve hemen hepsi de Abdülhamit devrinin yetiştirdiği adamlardan mürekkep bulunan meşru bir hükümet, öte tarafta Nuruosmaniye'ye yerleşip oradan Babıâli'nin faaliyetini tarassut eden İttihat ve Terakki, bunların ikisi de birer hükümet idiler. Ne meşrutiyette, ne de başka bir rejimde böyle bir hükümet olamazdı. Fakat, İttihat ve Terakki inkılapçıları, gerek devlet işleri hakkındaki bilgilerinin azlığından, gerek hükümete geçtikleri takdirde mevki ve ikbal hırsıyla hareket ettikleri ithamından veyahut ta kendi aralarında ihtiraslar çıkması ihtimallerinden korkarak, önceleri hükümet işlerine uzaktan seyirci kalmayı tercih ettiler.

Bu vaziyet, böylece devam etti ve İttihat ve Terakki Babıâli'den içeriye, hükümet olarak, pek tedrici surette ve korka korka girdi. Doğrudan doğruya İttihat ve Terakki'yi temsil eden ilk ve son sadrazam Talat Paşa, devletin dizginlerini ancak harp esnasında ele almaya cesaret etti.

İşin daha dikkate layık olan bir tarafı da şu idi ki 31 Mart hadisesinden sonra Osmanlı devletini bir hükümet, iki hükümet değil, hattâ üç hükümet idareye başlamıştı: Merkeziumumi, Babıâli, idarei örfiye! Bu üçüncü hükümet sözü boş değildir; vakıa idarei örfiyenin birinci amiri harbiye nezareti olmakla beraber asıl amir Babıâli idi. Bu itibarla onun evvelkilerden başka bir kuvvet olamayacağı hatıra gelebilirse

de hakikat öyle değildir. "*Tanin*"in muhtelif divanı harbi örfi sergüzeştleri ile çok iyi bilirim ki bazen divanı harbi örfi reisi, başlı başına bir devlet olmuştur. Babıâli'nin de, harbiye nezaretinin de siyaseti haricinde bir siyaset takibine kalkardı. Bu gibi ahvalde ekseriya divanı harp azalarının değiştirilmesi iktiza ederdi. Ancak, zaman geçtikçe ve muhtelif hadiseler hayatı sürükleyip götürdükçe harbiye nezareti de ayrı bir kuvvet halini aldı. Faraza, Babıâli'nin ve İttihat ve Terakki'nin gazetesi –arada bir Babıâli'ye de, merkeziumumiyeye de çatmasına rağmen– *Tanin* idi. Fakat, Mahmut Şevket Paşa'nın[11] gazetesi de "*Sabah*" olmuştu. Cemal Paşa'nın İstanbul muhafızlığı zamanında ise İstanbul muhafızlığı başlıbaşına müstakil bir kuvvet idi. Çok iyi hatırlarım: Balkan muharebesi esnasında büyük kabine denilen Kâmil Paşa kabinesi *Tanin*'i kapatıp evvela beni, sonra da her cinsten bir takım İttihatçıları Bekirağa bölüğüne[12] tıktığı zaman Babıâli ile Harbiye Nezareti arasında bir mücadele cereyan etti. Hiç olmazsa birer bahane ile bizim nefyedilmekliğimizi isteyen Kâmil Paşa'ya Harbiye nazırı Nazım Paşa karşı durdu ve bir aylık bir Bekirağa bölüğü misafiretinden sonra bizi serbest bıraktı.

O devrin bu kuvvet anarşisinin neden ileri geldiğini burada esaslı surette tahlile girişmek ayrı bir bahistir. Fakat, bu anarşi en son haddine kadar ilerleyip gitmiştir. Mesela, harp esnasında merkez kumandanlığı, Enver'den aldığı kuvvete dayanarak, kadınların kıyafetlerine kadar karışmaya ve emir vermeye başlamıştı. Merkez kumandanlığının verdiği emre tabi olarak polis müdürlüğü aile sahiplerine kadınların kıyafetleri hakkında, imza mukabili, emir tebliğine kadar gitti. O sıralarda bir gün, şapka giymiş ve bir tiyatro artisti ile birlikte Beyoğlu'nda görülmüş, tanıdığım bir aileye mensup, fakat, içtimai himayeden mahrum olduğu için, aldığı yarım garp terbiyesini hazmedememiş biçare bir kıza merkez kumandanlığında ve polis müdüriyetinde yapılan muameleden dolayı polis müdürü

11 Mahmut Şevket Paşa (1856-1913), Hareket Ordusu Komutanı, Harbiye Nazırı ve Sadrazam olarak II. Meşrutiyet döneminin önemli asker ve devlet adamlarından biridir. 31 Mart ayaklanmasını bastırmıştır. 14 Haziran 1913'te Harbiye Nezaretinden Babıâli'ye giderken Beyazıt meydanında vurularak öldürülmüştür. Bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, XII, 1869-1892.

12 Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar Harbiye Nezareti dairesi olarak kullanılmış olan ve şimdi İstanbul Üniversitesi merkez binasının avlusunda bulunan askeri tutukevi. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, 195-196.

Ahmet Bey'le aramızda bir kavga geçmiş ve bu esnada ağır sözler söylemiştim. Bunun üzerine Ahmet Bey beni Talat Paşa'ya şikâyet etmiş, o da beni yanına çağırarak:

"*Sen de mi Muhittin?*" diye darılmış ve beni anarşi yapmakla itham etmişti. Fakat, kendisine asıl anarşinin nerede olduğunu izah ettiğim zamanda, bu iyi kalpli adam, "*yerden göğe kadar haklısın!*" diye bana hak verdi. Buna rağmen, sadrazam o'kızı merkez kumandanının elinden alacak kadar kuvvet gösteremedi ve kendisini İzmit'e nefyettirdikten sonra o zaman İzmit sancağı mutasarrıfı olan İbrahim Süreyya'ya hususi surette verilen emirle Türk kadınının ilk asrîleşme kurbanlarından olan bu şaşkın kızı bir müddet sonra, İstanbul'a iade ettirdi.

İttihat ve Terakki'nin, muayyen bir icraat programı ile işbaşına geçip hükümeti ele alma kabiliyeti olmamasından ve nihayet bu, Nuh'un gemisine benzeyen inkılap teknesi içinden kuvvetli bir kafa ve enerjik bir iradeye sahip bir kaptan çıkıp her şeyi eline alarak memleketi muayyen bir istikamete doğru götürme kuvvetini gösterememesinden doğan bu anarşi, dahilde ve hariçte İttihat ve Terakki'ye karşı yapılan en haklı hücumların esasını teşkil etmiştir.

Bu hücumlar, bazen o kadar haklı olurdu ki bizim gibi, samimi meşrutiyetçiler ve inkılap dostları için müdafaa yolunda söyleyecek söz kalmazdı. O zamana bu nevi unsur, merkeziumumi ve İttihat ve Terakki'yi normal bir hükümet yapmaya teşvik yolunda çok kuvvetli tesirler icrasına çalışırdı. İttihat ve Terakki de nihayet, mütemadi tecrübelerinin ve bu mütemadi tesirlerin sevkiyledir ki yavaş yavaş hükümete girmeye, tedricen idareyi doğrudan doğruya ele almaya, hükümetin ve kanunun yanıbaşında hükümet ve kanun haricinde bir kuvvet gibi duran bir komite şeklinden bir siyasi firka şekline doğru istihaleye başladı. Fakat, bu istihale hareketi o kadar kat'i oldu ki İttihat ve Terakki Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte yıkılmış olduğu gün dahi istihale tamamlanmış bulunmuyordu.

İttihat ve Terakki'yi iyi anlamak için zannedersem hareketin elebaşılarını ayrı ayrı tanımaya ihtiyaç olduğu kadar, bu hareketin, o zaman içinde doğmuş ve yaşamış olduğu muhiti de tanımak zarureti vardır.

İttihat ve Terakki, bir kere Makedonya Komiteciliği ile Fransız İhtilali üzerine kopya edilmiş melez bir hareketti. Türkiye'ye bütün garp kültürü –benim kültürüm de dahil olduğu halde– maalesef Fransa'dan girmiş. Yakın zamana kadar biz münevverler, bütün yeni fikir ve hislerimizde Fransızlardan ilham aldık ve bütün medeni müesseselerimizi onlara göre kurduk. Fransızlar, "şey"den ziyade "kelime"ye ehemmiyet vermiş bir devlettir. Bunun için İttihat ve Terakki de, olan şeylerden ziyade isme ve kelimeye, ruhtan ziyade şekle ehemmiyet verdi. Diğer taraftan Makedonya komiteciliği de ona gizli ve esrarlı çalışma usulünü öğretmiş ve faaliyetinde huşunet yoluna gitmeye sevketmiştir.

Ancak, eğer İttihatçıların Fransız İhtilalinden feyz alan kültür tarafları olsun kuvvetli bulunsaydı belki hareket daha canlı doğabilirdi. Hakikatte, siyasi kültür o zaman bizim aramızda hiç yok denecek kadar azdı. İttihat ve Terakki içinde Fransız inkılap kültürünü temsil eden bellibaşlı unsurların hemen hepsinde bu türlü bir noksan göze çarpardı. Hakikat şudur ki bunların en kıdemlilerinden benim gibi en gencine varıncaya kadar hepimizin kültürü daha ziyade dâsıtani ve edebi bir kültürdü. İçimizde, Fransız inkılap kültürünü tamam hazmetmiş hiç kimse yoktu. Buna mukabil Makedonya Komiteciliğinin tesirlerini daha kuvvetle almış unsurlar çoktu. Hattâ bir hayli müddet Fransa'da bulunmuş olan Doktor Bahaettin Şakir ve Doktor Nazım dahi Makedonya Komiteciliğinin ruhunu temsil ederlerdi.

Bu sebeplerden dolayı İttihat ve Terakki, hayata, ideallerini Fransız inkılabından, fakat icraat usulünü de Makedonya Komiteciliğinden alarak gelmişti. Komitecilik usulüyle meşrutiyet tesis etmek istiyor ve zannediyordu ki şekil halinde de olsa bir kere meşrutiyet teessüs ederse artık üst tarafta her şey kendiliğinden yoluna girmiş olur. Bunun için, İttihat ve Terakki, meşrutiyetin bekçiliği vazifesini kendi üzerine alıyor, meşrutiyeti tatbik vazifesini de meslekten gelme devlet adamlarına bırakıyordu. Devletteki ve inkılabın idaresindeki ikiliğin sebebi buradadır.

İttihat ve Terakki uzun müddet komite şeklini muhafaza etti. Arada sırada artık bu komite şeklinden çıkması için üzerine yapıl-

mış olan tazyiklere çok zaman mukavemet etmiştir. Bunun için de İttihat ve Terakki'yi komite şeklinden çıkarmak ve komite usulünde çalışma yolundan ayırmak, aksi fikirdekiler için çok müşkül bir iş oldu.

Onun bu usulde ısrar etmesi de pek boşuna değildi. İttihatçılar, tam şuurlu olmasa da gene sevki tabii ile olsun biliyorlardı ki İttihat ve Terakki, daha ziyade karanlıkta, kuliste gizlendiği zaman heybetlidir. Meydana çıkıp da bütün varlığını gösterdiği zaman memleket içindeki nüfuz ve kudreti azalacaktır. Bundan başka, muayyen bir icraat programı, halkın hissiyatından kök alan muayyen bir akidesi olmaksızın meydana çıkmış bir komite, ancak onun başındaki şahsiyetlerin şahsi kuvvetlerine istinat etmek mecburiyetindedir.

Halbuki ortada halkın tanıdığı ve kendilerine kahraman dediği şahsiyetler, ilk kurşunları atanlar ve ilk defa dağa çıkanlardı. Bunları ise İstanbul halkı:

Enver'le Niyazi unutulmaz bu isimler, Savni samedâniye emanet o cisimler!..

Diye soğuk bir güfte ve gene soğuk bir hicazkâr beste ile çoktan tefe koyup çalmaya başlamışlardı.

İşten, bütün bu sebeplerden dolayı İttihat ve Terakki bidayette bir Makedonya komitesi usulleriyle çalışmayı ve gizlenmeyi tercih etti. Sonraları, bir fırka şekline istihaleye mecbur olduğu zaman dahi eski İttihatçılar bunu isteye isteye yapmamışlar, sırf muhitlerinin tazyiklerine tabi olmuşlardır.

İttihat ve Terakki'ye, bir de ona muhit olan, onun iskeletini dolduracak et olan halk kitlesi tarafından bakmak lazım gelir. İstibdat altında bunalmış olan İstanbul halkı, ilk günlerde hareketi coşkun bir sevgi ile karşıladı. Bilhassa memurların senede ancak altı ay aylık alan kısmının duyduğu memnuniyetin sonu yoktu. Bir kısmı hakikaten memnun, diğer bir kısmı da korkudan memnun görünerek, bütün İstanbul halkı, hemen kırmızı-beyaz kordelaları taktı ve İttihatçı oldu. Kulüpler açıldı ve hemen doldu. O kadar çok ve o kadar berbat bir halde doldu ki, bir aralık baktım, benim için defterlerde yer kalmadığına karar verdim. Sonradan, mebus oluncaya kadar, ismim İttihat ve Terakki siciline geç-

medi. Nihayet, mebus olduktan sonradır ki ismim, o da yalnız fırka grubu defterine kaydoldu.

O zamanlar İttihatçı olmak için "*İttihatçıyım*" demek kâfi gelmişti. İstanbul'da ise herkes İttihatçı idi. Abdülhamit bile yakasına kırmızı-beyaz kordelayı taktıktan sonra, artık kim İttihatçı olmayacaktı? Bütün kabak, Abdülhamit devrinde yapmış oldukları fenalıkları üzerinde ittifak hasıl olmuş, beş on düzine saray mikrobunun başına patladıktan sonra artık, millet, padişah, İttihat ve Terakki hep bir olmuşlardı. İttihat ve Terakki'ye girmeyenler, yalnız İmparatorluktan ayrılmak isteyen veyahut muhtelif ecnebi tesiriyle ayrılmaya doğru sevkedilenlerle muhtelif sebeplerden dolayı ona karşı husumet besleyenlerdir.

İnkılap komitesine girmek için halk tarafından gösterilen bu tehacümün iyi tarafları olduğu gibi fena tarafları da olmuştur. Bu kulüp hareketi bir kere birinci derecede halkta siyasi terbiye ve siyasi kültürün bir dereceye kadar inkışafına sebep oldu. İkinci derecede bu tehacüm kulüpleri son haddine kadar doldurduktan sonra, İttihat ve Terakki'ye karşı muhtelif istikametlerden hücumlar başladığı zamandan itibaren bir kısım insan kulüplerden ayrılmış ve bu ayrılış tedricen memlekette fena unsurun iyiden ayrılması gibi içtimai bir hareket şeklini almıştır. İttihat ve Terakki'den tamamen ayrılıp ona karşı tamamen muhalefet edenlerin içinden iyi insan pek müstesna çıkmıştır. Buna mukabil, bilahare cumhuriyetin en iyi kuvvetleri de İttihat ve Terakki camiasından ayrılmaksızın ona karşı içerde muhalefet yapmış olanlar arasından çıkmıştır. Kulüplere[13] gösterilen girme tehacümünün fena tarafı da şu idi ki siyasi kültürden mahrum olan bu kitle kuvveti, kulüpler vasıtasıyla merkeziumumi üzerinde yaptığı tesirlerle İttihat ve Terakki'nin bütün faaliyet müddetince daha fazla şaşırmasına ve yollarını iyi tayin edememesine sebep olmuştur. İttihat ve Terakki'deki inkılap ideallerini tedrici surette boğmuş, bu inkılap müessesesini bürokratlaştırmış olan kuvvet, bu kulüplerden gelmiştir. Eğer,

13 İttihat ve Terakki'nin örgütlenmesinde önemli bir rol oynayan taşra örgütleri. "Kulüpler, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dahil bulunan efrad arasında bilâ tefrik cins ve mezhep revabıt-ı ittihadı teyid ve idameye ve her sınıf efradın istidat ve ihtiyaçları dairesinde tenvir-i efkâr ve tevsi-i vukuuna ve iktisadi-içtimai her türlü teşebbüsat-ı müfide ve terakkiyat-ı medeniyeyi istihsal ve tesrie hâdim olacaklardır." (Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Nizamnamesi, 1325/1909). Bk. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, I, Hürriyet Vakfı, İstanbul, 1984, 70.

memlekette siyasi terbiyenin inkişafına çok yardım etmiş olan bu kulüpler, aynı zamanda biraz da inkılap ideallerini anlayabilmiş olsalardı, Osmanlı meşrutiyetinden Türkiye Cumhuriyetine intikal devri esnasında milletin daha kuvvetli işler görmek bakımından daha iyi hazırlanmasını temin etmek gibi iyi bir netice elde edilirdi. Maalesef, kulüpler, daha ziyade bu vasıta ile kendilerine daha iyi bir içtimai mevki temin etmek isteyenlerin ellerinde kaldı. Ne kadar hazindir ki bu kulüplerde bulunanlar, birçok âhvalde kulübün nüfuzunu kendi menfaatlerine alet etmeye çalışmışlar ve fakat, bir taraftan da İttihat ve Terakki'ye bizzat teşkilatın içinden çıkan aleyhtarane dedikoduların gizli gizli kaynadığı yerler olmuşlardır.

Bir komite ile bir cemiyet veya fırka teşekkülü arasında ne fark vardır? İttihat ve Terakki'nin mahiyetini tetkik ederken bu suale de vazıh bir cevap vermek lazım gelir.

Siyasi ve içtimai teşekküller bakımından umumiyetle komite ile cemiyeti şöyle ayırmak lazım geliyor. Bunlardan birincisi yukarıdan aşağıya doğru hakim olmak isteyen bir iradeyi, ikincisi de aşağıdan yukarıya kitle tarafından izhar edilen arzuların bir ifadesini temsil eden teşekküllerdir. Bunları daha vazıh olarak ayırmak için şunu da ilave etmelidir: Komite ekseriya kanun haricinde, kanun üstünde ve hattâ kanuna karşı yapılan bir faaliyeti idareye alet olur. Cemiyet veya fırka ise kanun içinde, onunla beraber ve onun hakimiyeti namına yapılan bir faaliyetin şekli ve kadrosudur.

İttihat ve Terakki'nin doğarken bir komite olarak dünyaya geldiğinde şüphe yoktur. Acaba, sonradan nasıl bir istihale geçirdi? Meşrutiyet rejimi içinde bir cemiyet oldu mu? Yoksa komite mahiyetini muhafaza etti mi?

İttihat ve Terakki'nin teşkilat halindeki faaliyeti tarihi işte bu iki nevi teşekkülden biri veya diğeri olmak bakımından onun gerek içinde ve gerek dışında cereyan etmiş mütemadi bir münakaşa ve mücadelenin hülasasından ibarettir. Fakat, asıl mücadele İttihat ve Terakki'nin içinde ve dışında birtakım insanlar arasında yapılmış değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesi ile meşrutiyetin ruhu arasında cereyan etmiştir. Biraz yukarıda bu hususta vermiş olduğum izahat, bu hakikati kâfi bir vuzuh

ile gösterir. Eğer memleket aşağıdan yukarı izhar eden arzuların ifadesinden ibaret bir meşrutiyet müessesesini kendi kendine kurabilir bir vaziyette olsaydı, eğer Osmanlı İmparatorluğu'nun altı asırlık istibdat tarihi, halk ruhunda yaratmış olduğu an'anelerle, böyle bir imkânı, o zamanlar için olsun, ortadan kaldırmamış bulunsaydı, İttihat ve Terakki, meşrutiyeti iade eder etmez derhal bir cemiyet veya fırka şekline geçebilirdi. Memleketin içtimai ve siyasi bünyesi buna müsait olmadığından o da bir komite mahiyetini muhafazada ısrara mecbur oldu.

İlk zamanlarda o, halis bir komite, hattâ bir terör komitesi olmak istedi. Biri 31 Marttan evvel, biri sonra ve biri daha sonra olmak üzere üç kişi, Hasan Fehmi, Ahmet Samim, Zeki birer kurşunla öldürüldüler[14] ve bunların katilleri bir türlü bulunamadı. Bu katiller kimlerdi? Bunlar hakkında o zaman ağızlarda birtakım isimler dolaşırdı. Bu isimlerin bazıları da belki haklı, yani doğru idi. Fakat, ben şahsen bu çirkin siyaset usulünün şiddetle aleyhtarı olduğum için bu isimlere ait hakikati olduğu gibi öğrenmeye dahi lüzum görmedim. Bunun için bu katilleri yapanların ve yaptıranların hüviyetlerinin ve sonradan kendilerinin de ne olduklarının tespitini müverrihlere bırakmayı tercih ediyorum.

İttihat ve Terakki'nin meşrutiyet esnasında en büyük komiteciliği, galiba tarihte "*Babıâli Baskını*" namını taşıyacak olan vak'adır.

Babıâli baskını, Balkan muharebesinin sonlarına doğru, İttihat ve Terakki'nin büyük kabine namını taşıyan Kâmil Paşa kabinesini cebren Babıâli'den dışarı atıp hükümeti eline alması hadisesidir. Bu, Balkan Harbi'nin son safhasında, Bulgar istilasının Çatalca'da durdurulmasını müteakip, hükümette görülen tereddüt ve zaaf neticesinde, yeni bir hamle yapılmak üzere hükümeti ele almak kararının mahsulüdür. Bu karar, o zamanki hükümetin şaşkınlık içinde olması, herhangi bir sulhü kabul etme mevkiinde bulunması üzerine verilmişti. İttihat ve Terakki'nin ilk Rumeli hareketini yapmış olan erkânını yeniden birbirine sımsıkı bağlıyarak bu baskını yapmaya karar verdirmekte en kuvvetli tesiri yapmış olan amil, Babıâli'nin İstanbul'a girmekten ümitlerini ke-

14 II. Meşrutiyet döneminde öldürülen gazeteciler için bkz. Mustafa Baydar, "Öldürülen Gazetecilerimiz", Cumhuriyet, 27 Temmuz 1967; Hıfzı Topuz, *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, Remzi, İstanbul, 2003, 87-91.

since Bulgarlarca tasavvur ve onların hamileri olan devletlerce de münasip görülen Midye-Enez arasındaki düz çizgiyi kabule karar vermek üzere bulunması idi. Bununla İstanbul Bulgarların nüfuzu altına girmiş olacaktı.

İttihat ve Terakki bu hareketi, yani baskını adeta açıkça hazırlamış gibiydi. Daha bir hafta evvelden en küçük rütbedeki İttihatçıların ağzında "*bugünlerde bir şeyler olacağı*" sözleri dolaşmaya başlamış, yapılacak işlerin tertibatı alınmıştı. Küçük bir kalabalık, başta iyi silah kullananlar, ve bu arada Enver olmak üzere, evvela Babıâli'ye gidip hükümeti tevkif ettikten sonra Üsküdar'da oturan Mahmut Şevket Paşa'yı sadrazam yapmak üzere saraya koşacaklardı. Gün ve saat geldi, muayyen dakikada telefon hatları kesildi, polis müdürlüğü, İstanbul muhafızlığı, birincisi Azmi Bey, ikincisi Cemal Bey (yani Cemal Paşa) taraflarından işgal olundu. Babıâli'de kısa bir mukavemet, birkaç el silah, Nazım Paşa[15] vuruldu, şair Ömer Naci silaha davranan askerin karşısına geçip göğsünü açarak bir nutuk söyledi, hülasa, tam tatbik edilmiş bir planla İttihat ve Terakki komitesi hükümeti tekrar eline aldı ve Mahmut Şevket Paşa sadrazam oldu.

Bittabi bu işte bizim rolümüz yoktu. Bizimki baskını müteakip başladı. Azmi ve Cemal yerlerine oturunca ilk işleri beni ve Nadi'yi[16] aratmak olmuştu. O zaman *Tanin* polis tarafından kapatılmış ve Cahit daha evvel Avrupa'ya gitmiş bulunduğu için Nadi ile birlikte "*Tasviri Efkâr*"da hareketin sebeplerini izah ettik.

O sırada efkârıumumiye Balkan hezimeti ve bilhassa Midye-Enez hududu dolayısile pek müteessir olduğu için, bu suretle, yani zorbalıkla ve hattâ memnuniyetle karşıladı. Halbuki evvelce meçhul şahıslar tarafından yapılmış olan siyasi katilleri herkes takbih etmişti.

Hakikaten, bu münferit siyasi katiller, tesir itibarıyla, İttihat ve Terakki için matlup olan tesiri yapmaktan ziyade bunun aksine sebep oluyordu. İttihatçılar, bu suretle meşrutiyet ve hürriyet rejimine karşı yapılacak hıyanetlerin cezasını verecek gizli bir kuvvet bulunduğunu göstermek suretiyle herkesi korkutmak istemişlerdi. Bu tesir çok kuvvetli olmadı ve her hadisenin efkârıumumiyede uyandırdığı makûs tesir, İttihat

ve Terakki'nin bu sahada cesaretini büsbütün kırdı. Hakikatte, öldürülenlerden bilhassa ikisi o zamanki kanunlarla cezalan-dırılmaları veya men edilmeleri mümkün olmayan ve vatana hıyanet edebilecek derecede fena olan o kadar ağır neşriyat yapmışlardı ki İttihat ve Terakki namına, onun müfrit unsurları tarafından bunlara karşı atılan kurşunlar belki de haksız değildi. Fakat, fikir hürriyetini kanunla değil, kurşunla inzibat altına almaya çalışmasındaki tezat herkes üzerinde fena bir tesir bıraktı. Bunun için İttihat ve Terakki, bilahare bu usullere bir daha müracaat etmemeyi tercih etti.

Fakat, devamı zaruri olan komiteci ruhu devam etti. Bu ruhun kendisini gösterdiği yerler, çok muhtelif ve bunları birer birer saymak çok uzundur. Bunların belli başlı olanlarını kaydetmekle iktifa edeceğim:

Mesela, orta yerde bir parlamento varken, 31 Marttan evvelki Kâmil Paşa hükümetinin aldığı itimatsızlık reyinden başka hiçbir hükümet veya nazır parlamento karşısında hesap vererek düşmüş değildir. Her şey, her iş, hattâ en mühim işler, kuliste cereyan ederdi. Kâh bir nazır istifa eder, kâh bir hükümet değişir, fakat, parlamento hep bu hadiselerin vukuunu kaydeden bir not defteri, yahut bir mukayyet rolü oynardı. Birkaç gün evvel hükümet veya bir nazır parlamento karşısına çıkmış, itimat reyi almıştır. Birkaç gün sonra bu hükümetin veya nazırın istifa ettiğini görürdük. Bu, ekseriye İttihat ve Terakki içindeki bir hoşnutsuzluğun, bir dedikodunun, zaptı kabil olmayan bir ihtirasın eseri olurdu. Bunda da ekseriya zabitlikten ve bazen memurluktan komiteciliğe geçmiş bir takım haşarı politikacıların tesirleri bulunurdu. Bütün bunlar olup biter, fakat bunların sebepleri anlaşılmaz, yalnız ortada bazen ağızdan ağıza dolaşan bir dedikodu dolaşırdı.

Fakat komiteciliğin bu şekli memleket için zaruri idi. Hürriyet ve demokrasi müesseselerini, Avrupa'da olduğu gibi kullanmaya hazırlanmamış bir memlekette, halkı alabildiğine başıboş bırakmaya imkân olmadığından İttihat ve Terakki'nin işlerini kulisten idare etmeye ehemmiyet vermesini ayıplamak pek de insaflı olmazdı. Onun asıl kabahati, memleke-

15 Nazım Paşa iki kez harbiye nazırlığında bulunmuş ve 1913 Babıâli baskınında öldürülmüştür.
16 Yunus Nadi.

tin kanunlarını memleketin seviyesine göre tutmamak ve memleket realitesini bir rejim ve kanun fantezisine feda etmekti.

Yalnız, onu bu hususta mazur gösterecek tek bir nokta vardı. O zamanlar, meşrutiyet, hürriyet ve demokrasi prensipleri Avrupa'da o kadar geniş manalarile münteşir idi ki bu rejimi tesis için yapılan bir hareketin başında bulunanların kafaları başka tarzda bir yol tutmayı düşünemezlerdi.

Cihan harbinden ve Rusya' ihtilalinden sonra Rusların gösterdikleri misaller üzerinden yürüyerek demokrasi için başka tarzda bir teşkilat kadrosu da yapılabileceğini fiilen ispat eden faşistlerin koydukları yeni numuneler o zaman da mevcut olsaydı belki İttihatçılar, münferit ve gizli yollardan yapılan tedhiş usullerine gitmekten kurtulurlar, hakikati açık söyleyerek sıkı, fakat açık usullü bir inzibat yolunu tercih ederlerdi.

Fakat, bu komite bünyesinin, mesela, devlet idaresinde nizamı ve hükümet işlerinde inzibatı ihlal eden tarafları da vardı. Faraza, İstanbul'dan ve İstanbul'daki siyasi kaynaşma muhitinden uzaklaştırılması için İzmir'e vali olarak gönderilen ilk İttihatçılardan Rahmi Bey,[17] İzmir'de bir vali gibi değil, belki bir padişah naibi gibi hareket eder, merkezden gelen emirlerin istediklerini dinler, istemediklerini dinlemezdi. Başka bir vali faraza Rahmi Bey'in tutumunun onda biri derecesinde bir inhiraf ile merkezin emirlerinden ayrılmış olsa derhal azledilirken Rahmi Bey'e karşı bir şey yapılamazdı. Bu suretle harbin sonuna kadar İzmir'de vali olarak kalmış bulunan Rahmi Bey, o vilayet işlerini, sanki Türkiye'nin bir parçası değilmiş gibi idare etti ve İzmir ahalisi harbin afetlerini başka taraflara nispetle daha hafif olarak tanıdı.

Aynı hali, gene mesela, bizzat kabinenin içinde de gördük. Koyu ve sekter komitecilerden olan Maarif Nazırı Şükrü Bey, İttihat ve Terakki'nin kolay kolay dokunamayacağı şahsiyetlerden biri idi. Epeyce uzun süren Maarif Nazırlığı esnasında iyi ve fena birçok şeyler yapmış olan merhumun şahsi hayatı etrafında bir aralık hayli dedikodu başgöstermişti. Gittikçe büyüyen ve nihayet Şükrü Bey'in bazı taşkınlıkları hasebiyle büsbütün şiddet kesbeden bu dedikodulara rağmen Talat Paşa onu hayli müddet tutmaya mecbur olmuştu. Eğer bu dedikodular onun yeri-

ne bir başkası hakkında yapılmış olsaydı o zamanın zihniyetine göre Şükrü Bey'in nazırlıkta kalmasına imkân olamazdı. Bununla beraber, son haddine kadar onu tutmak, sırf İttihat ve Terakki içindeki mevkiinden ve oynamış olduğu muhtelif rollerden dolayı uzun müddet Talat Paşa için bir mecburiyet olmuştur.

Nihayet, burada şunu da hatırlamak lazımdır: İttihat ve Terakki'yi bir komite bünyesi halinde tutmaya ve, bilahare bir siyasi cemiyet ve fırka şekline istihale etmiş olmasına rağmen, komiteci ruhu içinde yaşamaya sevk eden amillerden biri de onun farmasonlukla ihtilat etmiş bulunması idi. Filhakika, İttihat ve Terakki Selanik'te daha ilk şekillerini alırken –ne suretle ve nasıl olduğunu bilmiyorum– farmasonlukla ihtilatlar yapmıştı. Esasen, Avrupa'da bütün hürriyet ve demokrasi hareketinin tarihi tetkik edilirken görülür ki bütün Avrupa'nın milli ve demokratik hareketleri, ilk zamanlarda, 18'inci asrın sonları ile 19'uncu asır ortalarına kadar olan zaman zarfında, bu komitecilik ruhu ile farmasonluk ruhunu birbirine karıştırarak kendisine mal etmiştir. Genç Türk tabiri, eski devrin ihtiyarlar devri olmasından doğmuş bir şey değildir. Bir vakitler Avrupa'nın her tarafından, hürriyet ve demokrasi namına mücadele edenlere hep bu "Genç" unvanı verilmiş ve bütün bunlar, aynı zamanda farmasonlukla ihtilat etmiştir. Daha doğrusu, bu genç İtalya, genç Almanya, genç Fransa hareketlerini, bu hareketlerden çok evvel inkişaf etmiş olan farmasonluk doğurmuştu. Malumdur ki bu farmasonluk da ruhu ve teşkilatı itibarıyla bir nevi komite idi.[18]

İttihat ve Terakki'nin farmasonlukla olan bu alakasının ne derecede sıkı olduğunu bilmiyorum. Bildiğim bir şey varsa, ilk zamanlarda, o vakitler için artık devrini yaparak bir müstehase haline inkılap etmiş ve manası kalmamış olan bu Rönesans devri komitesine karşı İttihatçılarda herhangi bir itimat hissi bulunduğudur. İttihat ve Terakki'nin meşhur Karasu'su,[19] Trablusgarp harbi esnasında

17 Rahmi (Arslan) İttihat ve Terakki'nin önde gelenlerinden biridir. 1873 Selanik doğumludur. Hukuk Mektebi çıkışlıdır. II. Meşrutiyet döneminde Selanik milletvekilliği yaptı (1908-1912). Babıâli baskınından sonra atandığı İzmir valiliğinde başarılı bir yönetici örneği verdi (1913-1918). İzmir'in modern bir kent kimliğine kavuşmasında etkin bir rol oynadı. 1947 yılında ölmüştür. Bk. Ahmet Mehmetefendioğlu, "Rahmi Beyin İzmir Valiliği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3 (1993), 346-370.

18 Masonlukla İttihatçılar arasındaki ilişkiler için bkz. Orhan Koloğlu, *İttihatçılar ve Masonlar*, İstanbul, 1991.

19 İttihatçı mebus ve avukat. Mason "Macedonia Risorta" locası üstad-ı azamı. Selanik (1908-1912) ve İstanbul (1914) milletvekilliği yapmış ve savaş sırasında iaşe müfettişi olmuş, büyük bir servet biriktirmiştir. Bk. Koloğlu, *Masonluk*, tür.yer.

İtalyan farmasonlar ile temas ve onlardan yardım dahi istemişti. Zannedersem İttihat ve Terakki erkânını bir aralık kuvvetine ve faydasına inanmış oldukları bu farmasonluktan nihayet soğutan amil de, müşkül zamanda İtalyan farmasonlarından istenilen yardımın gelmemiş olmasıydı.

İyi tarafları da olmuş, fena tarafları da olmuş, her ne olursa olsun, İttihat ve Terakki'nin bir türlü ayrılamadığı komitecilik ruhu, onun için içtinabı imkânsız bir şey ve hattâ tarihi bir zaruret idi.

Genç Avrupa hareketini nasıl her tarafta farmasonluk doğurmuş idiyse, bu Genç Türkiye hareketi de o suretle bu müstehase müessese ile ihtilat etmiş bulunuyordu. Şu fark ile ki bizde Genç hareketi de, farmasonluk da Avrupa'daki mümâsil hareketlere nisbetle çok geç kalmıştır.

Şimdiye kadar anlattığım şeylerden bir dereceye kadar çıkarılabilecek netice şudur ki meşrutiyet inkılabı denilen takallüb meydana geldiği sıralarda ne memleket meşrutiyet hayatını kabule hazırlanmış, ne de bu hareketi yapan İttihat ve Terakki bu işi başarabilecek bir kültür ve tecrübe kuvvetine sahip olarak öne atılmıştı. Abdülhamit'in birdenbire yelkenleri suya indimesiyle büyük bir inkılap işinin karşısında kalıvermiş olan İttihat ve Terakki, uzun zaman, etrafını yoklayarak, kendisine çıkacak bir yol aramak, orada bir istikamet değiştirmek mecburiyetinde kaldı. Bizzat hazır olmayan bir muhitte, bir milleti arkasına takıp muayyen bir hedefe doğru götürmeye kâfi derecede hazırlanmamış başsız, –bugünkü tabiriyle "şefsiz"– bir teşekkülün, Osmanlı İmparatorluğu gibi dört köşesi çökmekte olan geniş bir binayı, mühendissiz ve plansız tamire kalkışması büyük bir cesaretti. Tarih İttihatçılara bu cesareti vermiş, fakat, kendilerini bu işi başarmak için kâfi derecede kudretle teçhiz edememişti. Bunun için, mütemadiyen bocalamaya mecbur kaldılar. 908 tarihinden 914 tarihine kadar İttihat ve Terakki bocalaya bocalaya yürüdü ve memleketin idaresi başlıca üç kuvvetin elinde kaldı: Babıâli, merkeziumumi, ordu. Babıâli hakikaten memlekette meşrutiyet varmış gibi, kanun ve nizam bürokrasisi ağının içine düştü ve 908 Temmuzundan 909 Nisanına kadar memlekette hükümetin âtıl kalması yüzünden söz ayağa düştü ve hükümet de irticaın gelmekte olduğunu gördüğü halde buna karşı hiçbir şey yapamadı. Hatta,

Kâmil Paşa devrinde bir aralık Babıâli, İttihat ve Terakki'yi ortadan kaldırmayı bile düşündü. Bizzat eline almaktan korktuğu Babıâli'nin kendisine karşı vaziyet alabilir bir kuvvet olduğunu görünce İttihat ve Terakki bu defa da ordu içinde yayılmaya, orada kuvvetlenmeye ehemmiyet verdi. Hareket ordusu vasıtasıyla Abdülhamit'in ortadan kaldırılması ve Babıâli'nin inkılaba daha muti bir hale getirilmesi de bu sayede mümkün oldu. Fakat, orduya siyasete sokmanın zaruri bir akıbeti de onun içinden sivrilen bir kuvvetin günün birinde memleketi büsbütün kendi eline alması oldu. Bizi Cihan harbine ne Babıâli, ne de merkeziumumi soktu. Bunların harbe girmek istememelerine rağmen, harp bir emrivaki oldu. Fakat, bu emrivakide ordunun salahiyettar teşkilatının hükümetle anlaşarak hareket etmesi şeklinde değil –ki bu takdirde hareket zaten normal bir şey olurdu– sadece Enver Paşa'nın amiral Şoson'la bu işe karar vermesi suretinde vukua geldi. O tarihten itibaren de artık merkeziumuminin nüfuz ve kudreti söndü ve memleketin dizgini, hattâ Talat Paşa'nın ve Babıâli'nin de elinden çıkarak Enver Paşa'nın eline geçmiş bulundu.

Bu bakımdan, merkeziumuminin altı sene zarfındaki bütün faaliyetinin hülasası Babıâli kuvvetini Babıâli'den alıp Enver Paşa'nın eline teslim etmeye tavassuttan ibaret olmakla hülasa edilebilir. Hatta, bununla sadece Babıâli'yi değil, bizzat kendisini dahi onun eline teslim etmiş bulunuyordu. Bilahare hikâye edeceğim veçhile, 918'de, cephelerin yıkılmasından bir hafta evvel, Talat Paşa bana bunu büyük bir açıklıkla bizzat itiraf etmiştir. O zaman hemen aynen şu sözleri söylemişti:

– Benim bütün gayretim, daima memlekette bu üç kuvvetin arasında mevcut olan mücadeleyi gizlemeye münhasır kaldı. Merkeziumumi ile Babıâli, Babıâli ile Enver Paşa arasındaki tesadümleri göstermemek için evvela merkeziumumiyi teskin etmek, sonra da Babıâli'yi sürüklemek gibi ağır bir vazifeyi senelerce istemeye istemeye yaptım. Fakat, ne yapayım, hazırlıksız bir memlekette bizim için çıkacak başka bir yol bulamadım!

Fakat, memleket içinde birbirleriyle çarpışan kuvvetler sadece bunlardan ibaret değildi; o zamanlar, binbir müşkülata rağmen tarihin gidişini değiştirmekle mükellef olanlar, daha birçok tesadümlerle uğraşır-

lardı. Mesela, her tarafta İttihat ve Terakki teşkilatı, kanuni ve meşru hükümetin yanıbaşında ayrı bir hükümet demek olur, bundan türlü türlü tesadümler çıkardı.

Gene mesela, ordu içinden çıkmış bir takım müfrit ve şımarık unsurlar vardı ki bunlar ya bazen dedikodularla siyasi komplolar yapmaya çalışırlar, yahut da doğrudan doğruya silahla oynarlardı. Ayrıca bunlarla da meşgul olmak lazımdı. Bunlardan başka, gerek ordu içinde, gerek hariçte İttihat ve Terakki'yi halis niyetlerle tenkit edenler vardı, bunları da ihmal etmemek, onların şikâyet ettikleri sebepleri ortadan kaldırmaya çalışmak icap ederdi.

Bunlar İttihat ve Terakki içinde çarpışan kuvvetlerdi. Bunların haricinde, ya sırf mürteci bir ruhla hareket eden hacı, hoca, derviş gibi unsurlardan, yahut hayat menfaatlerini bazen inkılaba karşı tabiatı ile hasım olanlardan, veyahut da, o sırada her biri bir başka ecnebi tesiri altında bulunan muhtelif ekalliyet zümrelerinden mürekkep muhalefet grupları vardı. Bunlar da memleket içinde çarpışan kuvvetlerdendi.

Memlekette gürültüyü arttıran, meseleyi çoğaltan, huzursuzluğu son haddine getiren ve bu suretle de zaten muayyen bir programdan ve sevk ve idarede vahdetten mahrum bulunan İttihat ve Terakki'yi büsbütün şaşırtarak sağa, sola mütemadiyen bocalatan kuvvet ve nüfuz tesadümleri bunlardan da ibaret değildi. Bütün bu saydıklarımdan başka bir de matbuat vardı. Matbuat hürriyetini iade davasıyla ayaklanmış olan bir hareket olduğu için İttihat ve Terakki, yazı hürriyetini ortadan kaldıramazdı. Fakat, her önüne gelenin bir gazete çıkardığı ve her eline kalem alanın bir muharrir olduğu bu devirde bu yazı hürriyeti memleketi karıştıran bir afet haline gelmişti.

İttihat ve Terakki erkânı ile münevver ve düşünen İttihatçılar arasında daha inkılabın ilk haftalarından itibaren meydana çıkmış bir fikir ihtilafı vardı. Cemiyet, hükümetle kendisini de hükümetin meşrutiyete muhalif bir siyaset takip etmesini hinihacette menedecek bir bekçi farzederdi. Buna mukabil, inkılabın mesuliyetini üzerine almamış bulunan münevver bir kısım İttihatçılar da İttihat ve Terakki'nin, gizli ve gayri mesul bir kuvvet halinde, gerek hükümetin ve gerek meclisin üstünde,

rastgele işlere müdahale eden bir teşekkül olmaktan çıkarak siyasi bir fırka şekline girmesini isterlerdi.

Bu ihtilâfta her iki taraf da haklı idi. Madem ki meşrutiyet tesis edilmiştir, şu halde büyük Fransız ihtilalinin tesis ettiği siyasi hukuk nazariyesinin de tamamen hükmünü yapması lazım gelirdi. Bu siyasi hukuk nazariyesine göre bir devlet içinde üç Nazım kuvvet bulunmak icap ederdi: Kanun yapan, kanunları tatbik eden, adalet dağıtan kuvvetler. Dördüncü bir kuvvetin, meşrutiyetin esasları içinde bir yer bulmasına imkân yoktu. Cemiyet ise dördüncü, gizli, gayri mesul bir kuvvet halinde işlere nezaret etmek ve icabında her şeye hakim olmak istiyordu. Hukuk nazariyesi buna müsaade edemezdi. Fakat, bu işte fenalık, sade vaziyetin nazariyeye uymamasından ibaret de değildi. Gayri mesul bir teşekkülün mesul teşekküllere amirlik edebilir bir vaziyette bulunmasından âmeli olarak çıkacak kuvvet suiistimalleri, kuvvet ve salahiyet anarşisi gibi birtakım fenalıklar da vardı. Daha Kâmil Paşa'nın ilk meşrutiyet sadrazamlığı zamanında, Babıâli muhitinden çıkmaya başlayan şikâyetlere göre, İttihat ve Terakki'nin hükümet üzerindeki müdahaleleri hükümetin kanun dairesinde faaliyette bulunmasına mani teşkil ediyordu.

Ne samimi bir meşrutiyetçi, ne de hattâ kendi anlayışına göre olsun, samimi bir vatanperver olduğunu bir türlü ispat edememiş bir devlet adamı olan Kâmil Paşa, İttihat ve Terakki aleyhine vaziyet almaya başlarken daha ilk adımda etrafına bu şikâyeti yayıyor, Ali Kemal'in "*İkdam*" da yaptığı muhalefetin de esası bu şikâyetlere dayanıyordu.

Hukuk, ilim, nazariye tarafından bakıldığı zaman bu şikâyetlerin haklı olduğunda şüphe yoktu. Fakat, o tarihlerde henüz hukukla, ilimle meşgul olmaya çok lüzum görmeyen inkılapçı İttihat ve Terakki, memlekette mevcut vaziyete bakarak bu yoldan gidemiyordu. Hükümet işlerinde kendisini mütehassıs görmediği için hükümeti doğrudan doğruya ele alamıyor, eski adamlardan mürekkep hükümetin meşrutiyete sadakat göstereceğinden emin olamadığı için de hükümetin üstünde bir kontrolcü olarak ve hattâ icabında bir amir bulunmaktan da vazgeçemiyordu.

O zamanlar ben de, harıl harıl çalışarak, Avrupa kitapları okuyarak

yeni öğrendiğimiz bu nazariyelere kuvvetle inanmış münevverlerden biri idim. Bütün *Tanin* bu fikirde idi. O devrin en salahiyet sahibi bir hukuk esasiyecisi olan Babanzade İsmail Hakkı,[20] *Tanin*'in direklerinden biri olarak kâlı ağızla, kâh kalemle bu fikri müdafaa ederdi. Ancak İttihat ve Terakki bir türlü bu yola gidemiyordu. Bunda haksız mıydı? O zaman kendisini haksız görmekte olduğum halde sonradan ilmi basmakalıp bilgiler halinde telakki etmekten kurtulup içtimai ilimler sahasında hiçbir şeyi mutlak ve mücerret hakikatler halinde mütalaa edemeyeceğimi anladığım devirden itibaren onları da haklı bulmakta tereddüt etmedim. Haksızlık memleketin kültür noksanında idi. Hatta, daha doğrusu, memleket için meşrutiyetle idare fikri lüks bir fikirdi.

Rengârenk mozaik bir levhayı andıran o zamanki Osmanlı İmparatorluğu'nun, bütün parçalarını ve bütün unsurlarını yukardan aşağı tesis edilen bir meşrutiyetle idareye imkân olamazdı. Bunun için, İttihat ve Terakki erkânı, meşrutiyet hukuku esasiyecilerinin şekle ve nazariyata düşkün olmalarına karşı kendileri de bir nazariye göstererek, ilmi bir tahlil yaparak mukabele edememelerine rağmen, ameli inkılapçılara mahsus bir sezişle, bir nevi siyasi sevki tabii ile, tuttukları yolda var kuvvetleriyle direnerek bizim istediğimiz şeyleri ya önceleri hiç yapmıyorlar, yahut da sonraları sadece zahiren yapar görünüyorlardı.

Hiç unutmam, Doktor Nazım'ı hareket ordusunun İstanbul'u temizlemesini müteakip ilk defa olarak tanıdığım sıralarda bir gün, kendisi ile şundan bundan bahsederken, bir aralık nazari gençlere mahsus bir hareketle, fakat, korka korka bu fikri müdafaa etmiş ve bunun için Avrupa devletlerinden harıl harıl misaller getirmiştim. Doktor beni dinledi, dinledi, sonra kendisine mahsus keskin ve sert ifadesiyle, biraz azarlayarak, biraz da okşayarak şu sözlerle mukabele etti:

– *Muharrir Bey, nazariyeleriniz iyi, misalleriniz pek doğru, tebrik ederim, bunları iyi okumuşsunuz. Ancak, biz bu memlekette bu nazariyeleri tamam tatbik etmeye imkân görmüyoruz. Belki sizin dediklerinizi kısmen yapacağız, çünkü bunu yapmazsak en çok güvendiğimiz sizleri de kendimize muhalif yapacağız. Fakat, yapsak da öylesine bir yapmak olacak, biz gene bildiğimizi okuyacağız!*

O zamanlar, bize verilen aile terbiyesi bir gencin Doktor gibi bir İttihat ve Terakki Piri karşısında daha fazla münakaşaya gitmesini küstahlık olarak gösterdiği için bu cevap üzerine susmuştum, fakat kani olmamıştım. Bugün ise meşrutiyeti de, demokrasiyi de büsbütün başka türlü anlıyorum ve o vakitler İttihat ve Terakki'nin, başına Atatürk gibi bir şef geçerek onu bugünkü tarzda bir teşkilata sürüklememiş olmasından dolayı teessüf ediyorum.

Bununla beraber, İttihat ve Terakki, nazariyecilerin arkasından gitmedi; yahut da, doktorun bana daha bidayette açıkça söylemiş olduğu gibi, gider gibi göründü de sonradan kendi bildiğini okudu. Şu fark ile ki kendi tuttuğu yolun doğruluğundan kendisi de pek emin olamadığı için, yaptığını ve yapacağını, doktorun dediği gibi, herkese karşı açıkça söylemeye hiçbir zaman cesaret edemeyerek daima iki taraflı bir siyaset kullandı. Resmen başka türlü söyledi, fiilen başka türlü yaptı. Bir taraftan bir siyasi fırka kadrosunun çerçevesine giren bir teşekkülün eline verdi, diğer taraftan da eski komitenin faaliyet usullerini terketmedi. Birçok fenalıkları olan bu ikiliğin bütün sebeplerini o zamanki Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde ve bütün memleketin siyasi kültür noksanında aramak lazımdır.

İşin bütün ruhu şurada idi: İttihat ve Terakki, bütün programının esasını teşkil etmiş olan bir meşrutiyet tezadı içine düşmüştü. Memleket, meşrutiyetle idare edilmeye hazırlanmış değil, İttihat ve Terakki ise onu bununla idare etmek idealiyle harekete gelmiş bir kuvvet idi. O meşrutiyeti inkar edemez, memleket de meşrutiyeti benimseyemezdi. Bunun için, İttihat ve Terakki bir taraftan da komite tarzında bir siyasi fırka numunesi yapmaya mecbur oldu. Bunların aksini yapabilmek, yani idarei örfiyesiz bir meşrutiyet, tamamen bir fırka mahiyetini haiz bir teşekkül vücuda getirebilmek için, İttihat ve Terakki'nin serbest intihabata çıkıp ekseriyet kazanması ve bu ekseriyetle memleketi meşrutiyet kaidelerine göre idare edebilmesi lazımdı. O zaman için bunun ne birine, ne de ötekine imkân olmadığından zavallı İttihat ve Terakki

20 Babanzade İsmail Hakkı (1876-1913) Bağdatlı ünlü Baban ailesinden gelmektedir. Galatasaray ve Mülkiye'yi bitirdi. 1908'den sonra Tanın'deki yazılarıyla üne kavuştu. Mebus oldu ve Maarif Nazırlığında bulundu. Hukuk Mektebinde dersler de vermiştir. Genç denebilecek bir yaşta öldü (İbrahim Alaettin Gövsa, Türk Meşhurları Ansiklopedisi, 57).

kendi icadının çıkardığı tezat içinde, tam on sene, bu müddetin yalnız sekiz buçuk ayını idarei örfiyesiz geçirerek, mütemadiyen çırpındı durdu. Bu tezadın içinden çıkabilmesi için, İttihat ve Terakki'nin, Talat Paşa'yı sadrazam yapmak suretiyle, nihayet hükümeti eline alması bile kâfi gelmemiş, bütün siyasi hareketler, açıkta, millet tarafından müntehap mecliste değil, İttihat ve Terakki'nin içinde, kapalı yerde, kuliste, İttihat ve Terakki direğine mutlaka kendi bayrağını çekmek isteyenler arasında cereyan etmiştir.

İttihat ve Terakki devrinin iyi anlaşılması için onun matbuat ile olan münasebatına da bir göz atmak lazımdır. Bidayette İttihat ve Terakki iyi bir matbuat havası içinde doğmuştu. Abdülhamit devrinin ölü matbuatına meşrutiyet yeni bir can verdiği zaman birkaç hafta İttihat ve Terakki matbuat sütunlarında dâsitandan başka bir şey görmedi. Ondan sonra, yavaş yavaş yeni devrin yeni neşriyatı başladı.

İttihat ve Terakki, evvela kendi kendisine bir gazete sahibi olmak istedi ve "Şûrâyı Ümmet"i neşretti. Bu, "*İttihat ve Terakki Cemiyetinin vasıtai neşri efkârıdır*" damgasını taşıyan ilk ve son gazetedir. Ömrü uzun sürmedi. Bir taraftan neşriyat tonundaki ağırlık, diğer taraftan muhtelif meseleler karşısında muayyen bir vaziyet almaktaki müşkülatı onun, okuyucular için enteresan bir gazete olmasına mani oluyordu. Başlıca kusuru, İttihat ve Terakki'nin resmi gazetesi olmaktı. İttihat ve Terakki'nin herhangi bir meseleyi, muayyen bir programa ve muayyen bir anlayışa göre ölçme kabiliyetinde olmayışı, gazetede bir "*görüş birliği*" teessüsüne mani teşkil ediyordu. Rengi tekerrür değil, hattâ tevazzuh dahi etmemiş içtimai ve siyasi bir teşekkülün elbet gazetesi de renksiz olurdu. Bunun için gerek bu gazeteyi yazanlarla onlara kumanda edenler arasında, gerek bizzat bu gazeteyi kendilerine bayrak yapmak isteyenler arasında hiçbir zaman bir fikir birliği hasıl olamamış, bilakis, fikir tesadümleri arasında gazete, ağır, cansız, sönük ve cemiyete pahalıya mal olan bir organ haline gelmişti. Birkaç defa muharrir değiştirerek 31 Mart hadisesine kadar güç yaşayabilen bu gazeteden sonra İttihat ve Terakki cemiyeti, doğrudan doğruya kendisinin "*vasıtai neşri efkârı*" olmak sıfatı ile hiçbir gazete neşretmedi ve

bütün kendisine mensup gazeteler zahiren hususi bir teşebbüs imiş şeklinde göründü.

"Şûrayı Ümmet"den sonra, bütün İttihat ve Terakki devri müddetince, İstanbul'da onun yegâne müdafii ve kısmen olsun fikirlerinin naşiri yalnız *Tanin* kalmıştır. *Tanin* de 913 senesine kadar Hüseyin Cahit'in hususi bir teşebbüsü halinde kaldı, ondan sonra İttihat ve Terakki'yi izafeten cemiyetin umumi kâtibi Bay Mithat Şükrü'nün[21] eline geçti ve başmuharrirliği bana verildi. Bu tarihe kadar ben bu gazetede İttihat ve Terakki'nin umumi ideallerini tutmakla beraber kendi kanaatlerinin ve ideallerinin kılavuzluğundan ayrılmayan ve beğenmediği şeyleri, samimi surette, fena diye göstermekten çekinmeyen bir tahrir ailesinin müdürlüğünde bulunmuş olduğum için kendimi yeni şekle alıştırmakta çok güçlük çekmiştim. Bu güçlüğü evvelden bildiğim içindir ki *Tanin*'in İttihat ve Terakki'ye devri kararlaştırdığı sırada ben bir aralık çekilmek de istedim. Ancak Bay Cahit, gazetenin büsbütün bozulmaması için benim oradan ayrılmamamın elzem olduğunu söyleyerek beni bundan vazgeçirdi.

Tanin denildiği zaman gençliğimin ilk inkılaba ateşleriyle tutuşan bütün kuvvetlerini sütunlarına döktüğüm bu gazetenin hatırası karşısında yüreğimin tatlı bir rikkat ile eridiğini bütün hayatımda hissettim. Bunun için, harpten evvel ve harp esnasında tam on sene tahrir müdürlüğü ve başmuharrirliğini yaptığım bu gazeteyi etraflıca anlatmaktan kendimi menedemiyeceğim.

Ben *Tanin*'e genç bir heveskâr muharrir olarak girdim. Başmuharriri Cahit, fakat önceleri onunla beraber iki sahibi daha vardı: Tevfik Fikret[22] ve Hüseyin Nazım.[23] Sonraları Tevfik Fikret ve Hüseyin Nazım, birer birer, fikir ihtilâfları hasebiyle, *Tanin*'den ayrıldılar ve o da münhasıran Bay Cahit'in malı oldu. Fakat, ilk gününden itibaren onun yegâne yazarı ve harekete getiren ruhu Hüseyin Cahit idi ve ben ikinci senesinden itibaren tahrir müdürlüğünü yaptım. İlk günlerinden İtti-

21 Mithat Şükrü Bleda. İttihat ve Terakki'nin genel sekreteri (umumi kâtip). Anıları İmparatorluğun Çöküşü (İstanbul, 1978) başlığı altında yayımlanmıştır.

22 Tevfik Fikret, İkinci Meşrutiyet'ten sonra Hüseyin Kâzım Kadri ve Hüseyin Cahit'le birlikte *Tanin*'i kurdu. Fakat *Tanin*'de hiç yazı yazmadı. Ancak lacivert gömlek giyerek çalışıyor, gazeteye gelen yazıları düzeltiyordu. Bir süre sonra gazeteden ayrıldı. Halit Ziya Uşaklıgil, Kırk Yıl, İstanbul, 1909, 614.

23 Muhittin, herhalde dalgınlıkla Hüseyin Kâzım Kadri'nin adını Hüseyin Nazım olarak yazmaktadır. Sonradan İttihat ve Terakki'nin karşısında yer alan Hüseyin Kâzım Kadri gazetenin maddi kaynağını sağlamıştır. Fakat anılarında bundan hiç söz etmez. Bk. Hüseyin Kâzım Kadri, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım, (Haz. İsmail Kara), İletişim, İstanbul, 1991.

hat ve Terakki'ye devri tarihine kadar, *Tanin* İttihat ve Terakki'nin en kuvvetli müdafii idi. Eğer o müdafaayı yapmamış olsaydı, eğer o da İttihat ve Terakki'ye vuranların arasına karışmış bulunsaydı, cemiyet belki de on senelik tarihini yaşamaya muvaffak olamazdı. Fakat, bazen geceleri sabahlara kadar çalışarak, bir aralık, siyasi buhran veya harp zamanlarında, pek çok defa biraz peynir ve ekmekle sabahlayarak neşrettiğimiz bu gazetede biz yalnız bir şey düşünürdük: içinde yaşadığımız vatanın hayrı için çalışmak. Türkiye'de, hiç değilse o sıralarda, *Tanin* kadar temiz bir idealizm ile hiçbir gazete neşredilmedi. Hiçbir taraftan en ufak bir maddi yardım görmeksizin, istemeksizin ve hattâ kabul etmeksizin neşredilen bu gazete, belki fena şeyler de yapmıştır; fakat, eğer onun neşriyatından fenalık da çıkmışsa bu, ancak bilmeyerek, istemeyerek yapılmış hataların eseri olmuştur. Tevfik Fikret, *Tanin*'in İttihat ve Terakki'yi tutmasına çok kızardı. Bir gün bir *Tanin* nüshasının başlık kısmını kesmiş, *Tanin* başlığını kurşun kalemiyle etrafından çizip sonra bir müsavi işaretile "*Lain*" kelimesine bağlıyarak Bay Cahit'e göndermişti.

Eski hocamın o tarihteki bütün samimi fikir ve hislerini, hattâ hayatının en ince teferruatını bilen emektar bir Taninci sıfatile, tarih huzurunda şahadet ederek, söylerim ki, *Tanin*, hakikaten Fikret'in "*Lain*" diye tavsif etmesini icap ettirecek bir fikir hatası da yapmış olsa bunu hulûs ve samimiyetle, memlekete hayırlı olmak kastı ile yapmıştır.

Türkiye'de garp kültürünü, garplılaşma fikrini müdafaa eden o zamanın bu yegâne gazetesi İttihat ve Terakki'yi tutmakla beraber onun kusurlarını söylemekten de hali kalmazdı. İttihat ve Terakki'nin bazen bizim fikirlerimize hiç uymayan hareketleri karşısında onu bu kadar kuvvetle müdafaa etmenin bir hata olup olmayacağını çok defa Bay Cahit'e sormuşumdur. Her defasında o bana aynı cevabı verirdi: "*Onu tutmayalım da kimi tutalım?*" Hakikaten karşımızda kâh saray adamları, kâh ecnebi aletleri, kâh iftirakçı ekalliyetlerin entrikaları bulunur ve bunlar her taraftan, kâh gizli ve kâh açık, İttihat ve Terakki'ye hücum ederlerdi. O zaman halis Türk, halis Garbcı, halis inkılapçı olarak, İttihat ve Terakki'yi tutmak *Tanin* için bir zaruret olurdu. Eğer İttihat ve Terakki kâh mürtecilerden, kâh

ecnebi aletleri ve kâh ekalliyet entrikacılarından mütemadi surette hücuma uğramamış olsaydı, o zamanki Türkiye'nin en son fikirlerini temsil eden *Tanin* garip bir fikir ve ideal halitası halindeki cemiyeti bu kadar kuvvetle müdafaa etmez, Türkçü, laik, demokrat ve radikal olan ideallerini daha kuvvetle müdafaa ederdi. Halbuki, zavallı, yegâne müdafii olduğu İttihat ve Terakki'nin sağ cenahı mütemadiyen onun Türkçülüğünü, ve laikçiliğini beğenmez, hattâ İttihat ve Terakki'nin merkezinde bulunan merkeziumumi bile bazen ondan şikâyet ederdi. Bundan dolayı, kâh hacı ve hocanın, kâh Osmanlıcı ve hilafetçi askeri unsurların tesiriyle, idarei örfiyeli meşrutiyet devrinde, bir aralık *Tanin* mütemadiyen tâtile uğrar ve yerine ismine benzeyen başka isimlerle gazeteler çıkardı.[24]

Bu hal böyle devam edemeyeceği için nihayet Bay Cahit *Tanin*'i İttihat ve Terakki'ye satarak gazetecilikten çekilmeyi tercihe mecbur kaldı.

Tanin benim elime geçtikten sonra artık uslanmıştı. Benim esas itibarıyla mutedil olduğumu, o devrin en kuvvetli polemikçisi olan hocamın bazı şiddetli yazılarını çok defa değiştirdiğimi yukarıda söylemiştim. Gazetenin başmuharrirliği bana geçince, onu büsbütün susturdum. Bununla beraber, beş sene mütemadiyen tarafımdan yazılan başmakalelerini hiçbir zaman imzalamadım. Çünkü bu makalelerin bir kısmı benim kanaatime uymakla beraber diğer bir kısmını zamanın zaruretleri altında istemeyerek yazardım. Harpten evvel buhranlı zamanlarda, harbe girdikten sonraki büyük badire esnasında bizim ferdi fikirlerimizin o kadar kıymeti olamazdı. Artık hayat buhranının en kat'i safhasına girmiş olan Osmanlı Devleti'nin o zamanki yegâne teşkilatlı kuvveti olan İttihat ve Terakki'yi, bütün kusurlarına rağmen, tutmak hepimiz için farz olduğundan, kanaatime muhalif olarak yazdığım yazılardan dolayı da sonradan hiçbir zaman vicdan azabı duymadım.

Zaten Bay Cahit'in gazeteden çekilmesinin sebepleri de aynı noktada toplanıyordu:

İmparatorluğun etrafını kuşatan harici tehlike o kadar süratle büyümüştü ki artık dahili meselelerde münakaşaya cevaz verilemezdi. O zamanki hayata

24 *Tanin*'in ilk sayısı 19 Temmuz 1324 (1 Ağustos 1908) tarihinde yayımlanmıştır. Gazete için gerekli başvuru Tevfik Fikret tarafından yapılmıştır. Hüseyin Kâzım (müdür), Hüseyin Cahit (başyazar), Tevfik Fikret (mesul müdür) olarak görev yapıyorlardı. Gazete, 1909 yılında "Tanin Gazetesi Anonim Şirketi" haline getirilmiştir. Büyük kabine döneminde bir ara kapanmış, *Renin*, *Cenin* vb. adlarla çıkmıştır. *Tanin* bütün gücüyle İttihat ve Terakki'ye bağlı kalmıştır. Bk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, 33-34.

göre yegâne realite olarak gördüğümüz hükümeti rahat bırakmak icap ediyordu. Bay Cahit onu rahat bırakmak için çekilmiştir. Ben de onun halefi sıfatı ile, gazeteye bir hükümet ve fırka organı manzarasını vermeye çalıştım. O zaman bu iş pek güçtü. Çünkü ekseriya hükümette başka hava ve daha doğrusu başka havalar eserdi. Ben, bizim elimizde büyümüş olan bu gazeteyi muhtelif cereyanları aksettiren bir fikir anarşisinin aynası yapmaktan korktuğum için umumi kâtip Bay Mithat Şükrü ile anlaşarak gazetede yalnız hükümetin fikir ve siyasetini tutmak yolundan gittim. Bununla beraber, hükümetin gazete ile muayyen bir fikir ve siyaseti müdafaa etmeyi hatırlaması hadisesi pek nadir vaki olur, ekseriya ben, sezme yoluyla siyasete ayak uydururdum. Bunun için, hükümeti müspet yardımım az, fakat, menfi yardımım çok oldu: hiçbir zaman İttihat ve Terakki içinde çarpışan türlü türlü cereyanları gazeteye aksettirmedim ve kakafoni yaptırmadım. Hiç olmazsa harice karşı, zahiren, müttehit bir teşekkül manzarası vermeye çalıştım. Bilirdim ki, benim tuttuğum bu yolu, muhtelif zümreler, ezcümle müfrit komiteciler beğenmezlerdi. Ancak, bunların hiçbirine aldırmadım ve harbin sonuna kadar bu yolda devam ettim.

Ben bu yolda devam ederken günün birinde merkeziumumi içinde, gazetenin renksizliğinden dolayı, bir şikâyet başgösterdi. Herkes gazetede kendisine göre bir renk arıyor, bulamadığı için de benden şikâyet ediyordu. Birkaç defa, şunun veya bunun ağzından işittiğim bu renksizlik şikâyeti bir gün Talat Paşa'nın ağzına kadar geldi ve Meclisi Mebusanda, kestörlerin odasında birçok mebuslarla birlikte oturduğumuz sırada Talat Paşa gazetenin sönüklüğünden ve renksizliğinden şikâyet etti. Bu, harbin sonuncu senesinde idi. Talat Paşa "*niçin gazeteye renk ve hayat vermiyorsun?*" diye beni muahaze ettiği zaman, canım sıkılarak, ben de kendisine hülasaten, şu cevabı vermiştim:

– *Hangi rengi vereyim? Benim şahsi rengimi mi? O zaman beni gazeteden derhal uzaklaştırırsınız. Ziya Gökalp'in fikrini mi? Hacı Âdil Bey'in fikrini mi? Merkez kumandanlığının, yahut doktor Bahaettin Şakir'in mi? Benim vazifem, hakikaten, renk vermekti, fakat; kimin rengini?*

Verdiğim daha başka izahat üzerine, iyi kalpli Talat Paşa, benim canımın sıkılmış olduğunu sezdi ve orada bulunan diğer mebuslara döne-

rek hakikaten İttihat ve Terakki'nin henüz hakkıyla bir rengi olmadığını söyleyerek benim tarafımı iltizam etti, önce benden şikâyet etmişken, sonra benim müdafaamı yaptı.

Bu devirde zaten Talat Paşa İttihat ve Terakki'nin renksizliğini ve dört taraftan esen rüzgârlarla tesadüfî surette yürüyen bir gemi halinde bulunduğunu anlamıştı.

O tarihte hakikaten *Tanin* artık renksiz değil, sönük ve soluk bir şey olmuştu. Uzayan ve her tarafta sefalet ve harabe yapan harp, ruhları o kadar boğmuştu ki "*zaferi nihaî bizimdir!*" edebiyatını dinlemeye kimsede takat kalmıyordu. Umumi büyük karargâh sansürünün de büsbütün azıttığı bu devirde renkli bir gazete değil, bir gazete yapmak bile müşkül bir iş olmuştu. Pek çok defa gece yarısı sansürlerle kavga eder, çıkardıkları şeyleri telefonla emir vererek gazeteye tekrar koydururdum.

İttihat ve Terakki'nin en çok ehemmiyet verdiği şeylerden biri matbuat olduğu için memlekette kendisine bir matbuat yapmaya daima gayret etmiş, fakat, hep aynı sebeplerden dolayı bu arzusunda tamamen muvaffak olamamıştır. İstanbul'da muhtelif zamanlarda doğrudan doğruya İttihat ve Terakki tahsisatı ile gazeteler neşrine de teşebbüs etmiş, fakat bunların hiçbirisi yaşayamamıştır. Vilayetlerde de İttihat ve Terakki gazeteler neşrettirmiştir. Ezcümle Selanik'te yazı müdürlüğü Yunus Nadi ve İstanbul muhabirliği de tarafımdan yapılan "Rumeli" vardı. Bu da Nadi'nin himmeti ile Selanik'in kaybına kadar muntazaman neşriyat yapan bir gazete oldu. İlk zamanlarda İzmir'de doktor Tevfik Rüştü Aras idaresinde neşredilen Anadolu Gazetesi[25] de İttihat ve Terakki davasının bayraklarından biri olmuştu. Renk itibarıyla "*Tanin*"e benzeyen bir akıbeti olmuş, Tevfik Rüştü Aras da Cahit gibi, fikir ve renk farklarından dolayı bu işten çekilmek yolunu tercih eylemişti. Bunlardan başka birçok teşebbüsler vardır. Fakat, onlar, zikre değer şeylerden değildir.

Bu devirde Türkiye'de görülen matbuat hezeyanı, zannedersem, başka memleketlerde kolay kolay görülmüş ve böyle bir hatıra içinde, numuneleri gösterilmeksizin, sözleriyle anlatılabilir

25 İzmir'de İttihat ve Terakki'nin yayın organı *İttihat* gazetesi idi ve Tevfik Rüştü Aras bu gazetede yazıyordu. Selanik'in kaybından sonra İzmir'e yerleşen Haydar Rüştü (Öktem), burada *Anadolu* gazetesini çıkarmaya başladı. *İttihat* gazetesi tarihe karıştı. *Anadolu* gazetesi işgal sırasında Antalya'da çıktı, sonra yeniden İzmir'de yayına girdi. Uzun süre İzmir'in en etkili ve önemli gazetelerinden biri oldu. Bk. Zeki Arıkan, *Haydar Rüştü Öktem'in Mütareke ve İşgal Anıları*, TTK, Ankara, 1991.

şeylerden değildir. İstanbul'da olduğu gibi, vilayetlerde de, bilhassa Rumeli'de her önüne gelen bir gazete çıkarır, kimi nalına, kimi mıhına vurarak hatır ve hayale gelmez hezeyanlarla Türkiye'nin henüz matbuat hürriyetini, umumi menfaat aleyhine kullanabilir bir seviyeye gelmiş olmadığını ispata çalışırlardı. Rumeli'de Silah, Top, Bomba, Süngü gibi namlarla çıkan sözde gazeteleri –ki bunlar hep güya İttihatçı neşriyatıdır– daima içimde bir iğrenme hissi ile hatırlarım. Hatır ve hayale gelmeyen münasebetsizlikleri fikir ve vatanperverlik diye yazan bu gazetelerin hepsi de ancak o devre mahsus bir fikir ve his hezeyanının mahsulleri idi ve hemen hepsi de İttihat ve Terakki'nin muhtelif hareketler esnasında, yani ilk ayaklanma zamanı ile 31 Martı müteakip İstanbul üzerine yürüyüş sırasında şımarmış bir takım küçük komitecilerin muhtelif maksatlarla yaptıkları, kısmen samimi ve kısmen de daha ziyade şantaj mahiyetinde taşkınlıklardı.

Muhalefet matbuatına gelince, bunun türlü türlü şekli vardı. Daha meşrutiyet hareketinin ilk gününden itibaren İstanbul Rum matbuatı İttihat ve Terakki'yi beğenmemişti. Onlar matbuat hürriyetini doğrudan doğruya onu temin edene karşı kullandılar ve sistematik bir ekalliyet muhalefeti yaptılar. Fakat, Rusların Ermenilere karşı siyaseti tedrici surette değiştikçe onlar da yavaş yavaş değiştiler. Balkan harbi ile Cihan harbi arasındaki devirde Ermeni matbuatı açıkça muhalefet tarafına geçtiler.

Türk matbuatı arasındaki muhalefet türlü türlü sebeplerden ileri gelirdi.

Bir kere, iğrenç ve korkunç ruhlu Ali Kemal'in[26] kısmen şahsi ve kısmen de harici tesirler altında ve bunlardan menfaat umarak yaptığı muhalefet vardı. Sonra, gazeteciliği para kazanmaktan başka bir vasıta tanımayan Ahmet Cevdet[27] ve Mihran[28] gibi eski devir matbuat ekâbirinden, muhalefet yolundaki kazancı görerek gazetelerini bu tarafa sevketmiş olanlar vardı.

Eskiden, devrin bütün gazeteleri muhalif bir cephe tutmuşlardı. Yeni çıkan gazetelere gelince, bunlar da ekseriya kârı muhalefette buldular. Fakat, kâr verecek muhalefet yapmak da kolay değil, bunda da

en ileriye gitmek lazım geldiğinden bunu beceremeyenler muvaffak olamazlardı.

O zamanki matbuatta, Abdülhamit zamanından kalma bir "*tahsisat*" alma âdeti vardı. Bir gazete tahsisatı nereden alabilirse almayı mübah sayan bir fikir madrabazı derecesine inebilir ve eski zaman matbuatçılarının bir kısmı da hattâ bunu mübah sayarlardı. Mesela, 31 Marttan evvel ve sonra epeyce bir müddet neşriyat yapmış olan Abdullah Zühtü'nün "*Yeni Gazete*"si vardı ki Kâmil Paşa ve İngiliz taraftarlığı şeklinde bir muhalefet tutturmuştu. Yeni Gazete'nin İngilizlerden para aldığı hakkında mütevatir bir fikir vardı. Bunun hakikatini bilmeye imkân olmamakla beraber herhalde gazetenin normal iradının masrafını korumadığı ve bizzat Abdullah Zühtü'nün sermaye koyma kabiliyetinde bulunmamasına rağmen gene neşriyatına devam edebildiği muhakkaktı. Esasen o zamanlar herkes siyasi veya iktisadi ecnebi kuvvetlerin Türkiye'de birer söz naşiri elde etmeye ehemmiyet verdikleri ve maalesef çürümüş ahlaklı muhitlerden kendilerine bazen yardımcı da tedarik edebildikleri görülmedik bir şey değildi. Bütün bu perişanlık, bütün bu fesat ve dalalet arasında, şimdi dudaklarımda acı bir tebessümle hatırladığım bir şey vardır: Bütün bunları yapanlar, halkın karşısına demagoji ile geçerek *Tanin*'e "*Fonder Tanin*" diye de isim takarlardı![29]

İttihat ve Terakki, bidayette, işlerin bu rengi alabileceğini hatıra getirmemiş olduğu için memlekette en geniş şeklinde bir matbuat hürriyeti tesis için mükemmel bir kanun yapmıştı. Bu kanun bu hezeyanı susturamadığı gibi onu hattâ teşvik de etmiş oldu. Fakat, bu fikir ve hissî hezeyan, bu dalalet fırtınası artınca da kanunun sustu-

26 Ali Kemal (1867-1922). Tanınmış gazeteci ve düşün adamıdır. Uzun süre İstanbul dışında kalmış, Paris'te yaşamış ve İkinci Meşrutiyet'ten sonra yurda dönmüştür. 1913'te *Peyam* gazetesini çıkarmaya başladı. Sonra bu gazete Mihran Efendi'nin *Sabah*'ı ile birleşti: *Peyam-Sabah*. Bu gazete Ali Kemal'in yazılarında önce İttihat ve Terakki'ye, sonra da Milli Mücadeleye karşı cephe aldı. Zaferden sonra tutuklanıp Ankara'ya götürülürken, İzmit'te Nurettin Paşa'nın hazırlattığı bir tertiple linç edildi.

27 Ahmet Cevdet, *İkdam* gazetesinin sahibidir. *İkdam* giderek ve özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde önemli bir fikir gazetesi haline geldi. Yazı kadrosu oldukça güçlüydü. İkinci Meşrutiyet'te üne kavuşan birçok aydın burada yazı yazıyordu. Hıfzı Topuz, Türk Basın Tarihi, 68-70.

28 1882'de Şemsettin Sami tarafından çıkarılan *Sabah* gazetesinde Mihran Efendi müdürdü. Sonradan gazete Mihran Efendi tarafından satın alındı. Yuk. bkz.

29 Bununla herhalde *Tanin*'in Alman taraftarlığı yaptığı izlenimi verilmek isteniyordu.

ramadığı sesleri kurşunun susturmaya teşebbüs ettiğini gördük: İrtica isteyen "*Serbesti*"nin muharriri Hasan Fehmi ile açıktan açığa Rum Patrikhanesinin siyasetini temsil eden Ahmet Samim öldürüldüler.

İşte, İttihat ve Terakki'nin düşünmeden tesis ettiği yazı hürriyeti, muhalif matbuat olarak bidayette böyle şeyler doğurmuştu.

Bunlardan sonra, İttihat ve Terakki'den her nedense memnun olmamış insanların kısmen bu memnuniyetsizlikle, kısmen de işleri bizim gibi mütalaa etmeyerek samimi ve hattâ belki de iyi niyetlerle yapmış oldukları muhalefet temayülü azalmış, gazetelerde görülen şekil, daha ziyade şahsi görüş farklarına ve şahsi ihtiraslara münhasır kalmıştı. Bunun sebebi de, İttihat ve Terakki'nin tedricen Türkleşmeye doğru gitmesi idi. Doğarken halis bir Osmanlı mefkûresiyle meydana çıkmış olan İttihat ve Terakki'yi birkaç senelik harici ve dahili vukuat süratle Türklüğe doğru götürüyordu. Bunun için Rumeli Türkleri arasında muhalefet pek ehemmiyetsiz dereceye iniyor, Anadolu Türkleri arasında da muhalefet, mahalli teneffüs hırslarının doğurduğu alelade şahsi sebeplere münhasır kalıyordu. Herhalde, İstanbul haricinde, İttihat ve Terakki Türkler arasında zümrevi bir muhalefete uğramış değildi. Esasen, o zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun dahil ve hariçteki hadiseler o tarzda cereyan ediyordu ki bunların arasında Türklerin İttihat ve Terakki'ye kitle halinde muhalefet yapmaları imkânsızdı. Siyasi kültürler ne kadar noksan olsa, gene Türk kitlesinde mevcut milli bir nefsin muhafazası duygusu onlara tehlikenin ne taraftan gelmekte olduğunu gösteriyor ve bu suretle bütün Türkler, bilhassa bu tehlikeleri yakından gören Rumeli Türkleri, gün geçtikçe, daha şuurlu bir halde onun etrafında toplanıyorlardı. Bunun için idarei örfiyeli meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki en büyük istinatgâhını Türk kitlesinde buldu ve bu hal onu Türkçülüğe sevk ederek Türk nasyonalizmi de bu suretle inkişafa başladı.

İttihat ve Terakki'nin meclisle olan münasebetleri de yukarıdan beri tasvirine çalıştığım ruhun hudutları içinde cereyan etmiştir.

İttihat ve Terakki, tamamen kendi erkânı ile meclise girmedi. Tıpkı hükümet karşısında olduğu gibi meclis meselesinde de, kısmen böyle

kenara çekilişin iki sebebi vardı: Evvela, İttihatçılar, kendilerinde makam ve yükselme sevdası olmadığını göstermek istiyorlar, sonra da meclisin ve hükümetin üstünde meşrutiyetin bekçiliğini yapacak olan komitenin meclis içinde erimesinden korkuyorlardı.

Bununla beraber, hükümettekinden biraz farklı olarak bellibaşlı erkândan birkaç kişi, daha ilk hamlede meclise mebus olarak girmişlerdi: Edirne mebusu Talat, Selanik mebusu Rahmi, Serez mebusu Mithat Şükrü gibi. Bunların haricinde ilk meclisi mebusandan meclise daima ikinci ve üçüncü derecedeki İttihatçılar girdiler, asıl komitenin ruhunu temsil edenler dışarıda kaldılar.

O zamanki meclisi mebusanlar da, Osmanlı İmparatorluğu gibi, rengârenk bir mozaik teşekkülünde idi. İntihabatı daima her tarafta sıkı bir kontrol altında tutmaya çalışan İttihat ve Terakki, mebusların intihaplarında muhtelif usullerce ölçülere göre hareket ederdi:[30]

– Ekalliyetlere göre

– Kendisince meclise girmeler mutlaka arzu edilenlere göre

– Müntehipleri üzerinde kolayca tesir yapamayacağı muhitlerde kendisince en ziyade tutulması icap eden cereyanlara göre

Umumiyetle intihaplarda İttihat ve Terakki'nin yardımını ve binaenaleyh reyleri kazanmak için bir insanda muhtelif evsaftan bazıları bulunmak lazım gelirdi. Evvela, "*ben İttihatçıyım!*" demek İttihatçı olmak için kâfi görünürdü. Ancak, bunu söyleyen adam, mesela, benim gibi meşrutiyetçi, siyasi ve içtimai bir inkılabın hararetli taraftarı, radikal bir demokrat ve hattâ cumhuriyetçiliğe çok mütemayil bir ideale sahip olabilirdi. Buna mukabil, mürteci, müteassıb ve bilhassa feodal bir Halep'li olan Nafi Paşa veyahut, İstanbul mebusu Âsım Efendi gibi medreseden yetişmiş, dili kuvvetli ve her havaya göre bir siyasi ilmihal te'lif edebilir bir hoca da olabilirdi. Fakat, bütün bu birbirine benzemeyen akide sahibi insanların "*ben İttihatçıyım!*" demeleri onların İttihatçı ve binaenaleyh meclisi mebusana da aza olmaları için kâfi gelirdi.

30 İkinci Meşrutiyet döneminde yapılan seçimlere şu araştırmalar önemli bir açıklık getirmekte ve bu konuya katkıda bulunmaktadır. Fevzi Demir, "İzmir Sancağında 1912 Meclis-i Mebusan Seçimleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, (ÇTTAD), I/1 (1991), 155-182; aynı yazar, "İzmir Sancağında 1908 Meclis-i Mebusan Seçimleri," ÇTTAD, II/4-5 (1994-1995), 1-20; Aynı yazar, İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914), basılmamış doktora tezi (DEÜ, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü-İzmir), 1994.

İntihabat zamanı geldi mi, İttihat ve Terakki teşkilatı faaliyete başlardı. Zaten, her memlekette olduğu gibi, bütün teşkilat bilhassa bu intihabat için kurulmuştu. Evvela, her intihap dairesinin Türk, gayri Türk nüfuslarına bakılır. Ona göre bir müntehibi sani kontenjanı ayrılır. Ondan sonra, ya doğrudan doğruya, yahut vilayet heyetimerkeziyeleri vasıtasıyla mahalli ekalliyetlerle konuşmalar başlar, muhtelif dairelerden ekalliyetlere ayrılacak mebusluklar tespit edilir, ondan sonra cemaatlerin arasında gösterilen namzetler tetkik edilir, bunların içinden en mülayimleri "sünnileri" ayrılır ve bunların namzetlikleri kararlaştırılırdı.

İttihat ve Terakki'nin mahalli teşkilatlarının umumi merkezle olan alakaları da yerine göre değişirdi: Nerede mahalli nüfuzlar köklü, kuvvetli ve derece derece feodal mahiyette ise orada İttihat ve Terakki merkezinin kuvveti derece derece zayıf olurdu. Mesela, Arnavut ve Arap vilayetleri, Anadolu'nun cenup ve şark vilayetleri böyle idi. Buna mukabil, Türklerin Makedonyalı ekalliyetlerle çevrilmiş bir halde yaşadıkları Rumeli'de, onun kuvveti çok fazla, Anadolu'nun, feodalitesi Osmanlı İmparatorluğu'nun son devrinde çok erimiş yerlerinde ise orta derecede idi.

Bunun için İttihat ve Terakki Rumeli intihabatında daima kolaylıkla istediklerini geçirmiş, Anadolu'da da sakin ruhlu halkın çok mukavemetine uğramamış, fakat garp vilayetleriyle şark ve cenubi Anadolu taraflarında mahalli nüfuzların kuvvetini kabul ederek onlarla anlaşmaya mecbur olmuştur. Zaten, ekser yerlerde mahalli İttihat ve Terakki teşkilatı az çok mahalli müteneffizlerin ellerinde bulunuyor ve oralardaki İttihat ve Terakki ile muhalefet ayrılmaları hemen umumiyetle mahalli teneffüs iddialarının öteden beri getirdiği mücadelelerin siyasi şekilde bir tezahüründen ibaret kalırdı.

İşte bu şartlar içinde İttihat ve Terakki "*ben İttihatçıyım!*" diyen insanlar arasından bir takım namzetler gösterir ve reylerini, bunlar etrafından toplamaya çalışırdı.

Bu nevi insanların içinde acaba kaç tanesi hakikaten İttihatçı idi? Bunu anlamanın elde muayyen hiçbir miyarı yoktu. Bununla beraber her İttihatçı olduğunu iddia eden mebus olamazdı. İttihat ve Terakki kabil olduğu kadar her namzet üzerinde tetkikler yapar, bunları elinden geldiği

kadar tasfiye ederdi. Fakat, bu tasfiyenin de muayyen bir içtimai miyara göre yapılması mümkün olmadığından netice karmakarışık bir fikir, akide, mizaç ve ahlak halitası verirdi.

"Ben İttihatçıyım!" demek, tıpkı "ben Müslümanım!" demek gibi bir şeydi. Bir müslümanın "Âmentü Billâhi..."ye ne derece samimi olarak bağlandığını kontrol etmek nasıl kabil değil idiyse bir İttihatçının "Âmentü"süne inanmak da o kadar müşküldü. Bununla beraber İttihat ve Terakki merkeziumumisi bazı noktalara çok dikkat ederdi:

– Mebus olacak insanın namuslu ve samimi bir adam olması lazım gelirdi. Namuslu ve samimi olmanın ölçüsü kısmen var, kısmen de yoktur. Bunun için, hayatlarında meydana çıkmış bellibaşlı bir namus karası olmayan her insan İttihat ve Terakki'ye yanaşıp da biraz mürailik ve dalkavukluk ederek sempati kazandı mı, pekâlâ bir mebus namzedi olabilirdi.

– Baş İttihatçılar mevki ve ikbal hırsını hiç sevmezlerdi. Bunun için kendilerinin asıl dostlarını, İttihatçılığı bir ikbal sevdasının telkini ile yapanlar değil, fîsebilillâh İttihatçı olarak çalışanlar arasından seçmeye çok itina ederlerdi.

İttihat ve Terakki'nin ilk parlamento zamanlarındaki tecrübeleri kendisine bazen çok acı misaller vermiş olduğundan sonraları meclise mebus seçerken daha başka ölçülere de ehemmiyet vermeye başlamışlardı. Mebusların sakin, yumuşak ve bilhassa haris olmayan unsurlardan intihap edilmesini, daha doğrusu bu gibi unsurların mecliste çoğaltılmasını isterlerdi. Bu, aynı zamanda, meşrutiyet terbiyesinin henüz genişletilmeye muhtaç olduğunu, tecrübe ile görmüş ve anlamış olmaktan ileri geliyordu. Mecliste şahsi ihtirasların bazen pek fena mücadelelere kadar gittiğini görmeleri kendilerini fevkalade ürkütmüştü. Bunun için ikinci, üçüncü intihaplarda meclise yeni ve sakin unsur sokmak bir ihtiyaç olmuştu.

Mesela, günün birinde umumi kâtip Bay Mithat Şükrü bana geldi ve arkadaşlarının benim mebus yapılmama karar verdiklerini söyleyerek reyimi sordu. Halbuki o sıralarda mebus olmayı istemek hiç hatırımdan geçmiyordu. Ben mebusluğu mesela Fransa'da, İngilte-

31 Muhittin Birgen 1914 ara seçimlerinde Çorum mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girmiş ve bu meclisin kapatıldığı 21.XII.1918 tarihine kadar bu görevde kalmıştır. Krş. Fevzi Demir, İkinci Meşrutiyet Dönemi, 238.

re'de ve hattâ o sıralarda az çok bütün Avrupa'da olduğu tarzda, halkın huzuruna çıkıp, arkasındaki az çok mesafeli siyasi hayatave elindeki siyasi ve içtimai programa istinaden giriştiği bir intihap mücadelesinden sonra elde edilir bir iş telakki eder ve henüz böyle bir şeyden memleketin de, benim de uzak olduğumuzu bilirdim. Bununla beraber, o zamanki genç politikacı için mebusluk hoş bir şey göründüğünden bir günlük tereddütten sonra muvafakat cevabını verdim.[31] Fakat, neden mebus yapıldığımı da merak etmekten hali kalmadığımdan bunu anlamak istedim ve sordum; Mithat Şükrü:

– *Meclise genç ve münevver unsurlar girmesini istiyoruz. Seninle beraber filan ve filan da mebus olacaklar.*

Diye bana bir takım isimler saydı. Aynı suali bir kere de Doktor Nazım'a sormuştum. O da bana şu cevabı vermişti:

– *Sen mebus olmayı hiç istemedin de onun için... Biz mebus olmak isteyenleri hiç sevmeyiz ve onları mebus yapmayız. Mesela, filan filan gibi... Seninle beraber mebus olacaklar arasında çok iyi tanıdığın bir tanesi vardır ki istedi ve buna rağmen yapılmadı.*[32] *Diğer bir tanesi de vardır ki o da istedi, fakat, yapıldı. Ben buna taraftar değildim. Göreceğiz, bakalım ne yapacak?*

Doktorun beğenmediği genç o zaman Burdur'dan mebus çıkan merhum Veli idi. Siyasi karakteri zayıf çıktı, sonradan İttihat ve Terakki'nin fena günleri yaklaşmaya başlayınca lüzumlu lüzumsuz bir muhalefete bile kalktı.

Hakikaten İttihat ve Terakki'nin mebus imal eden makinesi, mebus olmak için fazla ısrar edenleri sevmezdi. O zamanın bir hayli münevverini tanırım ki çok istemişler ve istedikleri için de yapılmamışlardır.

Görülüyor ki İttihat ve Terakki'ye göre mebuslarda aranılacak evsafın böyle garip bir miyarı vardı. Fakat, doğrusunu söylemek lazım gelirse o zamanlar memlekette ne başka tarzda miyarlara imkân vardı, ne de İttihat ve Terakki başka tarzda miyarları kullanmasını becerebilirdi.

Mebus olacak insanları İttihat ve Terakki birkaç sınıfa ayırırdı: Şahsi itibarıyla mebus yapılması zaruri olanlar, mahalli nüfuzları itibariyle mebus yapılmamaları imkânsız olanlar, İttihat ve Terakki'ye hakiki dost olduklarında şüphe edilmeyenler, tecrübe edilmeye değer yeni unsurlar...

Mesela, bugün Londra sefiri olan Bay Fethi[33] Sofya'da ataşemiriyken, harbin son senesinde, meclise girip İttihat ve Terakki'yi sıkmak ve hattâ icab ederse hükümeti düşürmek maksadıyla mebus olmak istediği zaman, onun maksadını bildikleri halde reddetmediler. Gene mesela, bir çok Arap vilayetleri mebusları vardı ki bunları, sırf şerlerinden kurtulmak veyahut tesallût dairelerine nüfuz etmek için mebus ve âyan yaparlardı. Bunların haricinde İttihat ve Terakki, her nevi siyasi mezhep ve akideden kendisine dost olduğunu veya olacağını zannettiği unsurları da meclise getirirdi. Hakikatte, belki, iyi mebus bulmak da güçtü. Abdülhamit'in evrak dosyaları arasında İttihat ve Terakki'nin eline geçmiş olan hesapsız jurnaller birçok insanların ahlakları hakkında İttihat ve Terakki'ye fena deliller vermiş, o da bu manzaranın fecaati karşısında ürkmüştü.

Yukarıda tasvir ettiğim tarzda intihaplarla meydana gelen mebusan meclisinin nasıl bir Babil kulesi olacağını tasavvur etmek kolaydır. Hakikatte on senelik meşrutiyet devrinin bütün bu meclisleri derece derece birer Babil kulesi olmuşlardır. Bu kulenin içinde herkes vardı ve her dil söylenirdi. Eğer ara yerde evvela Rum ve Bulgar, sonra da Ermeniler önce ayrı ayrı birer grup şeklinde, sonra da hep birden toplu bir ekalliyetler grubu halinde –Museviler müstesna– isimsiz birer teşkilat veya fırka vücuda getirmiş olan gayrimüslim ekalliyetler bulunmasaydı bu meclise tam bir fikir, akide ve siyaset anarşisi diyebilirdik. Fakat, onlar kendi aralarında muntazam ve müttehit çalıştıkları için fikir ve siyaset anarşisi yalnız Arnavutlar, Araplar, Kürtler ve Türklerden mürekkep Müslümanların malı oluyordu.

Daha ilk günlerde mecliste yirmi dört kadar mebusu bulunan en kuvvetli ekalliyet grubu, yani Rumlar doğrudan doğruya yeni rejime karşı aleyhtar bir vaziyet aldılar. Ermeniler, henüz Taşnak ve sosyal demokrat teşkilatının Çarlar Rusyasıyla araları bozuk olduğu bir zamanda Türkiye'de ilan edilen meşrutiyetten Ermenilik hesabına bir kâr elde etmeyi düşünerek grup halinde meşrutiyeti, İttihat ve Terakki'yi tutmayı tercih ettiler. Bulgarlara gelince, bunlar da önceleri Makedonya'daki milli kesafet zaaflarını İttihat ve Terakki'yi tutmak vasıtasıyla telafi etmeyi düşünerek doğrudan doğru-

32 Bu zat sonradan İttihat ve Terakki'ye hayli küfretmiş olanlardan biridir. İsmini yazmaya lüzum görmüyorum.

33 Krş. Fethi Okyar'ın Anıları (Yay. Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlıoğlu, T. İş Bankası, Ankara, 1999).

34 Krş. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, III, 167-187.

ya Bulgarları alakadar etmeyen meselelerde Balkan muharebesine kadar İttihat ve Terakki'ye müzaheret etmeyi tercih ettiler.[34]

Osmanlı İmparatorluğu içinde böyle gayrimüslim bir takım ekalliyet varlıkları bulunduğu gibi bir de Türklerin ekalliyet halinde bulundukları sahalarda müslim ve gayrimüslim başka milliyetler de vardı: Arnavutluk ve Arabistan. Bunların İttihat ve Terakki ile olan münasebetleri, mebusan meclisindeki rolleri ötekilerden başka tarzda idi.

Her iki tarafta da inkişaf etmiş milli hisler yoktu. Buna mukabil her iki tarafta da henüz en kuvvetli bir derebeylik yaşıyordu. Arnavutluk'ta henüz kan davaları devri, Arabistan'da ise servaj (esaret) hüküm sürüyordu. Cenup vilayetlerinde ya Türklerle karışık, yahut Türkler ve Araplarla çevrilmiş bir halde yaşayan ve zorla bir Kürdistan yapılmasına çalışılan Kürtlerle meskûn yerlerde de gene Arnavutlar ve Arabistan'da hüküm süren içtimai teâmül devri ve fazla olarak da bazı yerlerde tarikat feodalizmi göze çarpardı.

Modern bir milli duygunun henüz inkişaf etmemiş olduğu bu yerlerde birtakım feodaller, derebeyleri hakimdi. Bu derebeyler, yalnız bulundukları yerlerde diledikleri gibi hakim olmak istediklerinden kendilerini ihata eden siyasi hakimiyet veya hakimiyetlerin kuvvet ve zaaf derecelerine göre mütemadiyen muhtelif oyunlar oynayan siyaset cambazlarından ibaretti. Mesela, Arnavutların içinde Sırbistan'a, Avusturya-Macaristan'a, İtalya'ya meyledenler, bazen de bunların her ikisi ile birden oynayanlar bulunuyordu. Kâh Osmanlı sarayı ile, kâh Avusturya-Macaristan hululcüleri ile, kâh Sırbistan'la, kâh İtalya ile oynayarak birinden aldıkları kuvveti ötekine satan, bu suretle kendi malikanelerinde hükümdar hayatı yaşayan bu adamların aralarında, ya müslümanlık duygusuyla, Osmanlı İmparatorluğu'nu tutanlar veyahut, daha ziyade, sırf kendi aralarındaki istirkaplar yüzünden İttihat ve Terakki'ye dayanmayı tercih edenler bulunurdu. Araplara gelince,[35] bunların arasında da Fransız ve İngiliz oyunları vardı. Suriye'de çok kuvvetli bir Fransız nüfuzu yerleşmiş, Palestin'e İngilizler girmişlerdi. Bununla beraber Arapların içinde İttihat ve Terakki'ye hakikaten dost olan Müslümancı, hilafetçi bir fikir de vardı. Fakat, zayıf idi. Kürtler arasında da İngiliz ve Rus oyunları vardı.

İşte, bütün bu derebeyleri veyahut bunların adamları, Osmanlı Mebusan Meclisi içinde Osmanlılık ve meşrutiyet fikirlerinin mümessilleri olarak mevki almışlardı. İlk meclis açıldığı zaman Rum grubundan maada herkes İttihatçı olarak görünüyordu. İttihat ve Terakki, sarayın ihtiyar politika cambazlarından birinin, yani Kâmil Paşa'nın eliyle açtığı ilk mecliste kendisini böyle bir Babil kulesinin, bir Nuh teknesinin içinde buldu. Bunun içinden nasıl çıkacaktı?

O devirde ben İttihat ve Terakki başlarını pek yakından tanımaz, yalnız bunların *Tanin*'e gelip gidenlerini görür, kendileriyle pek nadir konuşur, ekseriya hocamla olan konuşmalarını dinlerdim. İttihat ve Terakki meşrutiyetinin ilk meclisi açılıp da Babil kulesinin birbirinin dillerinden anlamayan ve her biri bir telden saz çalan bu mebus kalabalığı söylemeye başladığı zaman İttihat ve Terakki'nin neler düşündüğünü bilmiyordum. Fakat, beklemedikleri bu manzara karşısında, iyi gören İttihatçıların şaşırmış oldukları muhakkaktır. Talat Bey bir gün Babanzadeye, yaptığı işten daha ilk adımda pişman olmuş bir adam tavrı ile, göğüs geçirerek diyordu ki:

– *Bu kapağı kaldırıp bu kerizin taşmasına meydan vermemek galiba daha hayırlı imiş, vesselam!..*

Kapak Abdülhamit rejimi, keriz de Osmanlı İmparatorluğu içinde mevcut siyasi cereyanlar hezeyanı idi. Fakat, ne çare ki işe başlanmış, adım atılmıştı, geri gitmek kabil değildi. Bu manzara karşısında şaşırmış da olsalar, İttihatçılar için geri dönmek yoktu. Bir taraftan türlü türlü milliyet iddiaları, mahalli hakimiyet davaları, her istikametten gelen ecnebi nüfuzlar, şarki Rumeli'nin Bulgaristan'a, Bosna-Hersek'in Avusturya'ya kat'i ilhakları, Kürtlük-Ermenilik mücadeleleri ve bunların arasında Türklerin çektikleri, öte taraftan da bizzat Türkler arasında mahalli miskin ihtiraslar, şahsi mücadeleler, yahut hayatı anlayış tarzı etrafındaki nazari ihtilaflar, hülasa, hezeyan haline gelmiş bir siyasi kaynaşma... Bu manzara karşısında şaşırmamak da kabil değildi.

Bu derece çeşitli bir "*meseleler sergisi*" cihanın hiçbir devrinde, hiçbir köşesinde görülmüş değildi. Ve tarihte hiçbir devletin, hiçbir

35 İttihatçıların Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlarıyla ilişkileri konusunda bkz. Feroz Ahmad, İttihatçılıktan Kemalizme, (Çev. Fatmagül Berktay), Kaynak, 1985, 174-213; Araplarla ilişkiler konusunda bkz. Hasan Kayalı, Jön Türkler ve Araplar, Osmanlıcılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918), Tarih Vakfı, İstanbul, 1998.

hükümet adamının, böyle derin bir karışıklığa nizam vermiş olduğu görülmemişti. İttihat ve Terakki ne tarafı tuttuysa avucunda çürümüş bir camianın kopan bir parçasını buldu.

Talat Bey'in dediği gibi, kapak kaldırılmış, keriz taşmıştı. Tekrar kapatmaya imkân yoktu. Bunun için İttihat ve Terakki bir taraftan orduya, öte taraftan komiteciliğe girerek icabında terör ve askeri kuvvetle işleri tutmak istedi.

Fakat, daha ilk hamlede İttihat ve Terakki şunu anlamış oldu ki Osmanlı İmparatorluğu'nu tutacak yegâne kuvvet Türkün kuvveti olabilirdi. Onun bunu tutabilmesi ne kadar kabil? Tutmak için sarf edeceği emek tutmaya değer mi? Bunlar ayrı meselelerdi. Fakat, doğarken tam bir Osmanlı olarak doğmuş olan bu komite, dünyaya gelip de gözlerini bu karmakarışık âleme ilk defa olarak açtığı zaman, kendini Türk hissetmiştir. Mevcut hudutları tutmak ve bu hudutlar arasında yedi asırlık bir devletin hakimiyetini öylece idame ettirmek için İttihat ve Terakki istinatgâh olmak üzere etrafında başka hiçbir kuvvet göremiyordu. Osmanlı camiasının çimentosunu ancak Türk varlığı temin edebilirdi.

İşte, bugünkü Türkiye'nin bugünkü milli ruhla doğmasını temin edecek olan milli hareket, Osmanlı İmparatorluğu'nun mebusân meclislerinde ilk içtimadan itibaren göze çarpan bu perişanlığın eseridir.

İttihat ve Terakki, mecliste, dönüp dolaşıp Türke dayandı; Türk de, etrafında gördüğü hareketlerin manasını, derin de olsa, anlamaktan hali kalmadığı için, her şeye rağmen İttihat ve Terakki'yi tuttu, benimsedi. Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak isteyen kuvvetlerin Türkü Anadolu'da nasıl bir hapishaneye koyup orada boğmak istediklerini, sonradan "*Sevr*" muahedesiyle gördük. Sanki, Türk, daha o zaman meşrutiyetin ilk adımında, etrafında kendisine bir "*Sevr*" komplosu hazırlanmakta olduğunu hissetmiştir. Bunun için İttihat ve Terakki'yi, onun bütün kusurlarına, kabahatlerine rağmen o tuttu.

Onu buna sevkeden kuvvetlerin başında meşrutiyet meclislerinin bu bünyesi bulunduğunu ben o zaman, önce gazeteci bir müşahit, sonra da bu meclisin hayatını kendi nefsinde yaşayan bir mebus sıfatıyla çok güzel görür ve hissederdim. Bu meclis o İmparatorluğun ortasında Türk, asırlarca, nasıl her taraftan kendisine tekme atan bir takım karmakarışık

ve gayri Türk varlıkların tazyiki altında yaşamışsa bu mecliste de aynı hali görüyor ve İttihat ve Terakki'ye yapılan hücumların dönüp dolaşıp kendisine teveccüh ettiğini hissediyordu. Bunun için mecliste tedricen İttihat ve Terakki Türke, Türk de İttihat ve Terakki'ye doğru gittiler.

İttihat ve Terakki, kendi yarattığı meşrutiyet tezadı içinde nasıl meşrutiyetçi olamadı ise Osmanlılık tezadı içinde de tedricen o kadar Türk oldu. "*İttihat ve Terakki nedir?*" sualine cevap verebilmekteki müşkülatın ve bizzat İttihat ve Terakki'nin daha kendisinin ne olduğunu anlayamadığının en kuvvetli bir delili de işte bu tezatta görülür: İttihat ve Terakki programında yapmak istediği şeyi yapamayan ve fakat olmamak istediği şeyi olan bir teşekküldü. Bunu bu tarzda bir formülle ifade ederken belki biraz mübalağa ediyorum, fakat işin ruhu böyledir.

İttihat ve Terakki komitesinin ilk başlarına ve ilk unsurlarına bakıldığı zaman bunların içinde hakim ekseriyetin Türk veyahut Türkleşmiş müslüman olduğu görüldüğüne nazaran, acaba cemiyetin ilk tesisi sıralarında dahi, içinde şuurlu, fakat siyaseten gizlenmiş, bir Türk duygusu var mıydı? Yahut İttihatçıların bazıları, daha harekete geçmeden evvel de böyle bir duygu taşıyor ve kendince İttihat ve Terakki programına Türklük için çalışmak maddesini de şuurlu bir şekilde koymuş bulunuyor muydu? Bu suale sarih bir cevap verebilmek benim için imkânsızdır. Ben bu devri ancak muhtelif zatların hikâyeleriyle tanırım. Ekseriyetle, dinlediğim hikâyelerin de birbirini tutmadığını gördüm ve bu arada hiç kimse bana İttihat ve Terakki'nin gizli devrindeki temel fikirleri hakkında izahat veremedi. İttihatçıların o zaman işleri derin noktalara kadar tetkik etmiş olmadıklarına kaniim.* Benim görebildiğim şundan ibarettir ki İttihat ve Terakki erkânı bidayette inkılabı Osmanlı[36] bakımından tuttular ve fakat, kendileri Türk veya tam Türkleşmiş müslüman oldukları için hadiseleri Türk gözüyle görmek neticesinde tedricen ve süratle İttihat ve Terakki'ye bir Türk teşekkülü mahiyetini verdiler.**

36 Cemiyetin resmi unvanı da "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" idi.

* Bahsettiğim noktanın ehemmiyeti büyüktür. İttihat ve Terakki hareketinin siyasi ve içtimai mahiyetinin anlaşılması için bunun tamir edilmesi çok faydalı olur. İlk İttihatçılığı bizzat yaşamış olanlardan veyahut onlarla fazla düşüp kalkarak bu hususta fazla malumat elde etmiş bulunanlardan bu satırları okuyanlar varsa bildiklerini bana lûtfen yazıp göndermelerini rica ederim (Muhittin Birgen'in notu).

** İttihat ve Terakki kendisine Osmanlı sıfatını verdiği ve bütün programı zahiren "Osmanlı" olduğu halde İttihatçıların Avrupa'daki isimleri "Genç Türkler"di (Muhittin Birgen'in notu).

Mesela, biz Taninciler, pek kısa bir zaman için "Osmanlı" olduk, etraftan Türke karşı muhtelif milliyet sesleri yükselmeye başladığı tarihten itibaren *Tanin* derhal Türkçü mevkiini alıverdi. Yazılarımızla Osmanlı dilini en evvel baltalamaya başlayanlar da bizlerdik. İçimizde yalnız Türkçülüğe doğru yürümekte zahmet çeken ve arada bir bizi muaheze eden Babanzade İsmail Hakkı vardı. Fakat, o da bunu başka bir milli duygu ile değil, bize nispetle muhafazakâr olduğu için yapardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son senelerindeki Türkçülük hareketini tetkik etmek ayrı ve uzun bir bahistir. Bizi burada yalnız İttihat ve Terakki'nin bakiyesi bakımından alakalandıran bu meselede şunu söylemek isterim ki, İttihat ve Terakki, kendi içinde Türk nasyonalizmine derece derece şiddetle yapılan muhalefetlere rağmen, sırf siyasi hadiselerin umumi hareket seyri arasında, Türklüğe istihale etmiştir.

Bununla beraber İttihat ve Terakki'nin siyaset programı çantası eski Abbasiye saltanatının dedektif hikâyelerine hakim bir tip olan meşhur Amir Ayyâr'ın dağarcığı kadar zengindi; ne istenirse onun içinde bulunurdu. Program Osmanlı idi ve içinde o zaman halen, Osmanlılık için can verecek Osmanlı ruhlu insanlar vardı. Genişe, yükseğe ve büyüğe bakan, fakat dar düşünen Enver Paşa siyasette İslamcı ve halifeci idi. Siyaset haricindeki şeylere alakası da zaten bir aktörün dekora olan alakasından başka bir şey değildi.

Cemal Paşa kanaatli bir Osmanlı idi. Bunlara mukabil Doktor Nazım Türktü. İttihat ve Terakki'nin bir ikinci merkeziumumisi denecek kadar kuvvetli bir varlığı olan İstanbul merkez heyetinde kanaatli Türkler vardı. Talat Paşa'ya gelince, o her mizaca göre şerbet veren, Türkçülerle Türkçü, İslamcılarla İslamcı, emperyalistle emperyalist, sosyalistle sosyalist olurdu.

Mesela kendi hudutları içinde henüz hükmünü tamam geçiremeyen İttihat ve Terakki, bir aralık Karabekof isminde Kafkasyalı bir serserinin arkasından giderek Kafkasya'da Türkçülük yapmak istedi, bittabi daha ilk adımda iş cılk çıktı, Rusya fena halde hiddetlendi. Alibaş Hamba, Abdülaziz Çavuş gibi adamlarla harp esnasında Arap âleminde tahrikât yapmaya çalışırsa, bittabi hiçbir fayda elde edilemezdi.

Gene mesela, kanaatli bir İslamcı ve Halifeci olan ve bundan bugün İsviçre'den başka kendisine oturacak yer bulamayan ateşli politikacı Emir Şekip Aslan ile Talat Paşa'nın bir gün mecliste bir konuşmalarına şahit olmuştum. Samimi bir insan olan Emir Şekip, Türklük cereyanındaki ifratlardan dolayı yana yakıla Talat Paşa'ya şikâyet ediyor, Türkün Türk olmasını tabii bulmakla beraber ondan evvel hepimizin İslam olarak birleşmemiz lazım geldiğini uzun uzun anlatıyordu. Türkiye'den başka her tarafta yalnız ya koloni memleketi, yahut bedeviler âlemi olarak yaşayan İslamlardan İttihat ve Terakki davası için ne gibi bir yardım gelebileceğini bir türlü anlayamayan Talat Paşa'nın ameli zekâsı, bu hararetli sözleri sabır ile dinliyor, daima "*evet*" diye baş sallıyordu. Halbuki, o herkesi böyle dinler, herkese böyle "*evet*" der, sonra herkesi böyle "*atlatır*"dı. İçinden o da Türkçü idi.

"*Osmanlı*" ve "*İttihat anasırcı*" İttihat ve Terakki'yi Türk olmaya sevkeden ve onu az zamanda İttihat, anasırcılıktan çıkarıp büsbütün makûs bir istikamete götüren mücbir kuvvetler arasında müttehit muhalefetin de büyük bir tesiri olmuştu. Evvela ısrar, sonra hizip ve daha sonra hürriyet ve itilaf isimleri olan muhalif siyasi teşekkül, hemen münhasıran Türk olmayanlardan mürekkep bulunurdu. Türklerden bu teşekküle girenler, ya çok cahil ve sırf mahalli nüfuz mücadelelerinden müteessir olan Anadolu eşrafı gibi mahdut unsurlar, yahut ahlaken pespaye insanlardı.

Bu muhalefet hareketi inkişaf ettikçe memleketin iyi ve Türk unsurları İttihat ve Terakki tarafına geçtiler ve bütün ayrılıkçı, mürteci veya Çerkezler gibi sarayı kendilerine mal etmiş bulunan saraycı unsurlar öte tarafta kaldılar. Bunların içinde sırf samimi hislerle hareket eden aklı başında Türk görmek hakikaten pek müşküldü. Muhtelif ve ciddi sebeplerle İttihat ve Terakki'ye muhalif olan Türkler, İttihat ve Terakki içinde faal vazife almadılar, hattâ ona dargın durdular, fakat öte tarafa geçmeyi hiçbir zaman düşünmediler.

Memlekette bu ikiye ayrılış hareketi o kadar ileriye gitti ki nihayet günden güne Türklük şuurları artan Türkler, aralarındaki fikir ve meşrep ihtilaflarına dahi bakmayarak, birbirlerine sarılmış bir hale geldiler. Mesela, mecliste öyle muhafazakâr kafalı insanlar vardı ki, eğer

muhitte muhalefetin İttihat ve Terakki'ye ve onunla Türklüğe karşı yaptığı tazyik olmasa İttihat ve Terakki aleyhine isyan bayrağı açmaya kadar gidebilirlerdi. Fakat, bir kısmı yalnız sarayı tanıyan, diğer bir kısmı da mutlaka imparatorluktan ayrılarak ya milli hudutlara geçmek veyahut Fransız ve İngiliz kolonisi olmak isteyen muhalefetin karşısında doğrudan doğruya veyahut saray vasıtasıyla koloni olmayı bir türlü kabul edemeyen Türk, kendisini bu devletin yegâne sahip ve müdafii olarak hissediyor ve devletsiz, istiklalsiz yaşamaya da bir türlü akıl erdiremediği için yarı şuur ve yarı sevki tabii ile, devlet ve istiklal mefhumlarının yegâne müdafii olarak gördüğü İttihat ve Terakki'ye sarılmaya mecbur oluyordu.[37]

Görülüyor ki İttihat ve Terakki, on senelik faaliyet devrinde, kendisince muayyen olan bir programa göre memlekete istediği tarzda bir şekil vermek şöyle dursun, bilakis memleket ona bir şekil vermeye mecbur olmuştur. Benim kanaatimce İttihat ve Terakki hadiselere değil, hadiseler İttihat ve Terakki'ye renk vermiştir. Yahut, daha doğru bir ifade olmak için demek lazımdır ki, İttihat ve Terakki'nin hadiselere hakim olmasından ziyade hadiseler İttihat ve Terakki'ye hakim oldular ve ona tedricen muayyen bir renk ve şekil verdiler.

İttihat ve Terakki'nin devlet müessesesi ve hükümet organı karşısındaki mevkiini tetkik etmek de ayrı bir bahis mevzuudur.

İttihat ve Terakki hükümet karşısında muhtelif devirlerden geçmiştir:

Bence, 908 Temmuzundan 909 Nisanına kadar birinci devre, Abdülhamit'in tahttan indirilişinden halaskâr vukuatına ve Balkan harbine kadar ikinci devre, Balkan harbinden Umumi harbe kadar üçüncü devre ve Cihan harbi de dördüncü devredir.

Birinci devrede, İttihat ve Terakki gerek ikbal sevdasına düşmekle itham edilmekten korkmak ve gerek çok karışık bir iş zannettiği devlet işlerine henüz akıl erdiremediği fikrinde bulunmak hasebiyle hükümete hiç el süremedi, onun karşısında sadece bir kontrolcü vazifesi gördü. Bu devir en anarşik zamanı teşkil eder.

İkinci devre İttihat ve Terakki'nin yavaş yavaş hükümete sokulmaya lüzum görmesi ve buna cesaret göstermesi ile başlar. 31 Marta[38] kadar yapı-

lan tecrübe isbat etmişti ki İttihat ve Terakki bir tarafta gizli ve hakim bir kuvvet, hükümet öte tarafta, resmi ve kanun ile parlamento karşısında mesul bir kuvvet olarak yanyana yaşayamayacakları gibi eski meslekten yetişmiş Babıâli unsurlarının eliyle bir inkılap tahakkuk ettirmek de imkânsızdır. Bunun için hükümete yavaş yavaş yeni unsurlar, ya doğrudan doğruya asıl İttihat ve Terakki unsurlarını veyahut bunlara yakın olanlarını sokmaya başladılar. Evvela Cavit[39] ve Talat'tan başlayarak İttihat ve Terakki erkânı birer birer hükümete girmeye başladılar. Ne kadar gariptir ve o zaman memlekette ne kadar tuhaf bir zihniyet mevcut olmak lazım geliyor ki bu unsurların hükümete iştirakleri hakikaten bir mesele oluyordu.

Dünkü tarihte devlet memurluğu mertebesi itibarıyla hiç denecek derecede küçük mevkilerde bulunan insanların eski edebiyat tarafından o kadar yüksek sıfatlarla tavsif edilmiş makamlara geçmesini herkes fevkalâde bir hadise telakki ediyor ve bunun için de bizim *Tanin*, hükümete karışan bu yeni unsurların Abdülhamit adamlarına nispetle ne kadar çok marifetli insanlar olduklarını ispat için her gün başka bir dereden başka bir su getirerek okuyup üfleyip okuyucularına içirmeye çalışıyordu!

Memleketin Abdülhamit'in işleri berbat ettiğini, düşünen kısmı İttihat ve Terakki'nin lüzumlu bir inkılaba el attığına ekseriyet itibarıyla tamamen kani idi. Fakat, gene memleketin bu düşünen unsuru, sırf itiyat saiki ve seviye noksanı hasebiyle, dünkü "hiç"lerin bugün mühim birer "şey" oluşlarını kolaylıkla hazmedemiyorlardı. Bir inkılabın idaresi, ancak o inkılabı kafalarında tasarlamış olanların elinde bulunmak lazım gelmez miydi? En basit bir mantıkla herkesin bu suale müspet cevap vermesi lazım gelirken herkes, hattâ pek samimi İttihatçı olanlar bile, bu hadiselere önceleri yan gözle baktılar ve bu suretle İttihat ve Terakki erkânının hükümet içine karışmak hususundaki cesaretsizliklerinin haklı olduklarını ispat ettiler.

Hiç unutamam, Talat'ın ilk defa nazır olarak hükümete iştirak ettiği gündü; akşam üzeri geç

37 Krş. Tunaya, *İttihat ve Terakki*, III, 310-316.

38 Bk. Sina Akşin, *Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı*, İmge, Ankara, 1994.

39 Cavit Bey (1975-1926). Önce Selanik, daha sonra Kalaisultaniye mebusu olmuştur. Maliye nazırlığı yanında birçok önemli görevlerde bulundu. Ekonomide liberal akımdan yanaydı. Lozan Konferansının ikinci devresine katıldı. 1926 İzmir suikastı davasında suçlu görülerek idam edildi. Tunaya, *İttihat ve Terakki*, III, pek çok yerde, özellikle, 594-598.

Sait Halim Paşa

vakit Tanin'e gelmiş, Cahit ve Babanzade ile konuşuyorlar, ben de bir iş için yanlarına girmiş, onların hararetli konuşmalarında bir fasılayı bekliyordum; Talat diyordu ki:

– *Ben bu inkılabı düşünmeye başladığım tarihten beri hiçbir zaman hükümete geçmeyi, nazır olmayı hatırımdan geçirmemiştim. Meğerse köpeği öldürenin sürçmesi lazımmış. Mecburiyet hasıl olunca her şey yapılıyor. Bugün nezaret mevkiine geçerken içimde bir kurbanlık koyun hissi hasıl oldu. Biliyorum, bizim halk ve efkârıumumiye bu mevkilere gelmiş olan herkesin iki günde paçavrasını çıkarmaya alışmıştır. Benim için de öyle olacak, ama ne yaparsın, zaruret...*

Sonradan bütün nazırlığı ve sadrazamlığı müddetince sık sık kendisini gördüğüm bu az akıllı, fakat çok zeki ve çok temiz kalpli telgraf memurunda en ufak bir mevki ve ikbal arzusu bulunduğunu gösterebilecek en küçük bir nişaneye tesadüf etmedim. Onun o günkü sözleri çok samimi idi. Ekseriya yalan söylemek, insanı aldatmayı sevketmekle muaheze edilmiş olan bu sonraki İttihat ve Terakki liderinin bu gibi bahislerde öyle bir safvet ve samimiyet gösterişi vardı ki herkesi teshir ederdi ve zaten onun muhitine karşı bütün toplayıcı kuvveti de burada idi.

Üçüncü devrinde İttihat ve Terakki, hükümete, münferit birkaç nazır olarak değil, bütün ekibi ile girdi. Yalnız, sadrazamlığa dokunmadı, bu mevkii daima, Sait Paşa, Mahmut Şevket Paşa gibi rütbe itibarıyla zaten yükselmiş insanlara verdi. Hatta, Mahmut Şevket Paşa'nın katlinden sonra, hükümeti, daha sık olarak ele almak lazım gelince, gene doğrudan doğruya kendi unsurlarına müracaat etmeyerek, samimi bir İttihatçı, fakat, her şeyden ziyade mevki ve unvan meraklısı, yumuşak başlı bir "*Paşa*"'ya, Sait Halim Paşa'ya müracaat etti. O sıralarda artık İt-

tihat ve Terakki içinde, herkesi kendi etrafına toplamış, herkesin reyini temin etmiş bir şahsiyet olan Talat Bey varken sadrazamın böyle komiteciliğe uzak bir aristokrattan intihap edilmesi manasız olmakla beraber hep aynı mülahazalar, aynı hisler ve dünkü telgrafçı Talat'ın yüksek mevkileri bir türlü kendisine yakıştıramayan tevazuu ve safveti buna mani olmuştu.

Bunun için İttihat ve Terakki'nin hükümet karşısında dördüncü devreye ayak basması, ve hükümetin tamamen bir İttihat ve Terakki hükümeti olması için cihan harbinin başlaması, bir taraftan Sait Halim Paşa'nın, aldığı mesuliyetin ağırlığını hissederek arada bir şikâyet etmesi ve aynı zamanda günden güne nüfuzu ve salahiyeti artan Enver'in karşısına daha kuvvetli bir sadrazam getirilerek işin sıkı tutulması zaruretinin meydana çıkması lazım geldi.

İşte o zaman da yedi sene evvelki küçük memur, kendisine Paşa unvanı olarak, vezir rütbesiyle sadarete gelmeye razı oldu. Bu temiz adamı yakından görmüş ve bilmiş olanlar bilatereddüt teslim ederler ki gerek nazırlık, gerek sadrazamlık hayatında hiçbir fark yoktu. Düştüğü zaman da aynı adam, çıktığı vakit de aynı adam, gayet temiz kalpli, hayırhah ve vatanperver idi. O zamanki işleri kavramak, Osmanlı İmparatorluğu'nun hayatına lazım geldiği gibi hükmedip yıkılmakta olan bir imparatorluğu kurtarmak hususunda sahip olması icap eden zekâ ve his kuvvetine, hepimiz gibi, belki o da sahip değildi. Fakat, temiz kalpli, fedakâr bir halk adamı idi. Ona ait olarak unutmadığım şeylerden biridir: Bir gün, Mahmut Şevket Paşa'nın katledilmiş olduğu sıralarda, Talat *Tanin*'e gelmiş, orada bulunan dostuna bu hadiselerden bahsediyor ve gayet tabii bir surette bir gün aynı şeyin kendisi için de mukadder olduğunu söyledikten sonra gayet sade bir tavırla şunları ilave ediyordu.

– Ben komiteciliğe başladığım sıralarda bir gün gelip Abdülhamit'in beni yakalatarak astıracağını düşünürdüm. Bunun için kendimi bu asılma işine alıştırmak istedim ve kendime âdet edindim. Ne zaman Makedonya'da bir komiteci asılacak olsa ben onun asılışını gider, seyrederdim. Bundan maksadım hem gözlerimi bu manzaraya alıştırmak, hem de asılırken en iyi duruşun hangisi olduğunu

tetkik etmekti. Şuna dikkat ettim ki insan ne kadar yüksekten düşerse o kadar çabuk tamamlanıyor!

Bu sözler bana o kadar tesir etmişti ki, "*büyüklerin tecrübelerinden istifade etmek*" isteyen genç bir politikacı saflığıyla, belki bu iş günün birinde benim de başıma gelir diye, bir müddet sonra Mahmut Şevket Paşa'nın katilleri asılırken ben de "*hem gözlerimi alıştırmak, hem de en muvafık vaziyeti tetkik etmek üzere*" birer birer karşılarına geçmiş ve tetkik etmiştim!..

İttihat ve Terakki devrinde hükümetlerin –yani kabinelerin– umumi vasıflarını tetkik etmek de bu devrin manasını anlamak bakımından hayli faydalıdır.

Kâmil Paşa ile birinci ve ikinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinelerini pek de İttihat ve Terakki hükümetleri olarak saymak doğru değildir; bununla beraber birinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi Kâmil Paşa'nınkine, ikinci Hüseyin Paşa kabinesi birincisine nispetle, İttihat ve Terakki'nin nüfuzuna daha fazla teslim olmuş hükümetlerdi ve bunların teşekkülü esnasında da, kabineye girecek azaların seçilmesi, gittikçe daha ziyade İttihat ve Terakki'nin tasvibi ile mukayyet oldu.[40]

O zamanlar, İttihat ve Terakki'nin içtimai ve siyasi bir rengi olmadığı gibi onun namına ve onun nezareti altında memleketi idare edecek olan hükümetlerin de muayyen bir renkleri yoktu. Ancak, mesela merkezi-umumiye mutavaat derecesi itibarıyla ölçüldüğü takdirde, birinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi Kâmil Paşa kabinesine, ikinci Hilmi Paşa kabinesi de birincisine nispetle daha ziyade "*İttihatçı*" birer hükümet olarak kabul edilebilirdi.

O zamanın zihniyetini ve hükümet teşkili hakkındaki telakkilerine dair bazı misaller gösterirsem, gerek devrin umumi zihniyeti ve siyaset kültürü, gerek İttihat ve Terakki'nin siyasi hayatı anlayışı ve rengi hakkında okuyucularımın daha toplu bir fikir edinebileceklerini zannederim.

Meşrutiyetin ilk hükümeti olan Sait Paşa kabinesi bir Abdülhamit hükümeti olduğu için onu bu noktadan mütalaa etmeyeceğim. Sait Paşa'nın daha ilk günlerde İttihat ve Terakki'yi ürkütmesi *Tanin*'in şiddetli hücumlarını üstüne çekmesini ve bu hücumlar arasında müh-

rü sadareti Abdülhamit'e iade etmesini mucip oldu. Burada yalnız şunu söylemeliyim ki Sait Paşa, o zamanki kanaatlere göre birinci meşrutiyetin ortadan kaldırılması hususunda en esaslı rolü oynamış bir Abdülhamit bendesi telakki edilirdi. Bunun bir devlet adamı için kabahat teşkil edip etmeyeceğini düşünmeye hiç kimsenin, hiçbirimizin vakti yoktu. Bizim için o zaman meşrutiyet bir vasıta değil, bir gaye idi. Abdülhamit devrinin insanlara hiç, hiç mi hiç nefes alma hakkı tanımayan sıkı istibdadı, hürriyet âşıkları olan bizleri, başka hiçbir şey görmeyecek ve düşünmeyecek derecede kör yapmıştı. O tarihten otuz sene evvel, Osmanlı İmparatorluğu daha çok karışık unsurlardan mürekkep olduğu ve Avrupai siyaset kültürü noksanı daha müthiş nispetlerde bulunduğu sırada eğer Sait Paşa, henüz Sait Bey olarak, memleketi meşrutiyetsiz idare etmeyi daha hayırlı görmüşse bunda isabet etmiş olmayacağını dahi düşünmek bizim gibi meşrutiyet ve hürriyet sekterleri için hatıra gelebilir şeylerden dahi değildi. O kadar değildi ki Sait Paşa'yı istifaya mecbur eden en ağır yazılar Hüseyin Cahit imzası ile neşredildi. Halbuki benim hocam, daha evvel Sait Paşa'ya karşı manen ve maddeten minnettar bir insandı. Şükran ve minnet hislerinin ne olduğunu bilen, Sait Paşa'dan vaktiyle, sırf gençliğine ve zekâsına meftuniyeti dolayısıyla, çok teveccüh ve hattâ memuriyeti itibarıyla yardım görmüş olan Hüseyin Cahit'in şimdi ona bu kadar şiddetle hücum etmesi için kendisince bütün o nevi hisleri susturacak mühim sebepler bulunması lazım gelirdi. O sebeplerin de bir tek sebebi vardı: Meşrutiyet! Madem ki Sait Paşa, birinci meşrutiyeti kaldırmaya çalışmakla maznun idi, şu halde düşürülmesi icap ederdi. Sonraları Sait Paşa, bütün bunlara rağmen gene Hüseyin Cahit'e karşı çok iyi hislerle mütehassis olduğunu gösterdiği zamanlar hocam da sırf "*edebiyatı cedide*" hareketinde kendisinin oynadığı rolü sevdiğinden dolayı ona ne dereceye kadar teveccüh göstermiş olduğunu hikâye ederdi. Fakat, dediğim gibi, ilk zamanlarda meşrutiyet sekterleri için bundan başka düşünülecek hiçbir şey yoktu.

Kâmil Paşa kabinesinin teşekkülüne gelince, bu hususta birkaç amil göze çarpar.

40 Bu konuda bkz. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, TTK, Ankara, 1996, IX, 40-75.

Bir kere Abdülhamit'in hükümet değiştirme an'anelerine göre ekseriya, Sait Paşa düştükçe Kâmil Paşa'nın, Kâmil Paşa düştükçe de Sait Paşa'nın sadarete gelmeleri icap ederdi. Bunun için evvela bu garip kaidenin tesiri vardır.

İkinci derecede Kâmil Paşa[41] o sıralarda gözden düşmüş vezirlerden biri bulunuyordu. Abdülhamit'in gözünden düşmüş olmak ta o tarihlerde büyük meziyetlerden biri sayılırdı. Gözden düşmenin sebebini aramak kimsenin hatırına gelmezdi. Üçüncü derecede, Kâmil Paşa az söz söyler bir ihtiyardı. Bu da onun derin bir adam olduğuna alametti. Az söz söylemek, mesela, söyleyecek sözü olamamaktan ibaret gelebilirdi; fakat bunu da düşünmeye pek lüzum yoktu. Onun yaman bir "*pirisiyaset*" olduğuna dair adeta umumi bir kanaat vardı. Esbabı mucibesi yalnız bir duygudan, bir histen ibaret olan bu garip kanaat, Kâmil Paşa'ya önceleri hayli ümitler bağlanmasının sebebi oldu. O zaman ne garip insanlardık! Bir ayağı çukurda olan böyle bir adam ne yapabilirdi? Kâmil Paşa'ya teveccühün son ve hepsinden mühim bir sebebi daha vardı: İngiliz siyasetine taraftarlığı! Madem Abdülhamit'in her yaptığı fena idi ve madem ki Abdülhamit Almanya ile dosttu, şu halde Kâmil Paşa da bir İngiliz dostu olarak en mühim adam oluyordu! Fakat, biraz sonra gördüm ki Kâmil Paşa meşrutiyetin düşmanı, Abdülhamit'in de dostudur. Hattâ İngiltere'nin de belki lüzumundan fazla dostu idi.

Hüseyin Hilmi Paşa

Hüseyin Hilmi Paşa'nın sadrazamlığı

Kâmil Paşa hükümeti 31 Marttan evvel, memleketin büyük bir fikir anarşisi ve bilhassa sözün ayağa düşmesi hadisesi içinde bulunduğu sıralarda düştü. Yerine gelecek biri arandığı zaman evvelce "*Vilâyatı selâse*"[42] müfettişi umumisi olarak Sela-

nik'te, nispeten daha hürriyetperverane bir rejim yapmış olan Hüseyin Hilmi Paşa hatıra geldi. Bu, evvelkilere nispetle daha genç, daha gürültülü, İttihat ve Terakki'ye daha yakın ve meşrutiyet prensiplerine karşı daha mülayim bir şahsiyet olarak görüldü. Ancak, efkârıumumiye denilen ve o zaman bizde pek tuhaf bir mantığı olan kafa, bu adamcağız için büyük bir kusur bulunuyordu:

– *Düz taban mıdır, nedir? diyorlardı, muvaffakiyetsiz, şeametli bir adamdır!"*

Nitekim, bilahare 31 Mart hadisesi vukua gelince, bunu Hüseyin Hilmi Paşa'nın düz tabanlığına atfedenler pek çok oldu! O zaman pek az insan vardı ki, bu hadiselerin şeametlilik veya şeametsizlikle değil, bunları idare eden dahili kanunlarla idare edildiğini takdir edebilsin. Hakikaten, Hüseyin Hilmi Paşa'nın talihi pek iyi görünmüyordu. Ancak, on sene içinde bir tek olsun talihli sadrazam çıkmadığına göre bu işlerde talihten başka bir kuvvet aramak lazım geldiğini sonraları efkârıumumiye yavaş yavaş öğrenmiş olsa gerektir.

Nazırlar nasıl seçilirdi?

Nazırların intihabına gelince, bunlarda da meşrutiyet usullerine göre, garip garip ölçüler vardı. Kâmil Paşa da, Hüseyin Hilmi Paşa da kabinelerinin azalarını hep yetişmiş ve o zamanın ıstılâhınca "*devri sabık*" zamanında mertebe mertebe yükselmiş "*Paşa*"'lardan ve "*Beyefendi hazretleri*"nden seçerlerdi. Seçerlerken bir gözüyle İttihat ve Terakki'ye, diğeriyle de vükelanın mümkün mertebe "*devri sabık*" pisliklerine karışmamış insanlardan olmalarına bakarlardı.

Bunlar arasında takip edilecek siyaset hususunda uzun boylu fikir mutabakatlarına bakmaya lüzum görülmez, bu sadrazamın tespit ve bunun İttihat ve Terakki tarafından kabul edilmesi bir kabine listesinin derhal meydana gelmesi için kâfi olurdu. İnkılabın meydana çıkardığı yeni adamlar hükümete girmiyorlardı. Eskilerden ise kime bir nezaret sandalyesi teklif edilse o hemen oraya oturmaya hazır bulunuyordu. Bunlar sandalyeye otururlar,

41 Kâmil Paşa'nın siyasal yaşamı ve İttihatçılarla ilişkileri üzerine bkz. Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrazam Kâmil Paşa'nın Siyasi Hayatı*, Ankara, 1954; krş. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "II. Abdülhamit Devrinde Kâmil Paşa", *Belleten*, 74 (1955), 203-245; Hikmet Bayur, "Yeni Bulunmuş Bazı Belgelerin Işığında Kâmil Paşa'nın Siyasal Durumu", *Belleten*, 137 (1971), 61-177.

42 Manastır, Selanik ve Kosova vilayetlerini kapsayan Makedonya denilen bölge.

sonra merkeziumumi onlara bazı ilhamlar yapar, onlar da, yarı anladıkları bu ilhamlarla işleri yoluna koymaya çalışırlardı.

Bununla beraber ikinci Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinden itibaren inkılaba ve İttihat ve Terakki'ye yer yer daha yakın şahsiyetler kabineye girmeye başladılar. Mahmut Şevket Paşa, Emrullah Efendi, Talat, Cavit, Hacı Âdil, Babanzade, Enver ve ilh... Fakat, bütün bu işler yavaş yavaş hükümetlerin teşkili esnasında takip edilecek siyaset hakkında müzakerelerde yapılmak usulü teessüs ediyordu. Mesela, Hakkı Paşa, kabine teşkili için sefir olduğu, Roma'dan İstanbul'a geldiği zaman, kabine teşkilini kat'i surette deruhte etmiş değildi. Sirkeci rıhtımına ayak basarken "*adil insan*" diye bir siyaset şiarı ortaya attı ve sonra bu şiarı o günkü siyasetin esası olarak kabul ederek onun üzerine bir taraftan merkeziumumi ve bir taraftan da seçeceği nazırlarla müzakere yaptı. Yeni unsurlara, gençlere nezaretler teklif etti. Galiba, Türkiye'de meşrutiyet usullerine göre kabine yapmak ve aynı usullere mümkün mertebe riayetkâr olarak hükümet yapan ilk sadrazam –ve o zamana kadar gelenlerin en genci– Hakkı Paşa idi. Fakat, o da "*kayıtsızlık*" ve "*genişkarınlılık*"la itham edilirdi.

Hakkı Paşa Kabinesi

İbrahim Hakkı ve Küçük Sait Paşa'ların kabineleri zamanında İttihat ve Terakki, dahili siyaset bakımından işleri daha güzel tutmuş görünüyordu. Hükümeti tedricen ve cesaret edebildikleri kadar süratle gençleştiriyorlar, milleti meşrutiyete hazırlamak için cidden büyük bir terbiye hamlesi yapıyorlardı. Ruh itibarıyla değilse bile, şekil ve kıyafet bakımından memlekette meşrutiyet var denebilirdi. Her iki Paşa da kabinelerini teşkil ederlerken bir dereceye kadar parlamentarizm merasimine riayet ediyorlar, her ikisi de meşrutiyeti sıkı tutmak hususunda itimatkâr, fakat eski devirden gelen menfaatleri bozulduğu için, muhalefete güzel bir tarla teşkil eden unsurlara karşı yumuşak ve insaflı davranıyorlardı.

Bu devirde hükümet teşkil edilirken her defasında hükümetin biraz daha ittihatçılaştırılmasına dikkat edilirdi. Bunun için İttihat ve Terakki kendisine doğrudan doğruya bağlı unsurlardan hangilerini kabineye ko-

yacaksa evvela buna dikkat eder, sonra da oradaki boşlukları, meslekten yetişmişlerden, yahut onlara yakın olanlardan doldurmaya giderdi. Bunların şahsen mümkün mertebe kuvvetli olmalarına ve İttihat ve Terakki'ye karşı hiç olmazsa mülayim bulunmalarına ehemmiyet verilirdi.

Mahmut Şevket Paşa'nın idaresi

Mahmut Şevket Paşa kabinesi hükümeti İttihat ve Terakki'ye bir adım daha yaklaştırmış oldu. Hem sadrazamlığı, hem de harbiye nezaretini alan Mahmut Şevket Paşa, İttihat ve Terakki'nin erkânından olmamakla beraber daha ilk zamanlarda cemiyet tarafını iltizam etmiş, sonra da hareket ordusunun başına geçerek cemiyetle açıktan açığa birleşmiştir. Bunun için onun kabinesine artık bir İttihat ve Terakki hükümeti gözüyle bakmak caiz olabilirdi.

Fakat, cemiyetin hükümete daha hakim ve daha sahip bir halde girmesi, ancak Sait Halim Paşa hükümeti ile başlar.

Sait Halim Paşa'yı,[43] zannedersem Talat Bey keşf ve icat etmişti. Sait Halim Paşa, İttihat ve Terakki'nin henüz sadrazamlığa kadar çıkmak istemediği bir zamanda, İttihat ve Terakki erkânının hükümet içinde istedikleri siyaseti rahatça takip edebilmeleri için en iyi bir unsurdu. İyi kalpli, fedakâr bir insan, tam manasıyla çelebi bir aristokrat, fakat, siyasette zayıf bir unsurdu. Talat Bey onun bu vasıflarını iyi bilir ve kendisini severdi. Bazen ondan bahsederken, içinde gizlediği bir şey bulunduğunu gösterecek tarzda gözlerinin gülen bir bakışı da hissedilebilirdi. Hatta, arada bir alayla karışık birkaç kelime ile de anlatırdı ki Sait Halim Paşa sadrazamlık, İttihat ve Terakki de hükümet ve siyaset yapmakla meşguldür. Hakikatte Sait Halim Paşa, İttihat ve Terakki'nin doğrudan doğruya, sadrazamlıkla beraber hükümeti tamamen eline alması zamanının gelmesi için atılmış son bir adım, son merhale olmuştu. Diyebilirim ki Talat Paşa, sadrazam olmaksızın sadrazamlık yapmış, yani Sait Halim Paşa'nın arkasını kendisine siper alarak onun ismi altında ve o bu rolden yoruluncaya kadar bir müddet bütün işleri idare etmiştir.

43 Sait Halim Paşa (1863-1921), Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunudur. Avrupa'da öğrenim gördü. Birinci Dünya Savaşı sırasında Talat Paşa'dan önce sadarette bulundu. Birçok eseri bulunmaktadır. 1921 yılında Roma'da Ermeniler tarafından öldürüldü. Bk. İnal, Son Sadrazamlar, XII-XIII, 1893-1932.

Mahmut Şevket Paşa

Ancak, Sait Halim Paşa'dan itibaren İttihat ve Terakki'de kabine unsurlarının toplanmasında yeni bir hususiyet göze çarpar: O zamana kadar kabineye, ister cemiyetten olsun, isterse meslekten yetişmiş yarı eski yabancı insanlardan bulunsun, daha ziyade kuvvetli şahsiyetlerin alınmasına ehemmiyet verilirken Sait Halim Paşa kabinesinden itibaren, kabineye gireceklerin daha ziyade, uysal, sessiz, yumuşak başlı ve her tarafa kolaylıkla yürümeye elverişli unsurlardan mürekkep olmasına itina edilirdi. Hatta, o zaman için hiç hatıra gelmeyen gençler bile nazırlığa getirildi. Bu, belki de o sıralarda artık kendisinde işleri kâmilen elinde toplamaya doğru bir cesaret hissetmeye başlayan Talat'ın, nazırdan ziyade parlamenter müsteşarla çalışmaya doğru meyledişinin ilk alameti idi. Bu noktada benim için, kat'i bir teşhis koymaya imkân yoktur. Fakat, o sıralarda "*gençleri yetiştirmek*" şiarı ortaya atılmış ve artık beş altı seneden beri hükümete girip çıkan İttihat ve Terakki erkânı kendilerini bu işlerde kâfi derecede tecrübeli ve kuvvetli hissettikleri için kendi yanlarında şimdi bir de tam acemileri, çırakları yetiştirmeye meyletmişlerdi. Zannedersem bu hususta her iki mülahazanın da tesiri olmuştur.[44]

Talat Paşa'nın sadrazamlığı bizzat üzerine aldığı zamandan itibaren bu meyil büsbütün kuvvetlendi. Bilhassa harbin işleri sıkıştırdığı bir zamanda kabinede daha sakin çalışmak arzusunun bu meyli kuvvetlendirmiş olacağını zannediyorum. Çünkü, bu sıralarda kabine içinde bazı sandalyelerin ayrıca sahipleri bulunmadığı ve bir nazırın iki sandalyede birden oturduğu da çok görülmüştür.

Hulâsa, İttihat ve Terakki hükümete yavaş yavaş ve korka korka girdi. Talat'ın lider sıfat ve salahiyetini alması ve bu sıfat ve salahiyetle bizzat bir hükümet teşkil edebilmesi için tam sekiz senelik bir tekâmül devri geçirilmek lazım gelmiştir. Bu müddet zarfında İttihat ve Terakki, hükümetlerde uzun boylu içtimai ve siyasi renk aramadı. Nasıl "*ben İttihatçıyım*" diyen, nasıl İttihatçı olduysa, sağlam ittihatçılığına az veya çok itimat edilen herkes de, yumuşak başlı, biraz zeki ve malumatlı olmak şartıyla nazır olabilirdi.

Fakat, işler, tecrübeden tecrübeye gittikçe ve İttihat ve Terakki'nin hükümetteki tarihi ilerledikçe, yavaş yavaş bazı noktalar da billurlaşıyordu:

İttihat ve Terakki hükümetleri içinde iki baş sivriliyordu: Talat ve Enver. Komitelerin biri sivil, öteki asker unsurları, bunlar, bütün İttihat ve Terakki tarihinde tedricen sivrildiler ve yükseldiler. Biri yavaş yavaş sadrazamlığa, öteki de yavaş yavaş başkumandanlığa kadar yükseldiler. Bu iki şahsiyet, zahiren el ele yürüyen ve aynı zamanda İttihat ve Terakki içinde "*kalem*"le "kılıç"ı temsil eden iki ferdi kuvvet, acaba, bütün işlerinde tamamen anlaşmışlar mıydı?[45] Ben bunu zannetmiyorum. Bunların aralarında, her ikisinin de zamanı gelmeden harice rengini vermekten çekindikleri bir şey vardı ve bu, daha muharebe başlarken hasıl olmuş bir şeydi. Bir husumet? Hayır. Bir husumet denemez. Fakat, Türkiye'nin harbe girmesinden itibaren bu iki unsur arasında bir ayrılışın, ilerde bunları karşı karşıya dahi getirecek olan bir vaziyetin ilk adımı atılmış olduğunu tahmin ediyorum.

Enver Paşa

Onunla ilk defa Edirne'de, son defa da Bakû'da görüştüm. Edirne'de görüştüğüm zaman, müstakbel şöhret fütuhatına giden bir kahraman idi; Bakû'da görüştüğüm zamanda, meğerse, Asya'nın göbeğinde bir sergüzeşte atılacak ve bu sergüzeştin manasız dalgaları arasında gömülüp tarihe karışacakmış.

İlk defa kendisini Hafız Hakkı ile birlikte Merkeziumumide görmüştüm ve bu, alelade bir takdim, birkaç kelime teatisinden ibaret bir aşi-

44 İkinci Meşrutiyet dönemi hükümetleri ve hükümet programları için bkz. İhsan Güneş, *İkinci Meşrutiyet ve Mütareke Dönemi Osmanlı Hükümetleri ve Programları*, Eskişehir, 1994.

Enver Paşa

nalık tesirinden ibaret kalmıştı. Münevver bir erkânıharp olan Damat Hafız Hakkı ile, arada sırada *Tanin*'e yazı yazması vesilesiyle hayli sık temaslarımız olurdu.

Enver Bey'le Edirne'de ilk uzunca konuşuşum Balkan harbi sonunda Edirne'nin istirdadı günü idi. Hareket başlamazdan evvel şark ordusu karargâhı Türk gazetecilerini Çorlu'ya çağırmış, sonra kendisi ile birlikte Babaeski'ye götürmüştü. Önümüzdeki Hurşit Paşa'nın kumanda ettiği kolordu Edirne üzerine yürüdü. Bunun erkânıharbiye reisi de Enver'di. Babaeski'de, bizim gazeteci arkadaşların bana bir oyun oynamak ve beni Babaeski'de bırakarak benden evvel Edirne'ye gitmek için bir komplo yapmak istediklerini haber alınca, henüz karargâhın gazetecilere ileriye hareket müsaadesi vermemiş olduğu bir sırada ben onlardan evvel davranmış, bir köy arabası bulmuş ve teşbihte hata olmaz, cebri bir yürüyüş yapan bir asker gibi, onları arkada bırakarak bana komplo yapanlardan bir gün evvel Edirne'ye varmıştım. Ordu Edirne'ye sabah girmiş, ben oraya akşamüstü varmıştım.

Arkadaşları atlattım

Doğruca askeri daireye gittim ve Enver Bey'i buldum. Erkânıharp reisinin odasına girdiğim zaman o, etrafında diğer arkadaşları ile harita üzerine eğilmişler, elinde bir pergel, yürüyüş esnasında katettikleri mesafeyi ölçüyorlardı. Ölçtüler, biçtiler, sonra askerlik tarihindeki seri yürüyüşlerle mukayese ettiler. Geçmiş gün, kilometrenin ne kadar olduğunu şimdi iyi hatırlayamıyorum, fakat neticede, şuna karar verildi ki Edir-

ne üstüne yapılan bu seri yürüyüş, askerlik tarihinin en seri hareketlerini yapmış olmakla maruf Napolyon'un yürüyüşlerine nispetle bir rekor teşkil ediyor. Bu kararın verilişi, bu yürüyüşü tertip ve idare etmiş olan erkânıharp reisine bir keyif verdi.

Yarın gazeteleri kendisinden sitayişle bahsettirecek iyi bir iş yapmış olmaktan memnun, yorgun ve tozlu çehresini bana çevirerek ve iltifatkârane ayağa kalkarak elini bana uzattı ve yer gösterdi.

Gazeteciler hakkında karargâhla yaptığı muhabereye nazaran, benim o gün orada oluşum hayretini uyandırmıştı. "*Nerede arkadaşlarınız? Hani yarın gelecektiniz?*" diye sordu. Kendisine izahat verdim. Hem karargâhın elinden kaçtığımı, hem de beni atlatmak isteyen meslektaşları atlattığımı anlattım, benim kendi sahamdaki bu beceriklice sergüzeştim hoşuna gitti; güldü ve sonra, galiba kendisinin de böyle bir hayli sergüzeştini bir lahza gözünün önünden geçiriyor olacaktı ki, biraz daldıktan sonra tekrar kendine gelerek:

– Hoş... dedi; *askerlikte de böyledir: Kim teşebbüsü elinden bırakmazsa o kazanır!*

Zannedersem, bu talihsiz kumandanın bütün hayatı, sergüzeştlerle dolu olan bütün askeri ve siyasi hayat tarihi aynı düstur ile hulasa edilebilir. O teşebbüsü elinde tuta tuta yükseldi ve gene aynı tarzda düştü. O gün bana Edirne'deki askeri dairenin küçük bir odasında, söylediği bu sözü, onun söyleyiş tarzını, gözlerinin parlayışını, çehresinin ifadesini hiç unutmam. Çünkü, o tarihten sonra ne zaman onu gördüm, onunla konuştum, ondan bahsedildiğini işittim ve sonra, onun Asya çöllerinde düşüp gitmesini takip eden seneler arasında, ne zaman gözlerimi arkaya çevirdimse onun hayatını hulasa eden bu askeri "Maksim"i, bu düsturu ve onun söyleyiş tarzını hatırladım!

Bakû'daki mülâkatım

Kendisi ile son defa da Bakû'da Türk sefarethanesinde görüştüm.[46] O gün Moskova'dan Tiflis'e dönüyordum, o da Bakû'ya gelmiş, Efganistan'dan Moskova yolu ile Almanya'ya gidecek

45 İttihat ve Terakki'nin orduyla ilişkileri konusunda bkz. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks Politics, the Military and Ottoman Collapse*, Londra-New York, 2000.

46 Muhittin, anılarının sonuna doğru aynı konuya yeniden dönecektir. Enver Paşa için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Remzi, İstanbul, 1970, 3 cilt.

olan Cemal Paşa'yı Taşkend'de karşılamak üzere, vapura binecekti. Gayet sıkı bir gizlilik içinde seyahat ettiği için hiç kimse ile temas etmiyordu. Benim geldiğimi haber alınca görüşmek istemiş. Kapandığı odaya girdim. Ayağa kalktı, beni kucakladı, öptü, öpüştük. Aramızda böyle bir kucaklaşmayı icap ettirecek bir samimiyet yoktu. Onun gösterdiği bu muamele biraz hayretimi mucip oldu ve bende biraz da rikkat uyandırdı.

Padişah ve halifenin damadı olmuş, dünyanın büyük askeri şöhretlerinden birine malik bir orduya kumandanlık etmiş, şarkın mühim bir inkılap hareketinde mühim bir rol almış, hulasa büyük bir vukuata karışarak tarih sahnesinde birinci roller almış olan bu henüz sönmeyen enerji o gün gene bir başka teşebbüse gidiyordu. Batum'da iken bir kayığa binip, Anadolu sahillerine çıkmak ve Elbe adasından dönen Napolyon gibi, askerlerin karşısına geçip "*işte geldim!*" demek isteyen teşebbüsünü, oradaki yakın dostları kırmışlardı. Galiba, biraz onlara dargın ve biraz da sahnesiz kalmış baş aktör olmaktan meyus, halinde bir ağırlık, gözlerinde bir bulut, tavrında bir sinir yüklülüğü, bir "*amballement*"ı vardı. Harp esnasında bize biraz uzaktan ve yukardan bakmaya alışmış olmasına mukabil o gün bana çok iltifat gösterdi. Anadolu'yu rahat bırakmak ve tarihin ezdiği bizler için Türkiye'nin yeni doğurduğu enerjinin [Mustafa Kemal] muvaffakiyetine bir kenardan dua etmekten başka bir vazifemiz olmadığını söyleyerek kendisini biraz soğuk, gözlerini başka bir dünyaya ve başka bir anlayışa doğru çevirmek istediğim zaman, bana, inanmayan insanları baştan savma "*evet*"leri ile mukabele etti. Bir buçuk, iki saat kadar konuştuktan sonra da, manasız bir hareket içinde düşüp gittiğini öğrendik.

O gün, o bir daha gelmemek ve dönmemek üzere Taşkend yolunu tutarken ben onun asıl maksat ve hedefini bilmiyordum. Meğerse, dalgınlığı, çehresindeki bulut manzarası ve nihayet bana karşı mûtat ölçü haricinde gösterdiği samimiyet, hep onun içindeki mühim kararın eserleri imiş. O, zahirde Cemal Paşa'yı Taşkend'de karşılamak için gidiyormuş, hakikatte asıl maksadı bir hareket yapmak imiş. Bunu sonradan öğrendim.

Enver Paşa teşebbüste ifratın kurbanı oldu

Zannedersem, İttihat ve Terakki'nin yakınlarından onu en son gören ben oldum ve onun da en son gördüğü bendim. O gün gördüğüm çehre, o tarihten sekiz sene evvel Edirne'de gördüğüm erkânıharp reisinin çehresinden büsbütün başka idi. Teşebbüsü bir türlü elinden bırakmak istemeyen bu gözü pek enerji, teşebbüslerinin zamanlarını ve istikametlerini iyi tayin edememek gibi talihsizliğin kurbanı olmuştur.

Bence tarih adamlarının talihsizliklerini, mukadderata hakim bir kuvvetin tayin ettiği akıbetler değil, bizzat kendileri yaparlar. Teşebbüste ifrat, onların felaketlerinin başlıca amilidir. Kim teşebbüsün zamanını, ölçüsünü, istikametini tayinde isabet gösterirse o muvaffak olur. Kim teşebbüste ifrattan sakınmayı, zaman zaman teşebbüs hamlelerini biraz da başkalarına bırakmayı iyi bilirse, onun için teşebbüste hayır vardır. Bunu yapamayanlar, inatla teşebbüsün ipini çekmekte ısrar edenler, mutlaka mağlup olmuşlardır.

Bence Enver'in tarih içindeki mağlubiyetini bu noktada aramak lazımdır.

Enver Bey'le Edirne'de ilk defa olarak uzunca konuştuğum gün gayet bariz surette anlıyordum ki o ordu ile yalnız Edirne'ye kadar gelmiştir, fakat, siyasette orada kalmak fikrinde değildir; daha ileri, kabil olduğu kadar ileri gidecektir. Mesela, alelumum, askeri kaidelere göre, harp zamanında bir gazetecinin umumi karargâhtan izin almaksızın ileri giden bir kıt'anın peşine takılıp oraya gelivermesi hoş görülmemek icap ederken o benim gelişimi hoş görmüş, benimle uzun uzadıya konuşmaya, bana hareket hakkında izahat vermeye, hattâ benimle beraber yemek yemeye vakit bulmuş, sonra da yazdığım telgrafı telsizle İstanbul'a çektirmişti. Gazeteci bu gibi hareketlerin manasını iyi anlar. Bunun için, bir müddet sonra Enver Bey, Enver Paşa olup harbiye nazırlığına geçtiği zaman ben hiç hayret etmemiştim.

Enver Paşa'nın gayesi

Hakikat şöyle idi ki Enver Paşa, Napolyon gibi, kendisine büyük bir istikbal yapmak istiyordu. İttihat ve Terakki hareketine girdiği günden

mi başlar, yoksa bu fikir ona sonradan mı gelmiştir? Bunu bilmek benim için kabil değildir. Fakat, sivil politikacılar arasından Talat Bey nasıl yavaş yavaş reyleri etrafından toplayarak yukarı doğru çıkmış ve İttihat ve Terakki'nin sivil lideri olmuşsa Enver de, aynı suretle, yavaş yavaş yukarı çıkarak orduyu ele almış ve bu suretle İttihat ve Terakki'ye hakim bir kuvvet olmuştur. Eğer, farzı muhal olarak, biz Cihan harbini kazanmış olsaydık, onun asıl hakimiyetini o zaman görecektik.

Hakimiyetin yavaş yavaş onun eline geçişi söyle olmuştur:

Enver Paşa hakimiyeti eline nasıl aldı?

İttihat ve Terakki, memleket içinde, kendisini tutacak bir halk kitlesi bulamadığı için ordu kuvvetinden başka dayanacak bir yer kalmadığına kanaat getirdiği gün bütün kuvvetiyle orduyu eline almak ve onu yeniden tanzim ve teşkil edip bununla memleketi tutmaya karar vermişti. Bu işi bir kere Mahmut Şevket Paşa ile yapmak istedi. Sonra İzzet Paşa ile tecrübe etti. Her iki tecrübede hem merkeziumumiyi, hem de Enver'in tarafında toplanan genç zabitler zümresini tatmin edemediler. Bilhassa Mahmut Şevket Paşa'nın katlinden sonra İttihat ve Terakki kendisine ordu içinde o derece yakın ve onun kadar nüfuzlu birini daha bulamıyordu. Bunun için gençler istettiler, o istedi ve Enver de harbiye nazırı olarak genç arkadaşlarını etrafına toplayıp orduyu gençleştirmeye ve yeniden tesis ve teşkile teşebbüs etti.

İttihat ve Terakki için, yeni, kuvvetli ve iyi disiplinli bir ordu yapmak, Balkan muharebesinden sonra artık en müstacel ve mübrem bir zaruret olmuştu. Vâkıa, Rumeli'nin imparatorluktan kopup gitmesi ile gayri Türk milletler meselesinin bir kısmı kendiliğinden halledilmiş oluyorduysa da gene öte tarafta aynı mahiyette yeni yeni meseleler ayaklanıyordu. Ruslar, Ermeni meselesini ellerine almışlardı. Fransa, İngiltere, İtalya'nın da türlü türlü hesapları olduğu görülüyor ve bu hesapların hareket ve faaliyet halinde bulundukları pek güzel hissediliyordu.

Ordunun günlük siyasetle meşgul olması bir memleket için en büyük felakettir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniçerisi, Roma'nın Pretorienleri, Abbasiye saltanatının Türklerden mürekkep orduları gibi, hüküm-

dari, yani yüksek otoriteyi zayıf bulduğu zaman siyasete karışırlardı. Nizamı ceditten sonra bir aralık Osmanlı ordusu siyasete karışmamıştı. Abdülhamit'in son zamanlarında ordu, İttihat ve Terakki ile beraber siyasete karıştı ve bu hal bir müddet devam etti. Bu siyaset ordunun başına Enver Paşa ile arkadaşlarını çıkarmaya kadar gitti, fakat, onlar oraya geçtikten sonra tedricen orduyu siyasetten çektiler. Ondan sonra ordu siyasete karışmadı, fakat onun siyasete karışmadığı nispette de memleket ve hükümet nüfuzu Enver Paşa'nın eline geçmeye başladı.

Yukarıda anlattığım gibi, ben Enver Paşa'yı az tanırım. Kendisi ile yukarıda naklettiklerimden başka, harp esnasında topu topu iki defa daha görüştüm ve bir defasında Türk gazetelerine Almanya'dan gelen kâğıtlar için o zamana göre ileriye gitmiş sayılan bir münakaşa yaptım. Bunun haricinde kendisini bazen fırka içtimalarında, bazen de kongrelerde söz söylerken dinledim. Onun şahsiyeti hakkında edindiğim fikir şudur ki, İttihat ve Terakki'nin sivil lideri Talat, fani ihtiraslardan ne kadar uzak idiyse o da kendisini bu fani ihtiraslara o kadar çok kaptırmıştı. Şöhret istiyordu; hakim olmak istiyordu; günün birinde devletin bütün idaresini eline almak istiyordu.

Enver ve Talat'ın ayrı düşünceleri

Bunun içindir ki harp kaybedilip başlıca İttihatçılar İstanbul'u terkedince Enver Paşa ile Talat Paşa derhal yollarını ayırdılar. İleride harpten nasıl çıktığımızı anlattığım zaman etrafi ile hikâye edeceğim veçhile Talat Paşa kendisi ile onun arasındaki ahlak ve gaye farklarını nihayet anlamıştı. Onun için İstanbul'dan hep beraber vapura bindikleri günden itibaren eski başkumandanla talihsiz sadrazamın yolları ayrılmıştı. Öküz ölünce ortakların ayrılacağını söyleyen Türk darbı meseli bu ayrılışı ifade için tam yerinde kullanılacak bir sözdür.

O kadar ayrıldılar ki evvela biri şarka, diğeri garba gittiler. Sonradan Talat, Ankara'daki Milli Mücadele hükümetinin varlığını derhal kabul etti, ona karşı hiçbir hak iddiasını düşünmedi, bilakis kendisini yalnız vazife ile mükellef bildi. Buna mukabil Enver Anadolu işlerine müdahale teşebbüslerinde bulundu. Düşmanla pençeleşen ve henüz her türlü teş-

kilat kuvvetinden mahrum, yoksulluk içinde yeniden yeniye bir ordu yapmakla meşgul olan bu insan kuvvetinin üstündeki hamleyi düşman karşısında rahat bırakmak lüzum ve zaruretini takdir edemedi.

921 Ağustosunda Moskova'ya gittiğim zaman o sıralarda onun orada bir nevi karargâh kurmuş olduğunu gördüm. Bu karargâhta yatıp kalkan Reşit Kaplanof, şimdi Kafkas asilzadelerinden ve Azerbaycan nazırlarından kıymetli bir Türk –ki İstanbul'da tahsil yapmış ve bir aralık da *Tanin*'de çalışmıştı– bana Enver'in Batum'a gittiğini ve sezdiğine göre Anadolu'ya geçmek istediğini söylediği zaman fena halde canım sıkılmıştı. Moskova'da o zaman menkûb olarak oturan ve genç fikirli, ilim sahibi, iyi ahlaklı ve görür gözlü bir Türk olmak hasebiyle görüşüne çok itimat ettiğim Reşit Kaplanof bana o sıralarda Enver Paşa'nın çok müteheyyiç olduğunu, kuvvetli bir ihtirasın pençesinde her türlü manasızlıkları yapabilir ruhi bir vaziyette bulunduğunu anlatmış ve ikimiz de müteessir olmuştuk.

Doktor Nazım'a yazdığım mektup

Enver'in Moskova'dan Batum'a, icabında, Anadolu'ya geçmek niyeti ile gitmiş olduğunu anladığım zaman Batum'da kendisi ile beraber bulunanlar arasında en iyi tanıdığım Doktor Nazım'a hitaben, bir mektup yazmaya lüzum hissetmiştim. Bu mektupta İttihat ve Terakki'nin tarihi vazifesinin bitmiş olduğunu izahı ile onları Moskova'ya avdet tavsiye ediyordum. Hattâ kendilerini tamiri kabilsiz bir hataya düşmekten men için güya başka tarzda bir çalışma yolu varmış da onu anlatacakmışım ki umumi kelimelerle bazı şeyler de ilave etmeyi ihmal eylememiştim. Enver'le bilahare Bakû'da konuştuğum vakit doktorun benden böyle bir mektup aldığından haberi olmadığını ve daha sonra da bir aralık Batum'da Halil Paşa[47] ve Küçük Talat'tan[48] öğrendiğime nazaran benden böyle bir mektup almadıklarını söylediler. Enver bana "*sizden mektup geldiğini bilmiyorum. Fakat bütün bu işlerde arkadaşlarla fikir birliği olmadan herhangi bir teşebbüste bulunmanın doğru olmayacağını bildiğim için ben de esasen, zaruret halinde yapılan böyle bir "yardımdan" sarfı nazar ettim. İnşallah, bademe hep arkadaşlar, tam bir fikir birliği hareket ederiz*" demişti. Hatta, bu sözlere bana karşı iltifatkâr kelimeler de ilave edip bademe hep birlikte çalışmak müyesser olmasını temennilerini ilave etmiş

olmasına rağmen, o zaman çok güzel hissetmiştim ki bir türlü boş duramayan bu enerji, Batum'da kendisinin bütün teşebbüs kuvvetlerini kırmış olan dostlarına karşı içinde bir dargınlık hissediyordu. Birkaç hafta sonra Batum'da gördüğüm dostlardan öğrendim ki o, hakikaten Batum'dan dargın olarak ayrılmış ve bu defa tamamen başlıbaşına, bütün kâr ve zararı kendisine ait olmak üzere yeni bir "teşebbüse" atılmak fikriyledir ki yola çıkmıştır. O zaman Bakû'da iken bana söylediği sözlerin daha ziyade beylik kelimelerden ibaret olduğunu anlamıştım.

Enver baskıncıların başında

Enver'in tarihi şahsiyetini daha canlandırmak üzere verdiğim bu tafsilattan sonra ona ait olarak ağızdan ağıza bazı haberler aldık. Günün birinde Enver Taşkend'den kaçıyor, Türkistan'da o sıralarda büsbütün şiddet kesbetmiş olan "Basmacılar" hareketinin başına geçiyor. "Bacmacılar" bizim şivemizce "Baskıncılar"dır. Bunlar yarı siyasi ve yarı yağmacı çetelerdir. Bunlara dayanarak Asya'da bir Türklük hareketine kalkmak, neticesiz bir sergüzeşte atılmaktan başka bir şey değildi. Bolşevikler bu harekete karşı hemen tedbirlerini aldılar ve bir müddet sonra işittik ki günün birinde onu pek başıbozuk bir kuvvetin başında, dar bir sahada sıkıştırmışlardır. Son dakikada yanında bulunmuş olup kaçmaya muvaffak olan ve bir aralık Bakû'dan geçen bir Türkten bir hayli zaman sonra öğrendik ki Enver Paşa her taraftan kuşatılıp da kendisini çeviren ateş arasında kurtulma ümitlerinin kalmamış olduğunu görünce birdenbire siperden çıkıp kendisini mitralyöz ateşi içine atmıştır.

Enver'in noksanları

İşte, "*teşebbüslerinin*" zamanını, istikametini ve nispetini tamamen tayin edemeyen bu enerji böyle söndü. Bir Türk sıfatıyla ben onun için daha şerefli bir akıbet dilerdim. Bilhassa misafir olarak yaşadığı bir memlekette, kendisine misafirperverlik göstermiş olanlar aleyhine yaptığı bu teşebbüs onun için şeref verici bir hareket olmamış ve bu bakımdan biz Türklerin canımızı sıkmıştır.

47 Halil Kut.
48 Talat Muşkara.

Bütün bu hareketlere baktıktan sonra ben onun tarihi şahsiyetini daha iyi görüyorum: Onda kuvvetli bir yükselme ihtirası vardı. Bu, tarih adamları için o kadar fena bir duygu değildir; fakat, bu duyguyu memnun edebilmek, yani muvaffak olmak için, bu ihtirasın yanıbaşında, onun bütün hareketlerini tanzim ve idare edecek iyi görür gözlere, iyi ölçüp biçer bir kafa bulunmak icap eder. Onda noksan olan şey de bu idi. Belki küçük hareketleri ve göze görünen hedefleri iyi görüyor, iyi idare biliyordu. Hareket büyüdüğü ve hedefler uzaktan görülmez hale geldiği zaman, sırf bu hırsın verdiği enerji ile ileri atılıyor ve ekseriya mağlup oluyordu. Cihan harbinin idaresinde de, zannedersem, aynı kusurları yapmıştır.

Kendisini yok yere feda eden bu Türk enerjisinde zekâ yok değildir. Fakat, onda tarihin büyük insanlarını yaratan ihtirasları muvaffakiyete götürecek yegâne kuvvet olan geniş ve vazıh görüş, ve icabında ihtiraslara tahakküm edecek zekâ kumandası yoktu. Objektif ve realist değil, sübjektif ve hayali kuvvetli bir insandı.

Ben, tanıyabildiğim kadar, kendisini böyle gördüm.

İşte, İttihat ve Terakki, tarihinin orta devresinde böyle bir enerjinin ve "*teşebbüsü daima kendi elinde tutmak isteyen*" askerin kumandası altına giriyordu. Enver Bey Paşa olduktan ve harbiye nezaretine geçtikten sonra artık İttihat ve Terakki onun emrivakilerini takip edecekti. Zannedersem İttihatçılığın ilk devrinde daha ziyade yumuşak başlı, fedakâr, cesur olmakla kendisini muhitine sevdirmiş olması ondaki bu seri yükselişe yardım etmiştir. Fakat, yükselinceye kadar yumuşak başlı görünen bu şahsiyet kuvveti eline aldıktan sonra kolay kolay idare edilir bir insan olmadı.

İttihat ve Terakki onunla ordu yapıp memleketi tutacaktı. Filhakika o bir ordu yaptı, fakat İttihat ve Terakki'yi kendisi tuttu ve onu istediği tarafa sürükleyip götürdü. Benim görüşüm, benim kanaatim budur.

İttihat ve Terakki'nin ne olduğunu, rengini, mahiyetini anlamak için uğraşan bir tetkik gözü, Enver Paşa'nın harbiye nazırlığı devrine geldiği

zaman birdenbire orada durmaya mecburdur. İttihat ve Terakki'nin o zamana kadar boş duran bayrak direğine nihayet Enver Paşa kendi bayrağını çekti. Fikir tarafından, liberaller, sosyaller, demokratlar, yahut feodaller; şahıs tarafından merkeziumumi azaları, Talat Paşa'lar, yahut cemiyetin içinde ilk zamandan beri en faal rolü oynamış diğer unsurlar, hiç kimse bayrağını bu direğin tepesine kadar çıkaramadı.

İttihat ve Terakki camiası Enver'in bayrağını kendi eliyle o direğin tepesine kadar çıkardı ve onu oraya kendi eliyle asarak sallandırdı. Tarih, başka istinat kuvveti olmayan imparatorlukta ordu ile İttihat ve Terakki'yi birbirine karıştırmıştı. Enver bu birleşmeyi son haddine kadar götürerek tamamladı, fakat, birleştirdikten sonra da onu kendi eline aldı ve "*teşebbüsü*" daima elinde tuttu.

İttihat ve Terakki'nin siyaseti

İttihat ve Terakki'nin manasını anlamak için onun dahili ve harici siyasetini de ayrıca tetkik etmek lazımdır.

Avrupa'da hiçbir memleket yoktur ki o zamanki Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu derecede dahili ve harici siyasetleri birbirlerine bu kadar sıkı olarak bağlanmış olsun. Uzun zaman, hatta, İttihat ve Terakki devrinin bütün devamı müddetince bu siyaset birbirine bağlı yürüdü. Bunun sebebini anlamak kolaydır: Osmanlı İmparatorluğu, tarihinin son devrinde Avrupa'nın mutlaka parçalamak ve kısım kısım yutmak istediği bir memleketti. Balkanların küçük milletlerinden başlayarak Avrupa'nın en büyük milletlerine kadar bir çoğunun Osmanlı İmparatorluğu ile görülecek hesapları ve İmparatorluktan alınacak parçaları vardı. O zamanki istilahlara göre "*Düveli sittei muazzama*," yani altı büyük devlet, Osmanlı İmparatorluğu karşısında altı büyük siyaset temsil ederlerdi: Rusya sıcak denizlere inmek ister; İngiltere['nin siyaseti] Rusya'nın sıcak denizlere inmesine mani olmak, imparatorluğun bir parçasını bizzat yutmak ve öteki parçalardaki nüfuzu sayesinde Avrupa muvazenesini kendi lehinde inkişaf ettirecek siyaset oyunlarını ileri götürmeye çalışmaktır. Almanya'ya gelince, Berlin'den Hindistan'a doğru uzanıp giden iktisadi bir kolonizasyon planının peşine takılmıştır. Bu plan aynı zamanda günün bi-

rinde İngiltere ile Rusya arasında herhangi bir birleşmeye mani olacak bir Alman nüfuz mıntıkası yapmayı da gözüne koymuştur. Avusturya-Macaristan bir taraftan Balkanlara doğru hulul fikrindedir. Bu, kendisine Rusya'ya karşı durmak için de lazımdır. *Drag nach Osten* [şarka doğru hulul] siyaseti denilen şey budur. İtalya, o zamanlar henüz yeni kuvvetlenmekte olan bir devlet olmakla beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası üzerinde hak iddiasından hali kalmaz. Bütün bu devletler, bu miras meselesiyle ya doğrudan doğruya, yahut bilvasıta meşguldürler. Bunlar bu işlerde bizzat hulul siyasetini gözetirler; yahut, başkalarının hululüne mani olmaya çalışırlar; yahut da bu işleri, Avrupa muvazenesindeki oyunları için koz olarak kullanmak isterler.

Bunlardan sonra, küçük Balkan milletleri gelir. Bunlar bir taraftan Osmanlı hükümeti ile, bir taraftan da kendi aralarında mücadele ile meşguldürler. Osmanlı İmparatorluğu parçalandığı zaman yapılacak paylaşmayı hazırlama noktasından birbirlerine karşı hasım, fakat imparatorluğu yere sermek hususunda, aralarında müttefiktirler. Makedonya'da her milletin ayrı bir komiteciliği vardır; her komite evvela imparatorluğa, ondan sonra da öteki komitelere karşı kurulmuştur.

İşte hariçten dahile doğru bakıldığı zaman Osmanlı İmparatorluğu bu vaziyettedir. Dahilden harice doğru bakıldığı zamanda görülür ki imparatorluk içinde yaşayan muhtelif milli varlıkları ayrı ayrı birer başka tarafa dönmüştür. Herkes ayrılmak ister. Orta yerde, hariçte bir himayecisi olmayan, hariçle alacağı, vereceği bulunmayan yalnız bir Türk vardır. Yahudinin bile bir davası vardır. Siyonizm. Kürdün, Asurinin, Dürzinin bile davaları vardır. Fakat, bütün bu davaların yanıbaşında bir de sınıfi meseleler vardır: Memleketin merkezden uzak mıntıkalarında kuvvetli bir Derebeylik rejimi hüküm sürer. Bu rejimde Bey, yalnız Beyliğini düşünerek her tarafa yürür. Kim fazla para verirse, kimin kılıcı kuvvetliyse onunla beraber olur. Bu, onlara atalardan gelmiş bir siyaset usulüdür.

İşte, İttihat ve Terakki böyle bir memleketin içinde doğdu ve nüfusunun yarısı Türkse yarısı da bütün bu unsurlardan mürekkep bulunan bir memleketi, bütün nüfusa aynı siyasi hakları veren ve onları aynı siyasi haklarla karşı karşıya koyup meşrutiyet ve demokrasi yoluyla idareye

kalkıştı. İnsanların azimler ne olursa olsun muhali tecrübe etmeye hakları yoktur. İttihat ve Terakki muhali tecrübe etmek istedi, eğer bu hata ise, tarihi bir zaruretin içinden çıkmış gayri kabili içtinap bir hareket değilse, onun bütün hatası ve bütün hatalarının menşei buradadır.

İttihat ve Terakki, sırf harici tazyikin arttığı bir devirde, sırf bu tazyike karşı koymak, yani harici düşmanla uğraşmak üzere meydana çıkmıştı. Zannediyordu ki bütün kabahat Abdülhamit'te ve onun istibdadındadır. Halbuki Abdülhamit ve istibdadı ortadan kalkınca İttihat ve Terakki birdenbire gördü ki düşman hariçte değil dahildedir: Bizzat imparatorluğun bünyesi kendi kendisinin, ve netice itibariyle de, onu kurtarmak isteyen İttihat ve Terakki'nin düşmanıdır.

İttihat ve Terakki inkılabı ile birlikte bütün bu düşman âlemin imparatorluk aleyhindeki edebiyatında da büyük bir değişiklik oldu: O zamana kadar Osmanlı İmparatorluğu belasından mustarip oldukları iddia edilen muhtelif milletler, Abdülhamit'in istibdadından şikâyet ederler ve onların hamileri şeklinde görünen yutucu devler de aynı nakaratı tekrar ederlerdi. İnkılaptan sonra Abdülhamit'in ismi kalktı, yerine İttihat ve Terakki ismi geldi. O zamana kadar, şikâyet ve gürültü memleketin haricinde cereyan ederken inkılap bu gürültüyü hudutlardan içeri çekti ve onu alıp evvela Ayasofya'daki mebusan dairesine, sonra Çırağan ve daha sonra da Fındıklı sarayına naklederek, her türlü kontrolün haricinde söz söylemeye salahiyet verdi.[49]

Herkesin imparatorluktan yapılacak bir şikâyeti vardı. Yalnız, bu imparatorluktan bizzat en büyük zulmü görmüş olan Türklerin ağız açmaya hakları yoktu. Çünkü sultanların ilk tohumları Türktü. Bu ilk Türk tohumunun altı asırlık bir tarih içinde hangi tarlalara ekilip nihayet ne hale geldiğini düşünen bile yoktu. Bizzat saray da o dakikada Türkün düşmanı olmuş gibiydi.

O, hiçbir şey düşünmüyor, yalnız saltanat istiyordu; bunun için hatta, bir aralık Hünkâr iskelesi muahedesini dahi imzalamak istemişti. Nitekim, gene bunun için bilahare Sevr muahedesini de imzalamıştır.

49 Osmanlı Mebusan Meclisi İkinci Meşrutiyet'te seçimlerden sonra, Ayasofya'ya yakın Adliye binasında toplandı. Daha sonra ise Fındıklı'ya taşındı. İlk Mebusan Meclisi ise 20 Mart 1877'de Dolmabahçe sarayında törenle açılmış, çalışmalar ise Ayasofya civarında, eski Darülfünun binasındaki dairelerde yürütülmüştür. Bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara, 1962, VIII, 232-233.

İşte, İttihat ve Terakki, en büyük hatayı burada irtikâp etmiştir. Onun tarihi gafleti ve bu gafleti doğuran saflığı buradadır: O zannetti ki bu halde bulunan imparatorluğu kurtarmak için meşrutiyet ilan etmek kâfidir. Meşrutiyetin ilanı bütün bu husumetleri durduracaktı. Halbuki ötekiler, "*düveli sittei muazzama*" kös dinlemiş şeylerdi. Bu inkılaptan memnun olmak şöyle dursun, ihtizar halindeki bir hastayı canlandırmak, onda hiç olmazsa ihtizarı uzatacak bir şırınga tesiri yapmak itibariyle, bunu yapmasından dolayı İttihat ve Terakki'ye kızdılar düşman oldular. Bunun için, Abdülhamit devrinde işler sessiz sedasız cereyan ederken meydana meşrutiyet çıkınca, hareket de belki on misli kuvvet ve kesafet kazandı. İçeriden de, dışarıdan da Osmanlı İmparatorluğu'na ve onu canlandırmak isteyen İttihat ve Terakki'ye karşı hücum şiddet kazandı.

İşte, İttihat ve Terakki'nin bütün dahili ve harici siyaseti bu tarihi hareketin devir sahası içinde cereyan etmiş, bütün yapılan şeyler, şu yukarıda tasvirine çalıştığım kuvvetlerin tesir ve tazyikleri altında yapılmıştır. Kendisine karşı ilk hücum Bosna-Hersek ve Şarki Rumeli meseleleri ile Avusturya-Macaristan'dan ve Balkanlardan geldi.

O, buna geçmiş hesapların tasfiyesi adını takarak aldırmadı. İkinci hücumu bizzat saray yaptı: o da Rumeli'den hareket ordusunu getirerek bunu ezdi. Ondan sonra da meşrutiyet ve ittihadı anasır diye tutturduğu siyasette devam ve sebata çalıştı ve bununla müşkülatı bertaraf edebilmeyi ümit etti. Fakat, sonraları onun yapmak istediği şeyleri sıkı tutmaya ve yapmaya başladığı görülünce de isyanların ve muharebelerin tevali ettiği görüldü. Birkaç tane küçük dahili harp, iki tane de harici harp yaptı. Bütün bunlar hariçten gelen şeylerdi ve İttihat ve Terakki de bunlara karşı memleket içinde mümkün olan bütün kuvvetleri toplayarak mukavemet etti.

İttihatçılar zamanında Prens Sabahattin'in ademi merkeziyet fikri

Bu ahvale karşı takip edilecek başka bir dahili siyaset usulü var mıydı? Yarım kanlı bir prens, Sabahattin de Türkiye'de ilk ve son defa olarak böyle bir usulden bahsetmiştir.

O zamanki insanların bizdeki hakikatleri bırakıp gözlerini, nasıl göklere çevirdiklerini ve hakikatleri orada aradıklarını anlamak için İttihat ve Terakki meşrutiyetçiliği nasıl bir misal ise, Türkiye de onunkine muhalif olan diğer bir siyaset fikri de gökteki hakikatleri ararken ayaklarının altındaki uçurumu görmeyen âlim gibi, Sabahattin de "*ademi merkeziyet*" nazariyesiyle büsbütün başka bir yoldan gidiyordu.

O zamanlar, Sabahattin'in[50] de hariçten alınmış veya saraydan verilmiş bir ilham ile hareket ettiği hakkında tevatürler vardı. Fakat, ben onun zaten çok hararetli ve devamlı olmayan faaliyetinde bu fikri teyit edecek hiçbir şeye rastgelmedim.

Meşrutiyetin ilanından bir müddet sonra, Sabahattin İstanbul'a geldiği zaman İttihat ve Terakki'ye muhalefete geçmiş veya geçmeyi tasarlamış olanlardan ve kısmen de kendisini tanıyanlardan mürekkep bir zümre ona tantanalı bir istikbal yaptılar, o da ondan sonra güzel söz söyleyen bir siyaset ve nazariye sahibi adam gibi, o zaman moda olduğu veçhile, birkaç konferans vererek fikir ve nazariyesini izah etti.

Fikirlerinin esasını kendisi teşebbüsü şahsi ve ademi merkeziyet düsturu ile ifade ederdi. Bu fikirler ondokuzuncu asrın ilk elli senesi zarfında intişar etmiş ve etrafında bir mektep vücuda getirmiş olan Edmond Demolins nazariyesinden alıyordu.

Bu içtimai nazariye mektebi, insanların arz üzerindeki hareketlerini daha ziyade tabiatın şartlarına bağlar ve insanın içtimai şartlar elinde şekil alan bir mahluk olduğunu adeta inkar ederek onda tabiatın şartları içinde kendi kendisine şekil alan bir "*fert*" halinde görürdü. Bu esastan hareket eden Sabahattin, Anglo-Sakson medeniyetine de ve İngiliz cemiyetine, onun hayat prensiplerine karşı meftuniyet duyar, nihayet Osmanlı İmparatorluğu için de böyle bir hayat tahayyül ederdi: "*Teşebbüsü şahsi ve ademi merkeziyet*" derdi. Şahsi teşebbüs, o zamanki cemiyette fert için hakikaten lazımdı. Fakat, hangi şartlar içinde bulu-

50 Prens Sabahattin, kardeşi Lütfullah ve babası Damat Mahmut Paşa ile birlikte Paris'e kaçmış, orada İttihatçılardan ayrılarak "Teşebbüs-i Şahsi ve adem-i merkeziyet" kuramını geliştirmiştir. Liberal fikirli bir adamdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu hakkında dikkate değer görüşler geliştirmiştir. Tunaya'ya göre prens, aynı zamanda bir devrimcidir. Yıkmak istediği rejimin yerine geçecek şekli belirleyen, bütün bilimsel yeteneğini bu noktada yoğunlaştıran bir fikir adamıdır. Tarık Zafer Tunaya, "Ölümünün İkinci Yıldönümünde Prens Sabahattin", *Vatan*, 5 Temmuz 1950. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1979, tür.yer. Ayrıca bkz. Nezahat Nurettin Ege, *Prens Sabahattin*, Güneş Neşriyat, İstanbul, 1977.

nan fert ve hangi hududa kadar teşebbüs hürriyetti? Bu nokta üzerinde kendisi de durmamış ve bu ukdeyi halletmemişti. Ancak fert için bu hareket noktasından yola çıkınca tabiatı ile fertlerden mürekkep milli veya dini camialar hakkında da aynı neticeye varıyor ve "*ademi merkeziyet*"i gösteriyordu.

O zaman biz İttihatçılar, bu teşebbüsü şahsiye akıl erdiriyor fakat, ademi merkeziyeti bir türlü kabul edemiyorduk. Bir kısmımız bu fikrin hariçten, ezcümle İngiltere'den Türkiye'ye ithal edilmek istenilen siyasi bir ticaret malı ve Sabahattin'in de bir komisyoncu olduğunu iddia ederdi. Ben bu fikirde değilim. Bunun hiçbir ciddi deliline tesadüf etmedim. Ben Sabahattin'in bu nazariyesinde samimi fakat o zamanki Osmanlı İmparatorluğu realitesinden bihaber olduğuna kaniim.

Her ne olursa olsun, önce "*Ahrar*" ve sonra "*Hürriyeti İtilaf*"[51] ve nihayet meşhur "*İngiliz muhipleri cemiyeti*," esas itibariyle, hep, İttihat ve Terakki tarafından temsil edelin fikre muhalif yegâne fikir olarak görülen bu fikir üzerine kurulmuş ve neticede buradan tereddiye uğramış şeylerdi. "*İttihat*"a karşı "*Hürriyet*" ve "*İtilaf*" fikirlerinin getirilişi "*şahsi*" ve "*ademi merkeziyet*"in başka birer tarzda ifadeleriydi.

Sabahattin bizzat Hürriyet ve İtilaf'a da girmedi. Hürriyet ve İtilaf, daha ziyade onun bu nazariyesini istismar eden iftirakçıların veyahut körükörüne muhaliflerin müşterek ve karmakarışık bir müesseseleri oldu. Bunlar, bidayetten itibaren İngilizlere, İngilizliğe taraftar oldular. Önceleri sadece iftirakçı unsurlardan mürekkep idiler. Harp sonunda iftirakçı unsurlar nihayet ayrıldıkları zaman ötekiler, "*bizim İngiliz muhipleri*," bütün Türkiye'yi İngiliz himayesine verilmiş bir koloni haline getirmeye kadar gittiler ve başlarına da hattâ halifeyi aldılar.

Teşebbüsü şahsi? İyi. Ademi merkeziyet? Belki o daha iyi. Fakat, merkezde bir cazibe kuvveti mevcut olmayan bir ademi merkeziyet, Osmanlı İmparatorluğu için bir dakika içinde dağılmak demekti. İngilizler tarafından tatbik edilen bu imparatorluk sistemini şimdiye kadar İngiltere'den başka kimse tatbik etmiş ve muvaffak olmuş değildir. İngiltere'nin misaline rağmen, bugün, hattâ, görüyoruz ki diğer memleketler ve bütün milletler gittikçe daha kuvvetli merkeziyetçi oluyorlar. O za-

manlar Osmanlı İmparatorluğu'nu böyle bir nizam içinde toplamaya imkân olabilir miydi?

İşte bu mülahazalardan dolayıdır ki İttihat ve Terakki kendisine rakip olarak doğan bu fikirde Türkiye'yi parçalamak isteyenlerin parmaklarını görüyor ve Sabahattin'e de bir ecnebi siyaset ticarethanesinin komisyoncusu gözüyle bakıyordu. Merkezde hiçbir cazibe kuvveti yokken, buna mukabil hariçte her nevi cazibe kuvvetleri mevcutken Osmanlı İmparatorluğu'nun, muhtelif unsurlara muhtariyet vermesine imkân yoktu. Hatıra gelebilir ki, tutulması imkânı olmayan imparatorluk hududundan vazgeçerek, birer birer kopacağı görülen parçaların bir an evvel kopup Türkün kan dökmeksizin bu yükten kurtulması da bir siyaset olabilirdi.

O zamanki Osmanlı ve İmparatorluk zihniyetlerinin ve bu zihniyetleri temsil eden İttihat ve Terakki'nin böyle bir siyaseti makul görmesine esasen imkân olamazdı. Fakat, haddizatında bu fikrin kendisi de yanlıştır. Eğer o zaman biz Türkler, Türkiye'yi yapmak ve kendimizi kurtarmak için böyle bir siyasetle iftirakçıların istediklerini yapmış olsaydık sonradan bu iftirakçılar, kendi hamilerine güvenerek hep birden üzerimize çullanırlar ve bizi yutarlardı. Bizim için mücadele ede ede bugünkü neticeye varmak tarihen mukadder ve bizim mücadele terbiyesi görerek, hayatımız için ateş dersi alarak istikbali emniyete almamız mutlaka elzemdir.

Bunun içindir ki İttihat ve Terakki, sırf bir Türk olarak milli bir muhafazai nefs sevki tabiisi ile "İttihat"çı oldu ve bir araya toplamaya muvaffak olamadığı gayri Türk unsurlar karşısında Türk hesabına mücadeleyi kabul etti. İster şuur ile, ister sevki tabii ile yapmış olsun, İttihat ve Terakki'nin dahili siyaseti bu bakımdan yegâne mümkün ve zaruri olan siyasetti. O, bu rolünü o zamanın vasıtalarına ve imkânlarına göre tamam yaptı.

İttihat ve Terakki'nin dahili siyasetini tahlil ederken onun bir de kendi içindeki siyasetine, bünyesindeki tekâmüle bakmak icabeder.

İttihat ve Terakki içindeki siyaset şahıslarla temsil edilen bir takım fikirlerin birbiriyle yaptıkları daimi bir sürtüşmeden ibarettir. Onun içindeki fikirlerde hiçbir suretle tam bir ittihat ve insi-

51 Hürriyet ve İtilaf Fırkası için bkz. Tunaya, *Siyasi Partiler*, 315-358; *Siyasal Partiler*, I, 263-312; Ayrıca Bk. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh, İstanbul, 1990.

cam yoktu. Bilhassa ilk zamanlarda içinde hiçbir muayyen içtimai ve felsefi fikir zümcesi yoktu. O kadar yoktu ki benim kafamın teşekkülünde daha Rüşdiye mektebinden itibaren mütemadiyen tesir yapmış olan aziz hocam Hüseyin Cahit'in siyasi ve içtimai fikirleriyle benim sonraları şekil almaya başlayan fikirlerim arasında hayli mühim ve hattâ esaslı farklar hasıl oldu. İttihat ve Terakki'nin erkânıharbiyesi ve kumanda heyeti olan merkezi umumide bile türlü türlü fikirler bulunur ve bunlar arasında mücadeleler olurdu. Ziya Gökalp orada Türkçülük yaparken onun yanıbaşında kuvvetli bir de İslamcılık fikri yaşar, mesela, Enver Paşa İslamcılık yapardı. Talat Paşa ise muhtelif cereyanları biraraya toplamaya çalışan geniş yürekli bir oportünist rolü oynardı.

İttihatçıları birbirine bağlayan rabıta: vatanperverlik

Bu kadar fikir karışıklığı arasında İttihat ve Terakki camiası nasıl tutulurdu? Bu, ayrıca bir meseledir. Şu kadarı muhakkaktır ki tutan kuvvet, camia cazibesi, vatanperverlikti. İster Atatürkçü, ister İslamcı, ister liberal, ister sosyalist, ne olursa olsun bizim aramızda [da] bir toplanma sevki tabiisi vardı. İttihat ve Terakki'yi toplayan kuvvet bu idi. Hatta, İttihat ve Terakki'nin siyasetini beğenmeyen bir takım insanlar vardı ki bunlar da bir kenarda dururlar, fakat aynı kuvvetin tesiri altında, ona karşı muhalefet yapmazlar, onun içinde, onu daha iyi yollara götürecek tesirler icrasına çalışırlardı.

Bu hareketin içindeki insanları birbirlerine derece derece yaklaştıran, derece derece uzaklaştıran tesirler de ekseriyetle fikir tesirleri değil, daha ziyade şahsi sempatiler ve antipatiler idi. Bütün İttihatçı hayatımda birbirine karşı vaziyet almış İttihatçılar arasında gene birbirlerine karşı muayyen bir fikir sistemi koyan hiç kimseye rastgelmiş olduğumu hatırlamıyorum. Bu hal, o zaman bizlerin henüz fikirlerimizin şekil almamış, billurlaşmamış ve binaenaleyh kültür seviyemizin yükselmemiş olmasından ileri gelir.

Fikirlerin şekil almamış olduğu yerlerde tabiat ile hisler hakimdirler. İttihat ve Terakki içindeki bütün kaynaşmalarda da fikirlerden ziyade hislerin ve hisleri temsil eden şahısların hareketleri göze çarpar. Bunun

için merkeziumuminin de, Talat Paşa'nın da en ziyade meşgul oldukları siyaset bu idi: Şahıslar arasındaki hareketleri tanzim, bunların hisleri ve bu hislere bağlı bir halde görünen fikirleri telif etmek, mesela, Enver Paşa bir hamlede Paşa oluverince Cemal Bey'in de Paşa olması icabeder, o bir nişan alınca onun da alması lazım gelirdi. Bunun gibi, bir tarafta Türkçülük hareketi kuvvetlenir de İslamcılar şikâyete başlarlarsa o zaman İslamcılara da bir cemile gösterilirdi.

Bir başka bakımdan da, bazı İttihatçılar vardı ki onlardan arzu edildiği kadar histe, fikirde, maddede fedakârlık istenebilirdi. Bazı yarım imanlı İttihatçılar vardı ki onlara karşı da ya mertebe, yahut madde cemilekârlığı gösterilirdi. Bu bir oyun, bir spor, bir egzersiz işiydi: Şahısları tutmak, idare etmek, bunları birbiriyle çarpışmaksızın yan yana ve kabilse el ele yürütmek için neler yapmak lazımsa onları bilmek, bulmak, yapmak. İşte, bu işi en iyi Talat Paşa bilirdi ve en iyi o yapabildiği içindir ki lider olmuştu.

İttihat ve Terakki'nin kaç rengi vardır?

Yukarıdan beri verdiğimiz izahattan anlaşılacağı üzere İttihat ve Terakki'ye doğarken bir renk vermek lazım gelirse onu şu renklerle süslenmiş görürüz: Osmanlıcı, meşrutiyetçi, merkeziyetçi, komiteci, orducu.

Doğup işe başladıktan sonra İttihat ve Terakki gördü ki kendisi istediği kadar Osmanlı olsun, Osmanlıların bir kısmı kendilerini hiç Osmanlı saymıyorlar ve gözlerini türlü türlü istikametlere çevirmiş bulunuyorlar. O zaman İttihat ve Terakki Türkçü oldu.

Aynı zamanda İttihat ve Terakki, inkılabın Osmanlı İmparatorluğu'nda kopardığı fırtınaya dalınca altındaki meşrutiyet teknesinin dua ile yürümesi imkanı olmadığını görmekde gecikmedi ve dalgalar arasında bocalayan âciz ve zayıf tekneyi kurtarmak için onun kıçına bir "*idarei örfiye*" pervanesi taktı!

Merkeziyetçi ve komiteci renkleri değişmedi. Ordu karşısındaki vaziyete gelince, o orduyu elinde tutmak istedi ve memlekete inkılabı bu sayede mal etmeyi tasarladı.[52] Tedricen onu büsbütün eline almak üzere ordunun başına Enver Pa-

52 Krş. Naim Turfan, *The Rise of the Youngs Turks*, 131-443.

şa'yı getirdi, fakat, Enver Paşa da İttihat ve Terakki kuvvetine dayanarak ordunun başına geçtikten sonra onları, bu defa da bizzat İttihat ve Terakki'yi kendi eline aldı. Bu suretle şairin dediği burada da görüldü:

Mâlik olayım diyen gönüller,
Memlûkün olur senin, nihayet!

İşte, İttihat ve Terakki bu renklerle ve bu hareketler içinde, asıl halis unsurlarını ancak Türkler içinden toplayarak, gittikçe daralan bir imparatorluğun hudutları dahilinde, hariçten ve dahilden gelen mütemadi hücumlar karşısına geçerek bu memlekette bir vatanperverlik hamlesi yaptı. Bütün dahili siyasetini bu hamlenin muhtelif tezahürleri ile hülasa etmek mümkün olur. Tanzimat devrinden beri vatanperverliğin yalnız edebiyatını biliyorduk. İttihat ve Terakki devrinde bu edebiyatın tatbikatını, mücadelesini gördük. Bütün ıstırapları, bütün sefaletleri ve bunların içinde yaşayan bütün fedakârlıkları ile İttihat ve Terakki, Ziya Gökalp'ın dediği gibi, bir mefkûre hamlesi yaptı. Mefkûrenin bidayette ne rengi, ne mahiyeti belli idi. Yavaş yavaş yürüdükçe "*renkler peyda olmaya başladı*," etrafımızda Türkü ve Türklüğü gördük, fakat, o zaman İttihat ve Terakki'nin omuzundan mücadele silahı düşmüş bulundu. O zaman Türk bu silahı kavradı ve bir gün Büyük Millet Meclisinin kürsüsünden:

Vatanın bağrına düşman dayamış hançerini,
Bulunur kurtaracak bahtı kare maderini!

Diye haykırarak Türke kat'i surette muzaffer bir vatan yaptı.

İttihat ve Terakki'nin harici siyaseti

Memleket meşrutiyete doğduğu zaman her sahada bir takım ham fikirlerle dolu idi. Meşruti bir idare şeklinin nasıl bir derde devam olacağı zannediliyorduysa da harici siyasetin değiştirilmesi ile de bir çok derdin birden çaresi bulunmuş olacağı fikri hakimdir. Abdülhamit'in değiştirilmesi lazım gelen iki siyaseti olduğuna kanaat hasıl edilmişti: Biri dahildeki istibdat usulü, öteki de Alman dostluğu siyaseti. Birinin yerine meşrutiyet, ötekinin yerine de İngiliz dostluğu getirilince mesele kalmış ol-

mayacak, her şey kendiliğinden halledilmiş bulunacaktı. İşte, biz meşrutiyete bu fikirlerle beraber geldik. Bilhassa bu ikinci fikir o kadar kuvvetli idi ki mahalle kahvesi diplomatlarından Babıâli'nin büyük erkânına varıncaya kadar herkes, İngiliz dostluğu siyasetinin Türkiye'yi ihata eden harici güçlüklerin hepsini bir hamlede ortadan kaldıracağı kanaatinde bulunurdu. O tarihten bir hayli zaman evvel yazılmış bir küçük hikâyesinde Hüseyin Cahit uzaktan Anadolu demiryolu lokomotifinin düdüğünü duyduğu zaman "*Alman! Alman! Her şey Alman!*" diye kızıyordu.

Bunun için İttihat ve Terakki, Abdülhamit'in elinden bütün kudretini bir hamlede alıveren hareketi yaptığı zaman bir elinde "*kanuni esasi*" ötekinde "*İngiliz dostluğu*" siyasetini tuttuğu halde meydana çıkmış ve ilk safhada etrafına bu kadar kuvvetli bir taraftar kazanmaya da sırf bundan dolayı muvaffak olmuştu.

O zamanın inkılapçıları da, devlet adamları da, yani bütün münevverler, bizler, çok safdil insanlardık. Zannediyorduk ki dünyada insanlar ve milletler için mutlak olarak birtakım fikirler, akideler ve bunlardan doğan dostluk veya düşmanlık hisleri vardır. Faraza, biz Avrupa'da o kadar aleyhinde bulunulan Abdülhamit'in yerine Fransız ihtilali kebirinin mukaddes tanıdığı esasları oturttuğumuz zaman bütün Fransa, bütün İngiltere ve bütün demokrasi âlemi bizim dostumuz olacaklar ve bizi her türlü harici tecavüzlere karşı müdafaa ettikten başka dahilen yükselmemiz için de ellerinden gelen her şeyi yapmak üzere yardımımıza koşacaklar.

Dünyada, muhtelif devlet kuvvetleri arasında bir muvazene, bu muvazeneyi doğuran menfaat cazibeleri bulunduğunu, bu menfaat cazibeleri elinde zaman zaman devletlerin yerleri onlarla beraber, milletler arasında efkârıumumiye denilen fikir cereyanlarının hareket istikametleri değiştiğini biz pek iyi anlamıyorduk.

Neden İngiliz dostu oluyorduk?

Osmanlı İmparatorluğu'nu son bir asır zarfında üç defa felaketten kurtarmak için imdada koşmuş olan İngiltere değil miydi? Mısır ordularını Kütahya'dan geri çeviren, yanına Fransızları ve Sardunyalıları da beraber alarak bizimle beraber Sivastopol'da harp etmeye giden İngilizler değil

Kâmil Paşa

miydi? Nihayet, Ayastefonas'a kadar gelmiş olan Rus ordularını İstanbul'a sokmayarak imparatorluğun Avrupa'daki varlığını inkırazdan kurtaran gene İngiltere olmamış mıydı? Daha sonradan işler değişmiş, İngiltere bize yardım etmez olmuştu ama, bunun mesulü gene bizdik; yahut Abdülhamit idi: O müstebit bir hükümdar olmuştu. Hürriyet ve demokrasinin anası olan bir memleket, İngiltere, hiç ona yardım eder miydi? Bilhassa onun rakibi olan Almanya'ya temayül eden mutlak kuvveti haiz bir hükümdara İngiltere ne diye yardım edecekti?

Fransa'ya gelince, o da aynı mevkidedir. Fransa da bizimle bütün tarihte ekseriya dost olmuştu. Türkiye'de onun dili konuşuluyor, onun Avrupa'ya saçtığı hürriyet ve inkılap tohumlarının Türkiye tarlasındaki inkişafıdır ki 908 inkılabını doğuruyordu. Ortadan bir de Abdülhamit'in Alman dostluğu siyaseti kalkıverince derhal Fransa da bize dönecek, o da bizim elimizden tutup inkılabı muvaffak etmeye yardım edecektir.

Kâmil Paşa'nın planları

İşte, biz 908 inkılabına bu fikirler içinde girmiştik. Alman siyasetinin mümessili olan Ferit Paşa Vlon'a[53] çekilip sadrazamlığı, harici siyasette muayyen bir rengi olmayan Sait Paşa'ya verdiği ve Sait Paşa'nın da sadarette duramayarak yerini Kâmil Paşa'ya terkettiği zaman, işte inkılabın ikinci büyük adımı bu surette atılmış ve her şey adeta tamamlanmış oluyordu. Söz söylemek yerine, yalnız çenesini titreten bu ihtiyar vezirin kafasında kimbilir ne derin bir siyasetin planları ve projeleri vardı! Kafasındaki o büyük fikirlerin meydana çıkmaması için ağzını sımsıkı kapalı tutmak hususunda gösterdiği o itina, elbet boş değildi. O, Abdülhamit karşısında İngiliz siya-

setinin şanlı bir müdafii olduğu içindi ki makamını kaybetmiş, inzivaya çekilmiştir. Şimdi tekrar sadarete gelince, artık Edirne'de Abdülhamit'in tahakkümü kalmamış olduğu için dilediği gibi hareket edecek, türlü türlü siyaset plan ve projeleriyle dolu olan kafasındaki hazineden planın birisini bırakıp ötekini çıkaracak ve şu biçare Osmanlı İmparatorluğu'nu kat'i olarak selamete götürecektir. O, her gün "*Taymis*" gazetesini okuyan bir sadrazamdı! "*Taymis*" gazetesi! Bunu okuyan bir vezir, aman yarabbi, kimbilir ne kadar büyük bir adamdı! Çok şükür o meşrutiyete ki bize böyle bir "*dâhi-i siyaseti*" ve bu "*piri rûşen-i zamiri*" –gariptir, bu tabirler Ali Kemal'indi!– sadrazam yapmıştı!

Kâmil Paşa'yı niçin tuttuk?

İşte, biz meşrutiyete harici siyaset bakımından bu fikirlerle girdik ve gene bu fikirlerle Kâmil Paşa'nın etrafını kuşatarak, onu sımsıkı tutan bir efkârıumumiye hareketi yaptık. Bu fikir hemen hemen umumi idi ve bir akide kadar köklü görünüyordu. İttihat ve Terakki dahi bu fikirde idi. Bundan dolayıdır ki Kâmil Paşa'nın birkaç haftalık bir icraattan sonra eğri büğrü ve sarsak bir yürüyüşle, yahut yerinde sayışla inkılabı yapmak değil rejimi kuvvetlendirmek bakımından hiçbir şey yapmadığını ve hattâ ters işlerle meşgul olduğunu görüp de *Tanin* ona hücuma başladığı zaman pek çok münevver onun aleyhinde bulunmuştu. Günün birinde İstanbul mebusu Hüseyin Cahit, birtakım meseleler üzerinde hükümeti istizaha çağırdığı zaman pek çokları ayıpladı ve hükümeti düşürüp onun yerine geçmek istemekle itham etti. İstanbul mebusunun hücum ettiği esasların çoğunda haklı olmasına rağmen, İttihat ve Terakki onu değil, Kâmil Paşa'yı tercih etti ve pir rûşen-i zamir, Türkiye'deki İngiliz dostluğu cereyanının bu ihtiyar bayrağı, tam ve kat'i bir muzafferiyet kazandı ve tam bir itimat reyi aldı.

O günlerin psikolojisini hiç unutmam: Biz gençler, kanları inkılap ateşi ile tutuşmuş, kaplarına sığmayan bizler ve bizim üstümüzde hayatlarının bahasına inkılap yapmayı göze almış baş İttihatçılar, bu, artık kendisinde enerji namına hiçbir şey kalmamış,
söz söylemekten âciz eski zaman adamının karşı-

53 Vlon = Avlonya.

sında ne kadar derin bir hürmet duyar ve bidayette onu hakikaten ne kadar çok şeyler yapacak sanırdık?

İlk muvaffakiyetsizlikler

Meşrutiyetin hariçten uğradığı ilk darbe, Avusturya'nın Bosna-Hersek ve Yenipazar'ı ve o zamana kadar muhtar olan Bulgaristan'ın da istiklalini ilan ederek zaten kendi idaresinde bulunan şarki Rumeli vilayetini kendisine ilhak etmesi hadiseleriyle geldi. Biz bunlara çok fazla aldırmadık. Zaten aldıracak halimiz de yoktu. Bir taraftan biraz askeri faaliyete ehemmiyet vermekle beraber muvaffakiyeti daha ziyade diplomatik faaliyetten bekledik. Hiç şüphesiz "*piri siyaset*" bu derde bir deva bulacak, İngiliz siyasetini harekete geçirtecek, Türkiye'nin ve meşrutiyetin düşmanlarına karşı İngiltere'nin nasıl bir müdafii olduğunu gösterecektir. Bir taraftan kaybı melhuz olan şeylerin zaten kaybedilmiş oluşu, öte taraftan da "dâhi siyasete" olan emniyet ve itimadımızla bu hadiseleri sükûnet içinde karşıladık. Fakat, İttihat ve Terakki, Kâmil Paşa'nın muvaffakiyetlerini beklemeden evvel bizzat harekete geçti ve halkı ayaklandırdı. Meşrutiyetin Türkiye'de halkın siyasi bir terbiye almasına çok yardım etmiş olan bu halkı ayaklandırma hareketi, en evvel bu hadiselerle başlar. Mitingler, nutuklar, ateşli gazete makaleleri, nihayet, Avusturya-Macar mallarına karşı boykotaj,[54] bütün memleket, siyasetle meşgul olmaya, siyasetten bahse başladı. İşte bu sıralarda İngiltere de Türkiye'ye yeni bir sefir göndermişti. Sir Gerart Lowther, günün birinde, dost İngiltere'nin sefiri olarak Türkiye'ye geldiği zaman yüksek ve hararetli bir halk nümayişi ile karşılandı. Türkiye'deki bu nevi nümayişler ekseriya yukarıdan gelen telkinlerin mahsulü olduğu halde yeni İngilizler sefirine ve onun şahsında İngiltere'ye müteveccih olan bu dostluk nümayişi hiçbir telkinin mahsulü değildi. Halkın kalbinden kopmuş, kendi kendine tezahür etmiş bir coşkunluktu. O zaman her şeyi kendinden beklemek lazım geldiğini henüz anlamamış olan Türkiye halkının bu dostluğa ne kadar ehemmiyet vermiş olduğunu bu delil her şeyden iyi gösterir.

Halk, şimdi iyi hatırlamıyorum, ya sefirin geldiği gün, yahut birkaç gün sonra, onun arabasını dört taraftan kuşattı ve hayvanlarını arabadan çıka-

rarak onun yerine arabayı bizzat çekip götürdü. Sıcak şarklı ruhunun, saflığını ve samimiliğini gösteren bu heyecan ve teveccüh, şüphesiz, İngiliz efkârıumumiyesi arasında bir tesir yapmamış değildi. Fakat, siyasette hissin hiçbir tesiri olmadığını sonraki hadiseler bize pek güzel öğretmiştir.

Avrupa'nın lakaydisi

Hakikatte, siyaset, Türkiye'nin bu safiyane hissi taşkınlıklarına karşı her iki istikamette de hissiz ve lakayt kalıyordu. Ne İngiltere ve Fransa'ya karşı gösterilmiş olan sıcak muhabbet onları lüzumundan fazla bize karşı teveccühkâr yaptı, ne de, Almanya kendisine karşı gösterilen aleyhtarlıklardan dolayı ürktü ve kızdı. Her iki taraf da kendi dünya hakimiyeti hesaplarında soğukkanlılıkla devam ettiler. O zamanki dünya, şöyle bir mücadele ve bu mücadelenin doğurduğu bir muvazene içinde idi:

1870 harbinden sonra, büyüyen Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'yı peşine takarak daha ziyade büyümek ve dünyadaki nüfuzunu, bilhassa müstemlekelerini artturmak üzere beynelmilel mücadelede kuvvetli bir mevki almıştı. Günden güne büyüyen Alman donanması, İngiltere'nin yanıbaşında İngiltere için büyük bir tehlike teşkil ediyordu. Bundan dolayı İngiltere, siyasetini değiştirmişti: Japonlarla yaptığı ittifak sayesinde Rusya'nın uzak şarktaki inkişafına mani olduktan sonra bu defa da Almanya'nın başına bir çorap örmeye karar vermişti. Yakın zamana kadar İngiltere için baş düşman –Potential enemy– Rusya iken bir zamandan beri onun yerine Almanya geçmişti. Almanya şarka doğru ilerliyor, Almanya şark memleketlerini nüfuzu altına alıyor, Almanya Bağdat'a ve Basra'ya doğru kendisine bir yol açmaya çalışıyordu. Aynı Almanya'nın kuvvetli bir müttefiki olan Avusturya- Macaristan da Balkanlardaki nüfuzunu artturıyor, şarka doğru inkişaf siyasetinde Almanya ile el ele yürüyordu. Bir tarafta Pancermanizm, böyle kuvvetli bir hamle yaparken, öte taraftan da Panslavizm, aynı zamanda hem müdafaa, hem de tecavüz halinde buna karşı koyuyordu. İngiltere ile Fransa Pancermanizmin büyük ve yakın tehlikesi-

54 Bosna-Hersek'in ilhakı Avusturya mallarına karşı boykotu gündeme getirmişti. Boykotaj Cemiyetinin yönlendirdiği bu eylemler bütün İmparatorluğu kapsayan bir ivme kazanmıştı. Bk. Mehmet Emin Elmacı, "İzmir'de Avusturya Boykotajı", *Tarih ve Toplum*, 161 (Mayıs 1957), 19-26.

ne karşı Panslavizmi koymaya karar vermişler ve bütün dünya politikalarını bunun üzerine kurmuşlardı.

Rusya'nın siyaseti

Rusya'ya gelince, Almanya'nın büyük satveti karşısında kendisini evvela Fransa ile müdafaa etmek esasını tutmuş, sonra da İngiltere ile anlaşıp bütün cephelerde Pancermanizme karşı taarruza geçmek planına yapışmıştı. Fakat, bunun için Rusya'nın bir şartı vardır. Sıcak denizlere inmesine Fransa ve bilhassa İngiltere tarafından müsaade edilmek. Sıcak denize inmek demek İstanbul ve boğazlara hakim olmak ve Balkanlarda nüfuz ve hattâ hakimiyet elde etmek demektir. Fransa bu işe zaten o kadar muhalif değildir; öteden beri buna muhalif olan İngiltere'dir. Ondokuzuncu asrın son yarısında Rusya ile İngiltere arasında, Uzak Şarktan Balkanlara kadar, bütün Asya'da şiddetli bir mücadele cereyan etmiştir. Rusya cenuba, sıcak denize doğru yürür, İngiltere onun karşısına dikilir. Fakat, İngiltere ilerleyen Cermanizmin kendisi için en büyük tehlike olduğuna karar verdiği tarihten itibaren Rusya ile anlaşmıştır. Uzak Şarkta, Çin'de, Efganistan'da, İran'da, hülasa her tarafta anlaşmıştır. Reval mülâkatından sonra da artık Rusya ile İngiltere Osmanlı İmparatorluğu üzerinde de anlaşmış gibidirler. Belki henüz kat'i karar verilmemiştir, fakat, Rusya biliyor ki, zamanı gelince, kendisi İstanbul'a yerleşmenin çaresini bulacaktır ve İngiltere'de Rusya'nın bu arzusuna "hayır" demek niyetinde değildir. Çünkü Rusya, Alman tehlikesine karşı İngiltere'nin kullanabileceği yegâne silahtır.

O zamanki Türkiye'nin mevkii

İşte o tarihte dünyada böyle bir mücadele vardır. Bu mücadele içinde Türkiye'de meşrutiyet olmuş, Osmanlı İmparatorluğu asrileşecekmiş, hürriyet ve demokrasi fikirleri dünyanın bir tarafında daha yerleşecek ve inkişaf edecekmiş, bunlar manasız ve boş şeylerdir. İngiltere ile Almanya dövüşeceklerdir; Alman filosunun mahvedilmesi, Alman orduları ile Rus ordularının birbirlerine girmeleri, boğazlaşmaları ve

her ikisinin de mahvolmaları lazımdır. Bunlar varken, çürük bir imparatorluğun hayatını idame etmek davası hiçbir şey değildir. Bu çürük İmparatorluk bir aralık, Rusya'nın inkişafına karşı kullanılmış, fakat, o bu vazifeyi muvaffakiyetle yapamamış, son asırda artık onun elinden tutup onunla beraber harbe kadar gitmek lazım gelmiştir. Bu siyaset Rusya'yı İngiltere'ye dost yapamıyor, halbuki bu dostluğa ehemmiyet vermek lazım. İngiltere dünya hesabını ancak bu dostlukla tamamlayabiliyor, bu olmadı mı, İngiltere'nin hesapları açık ve Almanya kuvvetli kalıyor. Bu kuvvetle o, yarın başka bir davaya, öbür gün daha başka bir davaya kalkacak ve belki de kendisinin Romanya üzerindeki hakimiyeti ve müttefiki Avusturya-Macaristan'ın da Drang Nach Osten (şarka hülul) ile, Balkanlara, İstanbul'a ve hattâ Bağdat ve Basra'ya doğru yürümekte devam edecek. Buna mani olmak için Rusya'yı tutmak, ona sımsıkı sarılmak lazımdır. Ona sarılmak ise Türkiye'yi bırakmaktır, çünkü Çarlık bunu böyle istiyor. Onun da büyük iddiaları ve vazgeçemeyeceği hülyaları vardır.

Bu devrin diplomasi tarihinin kolay kolay anlayamayacağı, hiç değilse benim kendimce izahını bulamadığım bir meselesi şudur: İngiltere, neden dolayı İttihat ve Terakki tarafından kendisine uzatılan bu eli kabul etmedi? Bu eli onu sade İttihat ve Terakki değil, o zaman bütün memleket hep birden uzatmıştı. O zamanki İngiltere bu eli ne kabul etti, ne de hattâ kabul ediyor göründü. Bunun sebebi yukarıda izah ettiğim İngiliz siyasetinin bir neticesi mi idi? Yani İngiltere Almanya'ya karşı Rusya'yı kullanmak istiyordu da ondan mı böyle hareket ediyordu? Bunu zannetmiyorum. Çünkü, Alman tehlikesi karşısında Rusya'ya hiç değilse İngiltere kadar ve benim fikrimce herhalde ondan daha fazla bağlı olan Fransa İttihat ve Terakki tarafından kendisine gösterilen dostluğa hiç olmazsa yarım dostlukla mukabele etti ve kendi siyasi müdafaa sisteminin müsait olduğu derecede Türkiye'yi tutmaya çalıştı.

Halbuki, Osmanlı İmparatorluğu'nun on senelik meşrutiyet hayatında İngiltere bizde münhasıran irticai tutmuş ve sistematik surette inkılapçıların aleyhinde bulunmuştur. Rusya İngiltere'den, Osmanlı İmparatorluğu'nun mutlaka yıkılmasını istemiş olsa dahi İngilte-

re'nin bunu istememesi hem kendi menfaati iktizasından idi, hem de bunu yapmaya mutlaka mecburiyeti yoktu. Buna rağmen niçin böyle hareket etti?

Osmanlı hükümeti mutlaka batacak mı idi?

Ben bu sualler için zihnimde hiçbir zaman sağlam cevaplar bulamadım. Bu muamma için bana en ziyade doğru görünen iki hal şekli tasavvur ederim: Biri, İngiltere'nin bizdeki hareketin ciddiliğine inanmayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun mutlaka batacağına ve bunun yerine de hiçbir kuvvetin gelme kabiliyeti olmadığına kani olması idi. Bu takdirde, Osmanlı İmparatorluğu'nun idaresi, bizzat imparatorluk içinden çıkan bir kuvvet vasıtası ile kendi elinde tutmak ve bu suretle de Rusya'nın imparatorluğu ele almasına mani olmak istiyordu.

İkinci hal şekli de, büyük bir İslam müstemlekesi olan İngiltere'nin bu halife imparatorluğunun daha fazla yaşamasını istememesi hasebiyle bunun batmasına çalışması ve aynı zamanda batarken de içinde kendi emirlerine kolaylıkla boyun eyecek dahili bir fırka ve kitle bulunmasını istemesidir. Bu hal şekillerinin belki biri veya diğeri veyahut her ikisi de birden doğru idi; ne olursa olsun muhakkak olan şu idi ki İngiltere, İttihat ve Terakki'nin, daha doğrusu 908 inkılabının can ve gönülden uzattığı dostluk elini tutmak şöyle dursun, hattâ tutar bile görünmemiştir. Buna mukabil Kâmil Paşa'yı ve Kâmil Paşa'cıları, daha doğrusu evvela Kâmil Paşa'cıları, sonra da onların muhtelif şekillere istihale eden teşkilatlarını tuttu.

Reuter'in o zamanki muhabiri ne diyor?

Birkaç ay evvel Montrö'de ajans Röyter'in muhabiri ile tanıştım ve kendisiyle son akşam sofrada yan yana oturduk. O zaman gördüm ki bu zat, vaktiyle Röyter'in İstanbul muhabiri imiş. Eski zamanlardan bahsettik, vaktiyle karşı karşıya iki hasım rolü oynamış, şimdi de birbirlerine karşı dostluk hisleriyle yaklaşmış iki meslektaş gibi tatlı tatlı konuştuk, o zaman her ikimizin de tanıdığımız insanların hatıraları üzerinde durduk. Ben Havas'ın o zamanki muhabiri olup daima bizimle beraber bulunan ve her gün "*Tanin*"e gelip bütün havadisleri bizim vasıtamızla alan ölmüş bir

dostun hatırasını canlandırırken ona biraz serzeniş yapmak istedim "*halbuki, siz öteki tarafa gider, bize hiç uğramazdınız!*" dedim. Uzun zaman İstanbul'da oturmuş, hâlâ Türkçeyi unutmamış bu eski hasım meslektaş, manalı manalı bir kere yüzüme baktıktan sonra "*hakikaten sizinle ben az mı uğraştımdı?*" der gibi güldü ve sonra da içinde birçok mana taşıyan bu tebessümle beraber "*biz o zaman İkdam'a, Yeni Gazete'ye giderdik, havadisleri de oradan alırdık!*" diye cevap verdi. Saçlarını İngiltere'nin beynelmilel siyasetini takip ederek ağartmış olan bu eski hasım ve yeni dost ile biraz daha konuşarak zihnimdeki bu muammayı halledecek birkaç unsur elde etmeye çalıştım. Fakat, ben onu çektikçe o benden kaçtı. Yalnız şunu anlatmak istedi ki o zaman İngiltere öyle çalışmayı tercih ediyordu; fakat, sonra bu siyasetten dolayı pişman da olmamış değildir.

Pişman olmuş veya olmamış, hakikat şu idi ki, İttihat ve Terakki meşrutiyetin ilanı ile her şeyin düzeleceğini zannederek hata etmişse İngiliz dostluğu siyaseti hakkında beslediği ümitlerde de tam bir inkisara uğramıştır. Zavallı 908 inkılapçıları! Siyasi mücadele hayatına ellerinde iki silahla çıktılar: Milletin bir kısmı bu iki silahın ikisini de onların ellerinden aldılar ve onlara karşı kullandılar. Muhalefetin İttihat ve Terakki ile son dakikaya kadar mücadele eden ve ona karşı duyduğu husumeti aynı zamanda vatan fikri aleyhtarlığı ile karıştırmaya kadar giden kısmı hep bu İngiliz dostluğu siyaseti üzerine oturmuş ve bu sözü ilk çıkaran İttihat ve Terakki'yi hep bu silahla vurmaya çalışmıştır. Bu silah ne zaman İttihat ve Terakki üzerine sıkılmış ve boşa gitmişse İngiltere'nin bu siyaseti idare eden unsurları onu daima yeniden doldurarak tekrar bu kısım muhalefetin eline vermiştir.

Hayatta tecrübenin büyük rolü ve kıymeti vardır. İttihatçılar, hayata idealle dolu, fakat tecrübesiz olarak gelmişlerdi. Eskiler idealsiz, yeniler tecrübesiz, Osmanlı İmparatorluğu bu iki unsurun elinde çalkalandı, durdu. Bizim neslin bu beynelmilel siyasetin mana ve mahiyetini anlaması için hayli uğraşması ve hayli tecrübeler geçirmesi iktiza ediyordu.

Bu tecrübeleri İttihatçılar, maalesef, binbir türlü müşküller arasında geçirdiler ve siyasette ne doktrin ne de his kaygısı olmayacağını bu tecrübelerden sonra anladılar.

Ancak tarih yapacağını yapıyor, Osmanlı İmparatorluğu'nu, ayrılmak istediği siyaset sistemine doğru tekrar sürüklüyordu.

İttihat ve Terakki, meşrutiyetin harici siyasetini İngiltere dostluğuna istinat ettirmek siyasetinin yürümediğini görünce kendisine dayanacak başka bir siyaset aramaya başladı.

İttihat Terakki'nin yeni siyaseti

O zamanlar Avrupa'nın en kuvvetli devleti olan Almanya ile dostluk fikri bir kere Almanya'nın Abdülhamit dostu olması itibariyle efkârıumumiyede turfa telakki edilen bir fikirdi; ikinci derecede [kuvvetli devlet olan] Avusturya-Macaristan'ın daha ilk adımda meşrutiyete karşı harici bir darbe indirmiş olması o tarafa doğru dönmeye imkân bırakmıyordu. İttihat ve Terakki Drang nach osten siyasetini iyi biliyor ve zaten 908 isyanına biraz da bundan dolayı atılmış bulunuyordu. İtalya'ya gelince, o, o zaman müstakil bir siyaset yapabilecek ve üzerine dayanılmayı düşünülecek derecede kuvvetli bir devlet olmamakla beraber zaten ittifakı müsellese bağlı bulunuyordu. Panislavizm ateşi ile kaynayan Rusya'dan dostluk beklemeye de imkân yoktu; kala kala ortada kendisiyle dostluk yapabilecek bir Fransa kalıyordu.

Fransa dostluğu

Hakikaten Fransa bu devirde Türkiye ile bir hayli dostluk yaptı. İttihat ve Terakki'nin sol cenahı Fransız dostlarından mürekkepti.

Fransız kültürünün benimsemiş olan bu sol cenah unsuru [dışında] Türkiye için hariçte bir dereceye kadar dayanabilecek bir dost olmak üzere Fransa'yı İttihat ve Terakki'ye yaklaştırmaya muvaffak olan, Fransa'dan para alabilen ve arada bir onun diplomatlarına bizim davamızı müdafaa ettirebilen [başka] bir siyaset yoktu. Cavit Bey tarafından temsil edilen bu siyaset, bilhassa Mösyö Pichon'un hariciye nazırı olduğu müddetçe, Türkiye'ye hayli yardımı dokunan bir siyaset oldu. Bununla beraber, Fransa'nın bu dostluğu da biraz alış veriş ve biraz da hasta adamın vefatı halinde evin içinde fazla nüfuz sahibi olmanın zarar vermeyeceği düşünceleri üzerine kurulmuştu.

Bu fikirler haricinde Fransa'nın Türkiye'ye karşı hususi bir dostluk siyaseti yoktu. Bununla beraber, hiç olmazsa gerek Türkiye'ye, gerek İttihat ve Terakki'ye karşı hususi bir husumet göstermiyor, bilakis manen yardımı dokunuyordu.

O devirde İttihat ve Terakki Türkiye'nin batmaz bir memleket olduğu, Osmanlı İmparatorluğu parçalansa bile Türkün bizzat büyük bir varlık teşkil edebileceği fikrini bir türlü Avrupa'ya kabul ettiremedi. Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'na, ölüme mahkûm bir devlet olarak bakıyor, imparatorluk battıktan sonra da Türkün bir kuvvet teşkil edebileceğini bir türlü düşünemiyordu. Bunun için bazı Avrupa devletleri bu imparatorluğu bir an evvel parçalamayı düşünürlerken bazıları da bunun biraz daha gecikmesinden kendileri için bizzat imparatorluk içinde, yahut da, bu vasıta ile, Avrupa siyasetinde bir takım menfaatler düşünüyorlardı. Hiç kimse bizzat Türkiye'nin günün birinde Avrupa muvazenesinde bir rol oynayabileceğine, Türk milletinin başlı başına bu kadar büyük bir yaşama enerjisi göstereceğine inanmıyordu. Avrupa Türkün artık uyanmış olduğunu, İttihat ve Terakki hareketinin de bizzat bu uyanmadan ibaret bulunduğunu anlayamayacak kadar eski fikirler içinde idi.

Harici darbeler

Bunun için meşrutiyetin ilk seneleri hariçten darbe darbe üzerine geldiğini gördü: Bosna-Hersek'in ve Yenipazar'ın ilhakı, Bulgaristan, şarki Rumeli, Girit'in işgali, Trablusgarp'a tecavüz ve nihayet Balkan harbi... Bunlar açık darbelerdi. Bunların haricinde dahili isyanlar vardı. Arnavutluk'ta, Yemen'de, Suriye'de, Kürdistan'da, hepsi de ecnebi tarafından yapılmış tahrikât mahsulü olarak isyanlar oldu. İttihat ve Terakki, bu hadise karşısında yalnız bir defa, ve halaskârlar hareketi esnasında şaşkınlık gösterdi; o da siyasi hareketin, kendisinin dayandığı kuvvet içinden çıkmış olmasındandı.

Orduda siyasi bir bozgunluk olmadığı müddetçe İttihat ve Terakki şaşırmadı ve bütün harici darbeler onu gittikçe Türklüğe sürükleyerek inkılabın nihayet bir Türk hareketi şekline girmesine sebep oldular.

Bu hadiseler ve yukarıda izah ettiğim harici siyaset şartları devam ettiği müddetçe ve Balkan Harbinin sonuna kadar İttihat ve Terakki, eski Babıâli siyasetinin takibinden başka bir şey yapamadı. Bu müspet, müteaddi ve yapıcı bir siyaset değil, yıkılmayı geciktiren veyahut yumuşatan menfi ve tedafüi bir siyaset oldu: Merkezi Avrupa bloğu ile muhiti Avrupa bloğu arasındaki rekabet ve muvazeneyi biri diğeri aleyhinde kullanmaya çalışmak. Rekabet, sade iki blok arasında değil, aynı bloğun parçaları içinde de vardı. Bunun için, İttihat ve Terakki'nin yegâne muvaffak olduğu siyaset, bütün hücumların aynı zamanda gelip imparatorluğun umumi bir çöküntüye uğramasına mani olmaktan ibaret kalmıştır. Bu da büyük bir şeydir: çünkü hücumun her taraftan birden gelmesi, henüz Türkün kendisini müdafaa için bütün sinirlerinin gerildiğini hissetmediği bir zamanda imparatorluğun toptan paylaşılması demekti. İttihat ve Terakki ancak buna mani olabildi. Bu Türkün, Osmanlı vatanı içinden kendisine bir Türk vatanı yapmak üzere bütün sinir ve ruh kuvvetini toplaması için vakit kazanması demekti.

Bununla beraber, bütün bu darbeler geldikçe İttihat ve Terakki hariçte kendisini bir kuvvet olarak kabul edip hini hacette bu kuvvetle mukadderatını birleştirmeyi isteyecek bir devlet zümresi aramak fikrinden hiç vazgeçmemiş, sıkıldıkça şu veya bu tarafı yoklamış ve nihayet hadiseler onu Alman dostluğuna doğru sürükleyip götürmüştür.

Bu gidiş şöyle oldu:

İnkılabın ilk günlerinden itibaren İstanbul'da Abdülhamit'le Almanya'ya karşı taşan küfür edebiyatı karşısında Almanya hiç telaş ve asabiyet göstermemiş, darılmamış ve kızmamıştı. O, Türkiye ile alış verişinde devam etti. Hükümetle münasebetlerinde daima yumuşak yoldan gitti. Memleketin inkılap unsurları ile temaslara vesile buldukça hariçten gelen darbelerden istifade ederek Türkiye'nin yalnız kuvvetli olmasını isteyen ve Türk toprakları üzerinde hiçbir iddiası, hiçbir arzusu bulunmayan Almanya'nın Türkiye'ye karşı olan dostluğundan bahsetti. Türkiye'nin inkılapçı kültürü Fransız, askeri kültürü de Alman'dı. Almanya bundan istifade ederek ordu ile alışverişe devam etti. Ordu içinde Alman ordusuna gösterilen teveccühten istifade ederek Almanya'nın Türk dost-

luğu hakkında durmadan her tarafa teminat verdi ve her harici hadisede kendisini temize çıkarmaya ehemmiyet verdi.

Bir aralık, Türkiye'nin mali sıkıntı içinde bulunduğu ve Fransa'nın da para vermediğini görünce, Almanya derhal keseye davrandı ve paranın sade Fransızlarda değil, Almanya'da da bulunduğu ve parasını borç vermekten ziyade sanayide işletmeyi sevmesine rağmen, Türkiye'ye yardım için bu fedakârlıktan çekinmeyeceğini bu suretle hem söyledi, hem de ispat etti. Daha sonra Balkan muharebesi neticesinde Türk orduları Edirne'ye girdikleri, Midye-Enez hattını kırdıkları zaman Türkiye'nin geri çekilmesini isteyenlere karşı Almanya sarih bir vaziyet aldı: Babıâli'ye geldi, "*gürültüye pabuç bırakma*" dedi; ötekilere döndü "*Türkiye haklıdır!*" dedi. Bu, o tarihte Türkiye'yi kazanmak demekti.

Almanya ile ittifak bahsine girmezden evvel o zamanlar İstanbul'da ecnebi devletlerin ne tarzda çalıştıkları hakkında biraz malumat vermeği münasip görüyorum.

İngiltere muhalifleri tutuyordu, Almanlar müthiş Türk dostluğu gösteriyorlardı, Rus sefareti baştercümanı Mandelstam[55] Babıâli'den çıkmıyordu. Fransızlar da işi misyonerleri vasıtasıyla yürütmeye çalışıyorlardı.

1914 senesine kadar hariçte Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki fikir şundan ibaretti: İmparatorluk çökmeye mahkûmdur; Türklerde kuvvet olarak yalnız bir askerlik, daha doğrusu yalnız bir askeri kahramanlık vardır. Memlekette sanayi namına hiçbir şey yoktur; ziraat çok iptidaidir; siyasi kültür yoktur; muhtelif milliyetler ayrılmak isterler; hülasa, Osmanlı İmparatorluğu iktisaden hiçtir ve iktisaden hiç olunca da askeri kahramanlık büyük bir şey değildir. İmparatorluğu tutacak maddi ve manevi hiçbir kuvvet olmayınca onun çökmesi zaruridir. Bunda herkes müttefiktir. Fakat, ne zaman çökecekti? Hemen çökmeli miydi? Bu noktalarda ittifak yok. Herkes imparatorluğu çökmesini, kendisi için en müsait zamana tehir taraftarı idi ve Osmanlı İmparatorluğu da bu sayede yaşıyordu. Bu çökme zamanının gelmesini

55 A. Mandelstam, Rus elçilik baştercümanı. Babıâli'de hukuk danışmanlığı yapmış ve daha sonra Türkiye üzerine tarafsız olmayan bir kitap yazmıştır: *Le Sort de l'Empire Ottoman*, Paris, 1917. Bu kitabında yazar, Muhittin'den ve Tanin gazetesinden de söz eder, s. 145.

bekleyen alakadarlar arasında, İttihat ve Terakki hareketine karşı muhtelif tarzda cephe alanlar muhtelif siyasi görüşlerle hareket etmişlerdir.

İngiltere muhaliflere yüz veriyor

İngiltere, İttihat ve Terakki'nin imparatorluk içinde uzun müddet yaşayamayacağına kani olduğundan onun yerine geçeceğinden emin bulunduğu mürteci unsuru tutmaya ehemmiyet verdi. Bu, İngiliz kolonizasyon siyasetinin klâsik usulü idi. O zamanın tarihinde büyük bir rol oynamış olan sefaret baştercümanı Fitz Maurice bu siyasetin kahramanıdır. Bu zatın işi, gücü irtica muhiti içinde müstakbel İngiliz siyasetini tutacak siyasi bir ordu vücuda getirmeye çalışmaktı.

Rusya'nın Babıâli'deki çalışması

Rusya'nın da böyle bir baştercümanı vardı. Bilahare Osmanlı İmparatorluğu hakkında büyük bir eser yazmış olan bu zat Gaspodin Mandelstam, her iki tarafla da münasebette bulunur ve fakat, İttihat ve Terakki'ye karşı dost görünürdü.

Memleket içinde Rusya dostu bulmak, Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi münasebetleri hasebiyle imkânsız olması ve İngiltere'nin açıktan açığa dostluğunu isteyen kuvvetli bir zümre bulunması Mandelstam'ı İttihat ve Terakki ile hoş geçinip o muhitte İngiltere aleyhinde çalışmaya sevkederdi. Mesela İngiliz baştercümanı, hiç bu tarafa uğramazken, Rus baştercümanı sık sık bizi ziyaret ederdi. Bu ziyaretlerinden ve bu arada benden de kitabında bahsetmiştir. Bu zata göre Rusya bizim dostumuzdur, dostumuz olmalıdır, olacaktır. Bizim en büyük düşmanımız Almanya ile İngiltere'dir. Eğer Almanya'dan kuvvet alan Avusturya-Macaristan'ın hareketi olmasaydı ne bidayetteki Bulgar hareketi, ne de sonraki Balkan harbi vukua gelmezdi. Esasen Balkan milletlerinin bu hareketlerde zaten tabii ve tarihen zaruri değil miydi? Rusya Balkan devletlerine karşı Türkiye'yi müdafaa edemezdi, çünkü serde kardeşlik vardı: Fakat, başkalarına karşı Rusya "*daima Türkiye ile beraber olabilir.*" Ben kendisinden bu tezi kaç defa dinleyip

"*evet*" diye baş salladım. Mösyö Mandelstam, Türkiye'de yeni bir Mahmut Nedimof arıyordu.[56] Bunu senelerce aradı, fakat bir türlü bulamadı. Nihayet, Balkan muharebesinden sonra Rusya Ermeni meselesini ele alınca artık Mösyö Mandelstam'ın da kimseye karşı yüzü kalmadığından çekilip gitti.

Almanya namına kim çalışıyordu?

Böyle bir unsur da Almanya sefarethanesine mensuptu: Her Weiss. Onun tezi de şu idi: Türkiye'nin düşmanları Almanya'nın da düşmanlarıdır. Almanya'nın Türkiye toprakları ile hiçbir alışverişi yoktur. Maalesef, Almanya'nın Avusturya-Macaristan ve İtalya ile müttefik olmak zarureti onu onların imparatorluğa karşı olan hareketlerini menetmeye mani olmuştur. Almanya için bu, bir hayatî zaruret icabı idi. Fakat, Avusturya-Macaristan'ın tarzı hareketi de Osmanlı toprağına göz dikmiş bulunmaktan değil, Habsburg tahtını İslav tehlikesine karşı müdafaa ihtiyacından ileri gelmiştir. Zaten, bu meselelerde halledilmiş olduğundan artık Almanya ile Türkiye arasındaki dostluğa mani olabilecek müttefikler meselesi de yoktur. Almanya Türkiye'nin maddi ve manevi inkişafı için her yardımı yapmaya ve onu müdafaa etmeye her zaman hazırdır. Hakikaten o tarihte Osmanlı İmparatorluğu'nun, çökmesine, paylaşılmasına muhalif olan yegâne devlet de Almanya idi. O kendisine Basra'ya kadar iktisadi bir yol açmaya ve bu yol üzerinde iktisaden yerleşmeye bakıyordu. Hatta, Balkan ittifakı bir Panslavist hareket olduğu halde bile gene bundan korkmuyor, Romanya'da, Bulgaristan'da haiz olduğu nüfuza güvenerek İstanbul'da kendisine mühim bir menzil noktası tedarik ederek şarka ve cenuba doğru iktisat ve kültür nüfuzunu yaymaya çalışıyordu. Abdülhamit Alman siyasetini boşuna tutmuş değildir. İmparatorluğun o halde devamında en çok menfaati olan Almanya idi.

Fransız misyoner teşkilatı

Fransızlar başka tarzda hareket ederlerdi: Türkiye'de birçok şirketleri vardı; mektepleri ve gaze-

56 Mahmut Nedim Paşa, Abdülaziz dönemi sadrazamlarındandır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile sıkı dostluk kurmasından yana olduğu ve Rus elçisinin sözleriyle hareket ettiği için Nedimof diye anılıyordu. Bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK, Ankara, 1956, VII, 131-132.

teleri vardı. O da bunlar vasıtasıyla nüfuzunu yaymaya, hatta, İttihat ve Terakki ile dostluk yaparak bunu arttırmaya ve yeni yeni imtiyazlar elde etmeye, bilhassa Alman nüfuzuna engel çıkarmaya ve nihayet muhtemel bir miras paylaşmasında fazla hak iddia edebilecek manevi bir mevki elde etmeye çalışırdı.

Viktorya Mitran kimdi?

Beyrut'un büyük bir ailesine mensup bir matmazel, Viktorya Mitran vardı ki Cağaloğlu'nda kurduğu mükellef bir evde yaşar ve orada Fransız-Türk dostluğunu feyizlendirmeye gayret ederdi. Çirkin denmeyecek kadar güzel, fakat daha ziyade zeki ve hoş bir kadın olan bu matmazel, Suriye'nin bütün bu kabil insanları gibi, herkesin ve her tarafın cebine birer mavi boncuk koymasını bilirdi. Belki Fransa için, aynı zamanda bir istihbarat vazifesi de yapardı. Fakat, Balkan muharebesi esnasında ve Balkan harbinden sonra, Mösyö Pichon'la arasında mevcut dostluk sayesinde Türkiye'ye hayli hizmetleri de dokunmamış değildir. Kendisi sonra Fransa'ya çekildi ve orada, harp esnasında hastabakıcılık ederken öldü.

İşte, o zamanlar Türkiye'de başlıca Avrupa devletlerinin siyasi oyunları bu tarzda cereyan ederdi. Hiç kimse Türkiye'nin yaşayacağına inanmaz, herkes başka bir telden başka bir hava tutturarak kendisine bizim memlekette en müsait mevkii elde etmeye çalışırdı. Balkan muharebesinden sonra İttihat ve Terakki, bilhassa Ermeni meselesinde Rusya'nın hücumuna uğradığı zaman kendisine tutunacak bir kuvvet aradı. Fakat kimse onu ciddiye almıyordu. Herkes Türkiye'de kendisi için bir kuvvet değil, bir yük görüyordu. Kendisini çok yalnız ve etrafında herkesi düşman halinde gören Babıâli hangi kapıyı çaldıysa "*inayet ola!*"dan başka bir cevap almıyordu.

İttihat ve Terakki'nin hüviyeti hakkında bir mektup

İttihat ve Terakki hakkındaki yazılarımı takip eden aziz bir dostum, İzmir'de muallim Hakkı Baha,[57] bana iki mektup gönderdi. Hakkı Baha İttihat ve Terakki hareketine daha baştan karışmış iyi insanlardan biri-

dir. İdealist, iyi kalpli, iyi bir insan, iyi bir hoca, halis bir fikir adamı olarak tanıdığım ve çok sevdiğim bu dost bana iki mektup gönderdi. Bunun için İttihat ve Terakki'nin ne olduğunu anlatmaya tahsis ettiğim bu kısmın nihayetinde bu mektupları neşretmek istedim.

Bunlardan birincisi İttihat ve Terakki'nin rengine aittir. Hakkı Baha bana, bu mektubunda diyor ki:

Azizim Muhittin,

İttihat ve Terakki'nin tesisine tekaddüm eden zamanlarda ve onu tesise uğraşanların ruhlarında Türklüğe mi, Osmanlılığa mı, Müslümanlığa mı, daha ziyade temayül bulunduğunu soran sorularınıza o zamanlarda yaşamış bir adam olmak sıfatiyle bir cevap vermek ihtiyacını duydum. Tahlilkâr kaleminize, muntazam tarzı tefekkürünüze ve daima hakikati bulmak iştiyakınıza karşı olan meclûbiyetinin tesiriyledir ki bu ihtiyacı duymuş olacağım.

Hükümlerimizin, zamanlar ve muhitlerle çok sıkı alakadar olduğu kabul edilirse bu suale cevap vermek için de Türklük, Osmanlılık, ve Müslümanlık mefhumlarının o zamanki telakkilerini hesaba katmak zarureti vardır.

Azizim! Sizin kıymetli tahlilinizle de ispat edildiği veçhile bu üç kelime arasındaki farkların bariz bir kıymet alması Meşrutiyetin ilanından ve bir hayli tecarip ve vekayiin teakubundan sonradır. Bu üç kelime o ilk zamanlarda hemen hemen müteradif idiler. Arasındaki esaslı ve bugün âşikâr bulunan nüansların o zaman vazıh bir surette göze çarpan demarkasyonları yoktu. O zaman vatanda Müslüman olmayan Türk olmadığı gibi, Osmanlı olmayan Arap da yoktu. Osmanlı tabiri Türkle Arabı birleştirdiği halde Müslüman tabiri Katolik Arnavudu Zeydî Arabı ayırıyor ve bilakis Türk olmayan Lazı, Gürcüyü, Çerkesi birleştiriyordu. Sureti resmiyede Ruma Ermeniye de şamil olan Os-

57 Hakkı Baha Pars (1879-1942) Bursa'da doğmuş ve Mekteb-i Harbiyeyi bitirmiştir. Mustafa Kemal, Ömer Naci, Ali Fuat, Hüsrev Sami gibi ünlülerle aynı dönemde Mekteb-i Harbiye'de okumuştur. Çeşitli okullarda öğretmenlik yapmıştır. Mustafa Kemal, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin Selanik'te bir şubesini açmak için buraya geldiği zaman onun evinde kalmıştır. Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin ilk toplantısına katılanlardan biridir. İkinci Meşrutiyet'ten sonra Bursa'da Sanayi Mektebi müdürü olarak görev yapmıştır. Çeşitli yerlerde öğretmenlik ve başka görevlerde bulunan Hakkı Baha yaşamının son on yılını sürekli olarak İzmir'de geçirmiştir. Kızı Vedide Baha Pars İzmir'de iz bırakmış eğitimcilerimizden biridir. Hakkı Baha'nın çeviri ve telif olmak üzere pek çok eseri vardır. Bk. Ö. Faruk Huyugüzel, İzmir Fikir ve Sanat Adamları (1850-1950), Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, 169-174.

manlı kelimesi cemiyet nazarında bu şümulü haiz değildi. Cemiyet nizamnamesinin şimdi de çok kat'i surette hatırladığım bir maddesi cemiyete alınacak azanın Müslüman olmasını şart ittihaz ediyor, hattâ dini samimiyetlerine itimat olunamadığı için dönmelere bile cemiyete kabul hakkını vermiyordu.

Bundan anlaşıldığına göre, vatanperver bir ihtilal cemiyeti olan bu cemiyetin gayrimüslim anasıra itimadı yoktu. Bundan dolayıdır ki Osmanlı tabirinin resmi olan şümulünü cemiyetin nizamnamesi tahdit etmişti. Fakat bu arz ettiğim şart cemiyete girebilmenin ilk ve umumi şartı idi. Bundan sonra teselsül eden bir çok şartlar daha vardı ki onları haiz olmayanların Türk veya müslüman da olsalar cemiyete girmelerine imkân bırakmıyordu. Bunlar namusa, milli ve içtimai seciyeye, ahlaka, ölüme kadar giden feragat ve fedakârlığa itimat tevlidine salih şartlardı. Hudut haricindeki Türkler bizde ancak bir sempati uyandırıyor ve bu sempati uzak bir âtide de olsa onları bu iş için faydalı bir unsur addetmeye, müsait bulunmuyordu. Binaenaleyh bir (Pantürkizm) cereyanı o zaman kimseyi işgal eden bir mesele olmaktan uzaktı. Osmanlılık cereyanı da muattal idi. Müslümanlığın kâfi bir şart sayılamadığına nazaran cemiyetin bunların hepsine karşı müşterek bir alakası olmakla beraber hiçbirisine doğru giden kat'i bir cereyanı, kat'i bir temayül dahi yoktu. Onun en kat'i vasfı vatanın her türlü inkişafına mani olan ve onu uçurumun kenarına kadar getiren, beynelmilel şerefini hiçe indiren mutlakıyet idare-yi istibdadı devirmek arzu ve ihtiyacından doğan bir (vatanperverlik)den ibaretti.

İşte; Talat'ta gördüğünüz (her mizaca göre şerbet vermek) haleti ruhiyeti bundan neşet ediyordu. O, vatana nafi olabileceğini tahmin ettiği hiçbir heyecanı ihmal etmeye cesaret edemezdi.

İzmir, Karşıyaka, 3/11/1936
Hakkı Baha

Bu mektubun hemen hemen bütün noktalarında Hakkı Baha ile mutabıkım. Esasen ben de yazılarımda aynı fikri canlandırmaya çalıştım, fakat, bunu zihnimde mevcut hükümleri sıralayarak değil, okuyucuları hadiselerin tahlilleri üzerinde bizzat düşünerek yapmak iste-

dim. Yalnız bir nokta üzerinde Hakkı Baha'nın fikirlerine bazı şeyler ilave etmek arzusundayım:

Benim kanaatlerim

Bence İttihat ve Terakki, bidayette Osmanlılığa hiç inanmıyor; onu tamamen inkar ediyor değildi. Eğer buna hiç inanmamış olsaydı hayata çıkarken kendisine "*Osmanlı*" sıfatını vermez "*İttihadı anasır*" diye ifade ettiği Osmanlılık camiası esasını programına koymazdı. Zannımca hakikat şudur ki İttihat ve Terakki Tanzimat'ın tesirinden kendisini kurtarmış değildi; Tanzimat "*Osmanlı*"ya ne kadar inanmışsa –onun imanının da zayıf olduğu muhakkaktır– İttihat ve Terakki de Osmanlılığa ona yakın bir derecede inanmış olarak hayata geldi, fakat, çok geçmeden bunun imkânı olmadığını anladı ve tedricen "Türk" oldu.

İttihat ve Terakki'nin "*Osmanlıyı*" inkar etmeyerek hayata gelişi ve fakat bu mefhumu pek kısa bir zamanda inkar edişi de sebepsiz değildir:

Tanzimat bütün imparatorluk teb'asını, o zamanın ıstılahça, "*bila tefrik ü cins ve mezheb*" toptan "*Osmanlı*" yaptığı zaman bunlarda Osmanlı olmak kabiliyeti, meşrutiyetin ilk zamanlarında görülen dereceden fazla idi. Henüz, unsurların gözleri Osmanlılıktan o derece ayrılmamıştı. Abdülhamit memleketi otuz seneden fazla bir müddet her türlü harekete karşı kapalı tutmuş olduğu için de bu müddet zarfında bu unsurların ne dereceye kadar Osmanlılıktan uzaklaşmış olduğunu İttihat ve Terakki farkedememişti. Bunun için Tanzimat'ın hayaline biraz da o kapıldı. Fakat, inkılap yapıp da tecrübeyi görünce anladı ki Osmanlı olacak unsurların Osmanlı olabilmeleri zamanı geçmiştir.

İttihat ve Terakki'nin bu illüzyonu yalnız ona mahsus da değildir. Abdülhamit devrinde henüz Osmanlılığa inananlar vardı. Namık Kemal'in o ateşli kalemi ile saçtığı fikirler bertaraf, mesela, Tevfik Fikret bile Osmanlı idi. Abdülhamit'e Ermeni eliyle atılan bomba ona bir şiir bile ilham etmişti ki şair bunda:

Ey şanlı avcı, dâmını beyhude kurmadın!
Attın, fakat, yazık ki, yazıklar ki vurmadın!

Diyordu. Eğer Fikret Müslüman veya Türk olsaydı, Osmanlıya inanmasaydı bu bomba ona böyle bir şiir ilham etmezdi.

Hulasa, o devir henüz bir kaynama, bir çalkalanma devri idi. Tarihte her durulma ve her süzülme, her şekil alış, mutlaka bir kaynama, bir çalkanma ve bir karışma devrinin mahsulüdür. İttihat ve Terakki bu devri temsil eder, İttihatçıların kısmetleri de bu devrin haşır ve neşrine vasıta olmaktan ibaret güç ve ağır bir mukadderat fırtınası tanımakmış. Bu fırtına içinde türlü türlü gemiler ve kaptanlar vardı: Bunlardan bazıları milli varlık karşısında korsanlık yaptılarsa da pek çokları da kahramanca ve mücahitçe dövüştüler ve öylece düştüler. Eğer Türk olarak ölen Talat, bugün başını kaldırıp da Türkiye'yi bir görebilseydi bu mukadderat fırtınası içinde henüz genç bir yaşta iken düşmüş olmasından dolayı hiç teessüf duymazdı!

Bay Ahmet Sıtkı'ya

Tahmin ettiğiniz gibi ben İttihat ve Terakki'nin tarihini yazmıyorum. Bu tarih için malzeme veriyorum. Bununla beraber neşriyatın gerisi sizin arzularınızın mühim bir kısmını tatmin edebilecektir, zannediyorum. Okuyucuları sıkmamak için her şeyi bir yere toplamamak usulünü güttüm. Parça parça, safha safha her bahsi aydınlatmaya çalışacağım. Teveccühlerinize ve itimadınıza bilhassa teşekkür ederim. M.B.

Sait ve Talat Paşaları mukayese eden ikinci mektup

Hakkı Baha'nın ikinci mektubu, daha enteresan bir bahse taalluk ediyor. Bilirim ki onu bu mektubu yazmaya sevketmiş olan sebep, Talat Paşa'ya karşı duyduğu hürmet ve muhabbettir. Bu bakımdan mektup daha enteresan oluyor. Okuyalım:

Azizim Muhittin,

"İttihat ve Terakki'de on sene" unvanlı tefrikanızı günü gününe dikkat ve ehemmiyetle takip ediyorum ve böyle bir teşebbüse karşı hürmet ve şükran

hissi duymamak kabil değil. Türk Rönesans tarihinin en ehemmiyetli bir devresinin sahibi salahiyet bir kalem ile dokümante edilmiş olması yalnız o devri yaşamış olanlar için değil, yakın ecdatlarının saltanata karşı açtıkları mücadelenin tafsilatına merak edecek olan yeni nesiller için de çok şayanı şükran bir hadise olacaktır. Yazılarınızda ne kadar samimi olduğunuzu ve maksadınızın ne kadar pürüzsüz bulunduğunu bildiğim için küçük bir hatanın tashihi lüzumuna dair söyleyeceğim sözleri de aynı samimiyetle telakki edeceğinizden eminim. Evvela şunu arzedeyim ki iddia ettiğim bu hata zatıalinize, yani, Sait Paşa merhumun siyasi bir mülakat yaptığı Tanin tahrir müdürüne değil, bu mülakata kendi hesabına fevkalâde ehemmiyet veren bizzat Sait Paşa'ya aittir.

Bakınız bu hata nereden başlıyor, ve sizin muhakeme ve istidlallerinize nasıl inhiraflar veriyor: Sait Paşa'nın, cebir takım ne idüğü belirsiz kimselerin tehditleri rüfeka üzerinde, bunları yapanlarsa matlup olan tesirleri icra ettiğinden onlar istifa fikrinde istisnadır. O ne idüğü belirsizlerin tehdidi merhum Talat'ca bir istihfaf ve istihkâr hissinden başka bir his uyandırmış değildi. Bunu ispat edecek bir iki vak'a zikredeyim:

Bir gün yaya olarak köprüden geçerken halaskârların meşhur liderlerinden binbaşı H... on, on beş adım kadar ilerden kendisine doğru geliyormuş. Yanındaki arkadaşına; "bak şimdi şu miskin herifi nasıl korkutacağım" diyerek o daima mûnis olan gözlerine sahte bir tehevvür rengi verip ona doğru bir iki hızlı adım atar atmaz meşhur kahraman Haliç iskelesi istikametine doğru adeta koşarak kaçmaya başlayınca; "demedim mi? Bu herifler bu kadar korkak ve miskin şeylerdir!" demiş ve kahkahalarla gülmüş olduğunu Meclisi Mebusan başkâtibi Asım'ın odasında gene kahkahalarla anlatmıştı.

Gene bu hadiseler esnasında sureti mahsusada Rumeli'den celbedilen iki fedayi Talat'ı öldürmeye memur edilmişlerdi. Bu derbederler Merkeziumuminin karşısındaki sokakta duvar dibinde bir hayli nöbet beklediler. Bunların ne maksatla orada bulunduklarını bilen merhum pencerenin önünde dimdik bir vaziyet alarak ve bize: "Bakın şu budalalara, güya beni öldürmeye geldiler, aldıkları parayı hak etmek için burada iki gündür pinekliyorlar." Birisini (zannediyorum "Veysel" idi) çağırdı, pencereden onları

göstererek "hadi şunlara güzelce bir dayak at!" dedi. Veysel yalnız başına ikisini de iki dakika içinde ellerini silah tutamayacak hale getirdi. Ertesi günü meclis koridorları nümayiş yapan halaskârlarla dolduğu zaman bu iki herifi de birisinin başı, öbürünün kolu sargılı olarak o halaskârların arasında görmüştük.

İşte azizim; o ne idüğü belirsizlere Talat Bey bu kadar ehemmiyet veriyordu. Tarih nazarında ikbalperestlikle itham edilmek korkusuna gelince: O yalnız Sait Paşa da vardı. Bunu siz de dahil olduğunuz halde kendisinin siyasi hayatını yakından tanıyanların hepsi bilir. Talat, tarihten korkarak ona karşı bir beraat temin etmek peşinde tertibat olarak yalnız zevahiri kurtarmak sevdası ile yaşayan bir adam değildi.

Şimdi vak'anın, yani istifanın nasıl cereyan ettiğini arzedeyim:

Sait Paşa'nın son sadaretindeki bu istifa onun dördüncü istifası idi. Evvelki üç istifası hep Talat Bey'in iknaatıyla geri aldırılmıştı. Birinci istifasını ikinci devrei intihabiyenin birinci celsesinde meclisten müttefikan itimat reyi aldığının ertesi günü yaptı. Gösterdiği sebep İtalyanların Çanakkale boğazında yaptığı nümayişlerin husule getirmesi muhtemel olan komplikasyonlar idi. Talat Bey'le Mahmut Şevket Paşa'nın kat'i teminatı onu iknaa muvaffak olmasaydı daha o gün bir buhranı vükela vaki olacaktı. Bu sonuncu istifa vak'asında da istifa hususunda ısrar edenler tarih huzurunda hırsıcah ile itham edilmekten korkan rüfekası değil münhasıran bu korku ile bütün bir siyasi hayatı yıpratan bizzat o ihtiyar vezir idi ve rüfekasını şöyle ikna etmişti: "İttihat ve Terakki artık yorgundur; dinlenmeye, kendisini toplamaya ihtiyacı vardır. Söz ayağa düştüğü için efkârıumumiyede haiz olduğu prestijini kaybetmiştir. Bunu yeniden tesis etmek için evvela kendisini aratması lazımdır. Emin olunuz ki Beyefendiler; bizi istihlaf edecek olan devlet idaresinde o kadar racil insanlardır ki bu devleti altı ay bile idare edemeyeceklerdir. İttihat ve Terakki'ye karşı efkârıumumiyedeki bugünkü hoşnutsuzluk az'afı, muzaafasıyla onlara teveccüh edecek ve İttihat ve Terakki bugün tasavvur edilemeyecek derecede vahamet kesbedecek olan tezebzübü yeniden ıslah için mevkii iktidara çağrıldığı zaman tamamıyla dinlenmiş, kuvvetlenmiş, gürbüzleşmiş olarak avdet edecek ve o zaman hakiki rehakâr rolünü oynayacaktır."

Bu fikri en evvel kabul eden Talat olmuştu ve Cavit'in ısrarına rağmen Talat'ın dediği olmuş ve istifa keyfiyeti tahakkuk etmişti.

Yeni kabine teşekkül edinceye kadar vekaleten ifayı vazife eden Sait Paşa kabinesi efkârıumumiyeye hitap eden bir (beyannamei hümayun) tanzim ve neşrine lüzum görmüş ve cereyan eden vekayii tamamıyla hikâye eden bir metin vücuda getirilmişti. Bütün nazırların imzasını taşıyan bu metin Hurşit Paşa ve Mahmut Paşa'lar vasıtası ile padişaha arzedilecek ve imza ettirilecektir. Bu Paşa'larla beraber Nazım ve Yaver Paşa'ların da dahil bulunduğu bir heyet tarafından tamamıyla hilafı vaki ve isnadat ile dolu, İttihat ve Terakki'nin adeta bir ithamnamesi şeklinde bir metne tahvil edilen beyannamei hümayûn şekline sokularak Sultan Reşat'a imza ettirilmiş ve gece yarısı matbuata verilmişti. Ertesi sabah Talat Bey gazetelerde beyannamenin şekli muharrefini görünce şaşırmış ve hemen Sait Paşa'ya telefon etmişti. Sait Paşa da henüz uykudan kalkmış ve gazetelere göz gezdiriyormuş "evet –demiş– ben de şimdi hayretle okuyorum, tamamıyla muharref. Lütfen rüfekayı haberdar ediniz. Ben de şimdi Babıâli'ye geliyorum, bunu beraber müzakere edelim."

Sait Paşa, gayri mesul zevatın padişaha böyle bir beyanname imza ettirmiş olmasının meşrutiyet prensiplerine mugayir olduğunu izah ederek bu hareketin resmen bir meclisi vükela mazbatası ile protesto edilmesi lüzumunu ileri sürmüş. Bu protesto mazbatası tanzim edilip imza edildikten sonra tebziye verildiği esnada Talat Bey'i telefonla arayan Halil Bey meclise gitmiş ve avdetinde Babıâli'den çıkmakta olan Sait Paşa mütebessim ve mahrur bir çehre ile "Je suis armé tout–à fait"[58] diyerek ceketinin cebini işaret etmiş ki bununla Hurşit ve Mahmud Paşa'ların da imzasını taşıyan meclisi vükela mazbatasının kendisini tarih müvacehesinde kurtaran bir silah olduğunu ima etmişti. Bu tafsilatı vermekten maksadım tarih korkusunun Talat Bey'de değil bizzat Sait Paşa da mevcut olduğunu ispat etmektir.

Beyannamei hümayûnu imza ettirenler meclisin feshi iradesini istihsal etmişlerdi. Bir hafta sonra meclisin feshi iradesi okunacağı gün İttihat ve Terakki bir obstrüksiyon yapmaya karar vermişti. O gün Cavit iradeyi de protesto etmek üzere meclisin Hürriyeti Ebediye tepesinde ve

58 Tepeden tırnağa silahlıyım.

açıkta toplanmasını teklif ettiği halde Talat, sırf Sait Paşa'nın fikrine sadık kalarak emrivakii kabul etmeye taraftar göründü.

Bu maruzatımla bir hatayı tashih ve bir ölüyü tuhtei ettimse diğer bir ölüyü yanlış bir hükümden hiyanet için müdafaa maksadı ile ve size karşı mevcut olan lâyizal hürmetlerimi teyide bir vesile olsun diye yaptım.

İzmir: Karşıyaka 1/11/1936 *Hakkı Baha*

Aziz dostumun yazdıklarının Talat'a ait olan hikâyeleri çok doğrudur. Bunları o zaman hattâ kendi ağzından ben de işitmiştim. Onun böyle korku bilmez, cesur, kabadayı, kin tutmaz, vefakâr ve fedakâr tarafları çok kuvvetli idi. Bir kelime ile mert bir adamdı. Onun zayıf iki tarafı vardı: Bilgisi az, mizacı yumuşak idi; kolayca tesir altında kalabilirdi. Bu mizaç yumuşaklığını, ve fazla oportünizmini, onu benden daha çok iyi tanıyan bir takım arkadaşları daima söylemişlerdir.

Sait Paşa'ya gelince, benim bu ihtiyar hakkındaki fikirlerim çok iyidir. Bütün insanların zayıf tarafları olduğu gibi bunun da zayıf tarafları ve bilhassa kendisini daima tarih huzurunda tenzih arzusu vardı. Ben onda mevki hırsından ziyade mevkide "temiz ve layık bir unsur" olmak şöhretini muhafaza hırsı bulunduğuna kaniim. Ondaki zekâya, takip fikrine, anlama ve sevketme kuvvetlerine adeta hayran olmuşumdur.

Bilhassa hayatının son senelerini alil bir vücudu ile yaşayan, arada bir hasta olup çıkamayan bu adamın fikir ve ruhundaki berraklık, hakikaten hayran olacak derecede idi.

Son sadrazamlığı devrinde zaaf gösterdiği zamanlar olduğu gibi, kuvvet ve enerji göstermekten çekinmediği zamanlar da olmuştu. Halaskâr hareketi sırasında ben onun zaaf gösterdiğine kani değilim. Belki bu işte benim bildiğim taraflardır ki beni böyle düşünmeye sevkediyor; bu noktada bir şey diyemem; ancak Sait Paşa'nın o meselede istifaya taraftar olmadığını, bilakis istifayı Talat'ın istediğini ben, bu işleri yakından bilen bir dostumdan işitmiştim. Şimdi bunun kim olduğunu pek iyi hatırlamıyorum.

İşin doğrusu aranırsa tarih korkusu her ikisinde de vardı: Talat, mevki hırsına tutulmuş olmakla itham edilmekten ve bilhassa arkadaşları arasında böyle bir zehap hasıl olmasından çok korkardı. Sait Paşa ise

her yaptığı işi usulünde ve nizamında yapmış olduğunu, Hüseyin Cahit'e isbat edebilmek meraklısı idi.

Her iki insanın da bu zaaflarını haklı ve tabii görmeye taraftarım. Talat İttihat ve Terakki insanları içinde ikbal sevdası, istirkab, birbirini kıskanma gibi hislerin çoğalmasından korkar ve bunun için daima silinmeyi tercih ederdi. Sait Paşa ise Abdülhamit zamanında binbir hesap ve korku içinde çalışmış ve binaenaleyh daima sorulacak suallere karşı vesika ile cevap vermek ihtiyacını duymuş olmakla mazur görülebilir.

Harbe Nasıl Girdik?

1914 senesinin Nisanında Rus Çarı Yalta'daki şatosunda istirahata çekilmişti. İzzet Paşa ile Talat Bey Ertuğrul yatıyla Yalta'ya gidiyorlardı. Vazifeleri Yalta'daki Çara Osmanlı Sultanının selamını götürmekti.

Bu seyahate iştirak edenler arasında bir de gazeteci bulunuyordu. O zaman Tanin'in başmuharriri olan Muhittin Birgen.

Muhittin Birgen bir gazeteci sıfatı ile gidiyordu. Ama Talat Bey ona bir vazife vermişti. Rus hariciyesinin içine karışacak ve neler sezerse Talat Bey'i haberdar edecekti.

Çünkü Osmanlı devleti Rus hariciyesinin fikirlerini öğrenmek mecburiyetinde idi. Rusya Türkiye'yi sıkıştırıyordu. Yalta'ya gidildi ve gelindi. Fakat avdet edilirken Rus hariciyesi erkânı ile temas vazifesini üzerine alan Muhittin Birgen şu kanaati de beraber getiriyordu:

Çarlık Rusyası Avrupa'yı kana boyamaya karar vermişti. Hem de pek yakın bir zamanda...

Talat Bey de harbin patlayacağını biliyor, fakat bu kadar yakın olmasına ihtimal vermiyordu.

Bilahare Muhittin Birgen'in tahmini tahakkuk edince Talat: "Madem ki harbin çıkacağını bildin, ne zaman biteceğini de bil!" demişti.

Muhittin Birgen "İttihat ve Terakki'de On Sene" isimli eserinin ikinci kısmına işte bu satırlarla başlıyor. Eski Tanin başmuharririnin yazdığı bir roman değildir. Fakat bir romandan daha cazip, yaşanmış bir tarih ve hayat hikâyesidir. Bugünden itibaren okumaya başlayınız.

Çara Sultanın selamını götüren heyet

Cihanın şimdiye kadar tanıdığı en büyük haile olan cihan harbini ne zaman hatırlasam derhal hafızamın içinde geriye doğru bir gidiş hareketi ayaklanır ve kendimi 1914 senesi Nisanının ilk günlerinde "Ertuğrul" vapuru ile Yalta'ya doğru giderken görürüm.

1877 harbinden beri âdet olmuştu: Ne zaman Rusya Çarı Yalta'daki şatoda istirahat için Kırım'a gelse İstanbul'dan bir heyet de oraya kadar giderek "bütün Rusyaların çarına" Osmanlı Sultanının selamını arzederdi. Bu defa da öyle oluyordu: İzzet Paşa ile Talat Bey, yanlarında biri kara, diğeri deniz erkânıharbiyesine mensup yüksek rütbeli iki zabitle birlikte Çara Sultanın selamını götürüyorlardı. Bu defaki seyahat, hususi bir ehemmiyeti haiz olduğundan o zamana kadar hiç görülmemiş bir hadise olarak heyet beraberine bir de gazeteci almıştı. Bu gazeteci, Tanin'in başmuharriri olan bendim. Diplomatlar arasında görüşülecek şeylerden gazetecilerin kalemlerine düşecek hissenin basit ve bazen de boş bir kelime gürültüsünden ibaret olduğu malumdur. Gazeteci olarak ne zaman böyle bir vazife almışsam, kendimi sinemaya ve tiyatroya gidiyor farzetmemişimdir. Daima birçok şeyler gördüm ve daima da hiçbir şey yazmadım. Bunun için, devlet adamlarının bu gibi ahvalde gazetecileri beraberlerinde niçin taşıdıklarına bir türlü akıl erdirememekle beraber, ben bu seyahatten gene memnundum. Yazmaktan ziyade gezmeye ve görmeye gittiğimi biliyordum. Fakat, yola çıkar çıkmaz anladım ki Talat Bey beni büsbütün başka bir maksatla götürüyordu: Yalta'da toplu olan Rusya hariciyesinin içine karışıp gazeteci sıfatı ile temayül sezmek, intiba almak, yahut "*hava*"yı koklayıp, gazeteci burnu ile karşımızdaki insanların fikir ve maksatları hakkında koku toplamak. Ertuğrul daha Boğaz'dan çıkarken Talat Paşa beni bir tarafa çekerek talimat veriyordu: Rusların arasına karışıp onlarla kabil olduğu kadar konuşmak, onların fikir ve maksatlarına nüfuz etmeye çalışmak benim vazifem idi.

Seyahatin ehemmiyeti

Talat Bey, yani Babıâli ve İttihat ve Terakki, bu seyahate hakikaten büyük bir ehemmiyet veriyorlardı. Sebebi malumdur: O tarihte Rusya bizi

her taraftan sıkıştırmıştı. Balkan harbinden Rus Panslavistlerinin istedikleri derecede ezilerek çıkmamış, kaç senedir dört taraftan uğradığı bitmek tükenmek bilmeyen tokat ve tekmeye rağmen, bir türlü yılmayan bir Türk enerjisiyle yeniden kendisini toplayıp gelmesi gecikmeyeceğini bildiği bir darbeye karşı koymak için kuvvet toplamaya çalışan Türk, kuyruğu kopmuş, kulağı düşmüş, bacağı kırılmış, postu şerha şerha olmuş bir kurt gibi, dişini tırnağına takmış, fakat mücadeleyi bırakmamıştı. Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın diplomatik yardımı ile Edirne'den geri dönmeyip Midye-Enes hattını parçalamaya muvaffak olmak onun cesaretini arttırmış, Almanya'dan Liman von Sanders'in riyaseti altında getirdiği bir askeri heyetle yeni bir ordu yapmaya başlamıştı.

Öte taraftan Pancermanistler de Panslavistlerin hazırladıkları Balkan harbinin Balkanlarda yarattığı vaziyetten memnun olmayarak ve Bulgarlarla Sırplar arasındaki rekabetten istifade ederek Bulgaristan'ı Panslavizmden ayırmışlar, Radoslavof'ın riyaset ettiği İstanbulist [Aleksandr Stamboliski] hükümetini Türkiye ile dostluğa sevketmişlerdi.

İşte Panslavistler bu vaziyet karşısında bir aralık köpürmüşlerdi. Türkiye'ye nefes alma imkânı bırakmamak için bir taraftan Ermenileri ele almışlar, öte taraftan Alman askeri mütehassıs heyetinin İstanbul'da birleşip fiilen kumanda mevkiine geçmelerine karşı şiddetle itiraza başlamışlardı.

Rusya'nın istedikleri

Panslavizm iki şey istiyordu: Ermenilere geniş bir muhtariyet verilmesini, fon Zanders'in[59] riyaset ettiği heyetin geri gönderilmesini. Uzun bir tarihte hep efendi olarak yaşamış bir milletin içinden çıkmış, bir hürriyet, istiklal ve terakki hareketi, yani İttihat ve Terakki vatanperverliği de bunların hiçbirini kabul edemiyordu. Ermeni muhtariyeti demek, memleketin bu defa da Anadolu'dan parçalanmaya ve Rusya'nın kat'i nüfuzu altına girmeye başlaması demekti. Askeri heyetin geri gönderilmesi de Babıâli'nin artık memlekete ait herhangi bir işte her nevi karar ve teşebbüs hürriyetini kaybetmesi demekti.

Eğer iş sade Alman askeri heyetinin geri gönderilmesinden ibaret kalmış olsaydı belki Babı-

59 Von Sanders.

âli ona bir çare bulabilirdi. Fakat, Rusların asıl istedikleri şey Ermenistan'a muhtariyet verilmesi idi ki Babıâli bunu kabul edemezdi. Fakat Rusya istiyor ve Ermenileri harekete getiriyordu. İstanbul'da, o zamana kadar devlete ve İttihat ve Terakki hareketine karşı mülayim bir vaziyet muhafaza etmiş olan Ermeni gazeteleri, Ermeni patrikhanesi arkalarında hissettikleri kuvvetli himayeye güvenerek mütemadiyen bize karşı neşriyat yapıyorlar, Ermeni mebusları muhtariyet istediklerini açıktan açığa söylüyorlardı. Daha bir iki sene evvele gelinceye kadar hal bir milli sosyal demokrasi hareketi olduğu için Rusya'da şiddetli bir takibe uğrayan Taşnaklar, önceleri İttihat ve Terakki'ye karşı gayet dostane bir siyaset takip etmiş oldukları halde şimdi onlar da aleyhimizde harekete geçmişlerdi. İstanbul mebusu Zöhrap gibi daha ziyade renksiz ve oportünist bir avukat bile İttihat ve Terakki'ye, Babıâli'ye, devlete karşı vaziyet almıştı. Bizim gibi ekalliyetlerin tabii haklarını tanımaya taraftar olan sol İttihatçılarla bunların araları evvelce pek iyiydi. "Niçin *böyle yapıyorsunuz?*" diye kendilerine serzeniş ettiğimiz zaman "*herkesin birer birer hakkını aldığı bir sırada artık Ermenilerin de sıraları gelmiş*" olduğunu söylüyorlardı. İttihat ve Terakki bunlarla çok defa konuşup anlaşmak istedi, fakat Ermeni politikacıları, bütün bu teşebbüslere karşı bir tek cevapla mukabele ettiler:

– *Bizim size karşı hiçbir itimadımız yoktur. Devletlerin ve bilhassa Rusya'nın garantisini istemeye mecburuz!*

Dediler. O tarihe kadar İttihat ve Terakki'nin halis bir dostu görünmüş ve onun uğradığı mütemadi taarruzlara karşı kendisini meclis kürsüsünde kuvvetle müdafaa etmiş Varteks ve Pastırmacıyan gibi Çarlık tarafından takibe uğramış idealist komiteciler bile aynı cevabı veriyorlardı.

Bütün bu ahval karşısında Babıâli bir aralık, Abdülhamit an'anelerini takip ederek, haricin istediğini bizzat kendisi yapmak, şark vilayetlerine hususi bir idare verip bu idarenin başına bir umumi müfettiş koymak istedi. Hattâ bu umumi müfettişliğine Bay Cahit'in getirilmesi bile kararlaşır gibi oldu, o da kâtibî umumi olarak beni beraber almayı tasarladı. Fakat, bu da kimseyi tatmin etmiyordu. Rusya istiyor, İngiltere "*olmaz!*" diyemiyordu. İttihat ve Terakki ise dönüp Ermeni-

ler, dönüp Fransızlar ve İngilizlerle konuşuyor, bu işin içinden çıkacak bir yol arıyordu.

Nagehani bir değişme

Çıkacak yol bulunmadığı bir sırada Babıâli görüyordu ki bu Panslavizm taarruzuna karşı kendisini en ziyade müdafaa edecek kuvvet Almanya etrafında toplanmış olan blok kuvvetidir. Ortada kalmak meselesinde olduğu gibi Almanya ile Avusturya-Macaristan, bu işte de Babıâli'yi teşci ettiler ve bir taraftan ona, diğer taraftan da ötekilere anlattılar ki Türkiye'yi bu tarzda parçalamayı hedef yapmış olan Panslavizm taarruzunu beynelmilel bir tasvip ile teyide taraftar değildirler. Burada izahata hacet yoktur ki altı büyük devletin, yani karşı karşıya duran iki büyük devlet bloğunun Türkiye meselelerindeki bu vaziyetleri ne Türkiye'nin, ne de İttihat ve Terakki'nin kara gözleri için değildi; mesela, bir taraftan iki büyük blok arasındaki rekabet, öte taraftan Panslavist ve Pancermanist mücadelesinden ibaretti. İş böyle olmakla beraber merkezi Avrupa bloğunun bu siyaseti Babıâli'ye nefes aldırmıştı.

Günün birinde gördük ki Rusya'dan gelen taarruz birdenbire hafifledi, Rus sefiri dö Girs Babıâli'ye karşı dostluktan bahsetmeye başladı. Başterciman Mandelstam giderek yerine Suriye'den Tahulka isminde iyice Türkçe bilen bir başkonsolos geldi ve biraz sonra da Çar Yalta seyahatine çıktı. Bütün kış mücadele ile geçtikten sonra baharda her şey yatışır gibi oldu: Sazonof da Yalta'ya gelecekti ve Babıâli ile konuşulacaktı.

Bu nagehani değişme Babıâli'ye biraz nefes aldırmıştı ve işte biz de bu nefes alma devresinde, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı mevzuu üzerinde oynanan büyük oyunun bir perde arasında, Ertuğrul yatıyla, sakin ve mehtaplı bir deniz üzerinden kayarak Yalta'ya doğru gidiyorduk.

O sırada Ertuğrul'u takip eden Rus sefareti istasyoneri de Rus sefirini Yalta'ya götürüyor, fakat sefaret başterciman Tahulka Ertuğrul'da, bizim heyete mihmandarlık ediyordu.

Şimdiki gibi gözümün önündedir: Talat Bey bütün seyahat esnasında düşünceli ve hattâ dalgındı. İkide bir bana Yalta'da çok dikkatli olma-

mı, mümkün mertebe fazla insanla konuşmamı, söylemekten ziyade dinlememi tavsiye ediyordu. Aylardan beri, bu müthiş Panslavizm hücumu karşısında mücadele ederek ve ekser gecelerini uykusuz geçirmiş ve nihayet bunalmış olan bu adamcağız, şimdi biraz geniş nefes alırken gene hâlâ düşünceli ve hattâ bazen de dalgın olmakta haklı idi. Bu ani değişmenin manası ne idi?

İşte o bu manayı arıyor ve bunu bulmak için de benden yardım bekliyordu.

Yalta'da bulunduğumuz üç gün içinde ben havada büyük bir değişme, müthiş bir kar fırtınasından sonra güneşli bir lodosun ılıttığı tatlı bir yumuşama bulunduğunu görüyordum. Zaten bu hal, daha yolda iken kendisini hissettiriyordu: Galiba, benim gibi o da talimat almış olan Tahulka, seyahat esnasında, fırsat buldukça bana propaganda yapmaya çalışmıştı. Selefi Mandelstam'a nispetle çok daha az zeki, hattâ biraz da bön olan bu adamın beni çocuk ve iptidâi bir şarklı yerine koyarcasına öyle budalaca sözlerle bir kandırmaya çalışışı vardı ki ne zaman hatırlasam gülmekten kendimi menedemem. Mesleğinde kimbilir kimin himayesiyle ilerlemiş olan bu basit kafalı adam, mesela, bana diyordu:

– *Sizin padişahınız efendimiz ile bizim padişahımız efendimiz çok dost olmalıdırlar. Çünkü her ikisi de dindardırlar. Müslümanlıkta sünnilik ne ise Hristiyanlıkta da ortodoksluk odur. Bunun için aralarında dince benzeyiş vardır. İnşallahürrahman siyasetlerinde de benzeyiş olur!*

Beni budala bir şark müteassıbı yerine koyarak o havadan bir propaganda havası çalan bu dört köşe kafalı Çar Çinovnik gene "*evet, çok doğru söylüyorsunuz, ama, şu Ermeni meselesi olması!*" dediğim zaman da:

– *Canım, efendim, o bir şey değil, başka milletlere bakarak "Ermeniler" şımarmışlardır. Bizim de "Ermenilerimiz" olup onların hissiyatı milliyelerine riayet lazım geldiğinden biz de onlara biraz yardım eder gibi görünürüz. Amma ve lâkin, bu mesele bizim padişahlarımız efendilerimiz arasında dostluğa mani olamaz!*

Yolda böyle gülünç bir tarzda başlayan propaganda, Yalta'ya varır varmaz kesafet kesbetti. Çarın Yalta'da verdiği ziyafeti takip eden Sa-

zonof'un[60] ve Karadeniz filosu amiralinin ziyafetleri, Yalta'ya Çarla beraber bahar görmeye gelmiş kesif bir Rus aristokrasisinin bütün işvekâr güzelliğini bir araya toplayan garden partiler, bizim heyete nefes alacak vakit bırakmadı. Talat Bey, İzzet Paşa ile birlikte birkaç defa Sazonof ile konuştular. Benim konuştuğum muhitte, hariciyenin şark işleri dairesinin şefleri, hususi kalem müdürleri, kâtipleri, gazeteciler arasında –ne kadar gariptir ki– artık hiç Ermeni sözü geçmiyordu. Bütün söz "*Almanya*" etrafında cereyan ediyordu. Hariciyenin bizim işlerle meşgul şubesinin müdürü olan bunak bir ihtiyar kontun sabit bir fikir haline gelmiş büyük bir derdi vardı: Şu Almanların yaptıkları Bağdat hattının Rus hududunu tehdit edişi! Bağdat hattı ile Rus hududu arasında bir münasebet olmadığı hakkında yarım saatten fazla bir münakaşa yaptık, bir türlü anlatamadım. Bu adam ya müstakbel Rus hududunu Bağdat'a kadar yaklaştırıyor, yahut da Bağdat, Rus hududuna yakın zannedecek kadar coğrafya bilgisinden mahrum bulunuyordu. Kendisinin lâakal yanı başında olan güzel ve işvekâr kontesin o sırada yanımıza gelip kocasının malumatı ile alay edişine ve bana da "*nasıl, benim bunağı beğendin mi?*" der gibi bakışlarına göre ikinci ihtimal daha doğru idi!

Sazonof'un derdi ise bir değil, iki idi: Almanlar ve Bulgarlar. Beni sureti kat'iyede ikna etmek istiyordu ki Bulgarlar haydut bir millettir. Radoslovof hükümeti ise bizzat haydutlardan başka bir şey değildir. Heyete verdiği ziyafetten sonra bir saat kadar beni yanında tutarak mütemadiyen Almanlarla Bulgarlar aleyhinde söyledi. Aleyhimizdeki Balkan ittifakını hazırlamış olanlar Bulgarlardı. Nasıl oluyor da Türkiye bunlarla, bilhassa şu haydut Radoslovof hükümeti ile dostluk yapıyordu. Gerek Almanların, gerek onların aletleri olan Bulgarları yegâne düşündükleri şey, Türkiye ile Rusya'nın arasını bozmaktı. Ben de gazeteci sıfatile bunları yazmalı ve efkârıumumiyeyi aydınlatmalı idim! Keskin bir zekâ ile parlayan gözlerini hâlâ görür gibi olduğum Sazonof'un beni bu suretle bir çocuk kandırır gibi kandırmaya çalışması garip bir şeydi. Bunu ancak, o zamanki Rusların bütün Avrupalılar gibi, bizi umumiyetle çok iptidai zihniyette insanlar saymalarıyla izah etmek müm-

60 Çarlığın ünlü Dışişleri Bakanı.

kündür. Yoksa bir hükümet gazetesinin başmuharririni hükümetin siyaseti aleyhine yazı yazmaya teşvik etmek çok manasız bir şeydi.

Ötekilerin, Talat Bey'le İzzet Paşa'nın Rus dostluğu üzerinde ne suretle iknalarına çalışıldığını bilmiyorum. Yalnız şunu biliyorum ki Talat Paşa da içine girmiş olduğu hava hakkında hayretten hayrete düşüyordu. Arada mevzuu bahsolan irili ufaklı bir takım meselelerin halli için Sazonof, Talat Bey'e her nevi vaatlerde bulunmakta tereddüt etmemişti. Hatta, veda ederken o sırada gene bir münakaşa mevzuu olmuş bulunan nevâhî-i şarkiye meselesinin bizim arzumuza muvafık şekilde hareket edilmesi için Tiflis'teki Çar naibine lazım gelen talimatın verilmiş olduğunu kendisine benim gözümün önünde söylüyordu.

Çarın Romanya Kralını ziyareti

Rus gazetecileri ile konuştuğum sıralarda onlardan bir haber almıştım: Bizim heyetin avdetini müteakip Çar deniz yoluyla Köstence'ye giderek Romanya kralını ziyaret edecekti. Önce bu habere pek inanmamıştım. Bütün "Rusyaların" çarının, daha dün Rusya'nın yardımı ile teessüs etmiş küçük Romanya'nın kralını ziyarete gitmesi için mühim sebepler bulunması lazım gelirdi. Halbuki bunun için görünürde bir sebep yoktu. Fakat, bizim Gospodin Tahulka'ya:

– *Sizin padişahınız efendimizin Romanya padişahı efendimizi ziyarete gideceğini işittim; doğru mudur?*

Diye sorup da "*evet, efendim*" cevabını alınca buna evvela inanmak, sonra da bir sebep aramak lazım gelmişti. Seyahatin son günü öğrendiğim bu havadis de ancak benim dikkatimi çekmişti: Bize karşı Rus siyaseti nasıl birdenbire dönmüştü, Romanya kralını birdenbire ziyarete kalkması da gayri tabii idi. Bütün bu gayri tabii hadiseler, gayri tabii, yahut fevkalâde bir hal alameti idi. Bu fevkalâdeliğin sebebi ne olabilirdi? Rusya'da Panslavistlerin en kudurmuş bir devirde bulunduklarına göre demek oluyordu ki Rusya bir harbe hazırlanıyordu. O tarihe kadar Avrupa'nın bütün devletleri ikiye ayrılmış bir halde idi. İskandinavya hükümetleri müstesna, İspanya hariç, geride yerleri taayyün etmemiş olarak bir Romanya ve bir de biz vardık. Sır-

bistan ile Yunanistan İtilafi müselles elinde, Bulgaristan bu iki devletin aleyhinde olmak itibariyle öte tarafa mütemayil ve biz de Bulgarlarla birdenbire dost idik. Bulgarları kazanmak Rusya için güçtü. Şu halde bizim ve Romanya'nın elde edilmesi kalıyordu ve hazırlanan harbin son serbest kuvvetleri olan bu iki memleketi kazanmak için Panslavistler gayrete geçmişler demek oluyordu. Bilhassa bize karşı olan siyasetteki nagihani tebeddül çok manalı idi. İşte müstaceliyet var, demek oluyordu. İşte müstaceliyet olması ise harbin yakında bulunduğunu gösteriyordu. Ben kendimce kararımı vermiş, kanaatimi yapmıştım.

Avrupa yakın bir harbe giriyor, Rusya da bu harbi hazırlıyordu.

Memnun olarak dönerken

Talat Bey bütün orada gördüğü şeylerden memnundu. O kadar memnundu ki yolda poker oynamak üzere kâğıt tedarik etmemi bana sıkı sıkı tenbih ediyordu. Gelirken o kadar düşünceli ve ağır görünen Talat Bey, dönerken gayet neşeli ve hafifti. Ertuğrul, Yalta limanından çıktıktan sonra beni karşısına aldı ve konuşmaya başladık.

Neler gördüğümü, neler anladığımı soruyordu. Ben kendisine gördüğüm, konuştuğum, dinlediğim, münakaşa ettiğim şeyleri birer birer anlattım. Sonra, bu esaslı değişmenin manasını sordu. Ben de bu nokta üzerinde pek çok düşünmüş ve nihayet, o zaman için ilk bakışta çok manasız görünebilecek bir karara varmıştım. Bununla beraber kendisine fikrimi söyledim:

– *Ben bu nagihan–değişme için ancak bir tek sebep tasavvur edebiliyorum: Avrupa'da harp hazırlanıyor!*

O zaman Avrupa'da bir harp olacağını gösterecek ortada hiçbir alamet yoktu. Vakıa iki hasım bloğa ayrılmış olan devletler arasında büyük bir rekabet ve husumet göze çarpmıyor, diplomasi gayet sıkı bir faaliyet göstermiyor değildi.

Fakat, harp zuhuruna sebep olabilecek hemen hemen hiçbir hadise göze çarpmıyordu. Bir aralık en büyük mesele Balkan Harbinin bir sulh neticesine bağlanması işi olmuş, sonra da bu Ermeni muhtariyeti ile Al-

man askeri heyeti işleri hayli hararetle münakaşalar doğurmuştu. Fakat, bunlar harp çıkarmaya kâfi sebepler olmadığı gibi orta yerde bunlardan başka mühim bir hadise de görülmüyordu. Bariz olan yegâne şey, İngiltere ile Rusya'nın anlaşmaları o zaman ıstılahlarınca "*İtilafi müselles*" namını taşıyan İtilafın "*samimi İtilaf*" ismini almış bulunması idi.

Avrupa işlerinin bu zahirî sükûnetine rağmen beni bir harbin gelmek üzere olduğu fikrine sevkeden amil, sırf Rusya'da gördüğümüz muamele idi. Tamam altı seneden beri gazetelerinde Türkiye'ye dair bir tek iyi kelime okuduğumu hatırlamadığım, daha düne kadar bizi bu derece sıkıştırmış olan bir memleketin birdenbire, hattâ o kadar ehemmiyet verdiği Ermeni meselesini de bırakarak, yalnız Almanya ve Alman askeri heyeti üzerinde durması ve bundan bahsederken de artık amirâne ve tehditkârane bir dil kullanmayarak dostane telkinler ve tavsiyeler yolundan gitmesi için zihnim başka bir sebep bulamamıştı. Bunun için, Talat Bey'e, bu fikrimi, biraz da korka korka söylemiş olduğumu çok iyi hatırlarım.

Avrupa'da bir harp hazırlanmakta olması fikri ona evvelce garip geldi. Fakat, Rus dostluğunun bu taşkın tezahürü için o da başka bir sebep bulamadığı için bu nokta üzerinde biraz durdu.

Kurt ile kuzunun kardeş olmaları

Avrupa'da umumi bir harp hazırlandığı fikri üzerinde bir müddet durup düşünen Talat Bey, bunun olmaması arzusunda idi:

– *Aman*, dedi, *şu sırada olmasın!*

Sebebini sorduğum zaman bana uzun uzadıya izahat verdi: Avrupa'da bir harp olması, dönüp dolaşıp Türkiye'yi alakadar edecek, nihayet kıyamet bizim yorganın üzerinde kopacaktı. Avrupa birbiriyle kavga halinde bulunan bir aile halinde iki parçaya ayrılmıştı. Türkiye'den bütün milletlerin birbirleriyle alakaları, bağları vardı. Aileden olmayan, yabancı telakki edilen tek bir millet varsa o da bizdik. Bizim ne bir müttefikimiz ve ne de hattâ hakiki bir dostumuz vardı. Biz Avrupalılar nazarında hasta ve tabii varisten mahrum, hattâ vasiyet hakkı bile olmayan bir memlekettik.

O güne kadar yaşayabilmiş olmamızın sebebi de sırf bu iki blok arasındaki anlaşamamazlık ve bundan doğan muvazenesizlik idi. "*Harp çıkarsa galip olan taraf Türkiye'yi dilediği gibi yutmaya kendisini haklı bulacaktır*" diyordu. Bizim için, her ne olursa olsun, bir müttefike ihtiyaç vardı. Türkiye'nin mutlaka ya doğrudan doğruya, yahut bilvasıta bu iki Avrupa bloğundan birinin ittifakı dairesine girmesi lazım idi. Ancak bu sayededir ki biz Avrupa ailesine girmiş olabilecektir.

Bahis buraya geldiği zaman, eğer mutlaka bize rastgele bir müttefik lazımsa, Rusya'nın gösterdiği dostluğa işaret ederek, böyle bir halde Rusya'nın bizimle ittifak yapmaya taraftar olabileceğini tahmin ettiğim söylediğim zaman, gülerek:

– *Hah! İşte o zaman kuzu ile kurdun nasıl kardeş oldukları bir kere daha görülür!*

Diye alay etmişti. Panslavist Rusya ile ittifakı Talat Bey'in zihni bir türlü alamazdı. Fakat, istediği bir şey vardı: Avrupa ailesi içine girmek.

– *Bu, bize,* diyordu; *Avrupa hukuku düveline girmeyi temin eder. Şimdiki halde hukuku düvel denilen şey, eğer varsa, olduğu kadarıyla, yalnız Avrupalılar içindir. Biz, Asyalı, Afrikalı, Avusturalyalı, herhalde Avrupa harici ve yabancı bir milletiz. Hukuku düvelin esas prensipleri bizim hakkımızda cari değildir.*

Bunları söyledikten sonra da dalgın dalgın düşünüyor ve sonra gülerek, her şeye rağmen neşeli neşeli yüzüme bakıyor ve ilave ediyordu:

– *Belaya bak ki hangi tarafa baş vursak bize yüz veren olmuyor!*

Bununla beraber, Talat Bey neşeli idi. Ermeni meselesi bütün şiddet ve ehemmiyetini kaybetmişti. İş yalnız Alman heyetine kalmış olmakla beraber Ruslar bu noktada da tazyik yolunu bırakmışlardı. Şimdi bir müddet için iki tarafla da oynamaya ve vakit kazanmaya imkân vardı. Harp ona nazaran uzak bir ihtimal idi. Hattâ buna pek de ihtimal vermiyordu. Fakat, ben ona bizim arkamızdan Çarın hemen Romanya kralını da ziyarete gideceğini delil olarak söylediğim zaman ilk defa olarak benden öğrendiği bu havadis onun da zihnini işgal etti ve o da benim gibi etrafta fevkalâde bir şeyler cereyan ettiğine kanaat getirdi. Bununla beraber, onun fikrince henüz harp o kadar yakın değildi; belki hazırlanıyordu, belki zannedilebileceği kadar uzak da değildi; fakat,

herhalde ortada büyük alametler olmadığı için harbin gelmesine henüz vakit vardı. Dünyayı karıştıracak zaman gelinceye kadar biz mutlaka kendimizi toplamayı, kuvvetlenmeyi düşünmeli idik. Kaybedilecek bir dakika dahi yoktu.

Bununla beraber, ben Avrupa'da bir harp hazırlanmakta olduğu fikrimde sâbit idim. Bunun için İstanbul'a gelir gelmez, yazdığım ilk makalede ihtiyatlı kelimeler ve üstü örtülü bir ifade ile bu fikrimi söyledim. O zaman için bu bir kehanet idi. Hattâ belki de gözü kapalı, karanlığa atılmış bir taştı; fakat, pek kısa bir zaman sonra, vukuat beni teyit etti. Bunun için Talat Bey, sonraları beni gördükçe, arada bir, Nasrettin hocanın hikâyesine telmih eder ve:

– *Madem ki harbin çıkacağını bildin, ne zaman biteceğini de bilmelisin!*

Diye alay ederdi.

Cihan Harbinin ilk mesuliyetleri

Cihan harbine kim sebep oldu? İnsanlığın gördüğü bu büyük felaketin birinci derecede ve doğrudan mesullerinin kim olduğunu bilmek yirmiiki seneden beri daima alakadarlar arasında münakaşa mevzuu olmuştur. Hatta, hâlâ, bugün bile, arada sırada bu meseleden bahsedilir.

Bence bu harbi az çok herkes hazırlamıştır. Panslavistler, Pancermanistler, Fransız intizamcıları, İngiltere emperyalizmi başta olmak üzere herkes, büyük veya küçük, her millet bu harp için ayrı ayrı çalışmıştır. Hayat bir mücadele olduğuna göre bu hali de tabii görmek lazım gelir. Harp, yarın gene olacaktır; bundan kaçınmanın çaresi yoktur ve yarınki harbin hazırlanışında da derece derece herkes şimdiden mesuliyet sahibidir.

Fakat, benim kanaatime göre 914 tarihinde Avrupa'da barut fıçılarını ateşleme kararını vermek mesuliyeti Çarlığın omuzlarına düşer, ilk teşebbüs, ilk kıvılcım Petersburg'dan, Panslavistlerden gelmiştir. 914 nisanında tesadüfün beni sevketmiş olduğu Yalta'da, üç gün ve dört gece esnasında gördüğüm şeyler, bende harbin pek yakın olduğu kanaatini uyandırmıştı. Ben bu kanaatimi ne bir vesikaya istinat ettirebilirim ve ne de iddiamı ispat için elle tutulur bir delil gösterebilirim.

Fakat, muhitinde görüp de burada tafsiline imkân bulunmayın birtakım şeylerden aldığım intiba bende süratle böyle bir vicdan kanaatinin teşekkülüne sebep oldu ve işte bundan dolayı da ben Cihan Harbinin çıkarılmasına Çarlık Rusya'nın karar vermiş olduğuna kaniim.

Bence Cihan Harbinin 1914 senesi Ağustosunda patlamasının birinci derecede mesulü odur.

Almanya ile ittifak

Yalta dönüşünden itibaren Türkiye'nin harici siyaseti meselesi gittikçe artan bir ehemmiyet kazanmıştı. Kendisini Avrupa'da çok yalnız hisseden, Avrupa milletleri ailesi içine girmek isteyen Türk devleti için, o zamanki Avrupa şartlarına göre, yapılacak uzun boylu kombinezonlar yoktu; o vakitler, Avrupa'da bugünkü kadar çok devlet yoktu ve mevcut olanlar da birbirlerine bağlanarak iki blok vücuda getirmişlerdi. Bunlardan birine girmek veya girmemek meselesinde ise Babıâli'nin hattâ herhangi bir tercih yapması dahi mümkün değildi: Her iki taraf da kendisine karşı alaka göstermiyordu. Altı büyük devlet arasında esasen Türkiye'ye karşı dost görünen ve bu dostluklarına mukabil çok şey istemeyen yalnız iki memleket vardı: Fransa ve Almanya. Fakat, bunların da dostlukları, kısmen aralarındaki rekabetlerden, kısmen de Türkiye'de iktisadi nüfuz arzularından ileri geliyordu. Yapılabilecek mümkün ittifak ancak bunlar arasında düşünülebilirdi.

Bu iki dostluk istikametinin İttihat ve Terakki içinde mümessilleri de vardı: Sivil unsurlar arasında Fransızlara ve askeri unsurlar arasında da Almanya'ya karşı sempati. O tarihte Fransa siyaseti müstakil değildi; bir taraftan İngiltere'ye, öte taraftan Rusya'ya bağlı idi. O kadar ki Fransa harbe girmek istemeyerek girmiş değil, belki de sürüklenmiştir. Bundan başka, Fransa'da hükümet mevkiinde o zamanlar radikal sosyalistler bulunuyorlardı. Bunların arasında inkılapçı Türkiye'ye karşı manevi bir sempati hissolmakla beraber, onlar da Türkiye'nin bir kuvvet olduğuna inanmıyorlardı. Almanya'ya gelince, o başlı başına bir siyaset sahibi ve yapmış olduğu blokta baş mevkide idi. Kuvvetli ordusu ve donanması ile göz kamaştıran Alman satvetine karşı da Enver

Paşa'da ve ekseriyetle bizim askeri muhitimizde büyük bir emniyet ve sempati vardı.

Türkiye, kendisini Avrupa milletleri ailesine sokacak olan ittifakı, işte bu iki dostluk istikametinde, evvela Fransa'da, sonra Almanya'da arıyor, fakat, Batı müşkül zamanlarda bunların birinden de, diğerinden de yardımlar gelmesine rağmen kimse Türkiye'nin tekliflerine alıcı gözle bakmıyordu.

Fakat, Saray-Bosna suikastı, Avusturya-Macaristan veliahtını yere serdikten sonra işler değişti ve günün birinde Mithat Şükrü Bey bermutat matbaaya geldiği zaman bana Almanya ile ittifakın nihayet aktedildiği haberini verdi. Bu artık harbin patlamak üzere olduğunun bence en son alameti idi.

İttifak nasıl aktedildi?

Babıâli, Balkan Harbinin sonunda Almanlardan kuvvetli bir yardım görmeye başladığı sıralarda birkaç sene evvel efkârıumumiyeye de adeta bir cürüm sayılan Alman dostluğunu daha ileri götürüp bir ittifak yapılması fikrine tamamen yanaşmış ve bunun için Almanya'ya teklifler yapmıştı. Fakat, o sırada İstanbul'da bulunan Alman sefiri Baron Fon Wangenheim Türkiye'nin bir harp halinde yardımcı bir kuvvet değil, belki de bir yük olacağı fikrinde bulunduğu için bu teklife Almanlar tarafından güler yüzle, dostluk sözleriyle mukabele edilmiş, fakat ciddi bir cevap verilmemişti.

Fakat, Saray-Bosna vak'asını takip eden gergin vaziyet sırasında Almanya ile Avusturya-Macaristan son diplomatik hazırlıklarını yapar ve kendilerine yardımcı ararlarken günün birinde Kayzer Wilhelm Türkiye tarafından yapılmış olan tekliften haberdar olmuş ve bu meselenin iyi tetkik edilip bir neticeye bağlanması için emirler vermiş. Aynı zamanda Avusturya-Macaristan ve bilhassa onun İstanbul sefiri Pallaviçin bu ittifaka taraftar idiler. Hatta, bir rivayete nazaran, o tarihte henüz Kayzer tarafından malum bulunmayan Türk teklifinden, kendisi, Kont Pallaviçin'in telkini üzerine Avusturya-Macaristan erkânıharbiyesi vasıtasıyla haberdar edilmiştir. Her neyse, İmparator bu

ittifaka taraftar olunca her şey birdenbire süratle yürümüş ve nihayet ittifak aktedil-mişti.[61]

Aktedilmekle beraber, ittifak, bidayette gayet mahrem tutuldu. Hattâ nazırlar arasında bile bidayette bundan haberdar olmayanlar vardı. İttifakın şartlarına gelince, dört sene devam eden harp esnasında Almanya ile aramızdaki münasebetlerin esasını teşkil eden bu vesikanın gerek şeklinden, gerek ahkâmından resmi surette bahsedildiğini hiçbir zaman işitmedim. Bu hususta-ki malumatım, muhtelif zamanlarda parça parça toplanmış ve hafızada parça parça kalmış şeylerdir.

İttifakın şartları ne idi?

Bu ittifak vesikası alelacele yapılıp bitmiş bir şey olduğu için, galiba, her iki taraf da onun şartları üzerinde uzun uzadıya uğraşmış değildi. Biz, nihayet bir müttefik bulmuş olmaktan memnun, Almanya da hızla gelmekte olan harpte kendisine yeni bir kuvvet ilave etmekten mahsus, her iki taraf da teferruat üzerinde durmaya lüzum görmemişti. Bildiğime göre, bir kere, ittifak tedafüi idi. Yani bir taraf tecavüze uğrarsa öbür taraf onu müdafaa edecekti. Zaten, bütün muahede de, zannedersem, bu prensibin tespitinden başka bir şey değildi.

Ben seferberlik ve harp esnasında paraca sıkıntılı zamanlarında bir kere nazırlardan bir zata, ittifakın akdi esnasında Almanya'nın bir harp halinde bize paraca yardım etmesi cihetinin düşünülüp düşünülmediğini sorduğum zaman bana "*biz o kadar büyük bir işe giriyor ve samimi bir ittifak yapıyoruz ki araya para gibi hasis bir mesele bahsini katmaya bile lüzum görmedik!*" diye cevap vermiştir. Bu, daha ziyade romantik bir görüşte sümmettaderik verilmiş bir cevaptı. Hakikat şu idi ki o zamanki Babıâli ittifak bulduktan sonra bunun şartları ve bilhassa muhtelif ihtimalleri üzerinde uzun boylu düşünmeye bile lüzum görmemişti.[62]

Şu kadar biliyorum ki Almanya ile yapılan bu ittifakın şartları arasında bazı fütuhat tasavvurları

61 İttifak şartları için bkz. Aydemir, *Enver Paşa*, II, 510.

62 Bu ittifak elbette Almanlardan borç almayı kolaylaştırdı. Savaş sonuna kadar bu borçlanma devam etti. Çünkü Osmanlı bütçesinin savaş masraflarını karşılaması olanağı yoktu. Nitekim Wangenheim'la Talat Bey arasında imzalanan 10 Kasım 1914 tarihli istikraz sözleşmesine göre Almanlar Osmanlı Devleti'ne %6 faizli 5 milyon Osmanlı Lirası avans vereceklerdi. Bk. Menter Şahinler, *Atatürkçülüğün Kökeni, Etkisi ve Güncelliği*, Verlag Anadolu, 2001, 261-265.

vardı ki, yani, bazı arazi üzerinde, ezcümle Kafkasya'da Türkiye'ye bir hak tanıtmıştı. Fakat, bu, muahede aktedilirken mi kararlaştırılmış, yoksa sonradan yapılmış bir itilaf üzerine mi tespit edilmişti? Bunu, şimdi hatırlayamıyorum.

Almanya ile ittifak hakkında bildiklerim bunlardan ibarettir. Şurasını hatırlarım ki bu ittifakın akdinden sonra hükümete bir nefs itimadı, bir hareket serbestisi gelmişti. Artık eskisi gibi haricin ve dahilin herhangi bir hareketi karşısındaki ürkeklik ortadan kalkmıştı. Hükümet, hükümet olduğunu hissediyordu. Hatta, Fransız dostluğunu tercih eden sivil ittihatçılar, başta Cavit Bey olduğu halde, bu ittifaka muhalefet etmediler.

Almanya ile ittifakın sebepleri

İttihat ve Terakki, altı sene evvel, inkılap meydanına kendisini büsbütün başka fikirlerle atmıştı. Dahilde Abdülhamit'in istibdadını yıkarken hariçte de onun Alman dostluğu esası üzerine istinat eden siyasetini bozacak, bunun yerine İngiliz dostluğunu getirecektir.

Altı senelik bir tecrübe, bu müddet zarfında dahilden ve hariçten başına gelen bin bir bela, nihayet onu Abdülhamit'in tuttuğu siyasete dönmeye mecbur etmiş, İngiltere'ye uzattığı elin reddedilmesi, İngilizlerle Rusların anlaşmaları bütün bu neticeleri doğurmuştu.

İttihat ve Terakki'nin bu Alman siyaseti harpten sonra çok zaman tenkit edildi. Halbuki altı sene içinde birkaç defa dahili, iki defa harici bir harp görmüş olan İttihat ve Terakki'nin Abdülhamit'ten almış olduğu miras o kadar ağır ve Balkan Harbinden sonra düştüğü vaziyet o kadar müşkül idi ki eğer o, yalnız kendi kuvvetine güvenerek memleketi kurtaramayacağına kanaat getirmiş olursa bunu elbet tabii görmek iktiza ederdi. Bununla beraber, o, belki de sırf hissiyat ve efkârı umumiyedeki temayüle tabi olarak, genel Almanya ile ittifak yoluna gitmeyi istemeyecekti. Ancak Panislavistlerin en kızgın bir devirlerinde Çarlığın Türkiye'ye son hücumları hazırlanmakta olduğunu ve İngiltere'nin de artık bunlara karşı muhalefet edemeyeceğini anladığı zaman, ister istemez bu yola gitti. Türkiye, eğer yalnız kalmamak mec-

buriyetinde idiyse, eğer o tarihte "*eğer hâhi selamet derkenarest!*"[63] sözünün Türkiye için bir kıymeti kalmamış bulunuyorduysa onun yapacağı şey, Rusya'nın dahil olduğu blok haricinde bir dostluk ve istinatgâh aramak idi. O da yalnız Almanya idi.

Yalta'dan dönerken...

Yalta'dan dönerken Talat Bey'in halini görmek, İttihat ve Terakki'nin o zamanki dertlerini duymak için kâfiydi. Bir zaman için olsun Rusya yükünün hafiflemiş bulunmasını hissetmek onu birdenbire sevindirmiş, kendisine korkunç bir kâbusun ağır yükü altından kurtulmuş olmak zevkini vermişti. Bu rahatlıkla onun bir çocuk gibi poker oynamak için ısrar edişi hâlâ gözlerimin önünde duruyor. Bir türlü kâğıt bulamadığımız için bir deste kartvizit üzerine İzzet Paşa ile birlikte kâğıt işaretleri yapmış ve sonra saatlerce bu kâğıtlarla poker oynamıştık! Oyunu bitirip de hava almak üzere güverteye çıktığımız zaman Rus sefarethanesinin maiyet gemisinin bizi takiben dalgalar üzerinde sekmekte olduğu görülüyordu. Talat Bey, Dö Girs'i İstanbul'a götüren yata uzun uzun baktıktan sonra, bana dönüp:

– *Muhittin, bilir misin,* demişti, *uzun zamandan beri kendimi bugün ilk defa olarak rahat ve hafif hissediyorum!*

Sonra da bir müddet durup tekrar düşünmüş ve bu defa da:

– *Fakat, bunun sebebini de anlamak lazımdır!*

Demişti. Onun ne kadar zamandır dertli olduğu malumdu.

Hep dertli idik. Fakat, bu panislavist siyasetinin nagihani değişimine gelince o bir mesele idi. Sonradan düşünürdüm ki o zamanki bu tahavvülün bir sebebi de bizim ile Almanya arasındaki dostluğun gittikçe artması ve bizim tarafımızdan Almanya ile ittifak arzusuna düşüldüğünün ve hattâ teklifler yapıldığının Ruslar tarafından duyulmuş olması idi. Sazonof'un beni çocuk aldatır gibi mütemadiyen Radoslavof hükümeti ile Almanya aleyhine tıkıp doldurmaya çalışması beyhude değildi. Panislavistlerin, Saray-Bosna'yı hazırladıkları muhakkaktı. Bunun için bizlerin de hiç olmazsa oyalanmamız, avutulmamız ve bu suretle Almanların

63 Selamet kenarda durmaktadır.

kucaklarına atılmaktan men edilmemiz lazımdı. Harbi Almanya'nın hazırlamadığının bence büyük bir delili de henüz Prençip taarruzu [Princip suikasti] çıkmadan evvel onların bizim ittifak tekliflerimize pek kulak vermeyişleri idi.

İşte, Türkiye ile Almanya arasındaki ittifak, bütün bu vaziyetin mahsulü idi. Yalnız kalan Türkiye'yi Panislavist Rusya ürkütmüş ve irticai tutmakta mütemadiyen ısrar eden İngiltere Babıâli'yi o kadar yıldırmıştı ki Almanya ittifakı, herkese, hattâ Fransa dostlarına bile en güzel bir siyaset olarak göründü.

Başka bir şey yapılabilir miydi?

Madem ki Almanya bizim ittifak teklifimizi, geç vakit, hattâ son dakikada, Saray-Bosna hadiseleri arasında kabul etmişti, madem ki daha 914 nisanında Çarlığın üzerimizdeki tazyiki birdenbire kalkmıştı ve bir müddet sonra da zaten bütün dünyanın gözleri Saray-Bosna vukuatına dönerek artık kimsenin bizimle uğraşacak hali kalmamıştı, şu halde Türkiye'nin Almanya ile hiç ittifak yapmaması daha makul olmaz mıydı? Bu suali kendi kendime ben pek çok defalar sordum ve üzerinde pek çok düşündüm.

O tarihte Türkiye çok zayıf, İttihat ve Terakki çok yorgundu. Panislavizm ise İstanbul ve Boğazlara hakim olmak istiyordu.

Avrupa'da çıkacak bir harbin, dönüp dolaşıp bizim üzerimizde akis yapacağı muhakkaktı. Çarlık galip olduğu takdirde Türkiye'nin artık müstakil bir devlet kalabilmesi mümkün olmazdı. Rusya mağlup olmaya başladığı takdirde ise bizim için ya boğazları açıp İstanbul'u bir İngiliz-Fransız menzil noktası yapmak, yahut da açmamak için onlara karşı harp etmek bir mecburiyet şeklini alacaktı... Her iki halde de Türkiye'nin vaziyeti kabul edilemez bir vaziyet idi. Ortada İstanbul'a almaya karar vermiş bir Çarlık oldukça, onu bundan men edebilecek yegâne kuvvet olan İngiltere de İttihat ve Terakki'ye yüz vermeyerek memlekette yalnız eski rejimi tuttukça İttihat ve Terakki için Almanya ile ittifak yapmak çok zaruri bir netice oluyordu. Kaldı ki ittifak yapmak mutlaka harbe girmek demek değildi. Bir harp patladığı takdirde, bu

gürültünün içinde yalnız olmaktansa memleket üzerinde en yakın istila ve fütuhat emelleri besleyenlerin karşı tarafındakilerle beraber olmak elbet en hayırlı bir yol görünüyordu. Biraz daha aşağıda anlatacağım veçhile İttihat ve Terakki ittifakı yaparken, zaten harp etmeyi düşünmüyordu. Harpten yorgundu. İstediği şey, artık beynelmilel mücadele hayatında yalnız kalmamak, kâh bir tarafın, kâh diğer tarafın üzerlerine hiçbir hak almayarak ve her defasında herhangi bir ücret mukabilinde lütfen yaptıkları siyasi yardımlardan istifade ederek yaşamak şeklindeki sürüklenmekten kurtulmak istiyordu. Hülasa, Osmanlı İmparatorluğu, koskoca geniş arazisi türlü türlü milletleri ile etrafındaki emperyalistlerin iştahlarını kabartan yağlı bir vücut olduğu ve Avrupa hukukundan istifade hakkı henüz kabul edilmemiş bir Asya parçası telakki edildiği müddetçe, Avrupa'nın o zamanki kuvvet muvazeneleri sisteminde yalnız başına, müstakil ve sırf kendi kılıcına dayanarak bir siyaset yapamazdı. Son bir asırdaki hayatı hep böyle harici yardımlarla mümkün olmuştu. Bu defa yalnız hariçteki yardımcı değişiyordu, çünkü tarih milletlere başka başka roller vermişti: Dünkü yardımcılar, o zamanki düşmanlarla beraber olmuşlar, ortaya da onların yerine, Almanya gibi büyük bir askeri kuvvet çıkmıştı.

Harbin yegâne kahramanları

Hülasa, İttihat ve Terakki, gelmekte olan bir Avrupa badiresine, yalnız başına ve bir seyirci olarak çıkamayacağını pekâlâ anlamıştı. Şunu iyi biliyordu ki bu harpte her büyük devletin başka bir hesabı vardı: İngiltere, hem Almanya'yı, hem de Rusya'yı yere vurmak istiyordu. Fransa daimi bir Almanya tehdidinden kurtulmak istiyordu. Panislavizm de bir taraftan Avusturya'yı yıkarak Panislavizmi Avrupa'nın göbeğine kadar fiilen ilerletmek ve öte taraftan da Boğazları ele geçirip buzsuz denizlere inmek istiyordu.

Harp esnasında, bir gün, Budapeşte'de Peşter Lad'ın bugün hâlâ sağ olan başmuharriri Josej Vesi ile konuşurken daha o zaman Avrupa'nın en ince siyaset işlerine vakıf, birinci sınıf bir gazetecisi sayılan bu zat, bana şunları söylemişti:

– Siz ve biz ve bizimle beraber Avusturya, bu harbin yegâne kahramanlarıyız. Şu manada ki harp bizlerin aleyhimize açılmıştır. Almanlar galip de olsa, mağlup da olsa gene Almanya'dır. İki vilayet kaybeder, bir müddet için dünyadaki nüfuzu kırılır, fakat gene Almanya olarak kalır. Biz mağlup olursak, siz de biz de, Avusturya da, Panislavizm tarafından parça parça edileceğiz. Almanya için dava bir dünya siyaseti davasıdır. Bizim için ise yaşamak veyahut yaşamamak meselesidir. Almanya, İngiltere ile Avusturya-Macaristan'la, Türkiye de çarlıkla harp ediyorlar. Fransa bu harpte hiçbir taraf için baş düşman değildir.

Bu sözler çok doğru idi. Avusturya'yı bilmem, fakat, Macaristan bugün hâlâ varsa bu, Çarlığın devrilmiş olması sayesinde mümkün olmuştur. Nitekim Türkiye de kurtuluşunu aynı sebebe borçludur. Panislavizm tehlikesini duymakta Macarlar belki de bizden daha hassas idiler ve zaten Saray-Bosna suikastını müteakıp Sırplara karşı şiddetli davranmayı ve hattâ harp etmeyi daha ziyade Macarlar istediler. Onları Almanlara yaklaştıran hangi tarih hareketi idiyse Türkiye'yi de Alman ittifakına sevkeden sebep o idi.

Bu kanaatim hiç değişmedi.

Seferberlik

Avusturya-Macaristan küçük Sırbistan'a ağır bir ültimatom veriyor, Rusya buna derhal seferberlikle mukabele ediyor. Harp istemeyen Fransa diplomasisi son bir hamle yapıyor; bu, Petersburg üzerinde icra ettiği tazyikle harbe mani olmak tecrübesidir. Sırbistan kralı Çara müracaat ediyor. Çar, Sırbistan'ın müdafaasını üzerine aldıktan sonra, Rusya Avusturya-Macaristan ültimatomunun bazı noktalarının geri alınması şartı ile seferberlik emrinin geri alınabileceğini söylüyor. Bu son yumuşak söz, Fransız diplomasisinin sulh lehindeki gayretini güya takviye için söylenmiştir; hakikatte Avusturya-Macaristan'ın ültimatomunu değiştirmesine imkân yoktur, harbin içtinabı mümkün değildir.

O tarihte kim çabuk davranır, ötekine hazırlık zamanını az bırakırsa harbi o kazanacak fikir hakimdi. Tetikte duran Almanya, ordularına tecavüz emrini verirken harp ilanı notalarını imzalamaya ancak vakit

buluyor. Avrupa seferberdir, hudutlar yıkılıyor, toplar patlıyor. Liej istihkâmları üzerine meşhur kırk ikilikler düşmeye başlıyor ve istihkâmlar bu ağırlığa dayanamayarak birer birer göçüyor!

Harp! Harp! Avrupa milletleri, o zamana kadar görülmemiş silahlar ve harp vasıtaları ile birbirlerine giriyorlar! Her tarafta askerler harekette, erkânıharpler faaliyette, diplomatlar konuşuyorlar, telgraf telleri bu kadar şifre yükünü taşıyamayacak hale gelmiş, donanmaların bacaları tütüyor, tüccarlar stoklarını hesap ediyorlar, borsalar heyecan içinde ve nihayet, her tarafta çiftçiler, bu hasat mevsiminde, ellerindeki orakları bir tarafa atarak silahlarını omuzlarına yükleniyorlar. Harp! Harp! Avrupa milletleri yeni bir mukadderata doğru gidiyor.

Bu hengâme içinde ve Avrupa'nın birkaç hududunda birden toplar patlarken bizde de davullar seferberlik ilan ediyordu.

O zamanki ruhi halet

Harpten, mücadeleden bıkıp usanmış olmasına rağmen memleket bu seferberliği ne yorgunluk ve ne de yeisle karşıladı. "Memleket" kelimesinin yerine "Türk" kelimesini kullanmak daha doğru olur.

Memleket o zaman küçülmüş olmakla beraber içinde henüz Türk olmayan büyük bir kitle yaşıyordu. Halbuki seferberliği efendice bir tevekkül ve kahramanca bir duygu ile karşılayan ancak Türk idi. Trablusgarp harbini kaybetmekten o kadar müteezzi olmayan Türk Balkan harbini kaybetmekten çok müteessir olmuştu.

Siyaset sahnesinin kulislerinde geçen şeylerden ve bilhassa Balkan harbinden sonra Türkiye'nin uğradığı Panislavist taarruzun derin hedeflerinden pek de iyi haberdar olmamasına rağmen, bütün tarihinde efendi olarak yaşamaya alışmış olan kitle, bu vaziyetten fena halde sıkılmıştı. Altı senelik mücadele hayatı, bu altı sene içinde Türkiye'nin uğradığı tecavüzler ve Türklerin gördükleri haksızlıklar, Türkler arasında vatanseverlik duygusunun artmasına ve her nevi Türk düşmanlarına karşı umumi bir hava hasıl olmasına yardım etmişti. O

zamanki kırık dökük matbuat içinde çok fasit unsurlar da bulunmasına rağmen, Türke hayli siyasi terbiye vermeye ve onun ruhundaki vatan duygusu ateşini kuvvetlendirmeye de muvaffak olmuştu. Bunun için, Türk bu seferberliği geniş bir yürekle, tahammül ve feragatle karşıladı. O zamanlar pek çok "muhâllebici" İstanbullu gördüm ki kendisinin hiç alışmadığı, hattâ hiç bilmediği askerliği en ufak bir şikâyet kelimesi kullanmaksızın kabul ediyordu.[64]

Türke, seferberliği sahte bir heyecan ve nümayişle değil, fakat ona mahsus sakin ve soğuk bir azimkârlıkla kabul ettiren sebeplerin biri de, bu defa, kendisini Almanya gibi dünyanın en büyük askeri kuvvetinin yanında hissetmesi ve Alman ordularının bir hamlede süratli bir istilaya doğru gitmekte olduğunu görmesi idi. Askerliği seven Türk, Alman kuvvetinin kendisi ile beraber olduğunu da hissettiği zaman artık hiçbir şeyden korkmuyordu. Onda nefsine karşı duyduğu tarihi itimat avdet etmişti.

Başka sebepler de vardı: Fon Sanders'in riyaset ettiği Alman askeri heyeti, sıkı bir propagandaya girişmişti. Almanya'nın şu ve bu kuvvetleri olduğunu, şöyle ve böyle yaparak harbi kısa bir zamanda bitireceğini söylüyorlar ve bu sözler, Alman askeri kültürüne kuvvetle itimat eden bizim askeri unsurlarımız tarafından da etrafa yayılıyordu.

Müteakip haftalarda bu fikir, yavaş yavaş zail olmakla beraber merkezi devletlerin ve bilhassa Almanya'nın kuvvetine karşı itimat hissi, ne o vakit ve ne de ondan sonra, uzun bir zaman hiç sarsılmamıştır.

Türklerin bu tabakaları arasında kendisini hissettiren bu emniyet de yukarıdan süzülüp geliyordu: O zamanlar askeri bir otorite olarak telakki edilen Enver Paşa ile muhiti, bir taraftan İttihat ve Terakki, öbür taraftan Babıâli içinde öyle bir hava yapmışlardı ki herkes harbin pek az bir zamanda biteceğine kani bulunuyordu. Bu arada ben, bilmem nasıl bir hissi kablelvuku ile bütün harp müddetince yegâne yaptığım ihtiyat olmak üzere, dört kışlık, yani altı ton antrasit kömürü almıştım. Tuhaf bir tesadüf, harp de dört kış sürdü.

Daha önce "Dersaadet"te otur, askerlik hizmetinden bağışıktı.

Seferberlikte acelenin sebepleri

Daha harp sözü yeni çıkarken bizim de hemen seferberlik ilan ederek on iki sınıf askeri birden silah altına almamızın sebebi ne idi?

Erkânıharbiyenin bunun için gösterdiği sebep, bizde umumi bir seferberliğin çok uzun bir zamanda ikmal edilebilmesi, hinihacette birkaç hududun birden muhafazası lazım gelip demiryolu pek az olan bir memlekette kuvvetlerin toplanarak tanzim edildikten sonra tecemmü sahalarına gönderilmelerinin çok zamana muhtaç olması idi. Bundan başka, bu tarzda bir seferberlik için henüz hiçbir tecrübe yapmamış olan bir memlekette ordunun iyi hazırlanması ve noksanlarının ikmali de bu suretle bir aceleyi gösteriyordu.

II
Cihan Harbine Nasıl Girdik?

Fakat, ben tahmin ediyorum ki, ilk hamlede Enver Paşa'nın ve erkânıharbiyesini teşkil eden arkadaşlarının zihinlerinde başka fikirler de yok değildi: Onlar harbe bir an evvel iştirak taraftarı idiler. Almanya'nın kuvvetine o kadar itimat ediyorlardı ki muzafferiyet kazanından kana kana çorba içebilmek için fırsatı kaçırmamak lazım geldiğine ve binaenaleyh harbe bir an evvel karışmamız icap ettiğine kani idiler. Kim olduğunu şimdi iyi hatırlayamıyorum. Enver Paşa'nın yakın arkadaşlarından biri, bir gün bana bu fikrini izah ederken, "*harbe gitmekte geç kalırız da Almanya işi halletmiş bulunursa o zaman biz işe karışmak istesek bile Almanya bize bir "danke" diyebilir*" demişti.

İlk büyük meydan muharebelerinden sonra...

Hülasa, Almanya'nın askeri satveti hakkında Enver Paşa muhitinde mevcut olan bu tarzdaki fikirlerin başlangıçta bir an evvel harbe iştirak arzuları doğurmuş ve binaenaleyh seferberlikte bir de bunun için acele edilip memleketin bütün genç kuvvetleri birdenbire silah altına çağırılmıştır.

Fakat, bu hal uzun sürmedi. İlk büyük meydan muharebelerinden sonra İttihat ve Terakki ve Babıâli işleri daha soğuk kanla mütalaaya başladılar.

Bununla beraber, memlekette o zaman bu nikbin görüşlere muhalif olan görüşler de yok değildi. Bu gibi fikirler, ya İttihat ve Terakki'ye, esas itibariyle muhalif ve hasım olanlardan, yahut da, ekseriyetle gayri Türk olan unsurlardan geliyor ve bundan dolayı da ekseriyet nazarında mâlûl addediliyordu.

Hakikat şu idi ki bir taraf da, öbür taraf da o sıralarda his ile hareket ediyorlardı: Halis İttihat ve Terakki muhiti, ekseriyetle, nihayet Türkiye'yi bir kere de galip ve kurtulmuş görmek istediği için bitkin, öbür taraf da İttihat

ve Terakki'nin muvaffak olmamasını veyahut, daha fazlasıyla, memleketin batmasını istedikleri için bedbin idiler. Her iki tarafın fikri de uzun ve esaslı bir kuvvet muhasebesinden çıkarılmış bir kanaat değil, belki de bir arzunun hakikat şeklinde görünmesinden ibaret tamamen sübjektif görüşlerdi. Bizzat Enver Paşa da, aşağılarda etraflı olarak izah edeceğim veçhile, sübjektif bir görüş içinde idi. Bu hadiseler arasında işleri daha sükûnet ve itidal ile mütalaa edenler, Avrupa'da çarpışan ve çarpışacak maddi ve manevi kuvvetleri karşı karşıya koyup bunların arasında hesap muvazeneleri yaptıktan, madalyonun bir tarafını olduğu gibi, öbür tarafını da epeyce tetkik ve mütalaa ettikten sonra fikir ve kanaat edinen halis yürekli insanlar da yok değildi. Fakat, bunlar da ya, o mahşer dakikasında söylemeyi lüzumsuz sayıyorlar, yahut söyleseler de, onların sesleri gürültüye karışıp gidiyordu.

Seferberlikte Enver Paşa

Seferberlik devletin bütün nüfuz ve kuvvetini bir hamlede hükümetin elinden alıp Enver Paşa'nın eline vermişti. Aynı zamanda hem harbiye nazırı, hem erkânıharbiye reisi, hem de başkumandan vekili kendisi idi,[1] Bir devletin muhtelif organlardan mürekkep teşkilat sisteminde hepsi de aynı derecede mühim ayrı ayrı makamlar bulunması boş bir şey, herhangi bir fantezi mahsulü değildir. Bir harbiye nazırının, bir umum erkânıharbiye reisinin, bir başkumandanın ayrı fonksiyonları vardır. Bunların bir de elde toplanması belki işlerin sürati ve vahdeti bakımından bir fayda temin edebilir; fakat, muhtelif organların birbirlerini kontrol ederek bunlardan birinin hata ettiği noktada öbürünün vazifesini tamam yapması bakımından faydaları ötekine nispetle hesapsızdır. Bundan dolayı üç büyük makamın bir elde, münhasıran Enver Paşa'nın elinde toplanması artık gerek harbin, gerek memleketin idaresi işinin münhasıran onun eline geçmesi demek oluyordu. Bütün mesuliyet ve bütün sevk ve idare salahiyeti onun elinde toplanmış, o, bir nevi diktatör olmuştu.[2] Seferberliğin ilanından ve bu üç

1 Birinci Dünya Savaşı'na girildiğinde Kâzım Karabekir, Genel Kurmay'ın artık bir Türk subayının emrine verilmesini önerdiğinde Enver Paşa, "*Ya sen, ya İsmet. Başka kim var?*" diye yanıt vermişti. Ama savaşa katıldığında bu görevi kendisi üstlenmiş, başkasına bırakmak istememişti. Bk. Şerafettin Turan, *İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, 10.

2 İsmet Paşa, savaşa girildikten sonra artık Enver Paşa'nın başarısı için hizmet etmeyi de zorunlu görmüştü. Bunu Ali Fuat Erden'e şöyle açıklamıştı: "*Memleket bir boşluk içinde, sonsuz hızla bilinmezliğe doğru gidiyor. Bu korkunç durumda, üzülerek söylüyorum ki, Enver'den başka dayanak noktamız yok!*"
(Turan, İsmet İnönü, 11).

sıfatın onun elinde toplanmasında itibaren memlekette dört sene, harbin sonuna kadar hep onun idaresi hakim olmuştur.

Bu arada karşısında bir aralık dayanabilecek hiçbir şey kalmamıştı. Ona mukavemet edebilecek yegâne kuvvet, Talat'ın kuvveti idi. Harbin sonunda, cephelerin yıkılmasından iki hafta evvel Berlin'de Talat Paşa'nın bana yapmış olduğu tevdiata göre –ki bunları bilahare yazacağım– İttihat ve Terakki'nin son sadrazamı, Enver Paşa'nın bu fazla nüfuzunun doğurabileceği fenalıkları düşünmemiş, ona karşı bazen de mücadeleyi göze almamış değildi. Fakat, kâh zemin ve zamanın müsait olmamasını düşünerek, kâh bizzat itiraf ettiği bir zaafa kapılarak bunu yapamamıştır.

Enver Paşa'nın ruhi haleti

O bunu yapamamış olduğu için de Enver Paşa tedricen hakim ve hattâ cebbar olmuştu. Benim kendi ağzından işitmediğim ve fakat, onun kendi yakınlarına arada bir tekrar ettiğinden bahsedildiğini duyduğum bir söz vardır ki Enver Paşa'nın o zamanki ruhi haletini göstermek bakımından çok manalıdır. Herhangi bir mesele karşısında kanuni bir müşkül çıktı mı, o hemen başka bir kanunla bu müşkülün halledilmesini istermiş. Dermiş ki:

– Yaz kanun, yap kanun, oldu kanun!

Bu, aşağı yukarı, onun nazarında kendi iradesiyle kanun arasında ayniyet bulunduğu manasını ifade eder. Hakikaten o zamanlar, kanuniesasi muvakkat kanunlara da cevaz verdiğinden Enver Paşa harbin idaresine ait meselelerin en büyüklerinden, en küçüklerine kadar, hiçbir şeyde, arzu ve iradesinin yerine getirilmesi itibariyle, hiçbir güçlük çekmemiştir.

Hülasa, o, seferberlikle beraber "*teşebbüsü*" elinden bırakmadı ve daima bir teşebbüsten ötekine geçerek memleketi ve siyaset arkadaşlarını, sürükleyip götürdü. İlk zamanlarda gerek İttihat ve Terakki merkezi-umumisi, gerek onun lideri veyahut cemiyet ve fırkanın nafiz unsurları onda memleketin yaratmak ihtiyacında bulunduğu milli kahramanını görürler, kendisini severler ve hattâ kılına toz kondurmak istemezlerdi.[3] Fakat, sonraları bu hararetli muhabbet ve sıkı taraftarlık pek çok kimselerde, hattâ belki de herkeste yavaş yavaş soğudu ve çözüldü.

Harbe girip girmemek meselesi

Seferberlik tarihi ile Türkiye'nin harbe girmesi arasında üç aydan biraz fazla, galiba tam onüç veya ondört hafta kadar bir şey geçmiştir. Bu esnada Türkiye'nin harbe girip girmemesi meselesi mütemadi surette münakaşa edilmiş ve bu hususdaki temayüller zaman zaman değişmiştir. Bunun muhtelif devirleri oldu:

1- Kabil olduğu kadar süratle harbe iştirak etmek.

2- Harbe iyi hazırlandıktan, bir dereceye kadar muzafferiyet belli olmaya başladıktan sonra girmek.

3- Neticenin daha iyi görüneceği zamana intizaren müsellah bir bitaraflıkla müttefiklere yardım etmek.

Ben bu üç devri, üç fikir temayülünü adım adım takip ettim, gördüm ve yaşadım. Ancak bu meselelere ait olarak kabinede neler geçmiş olduğunu bilmiyorum.

O kabinenin azaları olup da bugün henüz sağ bulunanlar vardır. Halil,[4] Mustafa Şeref, Ahmet Nesimi Bey'lerin bu meseleleri aydınlatmaları tarih için bir vazifedir. Bu vazifelerini yapmaları lazımdır. Ancak, ben bir gazeteci ve mebus merak ve tecessüsü ile bu temayülleri günü gününe yakından takip ederdim. Yalnız benim gördüklerim kaynaktaki asıl hareketler değil, bunların yakın muhitteki akisleridir.

Benim için bu hadiseleri aksettiren ayna, İttihat ve Terakki'nin umumi kâtibi Bay Mithat Şükrü ile bizzat merkeziumumi idi. Tanin'in başmuharrirliğini yaptığım beş sene zarfında ilk günden itibaren aramızda kararlaştırdığımız kollabarasiyon misakına son gününe kadar sadakatle riayet ettiğini her zaman tekrar etmekte haz duyduğum bay Mithat Şükrü, beni gelip geçen şeylerden muntazaman haberdar eder ve başka bir şeye karışmayarak beni daima serbest bırakırdı. Aynı zamanda o, Talat Bey'in[5] ve Talat

3 İsmet İnönü, 23 Ekim 1973 tarihinde Türk Tarih Kurumu'nda verdiği "İstiklal Savaşı ve Lozan" başlıklı konferansta, Enver Paşa'nın rolünü derli toplu olarak şöyle anlatmıştı: "Enver Paşa... gayet cesur, gözüpek bir adamdı. Gençti, enerjisi yerindeydi. İlk işi, orduya siyaset yüzünden girmiş ve kaybedilmiş olan disiplini iade etmek, yaptırmak ve ordu-subay telakkisi bakımından orduyu yeniden kurmaktı. İhtilalde kendisinin yakını olan, her türlü siyasi marifetlere bulaşmış olan küçük rütbeli, büyük rütbeli insanlardan çok, arkadaşı vardı. Fakat orduda onlara vazife vermedi... Orduyu teşkil etmek için gayret sarfetmiştir ve iyi bir ordu yapmıştır. Tasavvur ediniz, Balkan Harbinde, bir meydan muharebesinde nefer vazifesini yapamayan subaylar varken, Çanakkale'de dünyanın bütün ateşleri altında ordu, istisnai harpler vermiştir."

4 Halil Menteşe'nin Anıları, İstanbul, 1986.

5 Muşkara. Küçük Talat.

Paşa'nın çok yakın ve samimi bir arkadaşı olduğu için daima onun fikirlerini ve temayüllerini temsil eder, siyasi hayatını onunla birlikte yaşardı.

Harbe girmeye vaktimiz olmayacak!..

Bunun için gerek ondan ve gerek merkeziumuminin diğer azalarından aldığım malumat, duyduğum hikâyeler, ifadelerine şahit olduğum fikirlere istinaden harbe girip girmemek meselesinde yukarıda yapmış olduğum üç devir tasnifinde tamamen isabet ettiğimi zannediyorum.

Seferberlikle beraber Almanların Belçika'yı işgal edip Paris üzerine sarkmaya başladıkları ve henüz Main muharebesi yapıldığı sıralarda –ki Fransız hükümeti Paris'i tahliyeye hazırlanarak Bordo'ya nakletmişti– ordu ve İttihat ve Terakki muhitinde adeta bir telaş vardı; "*seferberlik geç yapılabileceği için belki de harbe girmeye vaktimiz olmayacak!*" diye endişe edenler çoktu. Hattâ harbin birkaç ay içinde bitmiş olacağını tahmin edenler dahi vardı. Fakat, Main muharebesi Almanların Fransa'daki hamlelerini kırdığı ve kesif Rus ordularının ağır bir silindir gibi Avusturya-Macaristan orduları üzerine yüklenerek bunları ezmeye başladığı zamandan itibaren bu nevi fikirlere biraz sükûnet geldi. Bilhassa kabine muhiti içinde itidal ve ihtiyat fikri arttı.

Bu hareket süratle o kadar ilerledi ki birkaç hafta sonra hükümet kapitülasyonların ilgasına karar verdiği sıralarda İttihat ve Terakki muhitinde bariz surette hakim olan fikir, harbe girmekte kabil olduğu kadar gecikmek fikri idi.

Hatta bu sıralarda bizim harbe girmemizi isteyen Almanların, muhitte, harbe gitmekte geç kaldığımız takdirde neticeden istifadeye hakkımız olmayacağı fikirlerini yaymakta olmalarına rağmen İttihat ve Terakki ve hükümet harbe girmeye karar veremiyordu.

Harbe hiç girmediğimiz veya geciktiğimizden dolayı neticeden istifadeye hakkımız olamayacağı fikri bile bir nevi tevekkülle karşılanmaya başlamıştı. Gene o sıralarda bir gün Mithat Şükrü Bey bana diyordu ki:

– *Kapitülasyonları hele bir kaldıralım, bizim istifademiz bundan bile ibaret kalsa bizim için gene kâfidir.*[6]

Demek oluyordu ki biz o zamanlar bu kadarına bile razı olmayı göze almıştık.

Hatta iyi bir asker, münevver bir insan ve kâmil bir kalp olarak tanınmış bulunan İzzet Paşa'nın da o günlerde harbe girip girmemek meselesi hakkında mütalaası sorulmuş, onun da harbe girilmemesi hakkında rey vermiş olduğunu duymuştum. Bu da fikirleri teskin etmiş, harbe girmek fikri artık hemen hemen terkedilmiş gibiydi.

İtilaf devletleri ile olan vaziyet

İtilaf devletleri bizim Almanlarla yaptığımız ittifaktan çabuk haberdar olmuşlardı. Zaten, haber almaya bile lüzum yoktu. Göben ve Breslav gemilerinin, birdenbire Türk sularına girerek başlarına birer fes geçirivermeleri ve bunların tarafımızdan satın alınmış olduklarının ilan edilmesi Türkiye'nin tuttuğu yolu göstermeye kâfi gelmişti. Fakat, bundan bir şey çıkmadı. Rusya bu fırsattan bilistifade bize karşı harp ilanına taraftar idi. İttihat ve Terakki içinde Fransız dostluğunun mümessili sayılan Cavit Bey'in Fransızları temin ve tatmin hususundaki gayretleri Rusları susturmaya kifayet etmiştir. Cavit Bey İtilaf devletlerine teminat verirken "*ben hükümetin azası bulundukça hiç merak etmeyin, biz harbe iştirak etmeyiz*" diyor ve onun sözüne de emniyet ediliyordu.

Onlar, Türkiye'ye karşı en evvel Boğazların kapatılması sırasında kızmışlardı. Bunun takiben iki Alman gemisinin Türk sularına girmesi ve Türkleşmesi hadisesi onları hiddetlendiren ikinci vak'a oldu. Üçüncü hiddetleri de kapitülasyonların kaldırılması esnasında tezahür etti. Hattâ bu hiddete Alman sefiri bile iştirak etmişti! Fakat, ne yapsınlar, hepsinin harp ellerini ve kollarını tamamen bağlamıştı. Her hiddetlenme esnasında Rusya bir defa köpürmüş, fakat Fransız ile İngiltere kendisini teskin etmişlerdi. Harbin ikinci ayından sonra, bunlara da sükûnet geliyordu. O sıralarda kendisiyle temas ettiğim Fransızlar Almanya ile aramızda her suretle çok sıkı fıkı münasebet teessüs etmiş bulunmasına rağmen İttihat ve Terakki'nin harbe kolay kolay iştirak kararı vermeyeceğine emin olmuş görünüyor-

6 Kapitülasyonlar Türkiye savaşa girmeden önce tek yanlı olarak kaldırılmıştır ve dönemin kamuoyunda geniş yankılar uyandırmıştır: Mehmet Emin Elmacı, *II. Meşrutiyet'ten Lozan'a Kapitülasyonlar*, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, (2001).

lardı. Yalnız bir korkuları vardı: Enver Paşa. Onlar biliyorlardı ki, meşruti şekilde idare edilmesine rağmen, meşruti bir devlet teşkilatının bütün organlarının serbestçe işlemesi üzerine değil, şahısların nüfuzlarını üzerine oturtulmuş bir devlet makinesinde bu şahıslardan en nüfuzlusunun bu karar ve hareketi bütün memleketi arkasından sürükleyebilirdi. Bunun için bütün korkuları o tarafa teveccüh etmişti. Ötekilerden, hükümetin sair unsurlar ile sivil ittihatçılardan, artık, az çok, emin olmuş gibiydiler.

Nihayet korktukları da başlarına geldi.

Karadeniz vak'ası ve harbe giriş
Emrivaki

Bir bayram günü, birinci veya ikinci günü mü olduğunu iyi hatırlamıyorum, fakat pusarık bir ikinciteşrin içinde ve galiba bu ayın onlarında bir gündü. O gün matbaaya gitmeyecek, istirahat edecektim. O zaman Bostancı'da oturuyordum. Sabahleyin eve bir polis geldi ve mühim bir mesele olduğu için İstanbul'a inmekliğim lazım geldiğine dair, Mithat Şükrü Bey'den naklen polis müdürlüğünden bir telefon aldıklarını bana haber verdi.

Mühim mesele? Acaba ne olabilirdi? Hemen kendimi toparlayıp merak içinde yola çıktım. Yolda düşünüyordum.

O günlerde mühim mesele denildiği zaman işin harbe taalluk etmesi icap ederdi. Fakat, bizim memlekette "*mühim mesele*" denildiği zaman hatıra gelmesi tabii olan şeylerden biri de bir suikast olabilirdi. O tarihlerde buna pek de ihtimal verilemeyeceği için ortada gene bir harp meselesi kalıyordu. Acaba harbe mi giriyorduk? Fakat, son birkaç gün içinde gerek Mithat Şükrü Bey'de, gerek merkeziumumide gördüğüm havaya nazaran böyle bir şeye de ihtimal veremiyordum. Belki de Almanların birdenbire kazanmış oldukları büyük bir muzafferiyet vardı; belki de daha başka bir hadise... Acaba ne olabilirdi?

Trende, vapurda, köprüde, yollarda etrafıma bakarak, gözüme çarpacak herhangi bir şeyden bir mana çıkarıp müşkülümü halletmek isteyerek, fakat etrafta beni meraktan kurtaracak hiçbir şey görmeyerek matbaaya geldim ve odama girdim. O saatte matbaada kimse yoktu. Yalnız masamın üzerinde bir kâğıt gördüm ve okudum: Bu, Karadeniz'e

çıkmış olan donanma kumandanlığından gelmiş bir telgrafın kopyası idi. Okudum: Harp talimleri yapmak maksadı ile Karadeniz'de cevelana çıkan donanmamıza Rus donanması hücum etmiş, fakat, bizimkiler atik davranarak mukabeleye geçmişler, bunlardan bir iki ufak gemiyi –galiba– batırarak salimen Boğaza dönmüşlerdi. Demek, nihayet Ruslar donanmamıza hücum etmişlerdi!

Bereket versin ki bizim donanmamız, o zaman artık Yavuz ismini almış olan Göben'in kuvvetli silahları ve bilhassa sürati sayesinde yalnız bu taarruzu defetmekle kalmamış, hattâ bunlardan bazılarını batırmış veya hasara uğratmış! Vay kâfir Panslavistler! Demek bizim donanmamızı gafil avlamak istemişler ve böylece, sessiz sedasız, hattâ resmen harp ilanına da lüzum görmeyerek ve fırsatı ganimet bilerek hücum edivermişlerdi!

İşte, havadisin bende ilk tesiri böyle olmuştu. Bununla beraber hadise bana garip görünmekten de hali kalmadı. Hücum edenler onlar, dayak yiyenler de gene onlardı. Sağa, sola telefon, işi tahkik etmek, vaziyeti anlamak istedim. Fakat, kimseyi bulamadım. Gerek, hükümet azaları gerek İttihat ve Terakki erkânı Sait Halim Paşa'nın yanında toplanmışlar, müzakere ediyorlar. Bir müddet beklemek lazım geldi.

İlk haberler

Fakat, aradan biraz geçtikten sonra yavaş yavaş, ilk sesler çıkmaya başladı: "*Mesele pek de öyle değilmiş, galiba... Asıl hücumu bizim donanmamız yapmış!*" diye bana bir haber geldi. Haberi getiren bizim muharrirlerden biri idi ve bunu bir bahriye zabitine atfen veriyordu.

İkinci bir haberi de ikinci bir muharrir getirdi; bu da gene bahriye muhitinden gelen bir haberdi:

– *Hükümet harbe girmeye karar vermiş olduğu için böyle âni bir baskınla evvela Rus donanmasını vurmak istemiş.*

Ben bu haberlere pek inanmadım. Biliyordum ki bir hayli zamandan beri, Breslav, Göben gibi, o zamanki harp gemileri inşaat tekniğinin yeni numunelerini teşkil eden gemileri Türk zabit ve mürettebatının kullanmaya alışmaları ve bizim eski donanma cüzüleriyle bu yeni gemiler arasında bir terbiye birliği temini için Marmara'da yapılan talimler ve

manevralardan sonra donanma kumandanı Souchon Paşa son günlerde Karadeniz'e de çıkmak istemiş, fakat, bundan bir fenalık çıkması ihtimalini gözönüne alan hükümet buna pek taraftar olmamıştı. Fakat, nihayet, amiral istemiş, erkânıharbiye münasip görmüş, Harbiye Nazırı bu fikri müdafaa etmiş; hükümet de buna rıza göstermişti. Bu şartlar içinde Karadeniz'e giden bir filonun hücum filosu olması mümkün değildir. Hücum mutlaka Ruslar tarafından gelmişti. Zaten resmi olan havadiste de iş böyle gösterilmiyor muydu?

Ancak, bu resmi havadiste de biraz müphemlik vardı: Hücum nerede olmuştu? Rus filosu hangi cüzülerden mürekkepti? Bu gibi noktalar kapalı kalıyordu. Bunun için zihnim bir türlü bu işteki kör düğümü çözemedi. Bekledim.

Akşama kadar şuradan buradan kırpıntı halinde gelen haberlere göre bu işte herhalde bir gayritabiilik bulunduğu anlaşılıyordu. Ancak akşam üzere, ortalık karardıktan sonradır ki biraz bir şey anlamak kabil oldu.

Merkeziumumide

Merkeziumumiye gittim. Şimdi orası canlanmıştı. Herkes, vaziyeti anlamak üzere oraya gidiyor, İttihat ve Terakki erkânı meşgul, odalarda kapanmışlar, kâh gelip gidenlerle bir şeyler konuşmak üzere tek tük meydana çıkıyorlar, ondan sonra gene kapanıyorlardı. Beride, benim gibi bekleyenler, merak edenler, herhangi bir iş veya vazife ile gelip gidenler arasında ve ekseriya ayakta konuşmalar, münakaşalar cereyan ediyor, ağızdan ağıza tahminler ve rivayetler dolaşıyordu.

İşte Bahaettin Şakir, her zamanki gibi ciddi, ağırbaşlı, ateşli ve heyecanlı, girip çıkıyor, konuşuyor, kayboluyor, gene görünüyor; işte Mithat Şükrü, her zamanki gibi kani, yumuşak ve bugün yüzündeki belli bir endişe gölgesine rağmen güleryüzlü... İşte Doktor Nazım, çehresi biraz daha kızarmış, gözleri daha parlar ve kaşları çatık... Belli ki hayli hiddetlidir ve çok münakaşa etmiştir. Gelip gidenler, kenarda gizli konuşmalar, ayakta fikir teatileri devam ediyor. O gün kulaklarım merkeziumumide fazla miktarda bir kılıç şakırtısı da duyuyor. Bir kısım meraklı asker İttihatçılar, bir kısım yaverler, askerler harekettedirler, belli ki sefer-

berlikten harbe geçiyoruz. Zaten, bir zamandan beri sakin görünen merkeziumumi de şimdi bir karargâha dönmüş.

Ben ötede bekliyorum, bakıyorum. Bu karışık işi yarın gazetede memlekette nasıl anlatacağımı düşünüyorum. O dakikada merkeziumumi henüz ketumdur. Komiteci ruhu kendisini sağlam tutuyor, bana bile bir şey söylememek istiyor. Demek ki işin içinde bir sır bulunduğu muhakkaktır. Bereket versin, Mithat Şükrü Bey var. O bana söyler; zaten söyledi. Ben işi öğrendim, hücumu onlar değil, bizimkiler yapmışlar.

Teferruat henüz onda da malum değil, yahut öyle görünüyor, fakat benim için bu kadar malumat da kâfi, gene ondan öğreniyorum ki hükümet harbe mani olmak için büyük bir gayret sarfediyor. Cavit Bey sefarethaneleri dolaşıyor, işin hal çarelerini arıyor. Bilhassa Fransızlar onun sözlerine inanırlar, belki bu suretle harbin önüne geçilebilir.

Ben ne yazacağım?

Bu hayuhuy, bu hareket ve heyecan içinde asıl dertli benim! Görüyorum ki işler çok karışık, fikirler çok perişan, hükümet ve İttihat ve Terakki için de münakaşa büyük, kimse bir şey söylemiyor ve kimse bir karar veremiyor. Talat Bey Babıâli'dedir. Cavit Bey'in yaptığı mülakatların neticesini bekliyor, işleri o toplayacak. Toplayacak, fakat nasıl? Ortada patlamış bir top, yıkılmış bir sulh var. Bunu kim yaptı? Hükümet bunu yapmış olmayı kabule mütemayil görünmüyor. Hükümetin içinden birkaç kişi mi? İttifak muahedesinde olduğu gibi, bu işte de hakikati bazıları bilip diğerleri bilmiyorlar mı? Ortada gürültü, merak ve heyecan harbe mani olmak için yapılan gayretler, hep bir "*mizansen*"den mi ibaret? Bir rivayete göre Enver Paşa ile Cemal Paşa anlaşıp hükümete söylemeden donanmaya emir vermişler.[7] Diğer bir rivayete göre de Cemal Paşa'nın bu işten kat'iyen haberi yoktur. İşi Talat Bey'le Enver Paşa kararlaştırmışlar.

Etraftan gelen bu rivayetleri kaydedenlerin hepsinin de gözlerinde işin bütün sırrını bilen, fakat söylemek istemeyen adamlara mahsus bir bakış var. Bu bakış görülecek bir şeydir. Bir takım insanlar vardır ki böyle dakikalarda bile kendilerine bir ehemmiyet kazandırmak isterler!

7 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, c. III, Kısım 1, 229-245, Enver Paşa'nın Amiral Souchon'a, Rus limanlarını bombalaması için yazılı buyruk verdiğini yazmaktadır.

Bütün bunlar iyi. Fakat, ben ne yapacağım? Saat dokuz, on, on bir, on iki, gece yarısı. Zavallı ben, bütün gazetecilik hayatım buhran devirlerinde geçti. Her zaman başıma gelir: Uyumak tecrübesine ben ancak İstanbul uyanmaya başlarken girişebilirim. Zararı yok, bu akşam da öyle olsun, razıyım; fakat, ne yazacağım? Matbaada mürettipler beni beklerler. Yarın gazete muayyen saatte neşredilmiş olmalı. Memleket beni bekliyor, hayat ve mukadderatına ait şeyleri benden öğrenecek; herkes susabilir, fakat ben söylemeye mecburum. Bir aralık Mithat Şükrü Bey'e bir hücum daha yaptım. O da kat'i bir şey söyleyemiyor, "*sen bu işin içinden çıkarsın!*" diyor.

Başımızın çaresine bakmak lazım!

Nihayet, kendi kendime başımızın çaresine bakmak lazım geldiğine karar vererek matbaaya geldim ve bu hadiseyi ertesi gün herkese izah edecek ve hükümetin görüşünü anlatacak makaleyi yazdım.

Bu çok güç bir iş oldu. Hükümet harp etmek istemiyor, veyahut öyle görünüyor. Fakat, top patlamıştır. Top kazaen, kendiliğinden patlamış olduğuna göre bunu elbet bir patlatan vardır. Kim? Harp istemiyoruz, diye yazmak o sırada memleketin, her zamandan ziyade yüksek tutulması lazım gelen manevi kuvvetini bozmak, harbi istiyoruz demek de, eğer hâlâ imkân varsa, sulhun kurtarılabilmesi gayretine zarar vermek demektir. Bizim patlattığımız bu "*topu kimin patlattığını bilmiyoruz*" demek ise devlet namına ayıp, hem de çok ayıp bir şey.

Bir hayli düşündükten sonra bazı noktaları çok bulutlu bir yazı yazdım ve hülasa olarak dedim ki: "*Karadeniz'de bir vak'a olmuş. Bize gelen haberlere nazaran Nilüfer Rus filosunun hücumuna uğramıştır. Karadeniz Ruslara olduğu kadar bize de ait olan bir denizdir. Donanmamız her zaman bu denize çıkmak hakkını haiz olduğuna göre Rusların hücumları manasızdır ve şu esnada onların menfaatlerine de muhaliftir. Bir yanlışlık mı oldu? Onlar bizim hücum edeceğimizi zannettiler de bizden evvel davranmak mı istediler. Yoksa bizimkiler mi böyle bir manasız telaşa düştüler. Bu noktaları tetkik etmek kabildir. Esaslı bir tetkik neticede kabahatin veya hatanın bizimkilerde olduğunu meydana çıkarırsa biz lazım gelen şeyleri yapmaya hazırız...*"

Makalenin sonu takriben şu cümle ile bitiyor ve bu cümle de yazının gayet sakin olan bütün ruhunu hülasa ediyordu: "*Harpten korkmayız ve sulhu da severiz. Her şey Rusya'nın elindedir. Harp isterse harp, sulh isterse sulh yaparız!*"

Hiç kimsenin bana akıl veremediği bir zamanda, ben aklımca işi böyle bir yanlışlığa çeviriyor ve arada da Babıâli'nin müzakereye hazır olduğunu herkese bildirmiş bulunuyorum. O saatte biliyordum ki Babıâli hattâ daha fazlasını yapmaya da mütemayildi ve her tarafta sefirlere bu yolda talimat veriyordu. Fakat, meşkûk ve kurtulması pek az muhtemel bir sulh uğrunda memleketin manevi kuvvetini kırmak istemediğim için yumuşak, fakat sağlam bir dil kullandım. Bununla vazifemi iyi yaptığıma kani bulunuyordum.

Merkeziumuminin sansürü

Yazımı birkaç kere okuyup son şekline karar verdikten sonra müretteliphaneye verip dizdirdim, fakat, son dakikada, bir değişiklik olması ihtimaline binaen oturup bekledim. Bu sırada hariçten de Yavuz'un Novrasisk limanını nagihani surette topa tuttuğuna dair telgraf haberleri geldiğini ve bunun sansür tarafından tutulduğunu telefonla öğreniyordum. Bu, bana işi daha sarih surette gösterdi. Harbin içtinabı imkânsız bir emrivaki olduğuna kanaat getirdim.

Saat üçü geçiyordu. O dakikaya kadar benim hal ve hatırımı soran olmamış, ben de kanepenin üzerine uzanarak gözlerimi kapamıştım. Gecenin derin sükûnu içinde merdivenden çıkan telaşlı ayak sesleri ile doğruldum, kapı açıldı, içeri iki kişi girdi: Kara Kemal ve Küçük Talat.

Bu zatlar, merkeziumumi tarafından benimle beraber makale yazmaya gelmişlerdi. Kendilerine işi anlattım ve makaleyi gösterdim. Okudular ve sansüre başladılar. Bana anlattılar ki merkeziumumi harp istemiyordu. Bunun için makaleyi yumuşatmak istediler ve muhtelif yerlerinde kelimeler ve cümleler üzerinde oynayarak birtakım değiştirmeler yaptılar. Bu, makalenin lüzumundan fazla yumuşaması demekti.

Yarın, yüzde doksan dokuz, hudutlarda çarpışmaya başlayacak bir milletin karşısına bu kadar yumuşak kelimelerle çıkmak, bence Karade-

niz gafından daha büyük bir gaf olacaktı. Ben harbin içtinabi imkânsızlığına kat'iyyen kani olduğum için yapacağım işe kararımı verdim ve geç vakit bu zatlarla hiç münakaşaya lüzum görmeksizin:

– *Pekâlâ!*

Dedim ve onlar gittiler.

Talat Bey'in sözleri

Ben, yukarıdaki söylediğim kanaatten dolayı makaleyi ilk şeklinde olduğu gibi neşre karar vermekle beraber bir kere Talat Bey'i arayarak ona okumak istedim. Telefonla aradım, kendisini Babıâli'de buldum. Meseleyi anlattım ve makaleyi okumak arzusunda bulunduğumu söyledim. O zaman bana Talat Bey aynen şu sözleri söyledi:

– *Makaleyi okumaya hacet yok. Ben senin fikrini tercih ederim. Sen istediğim gibi yap. Yalnız, müzakere kapısını açık tutmaya dikkat et, Muhittin... Anladın mı?*

– *Evet.*

Sonra fikrini teyit için tekrar etti:

– *Âlâ... Sen istediğin gibi yap. Fakat söylediğime de dikkat et... Almanların bokuna harbe gitmeyelim!*

Bu sözler, Türkiye'nin, bütün mukadderatı üzerinde hakim bir harbe girmek üzere veyahut, daha doğrusu, fiilen girmiş bulunduğu bir sırada, sabaha karşı, taşıdığı ağır mesuliyet yükünün altında bütün gün uğraşmış ve yorulmuş bir adamın ağzından çıkan bu kelimeler, aynen benim hafızamdadır. Hattâ şu dakikada merhumun sesini kulaklarımda tekrar duyuyor gibiyim. Gecenin o saatinde, benimle bu iş üzerinde ve böyle bir makale münasebetiyle bu tarzda konuşan bir adam, bu sözleriyle elbet kendisinin en halis ve samimi bir fikrini ifade ediyordu. Onun atlatmayı, numara yapmayı sevmesinin derecesi ne olursa olsun, bana söylediği bu sözler tam bir samimiyetten başka bir şey ifade edemezdi. Ben bu telefon hadisesini bir kere de evvelce, bundan on iki sene evvel "*Halk Gazetesi*"nde yazmıştım. Fakat, o zaman bu "*bok*" kelimesini "*uğruna*" kelimesiyle değiştirmiştim. O zaman tarihe daha yakın olduğumuz için hakikati bu kadar tamam ifade etmeye, nedense, lüzum görmemiştim. Bu defa muhave-

reyi aynen yazmayı, tarihin bir noktasını aydınlatmak maksadıyla daha faydalı gördüm.

Bay Cahit aldanmıştır

"Yedi Gün"[8] mecmuasında benim gibi hatıralarını yazan hocam bay Cahit, Karadeniz vak'asından bahsederken bu noktada başka bir zan ve tahmin ifade ediniyor ve şu satırları yazıyor:

"Bayramdan bir gün evveldi. Babıalide Talat'ı görmüştüm. Donanmanın Karadeniz'e çıkışından bahsediyor, bu hadisenin harp doğurabileceğini söylüyordu. Bunu söylerken gözlerinin derinliklerinde öyle ince bir istihza pırıltısı vardı ki, içimden, galiba harp başlıyor, dedim."

"Bu, bir tesadüf mü idi? Amiral Souchon imparatordan aldığı emir üzerine mi Karadeniz'de bir harp hali tevlit etmişti? Zannetmiyorum. Elimde hiçbir maddi delil olmadığı halde bunun Talat ve Enver tarafından arzu edildiği kanaatindeyim."

Ben bu fikirde değilim. Yukarıda sırf bir tarih anının tamam aydınlatılması için bütün tafsilatı ile hikâyesini yaptığım şeyler ve bu arada Talat'ın telefondaki sözleri Bay Cahit'in tahmininde isabet olmadığını göstermeye kifayet edeceğine kaniim. Karadeniz vak'asından evvel ve gemilerin Karadeniz'e çıkmaları meselesinin hükümetçe münakaşa edildiği sıralarda Mithat Şükrü Bey'le yaptığımız hasbıhallerin bende bıraktığı intiba da Talat'ın harbe girmek taraftarı olmadığı merkezindedir. Herkes bilir ki Mithat Şükrü Talat'ın en yakın ve mahrem dostu idi ve o zamanki İttihat ve Terakki Kâtibi Umumisi daima onun fikirlerini aksettirirdi. Onun fikirleri ve sözleri ötekinin ilhamlarını taşırdı. Bunun için, tekrar ediyorum, ben hocamın tahmininde aldanmış olduğuna kaniim. Bay Cahit o devirde biraz muhalif ve bilhassa harbe iştirakin de aleyhinde idi. Bunun için bence Talat'ın gözlerinde istihzadan ziyade bir endişe gizlemekte olduğunu, belki de sırf hissi bir sebeple görememiştir.

Ok yaydan çıkmıştı

Babıâli ve merkeziumumi bu emrivakiden çok fena halde müteessirdi. Bunun için son dakikada harbe mani olmak için büyük bir gayret sarfedildi.

8 Hüseyin Cahit Yalçın'ın Yedigün'de çıkan anıları kısaltılarak kitap haline getirilmiştir. Aşağıya bkz.

Yukarıda söylediğim gibi, Cavit Bey o gün İngiliz ve Fransızlarla uzun uzun konuşmuş, bunları Babıâli'nin iyi niyetleri hakkında temin ve tatmine ve bu işin halli çarelerini bulmaya çalışmıştı. Kendisi de o sırada harbe iştirakin aleyhinde olduğu için, zannedersem, bu hususta bütün gayretini sarfetmiştir. Hatta, eğer iş yalnız Fransızlarla İngilizlere kalmış olsaydı belki de bu gayretten fayda hasıl olurdu; fakat, Rusya, o sırada Avusturya-Macaristan ve Almanya toprakları üzerinde kuvvetli bir taarruzla ilerleme halinde bulunduğu ve harbi nasıl olsa kazanacağını ümit ettiği için bu vesile ile İstanbul meselesini de halletmek fırsatını bulacağını düşünmüş olmak lazım geliyor.

Babıâli, harbe mani olmak için yaptığı gayretleri arasında yalnız İstanbul'daki sefirlerle değil, üç devlet nezdindeki sefirleri vasıtası ile de işi yatıştırmak için teşebbüslere girişmişti. Sefirlere bu hususta nasıl bir talimat verildiğini bilmiyorum; –bu talimatı vermek de güçtü; çünkü, hadisenin tutulur ve makul bir surette müdafaa edilebilir tarafı yoktu– yalnız şunu biliyorum ki Petersburg'daki Türk sefiri Fahrettin Bey yolu bulmak ve hal kapısı açmak için Sazonof'a müracaat ettikten pek az bir zaman sonra "*ok yaydan çıkmıştır!*" cevabını ve aynı zamanda pasaportlarını almıştı.

Amiral Souchon durup dururken Rus gemilerini ve Rus sahillerini topa tutunca işin bu neticeye varması da tabii idi. O günkü vaziyette geri dönmek ancak büyük fedakârlıklarla olabilirdi.

Hadiseden üç gün sonra, Türkiye'ye bu meseleden bahis olarak ilk gelen ecnebi gazetesi olmak üzere Romanya gazetelerinde okuduklarımdan anladım ki İstanbul'da bizim henüz düşünüp taşındığımız ve meseleyi ne şekilde halledelim diye zihin yorduğumuz bir sırada Moskova'daki sefirimiz çoktan pasaportlarını almış, Rus ordusuna harp emri verilmiş bulunuyordu.

Başımıza gelen kaza!

Bir an için Babıâli ile İngiliz ve Fransızlar ve onlarla Rusya arasında bir muhabere cereyan ettikten sonra Rusya'nın aldığı vaziyet artık harbin içtinabına imkân olmadığını gösterince her tarafta pasaportlar yapılmaya başlamıştı. Bizim sefirlerimiz de, onların sefirleri de memle-

ketlerine dönmek üzere birer birer yola çıkıyorlardı. Onlar yola çıkarlarken "*kendisi hükümette aza oldukça harp çıkmayacağını*" kaç defa İtilaf sefirlerine temin etmiş olan Cavit Bey'le harbe iştirakin aleyhinde olan Halacıyan efendi de hükümetten istifa ediyorlardı. Bu nezaretlere kimlerin getirileceğini anlamak üzere Babıâli'de Talat Bey'in yanına gitmiştim. Bana, yukarıda bahsettiğim makaleden dolayı iltifatlı sözler söyledi ve bu arada şunları ilave de etti:

– *Hakikaten*, dedi, *memleketin manevi kuvvetini tutmaya ihtiyaç vardır. Sen çok iyi yaptın. Efkârıumumiyenin, bu hadiseleri "başımıza gelmiş bir kaza" şeklinde değil ya hakikaten Ruslar tarafından gelmiş bir tecavüz, yahut da bizim tarafımızdan müretteb bir şey imiş gibi bilinmesinde fayda büyüktür. Sen yazılarında bu ruhu muhafazada devam et.*

Siyasi gazetecinin ve umumiyetle siyasetle meşgul olanların bazen bu tarzda zaruri olarak kabulüne mecbur oldukları, bazı "*yalan söyleme*" vazifeleri vardır. Ben de o zaman bu mecburi vazifemi iyi ifa etmiş olduğuma bir daha kanaat getirerek memnun oldum.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu kat'i ve son mukadderat günlerinde herkesin sükûnet ve vakarını muhafaza etmiş, bu işteki mesuliyeti tayin ve tespit uğrunda münakaşaya girecek yerde dört elle memleketin müdafaasını düşünmeye başlamış olduğunu burada kaydetmek lazımdır. Fakat, acaba bu işte Amiral Souchon'dan başka bir mesul veya mesuller var mıydı? Bunlar kimdi veyahut kimlerdi?

O zamanlar, herkesin en evvel hatırına gelen şey bu işin Talat Bey, Enver ve Cemal Paşa'lar arasında tertip edilmiş olduğu merkezinde idi. Yukarıda verdiğim izahat gösterir ki Talat bu işte tamamen masumdur. Hiç değilse ben kat'i olarak bu kanaatteyim. Bugün bile bu iş üzerinde tekrar düşünüyorum, hafızamı harekete getiriyorum ve görüyorum ki Talat Bey benimle telefonda görüşürken tamamen samimi idi. Bir iki gün sonra kendisini gördüğüm zaman bana hadiseyi "*başımıza gelmiş bir kaza*" şeklindeki ifadesi de o kadar samimi ve hattâ içinde o kadar bariz bir telehhüf gizli olarak samimi idi ki yukarıdaki fikrimi bir daha teyit ederek ben bu işten Talat'ın haberi olabileceğini asla kabul edemeyeceğimi bir daha tekrarlarım.

Cemal Paşa'ya gelince, onun da bu işten haberi olmadığına kaniim. Bir aralık donanmaya emri onun verdiğinden bahsedildi. Fakat, kendisi yalnız Bahriye Nazırı idi. Kumanda ise başkumandanın elinde bulunuyordu. Binaenaleyh, her şeyden evvel onun emir vermeye salahiyeti yoktu. Diğer taraftan ben Cemal Paşa'yı hayli iyi tanırım. Onda Fransız dostluğunu tercih eden temayüller vardı. Bundan başka, o bu nevi mesuliyetleri doğrudan doğruya üzerine alacak yapılışta bir insan da değildi. Daha başka bir sebep olmak üzere –ki hayli ehemmiyetli bir sebeptir– şu mülâhazayı gözönüne getirmek icap eder: Böyle bir emir, ancak her şeye ve herkese rağmen, çıkarılacak harpten ve bu harp ile kazanılacak zaferden şahsi ihtiraslarının tatmini itibarıyla istifade edecek insan tarafından verilebilir. Bu insan ise Cemal Paşa değildi. Nihayet şu da vardı ki Cemal Paşa Enver Paşa'dan ziyade Talat'la anlaşırdı. Bunun için, Talat'ın haberi olmaksızın onun öteki ile anlaşıp bu kadar büyük bir emrivaki çıkarmaya iştirak etmesi imkânı yoktu.

İşte bütün bu sebeplerden dolayı onun da hadiseden haberdar olmadığına kaniim. Şunu da söyleyeyim ki, öldürülmezden üç veya iki gün evvel, Tiflis'te Sefir Muhtar Bey'in yanında kendisiyle bu hadiselerden bahsederken Cemal Paşa, Almanya ile harbe iştirakin bizim için zaruri olduğunu izah için bir hayli şeyler söyledikten sonra şunları ilave etmişti:

– Biz bu harpte Çarlığı ve Panslavizmin yıkılmasını temin için her şeyi yapmakla mükelleftik. Bunun için harbe girmemiz de lazımdı. Yaptığımız ve yaptığım şeylerden dolayı, esas itibarıyla, hiç nadim ve müteessif değilim. Yegâne kabahatimiz harbe iştirakimizin şekline ve zamanına aittir. Böyle sürüklenerek ve zamanını kendimiz değil, başkaları intihap ederek girişimiz, tarihin bize yükleyeceği en haklı ve en ağır bir mesuliyet oldu.

Bu hasbihal arasında Muhtar Bey'le birlikte kendisine Souchon'dan başka bir mesul olup olmadığı, yani Enver Paşa'nın bu işten haberi bulunup bulunmadığı hakkında fikrini sorduğumuz zaman da şöyle cevap verdi:

– Eğer Alman amiralinin bu kadar büyük bir işi kimse ile anlaşmadan yapabileceğine imkân varsa Enver'in bu tertipten haberi olmamış bulunduğunu kabul edebiliriz. Aksi takdirde onun ya doğrudan doğruya haberi olması, yahut ta hiç olmazsa kendisine hissettirip onun, bu fikri kabule müsait bulunduğuna kanaat getirilmiş

bulunması lazımdır. Şahsen bana gelince, sizi bütün namusumla temin ederim ki hadiseyi ben de herkesle beraber haber aldım.

Benim kanaatim

Türkiye'nin o büyük tarih günlerindeki buhranlı, hararetli, dedikodulu, ümitli, endişeli havasını bütün ciğeriyle teneffüs etmiş bir adam olarak, ben de bu hadise üzerinde çok düşündüm. Büyük bir hakimiyet ihtirasının pençesine kaptırmış bulunduğu aşikâr olmasına rağmen, Enver Paşa'nın aynı zamanda vatanını sevdiği ve onun yükselmesini istediği de bence muhakkaktır.

Bunun gibi, bugün kemikleri Asya'nın göbeğinde kalmış, düştüğü yer bile meçhul olan bu insan hakkında verilecek tarih hükmünün ne kadar mühim olacağını da bilirim. Bütün bunları bilerek söylüyorum ki benim zihnim Enver Paşa'nın bu işten haberi olmadığı faraziyesini bir türlü kabul edemez. Bu hususta hiçbir maddi delilim yoktur. Bana amiralin Enver Paşa ile anlaşarak hareket ettiği fikrini verebilecek hiçbir hususi hadiseye, hiçbir emareye veya nişaneye muttali değilim ve bununla beraber ben onun bu işten haberdar olduğuna ve bu emrivakie müsaade ettiğine kaniim. Bunu, tarih mahkemesi huzurunda sırf bir vicdan kanaati, şahsi bir tahmin olarak söylüyorum. Delillerim yalnız umumi şeylerden ibarettir.

Asıl emri Kayzer mi vermişti?

Umumi surette o zaman hüküm süren kanaate göre bu emrivakiin ihdası için amiral Souchon'a icap eden emri Kayzer vermiş ve bu hususta tavassut vazifesini sefir Baron fon Wangenheim yapmıştı. Aynı zamanda rivayet edildiğine göre asıl fikir, o zaman Alman sefarethanesi ataşenavali olan Humann'dan çıkmış, bu zat sefirle, amiralle konuşmuş, ondan sonra mesele Berlin'e arzedilmiş, Kayzer tarafından fikir tasvip olunduktan sonra bu suretle tatbik edilmişti.

Filhakika, o tarihlerde Almanya ile Avusturya-Macaristan Rusya tarafından pek çok sıkıştırılmış bir vaziyette bulunuyorlardı. Rus orduları şimalden şarki Prusya'ya, cenuptan da Galiçya'ya girmiş, ilerliyorlardı. Bu vaziyet karşısında Almanlar Türkiye'nin de harbe iştirak etmesini, Rus-

ya'dan bir miktar yükün de bizim tarafımızdan kendi üstümüze çekilmesini istiyorlardı.

Bizde harbe iştirak temayülleri kuvvetli olduğu müddetçe bu arzular sükûnetle izhar edilirken hükümet mahafilinde harbe iştirak fikri azaldıkça Alman sefarethanesi muhitinde de bundan dolayı serzenişler ve hattâ şikâyetler başgöstermişti, Sefirin Türklere karşı şahsen büyük dostluğu, bilhassa onların müttefik olmak bakımından kıymetleri hakkında büyük bir fikri yoktu... O da, ekseriyetle, Türke istenilen tarafa götürülür ve kendisine istenilen emrivaki kabul ettirilir, Asyai bir millet gibi bakan Avrupalı diplomatlardan biri idi. Türkün muhabere kıymeti bakımından dahi kıymetini çok yüksek telakki etmemesine rağmen Almanya'nın o sıkıntılı devrinde bir kısım yükün de bizim sırtımıza yüklenmesini arzu etmesi, bu sebeplerden dolayı, gayet tabii idi. Bunun için o hadisede kendisinin oynadığı rol hakkında o zaman ağızlarda dolaşmış olan rivayetleri hiç olmazsa kısmen hakikate uygun olarak kabul etmek lazımdır.

Fakat, bütün bunlar, ve asıl emrin amiral Souchon'a Kayzer'in tasvibi ile, onun namına ve hattâ bizzat onun tarafından verilmesi ne kadar doğru olursa olsun Enver Paşa'nın da malumatı ve muvafakati olmaksızın bu emrivakiin ihdas edilebileceğine inanmak imkânsızdır.

Birkaç gün sonra

Harbin emrivaki olduğu, hudutlarda müsademeler başladığı sıralarda, bir müddet sonra, bir gün mecliste kestörlerin odasında oturuyorduk; Talat Bey de orada idi; birkaç mebus vardı; şuradan, buradan Talat Bey'e sualler soruyorlar, o da bunlara cevap veriyordu.

Bu arada Diyarıbekir mebusu Feyzi Bey, Karadeniz vak'asının içindeki sırrı anlamak isteyerek sordu:

– *Beyefendi*, dedi, *biz bu işi iyi anlamadık. Hakikaten Karadeniz vak'ası nasıl olmuş? Bizimkiler mi onlara hücum etmiş, onlar mı bize hücum etmişler. Diyorlar ki bizimkiler doğrudan doğruya Rus sahillerini topa tutmuşlar. Bu sahi mi?*

Talat Bey, bu bahse doğrudan doğruya cevap vermemeyi tercih etti, bir aralık gözleri benim gözlerimin içinde durarak, "*bak, şimdi ben ne yapacağım?*" der gibi, işi alaya vurdu:

"– Canım Feyzi Bey, merak ettiğin şeye bak!" dedi; sen Nasrettin hocanın hikâyesini bilmez misin? Herif, birinin bahçesine girmiş, kavun, karpuz, kabak, ne bulduysa hepsini koparmış, bunları çuvala da doldurmuş. Sonra da bostanın sahibi gelmiş onu yakalamış. "Nedir bu yaptığın?" deyince o da anlatmış:

"Buradan geçiyordum, bir fırtına çıktı, rüzgâr beni kaldırıp kaldırıp yere attı, ben de can havliyle yerde ne buldumsa sarıldım. Rüzgâr beni kaldırdıkça yapıştığım şeyler de hep elimde kaldı. İşte bunlar onlardır." Bahçenin sahibi düşünmüş, evvela inanır gibi olmuş, sonra kavunun, karpuzun çuvala girdiğini görerek bunları hocaya göstermiş. "Ya bunları buraya kim doldurdu?" Hoca da bakmış, bakmış, sonra "İşte ben de onu düşünüyordum ya!" demiş... Bu da onun gibi, benim de aklım bir türlü ermedi. Bu işi çuvala kim koydu? Fakat, bunun ne ehemmiyeti var? Hücumu şu yapmış, bu yapmış! Emri şu vermiş, bu vermiş; farzet ki ben vermişim. Bundan ne çıkar? Şimdi iş harbi kazanmakta. Bu dakikada başka şeyle zihnimizi yormak bile manâsızdır.

Bu sözleri söyleyen Talat Bey, benimle o akşam telefonla konuşan Talat Bey'i hiç tanımamış gibi idi. Pek güzel anlıyordum ki, o da benim gibi, meseleyi bir esrar bulutu içinde tutmayı ve hattâ mesuliyeti biraz da kendi üstüne çekmeği tercih ediyordu.

O işi böyle alaya bozunca bizler de önce hikâye için onunla birlikte biraz güldük, sonra da, ilave ettiği son fikre hep iştirak ettik ve Feyzi Bey'in suali de böylece cılk olup gitti. Sırf, memleketin manevi kuvvetini yüksek tutmak, hükümetin haysiyetini kurtarmak için olacak, zannedersem, Talat Bey bu işin böyle esrarlı ve şüpheli kalmasını muvafık gördü ve soranlara da belki hep bu tarzda cevaplar verdi. Harbin bütün devamı müddetince bu mesuliyet meselesi üzerine hiçbir münakaşa açılmadı. Meclisin günden güne daha sükûti olan kürsüsü bu bahsin açıldığını hiç görmedi. Şu kadar ki, kürsü sükûta gömüldükçe mebuslar içinde artması âdet olan kulaktan kulağa fısıltılar arasında bazen bu mesele de mevzuu bahs olur ve herkes, hattâ Talat Bey'in de bu işte methali bulunduğuna kani olanlar dahi, yalnız Enver Paşa'ya kızarlardı.

Gene zannedersem, o tarihten beri bu meseleyi bu kadar çıplak olarak ortaya atmış olan da ilk defa benim...

III
Harbi Nasıl İdare Ettik?

Dokuz yüz on beş haziranının yirmi birinci veya yirmi ikinci günü. Uzunköprü ve Keşan'dan gelerek Maarız körfezinin kenarından dolaşarak Bolayır'dan geçip Gelibolu'ya gelmiştik. Gazeteciler, edipler, şairler, musikişinaslar ve ressamlardan mürekkep bir kafile, Çanakkale'de Türkün müdafaasını görmeye, oradan Türk milletine ilhamlar almaya gidiyoruz. İtiraf ederim ki eğer Türk milleti ilhamını bu kafileden almaya muhtaç olsaydı bu müdafaayı yapamazdı. Bereket versin ki o onu zaten almıştır, kendi ruhu ndan ve ezelden. Geceyi, geç vakit vardığımız Gelibolu'da sefer halinde mola veren bir ihtiyat zabiti gibi geçirdik. Sabahleyin kalkınca Gelibolu'yu ve etrafını geziyoruz.

– *İşte burası son bombardımanda yıkıldı. İşte, şu patlamayan 38'lik mermi...*

Bize mihmandarlık eden zabitler gösteriyorlar ve anlatıyorlar.

– *Bu Gelibolu yarımadasının düşman tarafından bombardıman edilemeyen hiçbir sahası yoktur. Doğru endahtlara hedef teşkil etmeyen yerlere aşırma endahtlar yapılır. Günün herhangi bir saatinde, ekseriya henüz sabah olduğu sıralarda ya bir balon yükselir, yahut bir tayyare dolaşır, gemilerin topçularına işaret verir, onlar da bombardımana başlarlar. O gün neresi akıllarına esmişse, nereden şüpheleri varsa orası ateş altına alınır. Mühimmatı esirgemek fikri ne kadar israfa muhalif değilse o kadar mermi atılır, sonra durur. O sıralarda bombardıman sahasındakiler, ya inlere, yahut ölü zaviyelere sığınırlar. Çünkü mermiler ancak oralara yetişemezler. İşte şu gördüğünüz 38 santimetrelik mermi Queen Elizabeth dritnotunun attığı mermilerdendir. Nasılsa patlamamış ve buraya kocaman bir kuyu açarak içine böylece kendiliğinden kıçüstü oturmuştur.*

Biz bakıyoruz. Bu cesamette mermiyi, şimdiye kadar işittik, fakat görmedik. Bizim gibi, zabitler de o tarihe kadar görmemişlerdi. Onunla üç gün evvel teşerrüf etmişler.

– *İşte, bu mermiler,* diye anlatıyorlar, *arada bir denize düştükleri zaman minare boyunca su çıkarırlar... Bu manzara hoştur, biz onu şu sahildeki keskin kayalıkların dibinden seyrederiz.*

Bizimkiler bu işleri gayet tabii olarak anlatıyorlar. Sanki mermilerin düşüşünü sanki bir sirkte numara seyrederlermiş gibi görmeye başlamışlar. Harp ve mermi ile artık kardeş olmuşlar!

İlk taarruzlar

Bizlerin Türkiye'nin hiçbir suretle tam hakim olamadığı İmparatorluk hudutlarından taşarak bir taraftan Mısır'a, öte taraftan Kafkasya'ya doğru fütuhat yapmaya kalkmasına mukabil, İngilizlerle Fransızlar da doğrudan doğruya imparatorluğun kalbine hücum etmekle ve kendileriyle Rusya arasında pürüzsüz bir yol açmaya karar verdiler. Bereket versin ki onların bu tasavvurlarını bizimkiler vaktiyle sezdiklerinden lazım gelen müdafaa hazırlıklarını yapmışlardı. Martın iptidalarında Boğazı denizden zorlamak üzere yapılan ilk taarruzun netice vermemesi üzerine bu defa Boğaza hem denizden, hem de karadan hücum ettiler. Yani, evvelemirde karaya asker çıkarıp Gelibolu yarımadasının hakim tepelerini tuttuktan sonra Boğazdaki müdafaa kuvvetlerimizin yuvalarını bozacaklar, ondan sonra Boğazın sularına hakim olacaklardı. İşte, bu plan Gelibolu Yarımadasında aylarca devam eden bir boğuşmanın esasını teşkil etti. Eğer Türkiye Boğazları müdafaa edemeseydi, hem harp uzun müddet devam etmez, hem de değil Osmanlı İmparatorluğu, hattâ bugünkü Türkiye dahi siyasi coğrafyadan silinir giderdi. Türk tarihini kurtarmak için Boğazları müdafaa etti ve muvaffak oldu.

Düşman, Boğazların kara kısımlarına iki taraftan birden ve muhtelif noktalardan o zamanki harp tekniğinin en mükemmel vasıtalarla hazırladığı gayet seri ve şaşırtmacalı bir ihraç ameliyesi yaptı. En çok kuvvetle yüklendiği ve en müsait hücum noktası olarak tayin etmiş olduğu Anafarta-

lar'da, Mustafa Kemal Bey'in[1] o meşhur müdahalesiyle hücumun mağlup edilmesi üzerine bu ihraç kuvvetinin planı boşa gitti. Fakat, Türk müdafaası karşısında mağlup olmayı kabul edemeyen iki büyük devlet, zaruret son haddine gelmedikçe işgal ettikleri toprakları tahliye etmediler ve bunun üzerine küçük Gelibolu Yarımadasının dar sahasında Türkle İngilizler ve Fransızlar arasında aylarca devam eden bir boğuşma başladı.

Boğazlar düşmüş olsaydı!

Anafarta gününde "teşebbüs"ü tam zamanında ve tam yerinde ele almış olan Mustafa Kemal müdahalesi olmasaydı,[2] Boğazların düşmesi çok muhtemeldi ve hükümet de, bütün ümitlerine rağmen, Boğazların düşmesini hesaba katmıştı. Eğer Boğazlar düşmüş bulunsaydı hükümet, merkezini Eskişehir'e naklederek müdafaada devam edecekti. Muvaffak olabilir miydi? Yani müdafaa uzun müddet devam edebilir miydi? Sonraki vukuat gösterdi ki buna imkân yoktu. Bununla beraber sebat ve müdafaa devam edecekti. Hattâ biz Mithat Şükrü Bey'le konuşmuş, Tanin'i Eskişehir'de neşretmeye karar vermiştik. Hatta, ben vazifede serbest olabilmek için ailemi Eskişehir'e yollamıştım. Fakat, Boğazlar düşmüş olsaydı Türkiye'nin uzun müddet harbe devam edebilmesinin imkânsız olduğunu bilmiyor da değildik. Kömürsüz, mühimmatsız, fabrikasız, malzemesiz harp nasıl yapılabilir? O tarihte bunların hepsi İstanbul'a bağlıydı.

Hükümet bunu bildiği için Çanakkale'nin müdafaasına da o derecede ehemmiyet verdi. Fakat bu müdafaaya asıl ehemmiyet verenler Türk çocuklarıydı. Çünkü tarihin istikametlerini, sade biz Türkler için değil, diğer bir sürü milletler için de değiştiren bu müdafaayı Türk, sırf kendi şuuru ile yapmış ve tam manasıyla gayri mümkünü mümkün kılmıştır.

Gelibolu'dan Elmalı karargâhına

Gelibolu bir harp sahnesi değildir. Orası ancak bir menzil noktasıdır. Biz de ileriye, Liman von Sanders'in Elmalı'daki karargâhına gideceğiz. Sanki biz gezmeye giden bir kafileyiz, faytonlara kurulduk ve yola düzüldük. İçimizdekilerin hepsi de harp sahnesini bazen fotoğraflar,

bazen de haritalar üzerinde görmüş insanlar... Bunun için bir hücum, yani bir bombardıman veya bir tayyare hücumu halinde neler yapmamız icap edeceğini anlatarak bize tahaffuz dersi veriyorlar. Öğrenmesi kolay, tatbiki güç bir iş olsa gerek.

Bununla beraber bizim tatlı su kahramanları kafilesi sakindir. Çünkü bütün etrafımız sakindir, herkes kendi vazifesini görüyor. Kafile kafile nakliye kolları, İstanbul sokaklarında hiçbir zaman görülmemiş bir yol nizamı ile gidiyor ve geliyor. Neşe ve kahkaha yok, fakat, kimsede şu ilerideki korkunç boğuşmanın ruhlara vermesi icap eden füturdan, yeisten ve hattâ yorgunluktan eser görülmüyor. Kendimizi hep asker hareketi içinde görmesek, hakikaten gezmeye gidiyoruz, zannedeceğim.

Akşama doğru Elmalı'ya geldik. Fakat, karargâha varmazdan evvel bir tayyareden tahaffuz manevrası yapmaya da mecbur olduk. Bir İngiliz tayyaresi dolaştı, dolaştı, biz ağaçların altına dağıldık, o da iskeleye âdet yerini bulsun diye, birkaç bomba attı, sonra çekilip gitti. Bereket versin, o zamanki tayyareler bugünküler gibi değildi. Elmalı karargâhı, küçük bir kolonidir. Çadırdan ve çitten yapılmış, bir koloni, hep ağaçların altında saklı... Biz hepimiz bir çadırda yatıyoruz. Bu çadır koğuşun yanında bir de in var. "*Tayyare, bombardıman, filan işittiniz mi hemen bu ine giriniz!*" diye bize talimat veriliyor. Filhakika, sabahleyin böyle bir bombardıman ve tayyare gürültüleriyle uyandık. Bizim kafilede kısmen telaş büyük. Hele, şiirlerinde hep kahramanlıktan bahseden bir şairin, top sesini duyar duymaz, don, gömlek, kendisini inin ta dibine bir atışı var ki gülmemek kabil değil!

Bir "hiç"

Büyük gök gürültülerini andıran bu bombardıman bir müddet devam ediyor. Fakat, çok değil,

1 Enver Paşa'nın buyruklarıyla o sıralarda Mustafa Kemal adından basında pek söz edilmedi. Ama yine de *Harp Mecmuası*'nda iki resmi çıktı. Diğer dergi ve gazetelerde de resimleri vardır. *Tasvir-i Efkâr* (16 Teşrinievvel 1331-20 Zilhicce 1333) Cevat Paşa ile birlikte onun resmini ilk sayfada yüceltici sözlerle yayınladı. Ruşen Eşref'in Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı ünlü "mülakat"ın *Yeni Mecmua*'da yayımlanması, kamuoyunun onu daha yakından tanımasına fırsat verdi. Ayrıca bkz. Yakup Kadri, "Atatürk'ün İnsanlığı", *Atatürk Konferansları*'ndan ayrıbasım (1984). Ruşen Eşref Ünaydın, "Mustafa Kemal Paşa'yı Nasıl Tanıdım", *Türk Dili*, 383 (1983), 411-421.

2 "*İlk askeri başarısını Trablusgarp'ta gösteren Mustafa Kemal, sorumluluk ve görevden zevk duyan bir komutan özelliği taşıyordu. Daha 25 Nisan sabahı 19. Tümenle ve hiçbir yerden emir almaksızın kendiliğinden çatışmaya katılarak düşmanı kıyıya kadar püskürtmüş ve bundan sonra üç ay süreyle kırılmaz bir güçle sürekli düşman saldırılarına karşı koymuştu. Ona tam anlamıyla güvenilebilirdi.*" (Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Çev. Örgün Uğurlu, İstanbul, 1999, I, 112).

ben kalkıp giyinip ine ininceye kadar geçmiştir. Sonra dışarı çıkıyorum. Bir zabit, karşısında bir nefer konuşuyor:

– *Ne oldu, Mehmet?*

– *Hiç, Beyim. Mermi düşünce ben de yıkılıverdim. Sonra gene kalktım!*

Mermi dediği şey, şu mahut 38'liklerden. Mehmet orada nöbet bekliyormuş. Nöbet inde beklenmez. Olduğu yerde durması lazım. Durmuş. Mermi hemen yanıbaşına düşmüş ve patlamamış. Amma açtığı çukurun dahmesini yemiş ve rüzgârı ile de kıçüstü oturmuş. Sonra kalkmış, gene nöbet beklemiş. "*Ne oldu?*" diye soran zabitine, "Hiç!" diyor. Filhakika hiçbir şey olmamış amma "*her şey*"in olması da kabildi. Bende bu suretle anlıyorum ki muharebe meydanında her mermi bir insana tesadüf etseydi şimdiye kadar dünyada insan kalmazdı. Harp demek, tevekkül demektir. O zaman orada dövüşen Türkler için her şey bir "hiç"le ifade ediliyordu. En kızgın muharebede gördüğü en korkunç dakikayı o, hep bu "hiç!"le ifade etti. Ölmedikçe cevabı daima buydu. Ölünce de zaten bizzat bir "hiç!" oluyordu.

O müdafaayı görmek lazımdır

O müdafaada Türkün bir Türk olarak ve yaşamak isteyen bir millet olarak yarattığı harikayı anlamak için mutlaka onu görmek lazımdı. Bunu başka suretle anlamaya imkân yoktur. Hükümet de bunu anladığı için, düşmanla karşı karşıya iki ordu mevki aldıktan sonra orada, hiçbir kahramanlık efsanesinin tanımamış olduğu müdafaayı herkesi tanıtmak hususuna ehemmiyet vermişti. Evvela, Hüseyin Cahit Bey'i oraya götürüp cephede gezdirdiler, o da dönüp orada gördüğü şeyleri Tanin'e yazdı. Fakat sonra da, oraya muharrirlerden, ediplerden, şairlerden, ressamlardan ve musikişinaslardan mürekkep bu kafileyi yolladılar. Fakat, oradaki müdafaa hailesi o kadar heybetli idi ki onun bu mehabeti karşısında adeta herkesin dili tutuldu. Çok bir şey yazabilen olmadı.

Müdafaanın üç safhası

Bu müdafaanın üç safhası vardır. 1- Asker ihracından, 2- Alman tahtelbahirlerin müdahalesinden Sırbistan'ın istilasına ve Balkan yollarının açılmasına kadar. 3- Balkan yolu açıldıktan sonra.

Birincisi bir bakımdan güç, ikincisi de başka bir bakımdan müşkül-dü. Üçüncüde zaten biz davayı kazanmış bulunuyorduk.

Birinci safhanın hususiyeti şudur: Bizim ordumuz, müdafaayı bir yandan karadaki askeri, öte yandan da İngiliz ve Fransız donanmasına karşı yapmakla mükellefti. Düşman gemileri bizimkilerin gözleri önün-de serbestçe dolaşırlar, istedikleri zaman yarımadanın herhangi bir noktasını top ateşi altına alırlardı.

İkinci safhada ise bizimkilerin bilhassa top mühimmatı tükenmiş-tir. Bizim toplar, mermisiz birer boru halindedir. Bu safhada Türkün karşısında İngilizlerle, Fransızların askerlerinden ziyade fabrikaları vardır. Bizimkilerin üstlerine günde muhtelif kalibrede yüzbin mermi atabilen düşman silahlarına, bizim toplar, muhasara esnasında her gün bir dilim ekmek istihkakları olan mahsurlar gibi, günde ancak 8–10 mermi atabilirlerdi.

Yalnız büyük ve uzun bir seyahat yaparak doğrudan İzmir'e gelmiş ve orada bir müddet istirahattan sonra Boğazlar önüne çıkmış olan Alman tahtelbahirleri düşman gemilerini birer birer batırmaya başlayınca, bi-zimkiler düşman gemilerinin mütemadi iz'açlarından olsun kurtulmuş-lardı. Bu devirde karşımızdakilerin fabrikalarıyla harp etmelerine muka-bil Türk ancak beyaz silahla mukabele edebiliyordu: beyaz silah, yani kasatura ve süngü!

Üçüncü devir, bize Almanya ve Avusturya'dan bol mermi geldiği ve Avusturya'nın büyük havan toplarının bizim tarafımızda mevki aldıkları devirdir ki bunların geldiğini görünce de düşman çekilip gitmeye karar vermiştir.

Yarımada güzeldir

Gelibolu yarımadası güzel, cennet gibi tabiata maliktir. Hemen her tarafı deniz, ortası dağlar, dereler, ormanlar ve sularla süslenmiş bir yarımada... Bugün bu yarımada 914'den evvelkine nispetle biraz daha sessizdir. Bununla beraber içinde güzel köyler de vardır. Her sene yaz mevsiminde, buraya seyahatler tertip etmeli. Bilhassa kamplara çıkan mektepler için burası kadar münasip yer az bulunur: Deniz, dere, or-

man, dağ ve sonra tarih, Türkün yeni kurtuluş tarihinin ilk yazılmaya başladığı bir saha.

Elmalı karargâhından sonra bizim kafile ikiye ayrıldı. Bir kısmı şimal grubuna, diğeri cenuba, doğrudan doğruya cepheye, ateş hattına, siperlere gidiyorlar. Gene faytonlar içinde, çam ormanları arasından geçerek, güzel sular içerek, derelere inip tepelere çıkarak gidiyoruz. Fakat, dünden beri etrafımızda artık sükûnet yoktur. Gece, gündüz, mütemadi bir bombardıman gürültüsü işitiyoruz. Bu gürültü içinde hava torpillerinin tarrakeleri hakikaten insanda manevi kuvvet namına bir şey bırakmayacak derecede korkunçtur. Bununla beraber, etrafımızda her şey tabii halindedir. Yalnız yollar mecruh kafileleri ile dolu. Meğerse cephede büyük bir harp oluyor. Haziran sonu muharebeleri, düşmanın tecrübe ettiği en sonuncu şiddetli hücum...

Yollarda cepheye doğru giden nakliye kolları, cepheden gelen mecruh kafileleri, silahını bırakmış, eline ormandan bir sopa kesmiş, hafif yaralılar yayan, yürüyemeyecek olanlar arabalarda, akın akın yaralılar geliyor. Herkesin yüzünde sükûnet ve tevekkül, kimsede en küçük bir telaştan bile eser yok. Herkes karar vermiş. Düşman ilerlemeyecek, Çanakkale geçilmeyecek, İstanbul rahat rahat çalışacak, Türk kurtulacak... Her şey bundan ibaret, üst tarafın manası yoktur. Herkes ölebilir, fakat kimse telaş etmez.

Vehip Paşa karargâhında

İşte, Soğanlıdere, şu sırtı da aşınca Vehip Paşa karargâhı. Arabalar daha ileri gidemez, bu sırt daima düşman ateşine maruzdur, dikkatli geçmeli...

Zabitler, böyle söylediler ve biz de, onların gösterdikleri usulde dağılarak, yürüdük.

Ömründe kulakları kestane fişeğinden başka bombardıman gürültüsü işitmemiş olan bu İstanbul çocukları da kabadayı oldular. Çat! Çut! Dan! Dan! Fakat, onlar hiç aldırmadan yürüyorlar. İnsan içinde bulunduğu cemiyetin şeklini alır, nazariyesi ne kadar doğrudur!

Nihayet, işte Vehip Paşa. Etrafında erkânıharbiyesi, bizi karşılıyorlar. "*Aman, efendi, bu taraftan; öte taraf ateşe maruzdur!*" diye keskin

bir dere içinde, büyük bir istilağmit yapan küçük bir şelalenin önündeyiz. Burası Vehip Paşa'nın kumandanlık makamıdır. Burada öğrendik ki son 3 gün içinde biz yollarda iken düşman, gerek şimalde, gerek cenupta, pek şiddetli bir taarruz yapıyormuş. Her çapta, her kalibrede top, bomba, torpil, denizden, karadan her nevi tahrip vasıtası harekete getirilmiş ve bizim müdafaa cephemizin üstüne tonlarca ve tonlarca demir ve ateş atılmış. Yer altından kazılan lağımlar patlamış, siperler, toprak parçaları, insanlar havaya uçmuş. Bir siperi uçuran bir lağım ötekini doldurmuş ve içindekilerini diri diri gömmüş. Hülasa kalemin tasvir etmesine imkân olmayan kanlı bir hercümerç, toprağı didik didik parçalayan bir taarruz, dalga dalga düşman tarafından kalkmış bizim tarafa çarpmış ve her defasında da düşen düşmüş, düşmeyen süngüye takmış, ileri atılmış, düşmanı kovmuş, yerini tekrar almış. Bu cephede esir olmak yok. Nasılsa, fena halde yaralı iki İngiliz bizimkilere esir olmuşlar. Üst tarafı onlardan da, bizden de hep düşmüşler.

Siperler arasında

Domuzdere, Kerevizdere, Kirte... Siperler arasında dolaşıyoruz. Bir tarassut mevkiinden bakınca görülüyor. "*İşte düşman mevzileri şurada!*," "*görüyor musunuz? Şu ileride gördüğünüz şeyler cesetlerdir*," "*bunlar kokar, rüzgârlar kokuyu kâh bu tarafa, kâh öte tarafa götürürler. Sonra kısa bir mütareke yapılır, temizlenir.*"

Bir başçavuş anlatıyor:

– *İşte, şu önümüzdeki siper. Orada benim kardeşim de vardı. Deha şurada havaya kalkık duran kolu görüyon mu? İşte kardeşimin kolu. Orada gömülüp kalıverdi. Biz orasını tekrar alırız emme, lüzumu yok, diyorlar.*

On metre ötede toprak içine gömülmüş kardeşinin havaya kalkmış kolunu gösteren bu delikanlı için bu da bir "hiç"dir. Burada her şey hiç. Başka bir ordunun mermisi kalsa ne yapardı, bilmiyorum. Fakat, bizimkiler için bu, zaten tabiatta mevcut olmayan bir "lüks"tür. Olmasa da olur amma aramıyorlar da değil. Bir topçu başçavuşu bu ihtiyacı şöyle ifade etti:

– *Aha*, diye bir eliyle yedi buçukluk bir sahra topunun kundağına okşar gibi vurdu, *bu domuzu görüyon mu, buna bir yiyecek bulabilsek...*

Sade onun mu, topun mu? Bu zavallı çocukların da yiyecekleri bol değildi. Fakat, onlar o kadar coşmuşlardı ki kendi boğazlarını değil, ellerindeki ejderhaların karınlarını düşünüyorlardı. O devirde henüz yiyecek o kadar daralmış değildi. Bununla beraber bolluk da yoktu. Sonraları Hilâliahmer hastanelerine bol gıda temin etmek için doktor Celal Muhtar'ın hamsinin karaya vurmasını, Musa'nın kudret helvası ile bıldırcın kuşunu bekler gibi beklediği zamanları da gördük!

İşte Çanakkale'yi Türk böyle müdafaa etti.

Dönüş

Dönüşte şimal cephesine gitmiş olan arkadaşlarla buluştuk. Onlar Mustafa Kemal cephesini görmüşler, bu büyük kumandanın orada yaratmış olduğu ruha hayran kalmışlardı. Celal Sahir, gördüklerini anlata anlata bitiremiyordu. Ben bizim taraftaki kumandanda, Vehip Paşa'da hiçbir fevkaladelik görmemiştim. Fevkaladelik askerde idi. Sanki, onların kulaklarına gizli, fakat, onlarca fevkalade kudsi olan bir ses "*öleceksiniz, fakat, gerilemeyeceksiniz!*" demiş, onlar da bu emri kabul etmişlerdi.

Bizim fikir ve san'at adamları kafilesi, dönerlerken Çanakkale'nin zaptı imkânsız olduğu kanaatini edinmişlerdi. Onlardaki bu kanaat, Türkteki bu müdafaa inadını, bu ayran kabarışını derin derin hissetmekten ileri geliyordu. Yoksa, ne cephede Türkün tırnakları ile kazdığı siperlerin, ne de elindeki her çeşidi başka bir tasarruf hesabıyla kullanılan harp malzemesinin ve bilhassa hiç yok olan top mühimmatının bu müdafaada büyük bir tesiri yoktu. Hepimiz şunu anlamıştık ki dünyada müdafaa edecek Türk ve bunun elinde de bir süngü veya kasatura bulundukça bu cephe düşmeyecektir!..

Çanakkale bu suretle kurtuldu.

Müdafaanın tesirleri

Cihan harbinin birkaç büyük eseri varsa bunun biri de Çanakkale müdafaasıdır. Şu fark ile ki o harbin bütün büyük askeri eserleri hep ya

tekniğin, yahut da sevk ve idarenin, teşkilatın eseridir. Halbuki Türkün Çanakkalesi, yaşamak isteyen bir milletin en can alacak bir noktasında mağlup olmamaya karar vermesinin eseridir. Bu bakımdan hiçbir hareket Çanakkale'ye benzeyemez. Harp esnasında pek büyük kahramanlıklar ve fedakârlıklar görüldü. Alman tahtelbahircilerinin, bütün tayyarecilerin büyük sergüzeştleri vardı. Fakat, bunun hiçbirinde kitlevi bir kahramanlık ve feragat görülmüş değildir.

Bunun içindir ki Çanakkale'de dünyanın iki büyük ordusu ile iki büyük donanması mağlubiyeti kabul ederek Gelibolu sahillerini terke karar verdikleri zaman İngiltere'nin centilmen kumandanları ve devlet adamları Türk müdafaasının methüsenasını yapmaktan çekinmediler. Ben bu cihan harbinin safhalarını günü gününe, hattâ bazen dakikası dakikasına takip etmiş, onun içindeki bütün hareketleri derece derece yakından görmüş ve tetkik eylemiş bir sıfat ile kat'i olarak şuna kaniim ki Türkiye'nin ve Türkün Avrupa'da hürmete mazhar olması işte bu Çanakkale müdafaası ile başlar. O zamana kadar Türke pek o kadar da alıcı göz ile bakmayan, onu Avrupa tarzında milli şuurdan mahrum Asyai bir kavim olarak görmeye alışmış olan Almanlar, bu müdafaadan sonra bize başka gözle baktılar. Hattâ Türkiye'nin müttefik sıfatıyla Almanya için ağır bir yükten başka bir şey olmayacağı kanaatiyle, evvelce bizim ittifak teklifimizi hasır altı etmiş olan Alman sefiri Baron Wangenheim bana bir gün sefarethanede Çanakkale müdafaasından bahsederken o kadar yüksek ve hürmetkâr bir lisanla takdirkârlıklarda bulundu ki, o gün onun o sözlerinde fikirlerinin kefaretini vermek isteyen bir adamın titreyen sesini hissediyorum.

– *İtiraf etmeliyiz ki, diyordu, biz Avrupalılar sizi layık olduğunuz derecede ehemmiyetle tanımamışız. Hiç değilse, ben kendi hesabıma bu fikirdeyim. Varlığını kurtarmak için silahsız harbeden ve muzaffer olan bir millet ruhunu bugünkü Avrupa, hiçbir yerde gösteremez.*

Ve bu üslupta devam etti. Bu sözlerin bir kısmı, elbet diplomat sözü idi. Fakat, hiç olmazsa bir kısmı da samimi idi.

Fakat, bu müdafaanın tesiri yalnız manevi olmaktan ibaret değildi. Onun asıl ehemmiyeti askerlik ve sevkülceyş bakımındandı. Boğazların

harp sonuna kadar kapalı kalışı Çarlığın yıkılmasını mucip oldu ve onun yıkılışı da bilahare Türkiye'nin kurtuluşunu temin etti. Josej Vesi'nin dediği doğru olup da biz Panslavizm ile harp ediyorduksa kendimizi muharebeden galip çıkmış farzedebiliriz. Zaten Almanlarla, Avusturya-Macarlara nispet edildiği zaman bizim, hiç olmazsa ikinci safhasında, muzaffer çıktığımız muhakkaktır.

Müdafaanın dahildeki tesirleri

Çanakkale müdafaasının bütün hareketlerini nasıl büyük bir heyecan içinde takip etmiş olacağını tahmin etmek kolay olan İstanbul'un o müdafaa ayları içindeki halini hatırladıkça hâlâ bir heyecan duyarım. Bütün İstanbul hastanelerinin boşalıp boşalıp dolduğu o devirde koca şehirde ne boğulmuş bir şikâyet, ne de küçük bir tereddüt hissedilmedi. Geniş bir tevekkülle herkes kendisine düşen ıstırap hissesini kabul etti. Kimse korkmadı, telaş etmedi; her ev, her ocak Çanakkale'ye varlığından bir şey verdi. Her İstanbul çocuğu Çanakkale'ye birkaç kere gidip geldi ve her defasında bir yara getirdi. Bunların pek çoğu benim akrabam, arkadaşım, mektep arkadaşım, tanıdığım insanlardı. Hiç kimsenin ağzından tek bir şikâyet, herhangi bir ümitsizlik, bir yorgunluk, bir yeis kelimesi işitmedim.

Çanakkale müdafaası aynı zamanda bütün memleketin manevi kuvvetini arttıran bir vak'a oldu. İngilizlerle Fransızların büyük ve yenilmez bir kuvvet oldukları hakkında memleket içinde harbin ve İtilaf ittifakı tarafından yapılmakta olan bir propagandayı fiilen tekzip etmiş olan bu müdafaa, memlekete milli bir benlik hissi verdi. O müdafaadan itibarendir ki Türk harbe, nefsine karşı daha büyük bir itimatla devam etti. Hindenburg, muzafferiyetten bahsederken daima *"bu harp bir sinir harbidir; kimin siniri fazla mukavemet ederse harbi o kazanacaktır!"* derdi. Bu sinir mücadelesinde bir taraftaki milletler hep birer birer düştüler ve Türk de son kuvveti tükeninceye kadar düşmana karşı dayandıysa bunun başlıca amili gene o müdafaadır. Çanakkale Türkün sinirini kuvvetlendirdi. Bize harbi kaybettiren sinir bozgunluğu bizden çıkmadı, ötekilerden geldi. Nitekim aynı sinir kuvveti

Türkü yeniden bir mücadeleye attığı zaman, ötekiler birbirlerine düşmüşlerdi... [3]

Bahriye nazırı Cemal Paşa, aynı zamanda bir ordu kumandanlığı almıştır. Bu, Suriye ve Hicaz'ı muhafaza ve Kanal'a taarruz edecek, Mısır'a girecek olan ordudur. Sade bu ordunun kumandası değil, Torosların öte tarafının siyasi idaresi de Cemal Paşa'ya tevdi edilmiştir. Sade bir kumandan olarak değil, belki de bir umumi vali, daha doğrusu bir "*sultan naibi*"dir.

Cemal Paşa, harp emrivakiinin, şimdi iyi hatırlayamıyorum hangi gününde, fakat herhalde ilk günlerinde Şam'a müteveccihen İstanbul'dan hareket ediyor, biz de kendisini selametliyoruz. Köprüden Haydarpaşa'ya giden vapur, selametleyicilerle doludur. Asker, sivil, o zamanın İstanbul'da bulunan hemen bütün simaları Haydarpaşa istasyonunda toplanmıştır. Vapurda giderken grup grup toplanmışlar konuşuyorlar. İstasyonda da öyle. Ortada bir hava var, öyle bir hava ki insanlar bunu bazı mühim günlerde hiçbir şey söylemeden, hiçbir hususi hareket yapmadan, yalnız hal ve tavırlarıyla, konuşuş tarzları, arada bir ağızlardan çıkan birkaç kelime ile, hattâ farkında olmayarak, yaparlar. Bu hava mühim bir hadisenin ifadesidir: Cemal Paşa Şam'a gidiyor!

Bu kalabalık selametleyici kitle içinde Cemal Paşa, herkese ayrı ayrı teveccüh ediyor, herkesle ayrı ayrı konuşuyor, şık bir asker tavrı, zeki gözlerinin arada bir başkası üzerinde duran tatlı ve kibar bakışları ile Cemal Paşa, hakikaten böyle mühim bir şahsiyet olmaya da layık bir insanı temsil eder. Onda asker ve sivil, bütün meziyetler toplanmıştır: Altı sene evvel inkılabı müteakip Üsküdar'a mutasarrıf olduğu zaman insanları sokaklara gecelik entarisi ve hırka ile çıkmaktan men etmekle başlayan icraatı, muhtelif zamanlarda muhtelif şekillerde devam ede ede onu bizim nazarımızda büyütmüştür.

Cemal Paşa, bütün meziyetlerinden başka, bir de salon askeridir. Her yerde sade Türk ordusunu değil, Bütün Türkiye'yi, inkılabın bütün modern görünüşlerini pek güzel temsil eder.

3 Muhittin'in bu gözlem ve değerlendirmelerinde büyük bir isabet olduğunu belirtmeden geçemiyoruz.

Suriye'ye değil, Mısır'a

Cemal Paşaya yapılan bu selametlemenin başkasına yapıldığını hatırlamıyorum. Bunun sebebi onun ahbabının çok ve herkesten fazla sosyal bir asker olmasıdır. Fakat, ona yapılan bu merasimin parlaklığının asıl sebebi aldığı vazifenin büyüklüğüydü: O, Mısır'ı fethetmeye gidiyor, onu müstakbel bir fatih olarak selametlemek lazımdır! İşte, bu selametleyici cemiyetinin içindeki fevkalâdelik havası da buradan geliyor. Herkes onda Mısır'ın müstakbel fâtihini görmeye başlamıştır ve bunun için ona karşı gösterilen hürmet de artmıştır.

Nihayet hareket zamanı geliyor. O, yakın inkılap arkadaşlarıyla öpüşüyor, kucaklaşıyor; ikinci derecedeki dostlarıyla samimi, vazifeden gelmiş silah arkadaşlarıyla resmi, herkesle ayrı ayrı veda ediyor; benim de elimi sıkıyor ve sıkarken diyor ki:

– *Sizden de yardım isteyeceğim, Muhittin Bey. Arada sırada benim sizin yardımınıza ihtiyacım olacak ve sizden rica edeceğim. Bana yardımı esirgemeyiniz.*

Benden isteyeceği yardım gazeteciliğe dair olacaktır.

Bunu biliyorum. Oraya gider gitmez, kendisine münevver bir muhit yapacak, matbaa kuracak, gazete çıkaracak, bunlar için de benden yardım isteyecektir. Nitekim biraz sonra istedi ve kendisine gazetecilik hayatı içinde "keşf" ettiğim iki genç tavsiye ettim. O da onlardan daima memnun kaldı ve bana teşekkür etti.

Tren kalkmak üzeredir. Cemal Paşa yüksek sesle veda etmekle nutuk söylemek arasında, fakat, resmi tavrına göre daha ziyade bir nutuk söyler gibi ve aynı zamanda doğrudan doğruya bütün selametleyicilere değil, belki de inkılap arkadaşlarına dönerek, fakat, onların üstünden de herkese aşırarak o veda dakikasındaki duygularını ifade ediyor: söylediği birkaç kelime üzerinde durmuştu ve ben de onları işitiyorum:

– *Arkadaşlar*, diyor, *Allahın inayeti ile mutlaka muvaffak olmak üzere gidiyorum... Eğer muvaffak olamazsam benim burada ancak cenazemi karşılarsınız?*

Bizden yüksek bir vatanseverlik hissiyle ayrılan Cemal Paşa'nın sesinde, bunları söylerken, sıcak bir heyecan ve hafif bir titreme vardı. Fakat, bu taahhüt, benim kulaklarımda, o zaman bir kumandan sözünden ziyade bir facia artistinin tesirini yapmaktan hali kalmamıştı.

İnsanların büyük söylememeleri elbet daha iyidir. Fakat, bizler, aynı zamanda gafil mahluklarız; hayatımızda her birimiz, kimbilir, kaç defa büyük söylemişizdir!

Sonra, bir gün geldi ki Cemal Paşa, İstanbul'a döndü, bir daha oraya gitmedi.

İşte tren kalkıyor, Cemal Paşa şık ve kibar tavırlarıyla herkesi bir kere daha selamlıyor ve yavaş yavaş uzaklaşarak önce küçülüyor, sonra gözden kayboluyor.

Vükela, bir istimbotla, bizler de vapurla dönüyoruz. Şimdi de hadisenin tefsiri başlamıştır: Herkeste hakim olan his, Cemal Paşa'nın Şam'a değil, Kahire'ye doğru yola çıktığı kanaatidir. Veda ederken, onun, arkadaşlarına söylediği sözler büyüktür. Herkes bu sözler üzerinde duruyor. Ağızlarda türlü türlü rivayetler dolaşıyor.

Kanal geçilecek, kapatılacak ve Mısır'a girilecektir. Cemal Paşa bu azim ile gitmiştir, biz de onun bu azminin yarattığı yüksek hisler içinde selametledik!

O zaman hayal devrinde idik

Ben asker değilim, neferlik dahi yapmadım. Buna rağmen, şu Mısır'ın fethine bir türlü akıl erdiremiyorum.

Fakat, askerce mümkün telakki edilen bir şeye akıl erdirememiş olmak ayıptır; bunun için vapurdaki konuşmaları ve tefsirleri sade dinliyorum. Ben, bir şeye aklımın ermediği zaman eğer işi başka türlü görüyorsam, münakaşacı olurum, aksi takdirde susarım. Halbuki, o gün susmak lazımdır. Gaye o kadar büyük ki üzerinde münakaşa edilemez. Zaten benim aklımın erebileceği sahanın haricindedir. Münakaşa için elimde aklıselimden başka istinat kuvveti yoktur. Yalnız şunu düşünüyorum ki, o tarihte harp, bir teknik meselesi olmuştur. Her türlü teknik vasıtası noksan bir memleketin uzak fütuhat düşünmesi abestir.

Fakat o zaman memlekette hayal ve illüzyon hakimdir. Bu da yukarıdan, Enver Paşa'dan geliyordu. Almanya, yükün bizim üzerimize doğru gelmesini istediği için bizi taarruza sevkediyor, Enver Paşa da

taarruz fikri kendisine mülayim geldiği için bunu muvafık buluyordu. Esasen Enver Paşa'ya lazım olan da bir taarruz harbi idi: O, taarruz etmek, muzaffer olmak, fatih olmak ihtiyacında idi. O zaman her şeyi yapabilecek, memleketi dilediği gibi elinin içine alarak istediği gibi hüküm sürebilecekti. Cihan harbinde bizim askeri tarihimizin kapalı taraflarını bilmiyorum. Ben bu eserde yalnız yaşadığım ve gördüğüm şeyleri yazmak istediğim cihetle mücadelenin askeri cephesini ancak görebildiğim –iyi hissediyordum ki– ve anlayabildiğim nisbetle tanıyorum. Ancak, ben o zamanlar, harbin idaresinde his ve hayalin hakim olmasından çok korkardım. Sonradan, vukuatı görüp de işi daha iyi anlamaya başladığımız zamanda şuna kanii oldum ki, harp, bilhassa ilk devresinde, hesaptan ziyade hayal üzerine oturtulmuştur.

İlk taarruz planları

Enver Paşa'nın iki taarruz planı hazırladığı söyleniyordu. Biri kanal, diğeri de Kafkasya'ya doğru yapılacak iki taarruzun planları... Türkiye'nin mühimmat depolarının o zaman ne dereceye kadar dolu olduğunu bilmiyorum. Fakat, şunu hesap etmek kolaydı ki kendi kendisine harp malzemesi imalinden aciz ve bunları uzak mesafelere nakil için vasıtadan mahrum bir memleketin Musa'nın içinde kırk sene kapanıp kaldığı, çıkacak bir yol bulamadığı çöllerden geçerek, yahut kışın en şiddetli bir devrinde Erzurum hududunun yüksek ve buzlu dağlarından aşarak fütuhata gitmeyi düşünmesi abesti. Bununla beraber biz bu işlerin ikisini de tecrübe ettik.

Devletin istemediği bir zamanda kendiliğinden gelen harbin daha ilk günlerinde bütün taarruz planlarının hazır olduğu söyleniyordu. Her iki cephede de hazırlanmasına vakit bırakmadan düşmanın üzerine çullanmak fikri bu planların esasını teşkil ediyordu. Enver Paşa muhitinin büyük nikbinlikle hapsettiği bu planlar o kadar hazır idi ki bunlar elde bulunduğu halde neden dolayı devletin harbe girmekte tereddüt ettiğini anlamak hattâ biraz da müşküldü.

O zamanlar zihnim, şu tezadı bir türlü halledemezdi: Madem ki biz müdafaaya değil, taarruza dahi bu kadar iyi hazırdık, şu halde harbe gir-

mekte neden bu kadar tereddüt ettik? Neden dolayı harbi biz açmadık da işi Amiral Souchon'un emrivakiine bıraktık?

Taarruzları yaptık ve muvaffak olamadık

Nihayet taarruz günleri geldi. Her orduda en büyük bir sır olan bu işler, bizde hiç de öyle değildi. Biz daha ilk günden planların tatbikatına hazırlanıldığını bildiğimiz gibi taarruzun başlayacağı tarihi dahi, az çok, evvelden bilirdik. Ben bu işlere ait rivayetleri, evvela, tevatür halinde, hariçte duyardım, sonra da, ekseriyetle vukuattan bir iki gün evvel, Mithat Şükrü Bey bana bu duyduklarımı teyit ederdi.

Nihayet bir gün evvela Cemal Paşa ordusunun Kanala taarruz edeceğini, sonra da ettiğini ve geçip Mısır'a girdiğini duyduk. Fakat, bu güzel haberi takip eden havadislerden de hemen Mısır'a girildiği yanlış imiş, bu, bir "keşif taarruzu" imiş ve muvaffakiyetle neticelenmiş!

Başka bir gün Mithat Şükrü Bey, bana bir gün sonra Kafkasya cephesinde taarruzun başlayacağı haberini verdi. Enver Paşa'nın bizzat kumanda edeceği bu taarruz, Türk ordusuna Kafkasya'nın ılık ovalarına doğru kapıları açan bir hareket olacaktı. Gayet büyük bir maharetle hazırlanmış olduğu için de muvaffakiyetten adeta emin idik.

Taarruz başladı, müsait surette inkişaf ettiği haberleri geldi, fakat, sonra, birdenbire öğrendim ki Rus kuvvetlerini kuşatacak olan hareketin icrası esnasında bir kıt'anın kendisine tayin edilmiş olan vazifenin ifasında biraz gecikmesi planın bozulmasına sebep olmuştur. Fakat, bizim kuvvetlerimiz bu cüretkârane hareket esnasında o kadar ileri atılmıştı ki taarruz planının bu suretle bir noktada aksaması netice itibariyle büyük bir bozgunluk ve felaket doğurmuştu. Düşmanın mukabil taarruzu, soğuk ve tifo, bizim en güzel askeri kuvvetlerimizi pek az bir zamanda eritip mahvedivermişti.

Enver Paşa'nın, Napolyon'un Alp dağlarını, Avusturya ordusunun hiç beklemediği bir zamanda ve hiç beklemediği bir yoldan geçerek düşmanı baskına uğratmasını takliden yaptığı bu taarruz, bir hamlede bizim Kafkasya cephesindeki müdafaa kudretimizi en asgari dereceye indirmiş, o tarafta manevi kuvvetlerin yıkılmasını mucip olmuştu. İstan-

bul bu facianın büyüklüğünden pek sonra ancak oralardan İstanbul'a gelenler oldukça haberdar olmaya başladı.[4]

Her iki cephede de harbin ilk devirlerinde yapılmış olan bu taarruzlar, Rus orduları kâmilen mahvolup Rusya'da ihtilal çıkıncaya kadar yaptığımız taarruzlardan hem ilki, hem de sonu oldular. Bunlardan sonra, hep birden dedik ki harbin mukadderatı Türkiye hudutlarında değil Avrupa'da taayyün edecektir. Bunu dedik ve sonra da kendi kendimize de müteselli ve müsterih olduk.

Neden sonra

Neden sonra, Mustafa Kemal Bey, Mustafa Kemal Paşa ve galiba ordu kumandanı olduktan sonra bir gün merkeziumumide bilmem azadan hangisinin elinde müstakbel Türk kahramanının kaleminden çıkmış bir raporun suretini gördüm.[5] O tarihlerde hemen hepsini de şahıslarını ve yazılarını pek yakından tanıdığım en güzide askeri muharrirlerimizin hiçbirinde görmediğim bir vuzuh ile yazılmış olan bu raporda Mustafa Kemal Paşa'nın memlekette yalnız bir müdafaa harbi düşünülmek iktiza ettiğini gösteren mütalaaları, bende büyük bir alaka uyandırmıştı. Milletin o zamanki maddi ve manevi kuvvetlerini ve bilhassa iktisadi kudretlerini kısa, fakat gayet sağlam ve tamam görüşlü bir gözle hulâsa ettikten sonra yalnız ona Türkiye'nin müdafaası esasına müstenit bir planı tasvir eden bu raporu okuduğum zaman o vakte kadar, taarruz ve fütuhat hülyalarıyla israf edilmiş olan kuvvetleri düşünerek içimde bir sızı duymuş ve aynı zamanda bu raporu yazan kumandanın Çanakkale muharebelerinden itibaren yayılmaya başlayan şöhretinin ne kadar haklı olduğunu anlamıştım. Hakikaten, eğer daha bidayette bizim başkumandanlık böyle bir müdafaa planı yapmış ve onu adım adım takip ederek ve yalnız ona Türkiye'nin, yani Anadolu'nun müdafaasını düşünerek tatbik etmiş olsaydı biz harpten daha çok canlı ve kudretli olarak çıkardık.

Fakat, maalesef, öyle olmadı. 908 inkılabı ile meydana çıkmış ve arkadaşları arasında topladığı itimat ile onlar tarafından yavaş yavaş bir nevi milli kahraman mevkiine çıkarılmış olan genç erkânıharp Enver Pa-

şa, İttihat ve Terakki'yi ve onunla beraber bütün memleketi burnundan yakalayarak, muzafferiyet ve fütuhat hırsıyla, bir askeri sergüzeştten diğerine götürmüştür.

Filhakika, seferberlikle beraber zaten memleketin idaresine kendi elini atmaya başlamış olan Enver Paşa, harp bir emrivaki olup bitince, bütün idareyi tamamen eline aldı. En müşkül iş o olduğundan yalnız maliyeye pek karışmadı. Bunun haricinde iktisat ve kültür işlerine varıncaya kadar her işe biraz el sürdü. Önceleri harp zamanında böyle bir vaziyeti bir dereceye kadar tabii ve zaruri gören hükümet ve İttihat ve Terakki erkânı sonraları bunun yanlış bir yol olduğunu anladılar, fakat o zaman da iş işten geçmişti.

Aşağıda tafsilatını göreceğiniz veçhile, Enver Paşa memleketin bütün mukadderatı üzerine elini o kadar kuvvetle yerleştirmiştir ki ona karşı hiç kimsenin bir şey yapmasına imkân olmadı.

İlk hamlede bu suretle yaptığı taarruzlarla Karadeniz vak'asının da tertibine iştirak ettiği kanaatlerini bir kere daha kuvvetlendirmiş olan Enver Paşa, en yüksek hırs derecesine kadar giden bir muzafferiyeti azminin bile maddi kuvvetlerin hakikatleri karşısında erimeye mahkûm bir hayalden başka bir şey doğuramayacağını, zannedersem, Asya'nın meçhul bir köşesinde bir daha kalkmamak üzere düştüğü gün dahi anlamamıştı!

Kabahati gelin etmişler

Hiçbir zaman zihnimin kavrayamadığı bu Kafkas ve Kanal taarruzları hakkında, ben gerek o zamanlar, gerek ondan sonra askeri veya siyasi muhitlerde pek çok şeyler dinledim. Küçük askerlerden dinlediklerim, daima onların kendi bulundukları noktadaki müşahedelerine münhasır kaldı. Askerlikte herkes kendi bulunduğu yeri görür ve ekseriya hareketin umumi çizgileriyle meşgul olmaya lüzum görmez.

4 Sarıkamış harekâtı ve felaketi kamuoyundan elden geldiğince gizli tutulmuş ve basında da bu konu ile ilgili ayrıntılara yer verilmemiştir. Atatürk'ün Enver Paşa ile konuşmasında Enver'in durumun iyi olduğunu söylemesi üzerinde durulması gereken bir konudur: "*Biraz sonra Enver ile karşı karşıya bulunuyorduk. Enver biraz zayıf düşmüş, rengi solmuş bir halde idi. Söze ben başladım:*

-Biraz yoruldun, dedim.

-Yok, o kadar değil, dedi.

-Ne oldu?

-Çarpıştık, o kadar...

-Şimdilik vaziyet nedir?

-Çok, iyidir, cevabını verdi.

Falik Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Hatıraları (1914-1919)*, Ankara, 1965, 4.

5 Bu rapor kamuoyunda çok büyük bir üne kavuşmuş ve savaşın sonuna doğru ve Mütarekede basında yayınlanmıştır. Atatürk'ün daha sonra yayınlanan raporları da vardır. Bk. Hikmet Bayur, *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990, 2.baskı, 116-134.

Onların umumi vaziyet hakkındaki mütalaaları ekseriya "*intiba*"lar üzerine istinat eder. Büyüklerden dinlediğim mütalaalar ve izahlar ise o zamanlar ekseriya bililtizam müphem bırakılan şeylerden mürekkep oluyordu. Ekseriya harbin zaruri icaplarından olarak gösterilen bu müphem bırakmanın daha ziyade kabahatlerin saklanması ihtiyaçlarından doğmuş olacağını tahmin ederim.

Kabahat bahsine gelince, malumdur ki, onu gelin etmişler de alan kimse olmamış! Bunun gibi, bize büyük kuvvet israflarına mal olan bu Kafkas ve Kanal taarruzlarını da üzerine alan kimseyi görmedim. Ekseriya, bütün kabahat Alman erkânıharbiyesi ve Enver Paşa üzerine yükleniyordu. Hakikaten Almanların harp esnasında bizim karargâhta oynadıkları rol muahazeye layıktır. Onlar, bütün hareketlerinde kabil olduğu kadar Alman olarak düşündüler ve Alman olarak hissettiler.[6] Enver Paşa da bunlara karşı son derecede fazla bir itimat ve uysallık gösterdi. Fakat, acaba kabahat yalnız onların mıydı? Bizden de bunlara karşı uysallık gösteren yalnız Enver Paşa mıydı? Bunlar hakkında kat'i hükümler vermek bizler için mümkün değildir. Fakat, aklımın erdiği kadarıyla şunu söylemek isterim ki, asıl kabahat şahıslardan ziyade sistemdeydi. O zamanki askeri teşkilatımız klasik esaslara istinat etmiyor, her şey Enver Paşa'nın elinde toplanmış olduğu için erkânıharbiye makinemiz normal surette çalışamıyordu. Çalışsa başka türlü neticeler verebilir miydi? Bilmiyorum. Yalnız şu kanaatteyim ki, Balkan muharebesinden sonra gençleştirilen kadro henüz yerleşmemiş ve askeri teşkilat makinesi normal fonksiyon hayatını almamış olduğu için zaten işlerin gençleştirmek işini üzerine almış olan kuvvetin eline düşmesi de içtinabı imkânsız bir netice idi. Bunun neticesi olarak harbin askeri idaresine bir hayli miktarda dahili şahıs siyaseti de karışmıştır. Hattâ şunu söylemek daha doğru olur ki harbin askeri idaresi normal bir erkânıharbiyenin değil, daha ziyade oligarşik bir siyaset sisteminin askerlik sahasında da doğurduğu ikinci bir oligarşinin elinde toplanmıştı. Bu oligarşi bazen, askeri demagojilere de kaçtı ve işte bu taarruzlar da o demagojik hareketlerin eserlerinden oldu.

Kanal taarruzları hakkında en son Refet Paşadan dinlediğim bir hikâye vardır ki bu, benim bu hususiaki fikirlerimi teyit eder; size onu anlatayım.[7]

Kanal taarruzlarına o zamanlar bir "keşif taarruzu" ismi verilmişti. Bu lüzumsuz ve müsrif iki büyük teşebbüsteki muvaffakiyetsizliği örtmek için icat edilmiş bir izah idi. O zamanlar bu taarruzlarda kumanda mevkiinde bulunmuş olan Refet Paşaya bu hususiaki fikirlerini sorduğum zaman bana geçenlerde hülasaten şunu anlattı:

– Esasen askerlikte keşif taarruzu yoktur. Bu, askeri bir kaide, askeri bir "maksim" haline gelmiştir. Bizim yaptığımız hareket, hattâ büyük muvaffakiyet ümitleri ile tecrübe ettiğimiz ve uzun uzun hazırladığımız bir hareketti.

Bu kanala taarruz fikrini, maalesef, en evvel ben çıkardım. Fakat, benden fikir başka türlü çıktı, sonra da büsbütün başka bir şekilde gene bana kadar geldi. Ben o zaman, Şam ordusu erkânıharbiyesinde idim. Harbe girdiğimiz sıralarda İstanbul'da bulunuyordum. Suriye'de ekseriyetle Arap askerlerinden mürekkep ordumuzun büyük bir harp kıymeti olmadığını bilirdim. Yalnız orada bir dereceye kadar iyi hazırlanmış bir firkamız bulunduğunu düşünerek bununla Kanal taraflarına doğru biraz gürültü patırdı yapmakla İngilizleri hayli işgal edebileceğimizi düşünürdüm. Bu fikrimi bir gün Enver Paşa'nın yaverlerinden birine söyledim ve bu ciheti hatıra getirmek istedim. Maksadım, sırf orada mevcut askeri kuvvete biraz da Bedevi ilave ederek uzaktan bir gürültü yapmak iken bu fikir birdenbire tereddiye uğradı. Ben bunu söyledikten bir veya iki gün sonra erkânıharbiyenin harekât şubesi müdürü Feldman beni çağırdı, bu mesele hakkındaki sözlerimin ehemmiyetle telakki edildiğini söyleyerek benimle uzun uzadıya konuştu. Bu esnada, benim ilk fikrimin oraya gidinceye kadar Kanala karşı bir taarruz tertibi şekline istihale etmiş olduğunu hayretle gördüğüm için ben de kendisine fikirlerimi tekrar ettim. "Kanala karşı ciddi bir taarruz yapmak ve Mısır'a girmek neden mümkün olmasın?" dediği zaman da bunun mümkün olmayacağını söyledim.

Fakat, fikir büyümüştü. Aynı günlerde Fon Sanders de benimle görüşmek istedi ve beni çağırdı. Gittim, ona da aynı fikirlerimi anlattım. "Cihad" ilanından, Bedevi kuvvetleri toplamaktan, bununla Mı-

6 İsmet Paşa, yukarıda belirttiğimiz konuşmasında şu kanaata varmıştı: "Almanlar, Türkiye'ye gitmek üzere gelmemişlerdi." Alman karargâhının baskısı, Enver Paşa'yı istifanın eşiğine getirmişti. Buyüzden Alman subayları ile Türk subayları arasında hiçbir zaman yüzde yüz bir uyum sağlanamamıştır.

7 Bu konuda bkz. Ali Fuat Erden, Birinci Dünya Harbi'nde Suriye Hatıraları, (Yay. Alpay Kabacalı), T. İş Bankası, İstanbul, 2003.

sır'a doğru bir akın yapmaktan bahsetti. Paradan başka bir şey tanımayan Bedeviler hakkında kendisine malumat vererek cihad ilanından fayda umulmayacağını ve Kanal'a ciddi bir taarruz yapmakla İngilizleri oraya toplayarak sonradan başımıza bela olacak bir kuvvet vücuda gelmesine sebep olacağımızı izah ettim.

Fakat, ne olduysa oldu, biraz sonra Kanal'a taarruz vazifesiyle Cemal Paşa yola çıktı.

Gerek birinci ve gerek ikinci taarruzların her ikisi de birer hakiki taarruz idi. Tekrar edeyim: Askerlikte "keşif taarruzu" diye bir şey yoktur. Mısır'a taarruz fikri Almanya'nın da, bizimkilerin de çok hoşuna giden bir fikir, hem de muvaffakiyeti mümkün telakki edilen bir fikir olmuştu ve bu taarruzlar da bundan dolayı yapılmıştı. Hattâ muvaffakiyete o kadar ço inanılmıştı ki, kanala yaklaşıldığı sıralarda, bir aralık, "aman Bedeviler ordudan evvel Kanalı geçip Mısır'a girecekler!" diye telaş dahi edilmişti. Birincideki muvaffakiyetsizlik, bir zaman sonra daha iyi hazırlanmış ikinci bir taarruzla telafi etmek istenildi. Bu defa Almanya bu iş için Suriye'ye beş milyon altın göndermişti. Bununla beraber Kanala yaklaşıp da İngilizlerin tel örgülerle kapatılmış olan müdafaa hatlarıyla karşılaştığımız zaman iş değişti. Çok iyi hatırlarım: Bana fırkamın cephesinde böyle kuvvetli tel örgülerle muhafaza edilen kuvvetli bir müdafaa bulunduğu haberi geldiği zaman bunu görmek üzere oraya gittim ve mükemmel tel örgülerini kendi gözümle gördüm. Halbuki bizde bunları kesmeye mahsus bir tek makas dahi yoktu! Onun için biz İngilizlere taarruz edecek olduğumuz halde onlar bize taarruz ettiler ve mağlup olarak geri döndük ve dönerken fena bir çöl havasına rastgeldiğimiz için az kalsın çölde boğuluyorduk.

Şunu da söyleyeyim ki Almanlar, bu taarruzu çok istedikleri halde son dakikada İngilizlerin Kanal sahasında çok iyi hazırlanmış olduklarına dair esaslı haberler almış bulunduklarından bize taarruzdan vazgeçmeyi ehemmiyetle tavsiye ettiler, fakat, biz vazgeçmedik.

Hülasaten naklettiğim bu hikâye gösterir ki bize Kanal taarruzlarını hep Almanların yaptırdığı rivayeti o kadar da tamamı tamamına doğru bir izah değildir. İşin içine demagoji de karışmış olmak lazım geliyor. Bu de-

magoji nereden, kimlerden ve nasıl geldi? Bu noktaların aydınlatılması harbin askeri tarihine ait bir meseledir. Kanal taarruzunda bu tarzda görünen ahvalin Kafkas taarruzunda da başka bir şekilde olmak lazımdır.

Avrupa cephelerinde Türk askeri

Harp esnasında, bir taraftan memleketin müdafaa kuvvetleri azalırken diğer taraftan hudutlarımızdan uzak yerlere de asker gönderiyorduk. Evvela, Bulgarların yardımına gittik. Bu, Rusların henüz mağlubiyeti kabul etmedikleri bir zamanda, 1916'da, Romanyalıları Dobruca üzerine sevk ve kendilerine yardım ettikleri sırada vaki oldu.

Dobruca üzerinden Bulgaristan'a girmek ve bizimle merkezi Avrupa arasındaki muvasalayı kesmek maksadıyla yapılan bu taarruzda Bulgarlar birdenbire o kadar sıkıştılar ki kendilerine yardıma koşmamız için Radoslavof, Talat Paşaya telgraf üzerine telgraf çekmeye başladı. Meselenin bizim için de ehemmiyeti olduğundan biz bu yardım talebini derhal kabul ettik ve süratle kuvvet gönderdik.

Dobruca cephesinde çok şerefli harpler yapan ve Bulgaristan'ın istilaya uğramasını men eden bu kuvvetlerimizin gösterdikleri yararlıkları Alman karargâhı birçok defa hürmetle yad etmiş olduğu gibi ben de bunu bilahare Mareşal Von Mc Kenzie karargâhına mensup Alman zabitlerinden bir hayli dinlemiştim.

Dobruca müdafaasının bizce ehemmiyeti büyük olduğu için oraya kuvvet göndermemize bir şey denilemezse de sırf sembolik bir şeref için Galiçya'ya asker göndermemizin manası yoktu. Bu, daha ziyade bir fantezi idi. Bizim oraya gönderdiğimiz küçük bir kuvvetin bu sahadaki harp mukadderatı üzerinde hiçbir tesiri olamayacağı muhakkaktı. Halbuki aynı kuvvet elimizde sağlam olarak bulunmuş olsaydı harbin son senesinde, memleketin kendi müdafaası bakımından büyük bir kıymeti olabilirdi. Fakat, sırf merkezi Avrupa'daki muharebelerde sembolik bir iştiraki temsil eden bu kuvvetler, orada israf edilip gitmiştir. İşin dikkate layık olan tarafı da şudur ki bu kuvvetlerin oraya gönderilmesi, hatıra gelebileceği gibi, Almanlar veyahut Avusturyalılar tarafından istenilmiş değil, belki de münhasıran Enver Paşa tarafından ısrar ile arzu edilmiştir. Bu da gösterir

ki harp esnasında Almanların sırf kendi yüklerini hafifletmek için bizim kuvvetlerimizi israf yoluna gittikleri hakkındaki iddialar, bunların içinde hayli hakikat unsurları bulunmasına rağmen, pek de doğru değildi. Yaptıkları istihbarat neticesinde, bidayetten beri o kadar ehemmiyet verdikleri ikinci Kanal taarruzundan vazgeçmeyi bize tavsiye eden, Galiçya'ya asker göndermek bahsinde, bu arzumuzu ancak Enver Paşa'nın sıkı ısrarlarından sonra is'af eden Almanları, alelıtlak bizim kuvvetlerimizi israf fikriyle itham edersek belki haksızlık yapmış oluruz. Bu israfın büyük bir kısmını biz kendimiz yaptık. Eğer isteseydik arada bir Almanların lüzumsuz ve manasız müdahalelerine de elbet mani olabilirdik. Maalesef, biz birini yaptık, ötekini de yapmadık.

Netice şudur ki, bütün oligarşik sistemlerde olduğu gibi, İttihat ve Terakki devrindeki oligarşik sisteminde de bu oligarşi içinde sivrilip çıkmış olan Enver Paşa, harbi, kâh kendisi orduya dayanarak ve kâh orduya kendisini istinatgâh yaparak, bizzat idare etti ve bu sualsiz ve cevapsız idareyi herkese kabul ettirmek için ordu içinde de kendisine yardım edecek unsurlar buldu.

Ancak, eğer hakikati söylemek lazım gelirse, şunu da inkar etmemek bir vazifedir ki Cihan Harbi bizim ordumuza da, milletimize de dünya orduları arasında geniş bir şeref ve hürmet kazandırmış olan hadiselerle doludur. Harpten sonra doğacak olan Kemalist Türkiye'nin manevi kuvvetlerinin bir kısmını olsun hazırlamış olan bu şeref ve hürmet bize biraz daha ucuza mal olmuş bulunsaydı bir çok günahları elbet daha kolay affedebilirdik ve o zaman elbet bu günahların miktarı da azalmış bulunurdu.

Batum'da bulundukları zaman Enver Paşa'ya tesir yapması arzusuyla Doktor Nazım'a Moskova'dan yazmış olduğum bu eserin birinci kısmında zikrettiğim mektupta takriben şöyle söylüyordum:

– Bizimle Türk milleti arasında Cihan Harbi gibi bir hailenin kanla ve sefaletle dolu maceraları vardır. Bu maceralar varken bizim için silinmek ve işin kurtarılmasını başkalarına bırakmak bir vazifedir. Biz son sözünü söylemiş ve son kozunu oynamış olan bir sistemin mensuplarıyız. Milletin karşısına çıkıp tekrar söylemeye yüzümüz yoktur ve biz bu yüzsüzlüğü yapsak bile millet, bizi dinleyecek değildir.

Ben o zaman bu fikri "bizi" diye ifade etmiştim. Halbuki asıl kastim, "siz" ve daha doğrusu "*Enver Paşa*" idi. Çünkü harp esnasındaki hadiselerin başlıca mesulü kendisi idi ve gene harp içindeki o hadiselerden dolayıydı ki Talat Paşa, memleketten kaçtıktan sonra da, gene herkesin sempatisini beraber götürerek gittiği halde Enver Paşa'nın arkasında yalnız acı hatıralarla sızlayan yüreklerin husumetleri vardı. Gönül isterdi ki bu işler böyle olmasın ve Osmanlı tarihinin son devrinde Türk milletine büyük bir askeri hamle yaptırmış ve ona şerefler kazandırmış olan mütevazı hürriyet kahramanı, yalnız ilk görüşte hata etmiş, fakat harp esnasında vazifesini tam yapmış bir kumandan olarak, sessizce bir tarafa çekilsin ve tarihin daha yumuşak bir hükmünü bekleyerek Türkiye'nin yeni doğuşunu uzaktan ve sevgi ve sevinçle seyretsin...

Fakat, tarih, gönüllerin istedikleriyle değil, insanların yaptıklarıyla tarih oluyor!

IV
Harbin Siyasi İdaresi

Siyaset ve askerlik

Seferberlik ve harbe iştirak bahislerinde söylemiş olduğum veçhile seferberlikle beraber memleketin idaresi orduya ve başkumandana, yani Enver Paşa'nın eline geçiyordu. Harbe girince ordunun ve Enver Paşa'nın hakimiyeti daha kat'i oldu ve bütün devlet ve siyaset onun elinin altına girdi.

Tarih gösterir ki askerlik ve ordu içinden yetişmiş, sonra siyasi hayata geçmiş, sivilleşmiş çok büyük insanlar vardır ve bunlar siyaset dümenini ellerine aldıkları zaman büyük işler yapmışlar, milletleri büyük istikballere, siyasi ve manevi, büyük fütuhata götürmüşlerdir. Tarihin her devrinde bunlar görülmüştür. En yeni misallerini bugünkü Türkiye'de görüyoruz. Vaktiyle Roma tarihi de bize böyle misaller göstermişti. Fransa tarihinde de aynı şeyi gördük. Bunlar, memleket ve vatan duygusunun en hararetli derecede tezahür ettiği yerlerde, yani ordularda ve askerlik ocağında bir takım büyük fikirlerin, kuvvetli iradelerin ve yüksek kalplerin sivrilip çıkmasıdır. Fakat, buna mukabil, nerede siyaseti teşkilat halinde ordu yapmış veyahut bu teşkilatın mümessili sıfatıyla ona kumanda eden eline almışsa orada işler iyi idare edilememiştir.

Bunun sebebi de şudur: Siyaset, yumuşak, akıcı, şekilsiz bir şeydir. Ordu ise, sert, çerçeveli, şekilli bir varlıktır. Siyaset, mütemadi bir fikir ve hayat manevrası ister; ordunun sevdiği manevra ise tabya, sevkülceyş hareketleridir. Toprak üstünde, nizam içinde, ferdiyeti tanımayarak, yalnız kuvvet ve hakimiyet gayesi güden bir hareket. Siyasetin manevrası bütün fikirleri toplayarak, bütün fikirler arasında manevi bir topluluk

vücuda getirmeye çalışarak yapılır. Orduda ise bir tek fikir vardır: Kumandanın idaresi. Siyaset aşağıdan yukarı ve aşağının yukarıya mütevecciih bir kontrolle değil, hattâ küçük bir suale dahi cevaz yoktur. Dünyada büyük bir inkılap yapmak isteyen Bolşevikler bile aşağıdan yukarıya bir ordu yapmayı uzun zaman tecrübeden sonra nihayet orduya tarihi şeklini vermeye ve idareyi yukarıdan aşağıya kat'i ve hakim bir tek idarenin emrinde toplamaya mecbur oldular. Bir kelime ile, siyaset orduya istinat eder. Fakat, devlet işlerinde emri orduya siyaset verir. Siyaset emri ordudan alınca her şey bozulur.

İşte, bunun içindir ki seferberlik ve harp ile birlikte devletin ve siyasetin idaresi ordunun ve başkumandanın eline geçince işler bozuk gitmeye, devlet makinesi şaşkın işlemeye başladı.

Bir kere, harp meselesinde, orduyu devlet harbe sevk edecekken ordu devleti harbe soktu. Başka bir ifade ile, başkumandan hareket emrini devletten alacakken devlete emri başkumandan verdi. Emir şekline değilse bile emrivaki şeklinde olsun, göze görünen hadise bundan ibarettir.

İkinci derecede memleketin orduyu beslemesi lazım gelirken ordu memleketi beslemeyi kendi üzerine aldı.

Üçüncü derecede, siyasetin orduyu idare etmesi lazım gelirken ordu siyaseti eline aldı.

Devlet "ben"im

Hülasa, ordu bir silahtır ve insanlarda silah kullanmak, yalnız müdafaa için caiz olduğu halde milletler arasında bir silahın müdafaa için de, taarruz için de kullanılmasına cevaz verilir. Ordu bir silah olunca onu kullanacak bir devlet bulunmak iktiza ederken Cihan Harbinde ordu veyahut onu temsilen, ona istinaden, başkumandan bulunmuş olan Enver Paşa'nın da, bu hakikati böyle açıkça söylemediğimden dolayı beni affetmesi lazım gelir.

Napolyon'un (Devlet Benim!) dediği meşhurdur,[1] Enver Paşa bu sözü böyle açıkça ifade etmedi. Bunu böylece söylemek için onun beklediği gün vardı. Nitekim, Napolyon da birçok "*gün*"ler beklemiş ve bu "*gün*"le-

1 Bu sözün Napolyon'a değil XIV. Louis'ye ait olduğu bilinmektedir. Muhittin, bu ünlü sözü Napolyon'a mal ediyor.

ri topladıktan sonra bu sözü söylemişti. Bununla beraber Enver Paşa işleri, bu fikre içinden inanmış gibi tuttu.

Şimdi size bu tutumun misallerini sayacağım:

Sansür

1- Bir kere memleketin siyasi fikirlerine bizzat kendisi hakim oldu. Büyük karargâhın istihbarat şubesi gazeteleri sansür ediyordu. Bu sansürün yalnız askeri olan tarafı alakadar etmek lazım gelirken her şeye, edebiyata bile el atmaktan geri kalmıyordu [cümle anlaşılmadığı için düzeltilmiştir, ZA].

İyi hatırlarım ki çok defalar ben askeri sansür memurları ile mücadele etmişimdir. Faraza bugün Talat Bey, Paşa ile konuşmuşum. Filan meseleyi yazmışım, o akşam, gece yarısında veyahut daha sonra o yazdığım şeyi sansür çıkarmıştır; matbaadan bana telefon ederler, ben sansürü ararım ve bularak münakaşa ederim. O, –aldığı bir emri kimbilir nasıl tefsir etmiştir?– kani olmaz, ben de yazının benim yazdığım gibi neşri için matbaaya emir veririm. Ertesi gün kıyamet kopar, "*sen de mi?*" derler, ben de lazım gelen cevabı veririm, iş geçip gider. Yalnız, bu işlerde benim mutlaka haklı olmam lazımdır. Eğer bir defa ayağım sürçerse, yanlış bir şey yaparsam, Enver Paşa bundan istifade edip beni gazetenin başından attırabilir. Ben de buna dikkat ettim.

Gene çok defa vaki olmuştur ki sansür, alelade bir şeyi, bazen manasız bir kelimeyi, kim bilir nasıl bir mesuliyet vehmi ile çıkarmıştır. Bu halde de aynı şeyi yapardım. "*Fakat, bu bir anarşi oluyor!*" dedikleri zaman da çok defa verdiğim bir cevabı tekrarlarım: "*Anarşi yapmanın inhisarı devlete verilmiş değildir; bizim de hakkımız var!*" Hakikaten bu tarihlerde devlet kuvvetleri anarşik bir şekilde çalışır. Fakat, zannedilmemelidir ki sansürün çıkardığı şeyler, askeri bir sırra, yahut memleketin manevi veya siyasi mühim bir meselesine taallûk eden şeylerdir; hayır, bu mücadeleler daima alelade, bazen de hattâ manasız şeyler için yapılmıştır. Halbuki, eğer siyasi sansür yapılmak icap ederse bunun da matbuat idaresi ve siyasi unsur tarafından yapılması muvafık olurdu. Böyle bir usul koyduruncaya kadar göbeğimiz çatlamış, bununla beraber matbuat idaresi sansürü de gene büyük karargâhıumuminin emirlerine uymaya mecbur olmuştu.

Matbuatın kâğıdı

2– Yavaş yavaş matbuat bizim karargâhıumuminin de elinden çıkarak Alman büyük karargâhının nüfuzu altına girmeye doğru da gidiyordu. Hattâ "*giriyordu*" değil, girmiştir.

Kâğıt yoksulluğu son haddine geldiği zaman Alman harp matbuat karargâhı bizim gazetelere de bir kâğıt yayını kurdu. Vagonları onlar verirlerdi. Harbin son kışı esnasında biz bir matbuat cemiyeti yapmak ve buna bir de varidat bulmak istedik. Bulduğumuz varidat bu kâğıt işini bizzat cemiyetin eline vermek, herkesin ihtiyacını orada temin edip, cemiyet menfaatine küçük bir hisse ayırmaktı. Almanlar, bizim erkânıharbiyedeki Almanlar buna razı olmadılar. Enver Paşa da onları iltizam etti. Ben de matbuat namına, bizim görüşümüzde ısrar ettim. Hattâ bir gün meclis koridorunda bu işten dolayı Enver Paşa ile münakaşada ileri gitmiş olacağım ki iş fırka grubuna aksetti. Grup idare heyeti toplandı. Beni çağırdılar. Görüş noktamızı izahtan sonra "*eğer bu iş halledilmezse riyasete*[2] *bir istizah takriri vereceğimi*" ve matbuatın bu nüfuz altında mı çalışması lazım geleceğini soracağını söyledim. Nihayet matbuatın fazla sinirlenmiş olduğu görülünce vagonlar doğrudan doğruya bizim emrimize verildi. Zannedilmemelidir ki bu ısrarım, matbuat cemiyetine varidat temini gibi alelade bir mesleki menfaat endişesinden ileri geliyordu. Hayır, artık vazıh bir surette görüyorduk ki Alman harp matbuat karargâhı Türk matbuatını kendi nüfuzu altında tutmak fikrindedir. Biz de bunun için ısrar ettik.

İaşe işleri

3– Memleketin en mühim meselesi iaşe idi. Aşağıda ayrıca bir fasıl olarak hikâyesini ve tahlilini yapacağım bu mesele üzerinde İttihat ve Terakki ile Enver Paşa veyahut, daha doğrusu, onun namına levazım idaresi ve İsmail Hakkı Paşa arasında hayli mühim münakaşalar olmuştu. Bu münakaşayı İttihat ve Terakki'nin hayli nüfuz ve kuvvet sahibi olan İstanbul heyeti merkeziyesi yapıyordu.

İaşe meselesine İstanbul'un iaşesi bakımından alakadar olan İstanbul heyeti merkeziyesi gerek İstanbul'un iaşesi ve

2 Yani Meclis Başkanlığı'na.

gerek memleketin harp esnasındaki alelıtlak iaşe ihtiyaçlarının temini itibariyle bu işlerin kâmilen levazım eline verilmesini istiyor, memlekette seferberlik kanunlarının cari olmadığı bir mıntıka ayrılarak burada iktisadi usullerle çalışılıp askeri inzibatın tesiri altında müstahsilin ürkütülmeyerek istihsalin takviyesi fikrini müdafaa ediyordu. Bu fikre göre çiftçilik yapabilecek halk, eğer istihsalde faydanın arttığını görür ve devletin, halk karşısına alelade bir tekâlifçi değil, belki de istihsalin iktisadi yollarla teşvikçisi olarak geldiğine kanaat getirirse daha fazla çalışıp daha fazla istihsal yapacaktı. Bu, uzaması muhtemel bir harp karşısında belki de memleketin iktisadi müdafaasını arttıracak bir usul idi. Fakat, levazım idaresi "*askerin ihtiyacını ancak asker düşünür*" diyerek buna mani oldu. Demek oluyor ki memleketin en mühim işi de başkumandanlığın ve onun levazım idaresinin eline geçmiş oldu.

İdare işleri

İdare işlerinde de aynı hal göze çarpardı: Her yerde bir vali, bir de askeri kumandan bulunurdu. Nerede vali zayıf, alelade bürokrat bir memur ise orada vilayetin ve sancağın veya kazanın oradaki kumandanın elinde bulunur ve bu hal, harp mıntıkasına çok uzak yerlerde dahi böyle olurdu. Kumandanla geçinemeyen vali yerinde duramaz, başkumandanlık ısrar eder, dahiliye biraz mukavemet gösterir, memurunu müdafaa eder, fakat, neticede mağlubiyet olurdu. Valilerin içinde yalnız İzmir valisi Rahmi Bey söz dinlemez, müstakilen hareket eder ve Enver Paşa da yalnız ona karşı bir şey yapamazdı. Bunun için o, kendi muhitinde dilediği gibi hareket etmiş, adeta başka bir rejim kurmuştu. İzmir hinterlandının harp iaşesi müşkülatı tanımamasının başlıca sebebi budur. Harp mıntıkalarına yakın olan, yahut ordu karargâhlarının bulunduğu yerlerde –mesela bilhassa Cemal Paşa'nın kumandanlığı zamanında Suriye merkezlerinde– valiler, mutasarrıflar kumandanların birer hususi kâtipleri gibi idiler.

Ahlaki inzibata varıncaya kadar

Enver Paşa'nın ve onun idaresi altında askeri teşkilatın memleket hayatını bu kadar sıkı bir kontrol altına alması hareketi, hattâ hayatın ahlaki

inzibatına varıncaya kadar böylece uzanıp gitmişti. Günün birinde merkez kumandanlığı polis müdürlüğüne emir vererek kadınların çarşaflarının topuklara kadar uzatılması mecburî olduğunu İstanbul'da birer birer her eve tebliğ ettiler. O tarihten birkaç sene sonra büsbütün açılacak derecede hazırlanmış olan İstanbul kadınlarını bu kadar sıkı surette kapanmaya icbar eden bu münasebetsiz emri bana da tebliğ eden vesikanın altına kanun namına ağır sözler yazarak iade etmiş olduğumu çok iyi hatırlarım. Fakat, bu, sade bir emirden ibaret kalmadı. Hattâ tatbikatına bile geçildi. Fakat, zabıta memurları bu tatbikat esnasında bazı İttihat ve Terakki erkânının ailelerine çattıkları için nihayet mukabil bir hareket gelmesi gecikmedi ve bu iş tavsadı. Bununla beraber, bahsettiğim mukabil hareket hiçbir zaman lazım olduğu derecede kuvvetle yapılamamıştı.

Yukarıdan gelen bu mütemadi müdahalelerin aşağıya doğru tesirini göstermemesi de kabil değildi. Harbin son senelerinde iş, maalesef aşağıya da sirayet etmişti: Bir gün zaman geldiği için Ada vapuruna hareket işaretini vermiş ve kapıyı kapamış olan memura bir askeri inzibatın, evvela kapıyı açmak emrini verdiğini ve sonra da bu emri dinlemediğinden dolayı da adamcağıza, polisin gözü önünde mükemmel birkaç tokat aşkettiğini gördüm ve ondan sonra buna benzer daha birçok hadiselere şahit oldum ve bazılarına da münasip şekilde müdahale ettim.

Bu halin neticeleri

Şu yukarıda saydığım ve daha sayması uzun sürecek bu gibi haller, netice itibariyle devlet makinesinin yalnız bir çarkının işlemesine, diğerlerinin tamamen muattal kalmasına sebep oluyor, umumi hayatta da bundan hakikî bir felç doğuyordu. Kısa sürecek bir harp için böyle bir hal belki de o kadar büyük bir fenalık doğurmaz, hattâ bundan harbi daha kısa bir zamanda bitirebilecek bir kuvvetler birliği hasıl olabilirdi. Lakin, uzayan ve uzayacağı görülen bir harpte memleketin yaşama kabiliyetini de devam ettirmek, dayanmak, kuvvetlerini arttırmak bakımından bu vaziyet çok fena idi. İşin fena tarafı şurada idi ki askeri idarenin lüzumlu ve lüzumsuz tazyikleri halkın üzerinde ve bilhassa maişetinde ağır bir yük halinde kendini hissettirdikçe bundan İttihat ve Terakki me-

sul tutulurdu. Halbuki, İttihat ve Terakki harbin ilanından sonra artık kuvvetten düşmüştü. Merkeziumumi sakinleşmiş, bir tarafa çekilmiş, "harp hikmeti" denilen kuvvet onu susturmuştu. Enver Paşa'nın askeri idaresi devleti olduğu gibi İttihat ve Terakki'yi de kendi hakimiyeti altına almıştı. Merkeziumumi, kat'i muzafferiyete inandığı müddetçe, bu hakimiyeti, tav'an da olsa, kerhen de olsa, kabul etti. Halbuki "mağlubiyeti kat'iye" dakikası çalıncaya kadar da "muzafferiyeti kat'iye" ümidi kesilmemişti. Bunun için, İttihat ve Terakki, memleket idaresini daha yumuşak, daha seyyal ve okşayıcı bir siyaset eline vermek için harbin sonlarına kadar hiçbir şey yapamadı.

Fakat, harbin son senesinde ve son kışından sonra memlekette maişet o kadar daralmış, bazı yerlerde açlık o dereceyi bulmuştu ki nihayet buna karşı tedbirler almak zarureti kendi kendisini artık zorla tanıtıyordu.

Bazı yerlerde, hapishanelerde insanların ölüleri yediklerinden bahseden dedikodular mecliste mebusların ağızlarında dolaşmaya başlamıştı. Aynı zamanda İstanbul'da iaşe teşkilatının yolsuzlukları hakkında halkın şikâyetleri de artmıştı. Bilhassa İstanbul heyeti merkeziyesi bu ahvalden çok şikâyet ediyordu. Bunun için bir iaşe nezareti tesisi düşünüldü ve bunun başına Kara Kemal getirildi. Bu, bir takım işlerin levazım elinden istirdadı demekti. Bilmiyorum, bu makine ötekinden daha iyi işleyebilir miydi? Fakat, geç kalmış olduğu muhakkaktı. Zaten nezaretin teşekkülünden pek az sonra da harp sona ermiş olduğu için bu yeni müessese, hattâ faaliyete girişmeye dahi vakit bulamadan dağılmıştır. Bence o tarihte işler o kadar bozulmuş, memleketin istihsal kaynakları o kadar kurumuştu ki harbin sonu gelip çatmamış ve muharebe devam etmiş olsaydı dahi bu iaşe nezareti en mahirane bir iktisat siyaseti ile memleketin kuruyan kuvvetlerini hayata iadeye imkân bulamazdı.

Harp ve Meclisi Mebusan

Yukarıda verdiğim izahattan anlaşılacağı veçhile Meclisi Mebusan, harp emrivakiini olduğu gibi kabul etmişti. Karadeniz vak'asının hakiki mesulünün kim olduğunu bile aramaya lüzum görmedi. "Harp

varken münakaşa olmaz" şiarını vatanperverane bir itaatle kabul ettikten sonra neticeyi bekledi. Netice de Enver Paşa'nın elinde idi. Meclisin bütün gayreti Harbiye Nezaretinden gelen kanunları çıkarmaya, arada bir de, günden güne salahiyetlerini arttırmak isteyen Harbiye Nezaretinin istediği müfritane şeyleri tadil etmeye münhasır kaldı. Mebuslar el kaldırıp indirmekten yorulmuş oldukları için Hacı Adil Bey'in "*Kabul edenler ellerini kaldırsın!*" dedikten sonra ekseriya kimsenin el kaldırmadığı, Hacı Adil Bey'in de "*Kabul edildi, efendim*" dediği görülürdü.

Mebusların söz söyleyebilmeleri için meclise askeri olmayan kanunların gelmesi lazım geldi: Maarif kanunları, evkafa, tapuya, nüfusa ait meseleler... Ancak bu gibi hallerde söz söylerler, askerlikle alakadar bir kanun oldu mu münakaşaya girişmezlerdi. Buna mukabil, fırka grupları içtimalarında reis Talat Bey –Paşa– mebusları serbest bırakır, içlerini dökmelerini isterdi. Onlar da söylerler, söylerlerdi. Her mebus kendi intihap dairesinin dertlerini teşrih eder ve dönüp dolaşıp köylünün halini anlatmaya çalışırdı. Köylü de bir çok yerlerde hakikaten ıstırap içinde idi. Bizler gibi "*yerli*" değil, siyasi mebuslara gelince, biz derdi mahalli değil, milli ve umumi manasıyla siyasi gördüğümüz için, susardık. Fakat, bütün bu sözler, neticede, Talat Bey –Paşa'nın– tatlı, yumuşak, halim sesi ve aynı zamanda hem okşayıcı, hem de feragatkâr birkaç sözü ile birden bire örtülüp giderdi.

Harp esnasında meclis içinde yegâne siyasi hareket olarak Sofya sefaretinden kendi isteği üzerine meclise gelmiş olan Fethi Bey harbin bizim için kaybedilmiş olduğu kanaatini taşıyanlardandı. Hükümeti düşürüp yeni bir hükümetle yeni bir siyaset takip etmek fikrini temsil eyleyen Fethi Bey, Enver Paşa'nın şahsi idaresini istemiyor, Talat Paşa'nın zaafından şikâyetçi bulunuyordu. Mebuslar arasında şikâyetin artmış olduğunu görerek rejinin imtiyazının tahdidi meselesini bahane olarak ele aldı ve hükümeti harpten gayri bir sebeple düşürmek yolunu tecrübe etti. Benim de harbin neticelerini görüş tarzında kendisi ile hemfikir olduğumu anladığı için bir aralık bana da açıldı. Fakat, ben işlerin tenkidinde kendisiyle hemfikir olmakla beraber hükümeti düşürmeye taraftar

değildim. Harbin dördüncü senesinde idik ve aşağıda izah edeceğim müşahedelerime istinaden ben de onu kaybetmiş olduğumuza kani idim. Bu şartlar içinde vaziyeti kurtarmanın çaresi olmadığına göre yeni bir hükümet yapmayı düşünmek değil, sade bu hükümeti düşürmek mesuliyetini dahi üzerimize almak caiz olmadığı cevabını verdim. Esasen vaziyetin ağırlığını müdrik bulunan Fethi Bey de bu fikirler üzerinde fazla ısrar etmedi ve bu suretle harp de, başından sonuna kadar bir kişinin doğrudan doğruya mesuliyeti ve idaresi altında mukadder olan akıbetine doğru gitti.

V

Bulgaristan'ın Harbe Girişi

İmparatorlukta veraset iddiaları

Osmanlı İmparatorluğu içindeki milli kaynaşmalardan doğan küçük Balkan devletleri, çok geçmeden, bu imparatorluğun Rumeli'deki bütün varlığına karşı veraset iddia eden birer vâris olmuşlardı. Onlara göre, imparatorluk, ne de olsa, ölmeye mahkûm idi: O ölünce miras taksim edilecekti. Siyasi hayatta aile hukuku yoktur, binaenaleyh, miras muayyen ve kat'i adalete göre taksim edilecek değildir: Kim fazla alabilirse hak onundur. Bunun için vârisler, daha henüz, hasta yatakta iken taksim mücadelelerine girişmişlerdi. Makedonya'ya devlet ve ordu halinde giremeyen bu üç vâris, komiteler yapmışlar, komitecilik diye bir nevi içtimaî bir müessese vücuda getirmişler, bir taraftan bize karşı, öbür taraftan da birbirleri aleyhine sıkı bir mücadeleye tutuşmuşlardı. Osmanlı devleti bunlarla başa çıkamazdı. Zaten bunların birbirleri arasındaki ve aynı zamanda hepsinin ayrı ayrı bize karşı yaptıkları mücadelelerdir ki İttihat ve Terakki'yi doğurmuştur. Onların bir, Bulgar, Sırp, Yunan ve hattâ biraz da Rumen komiteleri olmalarına mukabil İttihat ve Terakki de bir Türk komitesi oldu. O da onlar gibi; bir taraftan onlara ve öte taraftan da Osmanlı sultanlarının istibdadına karşı harekete geçti.

Hasta Adamın Canlanışı

Komiteler arasındaki bu mücadele böyle devam edip dururken bir aralık bir de görüldü ki ölüm döşeğinde, hayata gözlerini kapaması beklenen adam, birdenbire canlanıvermiştir. Bu hesapta yoktu. Komiteler şaşırdılar. Dört nevi komiteye karşı hükümet kuvvetini de ele alarak hareket etmiş olan Türk Komitesi karşısında mücadelenin müşkül olacağını anlayarak Komiteciler bu tarzda mücadeleyi bıraktılar. Fakat, biraz sonra alaka-

dar milletler gördüler ki eğer kendi aralarında mücadelede devam edecek olurlarsa ellerine hiçbir şey geçecek değildir: Osmanlı İmparatorluğu bunların her birine karşı ayrı ayrı çok kuvvetlidir. Evvela, dostlukla Makedonya'da kendilerine fazla bir yer hazırlamak istediler ve buna da onları Avusturya-Macaristan sevk etti. Balkanlarda Rusya ile mütemadiyen nüfuz mücadelesi yapan Avusturya-Macaristan, Sırbistan'la Bulgaristan'ı imparatorlukla dost olmaya sevk etti. Sırp kralı, Bulgar kralı Sultan Reşat'ı ziyaret etmek üzere İstanbul'a kadar geldiler. Bu suretle bir zaman için İttihat ve Terakki de rahat etti. Makedonya'da Arnavutlardan başka kendisini ehemmiyetle uğraştıran unsur kalmamış gibiydi. Hiç olmazsa muvakkat bir zaman için ve zahiren böyle idi. Fakat, bir müddet sonra Yunanistan'da Girit hareketi ve onu müteakip de İtalya'nın Trablusgarp tecavüzü başladığı ve Osmanlı İmparatorluğu da dahili siyaset mücadeleleri içine düştüğü sıralarda Rusya harekete geçti ve bütün Balkan devletlerini bizim aleyhimize birleşmeye sevk ederek Balkan muharebesini çıkardı.

Panslavizm - Pancermanizm

Balkan muharebesi, bir taraftan bizimle küçük devletler arasında ve diğer taraftan da Panslavistlerle Pancermanistler arasında bir mücadele idi. Rusya, Bulgaristan'ın İstanbul'a kadar uzamasına razı değil, bilakis Avusturya-Macaristan'a karşı Sırbistan'ın büyümesini istiyordu.

Bu, o zaman Balkan devletlerinin en iyi ordusuna sahip olmakla maruf bulunan Bulgarları kızdırdı ve bunlar Çatalca hattını sökemeyeceğini anladıkları gün, gidip aynı zamanda hem Sırp, hem de Yunan ordularını durdurarak Makedonya'da büyümeye karar verdiler. Avusturya-Macaristan da onlara bunu tavsiye ediyordu. Bulgarlar, bu işi yaptılar, fakat beceremediler, mağlup oldular. O zaman Bulgaristan müşkül bir mevkide kaldı: Türkiye ile yan yana idi. Sırplar ve Yunanlılarla bozuşmuştu. Panslavistler, bir Koburg Prensi olan Bulgar Kralına kızmış oldukları için Bulgaristan'ın Rusya ile de arası açılmıştı.

O zaman, gene Avusturya-Macaristan'ın teşvikiyle bize karşı dostluk yapmaya karar verdiler. Biz de onlarla dost olduk ve ötekilerin aleyhine, Bulgarlarla birlikte komiteciliğe başladık. Ordu olarak Makedonya'yı

terk eden Osmanlı kuvveti, komite olarak tekrar Makedonya'ya giriyor, Grebeneli Bekir, her tarafta kendisinden bahsettiriyordu. Bu suretle İttihat ve Terakki –ötekilere gösterdi ki– komitecilikte kendisi onlardan aşağı değil, hattâ yukarıdır.

Bulgaristan'da İstanbulistler

Bulgaristan'da Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler ile dost olmayı şiar edinmiş olan İstanbulist fırkası bu suretle nüfuz ve kudret kazanmıştı. Hükümetin başına Radoslavof gelmiş, Türkiye ile, can ciğer, dostluk başlamıştı. İşte Sazonof'un istemediği şey de bu idi. Bulgarlar bizimle dostluğa başlayınca Panslavistik ağzında adları derhal "*haydut*" olmuştu. Bununla beraber Türkiye onlarla pekâlâ dostluk yaptı. İki tarafın devlet adamları birbirleriyle temasa başladılar. Talat Bey'le Radoslavof'un arası pek iyi idi. Birbirleriyle laubali iki ahbap, hattâ iki Makedonyalı gibi konuşurlardı. Avrupa'da harp, bizde seferberlik başlayınca, Bulgaristan'ın bize hayli yardımı dokundu. Dedeağaç limanından bol bol ve rahatça istifade ettik. Romanya ve Bulgaristan yollarından rahatça gidip geldik, eşya ve para getirdik. Hülasa, hadisat Bulgaristan'la bizim aramızdaki dostluğu kuvvetlendirdi.

Avusturya-Macar ordusu Sırbistan'da bir kere mağlup oldu. Noksan kuvvetle kısmen İslav askerleriyle yapılmış olan ilk taarruzdan sonra Türkiye ile merkezi Avrupa arasındaki yolun açılması zarureti bilhassa Çanakkale muharebeleri esnasında büsbütün ehemmiyet alınca Enver Paşa'nın ısrarı üzerine Sırbistan'ın ortadan kaldırılmasına karar verildi ve o zaman Almanlar, Bulgarlarla konuştular; Sırbistan ortadan kaldırılacaktı. Eğer Bulgarlar harbe iştirak etmeyecek olurlarsa ellerine sonra hiçbir şey geçmeyecekti. Bir tarafta Türkiye, öte tarafta onun müttefikleri, Bulgarlar iki müttefik kuvvetin ateşi arasında kalacaktı. Nihayet Kral Ferdinand ve Radoslavof bizim tarafla ittifaka ve harbe iştirake karar verdiler.

Kararı müteakip ittifak müzakereleri başladı. O tarihte bizimkiler Bulgar Komitecileriyle pek dosttular. Bunlardan bir fabrika sahibi olan Tüfekçiyef –ki birkaç sene evvel Komiteciler tarafından öldürülmüştür– en müşkül zamanlarımızda fabrikasında bizim için bomba yapmak su-

retiyle bir hayli yardımlarda bulunmuş bir Türk dost idi. Bu zat birçok defa İstanbul'a gelip gitti, hem ticaret, hem de siyaset yaptı, iki tarafın fikirlerini birleştirmeye yardım etti ve nihayet Edirne etrafında Edirne'ye lazım olan arazi üzerinde biraz uzayan bir münakaşadan sonra, biz Bulgarlara karşı biraz fedakârlık ederek ittifak muahedesini imzaladık. Bu muahedeler hazırlanırken erkânıharbiyeler de temasta idiler. Bir Alman generalinin kumandası altında ve Alman askerlerinin de iştirakiyle başlayacak taarruzu müteakip vè taarruz ordusu Tuna'yı geçince Bulgarlar da hududu geçeceklerdi. Bu plan aynen tatbik ve Sırbistan toprakları, son karışına kadar işgal edildi.

Pancermanist hülyası

Bu suretle Hamburg'dan Bağdat'a kadar beş müttefik milletin topraklarını birbirine bağlayan geniş yol açılmış, Alman Pancermanistlerinin hülyaları hakikat olmuştu. Ben bu yol üstünde bir hayli gidip geldim, bu yolun her iki tarafında da lâmelifler çizdim. Her yerde daima şunu gördüm ki bütün askeri hareketlerin düğüm noktaları Almanların elinde idi. Almanlarda siyasi ve diplomatik yumuşaklık azdır. Her yerde, her noktada onlar bu düğüm noktalarını ellerinde sertlikle ve huşunetle tuttular; fakat, itiraf etmeye mecburum ki askerlik bakımından da onların tutumları cidden kuvvetli idi. 1918'de, Bulgar cephesinin yarıldığı, Avusturya-Macaristan ordularının da Makedonya cephesini tutamadıkları bir zamanda, bir Almanya dönüşü esnasında son Balkan treninde Aleksanaç'a kadar gelmiş ve orada kalmıştım. Orada gördüm ki Alman askeri idaresi işlere hakimdir ve ötekilerle bizimkiler birer figürandan başka bir şey değildirler. Fakat, orada son dakikada karar verilmiş bir ricatin, o kadar büyük bir intizam içinde, hattâ hiç kimseye hissettirilmeyecek derecede bir sükûn ile idare edilişi vardı ki bu soğukkanlılığa ve bu intizama hayran olmamak kabil değildi.

Bununla beraber Almanlar, Hamburg'dan Bağdat'a kadar uzanıp giden bu geniş yol üzerinde, kendi hudutlarından çıktıktan sonra, hiçbir tarafta kendilerini sevdirmeye muvaffak olamadılar. Her tarafta egoist, hodbin ve otoriter oldular. Her tarafta milli duygu ve milli teşkilat ile on-

ların iradeleri arasında bir çarpışma oldu. Değil, Bulgarlarla, Türkler gibi onların kültürlerine yabancı olanlar hattâ aynı kültürün hamurundan yapılmış olan Avusturyalılarla Macarlar dahi Almanlık duygusunun bu ağır tahakkümünden mütemadiyen şikâyet etmişlerdir.

Bulgarların harpteki rolleri

Bulgarlar harpte kuvvetli bir rol oynayamadılar.

Harbe, bir sene sonra ve taze kuvvetlerle atılmış, ve Sırbistan istilasını ancak cenahtan bir yardımcı rolü oynamış olmalarına rağmen, gerek Makedonya cephesini tutmak, gerek Romanya'dan gelen Rumen ve Rus taarruzunu durdurmak işlerinde Almanlara ve bize muhtaç oldular. Dobruca harekâtı esnasında Bulgar ordusu sıkışınca Radoslavof, Talat Paşa'ya "*aman imdat!*" diye feryada başlamıştı. Türk fırkalarının bu Dobruca harp sahnesinde görmüş oldukları hizmetlerin ehemmiyetini sonradan Alman zabitlerinin ağızlarından pek çok dinlemiş olduğunu daima iftiharla hatırlarım.

Bulgarlar bizden bir sene daha eksik harp ettiler. Bununla beraber Makedonya cephesinde Fransız ordusunun hücumuna uğradıkları zaman hiç harp edemeyecek, memleketlerini adım adım müdafaa etmeyi düşünemeyecek kadar yorgunluk gösterdiler. Halbuki onlar ne erzakça yoksulluk, ne harp malzemesi ve mühimmatça, kıtlık görmüşlerdi. Bolluk içinde ve bizimkilere nispetle rahat harp ettiler. Eğer Sırbistan'da yaptıkları harbe taarruz harbi demek caizse –oradaki vazifeleri mütemadiyen ricat halinde bulunan harplere daima yandan ve geriden hücum etmekti– bundan başka bir taarruz harbi yapmadılar. Daima müdafaada kaldılar. Öyle olduğu halde bize nispetle pek çabuk yoruldular ve harbin en buhranlı dakikasında birdenbire silahlarını bırakıverdiler.

Bulgar kıssasından alınacak hisse

Bulgarlar, harbe bizim gibi girmediler. Kralları, hükümetleri uzun uzadıya düşünmeye, erkânıharbiyeleri askeri vaziyetin seyrini tetkik ve tetebbua vakit bulmuşlardı. Harbin bir senelik vukuatını görmüşler, herkesin kuvvetlerini ölçmeye, kabiliyetlerini takdire imkân bulmuşlar-

dı. Kendilerini tehdit eden hiçbir kuvvet olmadığı gibi Avusturya-Macar ordusunun Sırbistan'da evvela mağlup olduğunu da görmüşlerdi. Romanya'nın merkezi Avrupa aleyhine harbe girmesi ihtimali kuvvetli, Türkiye'den kendilerine bir fenalık gelmesi ihtimali yoktu. İngiliz-Fransızlar Çanakkale'de idiler ve Türkiye'nin mühimmatsızlıktan ne kadar büyük bir sıkıntı içinde bulunduğunu biliyorlardı. Bütün bunları bilerek, kendi kuvvetlerini ölçerek, Bulgar erkânıharbiyesinin arzusu, muvafakati ve hattâ tavsiyesi ile girdiler.

Neticede Bulgaristan herkesle beraber mağlup oldu. Mağlup olduktan sonra da kabahat Kral Ferdinand'ın oldu ve o da memleketi terke mecbur kaldı. Halbuki Bulgaristan harbinin mesuliyeti kollektif bir mesuliyetti ve bilhassa bu işlere karar vermek vazife ve mesuliyetini kendi omuzlarına alanların serbest bir kuvvet mukayesesinden ve ihtimaller mütalaasından sonra verilmiş kararlarla harbe girmişlerdi. Bütün bunlara Bulgar erkânıharbiyesi harp mesuliyetlerinin içinden kendini sıyırmış, kabahati Krala yükleyerek işin içinden çıkmıştır. Demek oluyor ki tarihte bazen bütün mesuliyetler başta olan bir tek ferdin üstüne atılmak gibi haksızlıklar yapıldığı da vaki imiş.

VI
Ermenilerin İsyanı

Şimdi nazik bir mesele hakkındaki ilgilerimi ve müşahedelerimi yazmak üzereyim. Meselenin nazik olması şundandır: Ermeni isyanı ve bunu takip eden tehcir ve bu tehcir esnasındaki muhtelif hadiseler, Türk milletine karşı pek fena neşriyat yapılmasına sebep oldu. Hattâ müttefiklerimiz olan memleketlerde bile bu neşriyat sol cenah matbuatı arasında pek şiddetli şekiller aldı. Bunun için bir Türk sıfatı benim burada yazacağım şeyleri, belki bugünkü Ermeniler ve onlarla beraber, Türkiye'de yaşayan ekalliyetle bizim o devir tarihimize alakadar olan yabancılar, milli bir tarafgirliğin mahsulü sayacaklardır. Ben bu satırları okuyacak olan herkese evvela şunu söylemek isterim ki şimdiye kadar yazdıklarımı o devrin siyasetine en yakından karışmış olduğum halde siyasi ihtiraslardan tecerrüt ederek yazdığım meydanda ise Ermeni meselesinde de aynı tarzda hareket edeceğim. Şimdiye kadar Türkiye'nin o devre ait siyasi hadiseleri yazarken sade hakikati seven bir "Türk" olduğumu gösterdiğimi zannederim. Aşağıdaki satırları da tamamen bir "Türk" olarak değil, bir insan olarak yazıyorum.

İsyana hazırlık haberleri

Günün birinde hükümetin kulağına bazı haberler geldi. Bu haberlerin neden ve nasıl geldiğini bilmiyorum. Fakat, haberler Ermenilerin bir isyana hazırlanmakta olduklarına dairdi. Haberlere ben de, bir gün, merkeziumumide Talat Bey'in arkadaşlarıyla konuşurken söylediği bazı sözlerden öğrendim. Talat Bey diyordu ki:

– *Çok can sıkacak bir şey: Ermenilerin gene uslu oturmadıkları anlaşılıyor. Bunların Rus teşviki ile bir isyan çıkarmaya hazırlandıklarına dair tek tük haberler alıyoruz. Bunun için müteyakkız bulunmaya ihtiyaç var. Allah vere de Ermeni komitecileri şurada Ruslara uyup da başımıza bir hile çıkarmasalar!*

Bu sözleri takip eden birkaç gün sonra Mithat Şükrü Bey bana şu malumatı verdi:

– *Ermenilerin bir isyan hazırlamakta oldukları anlaşıldı. İsyanın aynı zamanda bir Rus hücumu ile beraber yaşayacağını ve aynı zamanda memleketin muhtelif noktalarında bir anda patlayacağını gösteren pek mühim muhabereler ve planlar hükümetin eline geçti. İş şaka değil, adamakıllı hazırlanmış umumi bir isyan şeklinde patlayacakmış. Bereket versin ki hükümet haber aldı da şimdi tedbirli bulunacağız.*

İki taraflı tedbir

Hakikaten işin şakaya tahammülü yoktu. Ruslar, bizim Kafkasya'da bir taarruz tecrübesine girmiş olduğumuza fena halde hiddetlenmişler, mukabil bir taarruzla memleketi istilaya karar vermiş görünüyorlardı. Bunun için de bir taraftan kendileri hücum ederken diğer taraftan Ermeni komitecilerini harekete geçirecekler ve orduyu iki taraftan birden meşgul ederek kısa bir zamanda işi bitireceklerdi. Bu vaziyet karşısında hükümet için tedbirli olmak lazımdı. Bu tedbirler ittihaz edilmeye başlandı.

Tedbirler iki taraflı idi: Bir taraftan askeri tertibat alınıyor, yani hem Kafkas cephesi takviye ediliyor, hem de isyanın çıkacağı mıntıkalara askeri kuvvetler toplanıyor, öte taraftan da Ermenileri bu isyandan vazgeçirmek için her çareye başvuruluyordu. Bu çarelerin esası onlarla münasebete girişilerek kendilerini isyandan vazgeçirmek idi. Derhal Ermeni patriği Zaven Efendi ve Taşnak komitecileri ile temasa geçildi. Talat Bey, bütün ikna vasıtalarına müracaat ediyor, yalvarıyor, korkutuyor, vaatlerde bulunuyordu. Ben onu ekseriya Ermeni mebuslarıyla konuşuyor görüyordum. O sıralarda gene onun bir hikâyesi ile öğrendim ki bizzat Enver Paşa gidip Patrik Zaven Efendiyi ziyaret etmiş. Hükümetin elinde bulunan vesikalara nazaran büyük bir isyanın hazırlanmakta olduğunu söylemiş. Zaven Efendi ise kendisinin böyle bir şeyden haberdar olmadığını ileri sürmüş. Vazifesinin sırf ruhani bir vazife olduğu perdesi arkasına saklanarak, esasen böyle bir şey olsa bile bundan kendisinin haberdar olamayacağını, bununla beraber bu haberlere inanmamak lazım geldiğini, bunların bir takım provokatörlerin eseri

olmak icap ettiğini söylemiş ve fakat, bunlara rağmen gene siyasi Ermeni mahafili ile temas ederek işi anlamaya çalışacağını ve böyle bir teşebbüse ihtimal vermemekle beraber lazım gelen tavsiye ve nasihatlerde kusur etmeyeceğini ilave etmiş.

Talat Bey o gün bunları anlatırken şunları da ilave ediyordu:

– *Zaven Efendiye Enver Paşa'yı mahsus gönderdim: Harbin amir ve mesulü odur. Onun ne kadar enerjik ve şakaya gelmez bir adam olduğunu da herkes bilir. Onun söyleyeceği sözlerin tesiri de başka türlü olur. Fakat, aldığı cevaplara dair söylediklerine göre sözlerinin tesir yapmış olacağını tahmin etmiyorum.*

Nasihatler tesirsiz kaldı

İki üç gün sonra anlaşıldı ki Enver Paşa'nın patrik efendiye söylediği sözlerin tesiri olmamıştır. Çünkü ikinci bir karşılaşmada patrik efendi alınan malumatın sırf provokatör haberler olduğu noktasında ısrar etmiştir. Enver Paşa kendisine şöyle söylemiş:

– *Ermeni istiklali mi istiyorsunuz?*

Büyük bir Ermenistan krallığı mı yapmak arzusundasınız? Her millet kendisi için büyük bir istikbal tasavvur edebilir. Fakat, size bunun için şunu tavsiye ederim. Bizim mağlup olmamızı bekleyiniz. Biz mağlup olursak o zaman istediğinizi yapabilirsiniz. Fakat, mağlup olmadıkça kendimizi şiddetle müdafaa ederiz. Bizi arkadan vurmak isteyen her hareketi en şiddetli surette tenkil etmek bizim için sade bir hak değil, bir de borçtur. Bizi vurmaya kalkmayınız, mukabelemiz şiddetli olur!..

Bu sözlerin mantıki ve ciddi sözler olduğunda hiç şüphe yoktu. Ermeni komitecileri, Ermeni milletinin selameti namına, her köşesi seferber halde bulunan bir memlekette, bilhassa planları keşfedilmiş bir isyana gitmemekle mükellef idiler. Geriye dönmeleri ve beklemeleri lazımdı.

Fakat, patrik efendi bu sözleri dinlememiş, sonra da bir sürü sadakat teminatını tekrar ederek Enver Paşa'ya hükümetin vehime düştüğünü ve böyle bir şeyin aslı ve esası olmadığını iddiada ısrar eylemiş.

Bu cevap, o zamanlar bir parola halinde idi. Bütün Ermeni politikacıları aynı tarzda cevap veriyorlardı.

Bir gün Zöhrap'la konuşurken bana aynı şeyi tekrar etmişti:

– *Vehim, vehim...* demişti; *Vehimden başka bir şey olamaz. Siz, Ermenileri Çarlığın kara gözleri için kendilerini feda edecek kadar ahmak mı zannediyorsunuz? İsyan çıkarmak! Ne münasebet!*

Aynı günlerde Varteks[1] de bana aynı tarzda ağız kullanmıştı. Harpten evvel, Rusya'nın Ermenistan davasını müdafaa ettiği sıralarda gene böyle Ermenilere müracaat edip bu işlerde Rusya'nın oyununa kapılmamalarını rica ettiğimiz zaman bize:

– *Artık size emniyetimiz yoktur, devletlerin ve bilhassa Rusya'nın himaye ve teminatlarını isteriz!*

Diye cevap vermiş olan bütün Ermeni politikacılar bu defa da başka tarzda bir ağız birliği etmişlerdi. Onlara:

– *Aman, bizim başımızı da kendi başınızı da belaya sokmamak için bundan vazgeçiniz!*

Diye müracaat ettikçe onlar da bize hep bir ağızdan:

– *Canım, hiç böyle şey olur mu? Siz vehme düşmüşsünüz!*

Diyorlardı. Halbuki hükümetin elindeki vesikaların kâfi derecede sarih olduğunda şüphe yoktu. Bunun için, ordu, bir taraftan bu müracaatları yaparken öte taraftan da askeri ve inzibati tedbirler almaya ehemmiyet veriyordu. Fakat, dört tarafta cephe ile meşgul olan bir hükümetin, nakil vasıtası zayıf olan bir memlekette alacağı askeri tedbirler yavaş inkişaf eder. Bunun için bütün tedbirlerini almaya ve isyanın çıkmasına mani olmaya zaman kalmadan ve fakat, isyan için evvelce mukarrer olan vakit de henüz gelmeden aynı zamanda her tarafta birden isyan zuhur ediverdi. Planın keşfedilmiş olması komitecileri süratle harekete geçmeye sevketmişti. Alınan tedbirler biraz daha ilerlemiş olduğu takdirde isyana hiç imkân kalmayacağını düşünmek, onları bu suretle aceleye sevketti.

İsyanı şiddetli bir tedip karşıladı

Hükümetin henüz son ümitlerini kaybetmediği bir zamanda, birdenbire patlayıveren ve cephede Rus taarruzu ile müterafik olan isyan, ilk hamlede feci haberler gelmesini mucip oldu. Ermeni komitecilerinin tahrik ettiği kitle iyi hazırlanmış oldukları halde, kesif olarak bulundukları yerlerde Türk halkı üzerine atılmışlar ve feci bir katliama başlamış-

lardı. Van ve Sis [Kozan] gibi yerlerde merkezin muhabere ve muvasalası bir an için kayboldu ve buralarda pek çok Türkün pek feci şekilde katledilmiş olduğuna dair haberleri sonradan aldık. Bereket versin ki isyan vaktiyle haber alınarak ihtiyat tedbirlerine tevessül edilmiş olduğu için işin büyümesine ve muhtelif isyan mıntıkalarının aralarında irtibat tesis ederek memleket içinde bir cephe teşekkül etmesine vakit bırakılmadı ve bu mıntıkalar birer birer sarılarak ateş söndürüldü. İsyan o kadar ani başlamış ve muhtelif yerlerde o kadar feci bir Türk katliamı şeklinde tezahür etmişti ki artık tedip hareketi hiçbir iradenin avucuna sığmayan bir şiddet kesbetmişti. Harbin ve nefis müdafaasının hissiz kanunları hükümlerini icraya başlamıştı. İsyanın ilk günlerinde binler ve binlerce yapılan Türk katliamları karşısındaki tedibin şiddetini tahfife edecek kudret hiç kimsenin yumruğunda toplanamazdı. Bunun için işler, evvela her türlü inzibat kadrosunun haricinde cereyan etti: Altta Türklerin ve üstte Ermenilerin cesetleri, meydana büyük bir facianın korkunç sahnesi çıktı.

Ben bunu tasvir etmek değil, hattâ düşünmek bile istemem!

Harp mabudunun kanunu

Tedibin birinci safhası, setlerini yıkmış olan bir tuğyanın, önüne tesadüf eden bir maniayı devirip giden bir dalgası halinde cereyan etmiştir. Bunda merkez hükümetinin hattâ düşünüp karar ve emir vermesine bile zaman kalmamış, her şey nagihâni surette olup bitmiştir. Fakat, tedibin ikinci safhası, böyle olmadı. Harp mabudu, bir gün gelip Talat Bey'in kulağına bir şeyler fısıldadı; bunun üzerine Takvimi Vekayi bir tehcir kanunu neşretti. Bu, harp ve ihtilal mabudunun ilham ve telkin ettiği bir kanun idi. Bunun tatbikatı, Anadolu'da milli bir birlik vücuda gelmesini mucip olduysa da tatbikattaki ifrat da, uzun zaman, bizim aleyhimizde dünyanın her tarafında neşriyat yapılmasına sebebiyet verdi.[2]

Bu kanun ve onun tatbikatındaki ifrat, acaba hükümet ve İttihat ve Terakki tarafından ilk dakikadaki tasavvura uygun mudur? Bu hususta kat'i

1 Gerek Zöhrap, gerek Varteks Efendiler Meclisi Mebusan'da milletvekili idiler. Bk. Tunaya, *İttihat ve Terakki*, III, dizin.

2 Bu yayınların belli başlıları şunlardır: James Bryce and Arnold Toynbee, *The Treatement of Armenians in the Ottoman Empire*, Londra, 1916; Yeni basımı (ed. Ara Sarafian), Londra, 2000; A. Mandelstam, *Le sort de l'Empire Ottoman*, Paris, 1917; H. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, 1918.

olarak hiçbir şey söyleyemem. Şu kadar söyleyebilirim ki tehcir kanununun tatbikatı esnasında İttihat ve Terakki içinde iki muhtelif cereyan birbiriyle çarpıştı. Sağlar ve merkezdekiler şiddet taraftarı oldular, sollar da mülayemet istediler. Bende şu intiba kalmıştır ki, hükümet, kurunun yanında yaşın da yanmasına karşı layıkı derecede dikkat göstermeye çalışmamış olmakla beraber ifratı da istemiyordu.

Hükümetin ve İttihat ve Terakki'nin birinci derecede istedikleri şey, Ermeniler arasında komitecilik ruhunu ezmek idi. Fakat, o tarihte komitecilik bunların arasında o kadar yayılmış bir halde idi ki kimin komiteci, kimin değil olduğunu ayırmak kolay olamazdı.

İsyan çok fena bir zamanda ve Balkan Harbini müteakip Rusların ortaya attıkları Ermenistan davasında Ermenilerin almış oldukları vaziyetin henüz unutulmamış olduğu bir sırada çıkmıştı. Bunun için tehcir kanunu, tatbik esnasında kolayca tereddiye uğradı ve hükümet de bu tereddiye mani olmak için son şiddetini kullanmadı.

Tedipteki şiddeti kim istedi?

Ben tedipteki şiddetin ilk hamlede tasmim edilmiş olduğuna kani değilim. Bu, tehcir kanunu tatbikatı esnasındaki tereddinin eseridir. Kendimce, bunun delili olmak üzere şunu hatırlıyorum:

İstanbul'da komiteci olarak tutulup Anadolu'ya sevkedilecek olan Ermeniler arasında tanıdığım birkaç kişiyi, haklarında iyi şahadet ederek, o zaman ben pek kolaylıkla kurtarabilmiş olduğumu pek iyi hatırlarım. Bunlardan bir tanesi, o zaman kitapçılık eden ve Abdülhamit zamanında bize her türlü kitabı getirtmiş olan Babikyan ile arkadaşı idi. Bugün Beyoğlu'nda mefruşat ticareti yapmak hasebiyle herkesin tanıdığı Babikyan hakkında iyi şahadet ettiğim zaman polis müdürü Bedri Bey kendisini serbest bırakmakta tereddüt etmemişti. Bunun gibi daha birkaç tanıdığım Ermeni dostumu ben kolaylıkla kurtardım. Bir çoklarını da başkaları kurtardılar. Demek oluyor ki hükümet o zaman kabil olduğu kadar yaşı kurudan ayırmaya taraftardı. Nitekim, tehcir esnasında yapılan ifratlardan dolayı bir takım insanları da idam etmekten hali kalmamıştı. Bununla tahmin etmek istiyorum

ki tehcir kanunun tatbikatındaki ifratlara hükümet pek de o kadar taraftar olmamış, fakat, bir taraftan da hadiseleri kontrol ve idare edememiştir.

Fakat, her ne olursa olsun Talat Paşa, bu tehcir kanununu bile bile yaptı ve tatbik etti. 1918'de Berlin'de kendisiyle uzun uzadıya konuştuğumuz bir sırada o zamanlar Almanya'da aleyhimize yapılmakta olan neşriyattan kendisine bahsettiğim zaman bana şu sözleri söylemişti:

– *Kim ne derse desin, ben yaptığım şeyi biliyorum, Muhittin... Biz bir yaşama veya ölme harbine tutuştuk. Eğer o sıralarda ihtilale ve Rus ordusuna karşı mağlup olsaydık bugün Anadolu'da Türk parmakla gösterilecekti. O zaman mağlup olmadık, yaşamak hakkımızı tahkim etmek bir vazife idi. Ben bu vazifeyi yaptım. Belki bana bugün herkes, hattâ sen de levm edersiniz. Fakat, bir zaman sonra Türkler benim ismimi hayırla yadedeceklerdir. Bu işte kimsenin mesuliyeti yoktur, bütün mesuliyet benimdir.*[3]

Bu sözler üzerine, ben, tedibin bu kadar şiddetli olmasını isteyenler arasında doktor Bahaettin Şakir, Doktor Nazım ve Ziya Gökalp'ın da isimleri zikredilmekte olduğunu ve kendisinin de elbet, her şeye ve herkese rağmen bu işi yapmış olamayacağını söylediğim zaman da bana şöyle cevap verdi:

– *Kanun karşısında mesul olan adam benim. Elbet kanunu neşrederken arkadaşlarımla mutabık kalarak hareket ettim. Fakat, tatbikattaki şiddetin bütün mesuliyeti bana attir. Kanun çok yumuşak da tatbik edilebilirken öyle olmadı. Bu, benim tarafimdan, ister arzu edilmiş, ister mani olunamamış bir şiddet olsun, neticede gene mesul benim. Bununla beraber bu işin üzerinden hayli zaman geçmiş olduğu halde yaptığımdan asla nadim değilim.*

Şimdiki gibi gözlerimin önündedir: Bu son cümleyi biraz heyecanla söyledikten sonra gözleri bir lahza için dalmıştı. Şüphesiz, nefsini bir kere daha murakabe ediyor ve olup biten şeyleri bir hamlede gözlerinin önünden geçirerek bir kere daha düşünüyordu. Daima tatlı, munis bakan gözleri, o dakikada birdenbire parladı, karardı ve hiddetle doldu ve kendisinde ilk defa o gün gördüğüm bir heyecan ve hiddetle, bu iyi kalpli tarih fedaisi şunları ilave etti:

3 Talat Paşa çok ayrıntılı olmayan anılarında kendi savunmasını yapmaktadır (*Talat Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1952).

– Bu dünyada herkesin yaşamaya hakkı var da yalnız Türkün mü yok?

Bu söz, onun Türk ruhunda Türkün uğradığı haksızlıklara ve şu Osmanlı tarihinde maruz kaldığı zulümlere karşı birkaç kelime ile ifade edilmiş bir isyandan başka bir şey değildi. Bu sözleri bana değil, o sıralarda Almanya'da dahi aleyhimizde ayyuka çıkarılmakta olan neşriyata karşı söylüyor ve sanki bütün ithamlara birkaç kelime ile cevap veriyordu.

Yaşamak hakkı! Galiba bütün canlı ve cansız tabiat, bütün tarih bu "*hak*" üzerine kurulmuştur. Bu, öyle bir hak ki ancak mücadele ile elde ediliyor. Nasıl bir buğday tarlasında ancak buğdayın yaşaması lazım geliyorsa, nasıl bir koyun sürüsü ile bir at sürüsü bir arada yaşayamıyorsa, galiba, insanlar için de böyle tabiat ve cemiyet kanunları var ki onlar da tarih içinde çalkana çalkana bir takım birliklere doğru gidiyorlar ve bunun için mücadeleler oluyor. Bu mücadeleler bazen şiddetli, bazen de yavaş vukua gelir. O zamanki şartlara göre Türklerin bu yaşamak hakları onları öyle şiddetli bir mukabil taarruza sevketmişti. Ben bir insan sıfatıyla her nevi şiddete muhalifim. Fakat, tarih öyle değil, o hissiz bir mahluktur. Yapacağını yapıyor!

Ermenilerin talihsizliği

İçlerinde pek çok dostum olan Ermeniler, bugün o isyanın ne kadar büyük bir hata olduğunu anlamışlardır. Hiç şüphe yok ki bugün Türk Ermeniler, artık Türkiye'nin halis dostlarıdırlar. Onlar şimdi gayet iyi biliyorlar ki Ermenilerin talihsizliği, içlerinde fena bir politikacı unsur bulunmuş olmasından ibarettir. Bu, politikacılar, son asır içinde, kâh ham bir nasyonalizmin, kâh kendi hayatlarında yaşamayan ham bir sosyalizmin peşine takılarak halkı arkalarından sürüklemeye muvaffak oldular. Bunu, bunların bir kısmı, bilmiyorum, belki de ekseriyeti bu işleri para mukabilinde yaptılar. İşte, Ermenilerin talihsizlikleri buradadır. İttihat ve Terakki Ermenilerle hakikaten dost olmak isterdi. Fakat, bu politikacılar, onlarla bizim aramızı açmak için hiçbir kusurda bulunmadılar. İşin haki-

4 Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecinde ortaya çıkan Ermeni sorunu bir ara unutulmuş gibi görünmüş, fakat son çeyrek yüzyılda yeniden güncelleşmiştir. Tehcir olayı sözde soykırım kavramıyla özdeş tutularak yalnız Osmanlı İmparatorluğu değil, Türkiye Cumhuriyeti de tarih önünde ağır bir töhmet altında bırakılmaktadır. Buna bağlı olarak son yıllarda gerek Türkiye'de, gerek Avrupa ve Amerika'da çok geniş bir yayın patlamasının gündeme geldiğini belirtmekle yetiniyoruz.

kati şudur ki bu politikacılar paranın sesini ne tarafta işittilerse yüzlerini o tarafa çevirdiler ve ekseriyeti çiftçi ve san'at sahibi olan sâkin kitleyi de o tarafa doğru sürüklediler. Döndüler, koca Çarlık aleyhine hareket yaptılar, dolaştılar Çarlıkla anlaşıp Türkiye'ye karşı cephe tuttular. O Türkiye ki meşrutiyete çıktığı zaman bilhassa Ermenilerle anlaşmayı kuvvetle ümit ediyordu. İttihat ve Terakki'nin bu bakımdan ümidi büyüktü. Fakat, politikacılar rahat durmadılar. Kimisi gaflıkla, kimisi de para mukabilinde, kâh o tarafı, kâh bu tarafı tutarak, fakat, daima Ermeni kitlesinin zararına olarak kitleyi sergüzeştten sergüzeşte götürdüler. Ermeni milleti, şimdi talihsizliğinin nereden geldiğini anlamış ve bu yalancı pehlivan komitecilerden yüzünü çevirmiştir; fakat, ne kadar yazık ki Ermeni milleti, gerek Türkiye'de, gerek İran'da, gerek Kafkasya'da bu komitecilerin şerlerinden çok belaya uğramış oldu. Bugün, hâlâ, bu politikacılar Suriye'de olsun, Kafkasya'da olsun Ermeniler aleyhine ve Ermenilerden başka herkesin lehine bir siyaset yapmaya çalışırlar. Millet artık bunları takibe taraftar olmamakla beraber politikacılar, kendileri için maişet vasıtası olan bu işten bir türlü vazgeçmiyorlar.[4]

VII
Cemal Paşa ve Suriye

Zarif, çelebi tavrı, çehresine yakışan sakalı, siyah gözlerinin canlı ve zeki bakışlarıyla, Cemal Paşa'yı ne zaman hatıramda canlandırsam onu, İttihat ve Terakki inkılabının Talat Paşası ile Enver Paşası arasında mutavassıt bir yere oturturum. Talat Paşa gibi, dünyanın her nevi debdebe ve alayişine karşı toptan bir lakaytlık ilan etmiş bir tarikat adamı, siyasi bir derviş değil; fakat, Enver Paşa gibi askeri dehasına inanmış, o deha ile devrinin en büyük kumandanı olmaya ve nihayet memleketi eline alıp onu istediği tarafa götürmeye azmetmiş bir ihtiras adamı da asla değildi. Oportünist ve arivist[1] bir İttihatçı? Evet; fakat oportünistliğini mesleksizliğe ve meşrepsizliğe, arivist'liği de büyük hakimiyet ihtiraslarına kadar götüren bir adam da olmadı. Askeri kabiliyetleri hakkında kendisinin hiçbir mühim iddiası yoktu; o, daha ziyade siyasi bir adamdı. Onun için Meşrutiyet inkılabında Cemal Paşa, askerden ziyade siyasi bir adam rolü oynadı ve asker olarak ne zaman bir kumanda mevkiine geldiyse orada siyasi bir vazife ile birlikte askerlik yaptı. Zaten onun yalnız iki defa askerliği vardı: İstanbul muhafızı olduğu zaman, Suriye'de resmen kumandan ve gayri resmi olarak da Sultan naibi vazifesini gördüğü sırada... Her iki vazifesi de yarı askeri, yarı siyasi idi. O Talat Paşa ile Enver Paşa arasında oynayan siyasi bir rakkas gibiydi ve galiba onun bütün oportünizmi de burada idi: Bir taraftan kuvvet alır, kendisini ötekine "*sevdirir*," öte taraftan o kuvvet alır, kendisini berikine "*saydırır*"dı. Talat Paşa, ona, icabında Enver Paşa karşısında kendisiyle birlikte söz söyleyebilecek zeki, kuvvetli ve nafiz bir adam olarak bakardı. Enver Paşa da ona Talat Paşa'nın yanında nüfuzu olan bir adam gibi muamele ederdi.

İhtiras sahibi değil miydi? Evet, onun da ihtirasları vardı. Mevki, rütbe, nişan, Cemal Paşa'nın hoşuna gitmez şeyler değildi. Enver Paşa'nın,

şimdi iyi hatırlayamıyorum, galiba Sultan Reşat'ın bir arzusuyla, nişan almış bulunduğu bir zamanda idi. Bizim Tanin'in muhbirleri bu iki paşadan birinin rütbe aldığı zaman diğerinin de rütbe almasını, birine nişan verildiği zaman diğerine de nişan verilmesini, her nedense gayet tabii telakki etmiş olacaklar ki iki gün sonra Cemal Paşa'ya da bir nişan verildiği havadisini getirmişler ve bu da gazetede neşredilmişti. Bu havadis yanlış olduğu halde Cemal Paşa da nişan aldı. Çünkü bu iki paşadan birine yapılan muamelenin, mümkün olduğu nispette ötekine de yapılması lazım gelirdi. Yapılmadığı zaman öteki gücenirdi. Bilhassa, Enver Paşa damat, Enver Paşa hürriyet kahramanı, harbiye nazırı, erkânıharbiye reisi, başkumandan [vekili] olduktan sonra daima Cemal Paşa'nın da hatırının hoş edilmesi büsbütün zaruret kesbetmişti. Bunun için hiç münasebeti yokken o da nişan aldı.

Talat Paşa, fedakâr, feragatkâr, hiçbir şeyle iftihar etmeyi düşünmez, iddiasız ve derya dil bir adamdı. Enver Paşa, büyük iddialar ve ihtiraslarla kendi âlemine gizlenmiş, kendisine muhit yapan, kendisi için bir teşkilat vücuda getirmekle meşgul olan, hesap ve kitabı kapalı, hattâ vicdanı gizli, ihtiras muhayyilesinin hududu geniş, tam Talat Paşa'nın zıddı bir insandı. Cemal Paşa, bu iki kutup ve bu iki münteha arasında mutavassıt bir adam oldu: İnsan içine girmeye iştahlı, herkesin kendisinden bahsetmesine meraklı, gösteriş sever, debdebe ve tantana meraklısı, büyük bir ihtirasa, hattâ belki de tamamen lakayt, fakat günün, istikbalin mühim bir siması olmaya heveskâr, bugün iyi ve yüksek durmak, yarın da kabilse biraz daha yükselmek, ancak bütün bunlarda ölçüyü de unutmamaya çalışmak... İşte Cemal Paşa'nın manevi siması budur.

Bu üç simanın içinde en saf ve temiz ruhlu insan Talat'tı. Hiçbir şey düşünmeyerek, yalnız vatan için içinden geldiği gibi çalışmak onun şiarı idi. Enver Paşa ise en kuvvetli, en kör bir hırsın ve en dar bir zekânın numunesi oldu. O, çalışırken yalnız kendisi için çalıştı, hattâ orduyu kendisi için yapmak istedi. Ordu kadrosu içinde kendisine kuvvetli bir mevki yapmak için zabiti milletten ayıracak ve kendisine bağlayacak bir ruh yaratmaya kadar giden bir takım teşebbüslerde bile bulunduğuna kaniim.

1 Arivist [Fr. arriviste]: İkbal avcısı. Amacına varmak için her yolu doğru sayan kişi.

Cemal Paşa mutedil iddialarıyla, başka bir yoldan giderdi: Ordu Enver Paşa'nın elinde olduğu için o da daima münevverleri elinde tutmaya ehemmiyet verirdi. Nazır, İstanbul muhafızı, ordu kumandanı, Suriye naibi, nerede olursa olsun, kendisine münevverlerden bir muhit yapmaya çalışırdı. Bunlar, ekseriyetle muhalefete meyyal insanlardan seçilirdi. Samimi İttihatçılarla yalnız dostluk yapması kâfi idi. Fakat, ötekilerin kalplerini kendisine çekmek, sempatilerini kazanmak için biraz fazla gayret lazımdı: Siyasi yardımla'r, hediyeler, izzetler, ikramlar... Eski zaman büyüklerinin caize ile etraflarına şair toplamalarını andıran bu usulde hakikaten muvaffak da olurdu; İttihat ve Terakki'yi bir türlü sevmeye meyledememiş muhalif veya yarı muhalif hayli münevver tanırım ki Cemal Paşa'yı ayırırlar ve methederlerdi.

Fakat, gün gelip de İttihat ve Terakki gemisi şapa oturduğu zaman o da anladı ki:

Ehibba şive-i yağmada mebhût eyler a'dayı
Hûda göstermesin âsârı izmihlâl bir yerde![2]

Cemal Paşa namuslu bir adamdı

On senelik meşrutiyet devrinde kendisini pek çok vesilelerle daima yakından gördüğüm ve hayatının son gününü de Tiflis'te tamamen onunla beraber geçirdikten sonra gece yarısından sonra, sırf sefir Muhtar Bey'in hanımının tavla merakı sayesinde, sefarethaneyi Cemal Paşa'dan bir çeyrek saat sonra terketmek hasebiyle onunla beraber öldürülmekten kurtulduğum bu insanı size daha iyi tanıtmak için şunları da ilave etmeliyim: Cemal Paşa para toplamak, servet yapmak bahsinde namuslu bir adamdı. Geniş mesture tahsisatına sahip olmasına, elinden milyonlar geçip gitmiş bulunmasına rağmen, arkasında bir servet bırakarak ölmedi. Suriye'de bulunduğu sıralarda geniş ve debdebeli yaşamasına bakanların pek çoğu onun, elinden geçen milyonlardan kendisine bir hisse ayırdığına zahib olmuşlarsa da kendisi hayata gözlerini kapadıktan sonra görüldü ki iş hiç de öyle değildir. Onun yegâne zaafı şeref ve debdebe içinde yaşamak, her tuttuğu işi, en mükemmel şekilde başardığını herkese göstermek merakı idi.

Fakat, bu merakı, onun vatanını sever ve bu mesele mevzu olduğu zaman içindeki "ben"lik hislerini susturmasını bilir bir adam olmasına mani teşkil etmezdi. Tiflis'te hayatının en son gününde bana Enver'in son hareketlerini tenkit ederken diyordu ki:

– *Bizim elimizden düşürdüğümüz bayrağı bir lahza bile yerde bırakmayarak hemen kaldırmış ve omuzuna yüklenmiş olan Mustafa Kemal Paşa'ya elimizden gelen yardımı yapmak Türk sıfatı ile de, asker sıfatı ile de, ittihatçı sıfatı ile de borcumuzdu. Hatta, bu yardımda, biz sade büyük işleri değil, küçük hizmetleri dahi kabul ve ifa ile mükellefiz. Hatta, eğer zaman öyle iktiza ettirirse, bir kenara çekilip onun muvaffakiyetine dua etmeyi de bir vazife bilmek mecburiyetinde idik. Enver bunu yapmadı, benim vazifem de bunu yapmaktır. Eğer Talat hayatta bulunsaydı onun da yapacağı aynı şeydi.*

O gün bunları bana hakiki bir samimiyetle söylüyordu; çehresinin ve gözlerinin ifadesi, sesinin dolgun heyecanı, makul bir kafanın ve iyi duygulu bir kalbin ne düşünmesi ve ne duyması lazımsa o dakikada Cemal Paşa'nın bunları ifade ettiğini tamamen göstermeye kâfi idi.

Halbuki Enver hiç öyle değildi. Bakû'da iki saat kadar konuştuğumuz sırada ben Anadolu'daki hareketten, Ankara'daki hamleden bahsederken, o, hiçbir söz söylemiyor, dargın, karanlık ve hattâ kıskanç gözlerle yüzüme bakarak, hiçbir mukabelesiz, yalnız beni dinliyordu. İşte Cemal Paşa'nın, Enver Paşa'dan esaslı surette ayrıldığı nokta burada idi.

Cemal Paşa'yı ben böyle bir adam olarak tanıdım.

Burası hususi bir ev değil, hattâ bir konak da değil, küçük bir saraydı; Beyrut'un büyük bir ailesinin, Sürsüklerin sarayı. Bizler, yani Cemal Paşa'nın misafirleri de bu akşam, bu saraya davetliyiz. "*Bahriye nazırı ve Suriye ve havalisi umum kumandanı*" gibi büyük bir unvanla Suriye'ye giden ve bir eliyle, iki defa Kanala taarruz edip de muvaffak olamayan ordulara, ötekiler de Suriye, Filistin ve Hicaz vilayetlerine kumanda eden Cemal Paşa'nın misafirlerini bu akşam bu sarayda Beyrut eşrafını ağırlıyorlar. Cemal Paşa, daha dün, içlerinde bu eşrafa mensup olanlardan bazıları da bulunduğu halde, bir kısım insanları "*hiyaneti vataniye*" cürmiyle ipe çekmiştir. Mamafih, zararı yok, kırk yılda bir böyle kurban vermekle bu eşrafın hayatları değişecek değildir.

2 19. yüzyıl şairlerinden Yenişehirli Avni'nindir.

Felyahya Cemal Bâşâ

Cemal Paşa'yı onlar gene "*severler*" ve herhangi bir vesile ile coşacak olurlarsa: *Felyahya Cemal Bâşâ!* diyerek onun ömrünün uzun olmasına dua ederler. Hatta, bunun bir de şarkısını yapmışlardı. O taraflarda, herhangi bir cemiyeti şenlendirmek istedikleri zaman getirilen ve ekseriyetle Yahudi olan sazende ve hanendelerin ağızlarında bir de şarkı vardır:

Felyahya! Felyahya!

Felyahya Cemal Bâşâ!

Arada bir, bu nakarata "*... Enver Bâşâ*" da karıştırılır ve çok coşulursa araya bir de, hatırı kalmasın diye, Talat'ın ismi sokulur. Bu şarkı bir oyun havasıdır. Arapça bir ad taşıyan bu Yahudi kızı, bunu hem gayet süratli bir curcuna usulüyle terennüm eder, hem de ayaklarını bu usule uydurarak oynar. Bu tabloyu ilk defa olarak, Lübnan Prensi Ali Münif Bey'in sarayında gördüğümüz zaman, Salah Cimcoz, Cemal Paşa'ya:

– *Aman, Paşam, bunlar sizi tefe koymuşlar!*

Demişti. Salah'ın, zarif nüktepervazlığı arasında latifeye karışıp Cemal Paşa'yı da bizi de güldüren bu söz, hakikatte gayet doğru idi. Ondan evvel bütün Osmanlı erkânına yaptıkları gibi Beyrutlular Cemal Paşa'yı da tefe koymuşlardı. Onların zaten bütün yaptıkları iş bu idi: İstanbul'un Suriye'ye gönderdiği her büyük adamı, Suriye'nin hareket merkezi olan Beyrut'ta, hep bu âyân ve eşraf, kalbini hemen kuşatıverirler, hürmet, izaz, ikram, ziyafet, süvare, zühle rakısı, Beyrut kadını; poker, artık Osmanlı İmparatorluğu'nu Suriye fethetmiştir. İmparatorluk, "*tedâbiri hakimâne*" ile Suriye'yi idare etmek üzere bu memlekete kimi göndermişse bunların hepsi vakıa kâğıt üzerinde bu memleketi idare etmişler, fakat, hakikatte, asıl idare edilen kendileri olmuşlardır.

Şimdi de ellerine Cemal Paşa geçmiştir: Azmi Bey, Ali Münif Bey geçmiştir. Bunlar, İmparatorluğun en sert adamlarıdır; bunların eğilip bükülmeleri güçtür; bunlar ihtilalci unsurdur; idealistlerdir... Fakat, ne zararı var? Dilleri Fransızlaşmış olan bu unsur, ihtilali kebir[3] tarihini okumuştur; onlar en sert ihtilalcinin bile nihayet kolay bükülebilir bir noktası olduğunu bilirler. Bunun için, kendilerinden bir haylisini ipe çekmiş bulunmasına rağmen, gene Cemal Paşa'nın ömrüne, Felyahya! diye dua ediyorlar!

Sarayın alt katında büyük bir hol var. Misafirler, davetliler, birer ikişer burada toplanıyorlar. Ev sahipleri, ev sahiplerinin yakınları, herkes, biz misafirlerle meşguldür. Takdim, takaddüm ve büyük aristokrat merasimi. Pırlantalarının ancak bir kısmını taşıdıkları muhakkak olan ve fakat, her tarafları pırıltı içinde, madamlar, büyük dekolteler ile kâh holün bir tarafından öte tarafına doğru geziniyorlar, kâh hep bir yere toplanıyorlar, sonra da tekrar erkeklerin arasına karışıp dağılıyorlar. Pırlantalarının parlaklığı, ipeklilerinin incelikleri arasında daha yeni banyodan çıkmış omuzlarla enselerden dağılan kokular. Mebzul bir elektrik ziyası içinde yavaş yavaş artan ve kalabalıklaşan bu cemiyet, bir aralık, sanki efsunlu bir rüzgarın âni bir darbesiyle birdenbire çalkalanıyor: Paşa geliyor!

Paşa geliyor!

Herkes kapıya doğru koşuşmuştur. Siyah ve iri gözlerine daha işvekâr bir bakış gelen, dudaklarındaki tebessümlerin daha canlandığını gördüğünüz madamlar önde, biraz evvel siyah elbiselerinin içinde vakar ile dururken birdenbire bu vakarı bırakıp hizmete çağırılmış garsonlar gibi, medhale doğru koşmuş olan erkekler arkada, paşayı karşılıyorlar. Cemal Paşa içeri giriyor, ev sahibinden başlayarak, sırasıyla herkesi selamlayarak, herkesle ayrı ayrı birer kelime, birer cümle teati ederek holde ilerliyor. Hanımlar hep onun etrafını kuşatmışlardır. Gülüşmeler, bağrışarak konuşmalar, işvekâr göz süzüşler, nazlı serzenişler...

Bu ilk temasın harareti geçtikten, madamların hepsi de kendilerini paşalarına gösterip onun iltifatlarını topladıktan sonra holün ortasında Cemal Paşa'yı saran halka çözülüyor, herkes dağılıyor, birbirine karışıyor ve kuş sütünden başka bir şeyle bezenmiş bir büfenin önünde aperatifler alınmaya başlıyor.

Hanımlar çok naziktirler; siz, aralarına yeni girdiğiniz ve ancak pek azını İstanbul'da tanımış olduğunuz bu insanlar arasında eğer kendinizi yabancı hissediyorsanız, buna asla lüzum yoktur ve mahal bırakmazlar. İki dakika evvel tanımış olduğunuz işte şu güzel madam, sizinle hemen lâûbali olmuştur. Biraz

3 İhtilal-i Kebir = Fransız İhtilali.

sonra bu cemiyetin bütün esrasına vakıf olmaya başlarsınız: İşte filan madam şöyle, filan mösyö böyledir. Mesela, paşanın nezdinde en çok kimler iltifata mazhar olmuşsa, onu çoktan öğrenmişsinizdir. Hattâ bu iltifattaki parlaklıktan dolayı ne dereceye kadar iftihar edilmek lazım geldiğini de bizzat madamın kocasından öğrenirsiniz.

Bu, bir âlemdir. Belki –şakası olmadığını ispat ettiğinden dolayı– Cemal Paşa için fazla bir ifrat ile yapılan bir âlem, fakat, Beyrut'un daimi âlemi... Bu âlemin bütün idaresi de kadının elindedir. Bu muhitin kadınları sabah kahvaltılarını daima ikindi zamanı yaparlar; uykularını daima gündüz uyurlar ve akşam yemeklerini de sabaha karşı yerler. İkindi zamanından sonra süslenirler; akşam rakı, gece nargile içerler ve poker oynarlar... Oyunda sinirin, kadın kaprisinin ne olduğunu bilmezler. İki as'la oyun açmazlar. Dö per as'la daima pas derler ve... Her vakit kazanırlar, önlerine toplanan paranın bir kısmını, restlerini azaltmak için, usulca masanın kenarından dizlerinin üstüne düşürüp manşonunun içinde kaybedenleri kendi gözümle gördüm! İşte bizim İstanbul'un Beyrut'a gönderdiği büyük memurlar hep bu âlemin içine düşürler. Onlar da, adamına, zamanına, işine göre bir hava tuttururlar ve işlerini bu hava sayesinde mükemmelen görürler. O sırada da tutturdukları hava Felyahya! havası idi.

Onun ömrüne dua etmelerinin hikmetini biraz sonra güzel anladım: Yemek sofrasına oturduk. Bol tuzludan bol tatlıya kadar bütün Arap mutfağının yemek listesi önümüzden geçti. Geniş bir bolluk içinde yemek yedik. Halbuki, etrafta kıtlık var. Bir takım fukaranın açlıktan, gıdasızlıktan öldüğünü birkaç günden beri işitiyorum. Biraz sonra vilayet erkânından biri ile konuşurken bu bolluğun hayretimi mucip olduğunu söylediğim zaman, hem bana biraz malumat vermek, hem de biraz dedikodu yapmak maksadıyla dedi ki:

– Bu bolluğa hayret etmeyiniz. Bunlar zengindirler: her ailenin kim bilir kaç tane köyü vardır. Fakat, burada para ile dahi bulunması güç olan şeyler de vardır. Mesela şeker gibi. Onu da Cemal Paşa'dan isterler, o da kendilerine ihsan eder!

Bu "*ihsan*" eder sözünü hem tâzim ve hürmet, hem de istihza ve tenkit maksadıyla söylemişti. Fakat, biraz sonra ben de gördüm ki bu zat, bir se-

ans pokerde yirmi beş altın kaybetti. Bu, onun belki de bütün aylığı idi.

Sabaha kadar devam eden poker muharebesinde, içimizden, Celal Sahir'le Şehremini İsmet Bey'i şehit verdikten, bir teşrinievvel sabahı, ortalık ağarırken otellerimize döndük. O zamandan beri, ne vakit Suriye'yi ve Cemal Paşa'yı hatırlasam, hayalimde en evvel bu süvare ile bunun mümessilleri canlanır.

Bu, 1916 sonbaharında idi. Suriye eşraf ve münevverlerinden mürekkep bir kafilenin İstanbul ve Çanakkale'yi ziyaretine mukabil, bir Türk heyetinin de Suriye'yi ziyaret etmesini münasip görmüş olan Cemal Paşa'nın arzusu üzerine merkeziumumi, Küçük Talat, Şehremini İsmet, Celal Sahir, mebuslardan Şemsettin ve diğer bir zatla benden ve bir de Vahid Efendi'den mürekkep bir heyet yapmış ve göndermişti. Biz, Pozantı'dan itibaren Cemal Paşa'nın misafiri olarak iki ay kadar Suriye, Filistin, Sina çölü havalisinde dolaşarak hayli şeyler gördük ve öğrendik. O zamanlar, bu havalinin henüz sakin devri idi. İngilizler henüz şiddetli bir harekete geçmemişlerdi. Yalnız, yavaş yavaş El'ariş istikametine doğru sahilden ilerlemeye çalışıyorlardı.

Bu sükûnetten istifade eden Cemal Paşa, bizi bir hayli dolaştırdı ve daha ziyade, kendisince görmemiz matlup olan şeyleri gösterdi. Bizi Medine'ye kadar gönderip göndermemek hususunda biraz tereddüt ettikten sonra nihayet ona da karar verdi; beş günlük bir tren yolculuğu yaparak oraya kadar da gittik. Bizim avdetimizden sonra da artık Medine ile muvasala emniyeti kalmamış oluyordu.

Cemal Paşa'nın eseri

Bütün bu seyahat esnasında gördüklerimi hülasa etmek lazım gelirse, diyebilirim ki Cemal Paşa, büyük bir iş yapmak hülyasının peşinde, kendisine mahsus bir başarıcılığı ile pek büyük şeyler yapmış, fakat, hepsi de temelsizdi; sonraları yavaş yavaş daha iyi anladığım bu temelsizlik, sırf büyük hülyanın, Mısır fatihliği hülyasının eseri olmak lazım geliyor. Bütün harbin planı nasıl bir taarruz ve fütuhat hülyası üzerine kurulmuşsa bu Suriye ve Kanal harekâtı da hep aynı hülya üzerine kurulmuştu.

Hicaz demiryolunun Bi'rüssebi, Asluc ve Kusayma'ya, yani çölün ortalarına kadar uzatıp, hattâ daha öteye kadar götürmek üzere yapılan hazırlık iki evvelki tecrübenin verdiği akamete rağmen, henüz 916'da dahi taarruz hülyasının terk edilmemiş olduğunun alametiydi. Cemal Paşa, bütün bu kıt'adaki hakimliği zamanında, askeri teşkilatın kendisine tevdi ettiği bir kumandayı bir asker gibi kullanan bir kumandan olmadı. Devlet makinesi içinde siyasi bir menfez gibi hareket etti ve kendisince mutasavvır bir planın hakikat sahasına çıkarılması için o zamanki Türkiye'nin elinde bulunabilen bütün vasıtalardan mebzulen istifade etti: Daima istediği kadar para alabildi. İstediği kadar değilse bile herhalde başka kumandanlara nispetle pek çok fazlasıyla para aldı. Almanların da yardımıyla vücuda getirdiği menzil teşkilatı sayesinde, başka cephelerin zararına da olsa, kabil olduğu kadar fazla malzeme tedarik edebildi. Merkezi Avrupa'dan kalkıp çölün ortasına ve hattâ Kanal'a, Medine'ye kadar gidecek harp malzemesinin ne kadar müşkülata ve ne kadar paraya mal olacağını hesap eden bulunmadı. O zamanki menzil teşkilatı arasında "*Paşa nakliyatı*" diye yadedilen seri ve fazla nakliyat, hep Cemal Paşa ordusuna ait olan nakliyat idi. Irak cephesi bidayette kuvvetten tecrit edilirken, Sarıkamış taarruzu esnasında birkaç gün içinde, hattâ belli başlı bir harbe girişmesine bile vakit kalmadan yüzbin kişilik güzel bir ordunun mahvedilivermesiyle açıkta kalan Şark cephesi ihmal edilirken bile Cemal Paşa nakliyatı, gerek demiryolu üzerinde, gerek kamyon vesaire nakliyatında daima imtiyazlı nakliyat olarak kaldı. Para, malzeme ve nakliye kuvvetine Cemal Paşa'nın bu cephede yaptığı hayli güzel eserler vardır. Fakat bütün bu kuvvetler, askerce, parça parça Kanal üzerine doğru atılıp israf edilmiş; malzeme ise gene aynı akıbete uğramış, para ise ana memleketten çok uzak sahalara lüzumsuz yere dökülüp gitmiştir.

Müstemleke siyaseti güdüyorduk

O zamanlar gördüğüm şeyler, bana tutulan ölçünün, aynı zamanda hem bir fütuhat, hem de bir kolonizasyon planının bütün geniş nispetlerini şamil olduğunu göstermişti. Bu fütuhat ve kolonizasyon işi ise Almanya ve Avusturya'dan gelecek sanayi mamulatı, boş Türkiye hazine-

sinden taşacak para, o zamanki Türkiye'de miktarı pek az olan mütehassıs ile yapılacaktı. Fütuhata gelince, onun da nihayetülemr, Anadolu'nun gönderebileceği çocuklarla temin edilmesinden başka çare yoktu. Sonra, bütün bunlar da İngiltere'nin hayat damarı olan Süveyş Kanalı'na karşı yapılacak, bu Kanal geçilecek, Mısır fethedilecek idi! İngiltere'nin Hint yollarına ve İslam memleketlerine verdiği kıymet malumdur. Bizim bu yolları tehdit edecek hareketlerimize karşı lakayt kalması imkânı olmayan İngiltere'nin elinde ise para, fen, asker, her şey bizimki ile kıyas kabul etmeyecek derecede mebzul idi.

Bu şartlara göre, nasıl olurdu da biz bu kadar geniş bir plan ölçüsü tutabilirdik?

Hamle hakikaten güzeldi: Pek kısa bir zamanda iki yüz kilometre kadar bir demiryolu yapılmıştı. Bütün sınai ameliyatı, köprüleri, istasyonları ve hattâ tamir atölyeleriyle mükemmel bir halde inşa edilmiş olan bu hat üzerinde Maysner Paşa ile birlikte ta Fasihe'ye kadar gittim. Bütün Hicaz hattını inşa etmiş olan başmühendis Maysner Paşa, bana bu hattın bu kadar mükemmel olarak meydana gelişini sırf Türk mühendislerinin eseri olarak anlatırken "*Bu işlerde benden başka hiçbir ecnebinin bir zerrelik emeği yoktur!*" diye iftihar ediyordu.

Hat üzerinde, temiz inşa edilmiş, elektrikli, sulu, banyolu, bahçeli ve hattâ sinemalı menzil noktalarına varıncaya kadar her şey yapılmıştı.

Bütün bunlar Cemal Paşa'nın müspet ve başarıcı tarafları idi. Onun menfi tarafı ise, esasta, planda, Megalo İdeasında idi. Hamle güzeldi, fakat Don Kişot'un değirmene hücum etmesinden başka bir şey değildi.

Suriye ve Hicaz'ın idaresi

Suriye ve Hicaz'da iki ay dolaştık.[4] Teşrin aylarında çölün, sakin olduğu zamanlarda insanın gözlerinin önüne ne kadar güzel ufuklar görebileceğini gördük. Pierre Loti'nin "Çöl" unvanlı romanını okuduğum zaman onun içindeki tasvirlerin sırf bir hayal mahsulü olduğunu zannederdim.

4 1916 yılında İstanbul'dan bir gazeteci topluluğu Suriye'ye gitti. Muhittin de bu topluluğun içinde idi. Gözlemlerini parça parça *Tanin*'de yayınladı. Cemal Paşa Suriye'de geniş bir imar hareketine girişti. Bunun için yabancı müşavirler de kullandı. Halide Edip ve Falik Rıfkı Atay'ın da Cemal Paşa'nın karargâhında yer aldığını biliyoruz. Bk. Erden, *Suriye Hatıraları*, 171-188. Ayrıca Bk. Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, İstanbul, 1938. Daha sonra tekrar tekrar basılmıştır.

Halbuki bu seyahat esnasında gördüm ki çöl, ufuklarını dolduran çıplaklık içinde, insanı tabiatın en muhteşem görünüşü ile kucaklayan kum deryalarından ve yanık yüzlü kaya yığınlarından mürekkep başka bir âlemdir. Sabah ve akşam güneş çıkar ve batarken, türlü türlü renklerle donanan bu ufuklar içinde, Şam'dan Kudüs'e, Kudüs'ten Sina'ya, oradan Akdeniz sahillerine ve nihayet Medine'ye ve Şam'a dolaştığım esnada, bütün toprağıyla, ufkuyla, hayatı ve insanları ile bizimkinden büsbütün başka olan bu âlemin bizim memurlar devleti makinesinin çıkardığı kanunlarla nasıl idare edilebileceğini düşünürdüm. Suriye ve Arabistan, bizim Türkiyemizden büsbütün başka bir âlemdi: Tabiatı, hayatı, zihniyeti, iktisadı, her şeyi...

Cemal Paşa kendi anlayışına göre güzel telakki ettiği eserini göstermek içindi ki bizi oraya çağırmış ve dolaştırıyordu. Halbuki biz orada bu eserin, uzaktan işitilen bir davul sesinden başka bir şey olmadığını görüyorduk. Bana günden güne şu kanaat geliyordu ki Cemal Paşa hatâ ve gaflet içindedir. Bizim için bu çöllerden geçerek fütuhat yapmayı düşünmek bir hayal, içinden servet çıkartabilecek bir işletme kuvvetimiz olmayan bu memleketi muhafaza için yalnız harap Anadolu'nun yorgun çocuklarının kuvvetine güvenmek bir gaflet idi. Bizce yapılacak yegâne şey, Suriye'nin ve Hicaz'ın kalbini zapt etmek ve bu memleketleri gene oranın insanlarına müdafaa ettirmekti.

Ademi merkeziyet tatbik edilemez mi idi?

Sabahattin'in[5] "*adem-i merkeziyet*" programı için acaba o devirde ve bu memleketlerde bir tatbik sahası ve muvaffakiyet imkânları yok muydu? Bence, vardı ve hiç değilse bir tecrübeye değerdi. O zamanlar şöyle düşünüyordum: Harbe kadar biz, adem-i merkeziyetçi olamazdık. Çünkü merkezde bir cazibe kuvveti olmayan herhangi bir devlet camiası içinde böyle bir siyaset derhal parçalanmak demekti. Siyasi kuvvetleri ile merkez değil de, anti-merkez istikametlere doğru inkişaf eden her yerde böyledir. Fakat, harbe girmekle yeni bir vaziyet karşısında bulunuyorduk; ya galip gelecektik, yahut mağlup olacaktık. Mağlup olursak mesele yoktu. Kazara galip gelirsek o zaman

merkezin cazibe kuvveti tabiatiyle artmış bulunacaktı. Binaenaleyh, biz harp ile beraber Suriye'de bir adem-i merkeziyet tecrübesi yapabilirdik. Biz harbe girer girmez, kuvvetli İngiltere, Mısır'ın siyasi varlığını ve hukukunu genişleterek onu bir Kırallığa tahvil etmişti. Biz de buna bir mukabele olmak üzere Suriye ve Filistin'e geniş bir muhtariyet verebilir ve esasen öteden beri mümtaz bir idare vaziyeti olan Hicaz'la da daha esaslı bir anlaşma yapabilirdik. Bizim tarafımızdan verilip bizim nezaretimiz altında işleyecek bir muhtariyetten her suretle istifade mümkündü ve Cemal Paşa bu işi meydana getirmeye kâfi birçok vasıfları haiz olan bir adamdı. Onda eksik olan şey, zihniyetindeki genişlik ve fazla olan da mizacındaki otoriterlik idi. Bunun için o, bu yoldan gitmedi ve Suriye'ye vardıktan bir müddet sonra Suriye'de muhtariyet ve istiklal fikirleri besleyenleri Cebelilübnan'ın Âliye kasabasında tesis ettiği bir divanıharbe çekti ve divanıharp vasıtasıyla da bunların mühim bir kısmını astı, diğer bir kısmını da muhtelif cezalarla cezalandırarak eski idare usulünde devam edip gitti. Bu tedip hareketi şiddetli idi. Bu şiddeti istilzam edecek sebeplerin ciddilik derecesini tetkike ben imkân bulamadım. Fakat, takibatın esası, Balkan harbi zamanında Suriyelilerin muhtariyet ve himaye istemek üzere Fransa'ya vaki olan müracaatlarına dair olan dosyaya istinat ettiğine ve bu meselede Balkan harbini müteakip hal ve tasfiye edilmiş bir halde bulunduğuna göre harbin devamına alamet teşkil edecek sebepler bulunsa bile şiddeti haklı gösterecek sebeplerin mübrem sebepler olacağını zannetmiyorum. Bu tedipteki ifrata misal olmak üzere şunu zikretmeliyim.

Tedip fazla kuvvetli idi

Balkan harbi zamanında Suriyelilerin Fransa'ya yaptıkları müracaata riyaset etmiş olan Abdülhamit Zehravî'yi, Balkan harbinden sonra Suriyelilerle konuşarak anlaşma yoluna giden İttihat ve Terakki, âyan azası yapmıştı.

Bir vakitler Hürriyet ve İtilafçılarla hareket etmiş, aynı zamanda Fransızlarla da gizli temaslar yapmış olan bu Zeh-

5 Prens Sabahattin.

ravî'yi, Âliye divanı harbine almak için Cemal Paşa birkaç defa Talat Paşa'ya müracaat ederek istemiş, fakat, o da bir âyan azasını, hal ve tasfiye edilmiş bir mesele için divanı harbe teslim etmeye taraftar olmamıştı. Günün birinde Zehravî'nin çalyaka Âliye'ye gönderildiğini duyduk. O zaman kuvvetle rivayet edildiğine göre Zehravî, Talat Paşa'ya rağmen Enver Paşa tarafından jandarma vasıtasıyla yakalanıp sevk edilmişti. İşin hakikatini bilmiyorum. Yalnız bildiğim şey, Zehravî'yi Cemal Paşa'nın çoktan beri istediği, fakat Talat Paşa'nın vermediği idi. Neticede Enver Paşa'nın ısrar ve onun da muvafakat etmiş olması ihtimali de vardır. Fakat, hareket haklı ve siyaseten elzem dahi olsa, onu takiben Suriye, Filistin ve Hicaz idaresini başka bir tarza sokmak, siyaseten de, askerlik bakımından da çok hayırlı ve faydalı olabilirdi.

Niçin yumuşak bir siyaset takip etmeli

Günlerden bir gün, Kudüs'te Cemal Paşa'nın karargâhı olan Avgusta Wiktoria müessesesinin bir köşesinde Cemal Paşa ile yalnız kalmış bulunduğumuz bir sırada kendisine bu fikirlerimi teşrih ve onu bu yola gitmeye teşvik etmiştim. "*Bunun en büyük bir faydası da şudur ki*, diyordum, *eğer bir gün gelir, mağlup olursak hiç olmazsa Suriyeliler, muhtariyetlerini bizden almış olurlar ve bu muhtariyeti bizimle beraber harp esnasında bizzat müdafaa etmiş bulunurlar. Bu sayede, ileride onlarla bizim aramızda dostluğa mani şeyler tahaddüs etmez ve Fransızlarla İngilizler bu memleketin kurtarıcıları olmak mevkiine gelmezler.*" Cemal Paşa benim bu sözlerimi nezaket maksadıyla dinledi ve bu fikre hiç yanaşmadı. Bunun için, ben bu fikirlerimi, bir kere de erkânıharbiye reisi olan ve kendisini çok eskiden beri tanıdığım ve muhtelif meziyetlerini çok takdir ettiğim Ali Fuat Bey'e[6] de söyledim.

O zamanlar memlekette otoriter bir hava, harp zamanlarına mahsus örfi bir zihniyet hüküm sürüyordu. Bizim gibi nazariyeci sivillerin sözlerinin büyük bir kıymeti olamazdı. Bunun için, birkaç defa İstanbul'da, İttihat ve Terakki muhitinde de yaymaya çalışmış oldum. Yaymaya çalışmış olduğum bu fikir, Cemal Paşa nezdinde de hattâ tetkike değer bir fikir olarak dahi telakki edilmedi.[7]

Tevfik Paşa'nın İstanbul'a getirdiği haber

O zamanlar, henüz bizim, harpte mutlaka muzaffer olacağımız kanaati hakimdi. İngiltere'nin bizden korktuğuna kani idik. Bunun başlıca bir sebebi de harbe hazır girmezden evvel Londra'da sefir bulunan Tevfik Paşa'nın Londra'dan getirdiği bir havadis idi. Karadeniz emrivakii harbi zaruri kılıp Tevfik Paşa pasaportlarını alınca, o zamanki İngiliz hariciye nazırı Edward Grey, Tevfik Paşa'yı selametlemek üzere istasyona kadar gelmiş ve İngiltere'nin bu hadiseden dolayı çok müteessif bulunduğunu söyleyerek eğer bizim tarafımızdan Kanal'a ve Mısır'a taarruz edilmeyecek olursa, onlar tarafından da bize karşı bir taarruz teşebbüsünde bulunulmayacağına dair teminat vermişti. Tevfik Paşa'nın İstanbul'a getirdiği bu haber, İngiltere'nin korktuğuna ve zaafına bir alamet olarak telakki edilmişti. Zannedersem bu telakki, Kanal taarruzu planlarının süratle yapılmasında amil olmuş bulunduğu gibi işlerin dar bir bakış zaviyesinden görülmesine de çok tesir etmiştir.

Her ne olduysa oldu, Cemal Paşa Suriye'de otoriter bir siyaset takip etti. Suriye ve Arap nasyonalistlerini şiddetle tedip etti ve onlarla Türklerin aralarında yeni uçurumlar açılmasına sebep oldu. Suriye'nin müdafaasına Suriyeliler hiç iştirak etmediler ve her yük Türkiye'nin sırtına çöktü. Suriyeli ve Arap, bir takım caize düşkünü dalkavuk insanlar, Cemal Paşa'nın etrafına toplanıp ona kasideler yazdılar ve o da gün gelip de artık oradan usulca sıyrılıp çıkmaktan başka bir şey kalmamış olduğunu anlayıncaya kadar kendisini bu mürai kasidecilerin yarattıkları tatlı havanın içine terk ve aynı yolda devam etti. Fakat, bir müddet sonra ordu, ordu grubu gibi büyük teşkilat isimleri altındaki askeri kuvvetlerimiz, yalnız bir kadro gürültüsünden ibaret kalınca, taarruz değil, hattâ müdafaa kuvvetlerimiz de eriyip en kuvvetli ordunun tüfek sayısı birkaç bine inince, bu büyük isimli ordularımız sade İngilizlerin değil, yerlile-

6 Cemal Paşa'nın maiyetinde erkânıharbiye reisi [kurmay başkanı] olarak görev yapan, anılarından söz ettiğimiz (yukarıya bkz.) Ali Fuat Erden'dir. Ali Fuat Paşa da böyle bir görüşmeden söz etmemektedir. Öte yandan Cemal Paşa'nın Suriye'yi Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırıp burasını kendi yönetimi altında bağımsız bir devlet haline getireceği yolundaki söylentilerin de –Bayur'un belirttiği gibi– hiçbir anlamı yoktur.

7 Muhittin bu satırları 1936'da yazmaktadır. Suriye'nin muhtariyeti konusunda Cemal Paşa'nın anılarında herhangi bir düşünceye yer verilmez. Muhittin'in paşayla konuştuğu muhtariyet konusunu o zamanki İttihatçıların gündeme getirmesi pek kolay değildi.

rin de taarruzuna uğradılar ve zannedersem bizimkilere yerliler, yabancılardan ziyade zarar verdiler.

Hülasa çok başarıcı ve yaratıcı kabiliyetleri olan Cemal Paşa, Suriye'yi büsbütün başka bir surette idare edebilirken geniş bir görüş yoksulluğu, büyüklük hülyası ve gurur yüzünden, otoriter ve günü gün eden, yarını düşünmeyen gafil bir insan gibi hareket etti ve Suriye'de Türkün en güzel ve en canlı kuvvetlerini, para, vasıta ve insan halinde mütemadiyen eritmiş olan talihsiz bir kumandan oldu.

Cemal Paşa'nın Suriye'de takip ettiği siyaset bahsini tamamlamak için bir de Hicaz tarafına bakmak lazımdır.

Hicaz, Tanzimat'a kadar muhtar, adeta müstakil bir idareye sahip olmuştur. Orada devletin idaresi uzun zaman, Sultan Selim'in Hicaz'ı fethettiği tarihten itibaren Tanzimat'a kadar, yalnız sahildeki mühim noktaların işgaline kalmıştı. Hicaz Mekke emirleri, yani şerifler tarafından Ebu Nümmi Kanunu denilen ve vaktiyle bu isimde bir emir tarafından konulmuş iptidai bir aşiret kanunu ile idare edilirdi. Hiç şüphesiz, eskiler bu işleri Tanzimatçılardan ve İttihatçılardan daha iyi anlar olacaklardı ki merkezden o kadar uzak bir memleketi merkeziyetçilik ve merkez kanunlarıyla idare etmeyi düşünmemişlerdi. Tanzimat, Hicaz'a da mesela İstanbul vilayeti gibi bir vilayet idaresi şeklini verip de valileri Cidde'den Mekke'ye nakledince bunlarla şerifler arasında daimi bir mücadele başlamıştı. Abdülhamit zamanında devam eden bu mücadele İttihat ve Terakki zamanında da devam etti. İttihat ve Terakki de, Babıâli'nin Tanzimat bürokrasisi an'anelerinden kendini kurtaramadığı için Hicaz'da daimi surette bir ikilik ve hatta üçlük muhafaza etti: Vehip Paşa gibi zorba ruhlu, şımarık bir komiteciden askeri bir vali, bunun karşısında da Şerif Hüseyin vardı. Fakat, o tarihlerde Mekke'nin eski iki ailesinden birine –Avni ailesine– mensup olan Şerif Hüseyin'in karşısına Babıâli üçüncü bir unsur ve korkuluk olarak Zevî Zeyd ailesine mensup Şerif Haydar Beyi de koymuştu.

Hicaz'ın idaresi

Bürokrasiden başka siyasi bir bilgisi olmayan, bilhassa uzak memleketlerde bir kolonizasyon usulü takip etmenin ne demek olduğunu hiç

bilmeyen Babıâli, bir aralık bu bürokratlardan mürekkep olarak Hicaz'a bir tetkik heyeti göndermişti, ki bu tetkik heyeti oraya bizim diğer Anadolu vilayetlerindeki usulünün daha mükemmel bir şeklini vermek isteyen projeler vücuda getirmişti. Bu projelerin tatbiki düşünüledursun İstanbul'da Şerif Haydar Bey ve ailesi, Mekke Emirliğini tekrar ele geçirmek üzere İttihat ve Terakki muhitinde mütemadiyen mücadelekârlıkla meşgul olur, Mekke'de de, öteden beri istiklal fikri güttüğünden şüphe edilen Şerif Hüseyin ile valiler ve aynı zamanda zabitler ve memurlar arasından sivrilen İttihatçı müteneffizler arasında bir mücadele cereyan ederdi.

Hükümet için bu anarşik sisteme bir nihayet vermek, muayyen bir siyaset tutmak her zaman için elzem olmakla beraber bilhassa harp başladıktan sonra bu işe daha fazla ehemmiyet vermek lazımdır.

Cemal Paşa'nın hatası

Mekke ile olan bu siyasi münasebeti idare vazifesini ele alan Cemal Paşa isteseydi sessizce bir hülul usulü takip ederek Şerif Hüseyin'le anlaşır, ve İslamlık propagandasına kuvvet vererek onun hariçle temasına ve harice doğru akıp gitmesine mani olabilirdi. Cemal Paşa'da bu yapabilecek kabiliyette, diplomatlığı ve hülûlü bilir bir insandı. Fakat, o, bu yoldan gitmedi ve Suriye'de Suriyelilere karşı tuttuğu sert siyaseti, yalnız biraz daha yumuşatarak Şerif Hüseyin'e karşı da tekrar etti. Bu, Türkiye'nin harp içindeki kuvvetlerini ve vasıtalarını iyi ölçmemekten ileri gelen bir gidiş idi. Öyle tahmin ediyorum ki harbin ilk zamanlarında Cemal Paşa başka yoldan gitmiş ve Şerif'i kendisine çekmiş bulunsaydı, Şerif Hüseyin İngilizlerle anlaşma tarafına gitmez, hiç olmazsa bunu tehir ederdi.

Bunun bence bir hayli alametleri vardır: Harbin iptidalarında Şerif Hüseyin'in oğlu Şerif Faysal [Irak Kıralı olarak aniden vefat eden zat] İstanbul'a gelmiş ve bir gün de matbaada beni ziyaret etmişti. Kendisiyle de hayli konuştuk. Bana ailesinin Osmanlı Devletine olan sadakati hakkında bir hayli güzel sözler söyledikten ve hikâyeler anlattıktan sonra, bir takım müzevvirlerin kendileriyle İttihat ve Terakki'nin arasını açmaya çalıştıklarından şikâyet etmişti. Seyahatinin esas gayesi de

bunları ortadan kaldırmak olduğunu ilave ediyordu. Bir müddet İstanbul'da kalıp hükümet ve İttihat ve Terakki erkânıyla temaslar yaptıktan sonra avdet etti. Fakat, ne gibi bir intiba ile döndüğünü bilmiyorum. Bunun gibi Şerif Hüseyin, Kanal taarruzuna iştirak etmek üzere Mekke'de mükemmelen mücehhez bir bedevi müfrezesi hazırlayarak iki oğlunun kumandası altında Cemal Paşa'nın emrine vermiş ve taarruza iştirak ettirmişti. Bütün bunlar, Cemal Paşa gibi diplomatlığı bilen bir adamın Şerif Hüseyin'i elde tutabileceğini gösteren alametlerdendir. Fakat, o, her nedense, şiddet yolunu tutmuştu. Suriye eşrafından bir haylisinin Âliye divanıharbinde mahkûm edilmesi, Şerif'i de, çocuklarını da şüpheye düşürdü. Bir aralık Şerif Hüseyin'in Suriye eşrafının affi hususunda Cemal Paşa'ya yapmış olduğu müracaatların reddedilmesi de bunları kızdırmıştı. Bu sıralarda Cemal Paşa, Şerif'in oğullarını yanına çağırdı. Bunlar da bundan büsbütün şüphelendiler, ve dönüp babalarının yanına gittiler.

Şerif Hüseyin İngilizlere dönüyor

Bütün bu ahvalden şüphelenen ve aynı zamanda Kanal taarruzunun muvaffakiyetsizliğini ve İngilizlerin kuvvetle hazırlanmakta olduklarını gören Şerif Hüseyin, bir taraftan Irak'taki mağlubiyetlerimizle Kafkas cephesi perişanlığını da güzelce öğrendikten sonra büsbütün cesaretlenerek bir zamandan beri kendileriyle temas etmekte olduğu İngilizler tarafına geçiverdi.[8]

Şerif'in İngilizler tarafına geçiverişi, ona karşı gösterilmiş olan itimatsızlığın haksız olmadığını ispata kâfidir. Hattâ bir taraftan Kanal'a bir müfreze göndermeye hazırlanırken diğer taraftan da İngilizlerle temas etmekte olması aleyhinde hüküm vermeye ve ona karşı gerek Cemal Paşa'nın itimatsızlık göstermiş olmalarını da haklı bulmaya kâfidir. Fakat, iş burada değildir. Asıl mesele, bütün bu ahvali malum olan insanın yumuşak yüzle, tatlılıkla ve biraz menfaatle elde tutulmasındadır. İptidai kalmış kavimler arasında bu nevi derebeyi ailelerinin hangisini ele alsanız hepsi aynı şeyi yaparlar. Şerif Hüseyin yerine bir başka Şerif, faraza Şerif Haydar da orada bulunsaydı, imkân dahilinde, iki taraflı ve is-

tiklal için çalışacaktı. Bilhassa o tarihe kadar Şerif ile devlet münakaşa ve cidal halinde yaşamış olduktan sonra bunun başka türlü olmasına imkân yoktu. Hiçbir kolonizasyon sisteminde koloni sahibi ile koloni reisi arasında mücadele olmaz. Bizim Babıâli ile bürokrasinin fantezilerini ve kaprislerini tatmin için uzun zaman bu Şerifle gizliden gizliye mücadele etmişti. Bu gibi ahvalde merkezi kuvvet, koloni reisini ya beğenir, ya beğenmez; beğenirse anlaşır, beğenmezse de ya kuvvetlidir, onu kaldırıp yerine başkasını koyabilir ve bunu yapar, yahut da kesemeyeceği eli öpüp başına koyarak onunla anlaşır.[9]

Babıâli, bunların hiçbirini yapmamıştı. Harici vaziyet nezaket kesbedince Cemal Paşa'nın olsun bunu yapması lazım gelir ve o da bu işi pek güzel becerebilirken, kuvvetini iyi ölçmemek, Suriye'de hakim olunca birdenbire daha büyük bir gurura düşmek yüzünden, o da aksi istikamete gitti ve bir taraftan "*Cihad*" ilan eden halifeler imparatorluğu, öbür taraftan Mekke'nin elinden kaçmış olduğunu gördü.

Bunlar olmasaydı, Mekke emiri gene isyan etmez miydi? Yemen emirlerinin son dakikaya kadar sadakat gösterdiklerine bakılırsa belki isyan da olmazdı; fakat, olsa bile bunun çok teehhür etmesi muhakkak mümkündü.

Hicaz'ın İngilizlere geçmesi

Hicaz'ın İngilizler tarafına geçmesi bizim için Hicaz'ın ziyaı itibariyle mühim bir şey değildi. Fakat, bunun askeri avakıbı, hayli mühim olmuştur: Medine'nin müdafaası için küçük bir cephe yapıldı. Sonra da Hicaz hattının uzun bir saha üzerinde müdafaası zarureti ayrıca koskoca bir askeri kuvvetin bekçilik vazifesine terkedilmesini mucip oldu ki eğer bu kuvvetler müdafaa için elde bulunsaydı bilahare İngilizlerin Suriye'ye taarruzları sırasında onları çok kuvvetli olarak karşılayabilirdik.

Hicaz'ın isyanına yumuşak bir siyasetle mani olmak imkânından bahsederken Yemen'deki vaziyete de bir göz atmak iyi olur. Yemen vilayeti

8 Bu ayaklanmada İngiliz casusu T.E. Lawrence da önemli bir rol oynamıştır. Lawrence bu ayaklanmadaki rolünü abartarak, fakat oldukça edebi bir dille kaleme almıştır: T.E. Lawrence, *Les sept piliers de la Sagesse*, (Fr. Çev. Charles Mouron), Paris, Payot, 1969, 2 cilt. Lawrence'ın Anıları Lawrence of Arabia filminin senaryosunu oluşturmaktadır.

9 Şerif Hüseyin ve Hicaz isyanının ayrıntıları için bkz. Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt III, Kısım 3, 181-350.

Hicaz'a nispetle merkezden daha uzak ve oraya asker göndermek merkezce pek müşkül olduğu için öteden beri Seyid İdris ile İmam Yahya biri Yemen'in şimal tarafından, öteki de cenubunda kendilerine tesis etmiş oldukları hakimiyet sahalarında devlete karşı isyan ederler ve ikide birde bunların üzerine koca bir askeri kuvvet gönderilerek tedipleri uğrunda hesapsız insan ve para sarfedilirdi. İnkılaptan bir müddet sonra burada gene isyan çıkmış olduğu cihetle İzzet Paşa'nın kumandası altında mühim bir kuvvet gönderilmişti. İzzet Paşa askerini Yemen'e çıkardıktan sonra âsilere karşı hiddet ve şiddet gösterecek yerde yumuşaklık ve dostluk siyaseti gösterdi. Ve gerek İmam Yahya, gerek Seyid İdris ile konuşarak bunlara nasihat etti ve istediklerinden bir kısmını da kabul ederek onlarla bir sulh ve dostluk muahedesi yaptı. İşte, Yemen'de İzzet Paşa'nın ilk defa olarak tecrübe etmiş olduğu bu siyaset gayet iyi bir netice vermiş ve Yemen'in bu iki emiri, Cihan Harbi bitip de bizim kuvvetimiz Yemen'i terkedinceye kadar bizimle dost oldular.[10] Hattâ İngiliz ve İtalyanlara uyarak bize karşı isyan etmek şöyle dursun, bilakis Yemen'de mevcut kuvvetlerimizle birlikte Yemen'in müdafaasına ve bizimle beraber Aden üzerine taarruza iştirak etmişlerdi. Suriye ve Hicaz'da dahi tatbiki mümkün ve hattâ bence, yukarıda izah ettiğim sebeplerden dolayı elzem olan böyle bir siyasetin takip edilmemiş olması, izah edegeldiğim fenalıklara sebep olmuştur.

Bu fenalıkların ehemmiyetini küçük de görmemelidir. Medine'nin müdafaası, Hicaz hattının muhafazası büyük masraflara ve külfetlere ve bilhassa Küçük Cemal Paşa'nın kumandası altında mühim bir askeri kuvvetin âtıl bir halde bırakılarak tedrici surette erimesine sebep olmuştur. Cemal Paşa'nın[11] gösterebileceği en mühim maharet, sade büyük kısmı Anadolu'ya getirilmiş olan bu kuvvetleri, yabancı bir iklimde mütemadi zayiata uğrayarak erimekten sıyanet etmek değil, belki de yerli halkı ele alarak orada yardımcı bir kuvvet vücuda getirmekti. Onun yapması mümkün olup da yapamadığı şey budur. Kendisine atfedilecek en haklı kusur da budur.

10 1910 yılında İzzet Paşa, *Yemen Kuvva-i Seyyaresi* komutanlığına atanınca İsmet Bey de (İnönü) onun karargâhında görev almıştı. Bk. Şerafettin Turan, *İsmet İnönü Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, 7-8.

11 Mersinli Cemal Paşa.

Bu siyaset takip edilse acaba bu cephedeki harbin mukadderatı değişebilir miydi? Değişebileceğini zannetmiyorum. Yalnız bizim her hususta ki zaiatımız çok daha az ve buna mukabil İngilizlerin zararları da çok daha fazla olurdu.

Denilebilir ki Cemal Paşa acaba böyle bir siyaseti hiç tecrübe etmemiş midir? Hiç tecrübe etmeden bunun aksine bir siyasete gitmesi için bir sebep olmadığına göre belki böyle bir tecrübede de bulunmuştur. Ben buna dair hiçbir şey bilmiyorum. Büsbütün tecrübe etmemiş olduğunu da iddia edemem, fakat, bir siyasetle ciddi surette meşgul olmuş bulunduğuna dair hiçbir malumatım yoktur.

Halbuki bu işlerle uzaktan ve yakından alakadar olan birçok insanlardan bunun aksine mütalaalar dinledim. Yani Cemal Paşa'yı bu noktada tenkit eden yalnız ben değilim. Fikirlerine itimat ettiğim bir hayli insandan da bu tarzda tenkitler dinledim. Esasen alelade usullerle, biraz para ve iltifatla kabile reislerini kazanmaya çalışmak bir siyaset değildi. Asıl yapılacak şey, büyük, yüksek bir siyaset idi: Hicaz'ın muhtariyetini takviye ve Suriye'ye de kendi nezareti ve kontrolü altında geniş bir muhtariyet vermek idi. Cemal Paşa böyle bir siyasete el sürmek şöyle dursun, bu tarzdaki fikirlere iltifat bile etmemiştir.

VIII
Kafkas Cephesi Muharebeleri

Şimdi başka bir bahse geçiyorum. Bu bahis, uzun müddet, umumi karargâh tebliğlerinde "*Kafkas Cephesi*" namı altında zikredilen ve hakikatte daha muharebenin ilk senesinde Anadolu'nun içine doğru Rusların sarkmaları ile başlayan muharebelere aittir.

Ben Kafkas cephesini görmedim. Yani Şarki Anadolu'da cereyan eden muharebelere ait sahneyi ziyaret etmedim. Aşağıdaki satırları yalnız işitilmiş ve biraz da tetkik edilmiş şeylere istinaden yazıyorum.

Harbin ilanını takip eden ilk zamanlarda, henüz, işlere nasıl bir ruhun hakim olduğunu, daha açık ifadesiyle, Enver Paşa'nın hangi sevda peşinde koştuğunu bilmiyorduk. Bunun için taarruz fikirleri de bize garip gelmekle beraber Enver Paşa'nın henüz tecrübeden geçmemiş olan kahramanlık şöhretine karşı bir nevi itimat mevcut idi. Bunun için taarruz planları bizim gibi sivillere ne kadar garip gelirse gelsin,* he-

* Çok iyi hatırlarım: Karadeniz vak'asını takip eden günlerde idi. O zamanki matbuat âleminde ilk defa olarak âli tahsil yapmış bir genç Tanin için röportaj yapıyordu. Harp esnasında vefat eden bu değerli genç arkadaşı –adı da Cemil Hakkı idi– ben o vakit ehemmiyetine binaen harbiye işlerine memur etmiştim. Bir gün bana geldi ve dedi ki:

"_ *Ben bu işten bir şey anlamıyorum. Karargâh mahafilinde söylendiğine göre bizim ordu geniş bir taarruz planına göre hazırlanmış. Erkânıharbiyenin planı taarruz üzerine kurulmuş. Birinci ve ikinci ordular, Avusturyalılarla birleşmek üzere Balkanlara hücum edecekmiş. Bir rivayete göre de Karadeniz'den Rusya sahillerine ihraç edilecekmiş. Bundan başka Irak'tan İran üzerine ve Suriye'den de Kanal'a doğru taarruzlar yapılacakmış. Kafkas cephesinde müdafaada kalınacakmış... Ben bu işlerden bir şey anlamadım, bizde bu kadar taarruz kuvveti nerede?*"

Cemil Hakkı bana bunları anlattığı zaman ben inanmadım. Fakat, o aldığı malumatın doğruluğundan emin idi. Şimdi kim olduğunu hatırlayamadığım ve fakat, mevkii itibariyle bu işleri bilmesi lazım gelen bir zata atfen bunun bizce esas plan olması lazım geldiğinde ısrar etti. Ancak bu haber gerek ona ve gerek bana o kadar garip geliyordu ki inanmakta o tereddüt ediyor, ben ise hiç inanmıyordum. Esasen çok mahrem olması lazım gelen bir harp planının tabiatı ile boşboğaz olan bir gazeteciye ifşa edilmesinin manası olmayacağı için kendisine söylenen sözlerin nihayet şahsi bir tahmin sözü olması icap ettiğine kani olmuştum.

Neden sonra, harbin ortalarına doğru bidayette böyle bir plan mevcut olduğunu bana başka bir zat teyit etmişti. Bu eseri yazmaya başladıktan sonra harp esnasında mühim bir rol oynamış olan büyük askerlerimizden biriyle bu bahisleri konuşurken bana bu vakıayı teyit etti.

Hatta plan namına o zaman mevcut olan yegâne şey de bundan ibaretmiş! Hattâ bütün dosya da bu esasları tespit eden birkaç satır ve birkaç maddeden mürekkepmiş (Birgen'in notu).

nüz bu itimat sarsılmamış olduğu için işe bir dereceye kadar ciddiyetle bakmakta mazur idik.

Çok geçmeden Kanal ve Kafkas taarruzlarının hazırlanmakta olduğu sözleri çıktı. O zamanın tuhaf şeylerinden biri de umumi karargâhta mevcut olan tasavvurların gayet kolaylıkla harice sızması idi. Bu sızan şeylerden anlıyorduk ki yakında ordu Kafkas'ta bir taarruz yapacaktı.

Bu taarruz için lazım gelen hazırlıkları yapmak üzere Enver Paşa o zaman umumi erkânıharbiye ikinci reisi olan miralay Damat Hafız Hakkı Bey'i memur etmişti. Hafız Hakkı'yı tanırım. Ateşli, münevver, eli kalem tutar, genç bir zabitti. Ne dereceye kadar haris idi, bilmem. Daha doğrusu onu ciddi olarak iş üzerinde tecrübede görmeye vakit kalmadan öldü.[1] Enver Paşa'nın harbiye nazırlığına gelmesi için en çok propaganda yapmış olan kendisi idi. Şen yüzü, zeki bakışları, tatlı dili, zekâsı, kalemi ile kendisini İttihat ve Terakki muhitine sevdirmişti. Onu İttihat ve Terakki'ye sevdiren en başlıca kuvvet de, ateşli bir insan olması idi. İnkılapçılar ateşli insanlardan hoşlanırlar. Bunun için onu da sevmişlerdi. Enver Paşa'nın en yakın arkadaşlarındandı. Harp ilanını müteakip, ilk günlerde Ruslar, biraz hududu geçmişler, bir müddet sonra da bizimkiler onlara hafif mukabil taarruzlar yapmışlardı, fakat, bu mukabil taarruzları Ruslar kolaylıkla reddettiklerinden taarruz eden ordular ilk hareket noktalarını da muhafaza edemeyerek daha gerilere çekilmişlerdi. Zannedersem, bu devir henüz Enver Paşa'nın işe ne taraftan başlayacağına karar vermemiş olduğu sıralarda tesadüf ediyordu. Huduttaki bu hareketler onu sinirlendirmişti. Harp planı olmak üzere mevcut müsveddenin tebdil devri de bu zamana tesadüf etse gerektir.

Hafız Hakkı'nın Şark cephesine teftişe gönderilişi Enver Paşa'nın Kafkas cephesi taarruzuna karar verdiğine alametti. Hafız Hakkı, daha Erzurum'a varır varmaz Mirliva oldu ve onuncu kolordu kumandanlığını aldı. O tarihte Kafkas cephesinde tahşit edilen ordunun kumandanı Hasan İzzet Paşa idi. Bir müddet sonra bizzat Enver Paşa, bu cepheye gi-

1 Hafız Hakkı Paşa ('1879-1914), Meşrutiyetin ilanı için çaba gösterenlerden ve adından "Hürriyet Kahramanı" olarak söz edilen asker aydınlardan biridir. Kafkas cephesinde Kolordu Komutanı olarak gönderilmiş 1914 yılında koleradan ölmüştür. Gövsa, *Türk Meşhurları*, 160.

rerek olduğu yerde Hafiz İzzet Paşa'yı kumandanlıktan çıkarda ve ordunun kumandasını kendisi aldı.

Bu tarihte Kafkas cephesinde bulunan ordu Türkiye'nin hazırladığı harp kuvvetlerinin en güzellerinden biri idi: İyi talim ve teçhiz edilmiş dolgun mevcutlu üç kolordu ile, Bağdat'tan alınmış bir firka ve bir takım nizamiye ve aşiret süvari alaylarından mürekkep bulunan bu kuvveti Enver Paşa, düşmanı bir taraftan tutup öbür taraftan çevirmek maksadıyla öyle çılgın bir sergüzeşte atılmıştı ki bu kuvvet, daha düşmanla temasa başlarken yorgunluktan ve kıştan eriyip gitmiş bir halde bulunuyordu. Önceleri biz bu havadisleri iyi alamamış, hatta, hezimeti müteakip koşa koşa İstanbul'a gelen Enver Paşa'nın bu harp hakkında İttihat ve Terakki muhitinde neşretmiş ve ettirmiş olduğu malumata bakarak büyük bir mağlubiyete uğradığımızın bile farkına varamamıştık.

Hezimet ve felaketin büyüklüğünü, çılgınlığın derecesini sonraları, yavaş yavaş öğrendik.

Enver Paşa, düşmanın hiçbir şeyden haberi olmadan çevrilmesini temin etmek üzere orduyu öyle cebri bir yürüyüşe sevk etmişti ki bu hareketi seyredenler onu yalnız çılgınlık ve mecnunluk kelimeleriyle tavsif ediyorlardı. Kar, kış, soğuk dinlemeden, yiyeceği, harp malzemesini düşünmeden insanların takatinin bu kadar zora ve şiddete tahammül edip etmeyeceğini hesaba katmadan, elinde silah, bizzat herkesi yürütmüştü. Birinci ve ikinci günü şevk ile yürüyen asker, üçüncü günü sarsılmış, dördüncü gün kırılmış ve ondan sonra dökülmüştü. Ona bir gün mola demişler, dinlememiş, yalvarmışlar, kulak asmamış, lüzum gördükçe firari diye ötekini berikini bizzat öldürerek orduyu ilerletmiş ve orduyu ileri sürmüştü.

Bu esnada takriben yüzyirmibin kişilik bu mükemmel ordu daha harbe girmeden, kırılmış, ezilmiş, bitmişti.

O zamanlar bu faciaya dair tedricen birçok hikâyeler dinlemiş olduğum halde mağlubiyetin büyüklüğünü ancak pek sonraları anlayabildim.

Bu, o kadar büyük bir facia idi ki mağlubiyetin büyüklüğünü Ruslar bile önceden, bizim gibi, anlamamışlardı: Düşman gazetelerinde okuduğum Rus tebliğleri hem hücumu zayıf tavsif ediyorlar, hem de bizim-

kileri gayet kolaylıkla mağlup ettiklerini söyleyerek pek az miktarda esir aldıklarını ilave ediyorlardı. Alınan esirlerin azlığı bizim ordunun iyi bir halde ricat ettiğini göstermesi lazım gelirken meğerse sonradan anlaşıldı ki bu güzel ordu yolda cebri yürüyüşle eritilmiş olduğundan Ruslar büyük kitlelerle karşılaşmamışlar ve bunun için alınacak esir de bulamamışlardı. Sıfırdan aşağı kimbilir kaç derece bir soğuk içinde insanlar gerek giderken, gerek dönerken donarak ölüp gitmişlerdi.

Facianın büyüklüğüne bakınız ki Fon der Goltz Paşa'nın dostu olan kıymetli bir askerimizin ondan naklen bilahare bana anlattığına göre "*bu çılgınca harekete niçin mani olmadın?*" diye Liman von Sanders Paşa, o zaman erkânıharbiye ikinci reisi olan Bronzar Paşa üzerine yumruklarını sıkarak ve gözlerinden yaşlar akıtarak hücum etmiş, o da mani olmak için elinden geleni yaptığını, fakat söz geçiremediğini söylemiş!

Sarıkamış felaketinin önüne geçilememişti

Hiç şüphe yok ki Almanya ve Almanya'nın o tarihte Türkiye'deki mümessilleri bir kısım düşman kuvvetlerinin bizim üzerimize çekilmesi maksadıyla gerek Kanal ve gerek Kafkas cephelerinde hareket yapmamamızı istiyorlardı. Ancak, evvelce yazmış olduğum gibi, ikinci Kanal taarruzuna mani olmak için Alman Karargâhının son dakikada müdahalesi gibi, bu meşhur Sarıkamış çılgınlığı da Bronzar'ın mani olmaya çok çalışmış bulunduğunu işleri yakından bilen birçok yüksek askerlerimizin ağızlarından çok işittim.

Bir taraftan aldıkları esir ve top adedine bakan, diğer taraftan da karşılarındaki ordunun kuvveti hakkındaki tahminlerini esas tutan Ruslar için zorla kazandıkları zaferin büyüklüğünü ölçebilmeye elbet imkân yoktu. Bizim askeri de, topu da kaç gündür karlara göme göme yürüyüp karşılarına zaten mağlup olmuş bir ordu ile çıkmış olacağımızı hesaba koymadıklarından, kuvvetli bir ordunun mukavemetini hesap ederek, takibe geçmediler ve bu sayede Enver'in ordu kumandanlığını Hafiz Hakkı'ya bırakarak İstanbul'a koşmasından sonra mahvolan ordu yerine yeni bir ordu vücuda getirebilmek için vakit kazanıldı. Bu yeni orduyu da, lekeli hummadan Erzurum hastahanesin-

de ölen Hafız Hakkı'nın yerine getirilmiş olan Mahmut Kâmil Paşa teşkil ediyordu.[2]

Rusların ikinci hücumları

Mahmut Kâmil Paşa'nın bir hayli müşkülat içinde vücuda getirdiği bu ordu bu cepheyi bir sene kadar tuttu. Fakat, bu müddet zarfında da zaten Ruslar, büyük bir teşebbüse girişmeye taraftar olmamışlardı. Onların asıl büyük taarruzları 915-916 kışında başlar ki bununla Ruslar evvela Erzurum'u aldılar, ondan sonra da sağ ve sol cenahlarıyla bir hayli ilerlemeye başladılar. Onlar bu ilerlemeyi, dura dura, kademe kademe, dinlenerek ve teenni ile yapıyorlardı. Halbuki bizimkilerin düşündükleri yalnız bir şey vardı. Taarruz! Nerede olursa olsun, nereye olursa olsun, nasıl olursa olsun, taarruz! O kadar taarruz ki, o tarihe kadar uzak hudutlarda yaptığımız bütün taarruzların verdikleri neticelerden alınan dersler kâfi gelmiyormuş gibi, bir de İran'a taarruz hevesi başlamıştı. Rusların 915-916 taarruzu başlamadan, bu hevesle Mahmut Kâmil Paşa ordusundan mühimce bir kuvvet ayrılarak İran'a gönderilmişti. Bu kuvvetin noksanı, bu Rus taarruzunun kolaylıkla netice vermesine elbet yardım etmiş olsa gerektir.

O zamanlar bütün bu hareketleri yakından alaka ile, hararet ve heyecan ile takip ederdim. Elimde mahut iki yüz binde bir mikyaslı paftalar, bizim taraftan, düşman tarafından neşredilen her türlü malumat ve ondan sonra ağızdan dinlediğim hikâyeler, hepsini bir araya getirir, bu hareketlerden manalar çıkarmaya çalışırdım. Bahsettiğim tarihlerde ve daha biraz sonraları artık ben şuna kanaat getirmiştim ki, bizim yaptığımız harp, akıllı uslu, planlı hesaplı bir muharebe değil, büyük kuvvetler ordularla yapılan bir çetecilik idi! Mesela bir taraftan Ruslar, Erzurum'u alıyorlar, Trabzon'a yaklaşıyorlar, öbür taraftan da bizim bu cephedeki bir kuvvetimiz biraz evvel İran'a gönderilmiş bulunuyordu. Gene mesela İngilizlerin Bağdat üzerine bir taarruz yapmaları gayet tabii bir hadise iken oradan alınan kuvvetler, uzun bir yolculuktan sonra şimale, Sarıkamış'a kadar sürüklenmişti. Bağdat'ın iklimi ile Sarıkamış'ın kışı arasındaki fark, elbette bu askerlerin bila lüzum erimesi demekti. Halbuki sair

müddet sonra Bağdat'ta bu kuvvete ihtiyaç olmuş, onu da oraya bir başka yerden tedarik edip göndermiştik. Bidayette bütün bunlara benim aklım bir türlü ermezken sonraları işi anlamaya başladım: Enver Paşa muzaffer olmak istiyordu.

Enver Paşa ne tarzda bir muzafferiyet istiyordu?

İstediği muzafferiyet de, sakin ruhlu, uzak görüşlü, hesaplı ve cesur olduğu kadar da ihtiyatkâr bir kumandanın elindeki kuvvetleri, büyük ve uzun bir muharebenin evvela müdafaa sonra da taarruz ihtiyaçlarına göre kullanılması sayesinde elde edeceği muzafferiyet değildi. Bir hamlede bütün gözleri kamaştıracak, bütün dilleri coşturacak ve bütün hayranlıkları göklere çıkaracak bir zafer istiyordu. Napolyon'un zaferleri gibi, Tanenberg[3] gibi bir şey. Az bir kuvvetle bir ihata, cebri bir yürüyüşle mucize... Öyle bir mucize ki onu bir hamlede kucağına alsın ve yükseltsin, herkesin üstüne çıkarsın. Onun istediği işte bu idi.

Bunu kâh Kanal'da aradı, kâh Sarıkamış'ta bulmak istedi, kâh İran'a daldı. İhtirasın korkunç pençesi içinde sıkılan bu hasta muhayyele, onu ümitten ümide, hayalden hayale sevkederek tâ Türkistan'a kadar yolladı.

Vehip Paşa da bir iş göremedi

Kafkas cephesinin tutulması için Mahmud Kâmil Paşa'nın yerine kumandan olarak gönderilen Vehip Paşa'nın da kâfi gelmeyeceği anlaşılmakta gecikmedi. O sıralarda Ruslar Muş ve Bitlis'i zaptederek cenuba, Irak yollarına doğru sarkma hamleleri yapıyorlardı. Bu tehlikeyi bertaraf etmek işi Mustafa Kemal Paşa'ya düştü.[4] O tarihlerde büyük meziyetleri kulaktan kulağa hikâye edilmeye başlamış olan Anafarta kahramanı bu boşluğu doldurmak ve Rusları taşıp yayılmaktan ibaret olan vazifeyi mükemmelen ifa etmekle beraber iş bununla bitemezdi.

Rusların karşısında şark cephesini müdafaa eden ordu çok zayıf ve küçük, bilakis müdafaa

2 Hüseyin Işık, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Cephesindeki İlk Muharebeler ve Sarıkamış Harekâtı", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri*, Ankara, 1989, 307-340; Aydemir, *Enver Paşa*, III, 97-157. Köprülülü Şerif İlden, *Sarıkamış*, (Yay. haz. Mürşit Balabanlılar), T. İş Bankası Yay., Ankara, 2003. Adlı Ayter, "Sarıkamış Faciasının 89. Yılı", *Cumhuriyet*, 30 Aralık 2003. Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, İstanbul, 2004.

3 Tanenberg: Eski Doğu Prusya'da bir köy. 1410 yılında Polonya ve Litvanyalıların Töton Şövalyelerini (1410), 1914 tarihinde de Almanların Rusları yendiği yer.

4 Şerafettin Turan, *Mustafa Kemal Atatürk*, Bilgi, Ankara, 2004, 140-146.

edeceği cephe ile harekât sahası çok geniş idi. Bereket versin ki o sıralarda Çanakkale muharebeleri bitmiş, Çanakkale'yi müdafaa eden ikinci ordu kıt'aları Trakya'ya çekilerek orada istirahat ettirilmiş, yeni efratla boşlukları doldurulmuştu. Bu ordu da bu cephenin takviyesine memur edildi ve kumandanlığına İzzet Paşa getirilerek o taraflara tahşit olunmaya başladı. Sarıkamış'ta hiç yoktan harcanmış olan o taze kuvvetlerin israfının acısı şimdi anlaşılıyordu: Ruslar şarki Anadolu'da o kadar yayılmışlardı ki, eğer o sırada elde bu ordu bulunmasaydı, yahut, Ruslar, Avrupa'dan biraz daha kuvvet ayırabilip bu taraflara getirdikten sonra bir hamle daha yapmış bulunsalardı, önlerinde istilayı durduracak kuvvet görmeyeceklerdi.

Rusların ilerlemeleri

Cenuptan yukarı Dicle havzasına sarkan Ruslar şimalden de sahil boyunca ilerleyerek Görele'ye kadar gelmişlerdi. Karadeniz'e yeni Rus dretnotları çıkmış, deniz hakimiyeti Ruslara geçmişti. Kolayca denizden askeri nakliyat yapmaya da başlamışlardı. Vaziyet çok müşküldü. İstanbul'da endişe artmış, Anadolu'da muhaceret başlamıştı. Ruslar Dersim'i de karıştırıyorlardı, orada da isyan vardı. Bütün bu ahval, ikinci ordunun bu havaliye naklinde acele etmeyi emreylediği halde, o zaman bu orduda harp edenlerin hikâyelerinden öğrendiğime göre, erkânıharbiye bu kuvvetlere üvey evlat muamelesi yapmış, yani ona gerek nakil vasıtası, gerek iaşe erzakı ve gerek para vermek hususunda daima hasis davranmıştı. Halbuki bu ordu Ulukışla'ya kadar demiryoluyla taşınıyor, oradan sonra bin bir müşkülat, vasıtasızlık içinde Anadolu'nun en kısır, en bakımsız bir sahasından geçerek yüzlerce kilometre uzağa taşınıyordu.

Bereket versin ki Ruslar bu ordunun tahaşşüdünü beklemeden taarruza geçmemişlerdi. Rus erkânıharbiyesinin sersemlemiş olduğu bir devre tesadüf eden bu vaziyetten onlar istifade edemediler ve biz de bu sayede Anadolu'nun daha büyük bir istilaya uğradığını görmekten kurtulmuş olduk. Ordu oraya tahaşşüd ettikten sonra Vehip Paşa'nın kumanda ettiği üçüncü ordunun kumandası da İzzet Paşa'ya verildi. İzzet Paşa'nın erkânı harbiye reisi İsmet Bey idi. İsmet Bey'in bu esnada ne

büyük hizmetler yapmış olduğunu birçok defa İzzet Paşa'nın ağzından işittim. Onu "*muazzam bir say makinesi*" diye tavsif ederdi.[5]

Hülasa, bin müşkül ve meşakkat içinde, harp sahnesine yerleşen bu ordu, henüz daha son tahaşşüd tertibatını ikmal etmeden Ruslar bu cephenin şimalinde de, merkezinde de, cenubunda da bir takım taarruzlara teşebbüs ettiler ve o zaman bu sahada her iki taraf arasında uzun müddet devam eden bir takım çarpışmalar yapıldı. Gene İzzet Paşa'dan işittiklerime göre Enver Paşa, mütemadiyen İzzet Paşa'yı Rusları Erzurum'a yandan çevirmek üzere geniş bir taarruza sevk edermiş ve o da buna aldırmazmış. Nihayet, uzun müddet devam eden bir takım hareketlerden sonra bu cephe sağ cenah ile Ruslara kuvvetli bir taarruz yaptı ve Mustafa Kemal Paşa'nın kumanda ettiği kolordu parlak manevralar ve muharebelerden sonra geniş bir saha üzerinde Rusları hezimete uğratarak Muş ve Bitlis'i kurtardı.

Bu, Kafkas Cephesinin, Rusya inhilâl etmezden evvelki devirde, bütün harbin devamı müddetince kazanılmış yegâne zaferi idi. Bunu ileriye götürmek ise kabil değildi. Ordunun kuvvetleri azaldıkça ne yerine ikmâl efradı geliyor, ne de iaşesi temin edilebiliyordu.

Bundan sonra, bu cephenin yerinden kımıldaması için Rus ihtilalinin başlaması ve hattâ bunun tam bir perişanlık devrine girmesi lazım gelmişti.

O tarihlerde memleket ve İstanbul efkârıumumiyesi, henüz yeise düşmemiş olmakla beraber derin derin düşünmeye başlamıştı. Rusların Anadolu'da yaptıkları taarruzlar ve bunun neticesi olan istila ve bu istila sırasında Kürtlerin isyan hareketleri, bunların kısmen tehcirleri ve halkın da muhacereti gibi hadiseler, herkesin üzerinde fena tesirler bırakıyor ve bu haberler, yalnız insanların hareketleri ile ağızdan ağıza etrafa intişar ettikçe herkes, haklı olarak, daha müthiş akıbetlerden endişeye düşüyordu. Hayat darlığı gittikçe artıyor, halkın ağzında kısmen doğru, kısmen mübalağalı bir takım suiistimallerden ve fenalıklardan dolayı dolaşan şikâyetler günden güne artıyordu.

Yeni bir ümit: Mustafa Kemal Paşa

Bunun için Kafkas cephesinde muntazam bir ordu kumandası altında noksan kuvvet ve noksan

5 Krş. Şerafettin Turan, İsmet İnönü, 13-17.

Miralay Mustafa Kemal Çanakkale siperlerinde.

vasıta ile elde edilen bu muzafferiyetten sonra fikirlere biraz sükûn ve istirahat gelmiş olduğunu...[6] O tarihlerde Mustafa Kemal Paşa'nın ismi ve onun Anafartalar kahramanlığı ancak işleri yakından takip edenlerle, onun emri altında harp edenlerce malumdu. Fakat, Kafkas cephesi muzafferiyetinden sonra, bilahare sade Türkün yetiştiği en büyük bir askeri deha olarak değil, belki de dünya nesillerinin nadir gördüğü bir inkılap dehası halinde yükselen Türk güneşinin ilk ışıkları artık etrafa yayılmaya başlamıştı. Onun kıtalarında harp etmiş olanlar, onu harp ederken görmüş bulunanlar, yahut kendisini yakından tanıyanlar hep ondan bahsediyorlardı.

Onun kumandası altında harp etmiş olan pek çok zabitten bilhassa ihtiyat zabitlerinden dinlediğim hikâyeler vardır. Hepsi de mevzii, münferit ve dar zaviyeli görüşlere, parça parça vakıalara istinat eden bu hikâyelerin içinde müşterek bir tek nokta vardı. Hepsi de:

– O başka türlü bir kumandandır!

Derlerdi. Bu başka türlü kumandan, bu harbi tutuşu da, götürüşü de, bitirişi de büsbütün kendisine mahsus bir tarzda olan kumandandan sade onlar, kendisi ile birlikte harp etmiş olanlar değil, yavaş yavaş harbin uzaktaki seyircileri de bahsediyorlardı. Son Kafkas cephesi muharebeleri hakkında konuşurken, bir gün, merkeziumumide doktor Rüsuhi diyordu ki:

– *Galiba, Türkiye'nin en büyük kumandanı Mustafa Kemal Paşa'dır. Nereye gitse, hangi işi ele alsa derhal kendini gösteriyor.*

Bu sözler, Enver Paşa tarafından gözleri bağlanmış olan merkeziumuminin uyanmaya başladığı alametidir. Fakat, merkeziumumi bundan sonra uyansa da boştur. Merkeziumuminin merkeziumumiliği kalmamıştır. Elinde hiçbir kuvvet, hiçbir nüfuz yoktur. Harp zamanına ait salahiyetlerden istifade ederek her şeyi kıskıvrak elinde tutan Enver Paşa, harbin sonuna kadar kimseye göz açtıracak değildir. Bununla beraber merkeziumumi büsbütün kör de kalmıyor. Enver Paşa'yı anlamaya başlamıştır. Ondan gizli gizli müştekidir. Gizli gizli...

Enver Paşa'dan şikâyetler başlıyor

Korkuyor mu? Zannetmem. Merkeziumumidekilerin en birinci meziyetleri korkmamaktır. Yalnız harp esnasında mesele çıkarmaktan, memleketin manevi kuvvetlerini kırmaktan çekiniyorlar. Bunun için ancak kendilerine pek yakın insanlarla konuştukları zaman arada bir ağızlarından birkaç kelime kaçırıyorlar. Mesela, o gün, doktor Rüsuhi yukarıda naklettiğim sözlerini müteakip bir kere yutkunup dalgın bir müddet düşündükten sonra, düşüncelerinin zincirini takip eden sözlerinin arkasından sanki kendi kendisine söylüyormuş gibi, şunları da ilave etmişti:

– *Halbuki biz de Enver Paşa'ya bağlanıp gitmiştik!*

Bu sözler samimi bir esef duygusunun ifadesidir. Fakat, o kadar. O tarihte onun da, merkeziumuminin de elinden çok bir şey gelmez. Zaten merkeziumuminin bir takım bahislerde fikirleri de dağınık bir haldedir. Mesela, gene aynı tarihte, memlekette bir kültür hareketi yapan Ziya Gökalp, Enver

6 Cümle tamamlanmamış, gazetede bir dizgi hatası olmalı.

Paşa'yı milli kahraman olarak tasvir edip gider.[7] "*Enver Paşa niçin milli kahramandır?*" diye ona sorarsanız bunu izah için size bin türlü söz söyler. İşin hakikati şudur ki, içtimaiyat ve felsefe bahislerinde memlekete sübjektif ile objektifin ne olduğunu anlatmaya ve içtimaiyat ilminde metodun mutlaka objektif olması lazım geldiğini öğretmeye çalışan bu insan, bizzat en son derecesiyle sübjektif ve mistiktir. Ona milleti yükseltecek bir milli kahraman lazımdır. Onu arıyor, gözünün önüne resmi kahraman geliyor, onu milli kahraman yapıyor. O, bu milli kahramanın harbi nasıl idare ettiğini düşünmeye bile lüzum görmez. " *iş bana ait değildir, askerler bilirler!*" der.

Milli kahraman kimdir?

Fakat, milli bir kahraman ne bizim hayalimizde yaşayan bir mahluk, ne de bizim ferden arayıp bulup meydana çıkaracağımız ve "*işte milli kahraman!*" diye elimizle ortaya atacağımız bizce meziyetli, fakat rastgele çıkarılmış bir şahsiyettir. Milli kahraman siyasi tegallübler içinden sivrilip çıkmış, siyasi bir havanın yarattığı bir insan, herhangi bir günlük siyasetin meydana attığı ve muvakkaten yükselttiği bir mahluk değildir. O, kendi kendisini yaratan, mücadele meydanları üzerinde gösterdiği kudretlerle kendi kendisini her kafaya sokan, her kalbe yerleştiren ve her muhayyilede büyüten insandır.[8]

Bir millet hayatının her devrinde bir milli kahraman yaratmaz. Bazen onu beklemek lazımdır. Günün birinde, hiç beklemediğimiz anda bu kahraman çıkagelir ve o zaman herkes onu bir anda tanır:

_ *İşte beklediğim kahraman!*

Diye onu kucaklar. Halbuki Türk idealisti, mistik Ziya Gökalp, Türke bir kahraman yaratmak hülyasına düşmüş, eline Enver Paşa geçmiş, onu kahraman yapmaya çalışıyor.

Merkeziumumide doktor Rüsuhi'nin o sözleri söylemiş olduğu tarihlerde Ziya Gökalp'tan da Enver Paşa'nın milli kahramanlığına dair bir hayli tekerleme dinlerdim. Bir milli kahramanın bir cemiyet içinden nasıl çıkacağını kafasıyla benden iyi bilen bu objektif içtimaiyatçı, en son derecesine sübjektif olan ruhunun tesirine kendisini bıraktığı za-

man Sarıkamış avantürü hailesinin korkunç hatırası üzerine "*milli kahraman*" diye cansız bir put yaratmaya çalışmaktan kurtulamıyordu. Halbuki asıl milli kahraman ise o tarihte kendi kendisini halk etmekle meşguldü. Yavaş yavaş her yere giriyor, her yerde çehresini gösteriyor, her kalpte bir yer tutuyor veyahut, henüz başlangıçtadır, her kalpte bir iz bırakıyor. İşte, Doktor Rüsuhi'nin de zihnine girmiştir, işte kıskanç Enver Paşa'nın onu hiç sokmamak istediği merkeziumuminin duvarlarını da aşmıştır.

Fakat, Ziya Gökalp'ın hülya içindeki gözleri henüz bunu göremiyor. O, Türktür, Türke bir yükseliş timsali arıyor, ona terennüm edilecek ve terennüm ettirilecek bir milli kahraman lazımdır.

Ancak, Ziya, gene ilmi metodunun tamamen zıddına olarak, bunu uzun müddet yukarıdan aşağıya bakarak aramıştı. Halbuki milli kahraman gökten yere inmez, yerden göğe çıkar. Onu gökte değil, yerde, Türkün "*Er meydanı*" dediği iş meydanında, hakikatte, hakiki varlıkta aramak lazımdı! Onun için bulmakta müşkülata uğradı.

Bununla beraber onun bir meziyeti vardı: Türkün milli bir kahramana olan ihtiyacını çok iyi biliyordu.[9] Bunun için aramakta ısrar etti. Enver onun için milli kahramandan ziyade bir milli kahraman timsali idi. O da bu timsalin arkasından gitti ve onu terennüm etti. Fakat gide gide de nihayet doğrusunu Ankara'da buldu. Geç buldu, güç buldu ve ararken günah da işledi ama, nihayet buldu: Gökte aradı, yerde buldu! Bulduktan sonra da gözlerini müsterih olarak yumdu. Şimdi, öteki dünyadan buraya bakarken, elbet daha müsterihtir!

Gene o tarihlerdedir ki, bundan evvel de bir münasebetle bahsetmiş olduğum veçhile, Mustafa Kemal Paşa'nın, memlekette yalnız anavatanı mü-

7 Ziya Gökalp'ın Enver Paşa için bir şiir yazdığını biliyoruz (Aydemir, *Enver Paşa*, II, 483-484). Gökalp, Enver Paşa'yı "*iradeli, imanlı bir ruh*" olarak görür. "*Bu millete.ancak senden ümit var..*" diyerek onun yeni bir umut kaynağı olduğunu vurgular. Orduda yaptığı yenilik ve giriştiği ittifakları över. Hattâ onun kahramanlığında "*ilahi bir müjde*" ve "*kutsi bir ferman*" arar. Bu imanla büyük cihadı açtığını dile getirir. Şiir:

Türkler artık kurtuluyor müjdesi...

dizesiyle sona erer.

8 Tarihte "Kahramanlar ve Kahramanlık" mitosunu sistemleştiren ünlü İngiliz filozofu Thomas Carlyle olmuştur. Carlyle, özetle şöyle der (*Kahramanlar*, Çev. Reşat Nuri Güntekin, İstanbul, 1943, 2): "*Benim fikrimce kâinat tarih,insanın bu dünyada başardığı şeylerin tarihi, esas itibariyle yeryüzünde çalışıp çabalamış büyük adamların tarihidir... Bütün dünya tarihinin ruhu bu insanların tarihidir...*" Mehmet İzzet, sosyoloji açısından "Büyük Adamlar" sorunsalını birkaç makalede ele almış ve incelemiştir. Mehmet Coşkun Değirmencioğlu, *Mehmet İzzet (1891-1930) ve Ulusalcı Sosyal Felsefesi*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2022, 351-380.

9 Yakup Kadri "*Bizim ilk gençlik yıllarımız bir milli kahramana hasretle geçti. Biz –şimdi ellisine varanlar, ellisinden ötekiler– gözlerimizi dünyaya bozgun havası içinde açtık.*" (Atatürk, İstanbul, 1981, 17) diyerek böyle bir toplumsal boşluğu dile getirir

dafaa esasına müstenit bir plan yapmak lüzumuna dair olan ve fakat, memleketin o sıradaki iktisadi ve askeri vaziyetini, kısa, lakin çok canlı bir tasvirini ifade eden bu raporunu gene merkeziumumi azasından birinin elinde görüyorum. Bu rapor, vaziyetin o kadar canlı bir tasvirini ve hakikatin o kadar vazıh bir görünüşünü ihtiva ediyordu ki benim zihnim bunun üzerinde takılıp kalıyor. O tarihte kendisini daha ziyade ağızdan ağıza dolaşan methü senalarla tanıdığım bu kumandana karşı bende de bir incizap uyanmıştır. Onu bir kere Çanakkale dönüşünde, Tanin'de, benim odamda Mithat Şükrü Bey'le konuşurlarken görmüştüm. Ben geldiğim sırada o da gidiyordu. Takdim esnasında bir lahza gördüğüm gözlerindeki kuvvet beni çok tutmuştu. Fakat, sonra bir daha görmedim ve yalnız onun kumandası altında Şark cephesinde dövüşmüş zabitlerden hararetli methiyelerini dinledikten sonra aynı methiyelerin yavaş yavaş etrafta herkesten tekrar edilişine şahit oldum. O tarihlerde hiçbir kumandan hakkında, maiyetinde çalışmış insanlar tarafından bu kadar umumi, bu kadar kayıtsız ve methü sena duymamış olduğum için işittiklerim benim üzerinde kuvvetli bir tesir yapmıştı. Bunun için merkeziumumide, o raporu gördüğüm gün, "*işte bu harbi idare edecek yegâne kumandan!*" diye düşünmüştüm. Doktor Rüsuhi'nin bana o sözleri söylediği gün kendisine bu rapordan bahsettim, o da okumuştu; gördüğünü ve onun da aynı suretle dikkatini celbettiğini söyledi.

– Peki, dedim, *neden dolayı bu kadar kuvvetli bir kumandan ordunun başına getirilmez?*

Doktor, bu defa yüzüme baktı, kendisine mahsus basit ruhluluğu, fakat samimiliği içinde ilk defa olarak baklayı ağzından çıkarmaya karar vermiş bir tavırla hiddetlenerek:

– *Bırakmaz ki!..*

Dedi. "Bırakmaz ki" diye kızdığı Enver Paşa idi.

Ve hakikaten de öyleydi. Memlekete o kadar sımsıkı sarılmış, o kadar yapışmıştı ki onu bir türlü bırakmazdı.

Sonuna kadar da bırakmayacaktı ve bırakmadı.

IX
Irak Muharebeleri

Hiçbir hesap ve kitaba sığmayan muayyen bir ölçüsü, muayyen bir istikameti ve hedefi bulunmayan plansız bir harp idaresinin bir numunesi de Irak cephesindeki muharebelerdir.

Harp daha başlarken bizim erkânıharbiye Irak'ı tamamen tahliyeye karar vermiş gibiydi. Seferberliğin ilanını müteakip, Irak'ta bulunan zayıf teşkilatlı iki kolordudan biri Suriye'ye gönderilmişti. Bu, Musul kolordusu idi. Bağdat'ta bulunan kolordunun da zayıf bir fırkası orada bırakılarak ötekisi Erzurum'a gönderilmiş ve bu fırkada Sarıkamış harbine iştirak edinceye kadar eriyip gitmişti. Halbuki İngiltere'nin Irak'ta gözü olduğu herkesçe bilinen bir şeydi. İngiltere'nin Irak üzerinde gözü olmasını bir tarafa bırakalım, Cihan Harbinin şümul ölçülerine bakıldığı zaman bu kıt'anın Hindistan emniyeti itibariyle de İngiltere için ehemmiyeti olduğu muhakkaktı. Tabiatça zengin, sakinleri itibariyle de Osmanlı İmparatorluğu'na dost bir muhit olan Basra ve Bağdat vilayetlerinin müdafaası bizim için elzem idi. Buna rağmen, seferberliğin, ilk hamlede, bu sahayı adeta tahliye etmiş olduğu göze çarpıyordu. Orada zayıf mevcutlu bir fırka ile müteferrik bir jandarma kuvveti bırakılmıştı. Halbuki nehir yoluyla bu istikamete kolayca sevkıyat yapılabilmesi itibariyle bu kıt'aya lazım gelen malzeme ve hattâ askeri gönderebilmek de müşkül değildi. Memleket uzak, fakat ihtiyaçlarını tedarik edebilmek için hem kendi mahalli vasıtalarına sahip, hem de merkeze olan demir, sonra da nehir yolları vasıtasıyla bağlı bulunduğu için, müdafaası kolaydı.

Harp başladığı sıralarda Irak vilayetlerinin, bir çokları ile gayet iyi tanıştığım mebusları memleketlerinin bu suretle kuvvetsiz bırakılmış bulunmasından dolayı mütemadiyen şikâyet ederlerdi. Bu tarafın insanla-

rında imparatorluğa karşı dürüst bir sadakat ve hattâ sevgi de vardı. Suriye muhitinde mevcut olan ayrılıkcılık Irak'ta yoktu. Mebuslarının ekserisi İttihat ve Terakki'nin sadık dostları idi. Başlarında Mahmut Şevket Paşa gibi iyi bir asker bulunduğu halde, bir sürü Iraklı Osmanlı devletinin en temiz ve sadık unsurlarını teşkil ediyordu.

Öte taraftan İngilizlerin Irak'a sokulmak için pek çok zamandan beri sarfettikleri gayretler de hükümetçe meçhul değildi. Fakat, Irak halkının İmparatorluğa olan sadakati, İngilizler tarafından kasabayı içerden fethetme usulü dahilinde sarfedilmiş olan emeklerin o tarihlere kadar tamamen neticesiz kalmasına sebep olmuştu. İslam ve Arap tarihinin en güzel hareketlerine ve en yüksek medeniyetlerine sahne olmuş bulunan bu memleket içinde, bugün Türkçe bilenlerin mütemadiyen azalmakta olmasına rağmen, Türk dostluğu bir an'ane halindedir. O zamanki Irak mebusları da hemen yüzde doksan halis Türk dostları ve iyi Osmanlılardı. Fazla olarak, bunlar, uzun bir tarih devri içinde Türklerle karışarak yaşamış oldukları için, o tarihlerde Türkler arasında başlamış olan Türkçülük hareketinden dolayı hiç kızmazlar, bu işe bir dereceye kadar tabii olarak bakarlardı.

Bundan dolayı, bir İngiliz istilasından korkan Irak mebusları seferberlikte Irak'ın kuvvetsiz bırakılması teşebbüslerine karşı şiddetle itiraz etmişler ve bu sayede de orada bir fırkalık olsun bir kuvvet bırakılmıştı. Bilmiyorum, Musul'dan Suriye'ye gönderilen kolordu orada ne işe yaradı? Fakat Bağdat'tan Sarıkamış'a giden fırka orada hiçbir işe yaramamış olduğu halde Irak'ın bidayetteki müdafaasında büyük bir rol oynayabilirdi ve aynı zamanda eğer Irak'a hem iyi bir harp adamı, hem de halka hulûs etmesini bilir bir kumandan gönderilmiş olsaydı Bağdat'ta yerli kuvvetlerin yardımı ile tedricen mühim bir müdafaa ordusu vücuda gelebilirdi. Fakat, başkumandanlık bu siyasetin aksine bir yoldan gitti.

İngilizler seferberlik esnasındaki vaziyetin bu merkezde olduğunu bildikleri için harp ilan edilir edilmez derhal Basra sahillerinde kendilerini göstermeye teşebbüs ettiler ve teşrinisani içinde evvel Fav'ı, sonra da Basra'yı işgal ediverdiler. Irak'ta kalan zayıf fırka, muhitinden biraz

kuvvet toplayarak Kurna'da mukavemet etmek istedi, fakat, gelen İngiliz kuvveti kendisinden çok yüksek olduğu için bir müddet sonra Kurna'yı kuşatarak hücum eden İngilizler bu fırkayı da esir ettiler.

İngilizlerin bu hareketleri bizimkileri nihayet bu cephenin takviyesini düşünmeye sevk etmişti. O zamanlar Irak cephesine kuvvet tedarikine başlanıldı. Evvela Irak kumandanlığına Iraklı bir zat, Süleyman El'askeri gönderildi. Aynı zamanda Basra valiliğine tayin edilmiş olan Süleyman El'askeri, cesur, azimkâr bir zat, fakat bir taraftan da lüzumundan fazla cüretkâr ve otoriter olduğundan ne siyasi işleri idare edebildi ve ne de askeri işleri iyi idare edebildi ve İngilizlerle ihtiyatsızca yaptığı muharebelerde iki defa mağlup olduktan sonra nihayet intihar etti. Birinci muharebe esnasında mecruh olmuş ve carihasının ehemmiyetine rağmen, yerine başka bir kumandan tayin edilmesini istemeyerek kumandanlığına devam edebilmesi için başkumandanlığın muvafakatini almıştı. İkinci muharebede de mağlup olunca intiharı yegâne yiğitlik vazifesi telakki eden Süleyman El'askeri bey bu cephede askerce de faal, çeteci ruh ve zihniyeti ile hareket etmişti.

Bunun üzerine Irak cephesi büsbütün bir ehemmiyet kesbettiğinden oraya yeni bir kumandan gönderilmesi yeniden bir kuvvet vücuda getirilmesi lazımdı. Nurettin Paşa kumandan oldu. Ve orada yeniden bir takım kuvvetler teşekkülüne başladı. Evvelce Irak'ın kuvvetleri oradan çekilmemiş olsaydı, bu mağlubiyetler olmayacaktı.

Başta oraya pek az kuvvet bırakılmış olduğu için sonradan da kuvvetler birer birer israf edilmişti. Nihayet Nurettin Paşa bir taraftan hasmının önünden çekilerek öte taraftan kuvvetler teşkiline muvaffak oldu ise de İngilizlerin mütemadi ilerleyişini durdurmaya muvaffak olamayarak mütemadiyen geri çekildi. Bu kuvvetler de bu muharebeler içinde eriyip gidiyordu. Nurettin Paşa'ya[1] yeniden kuvvetler gönderildi ve nihayet Bağdat önünde tahkim ettiği Selmanipak'da İngilizlerle tutuştuğu yeni bir muharebede İngiliz ordusunu bozdu ve bir müddet nehir boyunca takip ettikten sonra Kut-ul-amara mevkiinde evvelce vücuda getirilmiş istihkâmat içine çekilen general

1 Nurettin Paşa (1873-1932) daha sonra İzmir valiliği, Merkez Ordusu Komutanlığı ve Büyük Taarruz'da İzmir'e giren I. Ordunun Komutanlığı ve milletvekilliği görevlerinde bulunmuştur.

Townshend kuvvetlerini orada muhasara etti. Hayli süren bu muharebe esnasında İngilizler cenuptan deniz ve nehir yoluyla mütemadiyen yardıma koştularsa da mütemadi gayretlerle yaptıkları mütemadi hücumlarda muvaffak olamadılar. Nurettin Paşa, müstahkem mevkii hücum ile zaptetmek için birkaç tecrübe yaptıysa da bunlarda muvaffak olamadı ve Kut'un açlıktan düşmesini bekledi.

Irak cephesinin ehemmiyeti

Şat ve Dicle üzerlerinde yapılan muharebeler, karargâha nihayet Irak cephesinin ehemmiyetini göstermeye vesile olmuştu. Bunun için karargâh burada altıncı ordu namıyla bir ordu teşkiline ve bunun başına da von der Goltz Paşa'yı tayine karar verdi. Goltz Paşa Bağdat'a giderek kumandayı ele aldığı sıralarda Kut'u kurtarmak için İngilizler de mühim kuvvetler getirerek büyük hamleler yapmaya başlamışlardı. Fakat, bizim taraf da nihayet kuvvetlenmiş olduğu için İngilizlerin bütün gayretleri ve hamleleri boşuna gitti ve General Townshend de küçük kalesiyle birlikte açlıktan teslimiyeti kabule mecbur oldu. Fakat kale teslim olmazdan evvel Goltz Paşa vefat etmiş, yerine bu ordunun kumandanlığına Halil Paşa getirilmişti.

Irak muharebeleri gittikçe kızışıyordu. İngilizler, Kut'u kurtarmak için büyük kuvvetler getirmişlerdi. Bunlar hedeflerinde muvaffak olamadılar. Fakat, kale sukut ettikten sonra, İngilizler bu havalide manen bu kadar ağır bir darbenin altında kalmaya razı olamayacakları için bir taraftan yeni yeni kuvvetler getirmeye devam ettiler ve bu kuvvetlerle de bizimkilere karşı mütemadi taarruzlara giriştiler.

Onlar tarafından mütemadi taarruz, bizimkiler tarafından mütemadi müdafaa, bizimkiler Bağdat'ı müdafaa ederek, ötekiler Bağdat'ı ele geçirmeyi hedef tutarak, harp uzun müddet devam etti.

İlk safhada İngilizler harbin ilanından bir sene sonra Selmanipak önüne gelmişler ve orada mağlup olarak geriye dönmüşlerdi. Kut'un muhasarasından sonra takriben bir sene kadar devam eden ve zaman zaman şiddet desbeden muharebeler neticesinde de İngilizler 917 senesi nihayet Bağdat'ı zapta muvaffak oldular.

Diğer taraflarda kendisini gösteren ve benim daima bahsedegeldiğim fütuhatçılık hastalığının tesirlerini Irak muharebeleri esnasında da görebiliriz. Bir taraftan, Kafkas cephesinde olduğu gibi, bu cephede de düşman taarruzu önünde mağlup olarak geri çekiliriz. Öte taraftan da bizim ordumuzdan kuvvetler ayrılarak İran içine gönderilir. Bir aralık bir Alman kumandası altında küçük bir kuvvet ayrılarak İran'a gönderilir, öte taraftan da bu kuvvet geri çekilir; sonra tekrar İran içine dalmaya karar veririz, bu sefer Ali İhsan Paşa'nın[2] kumandasında kocaman bir kolordu gönderilir. Sonra Bağdat cephesi çıkınca buna gene "*geri gel!*" emri verilir, hülasa, kuvvet dağıtmak bir hastalık haline gelmiştir. Bu hastalık böyle mütemadiyen devam edip gidecektir.

Irak cephesinde İngiliz kuvvetlerin karşı daima çok eksik kuvvetlerle harbettiğimiz, yalnız bir defa, General Townshend'i mağlup ettiğimiz sıralarda nispeten kuvvetlerimiz iyi olduğu halde memleketin istila yollarını muhafaza için elimizde darlıkla bulunan kuvvetleri acaba neden dolayı böyle İran'a gönderip duruyoruz? Bu, burada yerinde ve faydalı bir sualdir.

Bu işi bir kere Kafkas cephesinden ayırdığımız kuvvetlerle yaptık; ikinci defa da Goltz Paşa Irak'tan ayırdığı kuvvetlerle tecrübe etti. O zaman İran'a gönderilen küçük bir kuvvetti, sonradan daha büyük bir kuvvet, Ali İhsan Paşa'nın kumanda ettiği bir kolordu gitti. Demek oluyor ki İran'ın bir ehemmiyeti vardır. Bu ehemmiyet, Hint yolu meselesidir ve buna Almanlar ehemmiyet veriyorlar ve bizim başkumandanın da bu iş hoşuna gidiyor; İran'dan ve Turan'dan ayaklandırılacak milletlerle Hindistan üzerine bir akın yapmak! Bu güzel bir hülyadır. Almanların Şark hakkında masalla karışık bir takım fikirleri vardır. İslamlık, Türklük, onların kafalarında esrarlı birer mefhumlardır. Kuvvetli bir hareket, bunları kaldırıp bir kere toplamaya muvaffak olmak demek, bir çığ hareketi demektir; çığ bir kere yuvarlanmaya başladı mı, artık onun önüne geçmenin imkânı yoktur. Yuvarlana yuvarlana gidecek ve her adımda bu çığ büyüyecektir. Eğer İran'a giren bir Türk kuvveti orada yerleşir, İran'ı nüfuzu altına alarak onu İn-

2 Ali İhsan Sabis (1882-1957). General Ali İhsan, savaşın ilk aylarında genel karargâhta harekât şubesi müdürlüğünde bulunmuş, ordu komutanlığına kadar yükselmiştir. *Harp Hatıralarım* (Ankara, 1951) belgesel yönden oldukça zengin bir kaynaktır.

giltere ve Rusya'ya karşı harbe iştirak ettirebilirse elbet Hindistan'a karşı yapılacak bu hareket daha kolaylaşır. Hattâ bu hareket Hindistan'a doğru kat'i neticeler vermese bile İngiltere'yi telaşa düşürmesi ve orada fazla meşgul olarak Avrupa'yı ihmal etmesi mümkündür.

Hindistan hülyaları

Karadan Hindistan üzerine yürümek muhal bir şey değildir. Tarihte görülmemiş bir şey de değildir. Büyük İskender bu işi yapmıştır. Büyük İskender'in yaptığını büyük Enver niçin yapmasın? Enver Paşa zannedersem, kendi kendisine bu suali bu tarzda bir hayli defa sormuş ve bu gene kendi kendisine müspet bir cevap vermiş olacaktır ki Almanya'dan gelen bu fikirleri o da gayet kolaylıkla kabul ve memnuniyetle tatbik ediyordu.

Belki bu fikir boş değildir. Şark milletlerini ayaklandırmak kolaydır. Fakat bunun için evvela da bizim memleketin her noktasının değilse, mühim noktaların, canevlerinin müdafaasını temin etmek lazımdır. Her tarafta taarruz, hem de büyük kuvvetlere karşı parça parça kuvvetlerle yapılan taarruzlar, o zamanki Türkiye kuvvetlerinin başarabileceği bir şey değildir. Suriye'nin kalbini tutmak, Hicaz'ı dost yapmak, Irak'ı Iraklılara müdafaa ettirmek, Sarıkamış çılgınlığı ile güzelim bir kuvveti hiç yere mahvetmemek lazımdır. Bütün bu işler, emretmesini bildiği kadar okşamasını da bilen, sade şiddet ve cebir ile askeri bir disiplin kurmasını değil, güleryüzle insanların arasına girip kalpleri fethetme işinden anlayan kumandanlarla olur. Halbuki bizim bütün kumandanlar gençtirler, tecrübesizdirler. Hepsi de yeni rütbelerini ve yeni makamlarını harbin ayları ile atlaya atlaya elde etmişlerdir. Böyle yeni yetişen insanların içinde pek azı, ancak pek müstesna yaradılışta olanları kâmil bir kumandan evsafını haiz olabilirler. Halbuki bizimkilerin ekserisi o zaman iyi harp etmesini bilseler bile, bu işlerden hiç anlamazlar. Anlayanları ise Enver Paşa'nın her aklına esen rüzgârla bir emir vermesini kabul edemeyecekleri için başkumandan onları sevmez ve son zaruret derecesi gelmedikçe bir iş için onlara müracaat etmemeye çalışır.

Mesele budur, ortada bu şartların hiçbiri yoktur. Harbin ilk gününden beri plansız, rastgele, Makedonya'da çetecilik yapar gibi, girişilen avantürler kuvvetlerini körletmiştir. Memleketin canevlerini tehdit eden istilalar ya pek geç durdurulmuş, yahut hiç durdurulamamıştır. İran'a atılan veya atılacak olan kuvvetlerimizin geri ile muvasala hatları emniyet altında değildir. Fakat, biz, bütün bunlara rağmen ileri atılmaya çalışırız. Atılırız. Fakat, ya karşımıza Rusya daha faik bir kuvvet çıkarır, biz de geri döneriz, yahut da İngiltere bu sergüzeştçi kuvvetlerini tehdit eder, o zaman da palas pandıras ricat ederiz.

Daha sonra da en acıklısı, acıklıların acıklısı! Bu İran heyeti seferiyeleri siyasetten anlamazlar. Zannederler ki, İran'ı fethe gitmişlerdir. Askerin en sevdiği şey ise fetih hakkıdır. Bu cihetten geniş mikyasta istifade etmeye kalkarlar ve o zaman İngilizler aleyhine ayaklandırmaya gittiğimiz İran halkı da bizden nefret etmeye başlar. Halkın elinden gelse İngilizin değil, bizim aleyhimize ayaklanacaktır. Bereket versin ki İran halkı ne bunu yapmaya alışmıştır, ne de yapabilir!

Mesul yalnız Enver midir?

Burada tetkik edilecek bir mesele daha vardır: Acaba, bütün bu hareketlerde mesul olan yalnız Enver midir? Onu teşvik edenler yalnız Almanlar mıdır? Bizimkilerden kendini teşvik eden veya edenler de yok mudur? Veyahut, teşvik ederler varsa bunlar kimlerdir?

Bu suallerin de cevaplarını vermek lazımdır:

Bir kere bu işlerde her şeyden evvel hakim ve mesul Enver'in kendisidir. İkinci derecede Almanların bu işleri istedikleri ve Enver'i teşvik ettikleri de muhakkaktır. Ancak, Almanlar bu hareketlerin bu kadar perişan ve serserice yapılmasına, sırf Alman ve asker olmak itibariyle, taraftar değildirler. Onlar işlerin daha çok derli toplu ve makul bir şekilde idaresini isterler. Fakat, Enver Paşa da bu işleri ancak bu tarzda anlar ve gene bu tarzda idare bilir.

Diğer taraftan, İttihat ve Terakki merkeziumumisi, bu işlere hiç karışmamıştır. Bilahare bahsedeceğim veçhile İttihat ve Terakki büsbütün başka işlerle meşguldür. Zaten müdahale etse de Enver Paşa kızar, müsaade etmez.

Hükümete gelince, bu işlere o da müdahale etmezdi. Zaten hükümet içinde müdahale edebilecek bir Talat Paşa vardı. O da, uzun zaman, ilk zamanlarda harbin kazanılacağına kani olarak askerleri serbest bırakmaya karar vermişti. Çok defa onun bu hususiaki fikirlerini dinledim. Hattâ bir defasında şöyle söylüyordu:

– *93 muharebesini Abdülhamit Yıldız'dan idare etmişti. Biz onun yaptıklarını beğenmeyerek kendisini tahttan indirdik. Şimdi aynı işleri biz de mi yapalım?*

Fakat bütün bunlara mukâbil Enver'in askeri muhitinde bir takım insanlar vardır ki bunlar avantür meraklısıdırlar. İran'a, Turan'a gitmek onlara göre işten bile değildir. Tâ Kızılelma'ya kadar gitmeye bile hazırdırlar!

Bunlardan başka ve bunların yanı başında bir de "*Teşkilatı mahsusa*" dedikleri bir teşkilat vardır: Gizli harici siyasetçiler. Bunların içinde türlü türlü unsurlar vardır. Mesture tahsisatı ile oynarlar ve bunlar da Enver'i teşvik ederler. İşte Alibaş Hamba, işte Abdülaziz çavuş... Bunlar İslam ihtilalcileridir. Bunlar gibi, İran ve Turan mütehassısları da vardır.

Hülasa, Enver Paşa'nın etrafında gayri mesul bir takım müşavirler de türemiştir. O, bu muhit içinde aklına her geleni yapıyordu. Ali İhsan Paşa kuvvei seferiyesi İran'da Ruslarla güzel muharebeler yaptı. Fakat, müspet olarak elde hiçbir şey yoktur. Irak'ta bırakmış olduğu boşluk da bir türlü doldurulamamış, kuvveti fevkalade azalan altıncı ordu da İngilizlerin mütemadiyen getirdikleri yeni kuvvetlerle şişerek bizimkileri mütemadi bir tazyik altında şimale doğru ata ata nihayet Bağdat düşmüştü. Bunun için ricat hattı kesilmek üzere bulunan Ali İhsan Paşa koluna avdet emri verilmiş, o da yolunu kesmeye çalışan İngilizlerle çarpışa çarpışa yeniden ve güçlükle altıncı orduya iltihak edebilmiştir.

Irak cephesi ihmal ediliyor

Bu vukuattan sonra Irak cephesi artık harbin sonuna kadar mühmel ve metruk bir cephe olarak kaldı. İngilizler yavaş yavaş ilerlemekte devam ve mukavemet ettiler. Bir aralık, Irak cephesini kuvvetlendirmek

için yeni bir ordu teşekkülüne teşebbüs edildi. Daha doğrusu yedinci ordu namıyla teşkil edilen bir ordunun bu cepheyi takviyeye gönderilmesi düşünüldü. Fakat, o tarihlerde Suriye cephesi de sıkışıyordu. O tarafın da kuvvete ihtiyacı vardı. Bunun için yedinci ordu teşkil edildikten sonra bu, dördüncü ordu ile birleştirilmiş ve buna "*Yıldırım grubu*" adı verilerek Suriye'nin müdafaasına tahsis olunmuştur.

Biz o tarihlerde artık ordulardan ziyade ordu numaraları ve ordu isimleri ile harp ediyorduk. Ordu denilen kuvvet terkiplerinin ekseriya isimleri var ve kadroları tamam, fakat, silah atan, harp eden mevcutları fevkalade azdı. Ve gittikçe de azalıyordu.

Askerde yeis başladı

Artık, memlekette ve askerde yavaş yavaş yeis alametleri görünmeye başlıyordu. İki senedir İmparatorluğun bir taraftan öte tarafına, oradan başka bir istikamete sevk edile edile yorulmuş, dökülmüş, harp ede ede zayiat vermiş, esir olmuş kuvvetlerde arta kalanların bir kısmı da silahı alıp dağa çıkmaya başladı. Bandırma ile İzmir arasında işleyen treni tüfekli ve mitralyözlü, askeri bir muhafaza altında sevketmek gibi zaruretlerin hasıl olmasına kadar giden bu hareket, memleketin bunalmakta ve çökmekte olduğunu gösteriyordu. Arada bir davul çıkar, bazı muhtelif efradı muayeneye, bazılarını silah altına çağırırdı. Fakat, bu davetler de pek o kadar işe yaramazdı. Harbin başında bir taraftan iş gayet sıkı tutulmuş olduğu için muhtelif şekilde kaçaklık veya kaçakçılık pek az olduğu halde harbin ortasından itibaren hem doğrudan doğruya kaçakların miktarı artmış, hem de bir takım suiistimallerle kaçakçılığın derecesi yükselmişti. Ellerinde biraz para olanlar, bir şeklini bulup askerden kurtuluyorlardı. Doktorlar, asker alma memurları arasında rüşvet meyli artmıştı. Bunun için arada bir İstanbul sokakları kesilir, asker kaçakları aranırdı. Memleketin üstüne ağır bir hava çökmüştü. Her şey bu ağır havanın altında eziliyordu.

Yarından sonra "İttihat ve Terakkide On Sene" unvanlı tefrikamızın yeni bir kısmı başlıyor. Bu yeni kısım, harbin iktisadi idaresine aittir. Harp zamanında iktisadi işlerin nasıl idare edildiğinden, iaşe işlerinden bahseden bu kışım, aynı zamanda mühim bir muammanın da hallini temin ediyor. Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa muamması... Etrafında pek çok dedikodu yapılmış olan bu adam, bazılarının dediği gibi gayet fedakâr ve çalışkan bir adam mıdır, yoksa bal tutup parmak yalamış bir insan mıdır?

Bu muammanın sarih hallini tefrikanın bu kısmında bulacaksınız.

X
Harbin İktisati Vaziyeti

Harbin ikinci senesinin sonunu takip eden aylarda artık iki şey gayet bariz olarak görülüyordu: Bir kere, Rusya'nın nefesi daralmış, Avusturya-Macaristan bunalmış, Bulgaristan sıkılmış, Türkiye de yorulmuştu. Öte taraftan da İngiltere ordu yapmaya başlamış, kuvvetlenmiş, bizim üzerimizdeki tazyiki artmıştı. Henüz Suriye ayak üstünde görünür, İngilizler henüz çöldedir. Fakat hissediliyor ki günden güne kuvvetlenerek üzerimize yükleniyorlar ve gayet yavaş fakat muntazam bir usul ile ilerlemektedirler. Bağdat tarafımızdan tahliye edilmiştir. Bunu istirdat edebilecek yeni bir kuvvet toplamaya takatimiz yoktur. Şark cephesinde Rusların istilaları kırılmış, bunların henüz bu taraflarda bulundurabildikleri kuvvetli bir ordu, son bir gayretle mağlup edilmiş ve bir kısım topraklarımız kurtulmuş bulunmakla beraber, bu cephede de artık daha fazla şey yapmaya takatimiz kalmamıştır. Anadolu'da, köylerde saklı veyahut da dağlarda şekavetle meşgul asker firarilerin adedini laakal 30-40 bin hesap ediyorlar. Bu ağır bir vaziyettir.

Artık muharebeyi kaybettik

Bununla beraber ben her gün Tanin sütunlarında temin etmeye çalışıyorum ki nihai zafer bizimdir. İnanıyor muyum? Hayır. Fakat, başka ne yapılabilir? Birkaç ay daha sonra, biraz aşağıda hikâye edeceğim veçhile, ben, Rusya'nın inhilaline rağmen dahi harbin kaybedilmiş olduğuna kanaat getiriyorum ve bu kanaatimi çekine çekine, fırka mahafilinde söylemeye teşebbüs ediyorum. Fakat, henüz Enver Paşa'nın tesiri altında bulunan hükümet ve fırka mahafili, bu fikirden tamamen uzaktadır. Bilhassa Rusya inhilal ettikten sonra artık korku azalmıştır. Bizim gibi, zayıf kalpli ve nazari gençlerin görüşleri elbet yanlış olmak lazım gelir.

İşte o tarihlerde harbin askeri idaresini ve askeri seyrini takipten bir müddet için vazgeçerek harbin umumi idaresini ve harp esnasındaki memleket hayatına biraz yakından bakmaya ihtiyaç vardır. Şimdi sizinle birlikte bunu yapmaya teşebbüs ediyorum:

Seferberlik başlar başlamaz ordu memleketin bütün kuvvetlerini elinin altına almıştır. Nakil vasıtalarını tedarik komisyonları, tekâlifi harbiye komisyonları, levazım idaresi. Prensip şudur: Memlekette her ne varsa bu, evvela ordunun idaresine tahsis edilecektir. Ondan ne artarsa halkındır.

Esas itibariyle bu prensip doğrudur; fakat, bu, ancak kısa sürecek bir harp için bir prensiptir. Uzayacak veyahut uzaması mümkün bir mücadelede memleketin iktisadi kuvvet mevcudiyeti bu kadar kat'i bir şekilde askeri idarenin eline teslim etmek, iktisadi kaynakların kuruması ve kuvvetlerin tabii bir şekilde mayalanması bakımından tamamen yanlıştır. Diğer taraftan, bu prensibin tatbik sahası sırf askeri ihtiyaçlara taalluk eden maddelere münhasır olmak icap eder. Halbuki tekâlifi harbiye usulünün tatbikatında iş gayet geniş tutulmuş, bazı ahvalde, ele geçen herhangi bir madde doğrudan doğruya askeri ihtiyaçlarla alakadar olsun olmasın sahibinin elinden alınarak kendisine sadece bir ekim buğday verilmiştir.

Mesela, askere giyecek tedariki için manifatura mağazalarını dolaşan tekalifi harbiye komisyonlarının ipekli kadın eşyasına kadar el uzattıklarına dair uzun müddet herkesin ağzında bir takım şikâyetler ve rivayetler dolaşmıştı. Ben önceleri bu münasebetsiz şeylere inanmaz, rivayetleri mübalâğaya hamlederdim.

Tekalifi harbiye komisyoncularının zararları

918 senesi ilkbaharında Cahit Bey'e[1] vekaleten men-i ihtikâr komisyonu reisliğine geldiğim zaman sivillere mahsus 280 metre erkek kumaşı kaçakçılığı yapmakla maznun ve şimdi ismini unuttuğum Adanalı mühim bir Ermeni tacirini isticvap etmiştim. O zaman gördüm ki Adana'da vaktiyle büyük mağazaları ve iyi bir işi olan adammış. Tekâlifi harbiye komisyonları bunun mağazalarına girmiş ve adamı mahvedip çıkmışlar. Mağazaları hemen hemen boşalan bu tüccarın da işini orada

büsbütün tasfiye ederek başka bir iş aramak üzere İstanbul'a gelmiş, burada serseri bir tüccar olmuş ve elindeki parasıyla spekülasyon yoluna kaçmıştır. Bana elindeki mazbataları gösteren bu adam, karşımda hem ağlıyor hem de anlatıyordu.

– *Bu gördüğünüz mazbatalarla alınmış eşyanın büyük bir kısmı kadınlara ve çocuklara ait veyahut yalnız onlara yarar eşyadır. Elimdeki mazbataların ihtiva ettikleri kuvvet mecmuu, benim mağazalarımda eşya halinde bulunan sermayenin yarısını bile tutmaz.*

Diyordu. Bu sözlere önce inanmamıştım; bu adam bana hem faturalarını, hem de ticarethanesinin o tarihteki envanter defterini göstererek ispat etti ki söyledikleri doğrudur.

Bu derece faal surette mahvedilmiş olan bu adam hem ağlayarak bana bunları gösteriyor, hem de:

– *Tutulan kumaşları müsadere ediniz, haklısınız, bir şey diyemem. Fakat, yalvarırım size, beni divanı harbe vermeyiniz!*

Diyordu. Haksızlığın ve adaletsizliğin bir memleketi en büyük bir düşman ordusundan daha kolay yıkacağına kani olduğum için bu adamı divanı harbe vermediğim gibi kumaşlarını da müsadere ettirmedim. Yalnız, o tarihte kaçak piyasa fiyatları metresi 800 kuruş olan bu kumaşlara komisyonun fiyat prensibi dahilinde, yani metresi 200 kuruştan satılmak üzere komisyon emrine aldım.

Misal olarak zikrettiğim bu hadise bizim seferberlikle beraber memleketin iktisadi hayatı üzerine nasıl ağır bir kaya gibi çökmüş olduğumuzu gösterir. Fakat, yukarıdan beri kendisine hücum ettiğimiz Enver Paşa'nın bu işte hiçbir günahı yoktur. Bir harp halinde ordunun ihtiyacını temin için tesis edilmiş bir usul mucibince, kanun ve nizamın tarif ettiği şekil ve şartlar içinde ve herkesin gözü önünde tatbik edilmesi lazım gelen bir işin bu tarzda tatbikinden Enver Paşa mesul değildir.

Öte taraftan İttihat ve Terakki'nin programı da, vicdanı da bu gibi işlere muhaliftir. Bu işleri yapmakta kimler vazifedar iseler mesul da onlardır. Halbuki bunları yapanların içinde kimbilir ne kadar vatanperverane nutuklar irat etmiş nice şarlatan ve münafık vardı!

1 Hüseyin Cahit (Yalçın).

Muharebeyi kaybettiren sebepler

Bir memleketin en büyük düşmanları bunlardır. O zaman yapamazdım; fakat, onları böylece teşhir ediyorum. İnşallah vatanımız bir daha harp felaketi görmez; fakat, bir gün gelir de öyle bir zaruret hasıl olur ve tekâlifi harbiye komisyonları tekrar faaliyete geçerse vatandaş, ister memur ol, ister bir başkası, sakın ha, böyle şeylerin yapılmasına müsaade etme! Çünkü biz harbi, yalnız Enver'in çılgınlığından yahut da Cemal Paşa'nın debdebe ve tantana merakından veyahut bir başkasının "küçük *dağları ben yarattım!*" iddiasından kaybetmedik. Bize onu kaybettiren şeylerin içinde bunlar, bu gibi hadiseler de vardı.

Bu misali gözönünde tutarak diğer işlerimizi buna kıyas edebilirsiniz. Daha aşağıda, size daha feci şeylerden de bahsedeceğim. O zaman daha iyi anlaşılacaktır ki: Başımıza gelen felaketlerde herkesin az veya çok bir hissesi vardır ve mesuliyet de az veya çok derecede kollektif bir mesuliyettir. Esasen cemiyet meselelerinde daima böyledir: İyilik de, kötülük de cemiyetin kendinden gelir. Fertlerin yapacakları iyilikler ve kötülükler devamlı olamaz. Fert fenalık da yapsa eğer cemiyet iyi ise onun, ya bozulmasına hiç müsaade etmez, yahut onun bozduğunu çabuk düzeltir.

İktisadi dertlere çare bulunamaz iddiası

O zamanki devlet telakkisi, bugünkü devlet telakkisi gibi değildi. O zamanki devlet, iktisadi işlere yabancı idi. Bunun için harbin iktisadi hazırlığını da düşünemezdi. Seferberlikle harbe iştirak devri arasında geçen kısa müddet esnasında devlet iktisadi hayat ile, ancak askeri idarenin müdahaleleri nispetinde alakadar olmuştu. Bu müdahalelerin de kurutucu bir müdahale olduğu malumdur. Halbuki o zaman her mamul ihtiyacını hariçten ithal eden memleket bu müddet esnasında muhtaç olduğu ve olacağı şeylerden fazla miktarda ithal edebilseydi harp esnasında hayat, o zaman görmüş olduğumuz derecede daralmazdı.

Harbe girdikten sonra da bir hayli müddet Dedeağaç limanı bizim için açık kaldı.

Bu yoldan olsun bir takım ithalat yapılabiliyordu. Bu yoldan yapılan ithale yalnız tüccarınkilere münhasır kaldı. Devletin yapması lazım ge-

len fazla ithalat yapılamadı. Bunun için harbin ilanını müteakip memleket içinde bütün mamul eşya ticareti, bir spekülasyon ticareti oldu.

Bir takım eşya, elden ele dolaşmaya ve bir takım harp zenginleri peyda olmaya başladı. Bunu yapanlar, yüzde doksan beş piyasanın öteden beri tüccar olan unsuru idi: Yahudi, Rum, Ermeni bir sürü tüccar. Bunlar da yalnız kazanmak düşünüyorlardı. Kimin elinde sermaye varsa, kimin dayanma kuvveti yüksekse o çok kazandı. Eşya fiyatları hayrete değer nisbetler aldı. Şeker iki kuruştan üç yüz kuruşa kadar gitti. Tasfiyesine memur olduğum men-i ihtikâr komisyonunda, komisyon emrinde duran son birkaç yüz çuval kahveye serbestisini iade ettiğim gün kahvenin okkası 700-800 kuruş idi!

Gerek memleket içinde nakliyat, gerek memleket haricinden getirilebilmesi mümkün bazı eşyanın ithali işlerinde birinci derecede mühim olan şey vagon tedariki idi.

Vagon ticareti ne idi?

O zaman "*vagon ticareti*" denilen bir ticaret peyda oldu. Bu güzel bir ticaretti: Vagonu veren de, alan da zengin olurdu! Yukarıda kendisine acıdığım Ermeni tacirden yaptığım iyiliğe mukabil, ben de bir şey almıştım: Kaçakçılığın İstanbul'la Anadolu arasında nasıl yapıldığının sırrını! O vakit gördüm ki Haydarpaşa'da memleketin iktisadi ihtiyacını tatmin etmek üzere kurulmuş olan münakaleyi tanzim ve tertip makinesi, bir vagon ticarethanesinden bir kaçakçılık şebekesinden başka bir şey değildi!

Harp esnasında Almanya'da dolaştığım sıralarda daima dikkatime çarpmış bir şey vardı: Herhangi bir mağazadan alışveriş ederken ekseriya size aynı malı, aralarında büyük bir fark olan iki fiyatla arz ve ilave ederlerdi: "Bu, *harpten evvelki mal, bu da harp esnasındaki*" derlerdi. Orada tüccarlar namuslu insanlardı. Kazançlarının ölçüsünü değiştirmemişlerdi. Her nevi iaşe ihtiyaçlarını vesika ile tayin şekline sokmuş olan Almanya'da bu salabetli ahlak 918 senesinde çözüldü. Bizde ise daha iş bidayette ahlaksızlıkla beraber başladı.

Bu ahlaksız ticareti yapanlar, yukarıda söylediğim gibi, bilhassa bidayette, yalnız o zamanın tacir unsuru idi ve bunların içinde Türk de az-

dı. Sonraları yavaş yavaş araya Türkler de karışmaya başladılar. Bu Türkler ekseriyetle Harbiye levazım idaresine yakın olanlar, vagoncularla münasebet tesis edebilenler veyahut, levazım reisi İsmail Hakkı Paşa'ya yakın olanlardı. Levazım reisi İsmail Hakkı Paşa'ya:

– *Aman paşam, ben geçinemiyorum, bana bir vagon!*

Diyenler meydana çıktı. Bunlar, ekseriya siyasi, yarı siyasi unsurlardı. Bu gibi unsurlar arasında İsmail Hakkı Paşa'nın reddetmiş olacağını tahmin ettiğim hemen hemen kimse yoktur. Ekseriyetle, o zamana kadar hayatlarını, yarı asker, yarı komiteci olarak geçirmiş ve idealistten ziyade dalavereci olan bazı unsurlar vardır ki bu yeni tip arasında ekseriyetle bunlar bulunurlardı. Bunlardan zenginler de peyda oldu.

Bu hal o tarihlerde meydana çıkmış yeni ve iyi bir fikrin tereddisi ve suiistimali idi. Türkün tüccar olamayışının fenalıklarını gören İttihat ve Terakki merkeziumumisinden çıkmış olan bu fikir şu idi: "*Türkten tüccar yetiştirelim, Türk para kazansın.*" Fakat, tatbikatta, Türkün bir kazancına mukabil Türk olmayan yüz kazanıyordu! Türkler içinde bu gayri tabii vaziyetten para kazananlar, ekseriyetle ticaret şeklinde değil, maalesef, kendisine emanet edilen vazifeye hıyanet suretinde oldu.

Men-i ihtikâr komisyonu

Bu kadar tersine ve aksine işleyen bir iktisat makinesi, hayatta, bittabi, fenalıktan başka bir şey yapamazdı. Bunun için muharebe ile beraber hayat tedricen bozuldu ve bir taraftan ahlaksızlık, öte taraftan da sefalet arttı. Memleketin ana kuvvetlerini kemiren, kitleye ıstırap çektiren bir yoksulluk, tahrip temposuna durmaksızın hız vererek ilerlerken, eşya fiyatlarının hiç durmadan artması karşısında içinde bir isyan hisseden hocam Hüseyin Cahit, Men-i ihtikâr Komisyonu diye karakuşî salahiyetleri haiz bir komisyonla bu işlere müdahale etmek istedi. Birkaç makale yazdı ve hükümet de, galiba biraz bu işten fayda umarak, biraz da İttihat ve Terakki'nin bu yaramaz evladının başını gaileye sokmayı memnuniyetle isteyerek bir kanun çıkarttı ve komisyonu kurdu. Ben hocama bu işe girmemesini, hastalığın kendi tahmin derecesinden çok derin olması itibariyle küçük bir teşkilatla başa çıkamayacağı bu işle başına gaile

almaktan başka bir şey yapmış olmayacağını birçok defa söylemekte kusur etmedim. Fakat, orta yerdeki spekülasyon ticareti onun vicdanını o kadar isyan ettirmişti ki bir türlü dayanamadı ve mücadeleyi seven ruh ile komisyonun başına geçti. Komisyonda, aza olarak, Doktor Nazım'la Doktor Rüsuhi de vardı. İttihat ve Terakki'nin namuslarına en çok güvendiği unsurlarından mürekkep olan bu komisyona, aynı zamanda karakuşi salahiyetler de verilmiş, kanunda, mahkemeler bu komisyon aleyhine dava dinlemekten bile men edilmişti.

Hüseyin Cahit işe başladığı zaman bir zincirleme usulü çıkardı. Herkesi elindeki malları evvela bir beyanname ile komisyona bildirmeye ve sonra da bunları ilk sahibine kadar iadeye mecbur tutuldu. Bu, spekülasyonla fiyatı kabarmış olan malların fiyatlarını düşürmek içindi. Komisyon, bu nevi malları maliyet fiyatına bir misli kâr ilave ederek sattırmayı kabul ediyordu. Beyannamesi verilmeyerek gizli satılan malları ise hem müsadere ediyor ve hem de bunların sahiplerini divanıharbe veriyordu.

İstanbul'da pahalılık başgösterdi

Vakıa bu usul sayesinde bir hayli men-i ihtikar malı meydana çıktı, bazı spekülatörlerin kârlarına kesat geldi ve bir hayli muhtaca yardım edildi ama, usulün ağırlığı, yavaş yavaş, İstanbul'daki malların vilayetlere doğru kaçmasına da sebep oldu. Bu nevi mallar, kendilerini men-i ihtikâr komisyonunun faaliyet sahası haricine atmak için acele etmişlerdi. Bunun için İstanbul bir derece daha pahalandı. 918'de orta kalitede bir metre gizli kumaş 9-800 kuruşa satılıyor ve istediğiniz kadar bulunuyordu. Halk ise bu işlerin sebeplerini tetkike lüzum görmeksizin "men-i ihtikâr komisyonu"na "menba-ı ihtikâr komisyonu" adını takarak alay ediyordu.

Zavallı Cahit Bey o, bu işin içinde haftalarca, aylarca çabaladıktan sonra nihayet o kadar bunaldı ki işin içinden çıkamayacağını anlayarak mağlubiyeti kabul etti. O sıralarda, yani 918 senesi ilkbaharında bir de iaşe nezareti tesisi kararlaştırılmış olduğu için, işlerinin tasfiyesi mukarrer olan komisyonu benim başıma geçirerek kaçtı, Almanya'ya gitti. Onu bu komisyonda zengin oldu zannedenler çoktur; bense –ki şükür,

zengin olmadığımı ispata mecbur bulunmayacak kadar dar bir hayat yaşadım– onun arkasından, komisyonun dosyalarında şunu gördüm: O, men-i ihtikâr komisyonunda bazen yaptığı bir haksızlığı kendi cebinden tashih etmiş.

Bazen elindeki umumi vasıtalarla devasını bulamadığı bir sefalet derdini kendi hususi kuvvetleriyle tedaviye çalışmıştı!

Madem ki bu işlerden bahsediyoruz ve madem ki daha aşağıda, tarih mahkemesi huzurunda daha mühim bazı şahadetler yapacağım, şu halde burada beni yakından tanımayan bir kısım okuyucularıma karşı, şahit sıfatı ile kendi kendimi biraz tezkiye edeyim.

Bu satırları okuyanlar arasında beni yakından tanıyanlar çok olmakla beraber tanımayanlar daha çok olacağından buna ihtiyaç hissediyorum.

Ben, harbin ne zenginlerinden, ne de o zenginlere nazaran orta hallilerinden oldum. Ben de, herkes gibi, evinde vesika ekmeği yiyen, şekeri lüks madde olarak telakki eden, harbin son senelerini evvelki senelerin elbiseleriyle geçiren insanlardan biriyim. Harpten evvel gazeteci ve hocaydım. Harbe gazeteci ve mebus olarak girdim. O zaman mebuslar evvela senede üç yüz, sonra da beş yüz lira alırlardı. Umumen zannedildiği gibi mebuslar tahsisatlarını altın olarak almazlardı. Galiba, bir defa onlara biraz yardım olsun diye birkaç altın verilmişti. Fakat, umumiyet itibariyle ben de ekser mebuslar gibi harpte, altını sarraf dükkânlarında gördüm. Harpten evvel, hocalık etmek, kitap yazmak, gazetecilik ve bazı ecnebi gazetelerine muhabirlik yapmak suretiyle hayli para kazanırdım. Bunlardan yaptığım tasarrufa harp esnasında bir kuruş dahi ilave edemedim. O sıralarda mevkiim, ondan evvelkine nispetle daha masraflı bir hayat iktiza ettiği için aylık kazancım beni pek güçlükle geçindirebiliyordu. Bunun için mütarekeye ancak harpten evvelki çalışkan hayatımın masraflarıyla çıkabildim.

Bundan dolayı Ankara'daki mücadeleye iştirak için İstanbul'dan kaçarken beni iyi tanıyan iki dostumdan –biri Aydın mebusu Nazmi Topçuoğlu, diğeri Heybeliadalı Sabri– doksan lira borç alarak yola çıktım ve gayet basit olan tasarrufumu aileme bırakarak ona el sürmedim.

Harp esnasında bir gün, Bulgarların harbe iştirak edecekleri tarihten

on gün kadar evvel, benim hayatımı yakından bilen iki dost –biri gene yukarıda bahsettiğim Sabri, diğeri de onun akrabalarından Kara Mustafazade Ahmet– bana geldiler ve dediler ki:

– *Bulgaristan'ın harbe gireceği anlaşılıyor. Dedeağaç limanı kapanacaktır. Bu limanın kapanması demek, memleketin içinde fiyatların yükselmesi demek olacağını bilirsin. Seni biliriz, sa'yinden başka elinde bir şey yoktur. Halbuki hayatta bir gün insanın avucunda bir şey bulunmak lazımdır. Sen bizi Bulgaristan'ın harbe iştirakini, iki gün evvel haber ver, biraz mal alıp bir tarafa koyalım, sonra bunun kârını beraber taksim ederiz.*

Hiç düşünmeden dostlara cevap verdim:

– *Herkesin memleket için can verdiği ve sefalet çektiği bir devirde ben bu mücadeleye ait hadiselerin hiçbirinden en küçük bir istifadeyi dahi düşünemem ve hattâ bunu düşünmeği kendim için büyük bir günah sayarım. Sizler benim vazifemde değilsiniz, tüccarsınız. Çok isterseniz ben size yirmi dört saat evvel söyleyebilirim, isterseniz yaparsınız, fakat, beni hesaba katmanızı kabul edemem.*

Onlar, vatan ve cemiyet duygusunda benden başka türlü insanlar olmadıkları için bu sözlerimden müteessir oldular ve hiç düşünmeden:

– *Haklısın*, dediler, *bu işi başkalarına bırakalım, biz de el sürmeyelim. Yarın, birçok insanların maişetleri üzerinde tazyik yapacak ve büyük mahrumiyetler doğuracak bir fiyat artmasından bizim de istifade etmemiz abestir.*

Onlar da bütün harp boyunca bu işlere el sürmediler. Ahmet bugün İstanbul'un mühim bir iktisadi siması ise, o, bu mevkiini, küçük yaştan beri iş içinde halis bir tüccar namusu ile didine didine sarfettiği mesaiye borçludur.

Ben harp esnasında böyle spekülasyon işlerinden pek çok kazanabilirdim. Mevkiim bu işe çok müsaitti. Fakat, bunu düşünmedim bile. Siyasetle uğraşan, her gün yazılarında âleme fedakârlık ve feragat dersi veren bir adamın, bence, böyle şeyleri yapması değil, düşünmesi bile haram idi. Bu harama, kuvvetli bir mümin gibi inandım.

Çok defa arkamdan:

– *Eh... Muhittin'in hiç olmazsa iki yüz bin lirası vardır!*

Denildiğini işittim.

Hakikaten o tarihlerde benim içinde bulunduğum şartlara göre hayli para yapmak için men-i ihtikâr komisyonu reisliğinde vazifesini suiistimal etmeye de lüzum yoktu. Ticaret ahlakına göre meşru sayılması lazım gelen bir takım harp ticareti işleri vardı ki bunları yapmak kâfiydi. Fakat, ben böyle şeyler düşünmedim.

Kendi kendimi okuyucularıma daha iyi tanıtmak için daha misaller ve şahitler gösterebilirim. Mesela, harbin son senesi başlarında, levazım reisi İsmail Hakkı Paşa, mebuslâra yaranmak için onlara, gayet ucuz fiyatlarla bir takım ihtiyaç maddeleri dağıtmaya karar vermişti. O zamanki piyasa fiyatı bin liradan fazla tutan bu eşyanın mebuslara tevziine karşı Nadi[2] ile birlikte şiddetle itiraz etmiştik. Hatta, o zaman reisimiz olan Hacı Adil bey ile bir de kavga etmiştim. Neticede ben muvaffak olamadım, herkes bu eşya ve erzakı aldı. Onlar aldıktan sonra da ben hisseme düşeni, o zaman Satı'nın[3] Nişantaşı'nda tesis ettiği ve bizim himaye eylediğimiz mektebe hediye ettim. Satı, bugün aramızda değildir; fakat, dostum Selim Sırrı[4] ve daha bir çokları bu hadiseyi pek güzel bilir.

Fazlasını söylemeye lüzum görmüyorum. Benim gerek o zamanki hayatımı ve gerek ondan sonraki yaşayışımı yakından bile pek çok insan olduğu için kendimi daha fazla tezkiyeye lüzum hissetmiyorum ve okuyucularıma şunları söylemekte iktifa eyliyorum: Bizzat hiçbir harama el sürmemiş ve hayatı bu bakımdan tam bir iktisadi zahitlik içinde geçmiş bir adamın sırf şahadet kastıyla söyleyeceklerine harfi harfine itimat edebilirsiniz...

Harp zenginleri

Adeta mahsur bir halde bulunan bir memlekette gayri tabii iktisat şartları, büyük bir kitlenin çektiği sefalete mukabil bir kısım insanların da zengin olmasına yarar. Bunun gibi, harp esnasında da bir takım zenginler peyda oldu ve bunlara da harp zenginleri denildi.

İttihat ve Terakki muhalifleri, ekseriyetle için için memleketin mağlubiyetini isteyen Hürriyet ve İtilaf unsuru, gizliden gizliye yaptıkları propaganda ile, harp zenginlerinin İttihatçılar olduğunu söylerlerdi. Hakikatte iş öyle değildir.

Bir kere, harpte zengin olanlar İttihatçılıkla alakası bulunmayan unsurlar, yani Yahudiler, Ermeniler, Rumlardı. Mal bunların elinde idi, kıymeti de bu mallar kazandı.

Mesela, mağazasında beş on sandık dikiş ipliği, makarası bulunan küçük bir Yahudicik az zamanda büyük bir sermaye sahibi oldu ve yürüdü gitti. Ben böyle bir hayli talihli gördüm. Kumaş ve manifaturacılar da çok kazandılar.

Biz de bunu keşfettik, oraya polis oturttuk, fakat, levazım da arkadan asker gönderip bizim polisleri kovdu ve yerine askeri dikti. Levazım, bu kumaşları satın almış bulunduğunu iddia ediyormuş. Ben ise zannetmiyorum. İşte, bu işe dikkat et!

Hakikaten dikkate değer bir işti. Depoda iki yüz bin metre kadar kumaş olduğu anlaşılıyordu. Zabıta bunu keşfetmiş, işe el koymuş, fakat, arkadan İsmail Hakkı Paşa kendi adamlarını gönderip mala sahip çıkmıştı. Biraz işi tetkik ettim, kumaşlar, hep sivil kumaşı olduğu için bunun askerlerin işine yaraması ihtimali yoktu. Şu halde, o tarihten takriben en az bir sene evvel beyanname ile bildirilmesi lazım gelen bu stok bu kadar zaman evvel levazımca mübayaa edilmiş olmasına ihtimal vermedim. Uzun müddet bu muammayı ne suretle halledeceğimi düşündükten sonra İsmail Hakkı Paşa'ya müracaat ettim:

– *Alo... Alo...*

– *Ben, Muhittin, paşam... Evet, sizi şu Abranosyan'ın kumaşları için rahatsız etmek istedim. Bu mesele bizim dosyalara girmiş olduğundan kapatılması için sizin yardımınız icap ediyor. Lütfen, bu kumaşların levazımca mübayaa edilmiş olduğuna dair vesikaların suretini gönderiniz de bizim dosyalarımız da kapatılsın...*

_ *... Nasıl? Evet... Demek hiçbir vesika yok?.. Ya fiyat? Evet... O halde kolayı var: Siz bize bir tezkere yazınız, biz de tetkik edip size fiyatlarını takdir edelim. O fiyat üzerinden mübayaa işini siz de kolaylıkla halletmiş olursunuz.*

2 Yunus Nadi.

3 Satı el Husri (1880-1969) II. Meşrutiyet döneminin önde gelen eğitimcilerindendir. Öğretmen okullarını çağdaş bir konuma getirmiş ve *Tedrisat-ı İptidaye* dergisini çıkarmıştır. İstanbul Darülmuallimi'nde müdür olarak görev yapmıştır. Muhittin'in burada söz ettiği okul, anaokulu öğretmeni yetiştiren özel okul olmalıdır. Satı, 1919'da Türkiye'den ayrıldı ve Arap dünyasının önemli bir düşünürü olarak üne kavuştu. Bk. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul, 1993, tür.yer. Niyazi Berkes, *İslamcılık, Ulusçuluk, Sosyalizm*, Bilgi, Ankara, 1975, 72-96.

4 Selim Sırrı Tarcan (1874 - 1956).

İş benim tahmin ettiğim gibi imiş: Levazım bu kumaşları satın almış değildi. Asker işine hiçbir suretle yaramayacak olan bu kumaşları laakal bir sene evvel levazımın almış bulunması ihtimali yoktu. Şu halde, bir sene evvelden komisyona beyanname ile vücudu haber verilmesi lazım gelen bu kumaşların kaçak sayılması zaruri idi. İsmail Hakkı Paşa ise, kendisinden alım, satım vesikasını istediğim zaman, henüz bu işin bitmemiş olduğunu ve yeni alacaklarını söylüyor, yalnız bunların fiyatlarını takdir hususunda komisyonun müdahalesini istiyordu. Daha doğrusu, *"madem ki bu işe komisyon müdahale etmiştir, fiyatları da bari siz takdir ediverin de bu işi bitirelim!"* demişti. Ben kendisine bu kumaşları ne yapacağını sorabilirdim. Mahsus sormadım ve onun istediği tarafa gitmeye hazır olduğum hissini vererek kendisinden bir tezkere istedim.

Ertesi gün bir tezkere geldi. Yanında bir demet de numune vardı. Tezkere bu numuneler mucibince, kumaşların levazımca mübayaa edileceği cihetle fiyatların komisyon tarafından takdirini istiyordu. Tezkereyi cebime yerleştirdikten sonra, Abranosyan'ı çağırttım ve karşı karşıya geçtik. Bu Abranosyan efendi, İstanbul'un ve Anadolu'nun meşhur manifaturacısı Abranosyan idi. Bilahare, harpten sonra İstanbul'a gelirken Bağdat'ta trende kalp sektesinde ölüveren Abranosyan, dünyaya Abranosyan olarak gelip de dünyadan Evrenos olarak giden birkaç defalık milyoner idi. Lazistan mebusu Ziya Molla onun çok samimi ahbabı idi. Hocanın kendisi pek âbid ve zâhit olmamakla beraber, Abranosyan'ı Müslüman yapmaya karar vermiş ve nihayet de yapmıştı. Ermeni vukuatından sonra Abranosyan'a Allah müslümanlık ilham etti. Ziya Molla da delil oldu. Abranosyan Müslümanlığa geçti. Ziya Molla, *"şöyle iyi adam, böyle iyi adam!"* diye onu metheder, dururdu.

O gün karşımda müslüman olarak oturan Evrenos efendiyi de ben ilk defa görüyordum. Hoş beşten sonra önce alelade bir malumat alma tarzında başlayan konuşmamız bilahare resmi bir isticvab şekline girdi:

– *Siz bu kumaşları levazım idaresine ne zaman sattınız?*

– *Hatırlamıyorum, çok oldu...*

– *Yani komisyona beyanname vermeye davet olunduğunuz zamandan evvel mi, sonra mı?*

– Çok evvel...

– Kaça sattınız?

– Fiyatını tayin etmemiştik.

– Fiyatını tayin etmeden mal satılır mı?

– Olmaz amma, İsmail Hakkı Paşa ile aramızda teklif olmadığı için lüzum görmedik. Mal bizim değil, onun, milletin... Elbet münasip olan fiyatı verir. Çok şükür, bu kadarcık malın fiyatından ne olur?

_ Âlâ... Alım satım mukaveleniz?

_ (Hafif gülümseyerek) Efendim, mukaveleye falan ne lüzum var? Levazım idaresine, İsmail Hakkı Paşa gibi bir büyük adama emniyet etmeyecek miyiz?

– Elbet edeceğiz amma, dünyanın bin türlü hali var. Olur a İsmail Hakkı Paşa'ya bir hal olur. O zaman ne yapardınız? Elbet bir mukaveleniz olmak lazım gelir.

Abranosyan burada bir lahza durdu, cevap vermedi. Sıkılmış olduğu alnında beliren hafif ter habbeciklerinden belli idi.

– Hiç mi mukaveleniz yoktur?

Diye tekrarladığım zaman o da bana aynı cevabı tekrar etti:

– Biz mukaveleye filan lüzum görmeyiz. İsmail Hakkı Paşa gibi büyük bir adamdan mukavele istenir mi?

– Fakat ya ona bir hal olursa?

– Ona bir hal olursa bizim de malımıza olsun... Kaç paralık mal ki...

Bu basit adamın "kaç paralık mal ki..." dediği şey de yalnız sermaye itibariyle asgari yüz elli bin liralık, komisyonca normal satış bedeli de bunun iki misli, fakat gizli piyasa kıymeti bir buçuk milyon lira kadar tutan bir şeydi. Malı canından da kıymetli olan bu adamın adi esnaf ağzıyla yaptığı müğalâta sayesinde beni atlatmaya çalışması görülecek bir şeydi. Nihayet kendisini biraz daha sıkıştırdım:

– Siz tüccarsınız hayatınız alışverişle geçti, değil mi?

Dedim. "Evet!" diye tasdik ettiği zamanda:

– O halde, dedim, benimle tüccarca konuşunuz. Bir tüccar, malını, böyle fiyatını tayin etmeden, mukavele yapmadan aylarca depoda nihayet memur olan bir zatın emrinde tutar ve hele ihtikâr kanununa muhalif hareket ederse onun "bu malları ben levazım idaresine satmıştım" sözüne inanmak caiz olur mu?

Alnındaki ter hableleri biraz daha irileşmişti.

– *Haklısınız amma*, dedi, *bizim İsmail Hakkı Paşa ile aramızda hiçbir teklifimiz yoktur. Daima bu yolda muameleler yaparız. Çok şükür, bizde mal var. Bu kadarcık kumaş için teklif mi olur? İsterseniz hepsini size vereyim!*

Abranosyan başka çıkacak yol bulamadığı için bu defa da bana el atmak istiyordu. Ben bu küstah herifin imasını anlamamazlığa gelerek kendisini biraz daha sıkıştırdım. Bu sıkıştırmak, daha ziyade divanı harpten korkan herife biraz olsun eza etmek zevkinden ileri geliyordu.

Yoksa cebimdeki tezkere dahi iki taraflı iddianın tutulur tek bir tarafı bulunmadığını göstermeye kâfiydi. Bunun için belki ağzından başka bir şey daha koparabilirim, diye kendisini biraz daha sıkıştırdıktan sonra bir zabıt yaptım ve bu zaptı bir hayli güçlükle, işi resmiyete koymamam hakkındaki rica ve istirhamlar arasında, kendisine imza ettirdikten sonra onu serbest bıraktım ve levazımın tezkeresine cevap yazdım. Bu tezkerede, alım satım muamelesi denilen şeyin vukuunu gösterir bir delil bulunmadığına göre kumaşların müsadere muamelesi yapıldıktan sonra eğer, sivillere mahsus olmasına rağmen, bu kumaşlara o derece kat'i bir ihtiyaç varsa bunların levazım idaresi emrine amade tutulacağını bildirdim.

Hayatında kimbilir ne kadar insan atlatmış olan İsmail Hakkı Paşa'yı da bu defa ben atlatmıştım. İki gün sonra, meseleyi divanı harbe sevketmek üzere muamele evrakını tanzim ettirirken telefon çaldı: Talat Paşa, bana bu işi soruyordu. Herhalde kendisine benden şikâyet edilmiş olacaktı. Kalktım, kendisini görmeye gittim. Ona şikâyeti yapan Enver Paşa imiş ve levazıma ait kumaşlara benim tarafımdan müdahale edildiğinden şikâyet etmiş. Talat Paşa'ya işi bütün teferruatıyla anlattım. Alaka ile dinledikten sonra:

– *Hay Allah senden razı olsun...* dedi. Ve beni bu yolda yürümeye teşvik etti.

O sıralarda, ben bir yandan komisyona ait işleri yeni teşkil edilmiş olan iaşe nezaretine devretmek ile meşguldüm. Birkaç gün bekledim, levazım idaresi, ne yazdığım tezkereye cevap verdi, ne de depodan askeri muhafazayı kaldırıp kumaşları bizim muamelemize bıraktı. Bu gibi ahvalde divanı harbin alakadarı isticvap ve eldeki vesikalara nazaran tevkif ve muhake-

me etmesi lazım gelirken bana dair de bir alamet görmedim. Demek oluyor ki İsmail Hakkı Paşa işi hasır altı etmek istiyordu. Kalktım, Talat Paşa'ya giderek anlattım. Enver Paşa'yı görerek söylemiş, o da "*ben meseleyi iyi bilmiyorum, tetkik edeyim*" demiş. Bir iki gün daha bekledim.

İsmail Hakkı Paşa'nın daveti

Bir sabah komisyonda iken telefon çaldı, İsmail Hakkı Paşa, bana biraz serzenişten sonra "*bir sui tefehhümden ibaret olan bu işi hal ve intaç etmek üzere beni rahatsız etmek istediğini*" söyledi. Ben ise, onun ayağı sakat bir adam olduğunu düşünerek daha nazik davranmayı münasip gördüm ve zahmet etmemesini, ben bizzat gidip kendisini göreceğimi söyledim. O da teşekkür ederek bir saat sonra bana otomobilini göndereceğini bildirdi. Benim maksadım, işi o sırada iaşe nazırlığına geçmiş olan Kara Kemal'e devretmek idi. Fakat, henüz devir muamelesi bitmediği için bunu devredilmiş gibi göstermek ve mücadelenin alt tarafını ona bırakmakta kendisiyle mutabık kalmak istiyordum. Doğruca gidip onu buldum ve meseleyi etrafıyla anlattıktan sonra, İsmail Hakkı Paşa'nın çok ısrarı halinde, işi iaşeye devretmiş olduğumu söyleyeceğimi bildirdim ve bu hususta kendisi ile mutabık kaldım. Bir saat sonra paşanın yaveri otomobille geldi, beni alıp götürdü. İsmail Hakkı Paşa beni odasının kapısında karşılayarak iltifatlarda bulundu. Kırk yılda bir, bir işleri düşmüş olduğu halde halletmediğimden dolayı serzenişleri de ilave etti. Ona göre iş hakikaten bir teklifsizlikten ibaret idi. Buna bir hal çaresi bulmak münasip olacağını söylüyor, benden de bunu rica ediyordu. Ben de teklifsizliği kabul etmekle beraber zaten iş de benim elimden çıkmış bulunduğunu söylüyordum. Hattâ tessüf etmeyi de unutmadım:

– *Vah vah...* dedim; *eğer sizin bu işe bu kadar ehemmiyet verdiğinizi bilseydim, dosyaları iaşeye devretmiş bulunmadan evvel işin bir hal şeklini ararım. Şimdi iş benim elimden çıkmıştır. Mamafih Kemal Bey'le pekâlâ halledebilirsiniz.*

Ben burada kendisi ile işin esası hakkında bir münakaşaya da girişebilirdim. Niçin girişmedim? Bilmiyorum. Bir metresi bile askeri giydir-

meye yaramayan –o tarihte asker için lazım olan kumaşı Almanya'dan daha ucuz tedarik etmek kabildi– bu aşağı kaliteden sivil kumaşlara, neden dolayı değerinden bir misli fazla fiyat vererek almak istediğini pekâlâ sorabilirdim ve o da buna makul bir cevap bulmakta güçlük çekerdi. Bunu niçin yapmadığımı bilmiyorum. Fakat, yapmadım. O tarihte ben çok yorgun, hattâ bitap denecek derecede yorgundum. Bir taraftan gazetede, bir taraftan men-i ihtikâr komisyonunda, nihayet bir taraftan da mecliste çalışırken son haftalarda bir de o sırada yapılmakta olan istikrazı dahili için propaganda işlerinde uğraşmış ve sürmenajdan tamamen bitkin bir hale gelmiştim. Bunun için mücadeleden kaçarak işi iaşe nazırının sırtına yüklemeği tercih ve İsmail Hakkı Paşa'ya yukarıdaki sözleri söylemekle iktifa eylemiştim.

Kara Kemal onun başlıca hasmı idi

Bu söz, onunla biraz da eğlenmek gibi bir şey oluyordu. Bilirdi ki, Kara Kemal onun başlıca hasmıdır. İşi onunla halledemez. Bütün ümidi bende idi. Bu gibi işlerde toy olması icap eden bir gazeteciyi atlatmak kolaydı. Biraz ikram ve iltifat, biraz güler yüz, onun teslim olmasını temine kafiydi. Halbuki iktisadi işlerin idaresinden dolayı ne vakitten beri kendisi ile mücadele eden Kara Kemal'den hiç ümidi yoktu. Bununla beraber bir şey söyleyemedi.

O tarihten birkaç gün sonra ben de komisyonun işlerini iaşe nezaretine devretmiş ve bir iki gün sonra da Almanya'ya gitmiştim. Döndüğüm zaman her şey yıkılmış bulunuyordu. Bu meselenin ne olduğunu öğrenmeye imkân kalmamıştı. Yalnız şunu öğrenmiştim ki benden bir müddet sonra Abranosyan da kalkıp Avrupa'ya gitmişti. Alelusul tevkif edilmesi lazım gelirken bu adamın kalkıp serbestçe Avrupa'ya gidişi, himayenin devam etmiş olduğunu gösterir.

İsmail Hakkı Paşa'nın levazım işlerini nasıl idare ettiği hakkındaki bu misali ben böylece hikâye ile iktifa ediyorum. Bundan çıkarılacak neticeyi okuyuculara bırakmayı daha muvafık bulurum. Gerek merkezi-umuminin, gerek İstanbul heyetimerkeziyesinin İsmail Hakkı Paşa hakkındaki fikirleri iyi değildi. Bilhassa Talat Paşa onun çok aleyhinde idi.

Bunun için, yukarıda da söylediğim gibi, birçok defalar, Enver Paşa'ya müracaat etmiş, onun levazım reisliğinden çıkarılmasını istemişti. Fakat, her defasında Enver Paşa buna muhalefet etmiş, "*eğer o olmazsa ordu aç kalır!*" demişti.

O olmazsa ordu aç kalır!.. Fakat, o, hem orduyu, hem de memleketi aç bırakmıştı. Eğer Romanya'nın istilasından sonra oradan bir hayli miktar erzak çekilmemiş olsaydı, İsmail Hakkı Paşa'nın iktisadi idaresi hem memleketi, hem de orduyu aç bırakacaktı.

Fakat bu idare hakkındaki meselelere geçmezden evvel evvelemirde bizzat İsmail Hakkı Paşa meselesini halletmek daha muvafık olur. Bunun için ikinci bir hikâye daha nakledeceğim.

Bundan birkaç sene evvel bir gün Adaya giderken vapurda evvelce İstanbul mebusu olan Nesim Mazliyah'a[5] rastgeldim. Kendisi ile hasbıhal ettiğimiz sırada birdenbire bir meseleyi hatırlayarak bana:

– *Aman*, dedi, *sana da söyleyeyim, ben yeni bir şeye muttali oldum. Levazım reisi İsmail Hakkı Paşa'nın muharebe esnasındaki işleri hakkında bir fikir edinmeye yarayacak bir şey. Bilirsin ki, Kamhi onun gayet iyi dostu idi. Onunla pek çok iş yapardı. Ben de Kamhi'nin vekili idim. Kamhi öldükten sonra onun hesapları tasfiye ederken gördüm ki İsmail Hakkı Paşa'nın onda eskiden kalma üç yüz bin liralık kadar bir matlubu, daha doğrusu emaneti varmış. İsmail Hakkı Paşa'nın bu kadar bir parası olmasına imkân yoktu. Avrupa'da da uzun müddet hayli para sarfetmiş ve bir kısım parasını da işte batırmış olduğuna göre bu hali dikkate layık gördüm. Bu, herhalde aylıkla birikir bir para değildir. Nereden, nasıl biriktirmiş bilmiyorum. Bir tarih hakikati olmak üzere bunu sana da söyleyeyim.*

Mazliyah'ın bana bunları söylediği sıralarda, zannedersem İsmail Hakkı Paşa henüz Avrupa'da idi. Ben de bilmukabele harp sonundaki Abranosyan hikâyesini Mazelyah'a anlattım.

Hüseyin Cahit'in İsmail Hakkı Paşa hakkındaki kanaati

Garip bir tesadüf ile bu eserin yazılmasına da İsmail Hakkı Paşa sebep oldu. Geçen yaz

5 Nesim Mazliyah (1878-1931) İkinci Meşrutiyet döneminde İzmir milletvekili olarak Meclis-i Mebusan'a girmiştir. Selanik ve İstanbul gazetelerinde yazı yazmıştır. Muhittin'in onu İstanbul milletvekili olarak göstermesi herhalde doğru değildir. 1918 yılında, İstanbul'daki Musevi hahambaşısı Hayim Naum'la birlikte hükümetçe Lahey'e gönderilen heyet içinde yer almıştı. Bk. Ö. Faruk Huyugüzel, *İzmir Fikir ve Sanat Adamları* (1850-1950), Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, 476-478.

Montrö'ye giderken trende gazeteci arkadaşlarla konuşuyorduk. Bana eski zamanlara ait bazı sualler soruyorlar, ben de bildiklerimi anlatıyordum. Ekrem Uşaklıgil, bir aralık bana İsmail Hakkı Paşa bahsini açtı:

– *Biz bu adam hakkında pek çok şeyler işittik. Halbuki geçenlerde Yedi Gün mecmuasında bay Cahit, İsmail Hakkı Paşa'dan bahsederken bunun becerikli ve iyi bir adam olduğunu yazıyordu. Halbuki biz onu belki becerikli, fakat, lüzumundan fazla becerikli bilirdik. Siz ne dersiniz?*

Diye sordu. Orada bulunan diğer bir iki gazetecinin de dikkatini celbetmiş olan bu yazıyı ben görmemiştim. Hayretimi mucip oldu. Ben Bay Cahit'in pek bu kadar lehte olacağını zannetmezdim. Çünkü Abranosyan işini bana o havale etmişti. Bunun için kendilerine birkaç defa sordum:

– *Hakikaten böyle mi yazılmıştır?* Dedim. Onlar da teyit ettiler. O yazıyı hemen hepsi de okumuşlardı ve hepsi de aynı intibaı almışlardı. Ben buna hayret ettim ve kendilerine dedim ki:

– *Bay Cahit'in böyle yazmış olması hayretimi mucip olur. Çünkü o, bu kanaatte olmamak lazımdır.*

Ve bundan sonra da Abranosyan meselesini hikâye ettim. Ekrem Uşaklıgil bu hikâyeyi bundan başka daha bazı hikâyeleri dinledikten sonra, beni yazmaya teşvik etti. Ben de ona söz verdim.

İstanbul'a döndükten sonra Bay Cahit'i gördüm ve bu meseleden bahsettim. O, İsmail Hakkı Paşa'dan bahsederken ne demiş olduğunu iyi hatırlamıyordu. Fakat, onun çok fazla lehinde şahadet etmiş olamayacağını söylüyordu:

– *Belki,* dedi, *ölüp gitmiş bir adam hakkında fena bir şey yazmaktan çekindiğim için yazdığım yazıdan o manayı çıkarmışlardır. Yoksa, benim için onu methetmeye hiçbir sebep yoktur.*

O zaman ben kendisine Abranosyan meselesini hatırlatmak istedim; vaktiyle kendisi bu işle pek az meşgul olmuş bulunduğu için hatırlamadı. Fakat, onun yerine o bana yukarıda bahsettiğim Kamhi hikâyesini anlattı. Meğerse Nesim Mazliyah hikâyeyi ona da anlatmış.

"_ *Senin anlattığın nihayet te'vil götürebilir veyahut aleyhte bir tefsir için*

teenniye istilzam eder bir hikâyedir. Fakat, bu, bir maddedir, diyordu; *İsmail Hakkı Paşa'nın yalnız Kamhi'de üç yüz bin lirası bulunmamak lazım gelirdi."*

Bununla mesele tamamen aydınlanmış oluyordu. Halbuki sonradan bu meselelere dair kendileriyle konuştuğum sırada, iki dostum daha bu Nesim Mazliyah hikâyesini tekrar ettiler. Bunun birisi Yunus Nâdi, diğeri de Mithat Şükrü'dür. Hattâ Nadi, Nesim Mazliyah'tan da işitmiş değil, kendisine vaki bir müracaat üzerine Nesim Mazliyah'a bu işi bir araştırmasını bizzat söylemişti.

Bu hikâyeyi burada tamamlıyorum. Onu uzun uzadıya anlatışımın sebebi Cihan Harbinde Türkiye'de başkumandandan sonra en mühim rolü oynamış ve isminin etrafında büyük bir dedikodu cereyan etmiş olan bir adamın hakikî vaziyetini tarihe tanıtmaya yardım içindir. Zikrettiğim maddeler bir insanı tamamen ve kat'i surette mahkûm etmek için kâfi değildir. Fakat bir hüküm vermek için onun müdafaasını da dinlemek lazımdı. Bugün buna imkân yoktur. Abranosyan'ı, herhangi bir şekilde suiistimal fikrinden büsbütün başka sebeplerle himaye etmek istemiş olabileceği gibi harp sonunda gerek Avrupa'daki parası, gerek Kamhi'deki emaneti de vazife itibariyle alakadar olduğu işlerden büsbütün başka yollardan, mesela, alelade ticaret yollarından dahi gelmiş olabilir. Ben hikâyeleri nakil ile iktifa ettim ve hükmü okuyuculara bırakmayı müreccah gördüm.

İsmail Hakkı Paşa'nın asıl kabahati

Fakat, İsmail Hakkı Paşa'nın asıl kabahati, ne Abranosyan'ı böyle sebebi akıllara sağmayacak bir şekilde himaye etmesi, ne de levazım idaresinden paralı bir adam olarak ayrılması ve harp esnasında oynadığı rolü tamamen gayri siyasi, sırf iktisadi bir rol olduğu halde siyasi insanlarla birlikte kaçıp Avrupa'ya gittikten sonra orada ticaret işlerine devam etmesidir. Bence onun asıl kabahati harbin iktisadi idaresinde işlemiş olduğu günahlardır.

Ben İsmail Hakkı Paşa ile hayli konuştum. İşler üzerinde hayli münakaşalar da yaptım. Onun iktisadi kudretleri hakkında edindiğim fikir şudur: Basit zekâlı, basit görüşlü olan bu adam, muayyen bir saha içindeki basit işlerini iyi idare eden Anadolulu tüccarlara benzer. Nasıl, bu tüc-

carlar hesapsız, plansız işin ilerisini görmek ve düşünmekte zayıf, yalnız aklıselimlerinin günlük ilhamlarına tabi olarak işlerlerse o da öyle işlemiştir. Senelerce devam etmesi mümkün ve muhtemel bir harbin iktisadi idaresi için bir plan, bir uzak görüş, bir derin hesap ediş lazımdı ki İsmail Hakkı Paşa'da bunlardan eser yoktu. Memleketin bütün iktisadi faaliyetini bir hamlede askeri idarenin eline aldı ve onu tedricen sıka sıka bütün suyunu çıkarıp posasını bıraktı. Halbuki Türkiye'nin istihsal kuvvetlerine göre hiç olmazsa aç kalmaması lazımdı.[6]

Nitekim, Rahmi Bey'in vali olduğu İzmir sahasında İsmail Hakkı Paşa'nın hükmü tam geçemediği için iaşe işlerinin daha çok iyi oluşu da bunun mümkün bulunduğu ispat eder. İsmail Hakkı Paşa'nın elindeki salahiyetler, kumanda ettiği milyonlar, bence ordu ihtiyaçlarının günü gününe idaresini, o da birçok noksanlarla, ancak temin edebilmiştir. Bu da büyük bir mârifiyet değildi. Halkın ihtiyaçlarının mütemadiyen ihmal edilmesi ise büyük bir kabahat oluyordu.

İsmail Hakkı Paşa'nın bu idaresi harp esnasında, İttihat ve Terakki içinde mütemadiyen münakaşa edilmiştir. Bu münakaşayı da sistematik surette İstanbul heyetimerkeziyesi yaptı.* İstanbul heyetimerkeziyesi İttihat ve Terakki'nin en demokratik parçası idi. Halka en yakın, halkın işleri ile en çok alakalanan ve İttihat ve Terakki inkılabını halk kütlelerine mal etmeye en çok çalışan teşkilat parçası o idi. İstanbul muhtelif iktisadi mesleklerine mensup insanlarla pek çok ve alakalı temasları olduğu için onların işlerini öğrenmiş, dertlerini anlamış, faaliyetlerinin ruhuna hülul etmişti. Bunun için İstanbul heyetimerkeziyesinde, o zamana nazaran, çok düzgün bir iktisadi zihniyet teşekkül etmiş bulunuyordu. İşte bu iktisadi zihniyet, daha harbin başında hemen İsmail Hakkı Paşa'nın bu sıkı askerileştirme sistemine karşı kuvvetle cephe aldı.

İstanbul heyetimerkeziyesi, İstanbul'un iaşe ihtiyaçlarının temini bakımından bu işlerde kendisini bir taraftan doğrudan doğruya alakadar

* İstanbul heyetimerkeziyesi, azası merkeziumumiyede faik bir kuvvet sahibi idiler. Aynı zamanda merkeziumumi azasından olan Kara Kemal, Ahmet Nasuhi, Doktor Rüsuhi'den maada o zaman posta ve telgraf nazırı olan Haşim Bey, Doktor Hüseyinzade Ali, genç yaşta vefat eden Seyit Haşim, şimdi Kabil sefiri olan Memduh Şevket, Hamdi Baba ve Ali İhsan (Kör Ali) gibi insanlar vardı (Muhittin Birgen'in notu).

hissederek ve öte taraftan da milletin idaresinde hakim rolü oynayan bir teşkilatın mühim bir parçası olmak sıfatıyla, şunu istiyordu: Memleketin her tarafını doğrudan doğruya levazımın idaresine vermeyerek, harp cephelerine yakın olan yerleri ordu iaşesine tahsis edip, diğer tarafları, yani Anadolu'nun geniş bir sahasını serbest bırakmak.

İstanbul heyetimerkeziyesinin bu isteğini bir müddet için levazım yaptı. Fakat, bu müddet zarfında levazımla İstanbul heyetimerkeziyesi mütemadi surette tesadüm halinde bulunduklarından nihayet iş İstanbul heyetimerkeziyesinin mağlubiyeti ve levazımın galibiyeti ile neticelenmiştir.

İstanbul heyetimerkeziyesinin iktisadi faaliyeti

Burada İstanbul heyetimerkeziyesinin iktisadi faaliyetine geçiyoruz, demektir. Uzun zaman "*iaşeciler!*" diye matbuatta kendilerine küfredilen İttihatçılar, işte bu İstanbul heyetimerkeziyesi İttihatçılarıdır. Hâlâ Türk matbuatı içinde eli kalem tutanlardan bir hayli insan vardır ki Cihan Harbini ve onun acı hatıralarını akıllarına getirdikleri zaman "*İstanbul halkını aç bıraktılar! Süpürge tohumundan ekmek yapıp yedirdiler!*" diye bu İttihatçılara küfür ve arkasından da "çaldılar, çırptılar!"ı ilave ederler. Halbuki bu adamlar, ne çaldılar, ne çırptılar, ne de süpürge tohumu yedirdiler.

İstanbul heyetimerkeziyesi azasının yukarıda isimlerini saymıştım. Bunların bir kısmı öldü, bir kısmı da hayattadır. Ölenlerin içinde arkalarında küçük bir servet bırakanı dahi olmadığı gibi bazıları sefalet içinde gitmişlerdir. Hayatta olanların bir kısmı o tarihten bu tarihe büyük bir hayat darlığı ve maişet ıstırabı çekerek yaşıyorlar. Bir kısmı da Cumhuriyet devrinin her türlü itimadına layık insanlar oldular ve şu dakikada onun hizmetinde bulunuyorlar. Aynı teşkilata mensup ve o zamanki işlerde vazife sahibi olarak çalışmış daha bir takım insanlar var ki bunlar da aynı vaziyettedirler. Hülasa, ya alelade siyasi ihtiraslar, yahut da bilmemezlik yüzünden haklarında yirmi seneden beri bu kadar küfredilen bu insanların hepsinin de hem elleri, hem alınları temiz idi. Bütün tarihte,

6 Birinci Dünya Savaşının mali ve ekonomik sorunları konusunda, çağdaş bir tanık olarak aynı zamanda büyük bir iktisatçı olan Muhittin'in verdiği bilgiler büyük bir değer taşımaktadır. Ayrıca bkz. Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat"* (1908-1918), Yurt yay., Ankara, 1982, 267-312.

inkılap devirlerinde yetişmiş olan insanlar arasından bu kadar temiz adamlar çıkmış olduğu pek nadir görülen şeylerdendir. Bugün her nevi ihtiraslar susmuş, İttihat ve Terakki tarihe karışmış, ne İstanbul heyeti-merkeziyesi, ne de merkeziumumisi kalmış olduğu için bu hakikati böyle açıkça ifade etmekte hiçbir mahzur yoktur ve ben de bunun için, sırf tarih huzurunda günden güne âdetleri azalan şahitlerden biri gibi, söylüyorum. Tekrar edeyim: İstanbul heyetimerkeziyesi tarafından temsil edilen ve bir kısmını çok yakından tanıdığım iaşeciler, tertemiz hislerle çalıştılar veya fakir olarak öldüler, yahut, eğer yeni devirde bir iş sahibi olmadılarsa, fakir olarak ve sefalet içinde yaşıyorlar.

İaşeciler ne yaptılar?

Şimdi size bunların ne yaptıklarını anlatayım:

Seferberlik başlar başlamaz İstanbul'un tarihi iaşe derdi gene meydana çıkmıştı. İstanbul'un o tarihte bir milyondan fazla nüfusu vardı. Bu şehir, öteden beri daima, yalnız bir taraftan gelen yiyeceklerle yaşayabilmiş bir şehir değildi. Onu, biraz Trakya, biraz Karadeniz, biraz Marmara, biraz Anadolu, biraz da Akdeniz, hep bir araya gelerek beslerlerdi.[7] Bunlardan bazıları herhangi bir sebeple eksilecek olursa İstanbul daima yiyecek buhranına uğramıştır. Bu defa da, önce seferberlik, sonra da harp, İstanbul'un yiyecek menbalarından bir kısmını birdenbire kurutmuştu.

İstanbul'un en yakın ve kuvvetli ambarlarından biri olan Trakya bu sahada tahşit edilmiş olan birinci ve ikinci orduları ancak besleyebiliyordu. Karadeniz muvasalasından hayır yoktu. Zaten zayıf olan Marmara havzasından da bir şey gelemezdi. Akdeniz de kapandıktan sonra iş yalnız Anadolu demiryoluna kaldı. İstanbul'un nüfusu bir milyondan fazla olduğuna göre şehrin günlük ihtiyacı 73 kiloluk lâakal 3600 çuval unla tatmin edilebilirdi ki o tarihte İstanbul'da bu miktar unu temin edecek değirmen ve Anadolu'da buna lazım olan buğday mevcut olmakla beraber demiryolunun nakil kabiliyeti azdı. Günde lüzumu olan asgarî 360 ton buğdayın Anadolu'dan gelmesi için de en az yirmi dört vagona ihtiyaç vardı. Halkın başlıca gıdası ekmek olduğuna göre hükümet ekmeğin pahalanmasını istemiyordu. Halbuki, Anadolu'da buğday ne kadar çok,

fiyatı da ne kadar ehven olursa olsun iş, nakil kabiliyeti zayıf olan demiryolunun yirmi dört vagon ile ölçülmeye başlayınca buğdayın fiyatı derhal yükseliyordu. Buğday nakli için vagon tedarik eden tüccar ya İstanbul'da buğdayı pahalı satıyor, yahut da hiç alışverişle uğraşmayarak doğrudan doğruya vagonu bir başkasına devredip işin içinden çıkıyordu.

Vagonlar da askerin elinde idi. Onlardan bir vagon almak mühim bir iş oluyordu.

O zaman bu işleri temin için bidayette muhtelif usuller kullanıldı. Fakat, nihayet görüldü ki bu usullerin hepsi de faydasızdır. Anadolu'da buğdayı düşüren, İstanbul'da pahalandıran bir spekülasyon, işleri altüst etme kabiliyetini gösteriyordu. İşte, İstanbul heyetimerkeziyesi işe bu suretle alakadar oldu. Buğdayı Anadolu'dan azamî fiyatla almak, İstanbul'da asgarî fiyatla satmak için bu işin bir elden geçmesi lazımdı. İşe ticaret parmağını soktuğu gün spekülasyon başlayacak, Anadolu'da buğday yok pahasına toplanıp İstanbul'da da ekmek, o zamanki ölçülere nispetle, ateş pahasına çıkacaktı. Bunun için, esnafla sıkı alakası bulunan İstanbul heyet merkeziyesini bu karara sevkeden başlıca sebep de şu olmuştu: Seferberlikle beraber şehirde şeker ve petrol üzerinde büyük bir spekülasyon başlamıştı. Bu spekülasyon ekmeğe de sirayet edecekti. İşi başıboş, ticareti kontrolsüz bırakmak spekülasyona serbest hareket sahası vermek demekti. Bunun için, bu işin tanzimi İstanbul heyetimerkeziyesine verildi, o da Bakkal Cemiyeti kâtibi İzzet Beyin riyaset ettiği bir heyetle İstanbul'un ekmeğini tedarik vazifesini üzerine aldı.

İstanbul heyetimerkeziyesinin ikinci gayesi

İstanbul heyetimerkeziyesi bu işi üzerine alırken aynı zamanda gözlerini, büsbütün başka gayelere doğru da dikmişti: İstanbul'da bir takım iktisadi işlere tedricen Türkün elini karıştırmak. Filhakika, Balkan muharebesinin ikinci safhasında Çatalca'daki askerin iaşesi mevzuu bahsolduğu zaman, o sıralarda ekseriyetle Rum ve Ermeni ve pek az Türk elinde bulunan fırınlardan çıkan ekmeğin birden bire azalmış olduğunun görülmesi ve askerin iaşesinde büyük müşkülata uğranılması hükümetin

7 Muhittin'in bu değerlendirmesi tarihsel sürece uygundur. Bk. Robert Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*, Paris, 1962.

ve İttihat ve Terakki teşkilatının gözlerini faltaşı gibi açmıştı. Demek İstanbul halkının ekmeği bile Türkün elinde değildi?

O tarihte İstanbul'da fırıncılardan Çatalca'daki ordu için istenilen şey elli bin kilo ekmek idi. İstanbul fırınlarının o zamanki kabiliyetlerine nazaran bunun iki mislini vermeleri işten bile değilken yüzde sekseni gayri milli olan fırıncılar kasten ekmek çıkarmamışlar, halk ekmek bulmak için fırınların önünde birbirine girmişti. En nazik bir zamanda fırıncıların bu hareketi yapmış olmalarını İttihat ve Terakki unutmadı ve umumi harp ile beraber İstanbul'da Türkleri fırıncılığa sevketmeye karar verdi. İşte heyetimerkeziyenin bu defa yapmak istediği de hem bu, hem de İstanbul'un ekmek ihtiyacını en muvafık şekilde temin etmek idi.

Bu şartlar içinde ve bu hesaplar ve gayelerle işe başlayan heyetimerkeziye, harbin baş tarafında dokuz ay kadar bu işle meşgul oldu ve bu müddet zarfında başlıca işi levazımla mücadeleden ibaret kaldı.

Günde asgari yirmi dört vagon buğday getirebilmesi icap ettiği halde levazım ona 18-20 vagondan fazla vermiyordu. Alabildikleri fazla miktar da bir hayli mücadeleye mal oluyordu. Bunda levazım başının tesiri olduğu gibi seferberlikle beraber eski devrin yeniden hizmete çağrılmış ve geri hizmetlerine ayrılmış mütekait zabitlerinin de tesirleri vardı.

Bütün bunlara rağmen, ilk harp devresinde İstanbul'un iaşesine memur olan bu heyet, hem ekmeği pahalandırmayarak hem de kalitesini fazla düşürmeyerek dokuz ay kadar vazifesini muvaffakiyetle gördü, fakat, levazımın kendisine karşı gösterdiği mütemadi müşkülatla mücadeleden usanarak nihayet işi elinden bırakmayı muvafık buldu. Bu tarihten sonra uzun zaman, İstanbul'un ekmek ve iaşe işleri evvela belediyeyle, sonra da doğrudan doğruya askeri levazımın eliyle idare edilmiştir.

Ekmek meselesi

Heyetimerkeziyeye gelince, o, dokuz ay süren bu iaşecilik devresinde Anadolu'nun bir dereceye kadar tabii olan piyasasını takip ederek tedrici surette dahilde buğday mübayaa etmiş ve gene tedricen bunları İstan-

bul'a getirip un haline kalbederek muayyen bir hesapla tahakkuk eden maliyete göre ekmekçilere vermiş ve sattırmıştı. Ancak, bütün bu hesapları yaparken hesap ihtiyaten biraz geniş tutulmuş olduğundan her kilo unda kendisine ufak bir şey katılmış oluyordu. Bu kalan ufak bir tesir, toplana toplana, hakiki miktarını şimdi iyi hatırlamıyorum, iki yüz küsur bin lira kadar bir para tuttu. Harp esnasında aktedilen ilk İttihat ve Terakki kongresine bu idarenin bütün hesapları getirildi ve hasıl olan iki yüz bin liranın ne yapılacağı soruldu. Paranın müstehlike iadesi imkânı olmadığına göre kongre bunun kâsiplerine ait olması icap edeceğine karar verdi, kâsipler de onu vakfettiler.

Bu suretle, İstanbul iaşesinden hasıl olan kâr, dönüp dolaşıp bir nevi umumi ve müşterek bir sermaye şekline girmiş bulunuyordu ki bununla İstanbul heyetimerkeziyesi bilahare Türkler arasında iktisadi faaliyet hareketini uyandıracak bir takım teşebbüslere girişiyor ve Milli İktisat Bankası ile birlikte, Kantariye, Milli İthalat ve İhracat şirketleri gibi şirketler tesis ediyordu.

Heyetimerkeziyenin işi belediyeye devretmesi, bir taraftan vagon alamamak yüzünden çektiği müşkülattan dolayı bıkıp usanması, diğer taraftan da halk arasında yapılan dedikodulardan dolayı hükümet ve İttihat ve Terakki arasında, bu işi bırakmak lehindeki cereyanın kuvvetlenmesi idi. Dedikoduyu İttihat ve Terakki'nin muhalifleri yapıyorlardı. Su uyur, düşman uyumaz sözü doğrudur. Eski İtilafçılar, İngiliz dostları, saray mensupları bütün muharebe devam ettiği müddetçe hiç uyumadılar ve mütemadiyen halk arasında İttihat ve Terakki aleyhinde propaganda yaptılar. Bunun için, İstanbul heyetimerkeziyesi İstanbul'un ekmek işinden elini çektiği halde gene bütün propaganda onun aleyhinde yapıldı. Kara Kemal ve etrafı "*iaşeciler*" diye ta'n ve teşni edilen insanlar gene bu heyetimerkeziyeciler olarak kaldılar. Halk buna daha ziyade "*bakkallar cemiyeti*" derlerdi. Hiç kimse asıl derdin üzerine gitmiyor, kimse hakikati aramıyordu. Harp kaybedildikten sonra da matbuat aynı yolda devam etti:

– *İaşeciler!*

Diye aynı masum unsura hücum etti.

Halbuki asıl fenalıklar, idaresizlikler, irili ufaklı suiistimaller ve anaforculuk iş İttihat ve Terakki teşkilatının elinden çıktıktan sonra olmuştu. Onu takip eden ilk safhada belediye bu işle uğraşırken iki türlü müşkülat karşısında kaldı. Bir taraftan levazım, belediyeye daha kolaylıkla cefa edebildiği için daha az buğday verdi; öte taraftan da belediye teşkilatının kontrolü daha müşküldü. Devlet kanunları çerçevesi içinde yapılan kontrollerin daha az müessir olduğu muhakkaktı. Bütün bu sebeplerden dolayı, yalnız tevzii ve kontrolü ile meşgul olup tedarikinden mesul bulunmadığı ekmek işinden belediye de bıkmakta gecikmedi ve Anadolu'da buğdaya, yolda vagona hakim olan levazımın bu işi doğrudan doğruya ele almasını istedi. O da bu suretle işin içinden çekildi. Ara yerde geçen zaman zarfında unun kalitesi bozulmuş, ekmek fenalaşmıştı. Levazım, bir aralık işin kendi elinde daha iyi yapılabileceğini göstermek üzere ekmeği düzelttiyse de bunda da çok devam edemedi, kâh buğdaysızlıktan, kâh kontrol edemediği teftişten dolayı iş büsbütün bozuldu.

İşler çok berbat oldu

Gitgide işler o kadar fenalaştı ve halkın şikâyeti o kadar arttı ki nihayet bu gailenin tekrar İstanbul heyetimerkeziyesine devri lazım geldi. Onun daha iyi yaptığı ve yapabileceği sabit olmuştu. Bu suretle harbin son senesinde gayet kısa bir müddet için iş evvela yeniden heyetimerkeziyeye, sonra da aynı teşkilat üzerine kurulan iaşe nezaretine geçti.

O günkü Türkiye bugünküne nispetle çok geri idi. Hangi taraftan baksanız bu gerilik göze çarpar. O zamanlar iktisadi hadiseleri bugünkü tarzda görüş ve anlayış tamamen mefkut olduğu gibi hattâ mütehassıs sayılabilecek tek unsur dahi yoktu. Bu yoksulluğa bir de harbin fevkalâde şartlarını ilave eder ve kontrol kabul etmeyen askeri bir idarenin bütün hayata hakim olduğunu düşünürseniz artık harbin iktisadi idaresinin ne tarzda cereyan etmiş olduğunu anlarsınız. O nesil, harbe, şöyle böyle, iyi bir askeri teşkilat sahibi olarak girdi; bunu iyi kullanamadıysa bile askeri teşkilatçılık bizim öteden beri yaptığımız ve tanıdığımız bir iş olduğu için harp esnasında bir yandan ve bir dereceye kadar noksanları-

mızı da ikmal edebildik. Fakat, iktisadi işlerde Türkiye tam manasıyla cahil olduğu için harbi iktisaden iyi idare edememiştir.

İttihatçıların yapmaları ve lazım gelen iş

Benim fikrimce, o zamanlar, İttihat ve Terakki için yapılacak tek bir iş vardı: Her ne olursa olsun dönüp dolaşıp kabağın kendi başında patlayacağını bilip iktisadi işleri doğrudan doğruya kendi eline almak ve Almanya'dan mütehassıs müşavirler getirip memlekette her kuvvete hakim olmak idi. Bu suretle bir taraftan istihlakı tanzim, diğer taraftan da istihsali takviye üzerine kurulmuş bir iktisat siyaseti takip etmek lazımdı. Fakat İttihat ve Terakki, nasıl mevki ve ikbal hırsı ile itham edilmekten korkarak inkılabı müteakip hükümete geçmekte tereddüt gösterdiyse harp esnasında da suiistimal ile itham edilmekten korkarak bu kadar zaruri olan bir hakimiyete atılmaktan o suretle içtinap etti. Neden sonra, tam bıçak kemiğe dayandığı bir sırada idi ki bu işe karar vererek iaşe nezaretini yaptı. Fakat, artık iş işten geçmişti. Halis İttihat ve Terakki muhitinde hakim olan kuvvetli bir püritanizm, yani temizlik kaygısı ona uzun ve kıymetli bir zaman kaybettirmişti. Bu noktada İttihat ve Terakki lehine kaydedilecek yegâne bir mazeret varsa o da, ilk zamanlardan itibaren askeri idareye söz geçirememiş olmasıdır. Hattâ söz geçirememiş olması yalnız Enver Paşa'nın şahsi mukavemetinden ve İsmail Hakkı Paşa'yı da sımsıkı tutmasından ileri gelmez. Bunda o zamanki "*askeri efkârıumumiyenin*" de tesiri vardır. O zamanlar askerler arasında mevcut olan fikir cereyanı sulh zamanlarında sivillerde olan bütün selahiyet ve kuvvetlerin harp ile beraber askerlere geçmesi lehinde olduğu için İttihat ve Terakki inkılabının asıl idealist, enerjik ve halkçı kuvvetlerini teşkil eden sivil unsur bu mukavemet karşısında kendisini âciz hissetmiştir.

Ben İttihat ve Terakki içindeki bu sıkıntıyı, bütün mesuliyetin kendisine raci olduğunu ve olacağını hissedip, hattâ yakınen bilip de kendisini işler karşısında aciz görmekten mütevellit ıstırabı çok yakından görürdüm. O zaman arada sırada yaptığımız hasbihallerde şu fikri müdafaa ederdim.

– İttihat ve Terakki, kendi içinde mevcut olan perişanlığı böyle saklayıp duracağına onu meydana koymalı ve hastalığı millete gösterip onu kendi kendisini müdafaa edebilecek bir mevkie getirmelidir. Derdi saklamak, devasını bulmaya manidir. İttihat ve Terakki bu suretle her türlü nüfuz ve haysiyetini kaybetmeye mahkûm bulunuyordu. Günün birinde hadiseler onu yıkacak ve maalesef onun yerine başka bir kuvvet de hazırlanmış değildir. Eğer onun içindeki perişanlık ve ıstırap meydana atılır ve millete mal edilirse o zaman millet, tabii olan bir nefis muhafazası hissiyle hem bir taraftan fenalıklara mani olabilir, hem de günün birinde İttihat ve Terakki'yi istihlaf edebilecek bir kuvvet yetişir. Siyasi namuslarına güvendiğiniz bir kısım insanı serbest bırakınız ve sizlere verdikleri sözlerden dolayı onları bağlı tutmayınız. İttihat ve Terakki içinde güvenebileceğiniz bir kısım unsur vardır ki bunlar hem tenkit, hem de inşa kabiliyetini haiz insanlardan mürekkeptir. Bunları serbest bırakırsanız mecliste, matbuatta, kongrelerde, yapacakları tenkitlerle bir takım işlerin doğru yola girmesine hizmet ederler.

Ben ve benim gibi daha bir çokları her vesile ile bu fikri müdafaa ederdik. Fakat, onlar daima bunun için zaman müsait olmadığını söylerlerdi. Belki de haklı idiler. Fakat, ben hâlâ onlara hak veremiyorum. Böyle bir yoldan gidilmiş olsaydı nihayet asıl idealist İttihat ve Terakki toptan muhalefete geçer, Enver Paşa ve etrafının harp esnasında gizli surette tatbik etmiş olduğu diktatörlük usulü resmi bir şekle girmiş bulunurdu.

Bunun da büyük iyilikleri olurdu: Hem millet, daha çabuk ve daha kolay şuurlanır, hem de harp sonundaki perişanlık o kadar kuvvetli olmazdı ve İttihat ve Terakki'den Cumhuriyete geçiş daha kolay ve kuvvetli olurdu. Bunun bir iyiliği de diktatörlüğü yapanın, mesuliyeti doğrudan doğruya üstüne almasını mucip olması idi. Halbuki diktatörlüğü Enver Paşa yaptı, mesuliyetini de İttihat ve Terakki taşıdı.

Fakat, tarihin cereyanında mantığın tesiri yoktur. Demek oluyor ki o zamanki inkılap muhiti bu nevi mülâhazaları kendisine mal edecek bir görüş tarzıyla mücehhez değildi ve böyle yapılmayarak harp sonuna kadar günden güne sönen ve kuvvetini kaybeden bir inkılabın yalnız oportünizmi yapıldı. Bu oportünizmin yegâne mümessili de Talat Paşa'dır.

Bununla beraber İstanbul heyetimerkeziyesi milli iktisat davasını gütmekten hali kalmamıştı. O zamanın anlayışına göre milli iktisat de-

mek Türk milleti arasında ticaret ve iktisadi teşebbüs hareketini uyandırmak, Türkleri iktisadi işlere alıştırmak demekti. Ekmek işinden kazanılan iki yüz küsur bin lira vakfedilip evvela bir Milli İktisat Bankası, sonra da yukarıda söylediğim gibi Kantariye ve İthalat ve İhracat Şirketleri yapıldı. Anonim birer şirket halinde kurulan bu müesseseler, o tarihte İstanbul'da hemen yüzde doksanı Türk olmayan insanlar tarafından normal surette yapılan işlerle uğraştılar ve yalnız hükümetten biraz himaye ve yardım gördüler. Bu şirketlerin bütün aksiyonlarını Türkler aldılar ve harp esnasında yaptıkları iki bilanço ile de, zannedersem, koydukları sermayeyi tamamen çekmiş bir vaziyete geldiler. Ben bunlara dahi iştirak etmiş olmadığım için bu şirketlerin hesaplarını iyi bilmiyorum. Yalnız şurasını iyi biliyorum ki bu şirketler, harp esnasında hissedarlarını zengin etmek kastıyla değil, belki de İstanbul'a büyük bir iyilik yapmak maksadıyla kurulmuşlardı.

Burada İttihat ve Terakki'nin bu Kantariye Şirketi etrafında vücuda getirmek istediği teşkilat şebekesi hakkında bir fikir vermek üzere aşağıdaki izahatı faydalı görüyorum:

Kantariye Şirketi

İstanbul heyetimerkeziyesi o sırada, biraz nevi cinsine münhasır, mevcut iktisat nazariyelerine pek uymamakla birlikte ilk hamlede yabana atılmaya layık olmayan bir fikrin peşine takılmıştı. İstanbul'da büyük bir Kantariye Şirketi kurmak, bunun hisselerini tedricen İstanbul'un biri hususi ticaret, ve diğeri kooperatifler olmak üzere iki nevi bakkaliye teşkilatı arasında taksim etmek istiyordu. Bu maksadını tahakkuk ettirmek için de şöyle bir vasıtaya müracaat ediyordu:

Bizzat getirtip peyderpey İstanbul halkına dağıttığı üç yüz küsur vagon şekeri, her bakkal dükkânları vasıtasıyla dağıtıyor, bu şekerleri nüfus başına muayyen bir miktarda ve gayet ucuz bir fiyatla tevzi ettiriyordu. Fiyatı tayin ederken bakkallara küçük bir kâr hissesi ayırmış, fakat, bunun bir miktarını da gizli tutmuştu. Bu tevzi işi bir miktar ilerledikten sonra Bakkallar Cemiyeti vasıtasıyla bu bakkallara müracaat ve Kantariye Şirketi'nin hisselerinden almalarını teklif etti. Sermayeleri az olan bu

bakkallar bu gibi işlere girmekte esasen tereddüt eden insanlar olduklarından heyetimerkeziye onlara dedi ki:

"– *Siz sattığınız şekerlerden hasıl olmuş bizde bir miktar daha kârınız var. Eğer isterseniz bu kârınızı nakden alabilirsiniz. İsterseniz bu kârlarla size hisse senedi vereyim.*"

Bu söz karşısında bakkalların büyük bir kısmı kâr mukabilinde hisse senedi almayı tercih ettiler. Görülüyor ki harp esnasında şöyle yapıyormuş, böyle ediyormuş diye mübalağalı dedikodularla aleyhine hücum edilen Kantariye Şirketi, şunun bunun zengin olması için kurulmuş bir müessese değil, belki de İstanbul'da mükemmel ve tam manasıyla Avrupai bir bakkallık teşkilatı vücuda getirmek gayesiyle meydana getirilmiş bir nevi toptancı bakkaliye, bir nevi "*Bakkallar Ana Şirketi*" idi. Bu şirketin elinde harp esnasında 2300 küsur vagon şeker geçmiş, bunun iki bini hemen maliyet fiyatına levazıma devredilmiş, üst tarafı da pek küçük bir kârla ve belediyenin iaşe teşkilatı vasıtasıyla halka dağıtılmıştı. Yalnız on vagon kadarı yüz kuruş fiyatla serbest piyasaya satılmış, fakat bundan hasıl olan kârla da fakir semtlerde fukaraya ucuz gıda vermek üzere iaşe mutfakları tesis edilmiş ve memurlar için de ucuz bir lokanta açılmıştı.

Bu teşkilatın ehemmiyetini okuyucularına iyi anlatmaya ihtiyaç vardır. bunun için kendilerine şu izahatı da vermeye lüzum görüyorum:

Avrupa ve Amerika'nın büyük şehirlerinde ve hattâ bazı küçük memleketlerin köylerine varıncaya kadar her tarafında bakkalların aralarında bu yolla ana şirketler vardır. Ben 926-934 seneleri arasında ihracat işleriyle meşgul olduğum sıralarda muhtelif memleketlerin bu tarzdaki teşkilatları ile yakından temas ettim ve bunların içlerinde, esaslı tetkikler yaptım. Avrupa'da bunların muhtelif tipleri vardır. Mesela, [E.D.K.] kısa ismi ile yadettikleri, İsviçrelilerin Migros unvanını verdikleri teşkilatlar bu kabildendir. Bunlar bakkalların müşterek mübayaa teşkilatlarıdır. Onların bu teşkilatlarına mukabil istihlak kooperatiflerinin de hemen her tarafta bu tarzda merkezi müşterek mübayaa teşkilatları vardır. Almanya'da bunun adı toptan mübayaa manasına Grosayn Kavf ve kısa ismi de G.E.G.'dir. Fransa'da toptancı mağaza manasına Magazin de

Gros (M.D.G.)'dır. İngilizlerin bu nevi şirketleri de dünyanın en büyük toptancı müesseselerinden biridir ki denizlerin üstünde kendi mallarını taşıyan kendi vapurları, İngiltere'de fabrikaları, müstemlekelerde çiftlikleri bile vardır.

Benim bir zamandan beri Son Posta'nın "*Hergün*" sütununda İstanbul mübadele hayatının perişanlığından şikâyet ederken mütemadiyen bahsedip durduğum teşkilat budur. İşte bundan yirmi iki sene evvel, İstanbul Heyetimerkeziyesi, esnafın elinden tutarak bu işi yapmaya kalkıştı. Felek müsaade etmediği için teşebbüsü yarıda kaldı. Halbuki o tarihten yirmi iki sene sonra İstanbul bugün halâ teşkilatsızdır ve çok korkuyorum ki böyle bir teşkilata kat'i bir lüzum olduğunu anlayıncaya kadar daha da bir hayli zaman geçecektir.

Maksadımız, İstanbul'da vücuda getirilecek böyle bir teşkilat hakkında malumat vermek olmadığı için, Avrupa'daki muhtelif teşkilat tipleri ve bunlara benzer bir teşkilatın İstanbul'a göre temelleri ve hareket planları hakkında izahat vermeyi başka bir vesileye bırakarak bu yirmi iki sene evvelki teşebbüsü biraz daha anlatmaya geçeceğim:

Bakkallık ve kooperatifçilik

O zaman bu işi yapanlar daha ziyade ampirik bir yoldan gittikleri için esas itibariyle bünye bakımından ayrı ayrı şeyler olan bakkallık ile kooperatifçiliği aynı Kantariye Şirketi'nden gıdalandırmak yolundan yürümüşlerdi. Yani, bu şirketin etrafında hem Türk bakkallarını, hem de kooperatifleri toplamak ve bu suretle İstanbul'a güzel bir teşkilat vermek istediler. Halbuki, esas itibariyle, ilim bakımından bu iş yanlıştı. Tüccarın tüccarlığını bilmesi, kooperatifin de kooperatif olması icap eder. Fakat, bizzat kendisi ne tüccar, ne de kooperatifçi olmayan siyasi bir teşekkül, İstanbul heyetimerkeziyesi, bu işin başında bulundukça bir müddet için iki işi bir arada götürülebilirdi. Sonradan her iki teşekkül de kuvvetlenip kendi kendisini idare edebilir bir hale gelince bunların ayrılarak birer müstakil ve rakip teşkilat haline gelmeleri mümkündü. Bundan yirmi iki sene evvel bu insanların bu işi bu kadar dahi düşünebilmiş ve Avrupa'da mevcut teşkilatlardan hattâ

esaslı surette haberleri olmadığı halde sırf aklıselimleri ile böyle bir tecrübeye kalkmış olmalarından dolayı bunları takdir etmek, geç de kalmış olsa, gene bir vazifedir.

Hatta işin daha garibi de şudur ki o zamanki bu tecrübeye kalkanlar, zihinlerinde bu işlerin nazariyelerini de kurmuş değillerdi.

Yaptıkları işin ilmi mahiyetinden bihaber idiler. Yalnız ameli ve tecrübi bir usul ile yürüyorlardı. Bütün rehberleri aklıselimlerinin ilhamından ibaretti. O kadar ki İstanbul heyetimerkeziyesinde bu işleri yapmış olanların içinde birçok dostlarım bulunduğu halde onların ağızlarından bu meselelere dair ne o zaman, ne de sonra hiçbir nazari söz işittiğimi hatırlamıyorum.* Bütün bu müşahedeleri sonradan ben yaptım ve onların başlamış oldukları teşkilat işi ile Avrupa'daki emsali arasında yaptığım mukayeseler de şimdiye kadar yalnız benim zihnimde yaşamıştır ve onları ilk defa olarak meydana atan da benim.[8]

Yirminci asrın iktisadi karakterinden doğan bu temerküz teşkilatı, elektrik, su, havagazı ve tramvay tesisatı kadar mühimdir. Bunların yaptıkları işi yakından tetkik etmedikçe ehemmiyetlerini anlamaya imkân yoktur. İstanbul heyetimerkeziyesine bu fikirler o zaman nerelerden ve nasıl geldi, bilmiyorum. Bildiğim bir şey varsa o da yaptıkları işin ilmi bir nazariye temeli bulunmadığı halde mahiyeti İstanbul'un büyük bir noksanını doldurma kabiliyetini haiz olmasıydı.

Onlar bir taraftan bu suretle bakkalları teşkilatlandırırken diğer ta-

* Fakat burada şunu da söylemeyi unutmamalıyım. İstanbul heyetimerkeziyesi o sıralarda büsbütün nazariyesiz değildi. Hayat ve tarih içinden çıkarılmış bir takım fikirlerle bir takım dimağlarda bir yandan yeni bir devlet nazariyesi de kurulmakta idi. Devlet üzerine siyasi münevverlerin hakimiyeti ile hayat arasında ekseriya tezatlar bulunduğunu gören bir iki müdekkik, umumi işlerin politikacılar tarafından değil, iş sahipleri tarafından idare edilmesi daha münasip olacağı fikirlerine varmışlardı. Bunun için, memlekette muayyen meslek sahiplerinin bir araya gelerek, eski tarih devirlerinde olduğu gibi, fakat modern şekillerde, birer meslek teşkilatı vücuda getirmelerini istiyorlardı. Devletin bu meslek teşkilatları tarafından idare ve kontrol edilmesi, birçok siyasi fenalıklara mani olacaktı. Hattâ parlamentoların da bunların murahhaslarından mürekkep olmasıicap ediyordu. Harbi müteakip Almanya'da Vaymar Kananuesasisine de giren bu fikirler, İtalya'da Musolini tarafından tatbik edilmek istenilen Korporasyon devletinin ana fikirleridir. Nitekim aynı fikirler Hitler'in de devlet nazariyesinin esasını teşkil eder ve hattâ Fransa'da da yarım bir numune olarak bir "Âli İktisat Meclisi" vücuda gelmiştir ki bunun da esasları aynı ana fikre dayanır. Avusturya'da da halen aynı devlet nazariyesi hakimdir. Yunanistan da aynı yola gidiyor. O zamanlar bu fikirleri doğuranlar, Avrupa'da böyle bir hareket bulunduğundan tamamen bihaber idiler. Yalnız hayatı ve tarihi tetkik ile bu fikirlere varmışlardı ve İstanbul'da esnaf cemiyetlerini canlandırmaya gayretleri de bu fikirlerle alakadar bulunuyorlardı (Birgen'in notu).

raftan da kooperatifleri kurmaya teşebbüs ettiler ve İstanbul'daki İttihat ve Terakki klüplerinde yaptıkları propaganda ile bu işe de geçerek tedricen muhtelif semtlerde birer kooperatif kurmaya başladılar.

Bunların kuruluşunda da aynı usulü takip ediyorlar, bütün hareketi Kantariye Şirketi'ne istinat ettiriyorlardı. O zamanlar Kantariye Şirketi'nde münferit ve hususi sermaye hisseleri de vardı. Bu bünye bozuktur. Fakat, bu şirket ve teşkilat iki üç sene bu tarzda çalışmış olsaydı kendisi ticaret ve kazanç fikriyle alakadar olmayan heyetimerkeziye bu şirketi ikiye ayırmak ve aradan ferdi sermayeyi çekerek bunun yerine bir taraftan bakkalların mesleki sermayelerini ve diğer taraftan kooperatiflerin sermayelerini koyarak ayrı ayrı iki teşekkül vücuda getirmek lüzumunu anlayacaklardı.[9]

Eğer bu teşebbüsler yaşayabilselerdi, yani yaşayabilecek kadar birleşmeye vakit bulsalardı bugün İstanbul'da Türkün iktisadi vaziyeti büsbütün başka türlü olurdu.[10] O tarihten bugüne kadar yirmi sene geçtiği halde İstanbul'da bu hareket tekrar edilmiş olmadığına göre o zamanki hamlenin muvaffak olacak derecede vakit bulamamış olmasına ne kadar acısak azdır.

Ne çare ki o zamanlar desteği yalnız İttihat ve Terakki olan ve henüz halkın benimsememiş olduğu bu tesislerin İttihat ve Terakki ile beraber yıkılıp gitmesine imkân yoktu. Fakat şurasını kat'i olarak bilmeliyiz ki İstanbul'da o zaman yapılmış olan bu kooperatif hareketi gayet güzel düşünülmüş, sağlam bir plana istinat etmiş idi. O tarihlere kadar Türkiye'nin ticaret kanunlarında adı bile bulunmayan kooperatifçilik için fev-

8 Muhittin, kooperatifçiliğin önemini ilk kavrayan ve bunu yaşamının bir bölümünde başarıyla uygulayan aydınlarımızdan biridir. Bu konuda yazdığı ilk yazılar şunlardır: "En Büyük Eksiğimiz", *Halka Doğru*, I/6 (1329), 46-48; "Milli Himaye", *Halka Doğru*, I/7 (1329), 53-56; "İmece Şirketleri", *Halka Doğru*, I/9 (1329), 69-70. Ayrıca Giriş bölümüne bkz.

9 Bütün bu girişimlerde İaşe Nazırı Kara Kemal önemli bir rol oynadı. Kara Kemal "Zülüflü", örgütçülüğü sayesinde, savaş içindeki kıtlık ve karaborsayı önlemeye yönelik çalışmalar yaptı. Onun bu çabalarında Türk unsuruna dayalı yerli bir burjuvazi yaratma çabası da yatar. Kara Kemal 70'ten fazla anonim şirket kurulmasını sağlamıştır. Bu şirketlerin bir kısmı banka olup hepsi de İstanbul'da değildir. İstanbul ve Anadolu tüccarı bu şirketlerle oldukça palazlanmış, aynı zamanda İmparatorluğun savaş içindeki istikrar politikası, arz ve talep dengesi Kara Kemal eliyle kurulmaya çalışılmıştır. İttihat ve Terakki'nin yargılanması sürecinde (1918-1919) Kara Kemal de tutuklanarak sorgulanmış, İaşe Nezareti'nin "*ihtikâr ve suiistimal yollarına mani olmak için teşkil edildiğini*" savunmuştur. Aynı zamanda Milli Kantariye ve benzeri şirketlerin kendi özel ve bireysel girişimiyle kurulduklarını belirtmiştir. Yani bunlar siyasal bir nüfuz ve yetkinin eseri değildir. Bundan sonraki savunmalarında da İaşe Nezareti'nin kuruluşu ve yaptığı işler konusunda ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bk. Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması (1918-1919)*, İstanbul, 1998, 33, 453-467.

10 Kara Kemal de girişimlerini tam olarak uygulayamadığını sorgusunda dile getirmiştir. Göst.yer., s. 456.

kalade güzel bir kanun projesi hazırlanarak meclise verilmişti. Meclisin iktisat encümeninde bu kanunun mazbata muharriri bendim.[11] Klasik Rochdale kooperatifçiliği esaslarına göre hazırlanmış olan bu kanunun o zaman çıkarılmasına imkân olmadı ve ondan sonra bu iş, bugünkü ticaret kanunumuzda mevcut on beş maddeden ibaret basit ve tamamen gayri ilmi bir hukuk çerçevesi içinde kaldı. İttihat ve Terakki'nin harp esnasında yapmış olduğu birkaç esaslı ve mühim işten birisi de bu idi.

İttihat ve Terakki'nin nüfuz ve murakabesi altında bulunan bu şirketlerin hepsi de makul esaslar dahilinde çalışırlardı: Piyasada spekülasyon ve ihtikârı mağlup etmek maksadıyla tesis edilen kooperatifler o zaman için tabii olan fiyatlarla satış yapmaya başladıkları zamandan itibaren bir takım birinci derecede ihtiyaç maddeleri üzerinde diğer dükkânlarda yüksek fiyatlar istememek mevkiine düşmüşlerdi.

Tenkit edilecek nokta

Bütün bunlar ticaret kaideleri altında yapılmış, bütün bu işler de ticaret kaidelerine göre tacirlerde kalacak olan kârların dolayısıyla umuma, halka dağılması maksadı güdülmüştür. Yani, bu Kantariye Şirketi hükümetten himaye görmüşse bu himayeden hasıl olan kârı yalnız şirketin hissedarlarına maletmeyi düşünmeyip İstanbul halkının istifadesini temin edecek işlere ehemmiyet vermiştir.

Acaba, şirkete kalan istifade halka temin edilen faydaya nispetle ne derecede idi? Bu hususta kat'i bir şey söyleyemem. Bunu ne o zaman ve ne de sonradan tetkike imkân buldum. Yalnız şu kadar söyleyebilirim ki netice itibarıyla bu Kantariye ve Milli İthalat ve İhracat şirketleri, kendi hissedarlarına ancak sermayeleri kadar, yahut biraz daha fazla bir kazanç vermiş ve buna mukabil sonradan bunların sermayeleri de mahvolmuş bulunduğuna göre netice itibarıyla şirket hissedarları zannedildiği kadar mübalağalı kazançlar elde etmiş değillerdi.

Bu meselede tenkit edilecek en mühim nokta şudur: İstanbul'da yapılması tasavvur edilen bu mühim teşkilat işini yapmak için böyle dolaşık bir yoldan giderek vücuda getirmek yerine İstanbul'un resmi teş-

kilatı olan belediye eliyle yapmak daha doğru olmaz mıydı? Bence işin esaslı olması için en mühim şart bu idi. İstanbul heyetimerkeziyesinin bu fikrini evvela hükümete mal etmek, ondan sonra belediyeye devretmek, belediyeye bir banka yaptırmak, bu bankayı da bütün bu gibi işlerde Avrupa'da tatbik edilen usuller ve şekiller dahilinde bu yaratıcı faaliyete sevk eylemek en tabii yol idi. Hattâ Kantariye Şirketi gene tesis edilebilir, esnafı etrafında toplamak için şeker tevziatında kullanılan fiyat farkları gene tatbik olunur, fakat, bütün bunlar, meydanda herkese işin iç yüzü izah edilerek ve faaliyetin bütün safhaları evvela şirket, sonra da belediye vasıtasıyla kontrol altında tutularak maksada doğru yürürdü. Bu suretle dedikodu asgari hadde iner. İşte hususi bir teşebbüs şeklinde değil, belki de umumi mahiyette bir iş halinde görünürdü. Tenkit edilecek nokta budur.

Buna karşı denilebilir ki belediye makinemiz bu işi göremezdi. Ben bu fikirde değilim. Bu tarihten bir müddet sonra devlet makinemiz, bu nevi işleri, teferruata ait noksanlarını kabul etmekle beraber, mükemmelen görmüş olduğuna göre, o zaman da İstanbul belediyesi bu işi pekâlâ görebilirdi. Yalnız, ona yeni bir ruh üfleyecek unsurları kendisine vermek kâfiydi. Bugün devlet bu gibi işleri devlet makinesinden ayırıp müstakil bir teşekkül halinde tutuyor ve işin başına güvendiği unsurlardan mürekkep bir sevk ve idare cihazı yaparak kendisi yalnız murakabe mevkiinde duruyor. İşte, o zaman da böyle yapılabilirdi. Bunun yapılamayışının sebeplerini, muhtelif suretlerle izah etmek kabil olmakla beraber, en başlıca izahın, o zamanki fikri tekâmül derecemizin noksanı şeklinde olacağını kabul etmek zaruridir.

Plansız iktisat

Bununla beraber, bütün bu işler, herhangi bir nazariye ve plan üzerine kurulmuş bir faaliyetin tezahürlerinden ibaret değildi. O zamanlar aramızda ne doğru dürüst bir içtimai iktisat nazariyesi vardı, ne de bütün bu işler herhangi bir umumi planın çerçevesine göre yapılıyordu; iş-

11 Kara Kemal de girişimlerini tam olarak uygulayamadığını sorgusunda dile getirmiştir. Göst.yer., s. 456.

12 Bu konudaki Özlem Yıldırır, *Türkiye'de Kooperatif Düşüncesinin Evrimi ve Tarımsal Kooperatifçilik*, DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, doktora tezi, 2002.

lerde hakim olan ruh, gelişigüzel bir çalışmadan, ampirik usullerle yapılan bir uğraşmadan ibaretti.

İttihat ve Terakki'nin iktisadi işlerle uğraşan yegâne teşkilat parçası, yani İstanbul heyetimerkeziyesi acaba bütün bu faaliyet devresinde muayyen herhangi bir plan ile hareket ediyor muydu? Yahut bu işleri idare eden Kara Kemal'in kafasında herhangi bir plana göre hareket temayülü yahut herhangi bir plan var mıydı? Bu suallere kat'i cevap veremiyorum. Bence yoktu. Hiç olmazsa zihnindeki plan, yalnız kendi faaliyet sahasına ve faaliyet projelerine şamil olan bir plandı.*

Bunun haricinde, bütün memleketin iktisadi idaresine ait bir plan unsurları hakkında ne kendisinden, ne de arkadaşlarından, o devir için ameli kıymeti haiz hiçbir şey işitmedim.

Aynı şey, merkeziumumi ve hükümet için de böyledir. Yani, ne onda, ne ötekinde herhangi bir plan yoktu. Askeri idarenin, levazımın da planı yoktu. Onun yegâne planı, İsmail Hakkı Paşa'nın "*becerisi*"nden ibaretti; o da rastgele, günü gününe hareket ederdi. İşin en fecisi şu idi ki, öteden beri bizde "*ciheti askeriye*" ve "*ciheti mülkiye*" tabirleriyle askeri ve sivil devlet teşkilatı, harp esnasında da birbirlerine karşı yabancı bakarlar, biri diğerini atlatmayı kâr sayarlardı. Bunun için, esasen birinin elinde bir plan bulunsa öteki bunun tatbikine mani olurdu. Bunun için harbin iktisat cephesi dört buçuk sene tamamen plansız kalmış ve rastgele, günü gününe, tam manasıyla *yevmin cedit, rizkın cedit*[12] idare edilmiştir.

Mükellefiyet-i Ziraiye Kanunu

Bir aralık hükümet, istihsal kaynaklarının kurumakta olduğunu gördü ve bundan telaşa düştü. Çalışkan nüfus azalmış, çift hayvanı ek-

* Biraz yukarıda izah etmiş olduğum mesleki temsil nazariyesi, çok esaslı bir şey olmakla beraber daha ziyade içtimai ve siyasi bir nazariye idi. O sıradaki iktisadi faaliyetler için temel nazariyeyi teşkil etse bile icraat ve tatbikat tarafları herhalde nazariyesiz kalıyordu. Öyle zannediyorum ki, o sıralarda bunları yapanların ellerinde tam bir nazariye bulunmuş olsaydı onu aynı zamanda neşre de başlamaları iktiza ederdi. Zaten onların en büyük kusurları da burada idi. Yapmak istedikleri işleri aleni surette halka anlata anlata ve hareketlerini açıkta tutup herkese kontrol imkânını vere vere çalışmış olsalardı bir takım ithamlara uğramaktan da kurtulurlardı. Bu ciheti tamamen ihmal etmişlerdi. Ancak ihmallerin başlıca sebebi de işte bu nazariyesizlik ve plansızlıktı. Bugüne nispetle o zaman daha çok cahil olduğumuz ve harbin de gelip çatmış bulunduğu düşünülürse planı ikmal etmeden inşaata başlayan bu mühendisleri biraz da mazur görebiliriz (Birgen'in notu).

silmiş ve mahsulünden istifade edemez bir hale gelmiş olan Anadolu, harbin ikinci senesinden sonra istihsalini azaltmıştı. Bundan telaşa düşen hükümet, bu büyük derde tuhaf bir kanunla deva bulmak istedi. Ziraat nazırı olan Mustafa Şeref Bey bir "*mükellefiyet-i ziraiye*" kanunu yaptı. Bu kanuna göre müstahsil nüfus muayyen bir istihsal mükellefiyeti altına konuluyordu. Fakat, böyle bir kanunla istihsali arttırmanın mümkün olup olmayacağından sarfı nazar, bu kanunun, ne suretle tatbik olunabileceğini dahi düşünen yoktu. Bazı valiler güya bu kanunları tatbik edip iyi bir netice aldıklarını söylerlerse de ben bunlara hiçbir zaman inanmış değilim. Yalnız, çok iyi hatırlarım ki o zaman Konya'da Vali olan Samih Rifat, pulluk başına geçerek bizzat çift sürdüğünü gösterir fotoğraflar aldırıp İstanbul'a göndermişti. Galiba mükellefiyet-i ziraiye kanunundan elde edilen başlıca mahsul bu gibi hatıralardan ibaret kalmıştır!

Eğer o sıralarda iş işten geçtikten sonra mükellefiyet-i ziraiye kanunu gibi tatbik imkânı olmayan kanunlar çıkarılacağına halka istihsal şevki verecek iktisadi tedbirler alınmış olsaydı, elbet köylü daha şevk ile çalışır, daha fazla mahsul istihsaline gayret ederdi. Bunun gibi, ilk zamanlarda köylünün çift hayvanlarına dokunulmamak lazımdı. Az çok planlı bir iktisat siyasetinin esasları bu gibi tedbirlerden ibaret olduğu halde bunlara hiç ehemmiyet verilmemiş, hattâ hatıra bile getirilmemiştir. Bunun için köylünün istihlak ihtiyaçlarının esaslarını teşkil eden bez, şeker, kahve ve petrol gibi şeyler müthiş surette yükselip giderken köy mahsullerinin piyasası dar tutulmuş ve ekseriya müsadereler ve angariyeler bile yapılmıştı. Bunun için nihayet köylü ancak kendi ihtiyacına kâfi gelecek bir istihsal tarzına doğru gitti ve bundan dolayı harp devam ettikçe her sene istihsal edilen mahsul miktarı da azaldı.

İşte, harbin iktisadi idaresi böyle bir perişanlık içinde cereyan etti. Bütün bu verdiğim izahat şunu gösterir ki harp esnasında halkın iaşeciler diye şikâyet ettiği insanlar, İttihat ve Terakki'nin asıl mümessilleri değillerdi. İttihat ve Terakki içinde bu işe iştirak etmiş yegâne teşkilat olan İstanbul heyeti-

12 Günü gününe yaşamak.

merkeziyesi bu işle meşgul olduğu devreye ait hesaplarını tam vermiş ve bu devre ait kazançtan hiç kimse bir para almayarak bütün kazancın o zamanki insanların akıllarına gelebilecek yol ve şekil ile umuma mal edilmesine çalışılmıştı. Bununla beraber, İttihat ve Terakki'ye hasım olan siyasi unsur, harp esnasında göze görünmüş veya görünmemiş bütün suiistimalleri, bütün fenalıkları daima İstanbul heyetimerkeziyesinin sırtına yüklemek üzere şiddetli bir propaganda yapmış olduğu için bu propaganda tesirini göstermiş ve İstanbul heyetimerkeziyesi ile birlikte merkeziumumiye karşı herkeste bir husumet peyda olmuştu. Bunun haksızlığı sonraları yavaş yavaş anlaşıldı.

Fakat bütün bu hakikatlere rağmen suiistimal olmadı mı? Elbet oldu. Bu suiistimallerle İttihat ve Terakki'nin doğrudan doğruya alakası yoktur. Bütün kabahati kendi namına kurulan bir hükümet ve rejim içinde bunları yapanlara mani olmayışıdır. Bu da onun buna mani olmak istemeyişinden değil, belki de bu hususta muvaffak olamamasından ileri gelir. Harp, yarattığı bir fevkaladelik ve gayri tabiilik içinde onları sürükledi, götürdü. Bir kere küçük memurların suiistimallerine mani olabilecek en kuvvetli vasıta ahlaktır. Ahlakın bozulduğu yerde nizâmın ve cezanın tesiri çok azdır. İstanbul iaşe işleri İstanbul heyetimerkeziyesi elinde bulunduğu sırada ahlakları tecrübeden geçmiş insanların kullanılmasına daha ziyade ehemmiyet verildiği için küçüklerin yaptıkları fenalık da nispeten az olurdu. Sonraları iaşe işleri memur kadrolarının eline geçince ahlaki kontrol azaldı ve resmi kontrol da zaten bu gibi ahvalde çok müessir olamazdı. Bunun için harbin devamı müddetince küçük anaforlar ve anaforcular da meydanı boş bularak almış, yürümüşlerdi.

Büyük mikyastaki yolsuzluklara gelince, bunlar levazım idaresinin etrafında çıkmıştır. Ötekine berikine vagon veren, İttihatçı geçinip dalavere ile meşgul olan insanlardan bazılarını himaye eden hep levazımdı. Ekseriyetle yerinde olmayan bu himayeler meydana bir takım zenginler çıkardı ve asıl halkın gözüne batanlar da bunlar oldu. Halk bunlara bakarak ötekilerini kıyas ediyor ve bu suretle bir takım yanlış hükümlere düşüyordu. Halbuki Bolu mebusu Habip'in

Bulgur Palası halkın gözüne battığı kadar İttihat ve Terakki'nin de gözüne batardı.

Harp zenginlerinin mahiyeti

Püritanist İttihat ve Terakki, doğrudan doğruya teşkilat içinde vazife sahibi olsun veya olmasın, isimleri kalburun üstünde kalan İttihat ve Terakki unsurlarının para kazandıklarını değil, hattâ kazanmayı düşündüklerini bile istemezdi. Buna mukabil, Türkün para kazanması çok arzu edilirdi. Levazım reisi İsmail Hakkı Paşa ile merkeziumumi ve İstanbul heyetimerkeziyesi arasındaki muhasama da bunlardan ileri gelirdi. Mesela, İsmail Hakkı Paşa, Bolu mebusu Habip'e, o zaman tevatüren rivayet edildiğine göre, sekiz bin lira vermiş, o da gitmiş, İstanbul celeplerinden bazıları ile birlikte sığır mübayaa ederek levazıma devretmişti. Tehcir zamanına tesadüf ettiği için de bütün sığırları hiç denecek para ile mübayaa edebildiğinden ilk sermayeyi böyle tutmuş ve ondan sonra gene İsmail Hakkı Paşa'nın himayesiyle yaptığı işlerden kazanarak almış, yürümüştü. Bulgur Palasın temelleri böyle atılmıştı. Püritanist İttihatçılar buna kızarlar, kâh sağa, kâh sola başvururlar, fakat her defasında Enver Paşa'nın "*Ben onsuz yapamam!*"dan ibaret olan mukavemetine çarparlardı. İşte, o zamanın harp zenginleri ekseriyetle bu tarzda çıkmıştır.

Farmasonluk ve mürailik alakalarıyla İttihat ve Terakki'ye sokulup kendisine yoktan bir muhabbet verdirmiş olan Emanuel Karasu da bu tarzda zengin oldu. Bütün bunların hiçbir hususi himayeden istifade ettiklerini bilmiyorum. Hepsi de bütün siyasi muhitler içinde görülen şekillerde çalıştılar. Taşıdıkları sıfatları ötekine berikine karşı hülul ve nüfuz vasıtası olarak kullandılar, işlerini becerdiler. Hayatı iyi anlamış olanlar öğrenmişlerdi ki çok parayı ekseriya layık olanlar değil, layık olmayanlar kazanırlar. Hakikaten para kazanmaya layık olan iyi insanlar, para kazanmaktan utandıkları için ya hiç kazanamazlar, yahut sa'y kuvvetleri ve biraz da şansları ile kazansalar bile bu kazancı ellerinde tutmayarak iyilik maksadıyla öteye beriye dağıtırlar. Ötekiler ise utanmaksızın kazandıkları paraya korkunç bir hırs ile yapışırlar. İttihat ve Terakki'nin

yıkılmasını takip eden ikinci ayda aç kalmış olduğunu bildiğim iyi bir İttihatçıya yardım için Karasu'ya müracaat ettiğim zaman o tarihte benim dahi yapabileceğim basit bir yardımdan daha fazlasını koparamamış olduğumu çok iyi hatırlarım! Halbuki bu adam parayı sırf İttihatçılık sıfatını kâh Almana, kâh Türke, kâh Yahudiye satarak kazanmıştı.

Harbin ahlaka tesiri

Bununla beraber bütün bu hadiseler, dünya kurulandan beri her siyasi muhitte muhtelif nispetlerde görüle gelmiş olan şeylerdendi. O zamanlar bu derecede dedikoduyu mucip olmasının sebebi etrafa saçtığı sefaletler ve bu arada yer yer göze çarpan facialardı. Bir yandan bu facialar göze çarparken öte taraftan bir takım insanların harp sayesinde zengin olmalarının da göze batmaması kabil değildi. Battı; uğraştılar; fakat, muvaffak olamadılar. Hiç mi muvaffak olamadılar? Zannetmiyorum. Cihan Harbi öyle bir devirdir ki onun ateş dalgası içine girmiş olan memleketlerin hiçbiri bu iktisadi musibetlerden kurtulamadı. Bir taraftan en yüksek vatanperverlik derecesine kadar çıkan hislerin yanı başında, cephenin dört adım gerisinde en korkunç kazanç hırslarının da hayata saldırışlarını gördük. Harp zengini denilen ahlak düşkünü mahluk, her tarafta kendisini gösteren ve vatan kardeşlerinin leşleri ile şişmanlayan bir canavar oldu ve onu her tarafta gördük. Harbe en salâbetli ahlak ile giren Almanya, harpten bütün ahlakiyeti çözülmüş olarak çıktı. O devri, vaktinin bütün gerginliği ile yaşamış ve her tarafı dolaşmış, görmüş, anlamış bir adam olarak söyleyebilirim ki Cihan Harbi esnasında iktisadi fenalıkların en azı gene bizde görülmüştür. Türkiye'de demokratik devlet teşkilatının kontrol kuvvetleri bulunmamasına, bütün harbin, zıpçıktı bir diktatörün idaresi altında cereyan etmiş olmasına ve nihayet bu askeri otoritenin kumandası altında hattâ devlet nüfuzunun bile serbest işleyememesine rağmen fenalık nispeti gene hafif kalmıştır.

Asıl İttihatçılar fakirdiler

Bunun bir sebebi bizde iktisadi hareket ölçülerinin küçüklüğü ise bir sebebi de milli ahlakın nispeten daha kuvvetli ve ordu siyaset hakimleri-

nin daha sağlam bir ahlak ve ideal sahibi olmalarıdır. İttihatçılığın eksik olmayan idealist ruhu, sessiz ve sedasız fenalıkla o kadar mütemadi surette mücadele etti ki bu sayede Türkler arasında ve siyasi muhit içinde harp zengini diye gördüğümüz unsur nihayet beş on kişiye münhasır kaldı. Bilhassa bu İttihat ve Terakki hareketinin asıl hamlesini yapmış olan insanların hepsi de fakir olarak girdikleri harpten gene fakir olarak çıktılar. Bu, Türkiye'nin yükselme ve kurtulma tarihi için şeref verecek bir hadisedir.

Denilebilir ki: "*Harp esnasında hayatı o kadar tazyik eden ve bugünden yarına yükselip giden fiyatlar arasında mütemadiyen ceplerini dolduran sınıf beş on kişi ile hesap edilebilir mi? Elbet daha başkaları, bir çokları da vardı.*" Bu söz doğrudur; fakat bunları yapanlar, harp esnasında az veya çok nispette zengin olanlar daha ziyade harp spekülasyonunu yapmış olan ve hemen yüzde doksanı Yahudi, Rum ve Ermeniden ibaret bulunan tüccarlardı. Bilhassa bunları İstanbul'da yaşayan kısmı harp esnasında çok para kazandılar. Fakat, bunlardan dolayı İttihat ve Terakki mesul değildir. O bunlarla da mücadeleye çalıştı. İşlerin bir kısmını olsun bunların elinden alıp Türklere vermeye ve onları da bir kontrol ve inzibat altına almaya gayret etti. Asıl hayatı tazyik eden bu unsurdur. Şimdi her sene yaz mevsimi gelip de eskiden yalnız Türklerle dolu olan yazlıklar harp zamanında tüylenen bu spekülasyon unsuru tarafından istila edildiği zaman görüyoruz ki bunların büyük bir kısmı o devirde kazandıkları paralar sayesinde adam olmuş insanlardır.

Ancak harp devri psikolojisi ve siyasi ihtiraslar, bizim aramızda asıl muhtekirin, anaforcunun nerede bulunduğunu görmeye mani olmuş ve bilhassa İttihat ve Terakki muhalifleri tarafından körüklenen efkârı umumiye, bütün fenalıklardan mesul olarak yalnız "*iaşeciler*" gibi umumi bir unvan altında ifade ettiği İttihatçılara hücum etmiştir.

Bu bir haksızlıktı.

Bir mektup

İşte, işlerinin İstanbul heyetimerkeziyesi tarafından idare edildiği zamana ait hatıralarından birkaçını bana bildirmek isteyen ve o za-

man "heyeti hesabiye" denilen heyette çalışmış bulunan bir okuyucudan aldığım bir mektubu da bu bahsi tamamlamak üzere buraya ilave ediyorum:

İttihat ve Terakki'nin iktisadi işleri ve harbin iktisadi idaresi hakkındaki yazdıklarınızı alâka ile okudum. Bilalüzum töhmet altına girmiş olan bir takım insanların tarihin olsun ithamında siyanet edilmelerine yarayacak olan bir takım hakikatleri meydana koymuş olmanızdan dolayı size teşekkür ederim. Bununla beraber, yazdıklarınız noksandır. Yani, zikretmiş olduğunuz hadiseler, sizin ıttılaınıza vasıl olmuş şeylerden ibaret olup, bunların haricinde daha nice böyle hadiseler vardır ki tabiatı ile siz bunların hepsini bilemezdiniz. Ben de bunlardan bir kısmına muttali oldum. Bir kısmını da elbet başkaları bilirler. İstanbul'da bu işle meşgul olan İttihat ve Terakki teşkilatının levazım reisi İsmail Hakkı Paşa'nın idaresinde neler çekmiş olduklarını göstermeye yarayan bir iki hadiseyi de size ben yazmak istedim.

Bunlardan bir tanesi şeker işidir. Kantariye Şirketi, 917'de Almanya'daki şeker merkezi denilen müessese ile bir mukavele yaparak iki bin vagon şeker almıştı. Bunları İstanbul'a getirip yüzde beş kârla satmak istiyordu. Bunu yapabilmek için levazım idaresinin vagon vermesi lazımdı. Biz vagon istedik. "Bugün, yarın!" diyerek mütemadiyen oyalayan levazım reisi, bize vermekten çekindiği vagonları başkalarına verip duruyordu. Piyasada bu işle uğraşan bir takım Musevi tüccarlar muntazaman vagon aldıkları halde biz bir türlü alamadık. Nihayet almaktan da ümidi kestiğimiz için şekerlerin orada kalmaması, memlekete girip ordunun ve halkın işine yaraması için bunları yüzde beş bir kârla, hatırımda kaldığına göre galiba on dokuzdan levazıma devretmeye karar verdik. İş levazımın eline geçince şekerler gelmeye başladı!

Fakat, işin asıl dikkate değer tarafı şu idi ki, bu şekerler Kantariye Şirketi'nin eline geldiği zaman, o bunları levazıma verdiği fiyatla, yani kiloda yirmi, otuz para bir kârla ve iaşe vasıtasıyla halka dağıtmayı usul ittihaz etmiş olduğu halde levazım, bunları askerin ihtiyacı ile halkın ihtiyacı arasında taksim ve sonra da doğrudan doğruya halka tevzi ettirecek yerde birtakım tüccarlara vermeye başladı ve bunları da levazımdan alarak piyasaya

70-80 kuruşluk toptan fiyatı ile satma yolundan gittiler. Biz buna karşı itiraz ve Talat Paşa nezdinde şikâyet ettik. Talat Paşa bu işin manasını sorduğu zaman ona verilen cevap, bu işin piyasadaki gizli şekerleri çıkarmak ve bu sayede piyasanın umumi fiyatını düşürmek maksadıyla yapıldığından ibaret kaldı. Halbuki şekerler piyasaya çıktıkça kayboluyor, depolara çekiliyor ve oradan yavaş yavaş meydana çıkarılarak gittikçe artan fiyatlarla satılıp duruyordu. Bu suretle, şeker fiyatı, iddia edildiği veçhile düşecek yerde –ki memleketin o zamanki ihtiyacına göre, düşmesi ihtimali zaten yoktu– pahalanmakta devam edip gitmiştir. Çünkü bu şekerleri, bir hamlede getirmek kabil olmadığı için piyasa hiçbir zaman bollanıp işba haline gelmiyordu. İşte bu sıralarda Bayramzade bir hayli para kazanmıştır. Fakat, bu ticarete tavassut edenlerin ekserisi Musevi idi. Mukavelesi levazıma devredilmiş olan iki bin vagondan beş yüz küsuru geldi ve biz de bunların hesaplarını gördük. Mütebakisinin ne olduğunu bilmiyorum. Bunları getirmeye galiba vakit kalmamıştı.

Gene şeker bahsinde size başka bir hikâye anlatayım:

Bir aralık levazım idaresi memleketteki bütün şekeri kendi eline almaya karar vermişti. Bunun için gazetelerle bir ilan neşrederek hangi ticarethanenin elinde şeker varsa bir beyanname ile bildirmeye davet ediyordu. İstanbul heyetimerkeziyesi levazımın bu şekerleri elinde toplayıp sonra ötekine berikine ihsan edeceğine kani olduğumuz için hiç olmazsa halka dağılmasını istedik. Fakat, verilen mühlete göre doğrudan doğruya halka dağıtmaya imkân olmadığından bir kısmını Darülacezeye, bir kısmını belediye hastanelerine ve bir kısmını da memurlara alelacele dağıtıp hepsini elden çıkarmıştık.

Ekmek meselesine gelince, size şunları bildirmek istedim:

Ekmeğin, heyeti hesabiye denilen heyet vasıtasıyla idaresi, bidayette, İstanbul heyetimerkeziyesinin arzu ve talebi üzerine ele alınmış değildi. Bu işi bidayette belediye yapacaktı. Fakat, belediye buğday tedariki işini yapamayacağına ve levazım ile mücadele edemeyeceğine kani olarak bu işe İstanbul heyetimerkeziyesi teşkilatının yardımını rica etmişti. Heyetimerkeziye bilahare ısrar şeklini almış olan bu rica üzerine işe başlamıştır. Sizin yazdıklarınızda bu noktanın eksik olduğunu gördüğüm için tamamlamak istedim.

Levazımın bu işlerde bize ne gibi müşkülat çıkarmış olduğunu anlatmak için bir çok hikâyeler anlatmak lazımdır.

Uzun sürecek bu hikâyelerden vazgeçerek size, İsmail Hakkı Paşa'nın bu işleri idare usulü hakkında bir fikir vermek üzere bizzat benim elimden geçmiş olan şu hikâyeyi anlatacağım:

Ekmek işini temin eden heyet pek çok çalışıp hini hacette İstanbul'un ihtiyacını emniyet altında tutmak için biraz buğday iddihar etmişti. Günün birinde askeri ihtiyaç birdenbire arttığı için levazım bizden buğday istedi. Kendisine muayyen bir miktar –şimdi tam miktarını iyi hatırlamıyorum, fakat mühim idi– buğday verecek sonra da gene buğday olarak alacaktık. Biz bu buğdayları ticaret usulü üzere analizle levazıma devrettik. İade sırası gelip Haydarpaşa'da buğday vagonlarını birer birer tesellüme başladığımız zaman evvela, analiz usulünü kabul etmek istemediler.

_ "Buğday buğdaydır. Biz sizden buğday aldık, buğday vereceğiz!"

Dediler. Fakat, biz analizde ısrar edince kabule mecbur oldular. Analizlerinin bizzat hazır bulunduğum bu vagonlar arasında yüzde kırka kadar toprak bulunanları vardı. Bizden buğday alan levazım, bize bazı vagonlarda yüzde kırka kadar toprak iade ediyordu!

Bu mesele levazımla bizim aramızda büyük bir dava oldu. Bir kere, verdiğimiz buğday kadar buğday alamamıştık; bu, stoklarımızın, aldığımız toprak nispetinde azalması demekti. İkinci derecede buğdayın fiyatını da değiştiriyordu. Üçüncü derecede bu buğdayı temizlemek de bir gaile idi. Bu hal bizim aramızda heyecan uyandırmıştı. Çok dirayetli ve kendisine mahsus bir görüş sahibi olan Hamdi baba merhum:

_ "Arkadaşlar! Arkadaşlar! Bütün bu fenalıklar bizim namımıza, İttihat ve Terakki hesabına yapılıyor. Bunları millet, deftere hep bizim hesabımıza kaydediyor. Gün gelecek, bunlar hep bizim başımıza yıkılacak!"

Derdi. Hakikaten de bilahare öyle oldu. Levazım idaresiyle bu topraklı buğday vagonlarının hesaplarını temizlemek bize hiçbir zaman müyesser olmadı. Bu hesapları görmeye ben memur idim. Arada bir gider, gelir, fakat, iş göremezdim. Beni daima atlatırlardı. Bir aralık Talat Paşa'ya şikâyet edildi. Ona verilen cevapta kabahatin bizde olduğu, hesapları bitirmek için müracaat etmediğimiz bildirilmiş olduğu için büyük bir tekdire uğra-

dım ve nihayet başka bir arkadaş hesapları takibe memur oldu. Fakat, bir iki gün sonra onun da bu hesapları alamayacağı anlaşıldığı için bu defa da beyhude yere tekdire uğramış olduğum görülerek özür dilemek suretiyle gönlüm alındı ve tekrar bu işle meşgul olmak bana havale edildi. Bütün bu gayretime rağmen bu hesapları tasfiyeye bir türlü muvaffak olamadım. Bu muvaffakiyetsizlik, sırf bize müşkülat çıkarmak fikrinden ileri geldiği bence muhakkaktır. Fakat, acaba buğday vagonlarının bu kadar toprakla karışık olması da bize müşkülat vermek maksadı ile kasten mi yapılmıştı; yoksa alelade suiistimal mi idi? Bunu zihnimde bir türlü halledemedim. Bu hesapların bir türlü görülememiş olmasından dolayı gürültüye giden fark, 50-60 bin lira kadardır. O zamanın 50-60 bin lirasının ne demek olduğunu takdir edersiniz!

Vakfa terkedilen para

Neşriyatınızın bir noktasına da bir ilave yapacağım. Heyeti hesabiyenin kazandığı ve İttihat ve Terakki kongresinin kâsiplerine bırakıp da kâsipleri tarafından vakfa terkedilen para sizin zikrettiğiniz miktardan fazladır. Bu kâsipler ve vakıflar arasında ben de vardım. Sizin zikrettiğiniz miktar ilk zamana aittir. Sonradan bu mevkuf paralardan da bir takım kârlar hasıl olmuş ve bu kârlar da hep vakfedilmek suretiyle –bugünkü devlet sermayesi gibi– bir nevi millet sermayesi vücuda getirilip bununla Türklerin iktisadi kalkınmalarına yardım gayesi güdülmüştür. Bu vakıflar muhtelif zamanlarda ve tedricen, yeni kârlar hasıl oldukça yapıldı.

Kantariye Şirketi'nin kârı

Kantariye Şirketi'nin kârına gelince, hasıl olan kâr, konulan sermayeye nispet edildiği zaman bunun büyük olduğu görülür. Herhalde bu işe ferden sermaye koymuş olanlar neticede sermayelerini kaybetmiş oldukları halde bile zararlı çıkmış olmayacak derecede kâr hissesi almışlardır. Ancak bu kâr, Kantariye Şirketi'nin ihtikâr yapmış olmasından değil, pek büyük bir ciro yapmış olmasından ileri geldiğini tasrih etmek lazımdır. Kantariye şirketi, meşgul olduğu maddeler üzerinde hiçbir zaman yüzde üç ve nihayet

yüzde beşten fazla bir kazanç hesap etmemiştir. Fakat, yaptığı ciro o kadar büyüktü ki bunların mütemadi devri neticesinde bu yüzde üçlerin ve beşlerin topladığı yekün sermaye diye karşılaşınca bir zaman büyük bir nispet meydana getiriyordu.

Hatırıma gelmişken size bir şey daha anlatayım:

Milli Mahsulat Şirketi

Kantariye Şirketi'nin yanı başında bir de Milli Mahsulat Şirketi vardı. Bu şirket, yalnız ihracat işleri ile ve bu arada bilhassa tiftik, yapağı ve tütünle meşgul oldu. Harp senelerinde yapağı fiyatını 7-8 kuruştan 60-70 ve tiftik fiyatını da 8-10 kuruştan 90-100 kuruşa kadar çıkaran bir şirkettir. Almanya ile Türkiye arasındaki yollar açılıp da bir dereceye kadar muntazam nakliyat başladığı zaman gerek yapağı, gerek tiftik arzettiğim fiyatlarla satılıyordu. İstanbul'da Almanya için iptidai madde tedariki ile meşgul müessesenin gerek levazım ve gerek onun adamları vasıtasıyla bu malları toplamakta olduğu görülünce milli mahsulât şirketi dahildeki mübayaa teşkilatına derhal fiyatlara zam ederek mütemadiyen mübayaa ve mütemadiyen zam emri vermiş ve bu suretle fiyatları yükselterek piyasayı o zamanlar köylünün hayalinden bile geçmemiş derecelere kadar götürmüştü. Eğer milli mahsulatın bu müdahalesi olmasaydı, mesela, Karasu ve emsali pek çok para kazanacaklar ve memlekete de Almanya'dan o kadar para girmeyecekti.

İstanbul heyetimerkeziyesinin riyaseti ve sevk ve idaresi altında yapılmış bu iktisadi faaliyetin, gerek kuruluş ve gerek bilahare teşkilatlanma tarzları itibariyle daha ziyade iptidai yayılması lazım geldiğine dair olan fikirlerinize iştirak ederim. Ancak, niyetin halis ve mesaisinin de o zaman için hayırlı ve müsmir olduğu muhakkaktır. Bu işlerin idaresinde küçük memurların eliyle küçük suiistimaller olmamış mıdır? Bu gibi şeyler nerede olmamıştır ki bizde de olmasın. Bir gün ekmek tevziatında görülen bir suiistimal yüzünden benim gözümün önünde büyüklerinden dayak yemiş olan bir memurun, diğer bunun gibi bir çoklarıyla birlikte, bilahare levazımın iaşe memurları arasında görmüş ve hepsinin de kıyafetleri değişmiş ve tüyleri gelişmiş olduğunu daima hatırlarım.

Çok alaka ile takip ettiğim neşriyatınız arasında çok ehemmiyetle iştirak ettiğim bir fikriniz vardır. Siz, men'ine kadir olamadığı bir takım ahvale karşı, İttihat ve Terakki'nin kuvvetli ve hattâ resmi bir muhalefet yapmasının daha faydalı olduğu mütalaasında bulunuyorsunuz ki bu mütalaanız pek doğrudur. Fakat, o zamanlar bu işlere bir aile içindeki tabii huzursuzluk gözüyle bakılır ve bunların idarei maslahat yoluyla geçirileceği ümit edilirdi. Asıl hata buradadır.

Unutulmuş bir isim

Küçük bir noksanı daha ikmal etmek için şunu söyleyeceğim: İstanbul heyetimerkeziyesi azalarından bahsederken arada unutmuş olduğunuz bir isim kaldı: Milli Mücadelenin ilk hariciye vekillerinden olan Sefir Muhtar Bey, sizin de çok iyi dostunuz olduğunu bildiğim bu zat, çok değerli bir insandı.

Neşriyatınızı aynı alaka ile takipte devam edeceğimi ve bize daha bir hayli yeni şeyler anlatacağınızdan şüphe etmediğimi... İlh...[13]

Mali işler nasıl cereyan etti

Harbin iktisadi idaresinden bahsederken biraz da maliye meselelerine bakmak lazımdır.

Sultan Aziz ve Sultan Hamit devirleri, İmparatorluğun iktisadi kaynaklarının kuruma devirleridir. Bu kurumanın muhtelif sebepleri vardır. Bu sebepleri burada birer birer tetkik ve tafsil etmek uzun olmakla beraber umumi surette bir göz atmak da zaruri olur.

Sultan Aziz ve Sultan Hamit devirleri, Avrupa'da burjuva inkılabı denilen iktisadi inkişaf tarihinin en parlak safhasına tesadüf eder. Avrupa'da servet çoğalmış, sermaye kuvvetle temerküze doğru gitmiş, sanayi ve teknik ilerlemiştir. Önceleri tahrik kuvveti olarak büyük işler görmüş olan buharın yanıbaşına elektrik kuvveti de gelmiş, kimya sanayii bunları takviye etmiş, hülasa modern iktisat sistemi denilen Avrupa'nın o müthiş istihsal makinesi kurulmuştu. Bu makinenin vücuda getirdiği mahsuller dünyayı istila ederken kendisine

13 Muhittin, ne yazık ki bu mektubu yazanın adını vermiyor. Bunun dönemin ekonomik yaşamında önemli görevler üstlenmiş biri olduğu anlaşılmaktadır.

en müsait surette açık duran bir kapıyı da Osmanlı İmparatorluğu'nda buluyordu. Kapitülasyonlar sayesinde, Avrupalı, Osmanlı İmparatorluğu içinde istediği gibi ticaret yapmakta ve yüzde sekiz gümrüğü verdikten sonra her malı memlekete sokmakta idi. Bu hal, bizde henüz orta tarih devrine ait nizam içinde bulunan istihsal şekline karşı korkunç bir baskın yapmak demekti. Bu baskın neticesinde bizim el tezgâhlarıyla yapılan istihsalimiz mağlup oldu ve küçük sanayi namına ne varsa hepsi birer birer ortadan kalktı.

Vergi verme kabiliyeti düşüyor

İktisaden yavaş yavaş düşen memleketin vergi verme kabiliyeti de düşüyordu. Abdülhamit, Avrupa'yı rahatsız etmekten korkuyor, bir takım vergileri onlardan alamadığı için bizimkilerden de alamıyordu. Bütün maliyenin temeli âşar[14] ile gümrük vergileri üzerine oturtulmuştu. Çok iptidai bir vergi olan âşar da, gerek varidatın, zirai mahsulün senelik tahavvüllerine göre mütemadiyen oynaması, gerek cibayet usullerinin iptidailiği ile devletin ihtiyaçlarını karşılayamıyordu. Süveyş kanalının açılması, buhar gemilerinin gittikçe büyüyerek uzun yolları durmaksızın gitme kabiliyetleri iktisap etmesi gibi bir takım sebeplerle, evvelden şark ile garp arasındaki ticarete transit vazifesi gören Osmanlı memleketleri bu hareketten mahrum kalmıştı. Bütün bunlardan dolayı İmparatorlukta gerek halkın kesesi, gerek devletin hazinesi gittikçe boşalmıştı.

Borç memleketi iflasa sürüklüyordu

Sultan Aziz devrinde bütün bu boşluğu doldurmak için hariçten borç alma usullerine müracaat edilmişti.[15] Borcun nihayeti devleti iflâsa götürmek üzere olduğu anlaşılması üzerine Abdülhamit bundan korkmuştu. Kabil olduğu kadar az borçlanmaya çalışan Abdülhamit devri, arada bir, gümrük varidatını karşılık göstermek üzere biraz para almakla beraber kabil olduğu kadar dişini sıkma esasına dayanan bir maliye yapmaya çalıştı, fakat, bunda da muvaffak olamadı. Nizamsız, intizamsız, muayyen bir programa sahip olmayarak yapılan bir idarenin bütün fenalıkları

bir araya toplanıyordu. Memurlara muntazam bir surette senede ancak altı aylık veriliyordu. Diğer taraftan Avrupa'nın iktisadi istilası üzerine kendilerine iş sahası kapatmakta olan Türkler birer birer memurluğa gelmekte idiler. Hükümet dairelerinde küçük bir aylığa geçmek için senelerce "Mülazım" namı altında ve para almadan çalışan insanların miktarı gittikçe artıyordu.

Meşrutiyet maliyesi

Meşrutiyet, işte bu iktisadi ve mali bozukluğun nihayet fikirleri ve hisleri galeyana getirmesinden doğmuştu. Fakat, o da hazineyi ve bunun irat kaynaklarını bomboş buldu.

Bu korkunç vaziyet karşısında, İttihat ve Terakki, daha işe el sürerken fenalığın nereden tamirine başlamak lazım geleceğini tayinde şaşırmıştı. İktisadi bir kalkınma yapabilmek için karşımıza dikilen başlıca engel kapitülasyondu. Kapitülasyonlar varken iktisadi kalkınmayı esaslı bir şekilde tecrübeye imkân yoktu. Maliyenin kuvvetlenmesi için de yegâne çare iktisadi kalkınma idi. Bu içinden çıkılmaz vaziyeti düzeltmek, müşkülata muvakkat çareler bulup kazanılan zaman zarfında esaslı çareleri araştırmaya teşebbüs etmek vaziyetine düşen İttihat ve Terakki, bu vazifeyi Cavit Bey'e tevdi etmişti.

İmparatorluk maliyesini ilk defa olarak Avrupa'nın maliye tekniği icaplarına göre ıslaha teşebbüs etmiş olan Cavit Bey, bu uğurda harpten evvelki devirde pek az bir fasıla ile mütemadiyen çalıştı ve maliyede çok esaslı ıslahat yaptı.[16] Her şeyden evvel devletin sarfiyatına bir nizam ve usul koymak lazımdı. Bir taraftan bu maksatla ilk defa olarak bir bütçe vücuda getirirken diğer taraftan da maliye makinesinin ıslahına teşebbüs etti. Bunda da muvaffak oldu. Fakat, asıl

14 Âşar: Onda bir anlamına gelen öşür'ün çoğulu olup toprak ürünlerinden alınan vergidir. Tanzimat'tan önce değişik oranlarda alınan bu vergi, daha sonra onda bire indirgendi. Âşar, iltizama veriliyor, bu da birçok haksızlıklara yol açıyordu (Ömer Lütfi Barkan, "Öşür", İA, IX, 485-488).

15 Parvus, "Türkiye'nin Mali Esareti", *Bilgi*, I/3 (1329), 225-253.

16 Krş. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, İstanbul, 1952, 204-205; B. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev. Metin Kıratlı), TTK, Ankara, 1970, 453-454.

17 Genel Borçlar anlamına gelir. Osmanlı İmparatorluğu'nun borç aldığı ülkelerin temsilcilerinden oluşan kurul Aralık 1881 Muharrem Kararnamesiyle bir takım vergiler bu yönetime bırakıldı. Rüsum-ı Sitte denilen bu gelir kaynakları tuz, içki, ipek, damga, tütün ve balık avı resimlerinden oluşuyordu. Bugünkü İstanbul Lisesi, Düyun-ı Umumiye'nin yönetim binasıdır. Yaklaşık 5000 memur bu yönetimin buyruğunda idi. Bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 426-431.

dert, memleketin fakirliği ve vergi verme kudretinin noksanlığı, memleket iktisadiyatının ecnebi istilası altında bulunması derdi, kolaylıkla halledilebilir bir gaile değildi. Mütemadi ihtilallerin, çok geçmeden patlayan iki harici harbin icap ettirdiği masraflar da müşkülatı arttırıyordu.

Bunun için Cavit Bey'in maliyeyi idaresi devri ve daha doğrusu on sene devam eden bütün meşrutiyet ve İttihat ve Terakki devri hariçten istikraz ile başlanılan bir devir olmuştur. Kâh Fransızların, kâh Almanların kapılarını çala çala, teminat göstere göstere, Düyunu Umumiye[17] İdaresinin delalet ve vesayeti ile yapılan bu istikrazlar esnasında, Cavit Bey, bir taraftan İmparatorluğu bir itibar teminine, diğer taraftan da haricin bizdeki kontrolünü tahdide çalışıyordu. Bütün bunları yapmakla beraber Cavit Bey, nihayet bu yolda gitmenin imkânsızlığını gördü ve memlekete de göstermeye çalışarak Cihan Harbinden evvelki bütçeyi meclise verirken "*Bu açığı istikraz yoluyla kapatılan son bütçedir!*" demeyi unutmadı.

İstibdattan meşrutiyete geçiş devrinde maliye o kadar berbat, haricin İmparatorluğa olan itimadı o kadar hafif idi ki Cavit Bey'in birkaç defa Avrupa'dan o zaman için hayli mühim addedilen miktarlarda borç alabilmesi büyük bir muvaffakiyet sayılıyordu. Fakat, bin müşkülat ile elde edilen bu muvaffakiyetlerden artık Cavit Bey de bıkmıştı, bunun için harpten evvelki son bütçeyi meclise verirken "*Bir daha benden borç para bulmayı istemeyiniz, bu, sondur!*" diye cevabı dikti.

İlk hamlede maliye tekniğinin ıslahı

İttihat ve Terakki'nin yaptığı bu maliye hamlesi Türkiye'nin sayılı hamlelerinden biridir. O zamanki Türkiye için çok geniş olan kültürü, Avrupaca düşünüş kuvveti, söz söyleyişindeki kudreti ile kendisine Avrupa'da az zamanda iyi bir mevki yapmış olan Cavit Bey'in, maliye işlerindeki esas siyaseti şu idi: İlk hamlede maliye tekniğini ıslah edip memlekette bütçe ile yaşamak usulünü tesis eylemek. Rejimi yerleştirinceye kadar borç alarak bir takım zaruri masrafları karşılamak, bu arada Avrupalıları yavaş yavaş Türkiye'de Türklerle müsavi mu-

ameleye alıştırıp ondan sonra kapitülasyonları kaldırarak Türkiye'de geniş bir iktisadi ıslahat ve kalkınma programına girişmek. Onun bu esası aynı zamanda İttihat ve Terakki için iktisadi ve mali bir siyaset programı da olmuştu.

Zannedersem, o zaman için takip edilebilecek bir iktisat ve maliye sisteminin ana çizgileri bundan başka da bir şey olamazdı. Fakat, bu geniş hudutlu ve her tarafı ayrı ayrı işlenmeye muhtaç olan iktisat ve maliye programının tatbikatında Cavit Bey'in bazı bazı mühim kusurları da vardı. O, birinci derecede, Tanzimat devri ruhundan kendisini tamam kurtarmış bir insan değildi. Avrupa ile mali münasebetlerde hep bu ruhun tesiri altında kaldı. İktisadi fikirleri çok liberal idi. Fransa'da Leroy Beaulieu tarafından temsil edilen geniş bir iktisadi liberalizm, onun esas doktrinini teşkil ederdi. Sermayeye sermaye olarak bakar, onun milliyeti ile fazla meşgul olmaz, bilhassa içtimai, iktisadi hiç düşünmezdi. Onun bu ana fikirleri, içinde yaşadığı zamanın şartlarıyla da birleşince Cavit Bey, liberal iktisadın Türkiye'yi üstüne oturttuğu kızakta Türkiye ile beraber kayıp gidiyordu.

Türkiye'de nafia eseri ve ecnebiler

Her istikraz yeniden Düyunu Umumiye'nin kontrol ve istila hududunu genişletiyor, yani yeniden yeniye bir takım varidat Düyunu Umumiye İdaresine garanti olarak gösteriliyordu. Aynı zamanda ecnebi sermayesine Türkiye'de güzel şartlarla imtiyazlı işler veriliyordu. O zamanlar her türlü sermayeden ve her nevi ihtisas kuvvetinden mahrum olan Türkiye'de biraz nafia eseri vücuda getirmek için ecnebiye müracaattan başka çare bulunmadığı muhakkak olmakla beraber bu işlerin ekseriya istikraz teşebbüsleriyle karışması ecnebi sermayesinin Türkiye'ye geliş yollarını, onlar için daha faydalı şekillere sokuyordu. Bütçe açıklarını başka yollarla kapatmaya çalışmak acaba mümkün değil miydi? 914'ten 923'e kadar devam eden bir harbin yaptığı tahribattan sonra dahi bugünkü rejimin istikrarsız yaşayabilmiş ve hattâ tedricen bir sermaye terakümü de vücuda getirmiş olmasına bakılırsa bunun mümkün olduğuna hükmedilmek lazım gelir. Vakıa yeni devirde mevcut olma-

yan bir fenalık amili vardır ki o zamanlar Türkiye'de milli bir iktisat ve maliye siyaseti takibine, ehemmiyetli surette mani oluyordu: Kapitülasyon ve ecnebiyi ürkütmemek endişesi. Cavit Bey'in ve İttihat ve Terakki'nin gittikleri yolu mazur ve hattâ zaruri gösterecek en mühim şart buradadır. Ancak Cavit Bey'in geniş iktisadi liberalizmi ve Avrupa karşısındaki fazla hürmet duygusu olmasaydı memleketin iktisadi ve mali kurtuluşu için haricin iktisadi ve mali istilasına karşı daha kuvvetli bir mukavemet gösterilebilirdi.

Tereddüt ve liberal bir iktisat sistemi

Herhalde, meşrutiyetin harpten evvelki devrine ait ilk altı senesi içinde, milli iktisadı ve maliyeyi ecnebi istilasından korumak namına hemen hemen hiçbir şey yapılmamış ve eğer yapılmış dahi olsa bu, pek az bir şey olmuştur. Bunda amil olan kuvvet, İttihat ve Terakki'nin bu devirdeki tereddütleri ve hükümeti cesaretle eline almakta çekingenlikleri ile Cavit Bey'in çok liberal bir iktisat sistemine taraftar oluşu idi.

Bununla beraber, ilk altı senelik meşrutiyet devrinde memlekette nihayet bir milli iktisat ve maliye siyasetine sahip olmak fikri süratle ilerlemiştir. Bu hususta Abdülhamit devrinde mevcut olan zihniyeti bilenler, altı senelik meşrutiyet devrindeki büyük fikir ve zihniyet hareketinin ehemmiyetini ancak takdir edebilirler. İttihat ve Terakki'nin, memlekette, yeni nesilleri, yeni ideallere doğru hazırlanmaya, tahrik için nasıl müsait bir muhit vücuda getirmiş olduğu, ancak bu zamanları yaşamış olanlarca iyi anlaşılabilir.

Avrupa'da harp patlar patlamaz, hükümet derhal kapitülâsyonlardan kurtulmak kararını verdi ve Sait Halim Paşa hükümetinin seferberliği müteakip ilk yaptığı iş de bu oldu. Hattâ müttefikimiz Almanları dahi gizliden gizliye kızdırmış olan bu işi yaptıktan sonra Cavit Bey Türkiye'nin harbe girmesini, yeni vaziyetten istifade etmesini, girecekse bile bunun en müsait zamanda yapılmasını istiyordu. Yukarılarda hikâye etmiş olduğum hadiseler, bu fikirlere mani olunca Cavit Bey istifa etti.

Bununla beraber iktisat ve maliye işlerinde uzaktan yardımdan da hali kalmadı. O tarihe kadar yalnız eşyanın fatura kıymetleri üzerinden yüzde on bir hesabıyla alınan gümrük resmi yerine Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa olarak Cavit Bey bir gümrük tarifesi yaptı ve bunda çok mutedil bir himaye politikası takip etti. Maliye meselesine gelince, onu gene istikrazlarla halletmekten başka çare görünmüyordu.

Almanya'nın mali kudreti ve bizim para ihtiyacımız

Harbe bir emrivaki ile girecek yerde hesapla, pazarlıkla, en müsait zamanı kollayarak girmiş olsaydık harp masraflarını Almanya'dan borç olarak alınan paralarla ödeyecek yerde belki de bu işi borçsuz halledebilirdik. Hiç olmazsa muayyen bir miktar para alabilirdik. Fakat, emrivaki her şeyi bir anda halletmiş olduğundan artık bütün harbi borçla yapma mecburiyeti hasıl olmuştu. İhtiyaç oldukça Almanlara müracaat ettik ve borç aldık.

Almanya'nın mali kudreti büyük olmamakla beraber bizim para ihtiyaçlarımızı temin etmek hususunda zorluk göstermiyorlardı. Aldığımız borçları da kâh altın, kâh Almanya'da Düyunu Umumiye'nin emrinde olarak muhafaza edilen altın teminatı mukabilinde çıkarılan kâğıtlar şeklinde yapıyorduk. Harbin son senesinde tekrar maliye nazırlığına gelmiş olan Cavit Bey, yeni bir para ihtiyacını, ilk defa olarak Türkiye'de ihraç edilecek bir dahili istikraz ile temin etmek istedi ve bunu piyasaya muvaffakiyetle çıkarabilmek için de faizlerini altın olarak ödemeği düşündü. O tarihte henüz altınla kâğıt arasında resmen bir fark yoktu. Almanya ile Avusturya-Macaristan'da da devlet piyasaya, yeniden para çıkarmayarak daima memleketleri içinde devreden parayı muhtelif istikrazlar şeklinde halktan alıp gene halka dağıtmak yolundan gitmiş oldukları için para kıymetleri hiç değişmemiş, yani piyasadan altın çekilmiş olmasına rağmen halk kâğıt paraya[18] karşı hiçbir emniyetsizlik göstermemişti. Halbuki bizde harbin başlangıcından itibaren altın da harekete başlamıştı. Bir aralık Almanya'dan altın olarak gelen paralarla bizde de işler yolunda gitmekle beraber altın ye-

18 Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası, Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkenleri*, Eren, İstanbul, 1996.

rine piyasaya kâğıt çıkarılmaya başlayınca her şey değişti. Kâğıda Türkler itimat gösterdiler. Türklerle meskûn olmayan uzak memleketler de maden istediler. Maliye oralara altın gönderebildiği müddetçe gene parasının kıymeti oynamadı. Fakat, piyasada kâğıt çoğaldıkça ve maliyenin elinde de gönderilecek altın veya gümüş suyunu çektikçe, o zaman, meydana bir de harp sarraflığı meselesi çıktı ve sarraflar piyasadan parayı toplayıp toplayıp öteye beriye naklettiler.

Harpte para kazanmış olan unsur kendisini biraz suçlu hissettiği için, tazyike dayanamıyor ve alıyordu. Bu suretle istikraz yekûnu lüzumundan fazla kabardı; zannedersem, on yedi milyonu da geçti.

Geçti, fakat, istikraz kapandıktan sonra da lüzumundan fazla almış olanlar, hemen ellerindeki tahvilleri parça parça piyasaya çıkardıkları için bunların kıymetleri de tedricen düşmeye başladı. Bizim memleket bürokratlarında "vur" denildiği zaman öldürmeye kadar giden bir gayretkeşlik vardır. Bu, kendisini işte bu istikraz meselesinde de göstermişti. Onların yaptıkları bu hatayı milli hükümetin[19] istikraz tahvillerini tekrar kıymetlendirmek üzere yapmış olduğu gayret bilahare tamir etmiş olmasaydı uzun zaman Türkiye'de devletin kredisi sıfır olurdu. Bereket versin ki Cumhuriyet yere kadar düşmüş olan bu istikraza el vererek onu tamamen ayağa kaldırmak gibi bir siyaset tuttu. Bugün, Türkiye Cumhuriyeti herhangi bir iş için halka müracaat eder ve para isterse kolaylıkla bulabilir. Nitekim bir iki tecrübesi de tam bir muvaffakiyetle neticelenmiştir.

Hülasa, İttihat ve Terakki devrinde mali hareketin esasını daima istikraz teşkil etmiştir. Meşrutiyet inkılabı, mali ihtiyaçlarını tatmin için işe Osmanlı Bankası'ndan istikrazla başlamıştı. Ondan sonra daima harici istikrazlarla yaşadı ve nihayet, devri, dahili bir istikrazla kapadı. Bununla beraber Meşrutiyet, on sene içinde bir yandan da eski devirlere ait hayli borç ödemiştir. Eğer harp esnasında Almanya'dan yapılmış olan istikrazları da ödemek lazım gelseydi, Cumhuriyet ağır bir yükün al-

19 Ankara hükümeti.

20 Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi*, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul, 1997, 204-208. Bu banka 1924 yılında kurulan Türkiye İş Bankası'yla birleşmiştir. Savaş sırasında iç istikraz konusunda Kazgan'ın eserinde ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. İtibar-ı Milli Bankası 1917'de kuruldu. Kurucuları Maliye nazırı Cavit, Hüseyin Cahit ve Selanikli tüccar Tevfik idi. 4.000.000 Türk Lirası sermayeli olan bu bankaya yalnız Osmanlı uyrukları hissedar olabilecekti (Toprak, Milli İktisat, 142-149).

tına girmiş bulunacaktı. Fakat eski alacaklarından dolayı Türkiye'nin tediye kabiliyetini korumak mevkiinde bulunan Fransızlar Versailles muahedesiyle Almanya'yı bu matbuat üzerinden sünger geçirmeye icbar etmiş olduklarından bu yük hafiflemiştir.

Harp esnasında yapılan mali hamlelerden biri de İtibarı Milli Bankası idi.[20] O zamanlar tamamen ecnebi elinde bulunan Türkiye bankerlik âlemine Türklerin ve Türkiye'nin de girmesi ve bu usul sayesinde yavaş yavaş bir Türk bankacılığı yaratılması maksadıyla tesis edilen bu banka, istikrazı dahilinin piyasaya çıkarılmasında büyük hizmetler ifa ettikten başka cüzdanına hayli miktarda istikraz tahvili de koymuştu. İttihat ve Terakki'nin kurduğu muhtelif müesseseler arasında İttihat ve Terakkinin yıkılmasını müteakip dahi yaşayabilmiş olan İtibarı Milli Bankası, tedricen kendisini toplamış ve nihayet İş Bankasıyla tevhit edildiği zaman temiz bir hale gelmiş bulunuyordu. Türkiye'de modern bankacılık kültürünün inkişafına pek büyük yardımı dokunan bu banka işte harp senelerinin yaptığı milli işlerden biri idi.

XI
İttihat ve Terakki Devrinde Fikir Hareketleri

Bundan kırk sene evvelki küçük Muhittin'in büyük bir derdi vardı. Kendisinin Türk olduğunu bilmek ve fakat, mektepte etrafını kuşatan Türkten gayri her türlü unsur içinde kendisini garip ve dertli hissetmek!.. Etrafında, daima Türkten gayri insanların şereflerinden, necabetlerinden, kahramanlıklarından bahsedilirdi. Araplar necip bir kavim idi; Arnavutlar asaletin timsali idiler. Çerkeslere gelince, o tarihlerde sarayı ellerine almış olan bu unsurun şerefi daha büyüktü. "Türk" denildiği zaman, hani şu İstanbul'un kaldırımlarında insanın ayağına altın dizileri dolaştığını duyup da İstanbul'a gelen, ona "*Büyük bir kapıya yapış!*" denildiği için kendisini bir konağın kapısına yapıştıran budala uşak tipi yok mu, işte bu tip hatıra gelirdi. Küçüklüğümüz bu tipin budalalıkları karşısında herkesi güldüren masallarla dolu idi. Türk aptal bir millet, korkak bir mahluk, aşağılık bir insan numunesi idi. Halbuki Arap, peygamberin içinden çıktığı bir kavim, Arnavut "*Besa!*" dediği zaman yeri, göğü yerinden oynatan şecaat harikası, Çerkes denildiği zaman da sülün gibi atlar üzerinde, levent vücutlarını göstere göstere kahramanlıklar yapan insanlar hatıra gelirdi: hattâ Rumun meziyeti vardı: Eski medeniyetlerin mümessili olan bir yarım Avrupalı olmak. Onlara Mösyö [Monsieur] denilirdi. Hattâ Ermeniler bile: Komiteci!

Sınıfta benden başka Türk olanlar da bulunurdu ve belki de ekseriyetimiz hakikaten Türktü. Fakat, herkes bir taraftan kolayını bulur, Türkten gayri bir şeye kendisini bir suretle yapıştırırdı. Ama ben, babamın elinde bir şeriflik şeceresi bulunduğu ve bu şecere ile kendimizi Zeynelabidin'e bağlamak kolay olduğu halde bunu bir türlü beceremezdim.[1] Be-

ceremediğim için de dertli idim; herkes, şerefli, şanlı, necabetli, kahraman bir asla sahip olsun da ben böyle hakir bir mahluk olayım! Küçük Muhittin'in gururlu şuuru buna bir türlü razı olamıyordu. Bir gün babama sormuştum:

– *Baba, biz Türküz, değil mi?*

– *Evet, oğlum...*

– *Niçin her millet, Arap, Arnavut, Çerkes, şerefli ve cesur oluyorlar da biz değiliz?*

Babam yüzüme baktı. Onun gözlerindeki infiali şimdi bile görür gibiyim.

– *Onu söyleyenler halt etmişler oğlum!* derdi, *asıl, şerefli, necabetli, kahraman bir millet varsa o da Türktür.*

Bende ilk Türklük şuuru

O gün, babam, ilk defa olarak, bana Türklük ve Osmanlılık münasebetleri hakkında bir konferans vermişti. Bir müddet sonra, uyanmaya başlayan bir çocuk kafasının okuma ihtiyacı içinde, her eline geçen şeye yapıştığı sıralarda, bir gün Maarif Mecmua'sında ve Velet Çelebi'nin bir makalesini okumuş olduğumu iyi hatırlarım. Velet Çelebi, meşhur Macar Oryantalisti Vambéry'nin[2] Asya Seyahatlerine ait maruf eserinden bahsediyor ve bu suretle biz Türklerin asılları ve tarihteki rolleri meselesine dokunuyordu. Fakat, ne kadar korka korka! Ben Rüşdiye Mektebinde iken nasıl Türk olduğumu söylemekten çekinir, bunun hatırlanmasından korkardımsa, Velet Çelebi[3] de Türklerin eski ve şerefli bir kavim olduğunu cesaretle yazmaktan çekiniyordu. Bununla beraber, babamın sözleri ve bir müddet sonra okuduğum bu makale beni uyandırdı ve hem Türk olduğumu daha iyi hissettim, hem de bundan dolayı haz duydum.

1 Muhittin'in asıl memleketi olan Yozgat'ta, daha önce geçebe bir halde yaşayan cemaatlar, her nasılsa birer seyyitlik, şeriflik beratı elde ederek kendilerini Hz. Muhammet'in torunlarına bağlamışlar ve böylece vergiden muaf olmuşlardı. Bk. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretleri İskân Teşebbüsü* (1691-1696), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1963, 78-85.

2 Arminus Vambéry (1832-1913) Macar Türkoloğudur. Macarlarla Türklerin ortak asıldan geldikleri tezini işler ve Avrupa'da Türk ulusçuluğu fikrini sürenler arasında yer alır. Türkçülük hareketinin tarihsel gelişimi için bkz. Akçuraoğlu Yusuf, *Türk Yılı*, I (1928), 289-455; B. Lewis, *Modern Türkiye'nin...*, 331-338.

3 Velet Çebeli (İzbudak) 1869-1953. Dil bilgini, yazar ve şairdir. Darülfünunda Farsça ve Fars Edebiyatı dersleri vermiş, dönemin çeşitli gazete ve dergilerinde yazmıştır. Cumhuriyet döneminde uzun süre milletvekilliği yapmıştır. Mesnevi'yi Abdülbaki Gölpınarlı ile birlikte Türkçe'ye çevirmiştir.

ضیاگوک آلپ

Ziya Gökalp

Bu tarihten biraz ve galiba on sene sonra Meşrutiyet inkılabı olduğu sıralarda, memleket değil, fakat, İstanbul ve halife muhiti bu ruh ve zihniyet içinde idi. Bizim için içtimai ve siyasi fikir olmak üzere yalnız "Meşrutiyet" fikrini getirmiş olan siyasi inkılap, felsefe, içtimai akide ve milli duygu sahalarında ancak, tohum halinde bir takım müphem fikirler taşıyor ve hattâ bunları vazıh surette ifade edebilmekten de aciz bulunuyordu. Meşrutiyete takaddüm eden yakın tarihte kısa bir müddet içinde inkişaf etmiş yegâne fikir hareketi olmak üzere "Edebiyat-ı Cedide" mektebi vardı. Edebiyat-ı Cedide, hem bir edebi, hem de bir fikri hareket idi. Türkiye'nin o tarihlerde uzun bir ufuk üstünden garba doğru atılmış en geniş penceresi bu hareketti. Fakat, yarı taklitçi, yarı yaratıcı olan bu hareket de mütecanis ve sistematik bir fikir hareketi olmaktan ziyade yarım şuurlu bir yenileşme ve değişme hamlesi idi. Uşakizade'nin romanındaki tipler, hayata yayılmaya başlamış, fakat bu tip kendisini daha ziyade kozmopolit olarak göstermişti. Memleket henüz Tanzimat'tan ayrılamıyor, onun bütün taklitçi ruhu, bütün değişme hamleleri üzerinde el'an hakim bulunuyordu.[4]

İttihat ve Terakki bu şartlar içinde doğarken, önce meydana yeni olarak hiçbir şey getirememişti. Memleket, adeta bir fikir anarşisi halinde idi. Değişme hareketini sevenler ve Garplılaşma isteyenler içinde olduğu kadar Tanzimatçılar, muhafazakarlar, İslamcılar arasında da ihtilaflar vardı. Medrese asıllarından gelmiş olan insanlar arasından farmason, Avrupalılaşma taraftarları içinden İslamcılar çıkıyordu. Bu anarşik fikir

hareketi, anarşik bir siyasi çalkalanma devrinde devam edip gitti. Siyaset oportünizmi, Cahit Bey gibi müfrit bir Avrupalılaşma ve Türkleşme taraftarını, hilafet müessesesini tutmaya; fakat, gene onunla beraber aynı Tanin sütunlarında yazı yazıp da bariz bir surette İslamcı olan Babanzade İsmail Hakkı'yı Türkü müdafaaya sevk ederdi. Harpten evvelki siyasi çalkantı böylece bir müddet devam ettikten sonra harp gelip de siyasi sükûn yerleşmeye başladığı zamandan itibaren, işler değişmeye, fikirler durdurulmaya başladı.

Ziya Gökalp[5]

Bilmem nasıl olmuştu? İttihat ve Terakki mi onu bulmuştu, yoksa o mu İttihat ve Terakkiyi buldu, günün birinde gördük ki kendisini Ziya Gökalp diye takdim eden bir zat, Selanik'te bir kongre içtimaına gelmiş, ondan sonra orada merkeziumumiye yerleşip kalmıştır. En evvel Türklüğü ve Türkçeyi yeni bir takım formüllerle ifade eden* bu adam, etrafında birkaç genç alıp bunlarla birlikte "*Genç Kalemler*" diye bir mecmua çıkardı ve bu mecmuada hem ameli, hem de nazari bir Türkçülük hareketi uyandırdı. Sonra bunun yanında bir de "*Halk*" ve "*Halka Doğru*" sözlerini kattı. Sonraları bu sözlerine daha başka bir şey karıştırdı: Cemiyet, içtimaiyat... Selanik'ten kalkıp İstanbul'a geldikten ve burada yerleştikten sonra Ziya Gökalp, etrafına gittikçe miktarı artan bir takım müritler toplamaya ve kendisi de bunların arasında milli bir dergâh postuna oturmuş mürşit gibi, mevki aldı. O zaman geçmişin şiddetli ve derin bir tenkidine başladı.

4 Edebiyat-ı Cedide için bkz. Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret*, Ankara, 1947; Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret*, İstanbul, 1987.

5 Muhittin Birgen'in Ziya Gökalp'ı çok yakından tanıyan biri olarak yazdığı bu bölüm çok büyük bir değer taşımaktadır. Gökalp'i Türkiye'de çağdaşlaşma tarihi içinde yerli yerine oturtan bir incelemedir. Birgen'in, tarih dışında iktisat, sosyoloji vb bilimlere ve edebiyata olan vukufu böylesine derin bir araştırmanın ortaya çıkmasına olanak vermiştir. Bununla birlikte bu kaynaktan şimdiye kadar yararlanan araştırıcıların sayısı parmakla gösterilecek kadar azdır. *Ziya Gökalp Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi* (İstanbul, 1949) başlıklı bir eser hazırlamış olan Cavit Orhan Tütengil bu yazıya değinmez. Ziya Gökalp üzerine bir araştırma yapmış olan Uriel Heyd (*Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Çev. Kadir Günay, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1979, 107) Muhittin'in anılarına gönderme yapar.

* Tanin'de Türkleşme ve Türkçeleşme hareketi Ziya Gökalp'ten önce başlamıştı. O zamana kadar "*Osmanlıca*" denilen sarf ve nahve ilk defa "Türkçe" ismini Cahit taktı. Biz Tanin'i daha ilk günden itibaren Osmanlıcadan her gün daha ziyade ayrılıp Türkçeleşen bir dil ile yazardık. Bununla beraber (Tanin)deki hareket, sistemli ve muayyen prensiplere göre yapılan bir faaliyet değil, daha ziyade milli bir temayülün ifadesinden ibaretti (Muhittin Birgen'in notu).

En şiddetli hücum ettiği şey, Tanzimat ve Tanzimatçılık oldu. Bununla bütün bir Avrupalılaşma hareketinin ruhunu, mecrasını, hedefini değiştirmeye doğru gidiyordu. O zaman, birer birer, bir takım fikirleri yıktı ve yerine yenilerini koydu. Dediği şeyler şunlardı:

Ziya Gökalp'ın fikirleri[6]

1- Tanzimat, bir Osmanlı hareketidir. Halbuki Türkiye'nin bir Türk hareketine ihtiyacı vardır.

2- Tanzimat, bir Avrupai taklit hareketidir; halbuki Türkiye'nin Avrupalılığı temsile ihtiyacı vardır. Şeklî taklit yerine bir ruhi temsil inkılabı yapmak icap eder.

3- Türk ruhu, şuradan buradan alınan türlü türlü içtimai müesseselerle örülmüş, yabancı şeylerin altında gömülü kalmıştır; bunların hepsini satmak, Türke Türk ruhunun yirminci asırda muhtaç olduğu şeyleri, müesseseleri vermek lazımdır.

4- Osmanlı İmparatorluğu hâlâ dini müesseseler üzerine duran bir saltanattır. Tanzimat bunu değiştirmemiş, bu saltanat içinde dini mahiyeti haiz yeni yeni Saltanatlar yapmıştır; bunları yıkıp dünyevi bir devlet kurmak ve bu devlet camiası içinde Avrupai bir devletin teşkilat organlarını vücuda getirmek icap eder: Din ile devlet ayrılmalıdır.

5- Osmanlılık bir milliyet değildir. Bir milliyet asrı olan yirminci asırda, Tanzimat'ın yapmak istediği gibi gayrimümkün bir Osmanlılık milliyeti değil, yirminci asırda bir Türk milliyeti vücuda getirmek iktiza eder. Bu, imparatorluk içinde hakim milliyet olacaktır.

6- Tanzimat bir politikacılar, bürokratlar hareketidir; milli Türk devleti bir bürokratlar hareketi değil, bir halk hareketi olmalıdır.

7- Erkek ile kadının cemiyet içindeki mevkileri arasında hak farkı bulunmamak lazımdır.

İşte, Ziya Gökalp, etrafına topladığı gençler arasında bu fikirleri yaymaya başlamıştı. Onlara yeni bir şeyler öğretiyor, zihinlerine yeni fikir sahalarında jimnastikler yaptırıyor, içlerinden istidatlı gördüklerini şuraya buraya bilhassa darülfünuna sokuyor, yetişmelerine yardım ediyordu. Her gün merkeziumumiye gidip geldikçe, arada bir ona tesadüf ederdim.

Bir koltuğa gömülmüş, boynunu bir tarafa doğru eğmiş, gözleri dalgın ve rüya içinde, daima düşünürdü. Kendisine küçük bir sual sormak suretiyle onu harekete getirecek olursanız, derhal canlanır ve söylemeye başlardı. Sorduğunuz şeyin evvela tarihinden bahseder, sonra eski Türk ananelerinde onun izlerini arar, nihayet Avrupa medeniyetinde bugün ona tekabül eden müesseselere bakar, bunlarla Roma müesseseleri arasındaki münasebetleri tahlil eder ve nihayet modern Türk ve Türkiye için bu meselenin ne suretle mütalaa edilmesi lazım geldiği noktalarında karar vererek sizi mükemmel surette tenvir ederdi.

Ziya Gökalp'ın hüviyeti

Ziya Gökalp, normal bir adam değildi. Ben onda aynı zamanda iki insanın bir arada yaşadığını her zaman görürdüm: Mistik, idealist bir heyecan ile kendisini hülyasının dalgaları içinde bırakan adamla objektif ilim usullerine hayran olup kafasını yalnız bu usullerle işletmeye meraklı olan bir insan... Bu iki muhtelif varlık onda mütemadiyen mücadele halindedir. Mesela, onun bu hareketi bütün kuvvetiyle ileri sürmeye çalıştığı sıralarda karşısına geçip harbin idaresindeki fenalıkları sayıp dökseniz o, bunları dinler, dinler, sonra da bir mantık ameliyesi ile doğru olarak tasvir ederdi. Fakat bir yandan da kendisi bir şeye hücum etmek, yıkmak istedi mi, o zaman şiiri bile müspet bir ilim sayfası haline getirir, tam manasıyla objektif ve realist olurdu.

Etrafına topladığı gençler arasında her türlüsü vardı: Mürşidinin dudaklarından çıkacak iki kelime ile bütün göklerin esrarını halledeceğine inanarak, onun karşısına geçip hayranlıkla dudaklarının hareketlerini seyreden saf kalpli müritlerinden tutunuz da ona bir suretle yaranıp şurada veya burada kendisine bir mevki temin etmekten başka bir şey düşünmeyen iki imanlı münafiklara varıncaya kadar her çeşit insan. O, bunun böyle olduğunu bilirdi; fakat, neşrettiği yeni fikirlerin kudretine inanmış her tarikat sahibi gibi, bir gün gelip bu fikrin onları da hidayete erişti-

6 Niyazi Berkes, *Ziya Gökalp and Western Civilization*, Londra, 1959; Aynı yazar, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi, Ankara, 1973, tür.yer. Halil İnalcık, "Ziya Gökalp Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür", *Doğu-Batı*, 12 (2000), 1-33. Ayrıca bkz. Kâzım Nami Duru, *Ziya Gökalp*, İstanbul, 1965.

receğine kani olur ve onlarla ötekiler arasında hiç fark gözetmeyerek hepsine birden aynı suretle mürşitlik vazifesi yapardı.

Zekâyi adali de nedir?

Ben samimi olmayan insanları sevmem. Bunun için bir gün kendisi ile bu meselelere dair münakaşa ederken, Türk Ocakları'nda mühim bir rol oynayan bir zattan bahsediyorduk. Onun bütün bu hareketi anlamadığını, anlayamayacağını ve aksine iddialarına rağmen, kendisinin daha ziyade şarlatanlık yolundan gittiğinde müttefiktik. Buna rağmen, o, onu da tutardı, ben de bunu bir türlü anlamazdım. Fakat, o, bir türlü kendi müridini feda edemeyen bir derviş gibi, onu müdafaaya çalıştı ve nihayet müdafaa için başka bir çare bulamayınca:

– *Onun da zekâyı adalisi vardır!*

Dedi.

Kafasındaki zekânın hiçbir işe yaramadığını bildiği gibi bu gençten vazgeçmeye bir türlü razı olamayan mürit yetiştirme meraklısı mürşit, onda nihayet büsbütün başka bir zekâ tahayyül etmiş, çalışkanlığına kinaye ederek onun zekâsının adalisine oturtmuştu.

Ziya Gökalp ve İttihat Terakki[7]

İşte Ziya Gökalp böyle bir insandı. İçinde fikir ile şiiri birbirine karıştırmış, kâh fikirlerinin meşalesi ile etrafını aydınlatarak, kâh şiir ve hülyanın bulutları üstünde göklerde seyahate çıkarak, Türkiye için fikir âleminde kılavuzluk ediyordu. Yavaş yavaş, Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki'ye muayyen bir içtimai ve siyasi akide veren ruh oldu. O, merkezi umumide bu işi yapmaya başlayıncaya kadar İttihat ve Terakki içinde içtimai ve siyasi fikir olmak üzere hiçbir şey yoktu denebilir. Gerek memleket içinde, gerek İttihat ve Terakki muhitinde çok muhtelif fikirler vardı; fakat, bunların hiçbiri sistemlenmemiş, baştan aşağı muayyen bir felsefeden ruh almış değildi. Bütün fikirler, bilhassa yenilik ve inkılap fikirleri, ekseriyetle şekle ve zahiri görüşlere ait şeylerdi. O, ilk defa olarak Avrupa'yı Türke göre okumuş, Türk gözüyle tetkik etmiş ve Türk ruhuyla anlamış insan olarak meydana çıkıyordu. Avrupa'yı hiç görmemiş

olmasına rağmen, sırf Şark kaynaklarını iyi tetkik etmiş, Avrupa'nın ilmini iyi anlamış bir insan olarak Türk için yeni ve tamamen Avrupai bir ruh yaratıyordu.

Ona gelinceye kadar fikirlerini bir sistem haline sokamamış olan İttihat ve Terakki, etrafına yeni bir unsur, genç bir inkılap unsuru toplayarak, bu kuvveti istikbale doğru sevk etmek vazifesini yapabilmekten çok uzaktı. O tarihlerde memlekette yegâne sistematik fikir hareketi, İttihat ve Terakki'nin sağ tarafında idi.

İttihatçılar zamanında sağ fikirler

Önceleri Sırat-ı Müstakim ve sonraları da Sebil'ür-Reşat isimleriyle neşredilen bir mecmuanın, inkılabı, şeriatte, eski zamana, eski ruha götürmek gayesiyle yaptığı neşriyattan ibaretti. Önceleri, fikren bir islamiyetçi olan Babanzade Ahmet Naim'in, sonraları da şair Akif'in tesiri altında kalmış olan bu mecmua, inkılabı Türke değil, İslama mal etmek için uğraşırdı.[8] Bütün Avrupa'nın ilmi ve fennî hareketini İslam gözüyle gören, Müslümanların hayatlarını, İslam gözüyle yapılacak bir ıslahat ruhu içinde düzeltmek gayesini güden bir zümrenin neşir vasıtası idi. İçinde Mustafa Sabri gibi eski medrese kültürünün mümessilleri bulunurdu. En liberal unsuru şair Akif'ti. Fakat, o da halk demagojisini tutan, yenileşme hareketinin ancak bazı noktalarına taraftar olan bir insandı. Tevfik Fikret nazmını biraz daha sadeleştiren ve ona kendisine mahsus bir tarz veren şair Akif, şiirden ziyade fikir yapıyordu. O zamanki mecmualara nazaran, yüksek bir tabı adedine malik olan Sebil'ür-Reşat, İttihat ve Terakki inkılapçılarının hoş görmedikleri, hattâ tehlikeli saydıkları bir organdı. Fakat, buna karşı, Ziya Gökalp hareketi başlayıncaya kadar hiçbir şey yapamıyorlar, yalnız onun siyasi bir irtica aleti olmamasına siyaseten dikkat ediyorlardı. Sebil'ür-Reşat, İttihat ve Terakki çerçevesi içinde durarak rahat rahat neşriyat yapmayı tercih ettiği için, bilhassa şair Akif'in nüfuzu altına girdiği zamandan itibaren, siyasi bir gaile teşkil etmemiş, fakat, fikirleri mütemadiyen geriye getirmeye çalışmak işinde muntazaman devam etmişti.

7 Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı, Ziya Gökalp*, İstanbul, 1984. Tarık Zafer Tunaya, *İttihat ve Terakki*, III, pek çok yerde.

8 Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı* İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, 2. Cilt, İstanbul, 1986-1987.

Sebil'ür-Reşat'ın rolü

Sebil'ür-Reşat'ın bir mektep, bir kürsü mahiyetini alan bu neşriyatı karşısında Ziya Gökalp'a kadar İttihat ve Terakki'nin temsil ettiği bütün inkılap fikirleri sistemsiz ve gelişigüzel neşredilen fikirler halinde kalmıştı. Avrupa ile fazla münasebette bulunmuş olan bir takım Garp taraftarları –ki içlerinde biz de vardık– mütemadiyen Avrupalılaşma ve hattâ Cumhuriyet taraftarlığı ederler, fakat, bu hususdaki fikirlerini sistemli bir şekilde ifadeye muvaffak olamazlardı. Düşünmekten ziyade yapmakla, yahut yapmaya çalışmak veyahut da yapmaya çalışanlarla beraber bulunmakla meşgul olan bu unsurun ifadeye muvaffak olamadıkları şeyleri, Ziya Gökalp yaptı. O tarihte Avrupa'nın içtimai ilimlerini en iyi anlayan bu kafa, bugün dahi o kadar kuvvetli ve sistematik bir ilim adamı yetiştirememiş olan Türkiye'de, el'an taze bir kafadır. Onun hissi ve idealist ruhuna, feragatkârlığına gelince, bunun bir millet içinde her zaman kolaylıkla bulunur bir kuvvet olmadığı muhakkaktır.

İttihat ve Terakki merkeziumumisi, önceleri Ziya Gökalp'a biraz yabancılık ve biraz da şüphe ve tereddütle bakmıştı; fakat, sonraları, Ziya Gökalp merkeziumumiyi birer birer kazandığı için İttihat ve Terakki bir taraftan onun fikirlerini hayata geçirmeye ve diğer taraftan da onun etrafında bir gençlik hareketi uyandırmaya karar verdi. İşte *Yeni Mecmua* bu hareketin merkezidir. Yeni Mecmua, Türkiye'ye yeni bir hayat, yeni bir hayat anlayışı vermek isteyen yeni bir hareketti: *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebil'ür-Reşat*'ın aksine bir hareket...

İttihat ve Terakki kültür yapıyor

Bu devir, harp seneleri ve hattâ harbin orta zamanı devridir. Artık İttihat ve Terakki, siyasetten ziyade harasetle, yani kültür yapmakla meşguldür. Merkeziumuminin siyasi kuvveti azalmış, hattâ merkeziumuminin üstünde bir kuvvet olan Meclisi Umumi'nin bile kuvveti kalmamış, her şey askeri zümrenin eline geçmiştir. Merkeziumumi, ancak umumi hareketi takip ve kabil olduğu kadar fenalıkları tadil ile meşguldür. Bundaki muvaffakiyeti de basittir. Fransa inkılabından sonra olduğu gibi,

Talat-Enver-Cemal'den mürekkep Triumvira, Napolyon'un yani Enver'in eline geçmişti. Her şeyi sürükleyip götüren odur. Bunun için, İttihat ve Terakki de yakasını onun eline teslim ederek kendisi istikbali hazırlama yoluna gitmeye mahkûm kaldığını hisseder ve gittikçe daha kuvvetli olarak Ziya Gökalp'a sarılır.

Harp Mecmuası

O tarihte askeri zümre henüz Türkçü değildir; İslamcıdır, emperyalisttir, halifecidir; Ziya Gökalp'ın fikirlerini sevmez; onun da elinde bir mecmua vardır: *Harp Mecmuası*. Bu mecmuada, daha ziyade militarizm, emperyalizm, İslamcılık hakimdir. Militarist bir İslamcılık, militarist bir halifecilik ruhu neşreder. Ancak, bunların kuvvetli bir başları bulunmadığı için fikirler bu mecmuada kuvvetle neşredilemez; onun fikirlerinde ne Sebil'ür-Reşat'ta olduğu gibi, ne de Yeni Mecmua'daki tarzda bir sistemleşme yoktur. Onu başında muayyen bir felsefesi, muayyen bir hayat akidesi bulunmayan bir büro neşreder: Erkânıharp Seyfi Bey'in idare ettiği karargâh istihbarat şubesi. Bunun için, sistemli bir akidesi olamaz. Sebil'ür-Reşat ile Yeni Mecmua'nın arasında sallanır ve daha ziyade evvelkinden ruh alır.

Fakat, hükümet, merkeziumumi ile birlikte, kendi mevkiini almıştır: Ziya Gökalp'çı, Yeni Mecmua'cı olmuştur. Arada bir merkeziumumide görürüm: Ziya ile Talat Paşa karşı karşıya geçmişler konuşurlar. O, bir taraftan tutturmuş, anlatır; kâh İslamda fetva makamının kaza makamına karşı olan vaziyetlerini, bunların birbirleriyle münasebetlerini izah eder. Kâh müftü ile kadıyı, kâh halife ile padişahı karşı karşıya getirerek bunların bir siyasi camiadaki salahiyet vaziyetlerini tayin eden bir konferans verir.

Ziya döner merkeziumumilerine, döner etrafına topladığı müritlere bu konferansları mütemadiyen tekrar eder; onlar da onun etrafında dolaşırlar.

İşte Köprülüzade Fuad, işte Ahmet Refik, işte Necmettin Sadık, Celal Sahir, Ömer Seyfettin, Ali Canip, o tarihte hece veznini Mehmet Emin Bey'in elinden alıp Türkçeye düzgün tatbik eden Orhan Seyfi gibi genç şairler. Ziya eline hangi genç geçerse ondan bir şey bekler, bir ümide düşer, çalıştırır. İşte bu hareketin ilmi tarafını derinleştirmeye mahsus gü-

zel bir teşebbüs daha: Milli *Tetebbular Mecmuası*[9] ve bilhassa Ziya'nın gayet güzel etütleri...

Bütün bu hareketin içinde Küçük Talat da İttihat ve Terakki namına işin idari ve siyasi tarafı ile meşguldür. Gençleri bu tekkeye daha çok toplamak daha iyi bağlamak için arada bir bunlara mansıplar, yahut küçük küçük imtiyazlar da verilir ve hareket bu suretle yürür ve gider...

Ziya Gökalp

Başka bir gün, Ziya kadın ve aile hukukunu ele almıştır; onu uzun uzun izah eder ve kadınla erkek arasındaki hukuk birliğinin cemiyetin inkişafı bakımından, ehemmiyetini anlatmaya çalışır. O zaman dikkat ederim: şahsen ne aşktan, ne kadından, ne de aileden bihaber olan bu, dünyayı yalnız ilim ve felsefeden mürekkep bir âlem olarak gören insanın kafasında, bütün bu şeyleri gayet düzgün olarak gören bir göz vardır. Onun için, kadın, ev, hayat, aile her şey kitap, şiir, fikir ve hülyadır. Bununla beraber, hayatın bütün teşkilatını gayet kuvvetli bir mevzu içinde yerli yerine bir oturtuşu vardır ve garp âlemi ile yegâne münasebet vasıtası olan kitaplardan, bilhassa onun üstat olarak gördüğü Durkheim'dan öyle şeyler almış, bunları Türk hayatına öyle güzel tatbik etmiştir ki onun bu kudretine hayran olmamak kabil değildir.

Kadınların serbestisi[10]

O bu konferanslarını verirken arada bir Talat Paşa, mesela, şöyle bir sorar:

– *Peki, hoca, demek biz bu kadınların başlarını açmalıyız.*

Kadınların başlarını açmak!.. Halbuki Enver Paşa, ötede, Merkez Kumandanı Cevat Bey'e emir vererek kadınların topuklarını bile kapatmaya çalışıyor! Halbuki Talat Paşa'nın basit, fakat temiz bir Türk ruhu vardır; o Türkün "eş" diye yanına aldığı kadının umacı gibi kapatılmasına muhaliftir. Ziya Gökalp de böyle fikirler gördükçe, ilmin böyle dertlere de deva olmak hususundaki kuvvetinden memnundur. Ziya Gökalp, boynunu bir tarafa eğmiş, gözleriyle istikbalin haremsiz Türkiye hülyasına dalmış, Talat Paşa'nın bu sualine cevap verir:

– *Ya bu deveyi gütmeli, ya bu diyardan gitmeli!*

Der. Halbuki, onlar böyle konuşadursun, Şişli tarafında hemen hemen hiç harem kalmamıştır. Hattâ ben arada bir, benimkilerin[11] başlarına birer şapka kaparak Viyana operetlerine götürürdüm. Bir kere sivil bir polis memuru yanıma yaklaştı, tereddütle bu işin caiz olmayacağını söyledi, ben de bu işin onu alakadar etmeyeceği cevabını verdim. İki gün sonra Talat Paşa bana soruyor; ben teyit ediyorum.

– *Peki, ama, anarşi olmaz mı?*

– *Olur ama*, diyorum, *yaptığım da fena değil, hani geçen gün merkeziumumide ne konuşuluyordu?*

O, bunu hatırlıyor, gülüyor:

– *Fakat acele olmuyor mu?*

Diyor. Ben ona geç bile kalmış olduğumuzu söylediğim zaman da, gönlü benimle beraber bu iyi adam:

– *Dediğin doğru ama, bir hışırın birine çatarsın da mesele çıkar, diye korkarım... Dikkat et, bari...*

Demekle iktifa ediyor. Enver Paşa ile Talat Paşa arasındaki farkı, hattâ tezatı burada görebiliriz.

Fakat hayat yürüyor; İttihat ve Terakki inkılabı yavaş yavaş şekil ve mana almaya başlıyor. Ziya, bir taraftan fikirlerine birer şiir halinde şekil verip verip ortaya atıyor; nihayet bunların hepsi Yeni Hayat diye bir mecmua içinde toplanıp meydana çıkıyor. Bu küçük şiir, daha doğrusu fikir kitabında yeni bir hayata, yeni Türk ideallerine dair her şey vardır. "Din"in ne olduğunu anlatır; bir sofu ve Vücut Vahdetçisi diliyle, Ziya halik ile mahluku bir sevgi duygusu birleştirir, halife ve şeyhülislam dinini bir tekke ve sofu dini içinde eritip kaybeder. Bu "*Yeni Hayat*"ın birinci şiiridir; ondan sonra "*Dinle İlim*" diye ikinci şiir, bu iki kuvveti karşılaştırır ve dini bir iyilik duygusu, ilmi de müspet bir bilgi olarak tasvir ettikten sonra, neticede her iki-

9 *Milli Tetebbular Mecmuası* (MTM), Köprülüzade Mehmet Fuad'ın müdürlüğünü yaptığı bu dergi, "*Asar-ı İslamiye ve Milliye Tetkik Encümeni*" tarafından yayımlanıyordu. Encümen, Maarif Nezaretine bağlıydı. 1915/1331 yılının martından aynı yılın aralık ayına kadar beş sayı olarak çıkmış bu dergide çok değerli araştırmalar, çeviriler yer almıştır. Ziya Gökalp'ın iki önemli yazısı da burada yayımlanmıştır: "Bir Kavmin Tetkikinde Takip Olunacak Usul", I/2 (1331), 193-205; "Eski Türklerde İçtimai Teşkilat ile Mantıki Tasnifler Arasında Tenazur", I/3 (1331), 285-456.

10 Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp Üstüne Notlar*, İstanbul, 1964, 36-40. Ayrıca bkz. Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyatı, Şiirler ve Halk Masalları*, TTK, Ankara, 1952.

11 Muhittin'in "*Benimkiler*" dediği, kayınvalidesi, eşi ve baldızıdır. Çünkü Muhittin, kayınpederinin ölümünden sonra kayınvalidesiyle baldızını himayesine almıştı. Kızı Asude ise henüz küçüktü.

sini ilimde birleştirerek ilmi onun yegâne muvaffakiyet aleti olarak gösterir. Ziya'nın "Vatan" mefhumuyla kastettiği şey, bugünkü vatandır.

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar manasını namazdaki duanın...
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur,
Küçük, büyük herkes bilir buyruğunu hudanın...
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!

*

Bir ülke ki toprağında başka ilin gözü yok,
Her ferdinde mefkûre bir, lisan, âdet, din birdir...
Mebusanı temiz, orda Buşoların sözü yok...
Hududunda evlatları seve seve can verir!
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!

*

Bir ülke ki çarşısında dönen bütün sermaye,
Sanatine yol gösteren ilimle fen Türkündür.
Hırfetleri birbirini daim eder himaye;
Tersaneler, fabrikalar, vapur, tren Türkündür...
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!

Ziya'nın bu şiiri bundan yirmi sene evvel yazılmıştı. O zamanlar pek çok kimsenin hayalinde böyle bir vatan kurulmuş bulunmuyordu. Ziya bunu hayalen kurdu ve bir gaye olmak üzere ortaya attı. Bugün Ziya'nın istediğinden fazla bile tahakkuk etmiş bulunuyor. Hattâ o, genç ölmeseydi hülyasının tahakkukunu görebilirdi. Bu kadar kısa bir zamanda vücuda getirilmiş olan eserin büyüklüğünü anlamak için bir şiir parçası üzerinde derin derin düşünmek lazımdır.

Ziya'nın bu Yeni Hayat'taki inkılap fikirleriyle, İttihat ve Terakki, Tanzimatı her sahada yıkıyordu; yıkış o kadar kuvvetli idi ki arada sade Tanzimat değil, Büyük İnkılabın bazı ana fikirleri ve hattâ İttihat ve Terakki'nin bundan alınmış ilk gayeleri de gürültüye gidiyordu. Ziya, "Hürriyet" fikri yerine cemiyet bağını, hak fikri yerine vazife fikrini getiriyordu. Bunun için "Ahlak" unvanlı manzumesinde:

Ahlak yolu pek dardır,
Tetik bas, önü yardır.
Sakın "hakkım var" deme,
Hak yok, vazife vardır!

*

Hak milletin, şan onun,
Gövde senin, can onun...
Sen öl, ki o yaşasın,
Dökülecek kan onun...

*

Ben sen yokuz, biz varız,
Hem oğan, hem kullarız.
"Biz" demek, "Bir" demektir,
Ben, sen ona taparız!

Buradaki "O" cemiyet demektir. Cemiyetin fert üzerindeki hakkını bu kadar kuvvetli olarak tasvir eden Ziya, bütün büyük inkılap esaslarını yıkıyordu. Bu yıkışı "Vazife" manzumesinde daha iyi görürüz:

O, gönlüme arştan inen bir sestir:
Milletimin vicdanına makestir!
Ben askerim, O, üstümde kumandan,
Baş eğerim, her emrine sormadan!
Gözlerimi kaparım!
Vazifemi yaparım![12]

Gözlerini kapayarak vazifesini yapan fert Büyük İnkılabın "hakkım!" diye ayaklandırmış olduğu ferdin tamamen yabancısı ve hattâ muhalifidir. Bugün, Avrupa'nın birçok memleketlerinde, sosyalistler, faşistler muhitinde fert küçülmüş, cemiyet büyümüştür. Ferdin hakları yerine vazifeleri yer almıştır. Hattâ en demokratik ve liberal memleketlerde bile fert, hak itibariyle, eski fert değildir; vazifenin ağır kuvveti onu oralarda da ezmiştir. Ziya da, cemiyeti ferdin hakimi yapıyor,

12 Aynı dönemde yaşayan Fikret ise Gökalp'ın tam tersine
Vatan için ölmek de var,
Fakat borcun yaşamaktır.
diyordu.

ferdi, ona hak davacısı olarak, vazife sahibi olarak bağlıyor. Büyük İnkılabın yarattığı Allahsız, ferdiyetçi ve âsi ferdi cemiyetin emir ve inzibatı altına almak isteyen bu içtimai akide, harp sonunda dünyanın her tarafını istila eden bir kuvvet olmuştur. Bu kuvveti Türkiye'ye ilk sokan Ziya Gökalp oldu ve herhalde bundan daha başka bir şey yapmaya kalkmış olan İttihat ve Terakki'yi de yolundan çevirdi. O tarihte Sebil'ür-Reşat, insanı aynı suretle, hak isteyicisi olarak değil, vazife sahibi sıfatıyla Allaha bağlıyordu. Bir sofu diliyle meydana çıkıp, halik ile mahluku birbirine karıştıran ve her ikisini de cemiyet içinde eriten Ziya, böylece İttihat ve Terakki'nin menşe fikirlerini dahi yıkarak ferdi cemiyete bağladı. Hâlik fikri de, cemiyet fikri de iki mücerret mefhum olduğuna göre değişen yalnız bir görüş farkı idi. Fakat, bu görüş farkı bizatihi o kadar büyüktü ki evvelkisinin ferdi "*geçmiş*"e ve "*gök*"e bağlamasına mukabil ikincisi onu "*gelecek*"e ve "*yer*"e, yerdeki hayata bağlıyordu.

Ziya'nın ne kadar sistematik düşündüğünü ve İttihat ve Terakki'nin inkılap fikirlerine nasıl şekiller vermek yolunu tuttuğunu görmek için Ziya'nın "Köy"ünü de görmek lazımdır:

Ey Türk, senin köyün hür bir yuvadır.
Çiftlik değil, yoktur beyi, ağası...
Her köylünün var bir çifti, tarlası,
Öz evinde o hem bey, hem ağadır...
. . . . . .
Lakin ey Türk, bu mesut köy bitiyor!
Mültezimin, faizcinin, tüccarın
Pençesinde... Diyor: "Beni kurtarın!"
Bu üç işi senden çabuk istiyor:
"Kaldır âşar usulünü, aç banka
Yap her semtte bir zirai sendika!"

Toprak kanunları

Bugünlerde hazırlandığından bahsedilen toprak kanunu, şimdiye kadar bu sahada yapılmış olan şeyleri tamamlayarak Ziya'nın ruhunu

şâd edecektir. Ziya'nın köy için istediği Zirai Sendika, Fransa'da mevcut olan bir nevi köy kooperatifidir. Cumhuriyet devrinde bu sahada yapılmış olan şeyler henüz tecrübe devresindedir. Zaten bunları çabuk yapmak ne kolay, ne de mümkündür. Esasen Ziya'nın iktisat fikirleri umumi fikirler mahiyetinde kalmıştır. Teşkilatta zirai sendika tipine olan meyli Durkheim'ın tesirinden ileri gelir. Durkheim ise bu sahada kuvvetli değildir.

Ziya, İttihat ve Terakki'ye verdiği kültür sistemi fikirlerinde, dil meselesinde de şöyle düşündü:

Güzel dil Türkçe bize,
Başka dil gece bize,
İstanbul konuşması,
En sâf, en ince bize.

*

Uydurma söz yapmayız,
Yapma yola sapmayız,
Türkçeleşmiş Türkçedir,
Eski köke sapmayız.

*

Açık sözle kalmalı,
Fikre ışık çalmalı,
Müteradif sözlerden,
Türkçesini almalı

. . . . . .

Dil inkılabının bu ilk fikirleri ondan sonra bir hayli işlendi, yeni yeni unsurlarla bu hareket kuvvetlendirildi. Nitekim bu mevzu bugün de ehemmiyetle işlenmektedir. Ziya o zaman yalnız bir istikamet ve bir takım prensipler göstermiştir.

Ziya'ya göre cemiyette kadının rolü

Kadın bahsinde Ziya, ilk defa olarak sarih ve müspet fikirler söyledi. Maderşahi cemiyet nizamında kadının oynadığı hakim rolü izah ile

başlayan telkinlerini takip ederek, Ziya, kadını meslek hayatına kadar götüren bir propagandaya şiddetle sarılmıştı. "Kadın" şiirinde:

Cemiyetin üç rüknü var: Birincisi aile!
Bu diyanet yuvasını kuran sensin, kadındır!
Medeniyet bayrağını sensin alan ilk ele
Altın harfle yazılacak ona senin adındır!

Diye kadının ilk cemiyetteki mevkiini tayin ettikten sonra kadın ile erkek arasında hak birliğini muhtelif yerlerde anlattıktan sonra "meslek kadını" diye yazdığı bir manzumede kadın meselesinin gerek harpten evvelki, gerek harpten sonraki vaziyetini, manzum fikirler halinde tamamen izah etmiş, kadına meslek kapılarını açacak, ona hayatta çalışma ve kazanma hakkını verecek bütün asri fikirleri bir araya toplamıştı. İttihat ve Terakki'nin çok ehemmiyetle sarıldığı bu fikirler, harbin ortasından itibaren, tatbikat sahasına geçiyor, kadınlar, küçük hizmetlere alınmaya başlıyor ve kız mekteplerinin çoğalmasına itina ediliyordu. Aile bahsinde Ziya, kadının aile içindeki zayıf mevkiinden bahseden bir manzumesini de şöyle bitirdi:

Diğer haklar için milli mahkemeler açmışız
Aileyi bırakmışız medresenin elinde...
Bilmem niçin kadınlığa ait işden kaçmışız,
Ya onun da bir emeği yok mu bu Türk ilinde?
Yoksa o mu iğnesinden kanlı süngü yaparak
Haklarını pençemizden ihtilalle alacak?

Ziya'nın laikliği

Ziya, devlet bahsinde de beklenilen zaruri inkılabın ilk temellerini atmış, prensiplerini kısaca ifade etmişti. İşte bu prensipler:

İki şey var mukaddes: Biri devlet, biri din
Devlet, onun başında, ancak halifemiz var,

Ki bir müftü değil, bir emirülmüminin:
Fetvaları o vermez, kanunları o yapar.
Dinin dahi başında müftü var ki bildirir:
Haram ile helali, günah ile sevabı.
O ne şar'i, ne hukuk müşaviri değildir.
Ona takva sorulur, mev'izedir cevabı

. . . . . .

Devlet ile medrese ayrı iki âlemdir
Müftü ile halife birbirine karışmaz.
Ayrıysa da bu iki kuvvet daim tev'emdir,
Nüfuz bendedir diyerek birbiriyle barışmaz!

Ziya, ilk defa olarak "din"i "devlet"ten ayırmak lüzumunu böyle kat'i bir formül halinde ifade ediyor ve etrafına "kaza" ile "fetva" diye bir mevzu atarak bunu dikkat ve ehemmiyetle işledikten sonra gayet sağlam ilim esaslarına göre hazırlanmış büyük bir raporla meseleyi İttihat ve Terakki umumi teşkilatına ve ondan sonra da 917 sonbaharındaki İttihat ve Terakki umumi kongresine getiriyordu.[13]

Ziya, meseleyi hem sosyoloji ve hukuk bakımlarından, hem de İslam tarihinin inkişaf hadiseleri bakımından uzun uzadıya tetkik ederek "kaza" ile "ifta"yı ayırıyor, kazayı devlet, iftayı da ilim, yani darülfünun yaparak ortadan şeyhislam [şeyhülislam] ve medreseyi kaldırıyordu. Yalnız Ziya, bunların isimlerini ve kelimelerini değiştirmeye kadar gitmiyor, sade vazifelerini, fonksiyonlarını da değiştiriyordu. Halife ve padişah aynı şey oluyor, ayrı ayrı isimlerde yâd edilmesine lüzum ve hatta, ona sadece halife denilmesinde de beis kalmıyordu. Böyle olunca, artık devlet her işi yapmakta serbest oluyor, müftüye müracaat ve fetva almak ihtiyacı bertaraf ediliyor, hülasa devlette, hukukta, ilimde mevcut olan ikilik kayboluyordu. Ziya'nın tarihe

13 Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi başlıklı eserinde fikir cereyanları ve inkılap hareketlerini incelerken (Cilt II, Kısım IV, 5) Ziya Gökalp'e önemli bir yer vermektedir. Fakat Gökalp'ın aslında merkeziumumiden gelen buyrukları ve önerileri yerine getirdiğini yazmakta, bu nedenle onu İttihat ve Terakki'nin dediklerini uygulayan bir "memur" olarak göstermektedir. Bu görüşün ne dereceye kadar doğru olduğu incelenmeye değer, sanırım. Bayur'un bu konudaki yargısı aynen şöyledir: "Ziya Gökalp, zamanın cereyanlarını ve işbaşındakilerin görüşlerini felsefi bir biçime sokarak ifadede ve o görüşlere taraftar toplamakta büyük kabiliyete malik bir kimseydi, ve bu yüzden böyle bir görev kendisine verilmişti. O açığa vurduğu düşüncelerin bir çoğunda İttihat ve Terakki merkeziumumisinin tasarılarını meydana koymaktan başka bir şey yapmıyordu..."

ve ilme istinat eden bu tezi o kadar kuvvetli idi ki İttihat ve Terakki içinde, o tarihte, kuvvetleri küçük olmayan hocaların hemen kâffesi hakikat karşısında boyun eğmişler, Kongrede onun tezini müdafaaya mecbur olmuşlardı.[14]

Tanzimatı, yarattığı ikilik içinde yıkan bu prensipleri tamamlamak üzere Ziya, evkaf meselesine de hücum ediyordu. Biri devletin, diğeri evkafın olmak üzere iki bütçe bulunmasını kabul etmiyor, bunları birleştiriyor, evkafı ortadan kaldırıyordu:

Bir devletin olmaz iki haznesi,
*Biri evkaf, ötekisi beytülmâl...**
Meclisten, her Meşrutiyet senesi,
İki bütçe edilemez istihsal...

Ya her vakıf bir hususi bütçedir,
Evkaf adlı bir hazine bulunmaz...
Bu bütçeler nahiyeye verilir,
Mebusanda artık tasdik olunmaz...

Yahut, denir, vakıfların yaptığı
Vazifeler hep hükümet işidir;
Beytülmale girer evkaf sandığı,
Bir yurttaki iki devlet birleşir...

Hem vakfın yok velayeti âmmesi
Evkaf artık bir nezaret kalamaz:
Hem de yokken velayeti tâmmesi,
Başka nâzır onu toptan alamaz!

Asri devlet olacaksak mutlaka
Denilmeli hususidir vakıflar:
Şartı vâkıf bunu eder iktiza,
Yoksa onu ait olan yer tutar!

* Ziya'nın (Beytülmal) dediği şey maliyedir (Muhittin Birgen'in notu).

Vakfın bu suretle ortadan kaldırılmasına ait bütün esasları koyan Ziya, başka bir manzumesinde:

Niçin bilmem dirilerin verilmiş,
Dizginleri ölülerin eline?
Neden böyle bir "Dur!.." emri verilmiş,
Yürümeyi seven bir Türk iline!

Diye vakıflara hücum ve onların tesisi hikmetlerini izah eder. İlk defa olarak "Asri Devlet" tabirini kullanan ve hakikaten o tarihte hâlâ Tanzimatçıların ihdas etmiş oldukları ikilik içinde şaşkın şaşkın çabalayıp duran devleti, asrın nazariyelerine göre yeni baştan tesis etmeyi düşünen Ziya'nın bu sahadaki fikirleri tamamen sistematik idi. Devleti bir Türk devleti olarak tasavvur eder, şeyhislamı [şeyhülislam] kaldırır, medreseyi darülfünuna sokarak adını İlahiyat Fakültesi yapar, evkafı "ölülerin elinden alıp dirilere" verir, hülasa, devleti baştan başa ıslah ederek meydana bir "asri devlet" getirirdi. Ziya o tarihte Cumhuriyetçi mi idi? Ağzından bunu hiç işitmedim. O zamanlar henüz bunu da söyleyebilmesi biraz güçtü. Fakat, onun gözünde hükümdarın bir cumhurreisinden farkı yok gibiydi. İstediği şeyler tam yapılınca, hükümdarın manası kalmayacaktı.

1917 senesindeki kongreden[15] çıkarken Talat Paşa, Ziya'ya:

– *Demek artık, seyhislamı* [Şeyhülislam] *da, evkaf nazırını da kabineden atacağız!*

Diyordu. Fikirlerinin tedricen muhitinde yayıldığını, kabul ve tasvip edildiğini ve memleketin makul ve hakiki bir inkılaba doğru gittiğini görmekten mütevellit bir heyecan içinde bulunan Ziya Gökalp, ona sadece:

14 Ziya Gökalp'ın bu bağlamda Meşihat şiiri Şeyhülislamlık konusunda oldukça köklü düşünceleri dile getirmekte ve bu kurumun çağdaş bir devletteki yerini sorgulamaktadır. Şiir, 1918'de yayınladığı Yeni Hayat başlıklı kitabında yer alacakken sansür tarafından yasaklanmış, basılı nüshalarda imha edilmiştir. Ancak bu şiir Almanya'da yayınlanmıştır: A. Fischer, Aus der religiösen Reformbewegung in der Türkei, Leipzig, 1922, 62. Şiir yine bir bütün olarak Cumhuriyet gazetesinde de Prof. Tütengil tarafından yayımlanmıştır (Bir Din Dersi, Cumhuriyet gazete kesiğinin tarihini almayı unutmuşum). Ayrıca bkz. Esra Yakut, Şeyhülislamlık, Yenileşme Döneminde Devlet ve Din, KitapYayınevi, İstanbul, 2005, 131-158. Bu uzun şiirin ilk ve son dörtlüklerini buraya almayı yerinde görüyoruz:

Bir devlet ki hukukunu kendi doğurmaz
Kanununa "Gökten inmiş değişmez" der;
O, asla bir devlet değil, müstakil durmaz
Değişmeyen bir varlığı taşıyamaz yer!
.....
İlmi bırak külliyeye, adli devlete;
Sen sadece diyanetin neşrine çalış
Muradınsa nail olmak hakli hürmete
Asra uyan vazifeni yapmağa çalış.

15 1916 ve 1917 Kongrelerinde kökten kararlar alınmış, fakat bunlar uygulanamamış-tır. Bk. Emin Erişirgil, Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp, Remzi, İstanbul, 1984, 156-171; Tunaya, İttihat ve Terakki, III, 227-239.

– *Himmetinizle!..*

Diye cevap vermişti. Talat Paşa:

_ *Şeyhislamla* [Şeyhülislam] *evkaf nazırı bu işlere kızarlar ama, ne yapalım, bu işlerin böyle olması zaruridir.*

Dedi. Bu suretle Ziya'nın fikirlerini kat'i surette İttihat ve Terakki'ye mal oluyor, iş bunları hayata geçirmeye kalıyordu.

Fakat, İttihat ve Terakki bu fikirler içinden pek azını harpte geçirmeye muvaffak oldu. Yalnız "*Hukuku Aile Kararnamesi*" diye muvakkat bir kanun neşrederek bunda karı ile koca ve erkekle kadın arasında bir hukuk müsaviliği tesis etti.[16] Kanunuesasinin tadilini isteyen diğer bir çok ıslahatın tahakkuk ettirilmesine vakit kalmadı ve bu işleri, daha kestirme ve daha kısa yollardan, daha tam ve toptan halletmek işi Cumhuriyete kaldı ki daha ilk meclisi açarken Büyük Rehber bu işi de ele almış ve bir iki sene içinde halledivermiştir. Şeyhislamsız [Şeyhülislam] ve evkaf nazırsız ilk Türk hükümeti Ankara'da kuruldu.

İttihat ve Terakkinin harp esnasında yapabildiği şeylerden biri de "Darülfünun" idi. Ziya Gökalp her şeyden evvel bunun hallini istiyordu. Çünkü inkılaba ait bütün fikirlerin tahakkuk ettirilmesi için bu fikirleri bir araya toplayıp etrafa neşredecek olan müessese idi.

Tasavvur ediniz ki biz Meşrutiyetin ilk senelerinde maarif işleriyle meşgul olurken o zamanın asri ilim ruhunu temsil eden bir adamı Emrullah Efendi[17] "*Maarif tuba ağacına benzer: kökleri yukarıdadır*" dediği zaman bütün memleket buna saçma gözüyle bakmış ve gülmüştü. Zavallı âlim, bütün gazetelerin ve mizah mecmualarının elinde maskara olmuştu. Memleket kültürün yukarıdan aşağıya doğru geleceğini anlayamıyordu. Ziya, darülfünunu bunun için istedi. Bu da yapılmaya başladı. Kendisi içtimaiyat kürsüsünü aldı ve bunu hakkıyla doldurdu. Etrafında gördüğü gençlerden bir kısmını da darülfünuna çekti ve ondan sonra Almanya'dan, Avusturya'dan, Macaristan'dan mütehassıslar, âlimler getirilmesini istedi, o da yapıldı. Bütün bunlar yapıldıktan sonra da darülfünuna hakiki mahiyetini vermek üzere ilmi ve idari bir muhtariyet verilmesini istedi. Bu hususdaki fikirlerini de şu manzume ile ifade etmiştir:

Diyorsunuz hükümetin idari
Velayeti fenlere de şamildir.
Ben derim ki idare her hüneri
Bilmez, çünkü mütehassıs değildir.

Salahiyet mansıp gibi, yukarıdan
Verilmez, hep ihtisasla alınır...
Hiçbir âlim nüfuzunu hünkârdan
Almaz, gerçi ondan alır her nazır...

Bir müderris ya ilimle taayyün
Eylemiştir, sizden tayin istemez;
Yahut ilmi etmemişken tebeyyün
Edersiniz tayin, kalır bir çömez!

Bırakınız bunlar kendi kendine
Seçilsinler, siz seyirci kalınız
İlmi veriniz âlimlere, siz gene
Ele mülkün dizginini alınız!

Üniversitenin muhtariyeti

Bu sözlerle de Ziya, darülfünun otonomisini istedi ve aldı. Fakat, harp sonu gelip de hepsi de müttefiklerden ibaret olan ecnebi âlimler darülfünundan çekilmeye icbar edilince, darülfünun da bir takım çömezlerin ellerinde kaldı. Maalesef Ziya'nın istediği ilim ve kültür yapıcısı müessese, daha kurulmak üzere iken bozuldu.

Bozulmasının sebebi şu idi: Ziya'nın tasavvur ettiği muhtar darülfünun, hiç olmazsa kısmen hakiki ilim adamlarının elinde bulunan darülfünun idi. Almanya'dan, merkezi Avrupa'dan getirilmiş olan bir takım kuvvetli profesörler gidince bizim-

16 1917 Aile Hukuku Kararnamesi kadın hakları bakımından ileriye atılmış önemli bir adımdır. Çok karılık ortadan kaldırılmamakla birlikte bu kararname, kadınlara evlenme akdinde birçok yetkiler veriyordu. Kararname, kanun-ı muvakkat (geçici yasa) şeklinde yürürlüğe kondu. Mütarekede ise kararname yürürkülketn kaldırıldı. Bk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul, 1960, 132; B. Lewis, *Modern Türkiye'nin...*, 229; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi, Ankara, 1973, 405-407.

17 Emrullah Efendi (1858-1914). Galatasaray lisesi müdürlüğü ve maarif nazırlığı gibi görevlerde bulunmuş, Kırkkilise (Kırklareli) mebusluğu yapmış bilim ve devlet adamıdır. *Muhitü'l Maarif* başlıklı ansiklopedik eseri ne yazık ki tamamlanamamıştır.

kilerin elinde kaldı. Halbuki, bizimkiler de ya eski iskolastik unsurlar, yahut da henüz asrın ilim telakkisi yeni yeni ünsiyet peyda edecek, kimisi istidatlı, kimisi de ondan mahrum gençlerdi. Fakat ellerine bir defa muhtariyeti geçirmiş olan bu ilim zümresi, onu ve onun için de kendilerini uzun zaman müdafaa ettiler.

1924-1926 seneleri arasında benim muhtelif vesilelerle darülfünunun ıslahı hakkındaki neşriyatım,[18] darülfünun içinde çok hiddeti mucip oldu; fakat salah eseri pek az görüldü. Nihayet, Cumhuriyet, darülfünunun bir takım zayıf unsurlarını çıkararak onu, ekseriyeti Alman olan kuvvetli ilim unsurlarıyla doldurmak suretiyle kuvvetlendirdi. Buna rağmen, henüz üniversite matlup olan kuvveti kazanmış değildir.[19]

Bundan yirmi beş sene evvel Emrullah Efendi'nin ağacıyla baştan başa alay eden bir memlekette, birçok sarsıntılar geçirilirken, bu kadar da olsa bir üniversite meydana gelmiş bulunmasına elbette şükretmemiz lazımdır.

Ziya'nın tesirleri

Ziya'nın İttihat ve Terakki'ye mal ettiği içtimai, siyasi fikirlerin tahlili uzun sürer. Şunu tekrar edeyim ki Ziya, bütün bu fikirleri gayet ilmi usullerle tahlil ve izah etmiş, bunların hepsini gayet kuvvetli formüllerle icmal ve ifadeye muvaffak olmuş, fikirlerini etrafına kuvvetle telkin ve neşreylemiştir. İttihat ve Terakki muhiti de bu fikirleri hazmetmeye zaten çoktan beri hazırlanmış olacaktı ki bu ilim adamının fikirlerini kabul edip onları kendisi için bir program yapmakta ne tereddüt, ne de mukavemet göstermişti. 908 inkılabı, sekiz sene programsızlık ve müşkülat içinde çabaladıktan, arada bir dümenini rüzgârların eline bıraktıktan sonra nihayet bir içtimai program ve renk sahibi oluyordu. Tedrici surette bu programı hayata geçirmeye karar vermiş olan İttihat ve Terakki, kendi içinde bu fikirlere karşı hiçbir ciddi mukavemete tesadüf etmedi. Yalnız emperyalist olan askeri bir zümre, bu fikirlere karşı İslamlık ve fütuhat fikirlerini koymakta devam ediyor, hilafını kuvvetlendirmeye çalışıyordu.

Fakat "mürteci" diye tavsif etmemiz mümkün olan bu hareket, Ziya Gökalp'ın fikirleri, İttihat ve Terakki'ye program olacak derecede kuvvet-

lendiği sıralarda kendisini o kadar kuvvetle hissettiremiyordu. Enver Paşa, galip ve fatih mevkiinde değil, bilakis büyük müşkülatın pençesinde esir ve zebun idi. Bunun için, işlere bu dereceye kadar müdahaleye cesaret edemiyordu. Eğer, biraz muvaffak olmuş bulunsaydı, Ziya'nın "*milli kahraman*" diye tutmak ve hattâ göklere çıkarmak saflığında bulunduğu Enver Paşa, kazandığı kuvvetle İttihat ve Terakki'nin karşısına çıkacak onun bu milli fikirlerini beğenmeyerek emperyalist, islamcı, halifeci, kadın hukuku düşmanı ve demagog bir mürteci olarak kendisine hücum edecekti. Fakat Enver, o tarihte kendisinde bu cesareti hissedecek derecede kuvvetli olmadığı için, yalnız kendi masasında kendi politikasını gütmekle meşgul oluyor ve bu işlere karışmıyordu. Buna mukabil İttihat ve Terakki de, askeri idareye ve siyasete fazla müdahale edemediği için kendisini kültür ve cemiyet işlerine veriyor, hiç olmazsa kendi kendisini bu suretle teselli ediyordu. Diyebilirim ki her fenalıkta hayırlı olan bir taraf bulunur: Eğer Enver Paşa, kazara Almanya'nın galebesi sayesinde, galip ve fatih olsaydı Türkiye'nin demokratik kuvvetleri bir takım yeniliklerin hayata geçirilebilmesi için, kudretli bir mürteci karşısında, uzun zaman mücadeleye mecbur olacak ve kolaylıkla inkişaf edemeyecekti.

Ziya Gökalp'ın programı

Ziya Gökalp'ın İttihat ve Terakki'ye vermek istediği program, tam Avrupa'daki gibi, demokratik, meşruti ve milli bir padişahlık nizamı idi. Onun bütün gayesi, taklitçi, ikilikçi Tanzimatı yıkarak yerine bir "*asri devlet*" hukuku koymaktı. Fakat, Ziya Gökalp'ın "*asri devlet*" veya "*modern devlet*" diye isim verdiği bu müessese, ne kadar gariptir ki, o tarihte Avrupa'da artık ihtiyarlamış bulunuyordu. Cihan Harbi Avrupa'yı baştan başa yıkarken, aynı zamanda o vakte kadar Avrupa'da yerleşmiş olan devlet fikirlerini de temellerinden sarsıyordu. Ziya'nın hocası olan Durkheim devleti, din ve ahlak müesseseleri üzerine oturttuğu için bizzat hocasından çok fazla idealist olan bu Türk âlimi, devletin iktisadi tarafını hiç düşünmeye lüzum görmemiş, yahut pek az düşünmüştü.

Durkheim'ın iktisadi fikirleri, onu devlet ve cemiyet müesseselerinde bir dereceye kadar mater-

18 *Meslek ve Halk* gazetesinde. Krş. Niyazi Berkes, *Unutulan Yıllar*, 55.
19 M. Tahir Hatipoğlu, *Türkiye Üniversite Tarihi*, Selvi, Ankara, 2000.

yalizme götüren fikri inkişafı, eserlerini 918'den sonra vermekle başladığı, "iş *bölümü*" unvanlı eseri sonra neşredilmiş bulunduğu için Ziya'nın etrafında neşr ve İttihat ve Terakkiye kabul ettirdiği fikirler arasında iktisadi meseleler yoktu. O, Türkiye'de yeni hukuk esaslarına göre bir devlet kuruyor, fakat bunun iktisadi temellerini düşünmüyordu.[20] Halbuki Türkiye o zaman bilhassa iktisadi temelden mahrum bulunuyordu. Asıl kurulması lazım gelen şey de bu idi.

Ziya'nın eseri

Ziya'nın tasavvur ettiği yenileşmeyi en bariz karakteri ile ifade etmek üzere şunu söylemek lazımdır: O, bir inkılapçı olmaktan ziyade bir tamirci, bir yenileştirici idi. İmparatorluk binasının çürümüş kısımlarını yıkıyor, bunlara yenilerini ilave ediyordu.

Mesela:

Dili Türkçeleştiriyor, fakat harflere dokunmuyordu.

Osmanlı oğulları ailesinin çürüdüğünü biliyor, fakat, padişah ve hilafet müessesesine dokunmaya cesaret edemiyordu.

Kadını mesleğe sokuyor, fakat, onun tamamen açma fikrini açıkça neşredemiyor, bunu zamana bırakıyordu. "*Tedricen o kendiliğinden olur*" diyordu.

Laik bir devletin bütün prensiplerini koruyor, fakat "*ifta*" ile "*kaza*" tekerlemesini bizzat şeriat ilimlerinden çıkararak icap ederse "*kadı*" olan padişaha halife unvanını vermeyi bile göze alıyordu.

Nihayet, devlete demokratik bir şekil veriyor, fakat, Türkiye'nin istila kuvvetleri kalmamış olduğunu düşünmeyerek:

Rusya yıkılıp viran olacak,
Türkiye büyüyüp Turan olacak!

Diye memleketi emperyalizme sevkediyordu. Hülasa Ziya, Türkiye'yi yenileştiriyor, fakat her şeyi yıkarak yeniden tam bir Avrupalı cemiyet yapmaya cesaret edemeyerek onu şarklı bir cemiyet olarak muhafazaya lüzum görüyordu. Bundan dolayı, Türkiye'yi biraz "*kendisi gibi*" bir şey yapmak istedi: İdealist, hayalci, hisle dolu bir âlem! Makine devrinin,

hayatı nasıl, maddileştirdiğini, maddi kuvvetlerin his ve hayale nasıl tahakküm ettiğini ve, bir kelime ile, bu asırda milletin nasıl bir iktisadi bir teşkilat küllünden ibaret bulunduğunu Ziya anlamamıştı. Bunlardan başka her şeyi anlamış, yalnız bu noktada aksamıştı.[21]

Münevverlerin faaliyeti

İşin bu tarafına ait fikirle ve bu fikirlerle beraber giden bir takım teşebbüsler de İstanbul heyetimerkeziyesinden çıktı. Fakat, oradan çıkan fikirler bir âlimin nazari etütlerinden değil, belki de birkaç münevver insanın güçlükle hayatın ilhamlarıyla tarih hadiselerinin tetkik ve mütalaalarından çıkardıkları nazariyeler üzerine kuruluyordu. Bunlar da İstanbul heyetimerkeziyesi azasından ve "*iaşeciler!*" diye hayli ta'an ve teşniye uğramış insanlardan, iki zattan çıkıyordu: Kabil sefiri olan Memduh Şevket, diğeri halen Beylerbeyi'nin ıssız bir tepesinde kendi başına ferdi bir hayat yaşayan Ali İhsan'dır,[22] ki gözlerinin çok zayıf olmasından dolayı öteden beri "Kör Ali" diye yadedilir. Hayati ve tarihi mütalaa kuvvetlerine daima hayranlıkla baktığım bu iki insanın müşterek eserleri olmak lazım gelen fikirleri, bence Türkiye'de o tarihe kadar görülmemiş bir şey, bütün inşa malzemesi yerli olan, tamamen orijinal bir sistem vücuda getirmiştir. Bu sistemin onlardan hangisinin malı olduğu adeta belli dahi değildir; biri diğerine, öteki de ona atfeder. İşin en dikkate layık olan tarafı da şudur ki bu iki insanın kafalarında yeni bir devlet sistemi hakkında yeni fikirler doğduğu ve bunlar vazıh şekiller aldığı tarihte, Avrupa'da da bu yolda geniş bir fikir hareketi ve büyük bir edebiyat meydana gelmiş bulunduğu halde bunların o edebiyattan, zaruri dahi olsa, hiç haberleri yoktu. Bu edebiyatı, bilahare kısmen ben buldum ve kısmen buldurdum. Onlar da Avrupa'daki bu hareketten benim vasıtamla haberdar oldular.

20 Ziya Gökalp bilimsel yöntemlere inanmış bir bilgindi. Durkheim'ın bir taklitçisi ya da çevirmeni değil, sosyolojinin anahatları bakımından ondan ayrılan bir düşünürdü. Gökalp, Durkheim'ın asla meşgul olmadığı toplumsal olayları incelemiştir. Niyazi Berkes, *Felsefe ve Toplumbilim Yazıları*, Adam, İstanbul, 1981, 200-208.

21 Ziya Gökalp'ın ekonomik konulara tamamen yabancı kaldığı söylenemez. İttihat ve Terakki'nin pek çok ekonomik programlarında onun imzası vardır. "Milli İktisat" kavramına ilk açıklık getirenlerden şüphesiz biri de Gökalp'tir. Bk. Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat"*, pek çok yerde; Rifat Önsoy, "Ziya Gökalp'ın İktisadi Görüşleri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-82), 355-366; Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul, 1963, 121-123.

22 İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Kör Ali İhsan (İloğlu) Bey ve Temsili Mesleki Programı", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları*, (Yay. Attila Aksoy-Mustafa Pirili), İstanbul, 1977, 283-356.

Memduh Şevket ve Ali İhsan'ın fikirleri

Onların vücuda getirdikleri fikir sistemini etrafıyla ve ilmi izahlarıyla anlatmak uzun sürer. Kısaca ifade etmek için söyleyeyim ki, Mussolini ve Hitler rejimlerinin devlet esası olmak üzere tasavvur edilen Korporatizm ne ise, bu hususa dair Avrupa'da mevcut olan fikir hareketlerinden tamamen habersiz bulunan bu zatların, bizim tarihimizden çıkardıkları neticeler de budur. Onlar, bu sistemlerine "*mesleki temsil*" dediler. Bilahare benim de iştirak ettiğim ve muhtelif zamanlarda ilmi izahıyla meşgul olduğum bu fikir hareketinin esası, parlamento usulünü değiştirmek, bilhassa siyasi fırkaların faaliyeti üzerine kurulan parlamentoculuğa muhalif olmaktır. Devletin işlerini kontrol etmek hakkı, cemiyet içinde muayyen bir iş gören, daha doğrusu istihlakten gayri muayyen bir iktisadi fonksiyon sahibi olan insanlara aittir. Sosyalizm prensiplerine muhalif olan bu mesleğe göre, cemiyet içinde hattâ irat sahibi olarak yaşayan bir insanın da ifa ettiği bir iktisadi fonksiyon vardır ve bunların da bir meslek sayılarak buna mensup olanlara devleti kontrol hakkı vermek lazımdır. Siyaset bir meslek değildir; onlara devlet içinde kontrol hakkı verilmemelidir. Mebusluk, bir meslek değil, her insanın mensup olduğu meslek teşkilatının kendi sahası içinde münasip gördüğü bir veya birden ziyade fertlere tevdi edeceği bir vazifedir. Bu suretle, parlamentoda, muhtelif meslek cemiyetlerinin delegelerinden mürekkep bir kongre mahiyetini alır. Bu fikre taraftar olanlar, bilhassa o zamanlar müthiş ve yıkıcı bir fırtına halinde dünyayı istila tehditleri gösteren Bolşevizm ihtilaline karşı bu sistemin gayet kuvvetli bir müdafaa teşkilatı olacağına kani bulunuyorlardı.

Mesleki temsil nazariyesi

Türkiye'deki mesleki temsilcileri Hitler ve Mussolini hareketlerinden ayıran nokta, yalnız şurada idi: Onlar, bu işi günden güne artan bir Sosyalizmin tehdidi karşısında, hayata tahakküm ederek ve diktatörlük yoluyla yapmak istiyorlar, bizimkiler ise, memlekette böyle bir tehlike mevcut olmadığı için, fikrin zamanla yürümesini istiyorlar ve modern meslek hayatının doğmamış olduğu bir muhitte her şeyden evvel, bir ta-

kım asri meslek teşekkülleri vücuda gelerek bunların inkişaf edip şuurlanmalarını beklemek lüzumuna kani bulunuyorlardı. Bunun haricinde, Hitler'in ve Mussolini'nin temsil ettikleri ve hayata geçirmekle meşgul bulundukları fikirlerle bizim mesleki temsilcilerin fikirleri arasında hiçbir fark yoktur. Yalnız, teşkilat şekillerinde, memleket farklarına göre, şekil farkları vardır.

Esasen bu diktatörlükle korporatizm yapan memleketlerden başka memleketlerde de, bu fikir, muhtelif şekillerde hareketler uyandırmıştır.

Mesela Hitler'den evvelki Almanya'nın Vaymar anakanunu [Kanuni esasi, Muhittin] Reichswirtschfrat diye bir meclis kurmuştur ki bu, bir nevi iktisadi ve mesleki senato mahiyetinde idi. Fransızlar da buna mümasil bir meclis olmak üzere, fakat daha hafif selahiyetlerle Conseil Economique National meclisini kurdular. Fakat, her iki meclis de politikacıların tazyiklerinden kendilerini kurtaramadılar.

Son zamanlarda hemen her memlekette bu nevi temayüller uyandı. Mesela, Avusturya bu esaslarla çalışıyor ve İtalya'da olduğu gibi, burada da zaten evvelce de mevcut olan meslek teşkilatlarının şimdi takviyesiyle uğraşılıyor. Bilahare Avusturya'da devlet büsbütün bu teşkilat üzerine oturtulacak, Yunanistan da aynı istikamette çalışıyor.

Bu izahattan sonra okuyucularım, İstanbul heyetimerkeziyesinin neden dolayı İstanbul'da esnaf cemiyetleri ile çok uğraşmış, İstanbul'da esnaf arasında Türkün kuvvetini arttırmaya çalışmış, Kantariye şirketini neden kurmuş, bakkal cemiyetine hareketi neden vermiş, Milli Mahsulat Şirketini neden kuvvetli bir müessese olarak meydana getirmiş bulunduğunu şimdi daha iyi anlarlar. Ziya Gökalp "Türk" dediği zaman, gözleri İran'a ve Turan'a kadar gider, büyük bir takım kavimler grubunun geçmişi, hali ve geleceği içinde kaybolurdu. Mesleki temsilciler ise "Türk" denildiği zaman, muayyen bir milli hudut çerçevesi içinde, her işi muntazam surette işleyen bir takım meslek adamlarının, muntazam teşkilatlarla birbirlerine bağlanmalarından mütevellit bir örgü, bir teşkilat ağı tasavvur ederler ve bu ağın içinde Türkün evini mesut, ailesini şen, kafasını dolu, ruhunu zengin görürlerdi. Bunlar Ziya'ya nispetle daha realist idiler.

Ziya'nın fikirleri ile mesleki temsilcilerin fikirleri arasında yegâne tearuz eden nokta, evvelkinin o tarihte henüz padişahçılıktan kurtulmuş bulunmayışı ve ötekilerin ise, tasavvur ettikleri iktisadi teşkilata göre, zaruri olarak Cumhuriyetçi olmaları idi. Ziya Gökalp, Cumhuriyetçiliğe muhalif değildi; ancak o zamanlar, Ziya, henüz bu dereceye kadar gitmeye cesaret edemiyor, eski Türk an'anelerinin "*hakanı*"nı tekâmül ettire ettire Cumhurreisliğine kadar getiremeyerek demokratik bir padişahlıkta karar kılıyordu. Halbuki Ziya'nın fikirleri vazıh şekillerini almakta bulunduğu bir sırada padişah olarak evvela Sultan Reşat gibi zayıf bir adam, sonra da Vahdettin gibi bir müstereddi ve mürteci vardı. Bu ailenin içinden artık sağlam bir kafa ve sağlam bir kalp çıkamayacağına göre evvela bu meseleyi radikal bir şekilde halletmek lazım değil miydi?

Ben bu suali muhtelif zamanlarda Ziya Gökalp'a sormuştum. O, buna kat'i bir cevap veremiyordu. Halk kitleleri ile teması az olduğu için bilhassa Anadolu Türkünün Osman oğluna karşı asla teveccühkâr olmadığının pek de farkında değildi. Ötekiler ise bu halkın temayüllerini daha iyi biliyorlar ve gün gelip de Cumhuriyet denildiği zaman halkın buna büyük bir muhalefet göstereceğini zannetmiyorlardı. Ziya hakandan, yahut demokratik padişahtan bahsederken hayali harekete geliyor, bizim müstereddi sülaleyi aşarak, hayalindeki ideal hükümdarı görüyordu.

İşte iki fikir arasındaki başlıca tesadüm noktası burada idi.

Mesleki Temsilcilerin Programı[23]

Bizim mesleki temsilciler, Ziya'nın "*asri devlet*" fikrini hukuki sistem olarak tasavvur ediyorlar, mesleki temsil sistemini de bu asri devletin iktisadi ve içtimai teşkilatı olarak görüyorlardı. Onlara göre, Ziya idealistçe, kendileri de materyalistçe düşünüyorlardı. Bu fikirlerin ilmi münakaşası uzun sürer; bunun için bahsin bu tarafına dalmayacağım. Yalnız şu kadar söyleyeceğim ki mesleki temsilciler, programlarını ilk defa olarak 1920 senesinde Ankara'da "*Yeni Gün*" gazetesiyle neşrettiler, fakat bu program üzerinde durmadılar.[24]

Her şeyden mahrum olduğu gibi, meslek teşkilatından ve meslek şuur ve ahlakından da mahrum bir memlekette, bu program, ancak bir

ideal ifade edebilirdi. İnkılap realizmi ise, yoksulluk içinde, inkılabın kendi programını, günlük hayatın nabzından çıkarmayı emrediyor ve bu işi de asrın büyük bir inkılapçısı muvaffakiyetle yapıp gidiyordu.

Bir milletin hayatını nazari düşünenlerin değil, realist başarıcıların daha mükemmel tanzim ettiklerini Türkiye misali bir kere daha ispat etti. Ziya, birkaç sene içinde, kendi inkılap fikirlerinin çok geride kaldığını ve Türkiye'nin, onun hayal olarak tasavvur ettiği hudutları aşıp gittiğini görerek öldü. Hastahaneye yatmazdan beş gün evvel, bir hasbıhal esnasında, bana diyordu ki:

– *Sanki biz de fikir adamı mıyız? Burnumuzun dibinde duran koca bir inkılap hadisesini, üç sene evvelden göremeyen, bunun yerine, yüksek göklerde dolaşan bir hayal ile türlü türlü tasavvurlar yapan bir fikrin ve bu fikrin dayandığı ilmin ne kıymeti olur?*

Daha o zaman Türkiye'deki inkılap hareketinin kendi hayal hudutlarını aştığını ve bunun böylece devam edip gideceğini görmüş olan Ziya, bu sözleriyle, bir cemiyetin içinde gizli ne büyük kuvvetler yaşadığını ve ilmin bunları görmekten nasıl aciz bulunduğunu izah etmek istiyordu.

Hayatta idealizmin doğurduğu bir takım tasavvurlardan, fikir sistemlerinden ziyade bizzat hayatın kendi içinde gizlediği dinamik kuvvetlerin hakim bulunduğunu ve cemiyetin de bu kuvvetlerin eliyle yürüdüğünü, gözünün önündeki tecrübe ile, Ziya da anlamıştı. Türkler için tasavvur ettiği ideal inkılap yolunda, kendisinin geride kalmış olduğunu gören bu idealist âlimde bu suretle geri kalmış olmasından dolayı en küçük bir telehhüf yoktu; bilakis memnundu. Hastalığı arttıkça ağırlaşan kafası, durgunlaşan gözleri ile Ziya'nın, o gün meçhul âlemlerin derinliklerindeki esrarı görmek istermiş gibi, bir müddet hayallere daldıktan sonra söylediği şu sözleri daima hatırlarım:

– *İçtimai bilimlerin bir fikri tarafı olduğu gibi bir de hissi tarafı vardır. Fikir sistemlerinin yetişemediği yüksekliklere ancak hissin erişmesi kabildir ve bir filozofta bulunması lazım gelen en büyük vasıf da budur. Bizim gibi yarım ilimli fikir adamlarında eksik olan da bu değil midir?*

23 Muhittin, Ankara'da bulunduğu, Azerbaycan'dan döndüğü zaman mesleki temsili savunuyordu. Azerbaycan dönüşünde çıkardığı Meslek dergisi de bu düşüncelerin yayın organıydı. Ancak 1930'lu yıllarda bundan vazgeçmiştir.

24 Giriş bölümüne bkz.

Bu sözleri söyleyen Ziya Gökalp'ın içinde "his"lerinin fikrine kâfi derecede rehberlik edememiş, bilgisinin dürbünün kâfi derecede uzakları görmeye yetişmemiş olan bir ilim ve cemiyet adamının derdi vardı. Bununla beraber inkılabın inkılapçı eliyle alıp yürümüş olmasından dolayı mesut idi, içindeki dert de bu saadeti büyütmekten başka bir şey yapmıyordu. Öteden beri ben, zayıf bir Türkiye için de manasız bir emperyalizm ve fütuhatçılığın aleyhinde bulunmuş olduğum için o gün, bilmem nasıl bir hisle, ona küçük bir iğne batırmak istedim:

– *Ziya Bey*, dedim, *siz Türkiye'den bir Turan yapmak isterdiniz. Halbuki realist bir inkılapçı Turan'ı hayal diye bir tarafa bırakıyor ve Türkiye'den yalnız Türkiye yapıyor! Buna ne dersiniz?*

Ziya'nın, eski asık çizgilerini kaybetmiş gölgeli çehresi, biraz daha büzüldü ve bir hayli durup düşündükten sonra sualimdeki muzip ruha gülerek, fakat, darılmayarak:

– *Uyanış devirlerinde şiir, hakikate, realizme takaddüm eder... Ben fikre şiir kattım, inkılapçı şiir değil, eser yapıyor! O zaman bizler elbet geride kalırız!*

O günden sonra Ziya ile bir kere daha konuşmak nasip olmadı. Ziya, tasavvur ettiklerini çoktan geri bırakmış ve henüz hamlesinin başında bulunmuş olan bir inkılabın mesut günlerini görmüş talihli bir fikir adamı oldu.

Talihli sade o değil, aynı zamanda İttihat ve Terakki de öyle idi. Eğer Ziya olmasaydı koskoca bir inkılap hareketi yapmış olan bu teşekkül, renksiz gelip renksiz gidecekti. Ziya'nın fikirlerini yavaş yavaş kendi fikirleri yapmış, onun çalışmalarını tutmuş ve gayretini gıdalandırmış olan İttihat ve Terakki, üzerinde yalnız "Meşrutiyet" kelimesi yazılı olan bayrağına, devrinin sonuna doğru bir renk vermeye muvaffak oluyordu: Demokratik bir Türkçülük ve laikliğe doğru giden bir din-devlet ayrılığı prensiplerine istinat eden bir Tanzimat yıkıcılığı... Bu rengin inkişafına, o devrin bütün İttihatçı münevverleri az çok hizmet etmişlerdir. Fakat, hiçbirinin hizmeti Ziya'nın hizmet derecesini bulamaz.[25]

Hakiki İnkılap

İttihat ve Terakki, Osmanlı İmparatorluğu dünyasına, ancak bir takım hisler, meyiller ve istikametlerle doğmuştu. Aynı müessese Cumhuriyet Türkiyesinin eşiğinde, gelecek şeyden tamamen habersiz, ölmeye doğru giderken, harbin son iki senesi içinde işte, yukarıda izah ettiğim tarzda fikirlere sahip oldu. Bunları birer birer devlet programı haline koymaya çalıştığı sırada yıkıldı. Önce, zannedilebilir ki; bu yıkılış, bütün Türkiye'nin yıkılışı idi. Fakat öyle olmadı. Bu hal, Türkiye'nin bir baygınlık geçirmesinden başka bir şey değildi.

Filhakika Tanzimat'tan beri, Garp ile temas ede ede mütemadiyen aşılanarak gebe kalmış olan Türkiye'nin bir inkılap doğurması zamanı gelmişti ve işte o baygınlık da bu gebeliğin tezahürlerinden başka bir şey değildi. Türkiye tarihin karnında büyük bir inkılabın yavruları vardı. Tarihin bu büyük gebeliğini taşıyan Türkiye'nin karnından bu çocukları selametle dünyaya getirmek için müdahalesi lazım gelen Büyük Doktor zuhur etmiş olmasaydı bu baygınlık belki de ebedi bir uykuya inkılap edebilirdi. Doktor yetişti, çocuklar dünyaya geldi ve şimdi, inkılap gürbüz çocuklarının her gün biraz daha büyüdüğünü görerek, mesut bir anneliğin bütün lezzetlerini tatmakla meşguldür.

Karl Marks'ın doğru bir sözü vardır; der ki: "*En büyük ve hakiki feylesoflar, düşünenler değil, yapanlardır.*" İttihat ve Terakki, Ziya ile, yahut onun tipinden daha başka tiplerde insanlar vasıtasıyla hayli düşündü; fakat, yalnız düşündü. Düşündü yazdı. Marks'ın kastettiği manada hakiki bir feylesof olmadı. Bu, bir taraftan onun bünyesindeki noksandan ve zamanının şartlarından, bir taraftan da hakiki feylesofun o tarihte henüz meydana çıkmak için vaktini beklemesinden ileri geliyordu.

Fakat, bütün kusurlarına ve eksikliklerine rağmen, Ziya ve İttihat ve Terakki'nin

25 Türk devriminin düşünsel kaynaklarını araştıranlar en çok Ziya Gökalp üzerinde durmuşlardır. Gökalp "*Türk devriminin düşün mimarı*" olarak değerlendirilir. Üstelik Atatürk'ün "*Vücudumun babası Ali Rıza Efendi, heyecanlarımın babası Namık Kemal, fikirlerimin babası ise Ziya Gökalp'tir*" dediği öne sürülmektedir. Buna karşı görüşü savunanlarda Gökalp'ı Cumhuriyet'in bir filozofu olarak görmenin yanlışlığı üzerinde durmuşlardır. Bir dönemi derin bir biçimde etkilemiş olan Gökalp'ın gerek Atatürk, gerek Cumhuriyeti kuranlar üzerinde de etkisinin büsbütün yok sayılması düşünülemez. Ancak, ulus, kültür, uygarlık tanımlarında, dil devriminde, Latin abc'sinin kabulünde vb Atatürk'le Gökalp arasında ciddi ayrılıkların bulunduğu da gerçektir. Bk. Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, TTK, Ankara, 1989, 18-21.

esas teşkilatları memlekette Avrupalılaşma fikrine kuvvetle sarılmış bulundular. O tarihlerde Türkiye'nin fikir âleminde karşı karşıya gelmiş olan iki kuvvetten biri, Arap kültürünün tesirini taşıyan panislamizm, memleketi şarklı olmaya, şarka gitmeye ve şarkta kalmaya sevk ederken, öteki, Ziya'nın o zamanlar için daha hayal olan panturanizm fikri Türkiye'yi Arap tesirinden kurtarıp Avrupa kültürünün içine atmaya çalışıyordu. Buna İstanbul heyetimerkeziyesinden çıkan, daha maddi, daha iktisadi, daha demokratik ve binaenaleyh daha asri bir fikir hareketinin de yardımı eklenince, artık 908 hareketinin bir manası ve bir rengi olmuştu. Vakıa, Sebil'ür-Reşat ve şair Akif'in medrese kültürünü temsil eden hareketi de İttihat ve Terakki çerçevesi içinde idi ve bunlar Ziya Gökalp'a arkadan arkaya küfrederlerdi. Fakat, İttihat ve Terakki'nin yukarı tabakası, yani baş teşkilatı, açıktan açığa Ziya'nın istikametini almış, İstanbul heyetimerkeziyesinin iktisadi faaliyetini himaye etmiş, Türkiye'yi Avrupa kültürüne bağlamaya karar vermişti.

Bu maksatla kafile kafile gençler, Almanya'ya ve Avusturya'ya ilim ve sanat tahsiline gönderiliyordu.

Hülasa, İttihat ve Terakki bidayette boş bir kubbe idi. Bunun içinde, bir aralık, türlü türlü sesler, ahenksiz, karışık, boğuk veya canlı bir gürültü ve uğultu peyda oldu. Bu kakofoni yedi sene kadar devam ettikten sonra bu kubbenin içinde peyda olan bir ses, bütün bu kakofoni ve uğultunun üstüne çıktı, ona hakim oldu. Yavaş yavaş bu ses o kubbede müsait bir akustik buldu ve onu doldurdu.

Ziya'sız İttihat ve Terakki, hoş bir seda bırakmayan boş bir kubbe olup gidecekti.

XII
Cihan Harbinin Son Perdesi

Bin dokuz yüz on yedi senesi Almanya'nın ittifak manzumesine mensup devletler için hayli mühim bir genişlik getirmişti: Romanya istila edilmiş, Rusya bozulmuş ve ihtilal devrine girmiş, İtalya, bir daha zarar veremeyecek derecede yaralanmış, ittifak manzumesinin hakim olduğu hudutlar genişlemişti. Romanya'dan yiyecek, yakacak ve iptidai madde tedarik edilmişti. Rusya'daki ihtilal, şarkın kapılarının gayet geniş nispette açılmakta bulunduğunu gösteriyordu.

Rusya'daki İhtilal

Bu vaziyet içinde, İngiltere'nin bizim üzerimize yüklenen ağırlığı günden güne artmasına, harbin ilk safhasında israf edip tüketmiş olduğumuz kuvvetlerden dolayı, bizim artık nefes darlığına uğramış bulunmamıza rağmen, 917 yazına doğru inkişaf eden vaziyet, bize bile geniş bir nefes alma imkânını veriyordu. Rusya'nın yıkılışı, bir aralık kaybolmuş gibi görünen ümitleri tekrar canlandırmıştı. Cenuptan iki istikamette gelen tehlikeler henüz uzak, şarktan gelip bir aralık Anadolu'nun içine yayılmak tehdidi göstermiş olan tehlike ise kendiliğinden bertaraf olmuştu.

Arada bir meclisten kanunlar, bekçi kulübelerinden davullar meydana çıkıyor ve memleketin yeni yetişen çocuklarını, yahut geriye bırakılmış çürük kuvvetlerini askere çağırıyordu.[1] Kuvvetlerimiz daralıyor, orduların isimleri ve kadroları büyüyüp genişledikçe, harp edecek kuvvetlerin ve topların kan içici ve et yiyici ağızlarına atılacak lokmaların miktarı azalıyordu. Bununla beraber, 917 bize geniş bir nefes almak imkânı vermiştir.

Bu geniş nefes alma devresi, harbin bir perde arası demekti. Bazen, havada iki büyük fırtına dalgasının arasında bir açılma, bir ferahlama fasılası

1 1917 yılında çocuk yaşta gençlerin ve idadi son sınıf öğrencilerinin askere çağrıldığı görülmektedir.

olur; işte 1917 yazı, böyle bir şeydi. Bunun için Almanlar, Avusturya-Macarlar Türk gazetecilerini Almanya ve Merkezi Avrupa'da bir cevelan yapmaya davet ettiler. Biz de, Yunus Nadi, Ağaoğlu Ahmet, Ahmet Emin, Mahmut Sadık ve Abdullah Zühtü ile benden mürekkep bir kafile halinde yola çıktık.

O tarihe kadar biz, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ı, yalnız bu memleketlerin harp matbuat karargâhları vasıtasıyla neşredilen haberler veyahut devlet adamlarımızın, bilhassa Enver Paşa'nın bu memlekete mensup devlet adamları ve gene bilhassa askerleriyle yaptıkları temaslarla tanıyorduk. Nihai zaferin bizde olduğunu tekrar etmekten ibaret bulunan bu resmi harp edebiyatına fikir inanmasa bile gönül inanmak mecburiyetini hissediyordu. Alman tahtelbahirlerinin, denizleri kaplamış korkunç bir veba halinde, her gün beş on bin ton gemiyi denizlerin dibine yollamakta olduğu bu devirde, sade Rusya'nın nefesi tükenmiş, bizimki daralmış değil, ötekilerde de soluma alametleri görülmüştü. Bunun için, fikrin kabul etmemesine rağmen gönlün de bir türlü ayrılmak istemediği "*nihai zafer*" ümitleri biraz kuvvet bulmuş görünüyordu. Biz de bu kuvvetlenen ümitler içinde Berlin'e vardık.

Fakat, ben yolda hastalanmıştım. Bakırköy'den geçerken başlayan nagihâni bir ateş, beni kuvvetlice bir soğuk algınlığından yatırdı. Berlin'e vardığımız zaman hastalık devrini yapmış olmakla beraber, ben bir takım cephe ziyaretlerine gidemeyerek Berlin'de kaldım. Bu, beni bazı şeyleri görmekten mahrum bıraktıysa da Berlin'de serbestçe temaslar yaparak muhiti tanımama ve bir takım şeyleri görmeme ve anlamama yaradı.

O zamanlar orada görülecek ve öğrenilecek şeyler de pek çoktu.

Almanya'da tayın usulü iyi işliyordu

Bir kere Alman milletinin o büyüklük devrini tanımak, başlı başına, güzel bir şeydi: Bütün millet bir harp makinesi haline gelmişti. Bu makineye kumanda eden makinist, makinesini hangi tarafa döndürürse o, o tarafa dönüyor ve tam üç senelik müthiş hacamata ve ağır yorgunluğa rağmen, muntazam işliyordu. Hissettiği ufak tefek gıcırtılar ehemmiyetsiz şeylerdi. Et, ekmek, tereyağı, giyecek, her şey eksik olmasına rağ-

men, her şeye muhasara altındaki bir kalede olduğu gibi, tayın usulü konmuş ve bu usul de mükemmel surette işliyordu. Bizim gibi ecnebi olanlara daha fazla verilen bu tayın, halka verilen nispetler de kifayetsiz olduğu halde, kimse şikâyet etmiyor ve ortada bizdeki gibi suiistimal sözleri dolaşmıyordu. İstediğiniz kadar rüşvet veriniz, hakkınızdan fazlasını alamıyordunuz. Mağazalarda, birçok şeyler, aynı mal oldukları halde, muhtelif fiyatlarla satılıyordu:

– *Bu harpten evvelki mal, bu harpten sonraki*, diyorlardı; *bunun fiyatı şu, şunun fiyatı bu...*

Ondan sonra, üç seneden beri, cephe ile hastane arasında mekik dokuya dokuya çehreleri kararmış, vücutları delik deşik olmuş öyle insanlar görüyordunuz ki hepsi de bu badireyi tevekkülle karşılamışlar, şikâyet etmiyorlar ve ümit içinde bekliyorlardı.

Her şeyin taklidi yapılmıştı. Kâğıttan giyecek, kâğıttan torba ve çuval, yalancı bira, sakarin, bütün bunlara rağmen, herkes bu hayatı kabul ediyordu. Yalancı bira kadehlerinin yalancı köpükleri karşısında, kıt sigaralarını tellendirip akşam üzeri, bermutat sohbetlerini yapan Almanlar, yalnız bir şey düşünüyorlardı: Muzaffer olmak. Bu sabır ve tahammül, bu fedakârlık, bu feragat ve teslimiyet, 917'de hakikaten görülecek bir şeydi. Berlin'in hiçbir Avrupa ve Amerika şehrinde gözükmeyen, sükûn ve huzur içindeki hareketi, sağlam bir vücutta tam bir intizam ve sükûnetle hareket eden nabız gibi, mütemadiyen, sessiz sessiz cevelan eden hayatı, zahiren, hep o her vakit ki hayatı idi. Alman milleti, girdiği büyük imtihandan mahcup olarak çıkmamak için bütün varlığı ile birbirine sarılmış uğraşıyordu.

Kayzer aleyhinde söylenmeye başlamışlardı

Fakat, bütün bu manzara, hayatın yalnız yüzünde idi. Bu yüzün altında, derinliklerde siyasi ve içtimai bir kaynaşma, bir hareket olduğunu keşfetmekte gecikmedim. Bir gün birlikte yemek yediğimiz bir takım gazetecilerle konuşuyordum. Bunlar hep sol cenaha mensup gazetecilerdi. Biz o zamana kadar Almanya'yı, yalnız sağ cenah veyahut merkezin sağ cenahına mensup unsurlar vasıtasıyla tanımış olduğu-

muz için, ben bu vesileden istifade ederek bir de sol Almanya'yı tanımak istemiş ve Berlin'de kaldığım müddetçe, bunlarla temas etmeye karar vermiştim.

Şimdi isimlerini hatırlayamadığım bu meslektaşlarla konuşurken sözü kasten Kayzer'e getirdim; ve onu methettim. Bunlardan biri bu sözlerimi teyit etmekle beraber dedi ki:

– *Evet Kayzer Almanya için çok çalışmış ve onun yükselmesi uğrunda vaktinden evvel saçlarını ağartmış bir insandır; ancak, biz artık onun istirahat etmesini daha hayırlı buluyoruz. Hem kendisi için, hem de Alman milleti için...*

Bu sözleri söyleyen Frankfurter Zeitung'un Berlin muhabiri idi. Fakat, söylerken, müttefik de olsa, bir ecnebiye karşı Almanya'nın içinde yaşayan ve onun zaafını gösteren bir sırrı birdenbire fazla açmış olduğunu görerek burada durmuş ve daha ileri gitmemişti. Onun bu halini çok bariz bir surette hissetmiş olduğum için, ben bu meslektaşları biraz daha söyletmek üzere, işi bir münakaşa şekline sürüklemek istedim. Onun demek istediğini anlamamış görünerek:

– *Evet*, dedim, *hakikaten yorgun olmak lazım gelir. İnşallah bu harbi muzafferiyetle bitirsin de ondan sonra istirahat etsin... Bu istirahati cidden hak etmiştir!*

Alman mizacı, bir şeyin anlaşılmamış olmasına razı değildir. Benim de onun söylediğini anlayamamış olmam, ona biraz evvelki ihtiyatkârlık duygusunu unutturmaya kâfi geldi ve fikrini izaha lüzum gördü. O izah etti, öteki ona yardıma geldi, bir diğeri, noksan kalan bir tarafı tamamlamaya çalıştı, neticede, ben de Almanya içinde kımıldanmakta olan büyük bir hareketin bütün mana ve istikametini anlamaya muvaffak oldum.

Şikâyetler başlıyor

Liberal, demokrat ve sosyalist Almanya, Kayzer'in nasyonalistler ve militaristlerle yaptığı idareyi beğenmiyordu. Dahili siyaseti beğenmiyor, harici siyaseti beğenmiyor, harbin idaresini beğenmiyor, hülasa Kayzer'in Alman milleti için hakikaten çok çalışmış ve çok şey yapmış bulunduğunu tasdik ile ona karşı çok samimi bir hürmetkârlık duymasına rağmen, idaresine karşı her taraftan muhalif bir cephe tutuyorlardı.

"Alman milleti artık kendi kendisini idare edebilir bir tekâmül derecesine gelmiştir, diyorlardı; devlet bütçesinin alelade bir murakabesinden başka hakkı olmayan Reichstag ile idare edilemez.

Bütün devlet, parlamentonun siyasi ve fiili hakimiyeti altına girmeli ve imparator da, diğer büyük demokrasi memleketlerinde olduğu gibi, hükümet ile değil, hükümdarlıkla meşgul olmalıdır."

Söylediklerimin hülasası bundan ibaret olmakla beraber, konuşmalar arasında ben şunu hissediyordum ki Almanya'nın demokratik kuvvetleri, muharebenin neticesi hakkındaki ümitlerini tamamen kesmişlerdir, yahut kesmek üzere bulunuyorlar. Ecnebiye karşı, Almanya'nın içerden yaralı olduğu hissini verebilecek sözlerden çekinmek cihetine itina ediyorlardı. Bununla beraber sözlerinin altında gizlenen muhtelif şeyleri hissedip bunları birbirine ekleyince görülüyor ki Almanya demokratları, harbi kazanmak ümidini kaybedince, siyasi bir maharetle sulhu kurtarmak yolunu düşünmektedirler. Bu gibi ahvalde, insanların, tesirinden bir türlü kendilerini kurtaramadıkları kanun halinde bir kuvvet vardır: Selameti kuvvetle değil, siyasette aramak ve kendi kendilerini aldatmak... Onlar da zannediyorlardı ki emperyalist ve fütuhatçı Almanya, demokratlaşır ve hükümeti kendi nüfuz ve kontrolü altına alacak olursa İngiltere veyahut Fransa ile anlaşmak kabildir. Beynelmilel siyasette amansız hayat mücadelesinin ne olduğunu bilmemek demek olan ruhi halet, sakin bir zamanda kendi kuvvetini hissettirebilecek bir şey değildir. Fakat böyle sinirlerin gerildiği zamanda, bir taraftan ümitsizliğe düşen insanlar, ümitsiz yaşayamayacaklarından öbür taraftan bir ümide düşerler.

Alman demokratlarını, radikallerini ve hattâ sosyalistlerini bu tarzda ümitlere sevk eden şey de, bir hayli zamandan beri İngiliz ve Fransız matbuatında emperyalist Almanya'ya karşı yapılan hücumlar, buna mukabil, demokrat Almanya hakkındaki teveccühkârane neşriyat idi.

İnsan bu neşriyatı takip ettiği zaman zannedebilirdi ki, düşmanın bütün husumeti, gökten aldığına inandığı kuvvetle, Alman milletini baştan başa silahlandırarak toprak ve şeref fütuhatına gitmekten ibaret tek bir vazifesi olduğunu zanneden Kayzer'e ve onun etrafındaki asılza-

delere, nasyonalistler muhitine müteveccihtir. Alman demokratları bu zan içinde idiler. Bu gibi ahvalde, insanlar, bir kere bu nevi fikirlere kendilerini kaptırdılar mı, bilhassa siyasetle meşgul olanlar, artık mail bir satıh üzerinde kaynamaya başlamışlar demektir.

Bazen yavaş, bazen seri bir yuvarlanış halinde, bu sathı mailden kayarak veya yuvarlanarak sathı mailin sonuna, uçurumun dibine giderler.

Bir sene evvel bu demokratlara sorulmuş olsaydı, derlerdi ki:

"_ *Bu harbin çıkmasına sebep İngiltere'dir; çünkü Almanya'nın bu kadar büyümüş olmasına İngiltere razı değildir. Ya Almanya, ya İngiltere, ikisinden birisi ezilmedikçe harp bitecek değildir.*"

Henüz Alman filosunun sapasağlam bulunduğu ve Almanya'nın yorgunluğu gözönünde durduğu bir zamanda bir anlaşma teklifini ancak zaaf alameti olarak telakki ederek harbe daha büyük bir emniyet ve istirahatle devam edeceği muhakkaktı. Fakat, sakin bir zamanda bunu pek güzel düşünecek olan Alman demokratları şimdi bunu anlamıyorlardı. Bir taraftaki ümitsizlik, onların gözlerine öbür taraftaki serabı bir vaha olarak göstermeye başlamıştı.

Vaziyet bu kadar ciddiydi. Muayyen bir kültür seviyesinde bulunan gazeteciler, en hassas siyaset barometreleri gibi, havadaki en küçük değişme temayüllerini derhal hissederler. Bunlar bu hisleri hem alırlar, hem de verirler. Birkaç günlük birkaç alelade temas vesilesiyle, onlar vermişler, ben de almıştım; Rusya'daki ihtilal ile sevinen Almanya'da, şimdi belki Rusya'daki gibi değil, fakat, herhalde gene gayet ciddi ve vahim bir ihtilal tehlikesi başgösteriyordu. Bu, şimdiye kadar bizim gözümüze görünmemiş bir şeydi. Alman harp matbuatı karargâhının ve onun bizdeki emsalinin bütün istihbarat ve neşir şebekelerinin bütün kuvvetiyle bize göstermiş ve göstermekte olduğu Almanya, yekpare ve muazzam bir kaya kitlesi halinde müttehit bir Almanya idi. Halbuki benim 1917 yazında Berlin'de gördüğüm Almanya, bu kaya kitlesinin ortasından çatlayıp ikiye ayrılmış olduğunu gösteriyordu. Uzaktan bu çatlak henüz görülecek kadar bariz olmasa bile yakından dikkatle bakınca çizgi vazıh ve sarih idi; Almanya ayrılacak, parçalanacak ve bu suretle yıkılacaktı!

O tarihte Berlin'de sefirimiz Hakkı Paşa idi. O tarihte Türkiye'nin ondan da iyi bir sefiri olamazdı.[2]

Benim Berlin'de olduğum sırada kendisi orada bulunmadığı için onunla görüşemedim. Fakat, acaba Almanya'nın dahili ahvali ve bu dahili ahvalin harbin üzerinde yapabileceği tesirler hakkında bizim sefarethanemiz ne düşünüyor? diye merak etmekten hali kalmadım. Bir gün sefarethaneye giderek sefaret erkânı ile konuştum. Nasıl bizim askeri ricalimiz Almanya'yı yalnız Alman erkânıharbiyesiyle yaptığı temaslarla tanıyor idiyse hariciyemiz ve Berlin sefarethanemiz de aynı memleketi yalnız Alman hariciyesi ile yaptığı temaslarla tanıyor ve Almanya'nın içinde böyle mühim bir kaynaşma bulunduğundan haberdar görünmüyordu. Önceleri bunu, sırf diplomat ketumiyeti ile izah ederek kendi kendimi avuttum ve teselli ettim. Fakat, sonraları, muhtelif vesilelerle anladım ve kani oldum ki, bizim sefaretimiz de Almanya'yı kâğıt üzerinde ve şifreler, tahriratlar arasında görüyordu.

Sefarethanedeki gaflet karşısında ben de onlarla konuşurken bu bahis üzerinde çok durmadım ve ben de diplomatça konuştum. Esasen bu gibi ahvalde kat'i fikirler beyan etmek esas itibariyle yanlış olduğu gibi, eğer müşahadelerimden edinmiş olduğum fikirleri fazla açıklık ve ciddiyetle ifade etmiş olsaydım, karşımdaki insanların o zamanki zihniyetlerine göre, belki İstanbul'a avdetimde zayıf kalplilikle itham edilmemi mucip olacak bir dedikodu bile yapılabilirdi. O zamanlar, henüz harbin neticesinden şüphe etmek yasaktı. Herkesin neticeye, nihai zafere inanması lazımdı. Aksini söylemek değil, düşünmek bile vatanseverliğe muhalif sayılırdı.

Almanya'dan sonra Avusturya'da ve Macaristan'da bir cevelan yaptık; cepheleri ziyaret ettik. Gayet sıkı takayyüt altında dolaştırılmamıza rağmen, gazetecilerle yaptığımız temaslar, bize bu memleketlerdeki vaziyeti göstermeye kâfi geliyordu. Avusturya, yaralı, hasta, bedbin idi. Zaten bütün harp esnasında bu memleket, ikide birde Almanya'nın yardımına sığınmış, "*imdat!*" diye feryat etmişti. Yalnız, kendilerini müthiş bir İslav çemberi içinde sıkışmış hisseden

2 İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918). Maarif nazırlığı, Roma büyükelçiliği gibi görevlerde bulunmuş, 1910-1911 yılları arasında sadaret ve hariciye nazırlığı görevlerini eşzamanlı olarak yürütmüştür. 1915-1918 yıllarında Berlin büyükelçisidir. Bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, XII, 1763-1804.

Macarlar güzel dövüşmüşler, fakat onlar da daimi surette İslavların hıyanetlerine uğradıklarından, mağlup olmuşlardı. Avusturya'da ekmeksizlik, yiyecek azlığı, fakat, aynı zamanda, Almanya'dakinin aksine olarak intizamsızlık ve vesika bahsinde suiistimal hüküm sürüyordu. Buna mukabil, Macaristan, ziraat memleketi olduğu için, bolluk içinde idi. Macarlarla Avusturyalılar arasında öteden beri mevcut olan husumet bu sahada da kendini göstermişti. Macaristan Avusturya'yı yiyecek vermekte pek fazla müşkülat gösteriyordu. Bununla beraber, Macarlar, Avusturyalılara nispetle daha sağlam bir manevi kuvvet gösteriyorlardı. Mağlubiyetin kendilerine Avusturya'dan daha pahalıya mal olacağını bilmek, onları sebata sevkediyordu.

Rusya'nın inhilali, Avusturya'da da, Macaristan'da da ümitleri canlandırmış olmakla beraber artık harpten yorulmuş olduklarını görmek kolaydı. Bir aralık, Karpatlar'dan taşıp oralara doğru inmek tehdidini göstermiş olan Rus orduları karşısında Budapeşte, kendisini tehlikede hissetmiş ve şehrin etrafına istihkâmlar hazırlamıştı.

Eğer Alman ordusunun eliyle yapılmış olan meşhur Tarnov yarma hareketi Rus ordularını bir kere daha bozmamış olsaymış, Avusturya-Macaristan'ın çoktan silahlarını teslim etmiş bulunacağı görülüyordu. O tehlikeden kurtulmak, sonra da Rusya'nın inhilalini görmek, bunlara biraz daha kuvvet ve ümit vermiş olmakla beraber, yorgunluk her tarafta bariz surette kendisini gösteriyordu.

Bütün bu ahvali gördükten sonra, ben, İstanbul'a, ümitleri bir hayli kırılmış olarak döndüm. O zamana kadar, karşımızdakilerin tükenmez kuvvet kaynaklarına dayandıklarını bilerek bizim tarafın muzafferiyetine güç inanır, fakat, nihayet zayıf bir tahmin hesabı üzerinde duran bu tereddüt, her insanın içinde yaşayan ümit ve temenni hislerinden kuvvet alarak beni oyalardı. Almanya'nın kuvvetine, tahtelbahir harbinde gösterdiği fevkalade gayretlere bakarak içindeki ümitlere kuvvet verdiğim zamanlar da olmuştu. Rusya'nın inhilali ise bu ümitleri büsbütün arttırmış bulunuyordu.

Bütün bu sebeplerden dolayı birkaç hafta süren bu seyahate çıkarken maneviyat itibariyle nispeten daha iyi idi. Fakat gördüğüm şeyler beni pek çok ürkütmüştü.

Fakat o zaman bedbin olmak yasaktı! Bedbin olan bir insan, eğer muhaliflerden, yahut ona benzer muhitlerden ise, adı "*menfi ruhlu adam*" olurdu. Benim gibi samimi bir İttihatçı olana da "*zayıf ruhlu*," "*azimsiz*" derlerdi. Bu hükümetlerde ifrat olduğu muhakkak bulunmakla beraber bir harp esnasında, ne zaman olursa olsun, muvaffakiyetin birinci şartı bedbin olmamaktır. İstiklal harbini kazandıran manevi kuvvet, bu nikbinliktir. Bunun için o tarihlerde bedbinliğin aforoz edilmiş bulunması büsbütün haksız da değildi. Fakat, bu noktada o kadar ifrat ediliyordu ki ben bile, gördüğüm şeylerden topladığım intibaı nakletmek için ihtiyatla söz söylemek lüzumunu hissediyordum. O devrin ruhi haletini ifade için bundan daha güzel bir misal veremem.

Seyahat intibaları

Kanaatlerimi söylemek için içimdeki acıları tam ifade etmeyen, katı hakikatini yumuşak anlatan bir dil kullanarak ve bilhassa konuşacağım insanların adedini azaltarak gördüklerimi anlatmaya başladım. Evvela, birbirimizle çok iyi arkadaşlık etmiş olduğumuz Mithat Şükrü'ye yanaştım: Almanya'da da Avusturya'da da kuvvetli bir sol hareketi hazırlığı mevcut bulunduğunu, bunların icap ederse, bizi omuzlarından silkerek ve hattâ bizi yem olarak ileri atacak bir sulha kadar gidebilecek bir ruhi halet içinde bulunduklarını anlattım. İttihat ve Terakki'nin o zaman vazifesi yalnız fırka bürokrasisine münhasır kalmış olan umumi kâtibi, beni dinledi, dinledi. Benim görüşüme, fikirlerime itimadı sağlam olduğu için, sözlerime alaka gösterdi. Fakat, bu söylediklerim, şimdiye kadar işitmeye alışmış olduğum şeylerin o kadar aksine idi ki müşahadelerimin doğruluğuna inanmakta güçlük çekiyordu. Eğer bu sözleri bir başkasına söylemiş olsaydım ya "*menfi ruhlu adam*" der, geçer, yahut da "*zayıf kalpli entelektüel*" hükmünü verip, o gece, rahatça uyku uyurdu. Uykusu kaçtı mı? Bilmiyorum. Fakat, bana bunları Talat Paşa'ya anlatmamı tavsiye etti. Mithat Şükrü Bey, bana nispetle daha sağlam bir "*nihai zafer*"ci idi. Bununla beraber, onun da şuurunun altında bir şüphe, bir inanmamazlık yaşaması zaruri idi. Bu sözlerim, onun şuurunun altında uyuyan şeyleri harekete getirmiş olduğu muhakkaktı.

Ben gördüklerimi, ve aldığım fikirleri Talat Paşa'ya da, o zaman hariciye nazırı Ahmet Nesimi'ye de söyledim. Talat Paşa'da her nedense benim fikirlerime karşı bir itimat hissi vardı. Hikâyemi büyük bir alaka ile dinledikten sonra:

– *Garip şey...* dedi; *buna benzer sözleri bana Ağa oğlu Ahmet Bey de söyledi. Fakat o bu işi o kadar ciddi görmüyor. Demek, sen vaziyetin bu kadar ciddi olduğuna kanisin.*

Talat Paşa'nın gözlerinde bir karaltıyı, fena bir akibetin korkunç ihtimallerini gözümün önüne getirdiği zaman, birden bire dalgınlaşan bir adamdaki acı hisleri ifade eden bu karanlık bakışı, o gün ilk defa olarak gördüm. O zamana gelinceye kadar, hattâ Çanakkale'nin düşman hücuma uğradığı ve hükümetin Eskişehir'e nakli düşünüldüğü sıralarda bile ben onun gözlerinde bu karaltıyı görmemiştim. Ben hikâyemi bitirdiğim zaman, o bu karanlık gözleriyle bir müddet daldı, sonra, o hiç bitmeyen nikbinliği ve serden geçti kaygusuzluğu ile kendimi toplayarak işi, her vakitki gibi alaya döktü:

– *Harbin çıkacağını bildin, diye şimdi sonunu da keşfetmen lazım gelmez ya!..*

Dedi. Ahmet Nesimi Bey[3] de az alaka ile dinlemedi. Fakat, belki diplomat ihtiyatkârlığı ile kendi fikrini ifşa etmekten çekindi, belki de benim görüşümün hakikate uyduğuna inanmadığından bu bahse çok ehemmiyet vermedi. Sefir Rifat Paşa[4] ile bu hususa dair konuşup konuşmadığını sordu. Onu da anlattım, fakat, her şey bundan ibaret kaldı. Tahminim daha ziyade Ahmet Nesimi Bey'in benim sözlerime fazla ehemmiyet vermemiş olduğu merkezindedir.

Aynı müşahedeleri, aynı suretle merkeziumumi azalarından bazılarına, Ziya'ya, Doktor Nazım'a, Doktor Rüsuhi'ye anlatmıştım. Ziya, ezeli nikbinliği ile, benim ifrata düşmüş olduğuma hükmetti. O tarihte, bu Allahlık âlim:

– *Rusya yıkılıp viran olacak*

– *Türkiye; büyüyüp Turan olacak!*

Sözlerinden birincisinin tahakkuk etmiş olduğunu görmekten mütevellit bir saadetle mesut idi. Fikir ve hayali birbirine karıştıran, aynı zamanda hem fikriyatın en derin ve karanlık köşelerine kadar

inen ve hayalinde en yüksek tabakalarına kadar uçan bu coşkun gönül, şimdi, hayalen, Kafkas'ın istilası ve Kızılelma yolunun tutulması ile meşguldü...

Doktor Nazım kızdı

Doktor Nazım,[5] o kendisine mahsus sekterliği ile kızdı:

– *Muhittin... Hala zayıf kalplisin, zayıf! Bu lafları kimseye söyleme!*

Dedi. Doktor Rüsuhi ise, her işi mantık terazisine vurmakla maruf olduğu için benim müşahedelerimi ve istidlallerimi bu ölçüden geçirmek için bana bir hayli sual sordu. Bir hayli de münakaşa ettikten sonra nihayet benim anlattıklarımın varit olabileceğine karar verdi. Saf ve basit, fakat temiz duygulu düşünür bir adam olan Dr. Rüsuhi, mağlubiyetten sonra ölünceye kadar, beni ne zaman gördüyse daima bana şöyle söylerdi.

– *Almanya'ya gidip gelip de bize bin türlü hikâye anlatanların içinde madalyanın öbür tarafından ilk defa bahseden sen oldun!*

Ben o zaman bu fikirlerimi, Dr. Nazım'ın dediği gibi, ve hakikaten başka hiç kimseye söylemedim. Hattâ en yakınlarıma bile. Fakat, bundan ne çıkardı. Her şey, mukadder olan akıbete doğru gitmekte idi. Bir müddet sonra, Almanya ve Avusturya'da tahammür halinde bulunan siyasi cereyanlar suyun üstüne doğru çıkmaya başladı.

Evvela Kayzer, sonra Avusturya-Macaristan imparator ve kralı, demokratları memnun etmek üzere emirnameler neşretmeye, onlara kontrol hakları vermeye başladılar. Kayzer imparatorluğunu süratle istila eden bir demokrasi taşkınına uğradığını ve üstünde oturduğu tahtın bu taşkının istilası altında kalmak tehlikesinin başgösterdiğini gören Kayzer, bir emirname ile verdiğinin kâfi gelmediğini anlayınca ikinci bir emirname ile biraz daha hak veriyor. Bunu üçüncüsü takip ediyordu. Aynı şekilde de yeni imparator Kral Karl da aynı yoldan gidiyor, her iki memlekette de demokratik hareket büyük bir kuvvet kazanıyordu. Hareketin bilhassa kuvvetli olduğu Almanya'da Tyentrum

3 Ahmet Nesimi (Sayman) (1876-1958), İttihat ve Terakki döneminde ticaret ve hariciye nazırlıklarında bulunmuş devlet adamı. Bk. Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis, İstanbul, 1999, 59.

4 Mehmet Rifat Paşa (1862-1925) Atina, Londra, Paris büyükelçiliklerinde ve hariciye nazırlığında bulunmuş diplomat. Sinan Kuneralp, *Son Dönem...*, 101.

5 Dr. Nazım için yeni bir araştırma: Ahmet Eyicil, *Doktor Nazım (1872-1926), Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Liderlerinden*, Gün Yay., Ankara, 2004.

namını taşıyan bir demokratik blok teşekkül ediyor, Erzberger[6] diye bir mebus ismi meydana çıkıyordu. Komünist Hoze, sosyal demokrat Şaydeman yüksek sesle söylenmeye başlamışlardı.

İsviçre'den türlü türlü şayialar, rivayetler geldiği görülüyordu. Hükümetler değişiyor, nazırlar çekiliyorlar, İsviçre'de iki muhasım bloğun demokratları ve sosyalistleri arasında temaslar, konuşmalar vukua geliyordu. Bugün çıkan bir şayia yarın bir taraftan veya öbür taraftan tekzip ediliyor, tekzibin tekzibi ve bunun da tekzibi birbirinin arkasından geliyordu. Bütün bu ahval, ortada bir huzursuzluk, neticenin yaklaşmakta olduğunu görmekten mütevellit iki taraflı bir kaynaşma bulunduğunu gösteriyordu. İki taraflı bir yorgunluk, iki tarafın da birbirine benzeyen içtimai kütleleri birbirine yaklaşmaya, aralarında anlaşma çarelerini tecrübe etmeye sevk eylemişti.

İttihat ve Terakki'nin Üçüncü Kongresi[7]

İşte, bu sıralarda idi; İttihat ve Terakki'nin, harp içinde, üçüncü kongresi toplanıyordu. Kongre azaları toplanmıştı; fırkaya mensup âyan, mebuslar, vilayet heyetimerkeziyeleri murahhasları, hep bir araya gelmişlerdi. Enver Paşa, harp vaziyeti hakkında kongre azasına izahat vermek için kürsüye çıktı. Kendisi Almanya'ya yaptığı bir seyahatten yeni avdet etmiş olduğu için en taze havadis onda demekti.

Kürsüye çıktı. Halinde, tavrında o eski yüksek duruş kalmamıştı. Sarıkamış faciasından beri tedricen herkeste ona karşı itimat azalmış, hattâ bir kısım insanlarda bu itimatsızlık, derece derece, emniyetsizliye, husumete ve hattâ kine kadar gitmişti. Harbe girişten, daha doğrusu harbe girişin zamanından ve tarzından, harbin idaresinden, İsmail Hakkı Paşa'nın keyfi iktisadiyatından dolayı herkes başmesul olarak onu görüyordu. Onun da siyasi muhitte adamları ve dostları vardı. Kendisine bu muhitte geçen şeyleri ona söylüyorlardı. Bu sayede Enver Paşa, siyasi muhitte, memlekette kendisine dair hüküm süren fikir ve hisleri bildiğinden, o gün kürsüye çıktığı zaman eski sert asker duruşunu, vakur ve azametli tavrını muhafaza edemiyordu. Mütevazı durmak, mütevazı görünmek cihetine kasdi surette ehemmiyet verildiği hissedilmekle bera-

ber, halinde mütevazı görünmek için nefsini zorlayan bir adamdan ziyade kendisini suçlu hisseden bir insanın silik ve sinmiş duruşu bariz bir surette göze çarpıyordu.

– *Arkadaşlar!*

Diye söze başladı.

Sonra yutkunarak devam etti.

– *Size harbin umumi vaziyeti hakkında malumat vermek isterim.*

Herkes de bunu bekliyordu. Bütün dikkatlerin kendi üzerinde toplanmış olduğunu hisseden Enver, cephe vaziyetini anlattı. Evvela, bizden bahsetti. Gerek Rusların, gerek İngilizlerin evvela bizim hesabımızı görmek ve Boğazları açarak Rusya ile müttefikleri arasında kolay ve kısa bir muvasala temin etmek istedikleri cihetle olanca kuvvetleriyle üzerimize yüklenmiş olduklarını anlattı. Bir aralık dört cephede birden harbetmek ve aynı zamanda bazı noktalarda ihtiyatlı bulunmak mecburiyetinin bizi her tarafta kuvvetli durmaktan menetmiş olduğunu izah eyledikten sonra cephelerde geri çekilmemizin zaruri olduğunu söyledi. Muvaffak olduğumuz yerler üzerinde fazla durarak, kaybettiğimiz muharebeleri muhtasar geçerek ve o sıralarda çoktan eskimiş bir vak'a telakki ettiği Sarıkamış faciasının adını bile anmayarak bizim vaziyetimizi, herkesin bildiğinden daha basit bir şekilde izah ettikten sonra bu bahsi şu sözlerle kapadı:

– *Şimdi Rusya yükü üzerimizden kalkmış olduğu için artık İngilizlerle daha kolay uğraşabiliriz!*

Fakat, uğraşmak için kuvvet lazımdı. Kuvvet bahsinde ise İngilizler, gittikçe arttıkları halde biz gittikçe zayıflıyorduk. Genç ve yaşlılardan aldığımız asker, harpten bıkmış olup da askerden kaçarak dağlarda dolaşanların bıraktıkları yerleri ancak doldurabiliyorlardı. Fakat bunlar da genç

6 Matthias Erzberger (1875-1921). Gazeteci ve siyaset adamı, Alman Katolik Merkez Partisi'nin sol kanat önderi. Almanya'nın ilk Cumhuriyet hükümetinde görev aldı. Cumhuriyetçi-Demokratik sistemin savunucusu olan Erzberger 1921 yılında milliyetçi bir örgütün üyesi tarafından öldürüldü. Aşağıda Muhittin, kendisinden epeyce söz edecektir.

7 Aslında bu, İttihat ve Terakki'nin 1917'de yapılan sekizinci kongresidir. Kongre, savaşın en civcivli döneminde toplanmıştır. Gazeteler, tek parti basını halindedirler. Kongre raporunda, İttihat ve Terakki iyimser bir hava içindedir. Bu, Enver Paşa'nın konuşmasına da yansımıştır (Tunaya, *İttihat ve Terakki*, III, 238-239). Şunu da belirtelim ki bu kongreye Ziya Gökalp'ın görüşleri damgasını vurmuş; sosyal, ekonomik ve kültürel yönden pek çok önemli kararlar alınmıştır (Emin Erişirgil, *Ziya Gökalp*, 156-171).

delikanlılardı. Ne askerlikte tecrübeleri, ne de iyi bir talim ve terbiyeleri vardı. Karşımızda her gün kadroları dolan bir İngiliz ordusuna mukabil elimizde her gün safları seyrekleşen bir sürü fırka ve kolordu numaraları, ordular ve ordu grupları vardı. Bizde kadro ve teşkilat, ötekilerde ise ordu, muharip ve malzeme vardı. Tam üç seneden beri her gün yalnız askerlik ve muharebe bahisleri ile meşgul olmuş insanların artık askerlikten anlamaya başlamış olduklarını bilen Enver Paşa, bu bahis üzerinde fazla durmak istemeyerek müttefiklere geçti ve Almanya'dan bahsetmeye başladı.

Enver Paşa ile Napolyon'un müşterek vasfı

Bu bahis üzerinde istediği kadar söyleyebilirdi. Çünkü kendisini dinleyenler hem Almanya'nın hakiki vaziyetini bilmekten uzak, hem de kafaları, harbin başından beri karada, denizde, havada yalnız Almanların yaptıkları harikulade kahramanlıkların hikâyeleri ile dolu idi.

Ben ise onu, sözlerinin hiçbirisine inanmayarak, hem dinliyor, hem de tetkik ediyordum. O gün dikkat ediyordum ki Enver'le, o kadar sevdiği ve bir misalini yaratmak istediği Napolyon arasında tamamı tamamına benzeyen tek benzeyiş noktası vardı: Söz söylememesini becerememek! General Bonapart'ın, henüz general olduğu son günlerde, Fransız parlamentosunun karşısına çıkıp söz söyleyişine ait hikâyeleri hatırlıyordum. Onda da, bizimkinde de söz söylemek kudreti yoktu. Fakat, ötekinin bir düşünüş, bir yazış, bir de, bilhassa yapış kuvveti vardı ki insana hayret verir. Bizimkinde bunlardan hiç eser yoktu!

Almanya'da cepheleri gezdiğinden, Hindenburg'la konuşmalarından, Kayzer'den bahsediyor, Almanya'nın ne yenilmez bir kuvvet olduğunu anlatıyordu. Harp, nihai zafer, Alman cephelerinde halledilecekti. Bunu anlatıyordu. Bir aralık başka noktaya geçti.

Almanlarla yaptığı bazı müzakerelerden, levazımdan, malzemeden bahsetti. Bazı nevi malzemenin Almanya'da da azlığından dolayı vermek istemediklerini, buna rağmen kendilerini kandırarak almaya muvaffak olduğunu anlattı ve bu marifeti şu kelimelerle ifade etti:

– *Bu suretle Almanları kafese koymuş olduk!*

Almanları mı o kafese koymuştu, Almanlar mı onu çoktan oraya hapsetmişlerdi, onu herkes biliyordu. O da bu sözleri, bunun için söylüyordu. Biliyordu ki herkesin kanaati, kendisinin Almanların elinde bir oyuncak olduğu merkezindedir. Bunu bildiği için, o da şimdi Almanları kafese koymuş olduğundan bahsediyor ve kendisinin Almanlar elinde bir oyuncak değil, belki de onları kafese koymuş bir insan olduğunu anlatmak istiyordu! Onun bu sözleri söylediği sırada, bu panayır hatibinin yapmasını beceremediği bu basit demagojisi, benim üzerinde o kadar fena bir tesir bırakmıştı ki, daha fazla dinlememek için başımı başka tarafa çevirmek istedim. Gözlerim Talat Paşa'nın gözlerine isabet etti.

O da bana bakıyordu. Bu sözler muhakkak surette onun üzerinde de fena bir tesir yapmıştı. Talat'ın gözleri dalgın dalgın, bana baktıktan sonra, tekrar Enver'e döndü. O, kafese koyduğu Almanları şimdi de mantara bastırdığını anlatıyor ve herkesten:

– *Peh! Peh! Maşallah!*

Bekliyordu. Fakat, kongre, artık mantara basacak devirde değildi. Kimin kimi mantara bastırmış olduğunu herkes ya anlamıştı, yahut anlamak üzere bulunuyordu. Arka taraflarda oturan bir iki kişi, Almanya'yı kafese koyup mantara bastırmış olan bu yiğidi alkışlamak istedi. Birkaç "Şak! Şak!" işitildi, fakat iştirak edilmeyen bu şakırtı derhal sustu. Enver Paşa'nın belagati de bu şakırtı arasında sönmüştü. Kürsüden indi.

Bence Enver Paşa daha o gün ölmüştü.

Yanımda Doktor Rüsuhi vardı:

– *Bak*, dedi, *Enver Paşa senin gibi söylemiyor...*

_ *İnşallah*, dedim, *o haklı çıkar.*

Doktor Rüsuhi de bu temenniye iştirak etti:

_ *İnşallah...*

Sonra ilave etti:

– *Amma*, dedi, *senin dediklerin de çıkıyor. Demokratlara hayli hukuk verildi. Acaba, bununla Almanya'daki dahili mesele halledilip bitmiş olacak mı?*

İçinde binbir türlü hareket, tesir ve aksi tesir çalkalanan koskoca bir âlemi, Almanya'yı uzaktan bilmeye imkân mı vardı? Onun içine gir-

mek, bu hareketleri, bu tesir ve aksi tesirleri tanımak lazımdı. Onların Türkiye'yi gören gözleri ve dinleyen kulakları vardı. Bizim o tarihe kadar bütün gözümüz Enver Paşa, bütün kulağımız da gene o idi. Benim üç haftalık bir ikamet esnasında görebilmiş olduğum şey, anlattıklarımdan ibaretti. Bu kadarcık malumatla hiçbir zaman hüküm verilemezdi. Sadece:

– *Bilmem*, dedim.

Bilmemekle beraber hissediyordum ki işin arkası da vardı. Enver Paşa'yı müteakip kongrede Ziya'nın kaza ile ifta, yani icra ve teşri kuvvetlerinin asri anlayışa göre tanzimine ve aile hukukunun ve ailede kadının mevkiinin tahkimine dair raporları da ruznamede idi. Onlar üzerinde güzel bir münakaşa yapılıp raporlar encümene gönderildikten sonra içtima nihayet buldu.

Enver Paşa'nın sözleri

Herkes Enver Paşa'nın sözlerinden bahsediyordu. Bu sözler, gayet sağlam ümit verici kalp kuvvetlendirici mahiyette olmakla beraber, herkes şüpheli idi. Ümit herkeste vardı. Hattâ kuvvetli idi. Fakat, emniyet ve itimat, böyle zamanlarda çok lazım olan bu ümide heyecanla sarılma kabiliyeti kimsede kalmamıştı. Çıkarken kendisi ile iyi dost olduğumuz Diyarbekir mebusu koluma girdi:

– *Bilir misin?* Dedi. *Enver Paşa'nın sözleri buna hiç de kuvvet vermedi. Hele o "kafese koymak," "mantara bastırmak" tabirleri hiç hoşuma gitmedi. Bir devlet adamının, bir başkumandanın ağzından böyle tabirler çıktığını ilk defa gördüm.*

O zaman, bedbin olmak bir vicdan yasağı, bir vazife yasağı idi; bunun için ona bile kendi fikirlerimi sakladım:

– *Sen, işin hitabet ve belagat tarafına bakma*, dedim. *Askeri tarafını düşün*, dedim. *Eğer o tarafı kuvvetli ise memnun olabiliriz. Almanlara dair söyledikleri de yanlışa benzemiyor.*

– *Evet, o tarafı iyi amma Diyarbekir'de de insanlar açlıktan kırılıyor. Hapishanelerde ölüleri yemek teşebbüslerinden bile bahsediliyor! Biz bu halde daha ne kadar dayanabiliriz?*

Onun bu suali doğru ve haklı idi. Rusya'nın inhilali bizim yükümüzü hafifletmiş olmasına rağmen, harbin uzaması bizi her gün biraz daha kuvvetten düşürüyordu.

– *İnşallah iyi olur*, dedim...

– *İnşallah*...

İşimizin Allaha kalmış olduğu muhakkaktı.

Fakat, görünüşe nazaran, Allah da bizzat bu işle meşgul olmuyor, onu Kayzer'e, Hindenburg'a, Ludendorf'a havale ediyordu. 1917 senesinin sonlarında, Enver Paşa'nın hâlâ, kendilerinden nihai zaferi beklediği bu insanlar ise, artık kuvvetlerini kaybetmişlerdi. Onların bütün kuvvetleri, arkalarına takılan Almanlığın, kendilerine karşı göstermiş olduğu hudutsuz emniyet ve itimadı kullanmakta, onu sevk ve idare etmekte idi. Halbuki, bir zamandan beri, hem Almanlığın kuvveti azalmış, hem de bu emniyet ve itimat kaybolmuştu.

Yukarıda bizim işlerimizden bahsederken söylemiş olduğum bir şey, Almanya ve Avusturya işlerinde de tatbik edilebilir; askerlerin içinden münferiden büyük siyaset dehaları yetişmiş olabilir ve yetişmiştir. Almanya'da da, Avusturya'da da, Macaristan'da da siyaset militaristlerin ve aristokratların ellerinde idi. Bunlar ise, Rusya'da ilk ihtilal çıkar çıkmaz, bir hamlede bütün Rusya'nın parçalanacağını ümit etmişler, bu ümit ile muharebeyi kazanmış olduklarına kail olmuşlardı. Onlarda bu kanaat o kadar kuvvetli idi ki, Rusya'da zuhur eden ihtilalin ilk günlerinde ihtilalcilere yaklaşıp bunlarla anlaşmanın çaresini bulmayı düşünecek yerde bu siyasete hiç meyletmiyorlardı.

Lehistan'ın vaziyeti

O sırada Lehistan kâmilen istila edilmiş olduğu için tarihin yeniden hallini meydana koyduğu bu Leh meselesini, o sırada harbin kazanılması bakımından mütalaa edip, ona bu suretle bir hal şekli vermeyi ve Lehistan'ı kendilerine dost edip onun kuvvetlerinden istifade eylemeği düşünecek yerde bilakis, Lehistan'a verilecek şekli tehir edip duruyorlardı. Tehirin sebebi de Almanya ve Avusturya'nın bu meselede aralarında anlaşamamaları idi.

Lehistan'ı bir kere daha paylaşmayı değilse bile onu nüfuzları altına almayı istiyorlar ve bu nüfuz meselesinde, kimin çok, kimin az hakkı olduğu üzerinde birleşemeyerek işi tehir ediyorlardı. Berlin ile Viyana sarayları ve Alman erkânıharbiyesi ile Avusturya erkânıharbiyesi arasında Lehistan yüzünden dostane bir rekabet vücuda gelmişti. Henüz vurdurulmamış olan ayının postunu paylaşamamak kabilinden olan bu mücadele, iki tarafta da harbin kazanıldığı veyahut kazanılacağı fikrinin henüz o tarihlerde ne kadar kat'i olduğunu gösterirdi.

Halbuki Rus ihtilalini takip eden haftalarda, son şiddet ve vüs'atini bulmuş olan ve Luzitanya vapurunu bütün yolcularıyla batırmış bulunan denizaltı muharebesi dolayısıyla Amerika harbe iştirake karar vermiş ve bunu müttefiklere bildirmişti.

Wilson'un rolü

Avrupa'daki harbi Amerika'ya kazandırttıktan sonra dünyayı yeni baştan ıslah etmeyi düşünen Wilson, harıl harıl Amerika'da asker hazırlıyor, Avrupa'ya malzeme ve mühimmat yığıyordu. Wilson, Amerika'yı harbe, denizaltı muharebesinin genişletilmiş olmasından dolayı soktuğunu söylüyordu. Fakat hakikatte, Amerika'nın itilaf devletlerinden alacağı olan paraları sağlamak gayesiyle hareket eden Amerika sermayedarlarının elinde oyuncak olduğunun farkında değildi. İngiltere, Fransa ve İtalya'ya üç seneden beri verdiği mallar ve paralardan dolayı milyarca alacağı olan Amerika sermayedarları harbin ciddi tutulması ve Almanya'nın mağlup edilmesi için Wilson'un etrafını kuşatmışlar, Amerika'dan Avrupa'ya doğru büyük bir yardım hamlesi hazırlıyorlardı. Bu hamle bile Almanya ve Avusturya saraylarının ve militaristlerinin gözlerini açmaya yardım etmedi ve Rusya tarafında önlerine açılan fırsat kapılarından istifadeyi düşünmediler. Bilakis, birbiriyle münakaşaya düştüler.

Esasen Almanlarla Avusturyalılar-Macarlar arasında daha muharebenin iptidalarından beri daimi bir münakaşa ve geçimsizlik hüküm sürüyordu. Viyana Sarayı ve sarayın etrafında toplanan siyaset aristokrasisi ile Avusturya-Macar erkânıharbiyesi bu Şarki Avrupa imparatorluğunun kuvvet ve kudretine mağlup insanlardı. Ancak girişmiş oldukları müca-

delede de işin altından kendi başlarına kalkacak derecede kuvvet ve maharet göstermekten âciz idiler. İkide birde mağlup olurlar, Almanlardan yardım isterler, fakat yardım istedikleri Almanlara da gerek askeri ve gerek siyasi işlerde kafa tutarlardı. Buna mukabil, Almanlar da bu gaf yapmakta mahir, harp etmekte beceriksiz müttefiklerden daima şikâyet ederler, onlara hiçbir yerde emniyet göstermezler, daima işleri ellerinde tutmaya ve kontrol altında bulundurmaya ehemmiyet verirlerdi. Almanlar, Avusturya'nın, en evvel Sırbistan'da mağlup oluşuna kızmışlardı. Sonra Şarktan gelen Rusya'nın yükünü kâfi derecede tutamadıklarına ve daima Almanya'dan imdat istediklerine kızarlardı. Nihayet günün birinde, Almanların Verdun üzerine yaptıkları büyük ve bidayette çok muvaffakiyetli taarruzdan sonra, Avusturyalılar da İtalyanlara karşı bir taarruz yapmak ve kendilerini göstermek istemişler ve Rus cephesinden bir hayli kuvvet alıp Tirol'e çekmişler ve oradan İtalyanlara karşı büyük bir taarruza girişmişlerdi.

Bidayette muvaffakiyetle ilerleyen bu taarruz, biraz sonra durmuş, sonra da İtalya'nın mukabil taarruzu karşısında Avusturyalılar mağlup olmuşlardı. Tam bu sırada, Rus erkânıharbiyesi Avusturya'nın cephedeki kuvvetlerini çekmiş olduğunu hissettiğinden Broşilof bu cepheye karşı büyük bir taarruz yaptı ve cepheyi geniş bir saha üzerinde yarmaya muvaffak oldu. Almanlar, Avusturya'nın bu hareketi, kendilerine haber vermeksizin yapmış olduklarına kızmakla beraber, hemen cephenin imdadına koşup açılan geniş deliği kapamışlardı.

Avusturya'nın beceriksizliği

Fakat, Avusturya'nın kırdığı bu nevi kozlar bini aşmış olduğundan bu defa, Almanlar, başkumandanlığın tevhidini istediler ve evvela Şarkta cepheyi ikiye ayırıp birini Alman kumandası altına aldılar ve ikincisini de Arşidük Karl'ın kumandasına vermekle beraber, Alman karargâhının kontrolü altına soktular. Çok geçmeden bunu da kâfi görmeyerek Hindenburg'un erkânıharbiye reisliğine getirilmesini müteakip Alman imparatorunun bütün müttefik ordulara kumanda etmesi esasını koydular. Bilhassa bu hadiselerden sonra Avusturyalılar Almanlara çok kızıyorlar-

dı. Almanlar da bunları kızdıracak müdahalelerde bulunmuyor değillerdi. Fakat, ben Almanlara hak veririm: Bütün harp esnasında kimin başı sıkıldıysa Almanya'ya koştu: Para, silah, asker, mütehassıs, sanayi maddesi, hülasa herkes her şeyi ondan istedi, o da herkese ve her şeye yetişti. Bilhassa Avusturya'dan çok çekti ve çok defa, onun gaflarından dolayı, ağzı yandı. Bunun için her şeye karışmaya kendinde hak buldu.

Lakin bütün bu hadiseler, iki memleket arasında bir rekabet ve bir nefsaniyet uyandırdı. Gerek harbin idaresi, gerek siyaset bu halden çok müteessir olmuştur. Bunun için 917 ilkbaharından Şarkta Ruslara ve tehlikelere karşı takip edilecek siyaset hakkında iki memleket arasında kolayca ittifak hasıl olamıyor ve birinin bir tarafa, ötekinin de diğer tarafa çektiği siyaset yüzünden her iki taraf da bu keşmekeşten müteessir olarak, beyhude yere kıymetli vakitler kaybediliyordu.

Yukarıdan beri verdiğim izahat ile şunu anlatmaya çalıştım:

Rusya ihtilali patladığı tarihte, harbin ikinci ve son devresi başlamış bulunuyordu. Rusya'nın sahneden çekilmesinin başlangıcı demek olan bu ihtilal çıktıktan sonra Amerika harbe girmemiş olsaydı Almanya ile müttefiklerinin vaziyetleri çok daha ümitli olabilirdi: Fakat, Amerika harbe girdikten sonra ümitler çok kırılmış, benim 1917 yazında Almanya'da görmüş olduğum siyasi ve manevi vaziyet hasıl olmuştu. Buna Almanya ile Avusturya arasındaki rekabet de ilave edilince merkezi devletlerin siyasi manevra kabiliyetleri de bozulmuş bulunuyordu. Biz ise bu ahvalden haberdar değildik. Yalnız Bulgarlar bize nispetle vaziyeti daha iyi görüyorlar ve gördükçe de manevi kuvvetleri bozuluyordu.

1917 yazında ben, Rusya'nın inhilaline rağmen, harbin kaybedilmiş olduğu fikrinde idim. Amerika'nın Avrupa'ya gelmeye karar verişi, Almanya ve Avusturya'daki dahili vaziyetler, bizim tarafta kuvvet hazinelerinin dibi görünmekte olması ve daha bunlara benzer bir çok alametler, bence neticeyi gösteriyordu. Fakat, harbin ikinci devresini böyle görmeyenler de vardı. Bunun için, bu devreyi dolduran hadiselerin hikâyesine başlamazdan evvel, bu başka türlü görüş üzerinde duracağım. Bilhassa bu görüş, kıymetli bir askerin görüşü olmak itibariyle zikredilmeye layık bir şeydir.

Bu görüş, mağlubiyetin tahakkuk ettiği günlerde hükümeti İttihat ve Terakki'den devralıp Mondros Mütarekesini yapmış ve harp esnasında da Şark cephesine kumanda etmiş olan Sadrazam İzzet Paşa'nındır. Askeri ve insani meziyet ve faziletleri malum olan İzzet Paşa ile muhtelif zamanlarda bu harp işleri hakkında yapmak vesilesini bulduğum konuşmalardan daima istifade etmişimdir.

Son bir ziyaretimde bana bir takım şeyler anlattılar. Ben de bunları burada hülasa etmek istiyorum.

Bu kıymetli münevver ve değerli askerden dinlediklerim şunlardır:

–...Rusların Anadolu'yu istilalarına karşı bir sed çekip hattâ onları biraz da mağlup ederek geriye atmış olduğumuzdan bir müddet sonra beni bir düşünce almıştı. Elimizde bulunan kuvvet çok zayıf idi. Karşımızdaki Ruslar, adet ve kuvvet itibariyle bize çok faik bulunuyorlardı. Bizim için bu kuvvetlerle onlara karşı yapılacak hiçbir şey yok, onların bir daha toplanarak bizim üzerimize geldikleri takdirde de karşı durmak için elimizde imkân fevkalade dardı. Enver Paşa bu cepheyi daima ihmal etti. Bize karşı üvey evlat muamelesi yaptı. Para, erzak, nakil vasıtası, askeri kuvvet, ikmal efradı, ne istedikse alamamıştık. Bunun için, 917 iptidalarında ben kara kara düşünürken, cephedeki sükûnetten bilistifade hem kendimi tedavi ettirmek, hem de İstanbul ricali ile görüşmek üzere İstanbul'a gitmeye karar verdim. Maksadım, Şark ordularımızın mahkûm oldukları metrukiyete bir deva bulmak, nakil vasıtaları ve ikmal efradı dilenmek idi.

İstanbul'da başkumandanlık bizi unutmuş gibi idi. Bizim cephede her şeyimiz eksik olduğu halde memleket haricinde fırkalarımız dolaşıyordu. En garibini söyleyeyim: Bizde yiyecek kıtlığı varken bir gün sizin gazetelerden öğrendik ki Galiçya ve Romanya cephesindeki askerlerimize tütün ve sigara hediyesi göndermek için İstanbul gazeteleri fiyatlarına muvakkat bir zam yapmışlar; bunların hasılatiyle hediye gönderilecek! Bu tezat, oradaki sigarayı düşünen, buradaki ekmeği düşünmeyen zihniyet, bana bir daha ispat etti ki İstanbul'a gidip bu derde bir çare bulmak lazımdır. Bunları Enver Paşa ile makul surette konuşmaya imkân yoktu. Onunla karşı karşıya geçip mantıki bir konuşma yapmaktan fayda hasıl olmayacağını birçok tecrübelerin verdiği kanaatle biliyordum. Benimle konuşacak, "peki, peki..." diyecek ve sonra gene fütuhat hülyasına dalacaktı. Bunun için, ben başka bir çare düşündüm:

Bütün tarihi malumatımı, harp tarihi bilgilerimi bir araya topladım, bir Hind seferi projesi yaptım. O, memleketin müdafaasına ait projelerden ziyade başka memleketlerin fetih ve istilasına ait projelere meraklı idi. Ben de ona böyle bir proje vermek ve bu suretle gözüne girmek yoluyla maksadıma nail olmak istedim. İskender Hindistan'a Küçük Asya yoluyla gitmiş değil miydi? Napolyon'un tasavvur ettiği Hindistan Seferi yolu, Küçük Asya'dan geçmiyor muydu? Şu halde esas Küçük Asya'yı sağlam ve kuvvetli tutmaktan ibaret bir planla Hindistan'a bir sefer açmdya dair bir proje yaparsam, hakikatten ziyade hayali seven Enver'e yaranmış ve istediklerimi alabilmeyi temin etmiş olurdum! Planımda bu hayal tarafını kuvvetlendirdim: Harp iki buçuk senedir devam etmiş ve daha da senelerce devam etmek istidadını gösteriyor, diyordum, şu halde tarihte şimdiye kadar büyük kumandanlar tarafından tecrübe edilmiş bir seferi bir kere de biz tecrübe eder ve muvaffak olabilirdik! Bunun Türkiye'ye ve müttefiklerine vereceği şerefi tumturaklı kelimelerle ballandıra ballandıra anlattım. Fakat yazdıklarıma, kendim inanıyor mu idim? Hâşâ! Maalesef, bu layihanın sureti elimde kalmadı. Belki ikinci ordu, yahut umumi karargâhın dosyaları arasında bulunabilir. Ben bunu yolda gelirken şimendiferde dikte ediyordum. Emin ve mutemet olan arkadaşlarımla da buna dair konuşuyor, hattâ arada bir gülüyorduk. Kim bilir bu proje, Enver'in üzerinde ne tesir yapacaktı!

Ben paşanın bu sözlerini merakla dinliyordum. Klasik bir asker terbiyesi almış, klasik bir askeri zihniyet hududu haricine çıkmamış, askerliği kuvvet hesabı halinde anlamış, klasik bir askerin, ordusunu takviye için böyle yollardan gitmeyi düşünmesi, hem hoş, hem de acıklı idi.

– ...Fakat, dedi, 917 senesi iptidasında bir hayal olmak üzere telakki ettiğim bu fikir, aradan bir sene geçmeden, 917 senesi ortalarında hakikate geçmesi mümkün bir fikir haline inkılap etti.

Bu sözler benim dikkatimi arttırmıştı.

– ...917 ortalarına doğru Rusya bitmiş, müttefik ordular Karadeniz sahillerine inmiş, Türk Ordusu Kafkasya'yı işgal etmişti. Romanya iskelelerinden Batum'a, Batum'dan şimendiferle Bakû'ya, Bakû'dan Hazar karşısında Krasnvodsk'a, oradan da şimendiferle Herat üzerine askeri sevkıyat yapmak kabil olmuştu.

İşte iş görülecek zaman. Cihat fetvalarının, hilafetin, İslam âleminin fayda vereceği zaman ve saha: Bu yollarda nakliye mümkündü ve bundan evvel Hint seferleri yapmaya kalkmış olanların ellerinde bu vasıtalar yoktu. Yolların geçtiği memleketler, manen Türkiye'ye bağlı ülkelerdi. Bizim göndereceğimiz kuvvetleri, buralardan toplanacak efrat ile kuvvetlendirmek ve onların her nevi yardımlarına güvenmek kabildi. Bunlar sade Müslüman değil, aynı zamanda Türk olan ve Türklüğü seven kütlelerdi. O sıralarda bu memleketlerde dilediğimiz gibi hareket etmemize mani olmak üzere önümüze geçebilecek herhangi bir kuvvet de yoktu.

Birinci Napolyon Pa dö Kale [Pas de Calais] boğazının öte tarafındaki düşmanını mağlup etmek için Hindistan'a gitmek hedefiyle 1812 seferine kalkmıştı. Halbuki şimdi Alman orduları bu boğazdan uzakta, önünde kolay kolay kırılamaz bir müdafaa zincirinin karşısında bulunuyordu. Almanya, asıl hasım olan İngiltere'yi yenmek için, ancak böyle bir çareyi düşünebilirdi. Bence başka hiçbir çare yoktu.

Fransız cephesi, Verdun'da yarılamamıştı. 918'den itibaren yapılmış olan bütün yarma hareketleri akim kalmıştı. Bunlar muvaffak olmadıktan sonra, İngiliz ordusunun kuvvetlendiği, Amerika'nın yardıma gelmeye başladığı zaman mı yarma hareketleri muvaffak olacaktı! Olsa bile, bütün bu zaferden sonra Alman gene Pa dö Kale karşısında denize çarpıp kalacak değil miydi? Birinci Napolyon ile İngiltere arasında bir boğaz, Almanya ile İngiltere arasında hem bu boğaz, hem de üç milletin kuvveti ile tahkim edilen bir cephe vardı. Buna mukabil Birinci Napolyon'dan beri Hindistan yolları değişmişti: Şimendiferler, denizler, büyük ve seri vapurlar vardı. Aynı zamanda Birinci Napolyon'u yolundan döndürmüş olan kuvvet, Rusya da şimdi ortada yoktu: Her taraf serbest, boş, yollar kolaydı. Dünyanın üç büyük milleti tarafından vücuda getirilmiş demir ve ateşle örülü bir cepheye çarpa çarpa israf edilecek kuvveti, bilhassa Türkiye'nin Şarkta haiz olduğu tesir ve nüfuzdan istifade ederek beri tarafa dökmek daha makul değil miydi?"

Bu hikâye, bu plan, bu mantık karşısında, hakikaten ehemmiyet kesbediyordu. İyi anlamak için paşanın sözünü bir lahza kestim:

– Yani, dedim, izah buyurmak istiyorsunuz ki; Almanya'nın 917 yazında harbi kazanmak için tecrübe edeceği şey, Garp cephesini yarmak idi. Halbuki bu cepheyi yarmak, öteki hareketi yapmaktan daha güçtü. Bunun için, birinciyi tecrübe etmek yerine, hayal de olsa ikinciyi tecrübe etmek daha makuldü?

Paşa devam etti:

– Tamamen bunu söylemek istiyorum ve ilave ediyorum ki: Fransa cephesini yarmak daha Almanya'ya harbi kazandırmış olamazdı. Olsa olsa İngiltere ile mülayim ve mutedil bir sulh yapmaya yarardı. Fakat, Garp cephesinde bir müdafaa yapıp da kuvvet Şarka dökülmeye başlayınca böyle bir sulh için şartlar daha kolay elde edilir ve hattâ bunun için Hindistan'a kadar varmaya da lüzum kalmazdı.

Ancak, şunu söylemeliyim ki, benim bu tasavvurum, yapılacak başka bir şey kalmamış olduğu fikrine istinat eder. Ben 1917 ve 1918'de Almanya ve Avusturya'yı gördüm. Yiyecek ve iptidai madde darlığı son haddini bulmuştu. O halde harbe devam ümitsiz bir işti. Halbuki böyle bir sefer hem bolluk için yapılabilir, hem de müttefiklere yiyecek ve iptidai madde teminine yarardı. Herhalde bu taraftaki ümit ötekinden fazla idi.

Ben bu planın biraz daha vazıh bir şekle sokulmasını rica ettim. O zaman bana askeri cihetleri de izah ettiler.

– Böyle, tarihin şimdiye kadar hiç tanımamış olduğu muazzam manevra için riayet edilecek bence şunlardan ibaretti.

Evvela, Ruslarla kat'i surette uyuşmak ve bunun için de onların izzetinefislerini kırmamak, bilakis okşamak lazımdı. Zannediyorum ki Bolşevik inkılabının ilk safhasında, yani henüz onlarla Brest-Litovsk muahedesi aktedilmiş olmadığı bir zamanda böyle bir anlaşmaya imkân vardı. Onlarla olmazsa Menşevikler elinde bulunan Ukrayna ile uzlaşmak pekâlâ kabildi. Onlarla anlaşınca da zaten ötekilerin ehemmiyeti kalmazdı.

O sıralarda bizzat Bolşevikler silahlarını, mitralyöz ve toplarını hiç pahasına Almanlara satıyorlardı. Bunları toplayarak Ukrayna'dan denize inip –ki nitekim bu cihet zaten yapılmıştı– hem harp, hem de nakliye filosunu ele geçirmek, olmazsa harp gemileri batmış bulunacağından mevcut vesaitle zaten elde bulunan Kafkas'a geçmek lazımdı. Yolların emniyetini temin için Bolşeviklere karşı gene Ruslardan bir muhafaza seddi yapmaya da imkân vardı. Bunu bilahare İtilaf devletleri uzaktan ve yalnız biraz para ve mühimmat vermekle pek güzel yapmışlardır. Almanya ve Avusturya bu işi, yakından bilfiil himaye ve kontrol etmek suretiyle elbet daha kolay temin edebilirdi. Fakat, bütün bunların iyi yapılması için merkezi devletlerin Ukraynalılara ve Ruslara karşı hakikaten mülayim, dost ve müşfik

bir siyaset tutmaları lazımdı. Rusya tarafında elde edilmesi lazım gelen azami netice elde edilmiş bulunduğu için bence asıl tutulacak siyaset de bu mülayim, dost ve hakikaten müşfik ve himayekâr siyaset idi. Böyle bir siyasetle bir takım milletlerin gönülleri alınmak ve yalnız İngiltere'ye karşı yardımları istenilmek ve temin edilmek kabildi. Lehistan hariç olmak üzere –çünkü onun müstakil ve milli bir varlık sahibi olması elzemdi– diğer milletlerden federatif bir Rusya kurulmak esası bu siyasetin temeli olmak icap ederdi.

Hülasa, bir taraftan bunların yapılması ile meşgul olunurken öte taraftan da Şarka doğru sevkıyat başlar ve cephelerin diğer noktalarında lazım gelen tertibat alınırdı.

Alınacak askeri tertibata gelince birinci derecede İtilaf devletlerinin en ziyade yüklenmeleri muhtemel olan cepheleri takviye etmek lazım gelirdi.

Evvela, Makedonya cephesini takviye için mevcuda ilave olunmak üzere dört fırkayı ihtiyat olarak Üsküp havalisine.

II. Çanakkale'ye yapılması muhtemel bir taarruza karşı da Edirne havalisinde dört fırka,

III. Altı fırka Suriye'ye,

IV. Sekiz fırka da Şark seferi için Kafkasya'ya,

V. Her ihtimale karşı Çanakkale ve Kafkas'a gitmek üzere de Romanya'ya dört fırka tahşit etmek münasip olurdu.

O tarihlerde Şark cephesindeki Alman kuvveti elli fırkadan ziyade idi. Bu yirmialtı fırka ile bu tertibat alınınca geride kalan kuvvet, Garp cephesinin müdafaasını temin için ihtiyat olmak üzere münasip noktalara tahşit edilir ve birkaç fırka da bekçi olarak Şarkta bırakılabilirdi.

En mühim mesele, Türkiye'nin vaziyeti idi. Türkiye'de halk gerek cephedeki, gerek cephe gerisindeki idarenin bozukluğundan çok bizar olmuş ve ordu memleketin muhtelif cephelerinde büyük ricatlar ve mağlubiyetler görerek manevi kuvvetleri sarsılmıştı. Fakat, bu planın başarılabilmesi için Türkiye'nin tekrar canlanması lazım geldiğinden bu tarafa çok ehemmiyet vermek lazımdı. Vaktinde Türkiye'ye altı firmanın gönderilmesi, bunların en kolay sevk edilebileceklerin Suriye cephesinde tahşidi, o sırada henüz kuvvetini muhafaza eden Yıldırım grubu ile birleşince, zaten adetçe fazla bir tefevvukka sahip olmayan mareşal Atenbi ordusunu bozmayı temin edebilirdi. Bir kere o ordu bozulunca arap meselesi kolaylık-

la hallolunur ve orada tekrar bir kuvvet vücuda getirilerek Irak tarafı da hiç olmazsa sağlam bir şekilde müdafaa edilebilirdi.

Şimdi bu tafsilatı hulasa edeyim:

A- Garp ve cenup cephesinde müdafaada kalmak.

B- Bir Türk-Alman ordusunu Kafkas ve Efganistan yoluyla Hindistan'a doğru sevketmek.

C- Bu ordunun faaliyet sahasında bulunan bütün milletleri, Çinliler de dahil olduğu halde Asya'da İngilizler aleyhine kıyam ettirmeye çalışmak.

İşte, tecrübe edilecek yegâne plan bu idi.

– Ya Japonlar?

– Rusya yıkılıp gittikten sonra Japonlar, Almanya'yı kendilerine rakip sayarak İngiliz ve Amerikalıları müdafaa için kocaman bir orduyu Asya'nın ortasına kadar sokmaya kalkışacaklarını asla hatıra getirmek caiz değildi. Onların asıl rakipleri, Ruslardan sonra, İngilizlerle Amerikalılar olduğu için bilakis bu hareketten belki de memnun olurlardı. Ancak Almanya'nın da Japonlarla anlaşması ve onun istediklerini kabul etmesi lazımdı. Harpten sonra İngiltere ile ittifaktan ayrılan Japonya'nın harbin böyle bir safhasında onu müdafaa için gayet büyük bir askeri teşebbüse girişeceği kabul edilemez.

– Bu plandan kimseye bahsettiniz mi?

– 918 senesi iptidalarında sulh için Brest-Litovsk'da bulunduğum sıralarda bizim heyetimize bu fikirlerimi izah eyledim. Bilhassa Hakkı Paşa gibi beynelmilel vaziyeti iyi bilen bir siyaset ve tarih mütehassısı benim bu fikrimi çok muvafık buldu. Fakat kendileriyle temas ettiğim Alman erkânı, muzafferiyetin neşesi ile o kadar keyifli ve mağrur idiler ki onlara bu fikirleri anlatmaya ve kendilerini Polonya ve Rusya'ya karşı rıfk ile muameleye sevk eylemeye imkân bulunmadığını görerek bahsetmeye cesaret edemedim.

Birçokları böyle bir plana hayal diyebilir. Fakat, Garp cephesini yormak gibi bir muhal ile uğraşmaya nispetle daha çok icra kabiliyeti olan bir plan bulunduğunu zannederim. Hattâ ben tahminlerimde ileri giderek diyeceğim ki bu hareket ciddi şekilde canlanacak olduğu zaman uzun boylu inkişafına lüzum kalmadan itilaf devletleri makul esaslar dahilinde anlaşmaya meyledeceklerdi. Hindistan, İngiltere için o kadar mühim bir hayat noktası idi ki bunun tehdit edildiğini görmek, onun sulha yaklaşmasını mucip olmaya kâfi idi. Evet, bu planı yapmak için hayalin

hayli hissesi vardır; fakat, o tarihte öteki yol, yani üç milletin müdafaa ettiği Garp cephesini yarmak yolu, tekrar edeyim, hem bu işten daha müşkül, hem de muvaffak olduğu zaman derhal sulh getirebileceği meşkûk idi.

Şunu söyleyeyim: Esasen Hindistan'a taarruz fikri Alman karargâhında hiç yok değildi. Fakat, fikir, ciddi bir hareketten ziyade nümayişlerle meşgul oluyordu.

Cihan harbine yeni girmiş olduğumuz sıralarda idi. Ben harbe iştirakin aleyhinde bulunmuş olduğum için bana henüz askeri bir vazife verilmemişti. Bir gün, Goltz Paşa gelip beni evimde ziyaret etti. Ziyaretin sebebi, benden eski Hint seferlerine dair bazı Şark eserleri aramak idi. Nadir Şah'ın Hint seferine dair eseri olup olmadığını sordu. Bende de tesadüfen farisi lisanıyla yazılmış birkaç eserle bir Rus zabitinin yazmış olduğu bir eser vardı. Bunları verdim. Bunlarla beraber benden bir de merkezi Asya'ya ait bir harita seçti ve aldı, gitti. Bu hal, o büyük adamın zihninde de böyle bir tasavvur olduğunu gösterir. Rusya'nın inhilalinden sonra eğer Goltz Paşa sağ olsaydı bu fikri terviç ettirmesi mümkün olurdu, zannederim.

İşte, cüretten ziyade ihtiyatkârlığı ile maruf mühim bir askerin harbin ikinci safhası hakkında fikirleri bunlardır. Bu fikrin en kuvvetli tarafı, Garp cephesinin yarılabilmesindeki müşkülata ait olan tarafı idi. Bu taraftaki ümitler, hiç yok denecek derecede zayıf olunca öte tarafa ait olan, plan tecrübesi göze alınabilir bir mesele olabilirdi.

Planın bazı noktalarda kuvvetli olduğu da muhakkaktı: Mesela, cihan harbi yeni bittiği sıralarda Rusya'nın teşviki ile Efganistan yalnız başına Hindistan'a bir taarruz yapmış ve mağlup olmuştu. Diğer taraftan Kafkasya'da dolaştığım sıralarda gördüm ki bizim ordu bu memlekete girdiği zaman Türklerden bir hayli asker almış ve bunlar da mükemmel suretle askerlik yapmışlardı. Türk ordusunun Kafkasya'ya girdiği sıralarda bu memlekette hüküm süren Ermeni ihtilalcilerinin terörü altında, askerliğin ne olduğunu bilmediklerinden dolayı, her türlü müdafaadan mahrum kalmış olan Türkler arasında zayıf mevcutlu müfrezelerimizin ne kadar kolaylıkla büyümüş olduğunu gösteren birçok hikâyeler dinledim. Türk ordusunda askerlik etmiş pek çok Azeri gördüm ki bunlar bu askerliğin tatlı hatıralarını anlata anlata bitiremezlerdi. Bu hadiseler

gösterir ki, bu tarafa sevk edilecek mühimce bir kuvvetin, orada göstereceği teşkilatçılık kuvveti ile pek kolay artması mümkündü. Fakat, her ne olursa olsun, proje, fikir, zahiren çok hayali idi. O kadar hayali ki, eğer bunun sahibi İzzet Paşa gibi bir asker olmasaydı, bunu hikâye etmeye bile lüzum görmezdim. Zaten kendisi de bu fikirde idi. Bunun için hikâyesini şu sözlerle bitirmiştir:

– Ben bu fikri Brest-Litovsk'ta beraber bulunduğumuz Alman erkânına açmamakla bir hatada bulunduğumu hiçbir zaman fark edemedim ve bugün de etmiyorum. O zaman onlardaki ruhi halet ve zihniyet öyle idi ki, eğer kendilerine bu fikri açmış olsam, belki beni derhal tımarhaneye göndermezler, fakat, önlerinden geçerken, beni birbirlerine "deliye bak!" diye gösterip aralarında gülüşürlerdi. Onlarda o kadar büyük bir gurur ve azamet vardı. Vâkıa orada, herkesin fevkinde, büyük bir şahsiyet vardı. Aynı zamanda hakiki bir filozof ve kâmil bir insan olan Şark cephesi umum kumandanı Bavyera prensi Leopold'a bu fikri açabilirdim. Fakat, o da, karargâhı umumice tayin edilmiş olan hudut dahilindeki askeri vazifesinden kıl kadar dışarı çıkmamaya itina ediyordu. Bunun için, faydasızlığını düşünerek ona da açılmadım.

Bununla harbin olan şeylerini değil, olmayan tarafını hülasa eden bu bahsi burada kapayarak vukuata ve bu vukuat arasındaki hatıra ve müşahedelere geçiyorum.

917 senesi Rus cephesinin inhilalini getirmekle beraber aynı zamanda İngilizlerin gerek Suriye ve gerek Irak cephelerinde kuvvetlenerek üzerimize mütemadiyen yüklendiklerini de görmüştü.

İlk aylarda Irak cephesi sıkıştı; Mart içinde Bağdat'ı terke mecbur kaldık. Bu sıralarda İngilizler, Suriye cephesinde henüz uzakta idiler. Fakat, sistematik surette kuvvetlene kuvvetlene üzerimize yüklenmekte olan İngilizler aynı tarihlerde Birüssebi'yi sıkıştırmaya, kuvvetli hücumlar yapmaya başlamışlardı. Bununla beraber, bu tarihlerde Kafkas cephesinin yükü hafiflemiş olduğu için, gerek İran ve gerek Suriye cephelerinin bir dereceye kadar takviyesine imkân hasıl oldu. Bütün yaz mevsimi bu iki cephelerde mukavemete çalışmak ve Şarktan da yavaş yavaş dağılmakta olan Rus ordusunun arkasından ilerlemekle geçirildi.

Bu müddet esnasında "Yıldırım grubu" gibi parlak bir unvan altında toplanmış olan kuvvetler, bir dereceye kadar tensik edilmişti. Bu havalinin henüz ismen umumi kumandanı olan Cemal Paşa, Avrupa cephelerini ziyarete gitmişti.

Sağ cenaha, öteden beri bu cephenin fiilen kumandanlığını yapmış olan Von Kress, sol cenaha da Küçük Cemal Paşa (Mersinli) kumanda ediyorlardı. İngiliz tazyiki karşısında bir hayli dayanmış olan bu kuvvetler bilahare, süratle çözülmeye başladılar. İngilizler Gazze'yi, Birüssebi'yi aldıktan sonra Yafa ve Kudüs üzerine ilerlediler ve 917 senesi sonlarında Kudüs'ü de aldılar. 916'da Suriye'yi ziyaret esnasında Kudüs'ün etrafında tahkimat yapılmış olduğunu görmüştüm. Cemal Paşa ve Ali Fuat Bey'le beraber gezmiş olduğumuz bu tahkimat, hayli büyük gayretlerle hazırlanmış şeylerdi. İhtiyaç halinde, Kudüs'ün müdafaasını temin etmek üzere yapılan bu tahkimatı kullanmaya vakit kalmadan, İngiliz tazyiki altında perişan olan kuvvetler Kudüs önünde hiç tutunamayarak geri dönmüşlerdi.

Falkenhayn Suriye ve Irak orduları başkumandanı oldu

Kudüs'ün de terki İstanbul'da fena bir tesir bırakmıştı. Bunun için yeniden tertibat ve teşkilata geçildi ve Mareşal von Falkenhayn bütün Suriye ve Irak orduları başkumandanlığına tayin edildi.

Bu kumandanın emri altında Suriye'de dört ordu vardı: Sekizinci, yedinci, dördüncü ve Şark cephesinden alınıp bu tarafa ihtiyat olarak gönderilmiş olan ikinci ordular. Ancak bütün bu ordular bir araya toplandığı zaman sağlam bir ordu kuvveti elde etmek ancak mümkün olabilirdi. Bununla beraber, birçok askerlerden işittiklerime göre, bu kuvvet, İngilizlerin kuvvetlerine adetçe faik idi. Yalnız cephenin genişliği, bu kuvvetin müdafaadaki rolünü güçleştiriyordu. İngilizler kuvvetlerini toplu tutarak muhtelif manevralarla üzerimize yükleniyorlar ve bizim kuvvetlerimizi bozuyorlardı.

918 Şubatında Falkenhayn bu cephenin kumandanlığından azl edilerek yerine Von Sanders tayin edildi. Fakat, artık hiçbir şey, vaziyeti kurtaramazdı. Suriye cephesi, plan değiştirmekten, kumanda değiştir-

mekten, vaktin de toplu bir kuvvetle düşmana karşı müessir bir hareket yapamamaktan dolayı erimiş, çürümüştü. Şeria vadisinde düşmanı tutmak için yapılan tecrübeler, verilen muharebeler, bazen kumandanların ve askerin gösterdikleri yüksek fedakârlıklara rağmen neticesiz kalmıştı. Bundan sonra, bütün 918 yaz mevsimini, düşman karşısında mevzi değiştirmek, tutunmaya çalışmakla geçirdikten sonra, ordu kat'i surette mağlup olacak ve Halep'in şimaline kadar çekilmek üzere yer yer ricat edecektir.

Burada Mustafa Kemal Paşa'yı bütün kumanda faikiyeti ile tekrar görürüz. Falkenhayn azl olunduktan sonra, hasta olan Fevzi Paşa'nın yerine yedinci ordunun kumandası ona tevdi edilmiştir. O, son dakikaya kadar ordusunu ayakta tutar, Şam'ı müdafaa etmek ister; fakat, öteki kuvvetler bozulup çekilmiş, onu imkânsızlık karşısında bırakmışlardır. Rayak'ta tutunur, hattâ asker toplar, ordusunu tanzim eder; fakat, düşman adetçe artık çok faiktir.

Ve bizim tarafta öteki kuvvetler ya esir düşmüşler, ya perişan olmuşlar, yahut da Araptırlar, hıyanet edip öte tarafa geçmişlerdir. Bu sebeplerden dolayı Mustafa Kemal Paşa'nın gayreti de düşmanı tutmaya kâfi gelemez. Tekrar çekilir. Halep'te bir gayret daha, o da mümkün olamaz, nihayet Halep de bırakılır ve harp de nihayete erer.

Biz çekildikçe Araplar İngilizlere iltihak ediyorlardı

Bu muharebeler esnasında Birüssebi'den itibaren, biz çekildikçe, mağlup oldukça bir yandan da Araplar İngilizlere iltihak ediyorlardı. Bu sırada Şerif Faysal, İngilizlerden birçok vaatler almış, etrafına bir hayli kuvvetler toplayarak bir yandan bize hücum ediyor ve bir yandan da elimizdeki ordunun Arap unsurlarını İngilizler tarafına, kendi tarafına çekmeye çalışıyorlardı. Mesela Şam'ın sukutu esnasında Rikâbizade Rıza Paşa'nın kumanda ettiği bir kuvvet, mühim bir vazife icra etmek üzere aldığı emri ifa ederken Rikâbi'nin bazı maiyeti ile birlikte Emir Faysal tarafına geçmesi, o kuvvetin perişanlığına, vazifenin ifa edilmemesine ve düşman da bizim tertibatımız hakkında istediği bütün malumatı almasına sebep olmuştu.

Biz Galiçya'da, İran'da kuvvet israf ederken İngilizler kuvvet toplamışlar memleketin bütün manevi kuvvetlerini yıka yıka bizi Irak'tan ve Suriye'den önce yavaş yavaş, fakat sonraları seri hamlelerle sürüp çıkarıyorlardı.

Bizim kehanetlerimiz

Vukuatın henüz bu sürati almış olmadığı bir sıralarda, 918 ilkbaharının sonuna doğru zannedersem, nisan içinde, bir gün men-i ihtikâr komisyonunda çalışırken Talat Paşa beni yanına çağırdı. Gittim. Öğle üzeri idi, sadaret makamında yalnız oturuyordu ve bir takım sualler sormaya başladı. Arada bir latife ederek, havai bahislere geçerek benden bir takım şeyler hakkında malumat almak istiyordu. Kâhinlik bakımından, Talat Paşa nezdinde itibarım hayli büyümüştü, cihan harbinin gelmekte olduğunu kendisine ben haber vermiştim. Ben o zaman boş olmamakla birlikte, pek dolu atmış değildim. Fakat, vukuat bana dolu tutturmuştu. Sonradan, dokuz ay kadar evvel Almanya'dan dönüşümde kendisine Almanya'da dahili meseleler bulunduğunu ve imparatorun mevkii sarsılmış olduğunu anlatmıştım; pek kısa bir zaman sonra da tahminlerim tahakkuk etmişti. Bunun için Talat Paşa, şimdi benden malumat istiyor ve gülerek:

– *Ama*, diyordu, *kâhinlik değil, çünkü sen şom ağızlı oldun. Hep fena şeyleri haber verdin, oldu, eğer iyi bir şey haber vereceksen ver; yoksa, bana yalnız malumat ver.*

İyi şey haber vermek güçtü. Rusya'yı parçalayan, ona her istediğimizi kabul ettiren Brest-Litovsk muahedesinin daha yeni aktedilmiş olmasına ve bu muahedenin bize Şarkta hayallerimizin üstünde yeni bir vaziyet yaratmış bulunmasına rağmen, asıl mesele, harbin neticesi meselesi olduğu gibi öylece duruyordu. Almanya'dan başka, her taraf çürümüştü. Almanya ile Avusturya kedi ile köpek vaziyetinde idiler. Almanya, Avusturya'dan Garp cephesi için askerce yardım istiyor, Avusturya ise, dört seneden beri Almanya'nın kendisine yapmış olduğu yardımları aklına bile getirmeyerek, Almanya'nın istediği askeri vermemekte ısrar ediyordu. Bu vaziyette iyi bir şey için kehanet yapmaya imkân var mıydı?

Talat Paşa'nın öğrenmek istediği şeyler

Talat Paşa'nın benden öğrenmek istediği şeyler, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın dahili ahvaline dair malumat idi. Ben ise, bu memleketlere ait malumatımı ancak gazetelerden ve bizde bulunan müttefik gazetecilerle olan temaslardan alabiliyordum. Müttefik gazeteler sansürden geçtiği için bunlardan çok bir şey öğrenilemezdi. Diğer taraf matbuatının yazdıkları şeylerin de çok mübalağalı olduğu muhakkaktı. Bunun için, bendeki malumatın mühim bir kıymeti yoktu. Bununla beraber "*haydi seninle yemek yiyelim!*" diyerek, Talat Paşa, yemek getirtti, benimle konuşmakta devam etti.

908 inkılabının bin bir belası içinde yuvarlanmış olan bu cesur ruhlu, kellesi koltuğunda gezen adam, bugün artık eskisi gibi değildi. Hem konuşuyor, hem de onun çehresini tetkik ediyordum. Her zaman gülen bu çehrede şimdi senelerden beri düşünce içinde yaşamış bir ruhun yorgun gölgeleri vardı. "*Tanin*"in beş seneden beri başmuharrirliğini yaptığım halde hiçbir zaman benimle konuşmak ihtiyacını hissetmemiş, buna lüzum görmemiş olan bu İttihat ve Terakki lideri, neden dolayı beni bugün hususi surette çağırmış, karşısına almış, benimle konuşuyor, benden malumat istiyordu? Acaba bilmediğim bir hadise mi vardı? Varsa mutlaka fena bir şey olmak icap ederdi ki söylemiyordu? Zihnim bu nevi sualler üzerinde, merakla, hayli işledikten sonra, bu defa ben onun zihninde olan şeye hülul etmek istedim.

– *Eğer*, dedim, *beni, benden malumat almak için çağırdınızsa, yandınız... Benim nereden malumatım olacak? Sefirler size daha iyi malumat verirler.*

Güldü.

– *Ama*, dedi, *sen bana gazetecilerin, uzaktan koku almakta, cins zağarlar gibi, sefirlerden daha kuvvetli olduklarını iki defa ispat ettin de ondan...*

Dereden tepeden hasbihal şeklini alan bu konuşma, iyi hatırlıyorum, iki saat kadar sürdü; ben de o sırada bildiğim şeyleri anlattım, o, kâh buradan, kâh şuradan rastgele bir takım sualler sordu, bunlara cevap verdim. Bir aralık memleketin yorgunluğundan bahsedildi. Ben bu yorgunluğa gazetenin satışının düşmesi ile çok iyi hissettiğimi anlattım. Halkın artık her günkü tekerlememizi dinlemekten usandığını izah ettim.

Hülasa, bütün bu konuşmanın arasında şunu anladım ki Talat Paşa da yorulmuştur. Herkes gibi, o da yorgundur ve zihni meşguldür. Kafasında bir kurt var, onun beynini yavaş yavaş yiyor; o gün bu kurt biraz daha kımıldamış, o da bundan rahatsız olarak ve belki de gece hiç uyuyamayarak, gazeteciyi hatırlamıştır. Acaba bu kurt nedir? Cephelerde bir şey mi oldu? Memleketin gittikçe arttığını hissettiği yorgunluğu mu onu meraklandırdı? Enver Paşa mı? İttihat ve Terakki camiası denilen koskoca ve anarşik kütlenin içinde, eskiden olduğu gibi, yeni bir komiteci hareketi mi var? Bütün bunların hepsi mümkün, fakat hiçbiri üzerinde karar vermek kabil değildi. Yegâne tespit edilebilecek şey şundan ibaretti: Herkes gibi o da yorulmuş, içine istemeye istemeye girdiği harbin ilk günlerindeki heyecanını artık kaybetmişti. Fena alamet...

Talat Paşa

Bir aralık Avusturya-Macaristan'ın münferit sulh teşebbüslerinde bulunduğuna dair Avrupa gazetelerindeki dedikodulara dair de bana bazı sualler sordu. Ben bir şüpheye düştüm. Acaba zihnindeki kurt, münferit bir sulh yapma kurdu mudur? diye düşündüm ve bu meslek hakkındaki temayülünü anlamak üzere:

– *Münferit bir sulh acaba yapılabilir mi? Hiç bu ciheti düşündünüz mü?*

Diye sordum, ve sonra ilave ettim:

– *Mamafih, böyle bir teşebbüs dürüst de olmaz!*

Biraz düşündü, sonra:

– *Almanların bizi irademiz haricinde harbe sokmalarına mukabil bizim irademizle harpten çıkmamız caizdir, ama münferit sulhun kolay bir şey olmadığına kaniim. Ne yapmak lazımsa hep birden yapmak elbet hayırlıdır. Hele Rusya*

meselesi hallolunduktan sonra... Bugünlerde Romanya ile sulh olacak. Bu vaziyette, sulhü gene müşterek düşünmek lazım...

Dedi.

Yapacak başka bir şey kalmamıştı

Konuşmalar esnasında kaç defa dilimin ucuna bazı sualler geldi. Bilmukabele ben de ona bazı sualler soracaktım. Fakat, sormadım. Çünkü soracağım şeyler, hep onu rahatsız edecekti. Sırtındaki ağır yükün altında artık ezilmekte olduğunu hisseden adama eza etmekte mana yoktu. Geniş olmak, fatalist felsefe ile yürümek ve mukadderatı beklemekten başka yapacak bir şey olmadığı bir zamanda bulunduğumuza kaniidim. O sırada yapacak başka şey yoktu. İşler öyle kurulmuş, öyle bir zihniyet içinde idik ki İttihat ve Terakki bu şartlar arasında ya "*hep, ya hiç*" oynayacaktı. Eğer Almanlar tarafından fevkalade bir hamle gelip de neticeyi kurtaramazsa her şey yıkılacaktı. Bizim tarafımızdan yapılabilecek, ne askeri, ne de siyasi hiçbir şey yoktu. Yalnız bir şey vardı; kaç zamandan beri merkez umumi muhitinde vesile buldukça söylediğim şey: Günün birinde bir yıkılma gelecek olursa bugünkü hükümeti değiştirmeye, işi memleketi iki pula satacak unsurların eline vermeksizin, hükümeti, vatanperver bir zümre elinde devam ettirmeği temin edecek kuvvetin şimdiden hazırlanması.

– *Evet,* dedi, *bunda çok haklısın. Bunu ben de düşünüyorum: fakat, çok müşkül bir iş: Bir kere bizim arkadaşlar razı olmazlar. Ne zaman ben de böyle bir şeyden bahsettimse beni zaaf göstermekle itham ettiler. Fakat, asıl mühim olan şey, bu kuvveti hazırlamaktadır. Kimlerle ve nasıl?*

Kimlerin ve nasıl olacağını ben de çok iyi bilmezdim. Yalnız içimde böyle bir temenni ve kafamda da bu temenniden doğan bir fikir vardı. Sonraları daha iyi öğrendim ki bu nevi kuvvetler hafi surette hazırlanamaz. Bunlar, milletin büyük kütlesi içinde uyku halinde duran kuvvetlerdir; günün birinde bu kuvvetler çıkar, kendisini gösterir ve işleri eline alır. Bu iş, kütlenin yaşamak kuvveti ile alakadardır: Yaşayacaksa, kuvvetini doğurur; yaşayacak kudreti yoksa kuvvet doğmaz ve perişanlık hakim olur.

Bundan dolayı o fikir üzerinde ısrar etmedim, söyleyip geçtim. Takriben iki saate yakın onun yanında kaldıktan sonra, izin alarak kalktım. Çıkarken beni çağırdı:

– *Ha, Muhittin, söylemeyi unuttum, tabii bu konuşmalardan kimseye bahsetmezsin...*

– *Tabii Paşam...*

Dedim ve çıktım. Çıktıktan sonra da düşündüm. Neyi gizli tutacaktım? Neden bahsetmeyecektim? Konuştuğumuz şeyleri zihnimden geçirdim, ortada saklanması lazım gelen herhangi bir şey yoktu. Bunun için, çıkarken kendisine mihaniki bir tarzda, ayak üzerinde vaat ettiğim mahremiyetin neye ait olması lazım geleceği zihnimi bir hayli işgal ettikten sonra nihayet anladım. Gizli tutulacak iki şey vardı. Ya Talat Paşa'nın zihninde gizli bir şey vardı ki, onu bana söylememiş, fakat konuşmalar arasında benim onu öğrendiğimi veya anladığımı farz ederek bunun gizli tutulmasını istemiş, yahut da hiç yapmazken, böyle günün birinde benimle bu tarzda konuşmasının delalet edeceği manayı kimseye söylememekliğimi istemişti. Bir hayli düşündükten sonra bu ikinci faraziyenin doğru olacağına karar verdim. Benimle yaptığı bu konuşma, onun sinirlerinin artık buhran içinde bulunduğunu gösteriyordu. Maneviyatı sarsılmıştı. Çıkacak yol arıyor, bulamıyordu. Bunun için Talat Paşa bana demek istiyordu ki:

– *Görüyorsun ki ben dertliyim. Seni buraya çağırıp konuşmamın başka sebebi yoktur. Bugünkü üzücü ve ezici vaziyet içinde, teselliyi seninle konuşmakta aramanın manasını anlarsın. Elbet anlamışsındır. Bunun için benim sinirli, dertli maneviyatımın sarsılmış olduğunu başkalarına hikâye edecek olursan bütün zaafimızı meydana vurmuş ve manevi kuvvetleri büsbütün yıkmış olursun. Dikkat et, böyle bir hatada bulunma. Benim zaafima şahit oldun, fakat, aramızda kalsın, sırrımı faş etme!*

O, bana bu tenbihi yapmamış olsaydı dahi ben gene onun bu zaaf sırrını ifşa etmeyecektim. Hattâ beş senedir, birbirimizin sadık sırdaşı olduğumuz Mithat Şükrü'ye bile... Son kozların oynandığı bir dakikada harp yorgunluğu son haddine kadar gelmiş olan bir memlekette manevi kuvvetleri biraz daha kıracak harekette bulunmak, sade yasak değil,

belki de affedilmez bir cürüm olurdu. Bunun için harbe girmiş olduğumuz günün gecesinde Talat Paşa'nın bana telefonda söylemiş olduğu sözleri nasıl uzun zaman bir sır olarak sakladım ve Mithat Şükrü'den başka kimseye söylemedimse, harbin sonuna birkaç ay kala, Talat Paşa'da uyanmış olan bu zaaf buhranına ait sırrı da son güne kadar sımsıkı gizli tuttum.

Münferit sulh havadisleri

Ben gizli tuttum, fakat, derin bir ruhi ıstırabın içinde bulunduğu muhakkak olan Talat Paşa, içindeki derdi, etrafındakilerden kolay kolay saklayamadığı için olacak ki bir müddet sonra, hükümetin münferit sulh akt etmeye taraftar olduğuna ve şu veya bu şekilde teşebbüslere bile geçilmiş bulunduğuna dair şayialar çıkmaya başladı. O sıralarda, hattâ daha evvel Türkiye'de münferit sulhtan bahsedenler yok değildi. Bununla beraber ben hükümetin münferit bir sulh imkânlarına kani bulunmadığını bildiğim için bu rivayetlerin doğru olmadığına emin idim; buna mukabil rivayetler, Talat Paşa'nın uğradığı manevi bozgunluğun, zaaf ve yorgunluğun alameti olmak bakımından çok mühimdi. Bunda şüphe etmiyordum. Onun zihni, fikri bu işle meşguldü. Yorgun memleketin bu yükü daha ne kadar taşıyabileceğini ve devleti bu gaileden nasıl çıkarabileceğini düşünüyordu. Artık eskisi gibi, alay ederek, gülerek konuşmuyor, daima düşünceli görünüyordu.

Vahdettin tahta çıkıyor

Bu aralık Sultan Reşat ölmüş, yerine İttihat ve Terakki'ye, Meşrutiyete ve hattâ millete düşman, Osmanlı oğullarının tam müteredditi bir tipi olan mürteci bir hükümdar Vahdettin geçmişti. Bu, onun için ayrıca bir gaile oldu. Şimdi bir de onun hareketlerini takip etmek, onun, her vesile ile hükümetin bir takım salahiyetlerini ele alıp İttihat ve Terakki'yi, Meşrutiyeti ile beraber yıkmak isteyen gizli faaliyetini gözden uzak tutmamak lazım gelmişti. Bu, onu büsbütün yordu. Bir gün, merkeziumumide, onu Bahaettin Şakir'le konuşurlarken gördüm. O, içinde bulunduğumuz müşkülattan bahsediyor, vilayetlerdeki ahvali anlatıyor, İttihat ve

Terakki teşkilatının ne kadar bozulmuş olduğunu söylüyordu. Adeta içini çekerek:

– *Harp memleketin ahlakını büsbütün bozdu*, diyordu; *ne tarafa baksan politika ile uğraşanlar içinde bir sürü insanın hep şahsi menfaati ile meşgul olduğunu görüyorsun.*

Bunu söyleyerek o günlerde şahit olmuş bulunduğu bir takım hadiseleri, aldığı haberleri anlatarak derdini döküyordu.

Sonra da sözü harbin vaziyetine naklederek:

_ *İşte, görüyoruz, Almanlar da âciz kaldılar, Garp cephesinde yaptıkları taarruzları ileri götüremediler. Onlara bağladığımız bütün ümitler boşa çıkmıştır.*

Diyordu. Onu en ziyade bozan, en şiddetle vuran şey Vahdettin'di. Bunun için, biraz sonra sözü ona da nakletti:

– *Hiç yanına gitmek istemiyorum. Yüzünü görünce içime kasvet geliyor. Geçen gün, başmabeyinci vasıtasıyla bana bir serzeniş gönderdi. "Çoktan beri kendilerini görmedik, acaba neden?" demiş. Bunun üzerine gittim, arz-ı hürmet eyledim. Beni oturttu, sonra konuşmaya başladı; ikinci sözü "Almanlar gene cepheyi yaramadılar, ne dersin?" oldu. Bunu bir söyleyişi vardı ki görmeli. Herif, bize o kadar düşman ki, bizden kurtulmak için memleketin mağlup olduğunu, devletin battığını görse memnun olacak! Almanların cepheyi yaramadıklarını söylerken adetâ "Gördün mü sizin Almanları? Cepheyi gene yaramadılar!" diyor ve bunu söylemekten memnun oluyor gibiydi.*

Hem konuşuyorlar, hem de Talat Paşa, bermutat, basit şeylerden mürekkep öğle yemeğini yiyordu. Bu hasbihal arasında, ağzından onun ruhen zayıflamış olduğunu gösteren fikirler ve kelimeler çıktıkça Bahaettin Şakir mukabele ediyor, bilakis nikbin şeyler söylüyordu. Bu sekter İttihatçı, çok iyi bilirim, hiçbir zaman hiçbir hadisede hakiki vaziyeti görmüş değildir. Bilakis, daima nikbin ve bu nikbinliğinde en zararlı hadlere kadar inatçı idi. Hattâ o gün, benim yanımda Talat Paşa'nın dertlerini böyle sayıp dökmesini muvafik bulmayarak, bir aralık hünkârdan bahsederken başını çevirdi, bana baktı. Bununla Talat Paşa'ya demek istiyordu ki "*Bu Komiteci mektebinden şahadetnamesi olmayan yabancının yanında böyle esrardan bahsetmek caiz değildir. Biraz dikkatli ol!*" Bu bakışın manasını anlayarak o da gözlerini bana çevirdi:

– *Korkma doktor*, dedi; *Muhittin sır tutmasını da bilir, bir gün gelecek bu gençler işleri, inşallah bizden daha iyi idare edecekler!*

Ben onun en büyük sırrını, Karadeniz vak'ası sırrını, bana hiç tenbih etmediği halde, ne kadar iyi muhafaza etmiş olduğumu bilen Talat Paşa'nın bu bakışında bana karşı geniş bir emniyet hissi vardı. Bunun için, doktor, ısrar etmeyerek ondan tarafa oldu ve bana cemile yaptı:

– *Elbet... Hiç şüphesiz!*

Dedi.

Bütün bunları ben hem dinliyor, hem de müteessir oluyordum. Demek artık Talat Paşa bu kadar zayıflamıştı. İyi hatırlıyorsam bu tarih 918 haziranındadır. Nihayet temmuz olabilir. Talat Paşa bana sordu:

– *Almanya'ya gideceğim diyordun. Ne vakit gideceksin?*

– *Komisyonun işlerini bugünlerde devredebilirsem hemen gideceğim... Çok yorgunum.*

– *Git, git... Çabuk git de bize malumat getir.*

Dedi. Sonra, zihni bir şeye takılarak biraz durdu ve ilave etti.

– *Ben de gitmek istiyorum.*

Dedi. Demek o da gitmek istiyor? Niçin gidecekti? Eğlenmek için, istirahat için, hayır. Dilini bilmediği bu memlekette Talat Paşa ne yapacak? Zihninde bir takım şeyler olmak lazım gelirdi ki Almanya'ya gitmeyi düşünsün. Zihnindeki şeyler de hiç güzel şeyler olamazdı. Bu adam, en fena zamanlarda ruhunun en sağlam bir kalede gibi kuvvetli olduğunu gördüğüm bu cahil, fakat zeki insan artık mağlup olmuştu. Ben o gün kat'i surette hükmü vermiştim; mağlup olmuştuk. Talat Paşa mağluptu. Bu mağlubiyete kendisi inanmıyor, bunu kabul etmiyor, birbiri arkasına Garp cephesinde devam eden Alman taarruzlarının vereceği neticeyi bekliyor, fakat, buna rağmen, hattâ kendisi de farkında olmayarak, mağlup olmuş bulunuyordu. Onun mağlubiyeti Türkiye'nin mağlubiyeti demekti.

Zannedersem, Talat Paşa'yı, Türkiye'de sadrazam olarak son görüşümdür.[8] Bu tarihten sonra Almanya'ya giderken bir defa veda için kendisini makamında ziyaret ettim. Belki başka bir yerde rastgelmişimdir. Fakat, konuştuğum, veyahut konuştuğunu dinlediğim Talat Paşa'yı, sad-

razam olarak, bu tarihten sonra yalnız Berlin'de gördüm. Biraz aşağıda onu da hikâye edeceğim.

O gün merkeziumumiden çıktıktan sonra, uzun müddet müteessir, düşkün ve hattâ biraz da sersemdim. Manevi meziyetlerine hayran olduğum bu adamı bu kadar bunalmış görmek, bizim için her şeyin kaybedilmiş olduğunun alameti idi. İki ay içinde hem Rusya[9] hem de Romanya[10] ile muzaffarane birer sulh imza etmiş olmasına rağmen, Talat Paşa, sade bunalmış değil, bence, hattâ yıkılmıştı. Kendisi bunun farkında olmasa bile hakikat bu idi.

O tarihte ben de fevkalade yorulmuştum. Senelerce, Tanin'de sarfettiğim kuvvet, gençliğimizin en hararetli ve en heyecanlı kuvvetleri, şimdi benden bu israfın intikamını alıyorlar gibi idi. Sade Tanin değil, önceleri aynı zamanda hocalık, sonra da mebusluk, daha sonra men-i ihtikâr komisyonu, ve bunların arasında müteferrik bir takım içtimai işler içinde, yalnız temiz bir idealizmin rehberliği ile, sarf ettiğim mütemadi gayret, beni o kadar yormuş, sinirlerimi o kadar kuvvetli sürmenaj içine atmıştı ki artık ben de istirahate ve tamire muhtaçtım. Fakat, o gün Talat Paşa'daki düşkünlüğü gördükten sonra kendi yorgunluğumu unutarak ona acıdım.

Demek bütün bu emekler, beni bu kadar temiz heyecanlarla çalıştırmış, onu, bunu, ötekini, aynı hararetle, ağır yüklü bir arabanın sert boyunduruğuna omuz verdirmeye sevk etmiş olan inkılap heyecanı ve bu heyecanla akıtılan sel gibi kan berhava olmuştu? İnsanın beynine kızgın bir çivi gibi saplanıp yakan bu sual, o günden itibaren oradan çıkmadı ve hadiseler gelip çatarak bizi İstanbul sokaklarında birer cani gibi saklanacak delik aramaya sevk ettiği zamanlarda da bu kızgın çivinin beynimi her gün biraz daha deldiğini ve biraz daha yaktığını hissettim.

Talat Paşa'yı o sıralarda bu derecelerde yormuş, bezdirmiş ve bunaltmış olan hadiselerin içinde, hakikaten padişah tebeddülü de mühim bir yer tutmuştu.

İttihat ve Terakki Abdülhamit'e karşı isyan ettiği zaman, henüz Sultanlık müessesesine dokun-

8 İnal, *Son Sadrazamlar*, XIII, 1933-1972.

9 İttifak devletleriyle Rusya arasında Brest-Litovsk Antlaşması 3 Mart 1918'de imzalandı. Berlin Antlaşmasıyla Ruslara bırakılmış olan topraklar anavatana katılıyordu. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, 526-528.

10 7 Mayıs 1918'de İttifak devletleriyle Romanya arasında Bükreş Barış Antlaşması imzalandı. Böylece Doğu cephesinde savaş sona erdi.

maya cesaret edecek kuvvette olmadığı için evvela Abdülhamit'i yerinde muhafaza etmiş, memleketi onunla idare etmek tecrübesine girişmişti. Abdülhamit, 31 Mart irticaını hazırlamak veya kendi kendisine hazırlanan bir hareketi kendisine mal etmek suretiyle tutunca İttihat ve Terakki de biraz kuvvetlenerek onu tahtından indirmiş, yerine Sultan Reşat'ı geçirmişti.

Beşinci Mehmet, uzun seneler bir hapishane hayatı yaşamış, dünyadan uzak kalmış, yaşlı ve bütün bu sebeplerden dolayı da her türlü enerjiden mahrum bir insandı. Bununla beraber, bu enerjisizlik, aynı zamanda onu ihtirassız da yapıyordu. İhtirassız, iddiasız bir hükümdar, İttihat ve Terakki için hiç olmazsa menfi bir kıymet oldu; derviş tabiatlı, mesnevi meraklısı, emsaline nispetle bir dereceye kadar okuyup yazması yerinde, fikri yoksa bile fena maksatları da olmayan bu insan, o asırda bir millete başlık yapacaklarda bulunması lazım gelen müspet vasıflardan hiçbirine sahip olmamakla beraber, İttihat ve Terakki'nin elinden geldiği kadar çalışabilmesine mani olmayan bir hükümdar oldu. Böyle bir hükümdarın millet hayatında hiçbir manası, tutacak hiçbir tarafı olamazdı. Fakat, o zaman kendisinde bu müesseseyi büsbütün yıkmak kudretini hissetmeyen ve bilhassa Anadolu Türkünün Osman oğluna karşı beslediği husumet hislerini tatmayan İttihat ve Terakki hükümdardan yalnız "*gölge etmemesini*" istiyor ve başka bir ihsan beklemiyordu. Bunun için harbin son senesine kadar onunla hoşça geçinmişti.

Beşinci Mehmet'in nasıl bir hükümdar olduğunu anlatmak için bir hatırayı hikâye edeyim.

Bir gün Talat Paşa, söz arasında, bana onun için bir münasebetle bir makale yazmamı tavsiye etmişti:

– *Bu adam sessiz, sedasız hükümdarlık edip duruyor*, demişti; *bizimle hoş geçiniyor. Zaten elinden millete dua etmekten başka bir şey gelmez. Onu da pekâlâ yapıyor. Bir makale yazıp da kendisini okşarsan memnun olur.*

Ben de ne siyasi, ne de içtimai bir rengi veya korkusu olmayan böyle bir adam için ne yazılabileceği hakkında bir hayli müddet düşündükten sonra, galiba o günlere tesadüf eden bir cülus yıldönümünden

istifade ederek bir makale yazmıştım.[11] Yazdığım bu makaleye onun için meth unsuru olmak üzere ancak bir iki şey bulmuştum: Ayağının uğurlu olduğu ve –o zamanlarda kullanılan bir tabir ile– hulusunun paklığı. Araya taraya güç hal ile bulabildiğim bu meziyetlerin ikincisi doğru olsa bile birincisinin doğruluğu çok şüpheli idi. Bununla beraber, yazdığım yazı onun çok hoşuna gitmiş olduğu için, bana bir hediye vermek istemiş. Hediyeyi vermek kolay olmakla beraber bunun siyasi bir mana ifade etmemesini temin etmeyi düşünecek kadar siyasetten anlayan Sultan Reşat, İttihat ve Terakki gazetesinin başmuharririne gizlice saat falan veriyormuş denilmesine ve hakkında fena zanlar hasıl edilmesine mahal bırakmamak için, evvelce Talat Paşa'nın reyini almak istemiş.

– *Hakkımızda güzel şeyler yazmış olan Muhittin Bey'e bir küçük hediye vermek arzu ettik. Acaba muvafık olur mu?*

Demiş. Muvafık cevabı alınınca iş, başmabeyinci Tevfik Bey'e havale edilmiş, o da saraydan bir araba gönderip beni mabeyinde yemeğe davet etmişti. Tevfik Bey'le beraber Yıldız'da, mabeyin dairesinde yemek yedikten ve biraz istirahatten sonra Tevfik Bey, bana hünkârın bir altın saat hediye etmek istediğini merasimle söyleyerek mahfazayı verdi. Sonra da benim teşekkürümü dinledi ve sözlerimi kelimesi kelimesine telefonla ve mabeyinciler vasıtasıyla Sultana arz ettirdi. Bunu müteakip huzura da kabul edildim.

Bu hikâyenin en ziyade karakteristik olan ciheti, Sultan Reşat'ın bir hediye vermek için, sadrazamdan müsaadeyi almayı isteyecek derecede Meşrutiyetle riayetkârlıkta ifrata gidişi idi. Tamamiyle silik bir şahsiyet, kendisinden evvelki hükümdarın Meşrutiyet'e karşı suikast ile ittiham edilmesinden mahcup, her şeyi hükümete bırakmış, kendisi alelade bir isim halinde ve sırf kanunun hükmü yerine gelmesi için hükümdarlık yapan bir insandı. O zamanki kanunuesasiye nazaran hükümdarın memlekette oynayabileceği müspet roller bulunmasına rağmen, o hiçbir vazife yapabilecek, rol oynayacak insan değildi. Fakat hiç olmazsa aczini bilir, çizmeden yukarı çıkmaz, memleketi karıştırmak yolundan gitmezdi.

11 Muhittin, Sultan Reşat'ın Bursa gezisine katılmış ve Tanin'de bu konuda epey yazı da yazmıştır.

Ötekine, Altıncı Mehmet'e gelince, o daha veliaht değilken de memleket işleriyle meşgul olur, mürtecilerle düşer kalkar, hattâ serserilerle bile temas ederdi. Beşinci Mehmet, yukarıda anlattığım zayıf ve silik bir insandı. Bir aralık veliaht olan Yusuf İzzettin sadece deli idi; İttihat ve Terakki, Sultan Reşat ölecek, yerine bir deli gelecek diye korkarken deli veliaht zayıf hükümdardan evvel ölmüş,[12] onun yerine altıncısı gelince, İttihat ve Terakki'nin hayli canı sıkılmıştı. Hükümdarın tebeddülü üzerine Talat Paşa bir gün kendisine hükümeti değiştirmesini bile teklif etmişti. Aralarında bu münasebetle –şimdi teferruatını iyi hatırlayamadığım– serzenişli bir konuşma bile olmuş, fakat, o sıralarda henüz kendisini kâfi derecede hazırlıklı hissetmeyen Vahdettin bu tarafa meyletmemişti. Fakat, Talat Paşa biliyordu ki bu, muvakkattı.

– İlk fırsatta bunun bizi atarak yerimize Damat Ferit'i getirmek isteyeceği muhakkaktı. O, bizi atmadan biz onu atacak olsak yerine kimi koyacağız? Hepsi de bir taraftan çürüyüp gitmiş bir aile. Bunların içinden kâmil bir insan, iyi bir hükümdar çıktığını görmek için bir asır beklemek lazım!

Diyordu. Gençleşmek, yenileşmek, Avrupalılaşmak mecburiyetinde bulunan bir memleketin en büyük talihsizliği burada idi. Damat Ferit'in, onun etrafında bulunan her cinsten mürtecilerin, bir takım pespayelerin her gün saraya girip çıktıklarını görmek Talat Paşa'yı pek ziyade sinirlendiriyordu.

Vahdettin'in İttihat ve Terakki düşmanlığı, aynı zamanda onun siyasetinin büsbütün aleyhinde, büsbütün tersine olan bir siyasetin de taraftarlığını temsil ediyordu. 918 [908 olmalı ZA] inkılabı, memleketi artık sarih surette ikiye ayırmıştı. İttihat ve Terakki, milli, inkılapçı, demokrat, mücadeleci ve vatansever bir unsurun ekseriyetini temsil ediyor, öteki gayrı milli, mürteci ve hattâ himayeye kadar giden zayıf bir harici siyasetin, padişah ve halifeciliğin karmakarışık taraftarlarından mürekkep bir zümre bulunuyordu. Varlığının başlıca unsurlarını yalnız İstanbul'da bulan bu zümrenin elinde, Kâmil Paşa ile Ali Kemal tarafından bayraktarlığı yapılan bir İngiliz taraftarlığı bayrağı vardı. Bu bayrak, Cihan Harbinden hemen evvelki zamanlardan itibaren giz-

lenmiş, bütün harp müddetince hiç meydana çıkmayarak bir tarafa atılmıştı. 918 yazında Vahdettin, bu muhalefet bayrağına yavaş yavaş yeniden meydana çıkma cesareti vermeye başlamıştı. Etrafta bunu gösteren alametler dolaşıyordu.

Vahdettin'in ilk icraatı

Vahdettin, tahta oturur oturmaz, ilk iş olmak üzere, başkumandanlık sıfat ve salahiyetinin sahibi kendisi olduğunu göstermeye ehemmiyet vermiş ve Enver Paşa'nın unvanlarında tadilat yapmıştı. Bu hal, zaten başlamış olan dedikodunun kuvvetlenmesine sebep oldu. Padişahın, İttihat ve Terakki'den Abdülhamit'in intikamını almaya ahdettiğinden bahsedenler bile vardı. İngiltere ile anlaşmak, münferit sulh yapmak sözleri 918 yazında herkesin ağzında dolaşan günlük dedikodu mevzuu olmuştu. Her şey gösteriyordu ki inkılabın ve İttihat ve Terakki'nin amansız düşmanı olan irtica, zuhur edecek ilk fırsattan istifade ederek, on senelik meşrutiyet hamlesinin büsbütün muhasebesini birden yapıp devri tasfiye ve her şeyi Abdülhamit devrinde olduğu şekle sokmak istiyordu. Fazla olarak bu defa, memleketi doğrudan doğruya ecnebi himayesi altına koymak fikriyle de meydana çıkmıştı.

İşte Talat Paşa bu cereyanların ve hareketlerin ortasında bunalmış, kuvvetlerinin dörtte üçünü kaybetmiş, Vahdettin'le Enver Paşa arasında sıkışmış, ne yapacağını şaşırmış bir halde bulunuyordu. Enver'e ve umumiyetle vilayetlerde askeri hakimiyete karşı bir mukavemet ve muvazene unsuru olmak üzere İsmail Canbulat'ı dahiliye nazırlığına getirmiş, kendisi muhtelif cereyanları telife ve bunların arasında hakim bir rol oynamaya çalışıyordu. Kulaktan kulağa artan fısıltılar arasında, Talat Paşa'nın Enver'in nüfuzunu bertaraf ederek münferit sulh çareleri aramaya çalıştığından, bunun için tertiplerle meşgul olduğundan bahsediliyor, öbür taraftan da, Enver'in son bir hücum ile İttihat ve Terakki'yi Talat Paşa'yı bir tarafa atıp kendi şahsi hakimiyeti altında, büsbütün askeri bir idare kurmak istediği söyleniyordu. Hattâ Enver'in bu fikirlerini tatbik için İsmail Hakkı Paşa'nın da bazı tertiplerle meşgul olduğu Talat [12] intihar etmişti.

Paşa'ya haber verilmişti. Haber veren zatın her suretle itimada layık olduğunu ve aynı zamanda bu zatın İsmail Hakkı Paşa'dan gayet açık teklifler almış bulunduğunu gören Talat Paşa, çoktan beri devam eden bu tarzda dedikodulara pek de ehemmiyet vermez ve hattâ inanmazken, artık, gözleri bir hayli açılmış olduğu için, şimdi ciddi bir alaka gösteriyordu.

Bütün bunları ben uzaktan görüyordum. Talat Paşa'nın gölgesi ve dert ortağı olan Mithat Şükrü Bey artık Enver'den eskisi gibi bahsetmiyordu. Bir gün matbaaya geldiğim zaman benim odamda onları baş başa konuşuyor gördüm. Belki gizli konuşacak bir şeyleri vardır, diye onları yalnız bırakarak başka bir odaya çekilmek üzere iken Talat Paşa bana:

– *Otur, otur...*

Dedi. Oturdum. O, Mithat Şükrü'ye dönerek, sözlerini tamamladı:

– *Hülasa*, dedi; *iki ateşin arasındayız. Bir taraftan o, öte tarafta o...*

Sonra, bir lahza durdu, dalgın dalgın düşündü ve ilave etti:

– *Harici düşman da caba... Bunu nasıl halletsek? Hepsini halletmenin çaresini buluruz ama, o da güç...*

Ben, bu iki ateşin hangileri olduğunu derhal anlamıştım. Biri Vahdettin, öteki de Enver'di. Üçüncü ateş, harp, Suriye'de şimale doğru yürümeye başlamış olan İngiliz ordusunun tazyiki ve nihayet Almanya ile dünyanın bütün büyük askeri kuvvetleri arasında cereyan eder mücadele, asıl ateş, en büyük ateşti. Belki evvelkilerin çaresini bulmak, fakat, bunun çaresini bulmak müşküldü. Bunun için, bu iki siyaset dostu, kimbilir ne vakitten beri baş başa konuşmuşlar, dertleşmişler ve sıkılmışlardı ki Mithat Şükrü'nün çehresi kıpkırmızı olmuştu.

Talat Paşa sözlerini hülasa edip bahse kapadıktan sonra bir müddet düşündü ve sonra, bana dönerek sordu:

– *Sen hâlâ burada mısın?*

Dedi.

– *Yarından sonra gidiyorum*, dedim.

– *Çabuk git...*

Sonra bir lahza durdu.

– *Yoksa paran mı yok?*

Diye sordu. İki aylık bir istirahat için kâfi paramın olduğunu söyledim.

– Git, dedi, *çabuk git... Ben de geleceğim, sen git de şu senin cereyanları iyi tetkik et. Ben gelince seni bulurum. Bana malumat topla...*

Sonra, o kalkıp gitti. Mithat Şükrü Bey'le yalnız kaldığımız zaman, ona iki ateşin manasını sordum, daha doğrusu, benim anladığım manaları izah ederek doğru olup olmadığını sordum. Beni teyit etti ve bana bir takım günlük hadiselere ait hikâyeler anlattı. Bu hikâyelerin çoğu sarayın etrafındaki hareketlere aitti. Filan ve filanın neler yaptıklarından, neler söylediklerinden, Vahdettin'in gösterdiği temayüllerden vesaireden bahseden bu hikâyelerin arasında Talat Paşa'nın da, Mithat Şükrü Bey'in de en ziyade canlarını sıkan şey, Ahmet Rıza'nın Vahdettin'e karşı gösterdiği sokulma temayülleri idi. Bunlara dair olan malumatları, onları bilhassa müteessir etmişti.

– *Siyaset*, dedi; *fena şey, bilhassa ihtiraslı siyaset.*

Onunla bu hasbihali müteakip, iki gün sonra ben de yorgun, bitap, bütün sinirleri gerilmiş, hattâ söyleme, dinleme ve anlama kabiliyetini kaybetmiş bir sinir külçesi halinde Balkan trenine –bugünkü ekspresin o zamanki adı– binerek doğru Berlin yolunu tutuyordum.

Harbin son safhalarına bir bakış

Yukarıda biraz izah etmiş olduğum veçhile, 1917 baharındaki Rusya isyanından müttefikler hakkıyla istifade etmesini bilmişlerdi. Hatta, gene yukarıda izah ettiğim veçhile imparator aleyhinde bulunan Alman demokratlarının ve sosyalistlerinin Kayzer'e karşı tevcih ettikleri en kuvvetli tenkitler de bu siyasetten ileri geliyordu: "*Eğer o tarihlerde Almanya'da, işler demokrasinin elinde bulunmuş olsaydı, onlar, aristokratların ve militaristlerin yaptıklarının aksine olarak, Rusya'nın demokratlarını ve sosyal demokratlarını tutarlar, Rusya ile anlaşırlar, çabuk sulh yaparlar ve bu suretle, hem Rusya'da Bolşeviklik zuhuruna sebep olmaz, hem de Asya'da Rusya'yı Almanya ve müttefikleri için yardımcı bir kuvvet haline getirirlerdi*" diyorlardı.

Ben bu sözleri, böyle bir siyaset planını Alman demokratlarından çok defa dinledim. Bu siyaset, İzzet Paşa'dan naklen hikâye ettiğim as-

keri planın siyasi kısmı demek idi. Rusya'da ihtilali en evvel demokratlar, yani, oktobristler yapmışlardı. Çok geçmeden bunlar ipin ucunu sosyal demokratlara kaptırdılar. Tam o sırada Almanya'da da demokrasi hareketi kuvvetlenmiş, ve devletin siyasi idaresini eline almış bulunsaydı belki böyle bir siyasete imkân olurdu. Fakat, Almanya'da ve Avusturya-Macaristan'da böyle bir hareket zuhur etmesi değil, ancak harp esnasında aristokrasi ve militarizm kendilerini kolay müdafaa edebildikleri için bu taze kuvvetler muvaffak olamadılar. Bunun için Rusya tarafında işler sürüncemede kaldı ve uzayıp giderek gayet kıymetli zamanların kaybolup gittiğini gördük.

Hindenburg Erkânıharbiye Reisi

Rusya'da ihtilal zuhur ettiği sırada Almanya Garp cephesinde mühim bir hareket yapmıştı: Hindenburg'un erkânıharbiye reisliğine geçmesini müteakip Garp cephesinin takviyesi düşünülmüş olduğu için, bu cephenin kısaltılması kararlaştırılmıştı. Cephenin Garpa doğru sıkıntı teşkil eden kısmını geri çekerek daraltmak ve aynı zamanda cephe gerisinde birkaç müstahkem mevki hattı vücuda getirmekten ibaret olan bu karar mucibince Garp cephesi harekâtından "*Hindenburg hatları*" diye zikredilen bu mevkiler hazırlanmış ve 917 martında cephenin sıkıntı teşkil eden kısımları geri çekilerek bundan bir orduluk kuvvet tasarruf edilerek cephe gerisine ihtiyata çekildi. Bu hareket yapılırken de terk edilen Fransız toprakları taş taş üstünde durmayacak derecede delik deşik tahrip edildiği için Fransızların taarruzları büsbütün müşkül bir vaziyete sokulmuştu. Fransızlar, Çarlığın düşmesi üzerine bozulan Rus cephesine Almanların birdenbire yüklenip Rusya'nın yeniden toplanması imkânlarını büsbütün ortadan kaldırmalarına mani olmak üzere Ren nehri boyunca Aras mıntakasında taarruzlar yaptılarsa da hiçbir şey elde edemeyerek püskürtüldüler. Bu esnada Kerenski hükümeti de büyük bir gayretle yeniden kuvvet toplayarak general Brosilof'un kumandasında taarruzlara sevk etmişlerdi. Bu taarruz Avusturya'yı biraz hırpalamaya muvaffak olmakla beraber Almanların müdahaleleri sayesinde Brosilof kat'i olarak mağlup edilmişti.

İtalyanlara yapılan taarruz

Bu hadiselerden sonra 917 senesi içinde en mühim askeri vakıa birbiri üzerine İtalyanlardan bir iki dayak yemiş olan Avusturyalıların istimdatları üzerine Von Belov'un kumandası altındaki yüz bin kişilik bir ordu ile İtalyanlara yapılan taarruzdur. Almanlar bu kuvvetle mükemmel bir taarruz yaparak İtalyan cephesini yardılar ve Kadorna'nın ordularını büyük bir bozguna uğrattılar. Fakat Tirol'daki Avusturya ordularına kumanda eden sabık erkânıharbiye reisi Von Höcendorf, kendisine verilen ilerleme vazifesini vaktinde yapamadığından ve Fransızlar da İtalyanların imdadına koştuklarından bu bozgundan intizarı mümkün olan neticeler de elde edilmedi.

Bunun için, Almanlar bütün ümitlerini 918 baharında yapacakları taarruzlara sakladılar ve bu taarruzları büyük bir ihtimam ile hazırladılar. 917 sonbaharı Rusya'ya Bolşevikliği de sokmuş ve Rus ordusunun büsbütün inhilale uğratmış olduğu için 918 taarruzları(na) daha rahat hazırlanabiliyorlardı.

Henüz Brest-Litovsk muahedesi akt edilmeden, mart ortalarında Almanlar, o muazzam taarruz hamlelerine başlamış bulunuyorlardı. Askerlik tarihinin o zamana kadar görmüş olduğu büyük ve kanlı bir mücadele, Garp cephesinde 918'in ilkbaharında yapılan bu Alman taarruzu ile ve ondan sonra, mütarekeye kadar hiç durup dinlenmeksizin, kâh bir taraftan, kâh öte taraftan tekrar edilen hücumlarla mütemadiyen devam edip gitmiştir.

Her defasında iki taraftan da, evvelkinden daha büyük bir şiddetle ve daha müthiş vasıtalar kullanılarak yapılan bu taarruzlar, dört senelik harp tarihinin o zamana kadar tanımış olduğu büyük hadiselerin en yukarı haddine kadar çıktı. Almanlar, bu suretle ne müthiş bir kuvvet ve kudret sahibi olduklarını bir kere daha gösterdiler. Onların üç büyük millet tarafından müdafaa edilen bir cepheye karşı harbin dördüncü senesinde, böyle muazzam hücumlar yapabileceklerini en nikbin asker mütehassıslar bile tahmin etmiş değillerdi.

Almanların Garp cephesinde bir netice istihsal etmek ümidiyle yaptıkları son taarruzların biri, Aras-Senkan-Lafer hattından Amien istika-

metinde idi. Maksatları burada cepheyi yararak, İngiliz, Amerikan ve Belçika kuvvetlerini Fransız ordusundan ayırmak ve bilahare dönüp onları, dönüp Fransızları mağlup etmek idi. Büyük kuvvetler toplamak suretiyle ve geniş mikyasta cephane kullanılarak yapılan bu taarruzlar neticesiz kaldı. Her ne kadar cephenin büyük bir kısmında Almanlar birçok siperleri alarak Mondidye'ye kadar ilerledilerse de oraya varmadan nefesleri tükendi.

Bununla beraber meyus olmadılar. Nisan iptidalarında İpr-Labase cephesinden ikinci bir taarruz yaptılar. Burada hedefleri İngilizlerdi. İngilizlerin bütün kış uğraşarak işgal etmiş oldukları sahayı Almanlar iki gün içinde istirdat ederek öteye geçtiler. Fakat burada da bir yarma hareketi yapmaya muvaffak olamadılar. Fakat mutlaka bir netice elde etmek azmiyle hareket ettiklerinden birkaç hafta sonra, mayıs nihayetlerinde Rens mıntakasında cepheyi yarmak, Marn nehrini geçmek üzere yeni bir taarruz daha yaptılar. Bu taarruz esnasında Almanlar muvaffakiyetle ilerleyerek Fransızları ağır bir mağlubiyete uğrattılar ve hedefi Rens'in ihatasından ibaret hareketlerinde Marn nehrini de geçmeye muvaffak oldular. Fakat, kendi kuvvetlerinin azlığı ve Amerikalılarla mühim surette takviye edilmiş olan Fransız ve İngilizlerin gösterdikleri mukavemet neticesinde hücumu ileri götüremeyerek ricata mecbur kaldılar.

Garp cephesinde vaziyet

Harbin bu son senesinde, Garp cephesindeki vaziyet artık eskisi gibi değildi. Almanların harp esnasında daima yeni muharebe usulleri icat etmek suretiyle göstermiş oldukları tefevvuk vasıtalarını şimdi düşmanları da kullanıyorlardı. Herhangi bir noktada taarruza geçerken hesapsız ve ağır mühimmat kullanarak düşmanın müdafaa saflarını bozmak ve manevi kuvvetlerini kırmak usulünü ötekiler de kullanıyorlardı. Herhangi bir cephede bir hücum başlamazdan evvel her iki taraf da müthiş bir ateş düellosuna girişiyorlar, birbirlerini ezinceye kadar top torpil, lağım ateşleri yaptıktan sonra tanklarıyla, alev makineleriyle, piyadeleriyle birden hücum ediyorlardı.

Tankları en evvel İngilizler icat etmişlerdi ve en çok da onlar kullandılar. Hücum eden taraf, insan zayiatını asgariye indirmek için, en büyük hücumu mühimmata yaptırıyordu. Bunu yapmak için pek çok mühimmata ihtiyaç vardı.

Bütün Almanya orduya mühimmat yetiştirmekle meşguldü. Gazlar, gaz maskeleri, yeni yeni toplar ve hesapsız mühimmat imali için çalışan Alman fabrikaları ordunun ihtiyacını temine muvaffak olmakla beraber, üç büyük milletin sanayi kuvvetine karşı hakim bir rol oynaması imkânsızdı. Bunun için ötekiler de bu Alman usullerini kullanmaya başladıkları zaman meydana müthiş vasıtalarla çıktılar.

Denilebilir ki, Garp cephesinde her hücum, her iki taraf için de mühimmat yağmuruna kesafet vermek bakımından bir nevi müsabaka haline gelmişti: Bir defasında Almanlar daha faik, diğer defasında ötekiler daha faik olarak meydana çıkıyorlardı. Almanların, düşmanlara karşı çok faik bir şekilde harp ettikleri muhakkaktı. Alman askerleri, dört seneden beri o cepheden ötekine gide gele harp içinde pişmiş, ateşle mücadeleye alışmış olmak itibariyle adeta canlı harp makineleri denecek halde idiler. Fakat yorulmuşlardı. Ötekiler daha tecrübesiz, fakat daha taze, aynı zamanda da çoktular. Bunun için Almanlar Garp cephesinde ne zaman taarruz ettilerse az kuvvetle çok iş gördüler, fakat, kuvvetlerinin gerisi zayıf olduğu için elde ettikleri sahayı büyütüp düşmanı uyarmak suretiyle harbi hareket harbi haline sokamadılar. Eğer harbi hareket harbi haline sokabilselerdi Fransa'yı pek az bir zamanda işgal edebilecek bir kuvvet göstermeleri de mümkün olabilirdi.

Almanlar Marn nehrini geçiyorlar

Almanların Marn üzerinden ve Marn'ı geçmek için yapmış oldukları taarruz, bütün haziran ayı zarfında, kısa fasılalarla devam etti ve nihayet temmuzun on beşinde Marn nehrini de geçmeye muvaffak oldular. Fakat, düşmanlarının mukavemetleri o kadar kuvvetli oldu ki haftalarca devam etmiş ve Alman ordusuna büyük zayiata mal olmuş bulunan bu taarruzu da ileriye götürmek mümkün olmadı ve biraz sonra, Fransızların mukabil taarruzları karşısında geri çekilmeye başladılar.

İşte, bu müthiş mücadelenin son safhaları esnasında ben Almanya'da bulunuyordum.

Berlin'de bedbinlik

Berlin'e dahil olduğum sıralarda henüz Almanlar taarruz halinde idiler. Henüz erkânıharbiyenin ümidi kırılmamış, Marn'ı geçerek cepheyi yarmaya muvaffak olacaklarını zannediyorlardı. O tarihte belki erkânıharbiye artık taarruzların ümitsizliğini anlamış bile olsa, henüz bu ümitsizlik halk için yayılmamıştı. Bedbin olanlar pek çoktu; fakat bütün harp esnasında her tarafta noksan kuvvetlerle büyük neticeler ve zaferler elde etmiş olan orduya karşı herkesteki itimat henüz tamamen kırılmamıştı.

Yolda giderken tanıdığım bir Alman erkânıharp miralayı bana Almanya'nın askeri vaziyeti hakkında uzun izahat vermişti.

Bu izahat çok bedbin idi. Onun fikrince Garp cephesinde beyhude yere taarruz ediliyordu. Her taarruz, Almanya'ya pek büyük zayiata mal olduğu halde o günkü kuvvet nispetlerine göre hiçbir netice veremezdi. Muhtelif cephelerde kumanda etmiş, karargâhlarda bulunmuş ve son defa Bulgaristan'da hizmette olan bu zat Almanya'nın ve müttefiklerinin azami derecede kuvvet tasarruf etmeleri ve cepheleri uzun müddet daha müdafaa edecek vaziyete geçip Şark hudutlarının tamamen boşalması sayesinde ihtiyaçlarını tatmin edip bir makul bir sulh için konuşma çareleri aramaları lazım geldiği fikrinde idi.

Vaziyeti gayet soğukkanlılıkla müdafaa ve mütalaa ederek muzaffer bir askeri neticenin imkânsızlığını gören, fakat, kaç senedir her cephede yalnız bir kuvvet ve kudret havası içinde yaşamış olduğu için Almanya'nın pek yakında çözülebileceğini hatırından bile geçirmeyen bu Alman erkânıharbı, hafızamda daima Alman realizminin ve Alman soğukkanlılığının canlı bir timsali olarak yaşar. Taarruzla bir netice istihsalinden tamamen ümidini kesmiş olduğu halde hiçbir teessür alameti göstermeksizin vaziyeti olduğu gibi mütalaa ediyor, ve işin içinden en az zararla çıkmak için mümkün olan yolu arıyordu.

Fakat, ben Berlin'e gelip birkaç gün kaldıktan sonra gördüm ki iş böyle değildir ve Almanya çözülmek üzeredir.

Almanya'nın bu son satvet günlerini iyi tasvir etmeliyim:

Berlin'e geldiğim zaman Tanin'in Berlin muhabiri ve talebe müfettişi olan Arif Cemil, bana bir hayli malumat vermişti. O henüz –tabii bir nikbinlik temayülü ile– her şeyin kaybedilmiş olduğuna kani bulunmamakla beraber bedbin idi. "*Almanya'nın Hindenburg hatlarına çekilerek müdafaaya geçeceğinden bahsedildiğini*" söylüyordu. Siyasi vaziyete gelince, karışıktı. Sosyalistler ve demokratlar galeyan halinde idiler. Bir sene evvel ismi yeni meydana çıkan Erzberger günün adamı olmuştu. Resmi ve kat'i bir muhalefete değil, fakat, hükümet karşısında hak isteyen tenkitçi bir kuvvet halinde teşekkül etmiş olan demokrat-sosyalist koalisyona riyaset eden bu zat, hükümete karşı tedrici suretle yapılan ve hükümeti zayıflatan siyasi bir taarruzun kumandanlığını yapıyordu.

Alman matbuatının Türkiye aleyhindeki neşriyatı

Arif Cemil, bana son zamanlarda sosyalist ve demokrat matbuatının aleyhimizde yapılan neşriyatından bahsediyordu. Halbuki biz İstanbul'da bu nevi neşriyattan hiç haberdar değildik. Neşriyatın en mühim kısmı Ermeni meselesine ait olanıydı:[13] İtilaf memleketleri matbuatında bu hususa dair yazılan propaganda yazıları Alman demokratları ve bilhassa sosyalistleri üzerinde düşmanlarca matlup olan tesiri yapmış, bu gazeteler de şimdi bizim aleyhimize dönmüşlerdi. Sosyal demokratların resmi gazeteleri olan Farverts gazetesinde benim, Berlin'e gelmemden bir iki gün evvel bir makale neşredilmiş, bunda Türkiye'nin maddeten ve manen Almanya tarafından taşınması müşkül bir yük olduğu yazılmıştı. Ancak, Arif Cemil bu gazeteyi kaybetmiş olduğu için ba-

13 Savaş sırasında Ermeni ayaklanması ve buna bağlı olarak Ermenilerin Suriye vilayetine zorunlu göçü (tehcir), Batı dünyasında özellikle 1916 yılından başlamak üzere geniş bir yayının gündeme gelmesine neden olmuştur. Yayınların bu tarihte başlaması ve giderek artması dikkat çekicidir. Bir yıl önce İtilaf devletlerinin Gelibolu üzerinden İstanbul'a yürüme girişimleri bozgunla sonuçlanmıştır. Bir İngiliz ordusu Kut-ul Amare'de tutsak edilmişti. Almanlar, denizaltılarıyla İngiltere'yi abluka altına almaya başlamışlardı. İngiltere için Amerika'yı savaşa sokmak yaşamsal bir sorun olmuştu. Amerikan kamuoyunu bu doğrultuda etkilemek ve Amerikan idealizmini araç gibi kullanmak gerekiyordu. İngiltere Ermeni katliamı konusunun büyük bir beceri ile işledi ve geniş bir propaganda malzemesi yapmakta gecikmedi (Karal, *Osmanlı Tarihi*, IX, 452-455).

na makaleyi gösteremiyor, yalnız hafızasında kalmış olan muhteviyatını hikâye ediyordu.

Bir iki gün Berlin içinde dolaşmak, muhtelif hikâyeler dinlemek, hayatın muhtelif manzaralarını seyretmek, Almanya'nın manen ne kadar bozulmuş olduğunu görmek için kâfi idi. Bir sene evvelki Berlin ortadan kaybolmuştu. Maişet daha daralmış, fakirlik ve ihtiyaç artmış, fakat, bir yandan da, harp zenginleri çoğalmış, sefahat yükselmişti. Artık dükkânlarda eşya muhtelif fiyatlarla satılmıyordu. Artık, ekmek, tereyağ, et vesaire vesikalarını tedarik etmek için müşkülat çekilmiyor, biraz bahşiş, size her şeyin imkân kapılarını açmaya kifayet ediyordu.

Tiyatrolar, barlar, lokantalar eskisi gibi belki de bunların yüksek kısmı eskisinden daha canlı ve daha işlek, fakat, hayatta o eski ahenk ve intizam, Alman ruhundaki o eski nizam ve inzibat bozulmuştu. Bir sene evvel yekpare bir kitle halinde birbirine yapışmış duran muhtelif içtimai tabakalar ve sınıflar şimdi birbirinden ayrılmışlardı. Almanya tahallül, inhilal halinde idi. Sokaklarda arada bir nümayişler oluyor, atlı polis teşkilatları ile nümayişçiler arasında mücadeleler ve hattâ ağır çarpışmalar vukua geliyordu.

Ben Eden otelinde oturuyordum, Uşakizade Halit Ziya da, aynı otelde ve benim odamın yanıbaşında, komşum idi.[14] O da Tanin'e mektuplar yazmak üzere Almanya'da yaptığı geniş bir cevelandan sonra Berlin'e gelmişti. Onunla da bir hayli konuştuk, gördüklerinden, işittiklerinden bahsettik. Bir iki gün içinde yaptığım temaslardan aldığım intiba pek fena idi. Almanya'da, günden güne kuvvetli artan ve kabarmakta olan demokrasi, Fransız-İngiliz-Amerikan demokrasilerinin yaptıkları tahrikâta kapılmış, fikren o tarafa meyletmiş, imparatora ve imparatorluğa karşı vaziyet almıştı. Kayzer'e söven, Habsburglara küfreden çoğalmıştı.

Bu ahvali böylece gördükten sonra, ben işlerin sonu gelmekte olduğuna ve harbin kaybedilmiş bulunduğuna hükmetmekte gecikmedim. Berlin'e muvasalatımın üçüncü veya dördüncü günü idi. Sefarethaneye gidip hem şu Farverts gazetesinin makalesini aramak, hem de o zaman sefir olan Rifat Paşa ile konuşmak istedim. Sefarethanede Farverts gaze-

tesi yoktu. Sosyalistlere ait olduğu için o gazeteyi sefarethane takibe lüzum görmemiş! Halbuki bütün harp esnasında, sosyalistlerin Reichstag'daki kuvvetleri 110 mebus ile temsil edilen koskoca bir siyasi kuvvet idi. Bu kuvvetin siyasi rolü 917'ye kadar ihmal edilse bile bir seneden beri sosyalistlerle demokratlar arasındaki koalisyondan ve bunların imparatorluğa karşı almış bulundukları vaziyetten sonra bu kuvvetin ihmal edilmemesi lazımdı. Bu, bana bizim sefarethanemizin ne kadar derin bir gaflet içinde bulunduğunu göstermeye kâfi geldi.

Sefaretin gafleti

O sıralarda bizim Babıâli'nin diplomasi urganları hakkında pek güzel bir fikir veren bu hadise benim için çok elim olan bir müşahede idi. Sefir Rifat Paşa, Babıâli'nin meslekten yetişmiş ve en iyi sefirlerinden olmakla maruf bir diplomatı idi. Bu diplomat, sefir olarak bulunduğu Almanya'da, içtimai ve siyasi hareketleri inceden inceye takip etmeye azami bir dikkat ehemmiyet atfetmeye mecbur olduğunu hissetmiyor, iki memleket arasındaki münasebetleri, yalnız masasının üzerinden geçen evrak içinde tetkik ediyor ve yalnız resmi devlet adamlarıyla temastan hasıl ettiği fikirler içinde yaşıyor demekti!

Sefarethane kitabetinden aldığım bu intibadan sonra Rifat Paşa ile konuştum, kendisine, bir iki gün içinde gördüğüm şeyleri anlatarak harbin artık kaybedilmiş olduğu fikrinde bulunduğumu söyledim. O, benim sözlerimi dinledikten sonra, öyle tahmin ediyorum ki, içinden benim için "*ukala!*" hükmünü vermiştir. Çünkü kendisi o fikirde değildi. İşleri, lüzumundan fazla bedbin olan bu gözlükle gördüğümü, bilakis Almanya'nın henüz kullanabileceği birçok kuvvetleri mevcut olduğunu söyledi. Eğer Rifat Paşa, demokratlar ve sosyalistler arasında mevcut olan cereyanları bilseydi, sol cenah matbuatını ve bu matbuatın ekseriya beyaz çıkan sütunlarını görmüş olsaydı, bana söylediği sözlerin daha ziyade diplomatik bir nikbinlikten mülhem olduğuna hükmedebilir-

14 Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi, Son Hatıralar*, İstanbul, 1981, 427-432. Halit Ziya sonradan Esplanade oteline taşınmıştır. O da anılarında İstanbul'a ne kadar zor koşullar altında döndüğünü anlatmaktadır.

15 İsmail Müştak Mayakon (1882-1938). Mülkiye çıkışlıdır. Mabeyn ve Ayan Meclisi kâtipliğinde bulunmuştur. İttihat ve Terakki içinde önemli bir yer tutar. Malta'ya sürülenler arasındadır. 1935-1938 yıllarında Siirt milletvekilliğinde bulunmuştur.

dim. Fakat bu, öyle değildi. Bizim sefarethanenin Almanya'yı, yalnız günlük resmi muameleler içinden gördüğü ve bundan dolayı da onun hakiki vaziyetini görmekten uzak bulunduğu bence muhakkaktı. Bunun için sefir ile mülakatım, içimdeki acıyı şiddetlendirmekten başka bir netice vermedi.

Üç gün sonra yaptığım yeni bir müşahede, benim gözümde vaziyetin daha berbat olduğunu büsbütün canlandırdı.

O tarihlerde İsmail Müştak[15] da Berlin'de idi ve ekseriya kendisi ile buluşurduk. O zaman hariciyede yakın Şark İşleri Müdürü bulunan Von Rozenberg onunla bana bir ziyafet vermişti. Yemekte şundan, bundan konuşurken kullandığı dil, artık diplomat dilinden uzaklaşmış, dertli insanlara mahsus bir ifade almıştı. Askeri vaziyetin büsbütün müşkül olduğundan uzun uzadıya bahsederek dert döktükten sonra bana:

– Ne dersiniz Muhittin Bey, biz bu işin içinden acaba nasıl çıkacağız? Ben çıkar yol görmüyorum. Sizin fikrinizce acaba nasıl bir çıkacak yol bulabiliriz?

Onun bu safiyane sualini o zamandan beri hiç unutmam. Çehresi, gözlerinin ifadesi, hattâ sesinin tonu bugün de öylece hafızamda yaşamaktadır. Almanya'nın harici siyasetini idare eden unsurlardan biri, bana, zayıf ve gafil Türkiye'nin vaktinden evvel vazife almış, tecrübesi az bir insanına müracaat ediyor ve ondan çıkacak yol için fikir soruyordu!

Bu, Alman ruhundaki şaşkınlık ve perişanlık derecesinin en azami haddini göstermekten başka bir şeye delalet edemezdi.

Almanlarda maneviyat kırılmıştı

Bu, benim için Almanya'nın birkaç meydan muharebesi kaybetmesinden daha fazla manalı olan bir hadise idi. Umumiyetle fevkalade ketum olan, her zaman söyledikleri sözleri tarta tarta konuşan diplomatların yarı resmi mahiyette bir ziyafette, yalnız resmi bir tanışma ile ahbap olduğu bir adama bu tarzda söz söylemesi için bu diplomatın kafasında kim bilir ne kadar perişanlık bulunması ve bu perişanlığın kimbilir ne kadar ne gibi hadiselerin eseri olması icap ederdi!

Bu ziyafetten sonra doğru otele geldim –ve akşam ziyafet bir öğle yemeği idi– geç vakte kadar çalışarak Talat Paşa'ya bir mektup yazdım. Bu mektupta bütün gördüklerimi, işittiklerimi ona hikâye ettikten sonra vaziyetin çok vahim olduğunu söyledim. Mektubun içinde takriben şu cümle vardı:

Sefarethanemizin size Almanya'daki bu vaziyet hakkında neler yazdığını bilmiyorum. Fakat, eğer hakiki fikrini benden saklamaya lüzum görmediyse sefir Rifat Paşa, vaziyetin vehametinden bihaberdir.

Aynı zamanda mektup gene takriben şu satırlarla bitiyordu:

Bence iş bitmiş, muharebe kaybolmuştur. Musibetin derecesini hafifletmek için bilmem ne zaman ve bu zamanda yapılabilecek bir şey var mıdır? Fakat, her ihtimale karşı, ben gene size bu vaziyeti haber vermeyi bir vazife biliyorum.

Bu mektubu yazıp gönderdikten sonra hemen her gün muttali olduğum yeni bir hadise, mektupta teşrih etmiş olduğum kanaati teyit ediyordu. Sokak nümayişleri sıklaşıyor, polis ve sansür ve tedbirleri şiddetleniyor, bununla beraber umumi siyaset hareketleri gizlenemiyordu. Bu esnada ben Erzberger'le bir temas yapmak istedim ve kendisini benim otelde yemeğe davet ettim. O bu daveti kabul etti, geldi. Arif Cemil ile birlikte benim otelde yemek yedik. Onunla konuşurken ben de demokrat ağzıyla söz söylüyordum. Epeyce önüne dökülmüş olduğum için o da benimle serbest serbest konuştu.

Evvela harp vaziyetinden bahsettik. O, bu noktada gayet sarih idi:

Almanya daha uzun zaman harbetmek takatinde değildir. Bir müddet daha devam edip arada mutlaka sulh yapmanın çaresini bulmak lazımdır; diyordu. *Ya hükümet sulh yapmasını bilecek, yahut da millet sulh yapacak bir hükümet getirmek üzere bugünkü hükümeti yıkacaktır. Eğer iş askerlere kalacak olursa Almanya'nın mağlup olmasına razı olmaları ihtimali bulunmayan Prusya erkânıharbiyesi, bütün Almanlığın son erkeğini harcayıncaya kadar harpte devam eder. Fakat, buna müsaade edilemez, etmemek lazımdır.*

Henüz hudutlar bozulmamışken sulh yapmak lazımdı

Harbi bir an evvel bitirmek ve münasip sulh yapmak fikri elbette güzeldi. O tarihte, harp için temenni edilecek en güzel netice, henüz silah elde iken, henüz hudutlar bozulmamışken bir sulh yapmaktı.

Düşman bir kere müttefiklerin son mukavemetlerini kıracak olursa artık o yapılacak sulhtan hiçbir hayır gelecek değildi. Fakat, Alman demokratlarının tasavvur ettikleri bu sulh, nasıl elde edilebilirdi?

Gene kendi kendime bir zamandan beri sorup durmakta olduğum bu suali o gün Erzberger'e sordum. O da bana şu cevapları verdi:

– *İtiraf ederim ki bu sual çok mühimdir ve cevap vermek de güçtür. Fakat biz, Alman demokratları şu fikirdeyiz ki eğer imparator, gökten aldığını iddia ettiği yalancı kuvvet ve selahiyetlerden vazgeçer, halkın hakkını halka verecek olursa Almanya için bu işin içinden çıkmak kabildir. Bugün Rusya meselesi halledilmiş bulunduğu için karşımızda bizimle harbedenlerin Almanya'yı diledikleri gibi ezmek hesapları artık eskisi gibi kuvvetli değildir. Amerika'nın yardıma gelmesine rağmen, Fransa, Almanya'dan daha yorgun, İngiltere ise elde edeceğini etmiş sayılabilir.*

Kayzer'in vazifesi çekilmektir

Bütün husumet, bizde olduğu gibi, onlarda da Kayzer'e müteveccihtir. Almanya'yı mütecaviz bir kudret halinde tutmak fikrinin merkezi Kayzer ve onun generalleri olduğunu biliyorlar. Eğer o ortadan çekilirse veyahut, çekilmese bile, memleketin günden güne büyüyen ve yeni bir intihap yapılmadığı halde bile bugünkü Reichstag'da kuvvetli bir ekseriyet vücuda getirebilen demokratik kuvvetlerine siyasi iktidar ve selahiyet verirse düşmanlar bizimle anlaşmaya meyledeceklerdir. İtilaf devletleri matbuatının, Amerika matbuatının her günkü neşriyatlarında bu fikri kuvvetlendiren şeyler vardır.

– *Fakat, dedim; Skagerak harbini yapan Alman donanmasını unutmamak lazım. Bu donanma Almanya'nın elinde bulundukça İngiltere, yapmak istediği şeyleri yapmış sayılmaz. Bu donanmayı mahvedecek şartları elde edinceye kadar harbe devam taraftarı olacağını ve gazetelerdeki neşriyatın sırf, Almanya'da dahili meseleler çıkarmak maksadına istinat edebileceğini zannetmez misiniz?*

Siyasi kanaatler çok garip şeylerdir. Hesaptan ziyade hisse ve hattâ bazen de ihtiras halindeki hisselere istinat eder. Erzberger de bir kere, Alman demokratlarının düşmanlarla müsait bir sulh yapabileceklerine inanmışlardı; bunun için her itiraza münasip bir cevap bulmakta güçlük çekmiyordu.

Donanma sözüne bir nevi ikrah hissi ifade eden bir dudak burmasıyla mukabele etti:

– Donanma! Dedi; işte, Kayzer'in tahakküm sevdasının en büyük nişanesi! Almanya'ya donanma değil, ekmek lazım...* icap ederse donanmayı İngiltere'ye hediye ederiz.

Her iki tarafın demokrasileri arasında anlaşma imkânlarına gelince biz buna inanıyoruz ve düşman memleketlerdeki demokrasi matbuatının yazılarının samimi olduğuna kaniiz.

– Onların yazdıkları samimi olabilir, fakat, hükümet adamlarının da aynı derecede samimi olabileceklerine emin misiniz?

Bu sual onu biraz düşündürdü; fakat, ona da cevap buldu:

– Hükümet adamları samimi olmasalar da kitlelerin samimiyeti kâfidir. Kitlenin yapacağı tazyik ile onlar da samimi olurlar. Mamafih, şunu da bilmek lazımdır ki, askeri muzafferiyetle bitirilemeyecek bir harbin içinden silahı teslim edip çıkmazdan evvel tecrübe edilecek bir şey varsa o da bu, bizim tasavvur ettiğimiz çıkış yoludur. Biz bunu istiyoruz, isteyeceğiz ve istediğimizi de Kayzer'den alacağız.

Erzberger'in haklı olduğu nokta

Erzberger'in haklı olduğu bir nokta vardı: Davayı askeri bir zaferle halledemeyecek bir vaziyette olunca silahı teslim edip çıkmazdan evvel tecrübe edilebilecek bir şans aramak zaruri idi. Fakat, bu şans, hangisi idi ve kimin eliyle tecrübe edilmek iktiza ederdi? Hangi yol daha iyi idi? Dahilde siyasi bir gürültü çıkarmayarak sulh şansını Kayzer'in tecrübe

* Son zamanlarda Göring'in "*bize tereyağ değil, top lazım!*" sözüne mukabil İngiltere hariciye nazırının "*biz tereyağını topa tercih ederiz!*" demesi ile Erzberger'in bu sözleri arasında ne kadar bir benzerlik vardır. 1918 yazının sonlarına doğru Alman demokratları ekmeğe donanmayı tercih ediyorlardı. 937'de Nasyonal Sosyalistler topu tereyağına tercih ettiler. İngiltere ise 918'deki rolünü tekrar ile meşguldür (Muhittin Birgen'in notu).

etmesi mi daha muvafıktı, yoksa bu gürültülerle demokratların işi ele almaları mı daha faydalı olabilirdi? Bu dahili siyaset gürültüleri acaba, kendilerinin de yorgun oldukları muhakkak bulunan düşmanlara fazla bir şevk verecek değil miydi? Acaba, bu şevk ile cesaretlenen düşman harbe daha şiddetle devam etmeye kalkamaz mıydı? O tarihe kadar her iki taraf da birbirini alta alıp istediği gibi ezmek için o kadar inat ve ısrar göstermişti ki şimdi hangi taraf zaafını meydana vurursa öbür taraf, ondan azami istifade etmek isteyecekti. Bu noktaya bilhassa işaret ederek Rusya misalihini aldım ve Erzberger'e:

– *Rusya'da da öyle olmadı mı?* dedim; *Rusya'da ihtilale demokratlar başladılar; müsait bir sulh şartı bulsalardı sulh yapacaklardı Bulamadıkları takdirde harbi, Çardan daha iyi idare etmek istiyorlardı. Bu planla işe başladılar, Çarı tahttan indirdiler, sonra da ne sulh yapabildiler, ne de harbi daha iyi idareye muvaffak oldular. Sulh yapamadılar; çünkü siz sulh yapmak için evvela onları tamamen ezmek istediniz. Harp de yapamadılar, çünkü her şeye rağmen, harbi idame eden makineyi bozmuş bulundular. İçine düştükleri keşmekeş içinde nihayet ipin ucunu büsbütün ellerinden kaçırdılar ve iş büsbütün müfrit unsurların eline geçti.*

Fakat, Almanya'da demokrasi cereyanının gidişi o kadar kuvvetli idi ki Erzberger'i hiçbir mantık ikna edemez ve hiçbir misal, fikrinden geri çeviremezdi. Bizzat merkezden sola doğru giden ve sosyal demokratları merkezle birleştirerek Almanya'nın yakın tarihi için mühim bir rol oynamaya hazırlanan bu siyaset adamı kararını vermiş bir cereyanın kuvvetli bir mümessili idi.

Bana şöyle cevap verdi:

– *Bu meselede Rusya misal olamaz. Ne orada şuurlu bir millet vardı, ne de onların karşısında garbin demokratik bir rejimi bulunuyordu. Eğer Almanya'da bir sene evvel demokratik bir rejim bulunmuş olsaydı Rusya ile hem Ruslar daha müsait bir sulh elde etmiş, hem de bizim tarafımızdan harp başka türlü idare edilmiş bulunurdu. Almanya'da demokratik bir rejim bulunmaması hem Rusya ile harbi uzun müddet devam ettirmiş, hem de orada bolşevizmin zuhuruna sebep olmuştur.*

Görülüyor ki Alman demokratları kararlarını vermişler, gemi azıya almışlardı. Vaziyet gayet vazıh idi. Bunun için sözü bir de Almanya ile müttefiklerine nakletmek istedim.

– Fakat, dedim: Almanya'nın müttefikleri var. Siz onlara karşı bir takım taahhütler ve vazifelerle mükellefsiniz. Onlarla temas ettiniz mi? Onlar bu meselelerde nasıl düşünüyorlar? Bu ciheti tetkik ettiniz mi?

Erzberger'in bu noktada da cevabı hazırdı. Hiç düşünmedi:

– Evet, hakkınız var, dedi: Avusturya demokratlarıyla temas ettik. Onlar da bizim fikrimizde değil, belki Avusturya baştan başa sulh tarafıdır. Kral, çoktan beri sulh yapmanın çaresini arıyor. Bundan başka, Avusturya erkânıharbiyesi önümüzdeki kış için memleketin harbe devam kabiliyeti olmadığını bizimkilere bildirmiştir bile.

Almanya'dan sonra Bulgarlarla Türkiye gelir. Bulgaristan'ın harp edecek hali kalmadığı malumdur. Türkiye'nin de aynı vaziyette bulunduğu muhakkaktır. Son günlerde İngilizlerin Suriye'de Türkleri kolaylıkla mağlup ettikleri gözönünde duruyor.

Konuşmak meselesine gelince, kiminle temas edelim? Kiminle konuşalım? Her iki tarafta da hakim olan askeri ve siyasi bir oligarşidir. Eğer bu memleketlerde de birer demokrasi hareketi ve bunların teşkilatları bulunsaydı onlarla da temas edip konuşmak bizim için hem bir vazife, hem de faydalı bir hareket olurdu. Fakat, bunlar yoktur; oligarşi ile konuşmamıza ise imkân olamaz, çünkü onlarla biz, birbirlerimizin dillerinden anlamayız.

Erzberger'in bu sözleri vaziyetteki son ukdeyi de çözmüş bulunuyordu. Bununla da, söyleyeceklerini söylemiş idi. Fakat, biraz tereddüt geçirdikten sonra, arkadan şunları da ilave etti:

– Hem, dedi; doğrusunu isterseniz Türkiye bizim için ayrıca bir gaile olmuştur. Ermeni kıtali etrafında Fransız, İngiliz ve Amerikan matbuatında yapılmakta olan neşriyatın Alman demokratları için yüz kızartıcı olduğunu elbet hissediyorsunuz. Bunun için, düşmanlarla karşı karşıya geçip sulh müzakeresine girmiş Almanya ve bilhassa biz Alman demokratları için Türkiye'yi müdafaa etmek güçtür. Türkiye, maalesef, büyük bir yüz karası içindedir. Bunu müdafaa etmek bize düşmez, edemeyiz. Türkiye kendi başının çaresine bakmalıdır.

Nazik bir bahis üzerinde olduğunu kendisi de hissediyordu. Onun o dakikadaki tavrını hiç unutmam. Sözü buraya kadar getirdikten sonra tekrar bir lahza düşündü. Ağır, mühim bir söz söyleyeceğini bilerek, yavaş yavaş:

– Şunu unutmayınız ki Alman milleti bu kadar fedakârlıklardan sonra yaşamak mecburiyetindedir. Onun yaşamasını temin edecek bir sulhe Türkiye yükü mani olduğu zaman bu yükü sırtımızdan atmakta tereddüt edemeyiz. Bunun için Türkiye kendi başının çaresine bakmalıdır!

O gün, henüz hadiselerin biraz sonra alacağı inkişaf cereyanından uzaktık ve bunları tahmin bile edemezdik. Fakat görüyordum ki Almanya'nın demokrasi koalisyonuna şeflik yapan bu adamın harbin neticesi için tasavvur edilen şartlarla vakıalar arasında ne kadar büyük farklar olduğunu hadiseler, bize, bir müddet sonra pek güzel gösterdi.

O ve Almanya'da onun gibi düşünenler müthiş surette aldandılar. Fakat, mevcut fenalık karşısında başka bir düşünce tarzı ile hareket programı yapmaya kendilerini mecbur hisseden Alman demokratlarının korkunç bir gidiş içinde bulunduklarını görmek müşkül değildi. Bunun için Erzberger ile bütün bu meseleler üzerinde herhangi bir münakaşaya girişmeye lüzum görmedim. Konuşmamızın alt tarafı Ermeni meselesine münhasır kaldı.

Bu meselenin Türkiye tarafından görülüş şeklini bu eserde izah etmiş olduğum esaslar dahilinde kendisine izah ettim. Bu hadiselerin nasıl bir nefis müdafaası zaruretinden ileri gelmiş olduğu hakkında kendisine vermiş olduğum izahatı dinledi. Fakat, sözlerime inanmadı. Nezaket icabı olarak zahiren inanmış gibi göründü, fakat, hakikatte hiçbirine değilse bile mühim bir kısmına inanmadı. Ben hikâyelerimi anlattıktan sonra kendisine şunları söyledim:

– Bu bahiste biz Türkler kendimizi vicdanen günahsız tanırız. Ben şahsen çok kuvvetli ve imanlı bir demokrat olduğum için uzun zaman kendi vicdanımı bu bahse dair isticvap etmiş bulunuyorum. İşin inkişaf şekline göre, bize düşen günah hissesini dün bunları kendi hesaplarına kanlı avanturlere sevketmiş olup da bugün onları müdafaa eden itilaf devletlerinin günah ve mesuliyet hisselerine nazaran çok hafif ve ehemmiyetsiz buluyorum. İsterdim ki, bizimle birlikte harbetmiş bir milletin ferdi sıfatı ile, siz de bu mesele etrafında bugün düşmanların yaptıkları propagandaya kapılmış olmayasınız. Fakat, işin böyle olmadığını esefle görmekteyim.

Fakat, ne söylense fayda edecek değildi. Erzberger'in fikri teşekkül etmiş bulunuyordu. Onu hiçbir suretle düşünüş ve görüş tarzından çe-

virmeye imkân yoktu. "*Başınızın çaresine bakın, bizden medet ummayın!*" deyip çıkıyordu. Almanya'nın mukadder olan hezimetinin tahakkukuna vasıtalık yapmış olan ve bundan dolayı da bir müddet sonra bir nasyonalist Alman kurşunuyla öldürülmüş olan bu adam, Alman demokrasisini müdafaa ederken Almanya'yı, tıpkı bir buçuk sene evvelki Rusya'nın vaziyetine sürüklemekte olduğunu farketmiyordu.

Bunu söylerken şunu da ilave edeyim ki ben de o dakikada bu akıbeti görüyor değildim. Zaten öyle zamanlarda insanlar, doğruyu ve iyiyi göremeyecek ruhi bir vaziyete düşerler. Erzberger, çekile çekile duvara dayanmış olan Almanya'nın kurtuluşunu, itilaf devletlerinin yaptıkları propagandaya kapılıp gitmekte buluyor ve ne Rusya misalini, ne Türkiye ile Almanya arasındaki dört senelik silah arkadaşlığının zaruri vefakârlıklarını ve nihayet, ne de sürüden ayrılanları kurtların daha kolaylıkla kapabileceklerini düşünmeye lüzum görmüyordu. Ve o tarihte onunla beraber Almanya'da milyonlarca insan zannediyorlardı ki Almanya demokratları Kayzer'i inkar ederler, onu tahttan indirirler ve Ermeni tehciri dolayısıyla medeniyet için leke teşkil etmiş olan Türkleri müttefiklikten terkederlerse Almanya'yı kurtaracaklardır. Almanya'yı ve Alman demokrasisini kurtarmak nam ve hesabına, ne manevi vazifelerini düşünüyorlar, ne de tuttukları yolun siyaset bakımından faydalı neticeler verebilir bir yol olup olmadığını iyi hesap edebiliyorlardı.

O gün bu Alman demokratı ile karşı karşıya iki saat yaptığımız hasbıhal ve daha doğrusu münakaşadan sonra muhatabımın bana söylediği son söz, şu olmuştu:

– *Biz, ne de olsa mutlaka hükümeti ele geçireceğiz. Onu ele geçirdikten sonra da Almanya'yı kurtarmak için sizi feda etmek lazım gelirse bunda bir dakika bile tereddüt etmeyeceğiz... Başınızın çaresine bakınız!*

Erzberger'le konuştuğumuz tarihte henüz Garp cephesinde Alman taarruzu devam ediyordu. Marn nehrini geçmişler, kendilerine ileriye doğru yol açmaya, düşman cephesini yarmaya çalışıyorlardı. Berlin sokaklarında nümayişlerin devam etmesine, siyasi dedikodunun gittikçe artmasına rağmen Alman erkânıharbiyesi, elinde mevcut

kuvvetlerle son hamlesini yapıyor, cepheyi yarmaya uğraşıyordu. Aynı zamanda Şark da tamamen istila edilmiş bir vaziyette idi. Lehistan, Romanya, Kafkasya müttefiklerin işgalleri altında idi. Yalnız Irak cephesinde, Suriye'de vaziyet berbat idi. Bilhassa Suriye'de kuvvetlerimiz gevşemiş, hattâ çözülmüş bulunuyordu. Almanya'nın sağ cenah ve bilhassa askeri mahafili ise asıl Avusturya'dan ve bilhassa Bulgaristan'dan korkuyorlardı.

Erzberger'in büyük bir samimiyet ve açık dille, fakat, aynı zamanda kuru bir huşunet ve insafsız bir mantık havası içinde bana Alman demokrasisi namına bu kadar kat'i bir lisan kullandığı tarihte dahi, Almanya'da Türkiye'nin ahde vefakârlığından şüphe eden, onun "*anca beraber, kanca beraber!*" diyerek sonuna kadar aynı davayı gütmekte tereddüt edeceği fikrinde olan hiç kimse yoktu. Bütün korkular, uzun senelerin sadık müttefiki olan Avusturya- Macaristan üzerinde toplanmıştı. Bununla beraber, Alman demokrasisi düşmekten kurtulmak için safra atan baloncular gibi, Türkiye'yi feda etmeyi düşünüyorlardı! Bütün sebep de Ermeni meselesi idi. Almanların kolaylıkla tetkik edebilecekleri, mahiyetini güzelce anlayabilecekleri bu meselede Alman demokratlarının vazifeleri Türkleri tutmak ve onları müdafaa etmek olduğu halde, sırf İngiliz-Fransız matbuatındaki neşriyatın tesiri altında kalarak, bizi baştan attıkları takdirde, Almanya için müsait bir sulh etmenin ana şartlarından birini temin etmiş olacaklarına kani bulunuyorlardı!

Bu, büyük bir gaflet idi. O kadar büyük bir gaflet ki, bütün Almanya'yı büyük bir musibet dalgası içinde ihata ettiği o tarihlerden sonra Alman demokrasisi kat'i surette ezilip gidinceye kadar muhtelif şekillerde zaman zaman onun tezahürlerini gördük. Fakat, Erzberger'le konuştuğumuz o tarihte dahi bu gafletin derecesini görmek benim için kabildi. Alman milletinin böyle bir gaflet içinde bulunduğunu görmek, neticenin neye varacağını ve bunun ne kadar yakın olduğunu anlamak için kâfi idi. Bundan dolayı, ben ertesi gün –zannedersem ağustos iptidaları idi– Sefir Rifat Paşa'yı bir kere daha ziyaret edip konuştuklarımızı kendisine anlatmak istedim.

Tehlike yok mu idi?

Rifat Paşa benim hikâyemi alaka ile dinledi. Vardığım fena hükümleri de dinledikten sonra, bu anlattıklarıma bakılınca vaziyetin müşkül olduğunu kabul etmekle beraber işlerin bu derecede vahim bir safhada bulunduğu neticesine iştirak etmiyordu. Onun fikrince, Almanya'da, bir imparatorluk rejimi hüküm sürmesine rağmen fikir hürriyeti, İngiltere veya Fransa'dakinden daha eksik değildi. Bu hürriyet rejimi içinde bu yolda fikirler de bulunmasını gayet tabii görüyor, fakat henüz taarruz kabiliyetlerini muhafaza eden Almanya'nın Erzberger'in siyaseti arkasından gideceğini zannetmiyordu. "*Hindenburg hatlarına çekilen bir Alman ordusunun uzun zaman müdafaa kabiliyetini iktisap edeceğine göre o kadar telaşa mahal yoktur*" diyordu.

Acaba, beni teselli ve takviye için mi bu fikri müdafaa ediyordu? Yoksa, hakikaten bizim sefarethanemiz de Erzberger gibi gaflet içinde miydi? Benim kanaatimce bu, yalnız gafletle izah edilmek icap eyler. Bizim o zamanki bürokratik devlet teşkilatımız arasında sefarethanelerimizin düştükleri bu nevi gafletler birden çok fazladır.

Erzberger bu gafletini bilahare hayatıyla ödedi. Ben de bizim taraftaki gafleti hiç olmazsa tarihin karşısına koyup onu bu satırlarla teşhir etmek istedim.

O gün sefarethanede öğrendiğime göre Talat Paşa, Berlin'e gelmek üzere, İstanbul'dan hareket etmek üzere idi. Ben de onun gelmesine intizaren otelde istirahat köşesine çekildim ve hadiseleri uzaktan takip ettim. Artık nümayişler sıklaşmış, dedikodular artmış, hükümetin değişmesinden bahsedilmeye başlamıştı.

Aynı zamanda Garp cephesindeki son Alman taarruzu da durmuş, Marn nehrini geçen kuvvetler, çok şiddetli bir mukavemete çarparak erimişler, geriye çekiliyorlardı.

Bu çekiliş, aynı zamanda memlekette bir taraftan yeis ve ümitsizliği ve öte taraftan da demokratların hamlelerini arttırmaya hizmet etti. İlk defa olmak üzere "*Hindenburg hatları*" denilen müdafaa cephesinin kuvveti ve bu müdafaanın devam kabiliyeti üzerinde halk arasında münakaşalar yapılmaya başladı. Bütün bunlar perişanlık ve işin sonunun gelmiş olduğu alameti idi.

Talat Paşa Berlin'de

Nihayet Talat Paşa geldi. O geldiği zamanda Fransız-İngiliz-Amerikan cephesi Hindenburg hatlarına karşı hücuma başlamışlardı. Alman ordusu cepheyi daraltmak üzere müdafaa mevzilerine çekilirken, bundan evvel yapmış olduğu gibi bu defa da yeni işgal etmiş olduğu bütün sahayı taş taş üstünde durmayacak şekilde tahrip etmiş olmakla beraber ötekilerde, aylardan beri biriktirdikleri kuvvetler ve vasıtalarla önlerindeki maniaları aşarak Hindenburg hatlarına kadar gelmekte çok gecikmemişlerdi. Öte tarafın ağustos ortalarında başlamış olan bu mukabil taarruzu, bundan sonra mütarekeye kadar hiç fasılasız mütemadiyen devam etmiştir. Gerek asker miktarı, gerek tahrip vasıtaları bakımından cihan harbinin en şiddetli ve en müthiş taarruzunu teşkil eden bu hareket, o zamana kadar Almanların yapmış oldukları gibi cephenin muayyen bir sahasına yapılan bir hücum şeklinde değil, belki de bütün müdafaa hattının bir ucundan ötekine kadar yapılan mütemadi ve fasılasız bir taarruz halinde icra ediliyordu.

İşte, Talat Paşa, Berlin'e bu taarruzların başlamış olduğu zamanda gelmişti.

İstasyonda kendisini karşıladığımız zaman beni hemen görmek istediğini, aratacağını söyledi ve ertesi günü de yanına çağırdı.

Esplanade otelinde oturuyordu, gittim. Mektubumu aldığından bahsederek mektupta yazdığım şeyler hakkında benden biraz daha tafsilât istedi. Ben de sordukları şeyler üzerinde bildiklerimi anlattığım gibi Erzberger ile olan konuşmalarımı da anlattım. Talat Paşa, artık o eski neşeli, güler yüzlü, dünyaya aldırmaz Talat Paşa değildi. Bilhassa Erzberger hikâyesini dinledikten sonra çehresi büsbütün ciddi ve düşünceli oldu. Daima güler gördüğüm gözleri büsbütün bulutlandı. Sordu, söyledim; tekrar sordu, tekrar anlattım. Nihayet bir müddet düşünceli durduktan sonra:

– *Demek*, dedi, *senin fikrince Almanya perişanlık içindedir ve rejim yıkılmak tehlikesinde bulunuyor?*

Halbuki, ben bu fikirde değildim, daha öteye geçiyordum. Onu da artık açık bir ifade ile söylemekte mahzur görmedim:

– Almanya perişanlık içindedir. Rejim yıkılacaktır. Maalesef, harbi bizim değil, Almanya'nın da askeri bir zafer ile neticelendirmeye imkân kalmamıştır.

Bu sözler Talat Paşa'yı uzun uzun bir kere daha düşündürdü. Bir türlü bu fena akıbete inanmak istemiyordu. Biraz düşündükten sonra:

– Evet, dedi, maalesef sen haklısın... İşin fena tarafı o ki herkes bozgun... Sade Almanya değil, herkes... Bulgaristan fena halde bitkin. Gelirken Malinof ile görüştüm. Bulgaristan'ın harbe devam kabiliyeti olmadığını söyledi. Bizim için asıl tehlike, senin dostun Erzberger'de değil, Bulgaristan'da...

Bu sözleri söyleyen Talat Paşa'nın dertli çehresi, bütün o mukadder felakete bir türlü inanamayan ümitleri ve fakat onun gelmekte olduğunu gösteren alametler karşısındaki yeisleriyle şimdi de gözümün önünde duruyor. O Bulgaristan'ın yorgunluğundan bahsederken ben de sordum:

– Bulgaristan'la bizim sulh istemek taraftarı olduğumuzdan bahsediliyor. Burada gazetecilerin ağzında bu tarzda sözler işittim. Doğru mu?

– Sulhü istemeyen kim var? Hep istiyoruz. Almanya istemiyor mu? Elbet o da istiyor. Fakat nasıl ve ne gibi bir sulh? Bütün mesele burada...

Bir müddet daha konuştuktan sonra bana izin verdi. Çekildim. Bence o dakikada harp bitmiş, mağlubiyet tahakkuk etmişti.

Almanya'da olduğu gibi bizde de, harbin bu fena neticesi, bütün rejimin mağlubiyeti demekti. Talat Paşa bunu pek iyi biliyor ve bunun için de dertli ve meyus görünüyordu.

Talat Paşa Berlin'de birkaç gün daha kaldı. Zannedersem eylül iptidalarında gelmiş ve eylülün sonlarına doğru dönmüştü. Berlin'de bulunduğu müddetçe daima düşünceli, neşesiz ve hattâ sükûti idi. Mütemadiyen Alman hükümet adamlarıyla konuştu, temaslar yaptı. Kendisi henüz hiçbir şey söylemiyordu. Fakat, sızan haberler, Talat Paşa'nın sulh için müttefikan bir çare aranması lazımgeldiği fikrini müdafaa ettiğini gösteriyordu. Alman hariciyesi erkânının artık bizim gibi yakın dostlarından saklamaya lüzum görmedikleri bu müşkül vaziyet içinde yegâne ümit noktası, Wilson tarafından neşredilmiş olan mahut prensipler üzerinde bir anlaşma çaresi aramaktı. Hatta, bu esasa dair bir takım sözler, etrafta da dolaşmaya başlamıştı.

Alman demokratları, açıktan açığa bu fikri müdafaa ediyorlardı.

Fena haberler geliyor

Eylül ortalarında Berlin'e fena haberler gelmeye başladı. Ağustos ortalarında garp cephesinde yapılmış olan şiddetli taarruzlardan çok müteessir olmuşlar, bütün harp esnasında ilk defa olarak garp cephesinde bir hayli esir vermişlerdi. Askerin manevi kuvveti sarsılmış, perişanlık alametleri gözükmüştü. Askeri vaziyetteki bu fenalık, yavaş yavaş yayılan şayialarla eylülde anlaşılıyordu. Suriye'den gelen haberler de fena idi.

Mareşal Allenby bizim Suriye'yi müdafaa eden kuvvetlerimizi önüne katmış, şimale doğru sürüp götürüyordu. Nihayet daha fena haberler gelmeye başladı: Eylül ortasında Makedonya'daki Fransız ordusu, Vardar nehri ile Çerna suyu arasındaki Bulgar cephesini yarmış, Bulgar ordusunu fena halde bozmuş ve şimal istikametini tutmuştu.

Bütün muharebe esnasında her fenalığın önüne geçmenin yolunu bulmuş olan Alman kumandanlığı ilk hamlede bu derdin de devasını bulacağını zannederek hiç telaş göstermedi.

Avusturya-Macarların bu cepheyi tutabileceklerine emin olmayan Mc Kenzie'nin Alman fırkaları vasıtasıyla gediği tıkamak üzere tertibat almış olduğu söylendi. Alınan bu tertibatın, Türkiye ile Almanya arasındaki muvasala hattını muhafazaya kâfi geleceği bize temin ediliyordu.

Ahvalin üzerimizdeki tesirleri

Bütün bu ahvalin, bizim üzerimizde yapmış olduğu tesirleri anlatmak güçtür.

Fakat, o tarihte netice hakkındaki hükmümü çoktan vermiş olmama rağmen, bir taraftan Alman askerinin bütün harp esnasında gösterdiği fevkalade kudretin tesiri, bir taraftan da insanın, felaket karşısında mutlaka bir yere takılıp tutunmak hissinden kurtulamayan gizli ve şuursuz ümidi, beni telaşa düşürmekten siyanet ediyordu. Makedonya cephesi tamir edilecek, Suriye taarruzu durdurulacak ve bu suretle Wilson prensipleri üzerinde sulh yapma çareleri aranacak zannediyordum. Makul bir sulh yapma imkânlarının bulunacağına çok

fazla ihtimal vermemekle beraber neticenin o derece yakın olduğunu da zannetmiyordum.

Gittikçe artan bir helecan içinde birkaç gün geçti. Garpte taarruz hiç durmuyor, Makedonya'da mücadele devam ediyordu. Bir sabah telefon çaldı, Talat Paşa'nın öğle yemeğini kendisi ile beraber yemek üzere beni otele çağırdığını, yaveri Ömer Abdülkadir Bey bildirdi.

Talat Paşa ile öğle yemeği

Öğleyin onun oteline gittim. Yemekte benden başka, bir aralık Dahiliye nazırlığı da etmiş olan vali Celal Bey de vardı. Ömer Abdülkadir de bizimle beraberdi. Talat Paşa, bermutat şen görünmeye çalışmakla beraber, düşünceli, ağır ve dertli idi. Hem şundan bundan bahsediyorduk, hem de onun çehresini tetkik ediyordum. Bir aralık cephe havadislerinden bahsettik. Celal Bey, henüz gayet nikbin idi. Bilmiyorum, hatır için mi, Talat Paşa'yı üzmemek için miydi? Yoksa, henüz vaziyetteki vehameti görmüyor muydu? Askeri vaziyeti çok kısa cümlelerle ifade eden karargâh tebliğlerini tefsir ederek, vaziyetin telaş ve endişeyi mucip olacak mahiyette bulunmadığını söylüyordu. Fakat, buna mukabil, Talat Paşa artık saklamaya lüzum görmediği ve hattâ yavaş yavaş açmak bile istediği bir bedbinlik içinde söz söylüyordu.

Celal Bey ise henüz Almanya'nın askeri kuvvetine inanıyordu. İnsan, böyle felaket zamanlarında hakikatin acı ve korkunç çehresiyle karşılaştıkça, onu görmemek için başını çevirir. Celal Bey'de de böyle bir hal vardı. Nitekim aynı hal bende de vardı.

Yemekten sonra, bir müddet daha şundan bundan bahsettikten sonra Talat Paşa'yı istirahata bırakmak üzere Celal Bey'le birlikte çıkmak üzere ayağa kalktık, o zaman Talat Paşa, benimle biraz konuşmak istediğini söyleyerek Celal Bey'i bıraktı ve beni tuttu.

Yalnız kaldığımız zaman Talat Paşa birdenbire değişti; çehresi, felaket karşısında da olsa metanetini kaybetmeyen ve feleğin bütün dertlerini taşımaktan korkmayan bir ruhun ifadesini aldı. İki elini arkasına koydu ve bir yandan salonun ortasında gezinerek:

– *Sen ne zaman dönüyorsun, Muhittin?*

Diye sordu. Ben dönmek arzusunda idim. Güya istirahat etmek üzere gelmiş olduğum Berlin'de iki aydır biraz istirahata mukabil bir hayli de üzülmüştüm. Fakat, aynı zamanda facianın son perdesini Berlin'de seyretmek insana acı bir zevk verdiği için, henüz dönmek kararını vermemiştim.

– *Henüz bir kararım yok*, dedim; *Eğer dönmem lazımsa hemen döneyim...*

O, gezinmekte devam ederek:

– *Ben yarından sonra dönüyorum. Sen de dönsen iyi edersin. Kat'i kararların alınma günündeyiz. Gazetenin başında bulunman hayırlı olur.*

Onun bu sözü üzerine kendisine müteakip ben de hareket edeceğimi söyledikten sonra sordum:

– *Ne gibi kat'i kararlar?*

Dedim. Biraz durdu; zihni derinden derine meşguldü. Sonra karar verdi:

– *Sulh isteyeceğiz*, dedi; *Wilson prensipleri*[16] *dahilinde bir sulh yapmaya çalışacağız... Fakat, henüz bunu mahrem tutacaksın, kimseye söylemeyeceksin?*

Kuvvetin durduğu yerde siyasetin bir paralık kıymeti olmayacağını o da bilirdi, ben de bilirdim. Fakat, Wilson prensipleri dahilinde sulh yapmaya muvaffak olmak, o günün en güzel işi ve harbin bizce o gün arzu edilebilecek en güzel neticesi olduğu için ben bu sulhu ve bu fikri çok güzel buluyordum. Fakat, bu sulhu yapmaya çalışmak, onu yapmak demek olabilir miydi?

Burasını ben o kadar derin düşünmeye lüzum görmüyordum. Belki o da derin tarafına gitmek, imkânsızlığı görmek ve felaketin büyüklüğü ile göz göze gelmek demekti. Halbuki, her şeyde bir teselli kapısı arayan insan, bu yüzleşmeden farkında olmaksızın kaçıyordu. Bununla beraber, o da, ben de birer lahza düşündük. Onun gözlerinin önünden ne geçtiğini biliyorum. Benim gözlerimin önünden harbin bütün faciaları ve bu facialar içinde irtikap edilen hatalar geçti. Talat Paşa, yavaş yavaş, elleri arkada, dolaşmakta devam ederken, zihninden geçen şeyleri küçük bir cümlede hülasa ediyormuş gibi:

– *Yazık*, dedi; *harbi kaybettik, bütün emekler berhava oldu...*

Bu sözleri söyledi, durdu; biraz düşündü, düşünceli gözlerle benim gözlerimin içine bakarak derdini dökmek isteyen bir insan tavrıyla, teessüfler içinde:

– *Memleket de bizden şimdi nefret edecek!*

Dedi. Talat Paşa böyle bir teessür içinde bulunmakla beraber, henüz o dakikada, İttihat ve Terakki'yi bekleyen akıbetin ve memleketin içine düşeceği felaketin derecesini gözünün önünde canlandırmış değildi.

Talat Paşa ne düşünüyor?

İnsanların içinde yaşayan o sönmeyen ümit, bizi felaketlerin korkunç hakikatleri karşısında bile etrafımızı pembe görmeye sevkeden o gizli ve garip duygu, onda da, bende de bütün kuvvetiyle tesirini yapıyordu. Ortada henüz ayakta duran bir Almanya, ötede harbe iki taraf arasında kuvvet hükmü olarak iştirak eden Amerika'nın meşhur prensipleri varken bu gizli ümidin kendisini bu kadar kuvvetle hissettirmesi de tabii olmak lazım gelir. Bunun için Talat Paşa, bir taraftan müteessir ve hattâ içinden kan dökerken öte taraftan da çıkacak bir yol arıyordu. Bu yol da onca şu idi: İstanbul'a gidip hükümeti mutedil ve öteden beri garp dostluğu ile maruf bir İttihat ve Terakki zümresi eline vermek ve bu mutedil zümrenin yapacağı sulh müzakereleriyle felaketin derecesini tahfif etmek.

Bu mutedil zümreye de Cavit'in riyaset etmesini tabii görüyordu. Türkiye'nin harbe girmesine itiraz eden, harbe girdiği için de derhal istifa etmiş olan Cavit değil miydi? Cavit, ve bittabi onunla beraber Cahit,[17] etraflarına toplayacakları mutedil ve liberal unsurlarla pek güzel bir hükümet yapabilirler ve bu hükümet de başlaması mukarrer olan sulh müzakerelerini Türkiye lehine pek güzel idare edebilirdi. Onun fikrini dolduran ve kendisine ümit veren proje bu idi.

İstanbul'da olsak benimle bunları konuşmak hatırından bile geçmezdi. Fakat, o dakika-

16 ABD Cumhurbaşkanı Wilson'un gelecekteki dünya barışına egemen olmak için koyduğu 14 maddelik ilkeler. Bu ilkeler açık bir diplomasiyi, gizli antlaşmalardan kaçınmayı, denizlerin serbestliğini, ulusların kendi yazgılarını belirleme vb hakkını öngörüyordu. Aslında bu ilkeler, Lenin'in "*ulusların kendi yazgılarını belirlemeleri*" tezine karşı ortaya atılmıştı. Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili ilke de şöyle açıklanıyordu: "*Madde 12. Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk yoğunluğu ile meskûn yerlerde bağımsız bir Türk devletinin bulunması; Türk egemenliği altında bulunan diğer uluslara da özerk ve engelsiz bir gelişme fırsatının sağlanması ve Boğazların bütün devletlerin ticaret gemilerine açılması...*"

17 Hüseyin Cahit.

da Berlin'de kendisine en yakın ve en candan dost olarak beni buluyor ve içindeki dertleri dökmek ihtiyacı ile bana bütün fikirlerini anlatıyordu.

– Hatta, diyordu: *İttihat ve Terakki ikiye ayrılmalıdır. Türkiye'de bugün ekalliyet meseleleri kalmamış denecek derecede azalmış ve eski ehemmiyetini kaybetmiştir. Sulh bizi, Araplardan da ayıracak olduğuna göre İttihat ve Terakki'nin vatansever unsurları arasında böyle bir ayrılıştan hiçbir fenalık çıkmaz. Memleket, biri muhafazakâr, diğeri libéral iki unsur eliyle ve biri diğerini kontrol ederek idare edilirse bundan çok büyük iyilikler hasıl olur. Bizi şimdiye kadar böyle bir ihtimali korku ile telakkiye sevkeden sebeplerin mühim kısmı ortadan kalkmıştır. İyi veya fena yaptık, Türkiye'yi hiç olmazsa Anadolu'da milli bir memleket haline getirdik. Aramızda fesat ve tefrika unsuru azaldı.*

O, bu tarzda fikirlerini izah ederken ben böyle bir şeyin tahakkuk edemeyeceğini düşünüyordum.

Aklıma bir şey geldi, Sultanı düşündüm:

– *Fakat*, dedim, *Vahdettin'i unutuyorsunuz, Paşam... Vahdettin İttihat ve Terakki'nin de, vatanperverliğin de düşmanı olan bir adamdır. Siz bu projenizi tatbik için ona muhtaç bulunacaksınız. O size yardım etmedikçe siz planınızı tatbik edemezsiniz. Halbuki, Padişah sade İttihat ve Terakki'nin şu veya bu zümresine değil, topuna birden düşmandır. Meşrutiyeti de istemez, şimdi İttihat ve Terakki'nin zaafından istifade ederek ona hücumda tereddüt göstermeyecektir.*

Talat Paşa Vahdettin'in düşüncelerini bilirdi

Bu sözüm, onu uzun uzun düşündürdü. Vahdettin'in İttihat ve Terakki'ye ve her türlü yeniliğe düşman olduğu, kendisi sarayında oturmak şartıyla her nevi zilleti kabul edebileceği, bunun için icap ederse, İttihat ve Terakki'yi düşman eliyle de mahvetmeyi göze alabileceği benden ziyade Talat Paşaca da malum bir şey idi. Bunun için, kafasında ne zamandan beri teşekkül etmiş olduğunu bilmediğim bu projesini tatbik ederken sarayda tesadüf edeceği müşkülatı ya hiç hesap etmemiş, yahut da, hesap etmişse bile, şimdiye kadar bu nevi bir çok müşkülleri bertaraf etmiş bir adam psikolojisi ile buna o kadar ehemmiyet vermemişti.

Fakat, ben o gün dikkatini bu tarafa celbedince, odanın ortasında deminden beri yaptığı gezintiyi bırakarak durdu, bir lahza düşündü, sonra bu yeni mesele karşısında yeni bir vaziyet almak istiyormuş gibi, yakınında bir koltuğa oturdu. Vahdettin tarafından gelecek müşkül hakikaten büyük olduğu için bunun hatırlatılması onun canını sıkmıştı. Sağlam yapılı ve sağlam sinirli, her zaman neşeli ve alaycı Talat Paşa'da o gün ilk defa gördüğüm bir düşkünlükle içini çekti. Sonra, hayalen gözlerinin önünde, şeytan ve münafık çehresiyle Vahdettin'i görüyormuş gibi:

– *Muhittin*, dedi, *bizim en büyük talihsizliğimiz, böyle bir zamanda padişah olarak başımızda böyle bir adamın bulunmasıdır!*

Böyle bir adamın böyle bir zamanda milletin başında padişah olarak bulunması hakikaten büyük bir talihsizlikti. Fakat, bence memleket için de, İttihat ve Terakki için de, en büyük talihsizlik o değil, Enver Paşa idi. Çoktan beri ben kat'iyetle bu kanaate vasıl olmuştum. O gün, o teessür içinde bulunan bu tarih kurbanını üzmeyi ve yaralamayı hiç istemediğim halde, ihtiyatsızca, ağzımdan bu fikir dökülüverdi:

– *Padişah olarak başımızda bu herifin bulunması hakikaten büyük bir talihsizlik olduğu muhakkaktır. Fakat, bence en büyük talihsizlik Enver Paşadır*, dedim.

Bu söz onu sarsmıştı. O gün, kafasının içinde mütemadiyen geçmişin muhakemesini yapıyor gibi zihnen daima meşgul görünen, bazen dikkat etmediği için bana bir sözümü iki defa tekrarlatan Talat Paşa, gene düşündü. Sonra:

– *Ne gibi?*

Diyerek benden fikrimin izahını istedi. O zaman ben de açıldım.

Fikrimi Talat Paşa'ya açıkça anlattım

On senelik İttihatçı hayatımda ilk defa olarak, fırka hiyerarşisi içinde bulunan inkılap adamı karşısında genç ve İttihat ve Terakki'ye Meşrutiyetten sonra karışmış bir İttihatçı sıfatıyla, serbestçe söz söylüyordum. Bizim zamanımızda büyüklere karşı itirazda bulunmak ayıp sayılırdı. Ben de bu terbiyeyi almış mahcup ve haddini bilir bir insan ol-

duğum için beğenmediğim şeyleri onların karşısında nihayet mütevazı bir mülahaza kaydı şeklinde ifade eder, hiçbir zaman iddialı söylemez ve bilhassa iddialı münakaşaya girmezdim. Kendileriyle her gün veyahut sık sık münasebette bulunduğum ve benim samimi bir adam olduğumu bildiklerinden emin olduğum bir kısım merkeziumumi azaları müstesna, İttihat ve Terakki elebaşlarıyla daima mütevazı ve silik konuşurdum. Bütün mebusluk hayatımda bir defa maarif nazırı Şükrü'nün Darüleytamlar hakkındaki hayali bir projesine karşı maarif encümeninde vaziyet almış, bir defa da matbuatın kâğıdı meselesinde Enver Paşa ile münakaşa etmiştim. Bunun niçin, Talat Paşa'nın karşısında o gün, ilk defa olarak harbin idaresinin tenkidine girişmek benim için büyük bir ahlaki cesaret idi! Bu satırları okuyanlar, belki güleceklerdir. Fakat, Allahın bildiğini kuldan saklamaya lüzum yoktur: Ben siyasi gazeteciliğe ve siyasi hayata başladığım zaman henüz çok gençtim. Bizim zamanımızda çocuklara, büyüklere hürmet hissi çok kuvvetle telkin edildiği için, uzun zaman onların karşısında tenkit ve münakaşaya girişmeği, kendi kendime terbiyesizce bir hareket telakki ederdim. Bunun için o gün Talat Paşa'nın "*ne gibi?*" diye yaptığı izah daveti üzerine talihsizliğimizin sebeplerini izaha başlamak bence büyük bir cesaret demekti. Yavaş yavaş, Talat Paşa'yı incitmeyecek kelimelerle fikirlerimi izah ettim.

Enver Paşa'nın arkasından sürüklenmişti

Harbe nasıl girdiğimizden başladım. Kendisine "*Almanların bokuna harbe girmeyelim!*" diye o sırada bizzat harbe girmeye muhalif olduğu halde Enver Paşa'nın emrivakii ile işin olup bitmiş bulunduğunu hatırlattım. Ondan sonra Enver Paşa ile İsmail Hakkı Paşa tarafından temsil edilen askeri idarenin memleketi nasıl sıkı bir tazyik altına almış bulunduğunu hatırlattım. Abranosyan'dan bahsettim. Daha sonra, harbin askeri idaresindeki her göze çarpacak derecede bariz hatalardan bahsettim. Nihayet neticelere geçtim:

– *Eğer*, dedim, *bütün bunlar olmasaydı, yani biz harbe kendi irademiz ve içtihadımızla en münasip gördüğümüz bir zamanda girmiş, harp esnasında halkın*

hissiyatını bu derecede tazyit eden tahakküme meydan vermemiş ve memleketin can ve mal kuvvetlerini bu derece israf etmemiş olsaydık, bugün memleket ve biz bu halde bulunmazdık. Bütün Irak ve Suriye'nin işgal edilmemiş bulunacağı muhakkaktı. Elimizde kendimizi belki de bir müddet daha müdafaa edecek kuvvet bulunurdu. Bu sayede de sulh müzakerelerine daha kolaylıkla girişebilirdik, eğer bütün bu hatalar olmasaydı, Vahdettin ne yaparsa yapsın memleket bizimle beraber olur, yahut, rejimden ziyade talihi itham ederdi. O zaman, sizin tasavvur ettiğiniz siyasi hareket daha çok kolay olurdu. Bu tarzda harbetmiş, harbin sonunda bu vaziyette bulunan bir memlekete karşı düşmanlar da sulh şartlarında o kadar müşkül bir tavır almaya cesaret edemezlerdi.

Bu fikrimi biraz daha mufassal bir şekilde böylece izah ettikten sonra nihayet, benim de canımı yakan bir iç acısının uyandırdığı bir ihtiyatsızlıkla, ağzımdan takriben şu kelimeler döküldü:

– Bütün bunlara yapacak ancak siz vardınız. Fakat, siz de Enver Paşa'nın karşısında gevşeklik gösterdiniz!

Evvelki sözlerimi Talat Paşa, tasdik alameti olan baş hareketleriyle dinliyordu. Kendisini zaafla, gevşeklikle itham eden bu son sözlerimi söylediğim zaman da biraz irkildi ve sonra:

– Haklısın, Muhittin, dedi; hem de çok haklısın. Bu söylediklerinin bir kısmını olsun yapabilirdik. İdeal olarak tasavvur edilen bir siyasetin tamamen tatbik edilebilip edilemeyeceğini sen de bilirsin. Siyasette öyle ideal planlar var ki bunları tatbik etmeğe geçtiğimiz zaman bir çok yerlerinde aksaklık olur. Söylediğin şeyleri, işler olup bittikten sonra böylece sıralayıp dökmek kolay, fakat, bunları günlük hadiseler arasında tatbik etmek müşküldür. Bununla beraber sana tamamen hak veriyorum, ben, çok gevşeklik gösterdim!

Dört senedir gösterilen gevşeklik

Talat Paşa'nın en güzel tarafı bu idi: Ben onu hiçbir zaman nazır ve sadrazam olarak görmedim. Her vakit aynı sade, aynı mütevazı ve tabii olmuştu. Ben o gün kendisini gevşeklikle söz ettiğim zaman da bana sadece "haklısın!" deyip düşünmeye başlamıştı. Hiç şüphesiz, içinden, dört senedir gösterdiği gevşekliklerin muhasebesini yapıyor ve bundan dolayı teessüfler duyuyordu.

Bu acıklı bahis üzerine konuşmaktan ikimiz de yorulmuş gibiydik. Onu şimdi o haliyle tekrar görüyorum:

Geniş koltuğa yaslanmış, ellerini karnının üzerine dikmiş, fakat hiçbir şey görmeyerek düşünüyor, ben de düşünüyorum. Yaklaştığımız fırtınanın uzaktan uzağa gürültülerle gelişini hissediyor gibiyim.

Bir iki dakika bu sükût devam etti. Sonra, Talat Paşa, yeni bir azim hamlesiyle harekete geçiyormuş gibi, asabi yerinden kımıldadı, gözlerinde uyanan bir parıltı ile bana bakarak:

– *Evet*, dedi, *ben çok kabahatliyim, çok gevşeklik gösterdim. Şimdi İstanbul'a gidince ilk işim bu meseleyi halletmek olacaktır. Her ne pahasına olursa olsun!..*

Bu son sözü "*her ne pahasına olursa olsun!*" sözünü o kadar kat'i ve azimkâr bir tavırla söyledi ki bunda Enver Paşa'nın kat'i mahkûmiyeti vardı.

Talat Paşa ne yapabilirdi?

Bu sözler beni çok dikkate getirmişti. Alelade ahvalde fikirlerini söylemeyen ve –daha doğrusu– pek nadiren kat'i fikirlere sahip olup ekseriya, günün hadiseleri arasında sürüklenip giden Talat Paşa'nın, bana Berlin'de Enver Paşa meselesi hakkında bu kadar kat'i bir lisan kullanması, onun içinde ne kadar mühim şeylerin kaynaşmakta olduğunun alameti idi.

Bu sözleri söyledikten sonra, düşünceye dalmıştı. Şüphesiz, o dakikada İstanbul'a avdet eder etmez yapacağı şeyleri gözünün önünden geçiriyor, ben de acaba ne yapmak istiyor? diye merak ediyordum.

Her şeyin harap olup gittiği, harbin kaybedilişinin muhakkak olduğu bir zamanda Talat Paşa ne yapabilirdi? Nasıl bir hareketle memleketi bir kere daha etrafında toplayıp, Enver Paşa'sız ve ona rağmen, daha milli bir hareket uyandırmaya ve bununla felaketli harbin son günlerinde millete kuvvetli bir rol oynatmaya muvaffak olabilirdi?

Bu düşünceler içinde, tekrar dudaklarımdan ihtiyatsızca birkaç kelime döküldü:

– *Fakat, çok geç...*

Dedim. Yürek ezen bir vaziyet içinde bütün öğle üstünü doldurmuş olan bu üzücü hasbıhalin verdiği yorgunluk, koca salonu doldurmuştu.

Talat Paşa, gergin bir sinir sisteminin verdiği dolgunluğu arttıran bu yorgunluktan kurtulmak isteyerek ayağı kalktı, düşünceli düşünceli yürüyerek ilerledi, pencereyi açtı, biraz sokağa baktı, sonra bana dönerek:

– *Evet, geç kaldım... Fakat, henüz vazifemi yapmak için vakit vardır, zannediyorum.*

Sonra esnedi:

– *Uykum geldi, Muhittin,* dedi; *ben biraz yatacağım.*

O günlerden pazardı. Talat Paşa'nın bir âdeti vardı: kederli zamanlarda uykusu gelirdi. Şimdi de kederli ve hattâ mustarip olduğu için uyku ihtiyacı içinde esniyordu. Kalktım, onu uykuya bırakarak çıktım.

İnsanın kederli zamanlarında uykusu gelmesi, fena bir şey değildir; kederi hafifler ve içindeki gönül sızılarını az duyar. Bu hissi ben de tanırım. Büyük kabine dedikleri Gazi Muhtar Paşa kabinesi zamanında Bekirağa bölüğünde ekseriya benim uykum gelir, benimle beraber mevkuf olan dostlar, "*mankafa*" diye alay ederlerdi. Sonraları İstanbul'da aylarca saklandığım sıralarda gene ekseriya uyurdum. Fakat kanaatimce, insanın ıstırap zamanlarında çok uyuması enerjisinin az olduğuna, sinirlerinin gevşekliğine alamettir.

Enerjisi az bir insan: Talat Paşa

Kendi üzerimde yaptığım tecrübelerle bilirim ki, bizlerin keder ve sıkıntı, bin türlü üzücü ve bezdirici hadiseler içinde geçmiş olan hayatımızda, şahsen, ne zaman enerjik oldumsa, az uykulu oldum; ne zaman çok uyudumsa o vakit de az enerjik oldum.

Talat Paşa da bu tecrübeleri yapmıştı. Balkan muharebesinde Edirne'de gönüllü asker olarak harbe iştirak edip mağluben İstanbul'a geldiği zaman bize görüp geçirdiklerini hikâye ederken bir gün bu uyku meselesini anlatmıştı. İçi sıkıldığı zaman daima uykusu geldiğini söylüyor, mağlubiyet ve ricat günlerinde de daima bu uyku ihtiyacının pençesi içine düşmüş olduğunu, hem kendisi gülerek, hem bizi güldürerek, muhtelif anekdotlarla hikâye ediyordu. Şimdi tekrar uykusunun

gelmesinin sebebi, belki geceyi uykusuz geçirmiş olmak belki de üzücü bir bahis üzerinde çok konuşmuş ve üzülmüş bulunmaktı. Fakat her ne olursa olsun, Talat Paşa, zayıf ve enerjisi az bir insandı. Onu, benim gibi nihayet resmi temaslarda değil, daha yakından tanımış olan her günlük arkadaşlarının da kendisi hakkındaki fikirleri bu merkezde idi.

O günden itibaren, artık büsbütün neşem kaçmıştı. Tarihini pek tamam hatırlayamıyorum, fakat, eylülün sonlarına doğru bir salı günü Talat Paşa'yı selametledik. Giderken bana ne zaman döneceğimi tekrar sordu, ben de iki güç güne kadar döneceğimi söyledim. Bana "*ayak sürüme, çabuk gel!*" diye tenbih ettikten sonra kalktı gitti.

İstanbul'a dönüş

Halbuki ben hiç de çabuk dönmek arzusunda değildim. Sıkıcı derslerden yorulup mektebe gitmek istemeyen bir mektep kaçağı gibi, ayaklarım geri geri gidiyor, İstanbul'da beni bekleyen üzücü çalışmanın yorgunluğunu daha orada hissediyordum. Zaten yorgun ve bitkin bir halde gelmiş olduğum Berlin'de, ne de olsa, biraz istirahat etmiş, gezmiş, dolaşmış olduğum için biraz canlanmış ve kendimi toplamıştım. Tekrar İstanbul'a dönmek, üzüntülü vazifemin başına geçmek, şimdi bana büsbütün ağır geliyordu. Mektep kaçaklığını pek nadiren yapmış olduğum halde şimdi bu vazife kaçaklığı benim hoşuma gidiyordu.

Dönüp ne yapacaktım? Dört seneden beri en ağır yükünü kendi sırtımda taşımış olduğum ve çocuğum kadar sevdiğim Tanin, artık benim için görülmesine tahammül edilmez bir şey olmuştu. Kâh siyaset zaruretleri, kâh harp icabatı ile, kanaatlerim hilafına yazdığım makalelerle halka söylediğim şeylerin hep birden yıkılıp gitmek üzere bulunduğu bir sırada, ben orada ne iş görebilirdim? Ne söyleyebilirdim? O zaman gazetenin yazı müdürü İbrahim Necmi idi. Benim yokluğumu hissettirmeden yükü taşıyabiliyordu. Ben biraz daha geç gidersem ne olurdu?

Bu hisler içinde birkaç gün çalkandım durdum ve nefsimle mücadele ettim. Bir taraftan bu kat'i günlerde vazife başında bulunmayı emreden

bir vicdan duygusu, bir taraftan da artık ikrah duyulan bu vazifeye beni yaklaşmaktan kaçındıran bir his arasında, birinden diğerine, birkaç gün gidip geldim. Ben Talat Paşa'ya ayak sürümemeyi vadetmiş olduğum halde ayaklarımın beni geri geri sürüklediğini görüyordum.

Zannedersem üç dört gün süren bu nefis mücadelesinden sonra nihayet ben kararımı aldım ve vazife kaçağı olmaktan kurtulmak istedim. İki gün sonrası, galiba teşrinievvel iptidası, için biletlerimi aldım.

Garp cephesinde müttefiklerin hücumları

Arada geçen günler içinde vukuat süratle yürümeye başlamıştı. Garp cephesine karşı müttefiklerin hücumları her gün daha şiddetleniyor, her gün erkânıharbiye tebliğleri, kapalı kelimeler altında, cepheden yeni bir parçanın koptuğunu haber veriyordu.

Berlin sokaklarında nümayişler artıyor, atlı polisler şehri baştan başa nal sesleri ve üniforma şıkırtıları ile dolduruyorlardı. Makedonya cephesinden gelen haberler de endişe verici bir mahiyet almıştı. Hareket gününden bir gün evvel Von Rosenberg (fon Rozenberg)'e bir veda yemeği vermek istemiştim. Gene Müştak'la beraberdi. Yemek yedikten sonra, Rosenberg bize ne zaman avdet edeceğimizi sordu. Biz de ertesi gün için karar vermiş olduğumuzu söyledik.

_ *İsabet!*

Dedi ve ilave etti:

– *Makedonya cephesinin vaziyeti çok fenalaşmıştır. Bir an evvel memlekete dönmeniz hayırlı olur. Belki iki üç gün sonra Balkan treni hiç hareket edemeyecektir.*

Bu haber çok fena idi. Demek, Almanya ile Türkiye arasındaki ittifakın asker-bağı kopmak üzere idi. Bulgarlar, son dakikada zaaf göstermişler, Vardar ile Cerna arasındaki mağlubiyetten sonra bir daha tutunamamışlardı. Avusturya-Macarlar imdada gitmişler, muvaffak olamamışlar, gayret Von Mc Kenzie'ye düşmüştü.

Bir an evvel hareket

Şimdi Romanya'dan Makedonya'ya harıl harıl sevkedilen askerlerle Almanlar cepheyi tutmaya çalışıyorlardı.

Muvaffak olabilecekler miydi? Rosenberg ümitli görünmediği için iki üç gün sonra Balkan treninin işleyemeyeceğini tahmin ve bize de bir an evvel hareket tavsiye ediyordu. Her iki taraf da müteessir, Rosenberg ile vedalaşıyorduk. O, beni kolumdan tutup bir tarafa çekti.

– *Yarın muhakkak hareket ediyorsunuz değil mi?*

– *Evet.*

– *Herhalde öbür güne kalmamanız hayırlı olur.*

– *Hayır, zaten biletlerimizi üç gün evvel aldık.*

Bunun üzerine bana, mahrem olarak, şu sözleri söyledi:

– *Maalesef, harp kaybedilmiştir,* dedi; *hükümet, Wilson prensipleri dahilinde sulh akti için Wilson'a müracaata karar vermiştir. Eğer yarın hareket ederseniz Viyana'ya veya Budapeşte'ye varmadan evvel müracaatın yapılmış olduğu haberini almış olursunuz. O zamana kadar kimseye bir şey söylememenizi rica ederim...*

Ben bu havadisi, daha birkaç gün evvel Talat Paşa'dan da almıştım. Fakat, o, bunu bana daha ümitli şartlar içinde söylemişti; cephelerde şiddetli bir mukavemet, Bulgar gediğinin tıkanması, gittikçe fenalaşan Suriye'deki İngiliz taarruzunun önüne geçilmesi ve aynı zamanda müsait şartlarla bir sulh anlaşması için konuşmalar...

Halbuki, Rosenberg, bana bu mahrem haberi tevdi ederken daha düşkün bir tavırla, daha ümitsiz bir dil kullanıyordu. Onun çehresindeki mana bir anlaşma esasları arama değil, bir aman dileme mevkiinde bulunma manalarını ifade ediyordu. Demek ki, askeri ve siyasi vaziyet bu kadar fena idi?

Dönüş

Acıklı bir dostluk duygusu içinde Rosenberg'le vedalaştıktan sonra gene veda etmek üzere Müştak'la beraber Rifat Paşa'yı ziyarete gittik. İlk defa olarak o da vaziyeti vahim görmekle beraber henüz Makedonya cephesinin yıkılacağı fikrine inanmıyordu. Von Mc Kenzie'in cepheyi tutmak üzere mühim miktarda kuvvet sevk etmekte olduğunu söyledi. Bununla beraber, ben, ondan çok bedbin olduğum için, hattâ bizim trenin dahi geçecek yol bulamaması ihtimalini hesap ederek, Berlin'de sa-

tın aldığım bazı şeyleri bir sandığa koyarak sefarethanede bırakmayı tercih ettim. Yolda bir avantüre uğrayacak olursak hiç olmazsa başımızda yük gailesi bulunmamasını düşünüyordum.

O sırada Berlin'de bulunan bir hayli Türk ve dost vardı. Bunlar arasında bulunan bazı dostları vaziyetin vahametinden haberdar etmek iktiza ediyordu. O gün hep bu işle meşgul oldum. Bu arada Uşakizade Halit Ziya, doktor Tevfik Rüştü de vardı. Uşaklıgil yerinde kalmayı, vukuata intizarı tercih ediyor, fakat, kızının dönmesini münasip görüyor ve yolda kendisine yardımımı rica ediyordu.

Bu suretle ertesi gün, 60-70 kadar Türk vatandaşı Berlin'den, son olarak hareket eden Balkan trenine bindiler ve yola çıktılar. Bu sırada Almanya da çözülüyor, yıkılıyordu. Henüz yıkılma başlamış değil; fakat, başlamak üzere bulunduğunu gösteren bütün alametler başgöstermiş bulunuyordu.

Erzberger [Eztberger]* muradına ermişti: Bir buçuk sene evvel Rusya'da vukua gelen hadiseler, şimdi aynen Almanya'da cereyan ediyordu.

Almanya'da da işler, evvela siyasi bir çözülme ile ve imparator aleyhine, rejime karşı demokratik bir hamle şeklinde başladı. Evvelce anlatmış olduğum veçhile, evvela, merkez ve sol cenah unsurları arasında, harbin idaresinden ve rejimden şikâyet suretinde başlamış olan hareket, harbin ikinci senesi sonlarında Rusya'da olduğu gibi evvela siyasi bir kaynaşma, ondan sonra nümayişlere geçme yoluyla gittikçe büyümüş, düşman tarafından gelen propaganda ile, nihayet kuvvetli

* Ben Latin elifbelerine mensup milletlere mensup isimleri, esas imlalarla yazılması taraftarıyım. Fakat, Son Posta bunun halkça kolay okunabilmesini temin maksadıyla, bunların okunuş şekillerine göre yazılmasını, diğer bazı gazetelerle birlikte, usul ittihaz etmiş olduğu için ben de şimdiye kadar bu yoldan gidiyordum. Bir çok münevver okuyucularından son zamanlarda pekçok şikâyet aldım. Bunun için bundan sonra bu isimleri asıl imlalarıyla yazmaya ve aynı zamanda yanlarına, bir müddet için, okunuş tarzlarını parantez içinde ilaveye karar verdim. Madem ki Latin harfleriyle yazıyoruz, Latin elifbesine mensup milletlerin tuttukları usulden ayrılmamız da doğru değildir. Esasen gazetelerde ecnebi isimlerinin çoğunun telaffuzu da yanlış yapılıyor. İngiliz, Alman ve İslav isimleri, ekseriya Fransızca gazetelerdeki ana imlâlarının yanlış telaffuz edilen şekilleriyle neşrediliyor.
Mesela, Eden ismini gördüğünüz şekilde yazarak öyle okuyorlar. Halbuki telaffuz edildiği tarzda yazılmak kaide olunca İden şeklinde yazılmak icap ederdi. Ben enternasyonal kaideye göre yazmaya karar verdim. Ecnebi isimlerinin okunuş tarzlarını bilmeyen okuyucular da bu suretle tedricen bunların okunuş tarzlarını öğrenmiş olacaklardır [Muhittin'in notu].

bir kitle hareketi halini almıştı. Almanya'nın her tarafında yapılan nümayişler evvela zayıf alelade fakir kütlelerin şikâyet ve protesto hareketlerinden ibaret görünürken, benim Berlin'de geçirdiğim haftalar esnasında silahlı kuvvet, polis ve askerlerle demokratik kütleler arasında çarpışmalara kadar varmıştı.

Demokratlar, ne imparatoru ne de harbe ve sulha riyaset eden militaristleri istiyorlar, bunları başlarından attıkları takdirde her şeyi düzeltebileceklerini zannediyorlardı.

Demokratlar sosyalistlerle anlaşmışlar, demokrat bir sosyalist bloğu vücuda getirmişler, kararlarını verip tahrikâta geçmişlerdi. Artık hiçbir şey bunların önüne geçemiyordu.[18]

İmparator bunlara bir seneden beri parça parça bir takım haklar verdi. Bununla, gökten yere düşmekte olan rejimi kurtarmak için mütemadiyen safra atıyor demekti. Fakat, askeri teşebbüsler, birbiri arkasına neticesiz kalınca artık hadiselerin önüne geçmek imkânsızlığı kendisini açıkça göstermişti. Galiba bu işlerden haberdar olan düşmanlar da ağustos ortalarında başladıkları taarruzlarda, Alman askerlerine hiç göz açtırmadan, nefes almaya vakit bırakmadan mütemadiyen devam ettiklerinden memlekette bunalma hareketi umumileşti. İngiltere'den gelip Kiel [Kîl], Bremen ve Hamburg'tan içeri giren, donanma arasına karışan, Fransa'dan gelip garp cephesinin siperleri arasına sızan propaganda da bu çözülme hareketini kuvvetlendiriyordu.

Son gayretler

Bütün bu hareketlerin birdenbire büyük bir kuvvet kesbetmiş olduğu günlerde, Talat Paşa'dan birkaç gün sonra, ben de Türkiye'ye dönmeye hazırlanırken imparator son bir hamle yaptı: O tarihte Alman aristokrasisi arasında demokratlığı ile meşhur olan bir zatı, Prens Max Von Bad [Marks fon Bad]'ı çağırarak demokratik bir hükümet yapmasını istedi.

Ben yola çıkmazdan iki gün evvel bu zat müzakerelere başladı ve zannedersem yola çıktığım gün de kabinesini teşkil etmiş idi. Demokratlığı bütün Almanya'da meşhur olan bütün fırkaların teveccühünü toplamış

olduğu için on seneden beri daima Bavyera parlamentosunun reisliğinde bulunmuş olan Max von Bad, Amerika cumhurreisinin ilan ettiği prensipler dahilinde bir sulh yapmak üzere bütün Almanya'yı etrafına toplamak istiyordu. Bundan dolayı hükümet yapmak üzere giriştiği müzakereler birkaç gün sürmüş, fakat artık gemi azıya almış olan demokratlar ve sosyalistlerle anlaşamamıştı:

Rusya'daki inkılabın dalgaları şimdi Almanya setlerine de çarpıyordu. Dünyaya bütün cennetlerin saadetlerini vadeden bolşevik propagandası, Almanya sosyalistleri arasında da süratle ilerlemiş, büyümüş, onlara sıcak bir heyecan vermiş olduğu için artık, sade demokratik ıslahat ile de iktifa edemiyorlardı. Demokratlar da bunlara bağlanmış oldukları için ne kendileri onlardan ayrılabiliyorlar, ne de onları hükümete yaklaştırabiliyorlardı.

Tıpkı Rusya'da olduğu gibi, Almanya'da, evvela demokratlar hareket başlamışlar, sosyalistleri yanlarına yardımcı olarak almışlar, sonra sosyalistlerin dalgası onların üzerlerinden aşarak doğrudan doğruya Alman tahtının eteklerini dövmeye başlamıştı.

Gene tıpkı Rusya'da olduğu gibi, Almanya'da da nizam, imparatorluk sağ cenahı yükselen demokrasi taşkınlığına set çekmek işinde pek geç kalmışlardı. Eğer Kayzer ve Alman aristokrasisi ile liberal nasyonalistleri daha evvel, muharebenin hiç olmazsa başlarında demokratik kuvvetleri tutmuş ve onlara geniş haklar vermiş bulunsalardı belki bu hareketin böyle şiddetlenmesine mahal kalmayabilirdi.

İş işten geçmişti

Fakat, Çar gibi, Kayzer de geç kalmıştı. Belki Kayzer, son dakikaya kadar sersem ve âtıl durmuş değildi. Fakat, geç uyanmış, yavaş hareket etmiş olduğu muhakkaktı.

Bütün bu sebeplerden dolayı, nasıl Rusya'da Milyukof çarı atmakla demokrasiyi kurtaramadıysa Almanya'da da prens Bad, taşan müfrit demokratlar ve sosyalizm bloğu karşısında, rejimi kurtaramadı. Nasıl Rusya'da Milyukof'un hamlesi işleri bir iki gün tutmaya ancak kâfi gel-

18 David Thomson, *Europe Since Napoleon*, Pelican Book, Londra, 1966, 581-595.

miş ve bütün vazifesi çarı tahttan indirerek ihtilalin tıkacını açmaktan ibaret kaldıysa Bad prensinin yaptığı hamle de taşan kuvvetlere daha müsait bir yayılma sahası hazırlamaya yaramaktan başka bir netice vermedi.

Bu suretle tarih bir daha gördü ki muhtelif cemiyetlerin içinde birbirine benzeyen sebepler daima birbirine benzeyen neticeler verir.

Budapeşte istasyonuna geldik. Trende, yataklı vagon memurları arasında şayialar dolaşıyor: Almânya'nın yeni hükümeti, Wilson'a müracaat ederek kendisi tarafından ilan edilen prensipler dahilinde bir sulh aktedilmesi için müzakereye girişmeye hazır olduğunu bildirmiş, aynı şeyi Avusturya-Macaristan da yapmış!

Talat Paşa, Berlin'den hareket etmezden bir iki gün evvel bana söylemişti: "*Müttefik devletler ayrı ayrı Wilson'a müracaat ederek onun ilan ettiği prensipleri kabul eylediklerini bildirecekler...*" Bu karar, henüz Max von Bad hükümeti teşebbüsü meydana çıkmazdan evvel alınmıştı. Talat Paşa Berlin'e gelirken Bulgarların fikirlerini beraber getirmiş, Avusturya-Macaristan'ın fikri de zaten Almanyaca malum idi. Berlin'de dört devlete mensup mümessiller arasında bu mesele kararlaştırılmıştı: Aynı zamanda, dört devlet de ayrı ayrı, Amerika cumhurreisine müracaat edeceklerdi.

Max von Bad hem bu müracaatı yapmak, hem de sakince konuşmaya vakit kazanmak için Almanya'nın dahili cephesini tutmak vazifesiyle hükümete getiriliyordu. Yani Talat Paşa'nın İstanbul'a dönüp yapmak istediği hükümet değişmesi şeklindeki bir değişmeyi ondan evvel imparator Almanya'da yapmıştı.

Bir Pester Lloyd aldım, trende dolaşan şayia doğru idi: Müracaat yapılmıştı: Almanya tarafından da, Avusturya-Macaristan tarafından da, fazla olarak gazetede harp havadisleri arasında Makedonya cephesinde Fransız ordusunun şimale doğru ilerlemekte devam ettiği, Bulgarların mütareke bile yapmış oldukları haberleri de vardı. Trenin Türk kafilesi arasında bir bomba gibi patlayan bu haberi ben zaten bilmekle beraber benim üzerindeki tesiri de elîm oldu. Yol arkadaşları arasında doktor Tevfik Rüştü, Celal Bey, İsmail Müştak da vardılar. Hadise bir-

denbire öyle bir patlayışla patlamıştı ki en bedbin hesaplar bile birkaç gün evvel bu neticeyi tahmin edemezdi. Ben bile müracaat yapılacağını bilmeme ve işin akıbeti iyi olmayacağına kani bulunmama rağmen cephelerin tutulacağı ümidinde idim.

Şimdi, her şeyin yıkıldığı anlaşılmakta olan bu dakikada, hattâ memlekete dönebilmek meselesi bile şüpheli bir vaziyete düşmüştü!

Trenden inerek, istasyona gittim ve telefonla Pester Lloyd'u arayarak başmuharriri Josef Veci'yi buldum. Ondan aldığım haberler daha fena idi:

Bulgarlar kâmilen bozularak mütareke yapmışlar. Balkan yolunu açık tutabilmek için Almanlarla Avusturyalılar bütün gayretlerini sarfetmekte idiler. Fakat, muvaffak olabilecekleri ümidi kuvvetli değildi. Bana Balkan treniyle yola devam etmenin avantür olacağını, Peşte'de kalıp bu cephedeki vaziyete bakmanın daha muvafik olduğunu söyledi. Aynı zamanda bizim Suriye ordumuzun da perişan olup mütemadiyen geri çekildiğine dair gelen en son haberleri bildirdi.

Balkan treninde yola devamın bir avantür olmasına rağmen, durmak caiz değildi. Ne olacaksa orada hep beraber olmalıydık. Bu haberleri kendisine bildirdiğim zaman Tevfik Rüştü de:

– *Durmak yok. Tren gittikçe biz de gideriz. O gidemezse biz de o zaman düşünürüz. Şimdi memlekete gitmeyi düşünmekten başka yapacak bir şeyimiz yok!*

Mütalaasında bulundu. Bu haberler üzerine bizim kafile arasında başka fikirde bulunanlar da vardı. Celal Bey dağ başlarında kalmak ihtimallerini düşünerek Peşte'de durmanın ve yol hakkında sarih malumat gelmesini beklemenin daha münasip olacağı fikrini müdafaa ediyor ve onun fikirlerine iştirak edenler de bulunuyordu. Fakat, münakaşa devam ederken tren kalktı ve davayı kendiliğinden halletti.

O gün ve o gece gittik. Ertesi sabah erkenden Belgrad'a geldik. Belgrad istasyonunda aldığımız haberler iyi değildi: Bulgarlar kaçıyorlar, Avusturyalılar cepheyi tutamıyorlar, Almanlar da imdada yetişmeye çalışıyorlardı. Balkan hattı tutulmadan evvel harp mıntıkasını geçebileceğimiz şüpheli olmakla beraber tren yoluna devam etti.

Tren yoluna devam edebilecek mi?

Öğle sıralarında Aleksinac istasyonuna geldik. Biraz sonra istasyon müdürü bütün vagonları dolaşarak haber verdi:

– *Tren yoluna devam etmeye çalışacaktır. Fakat, Bulgar hududunu geçebileceği şüphelidir. Bundan sonra seyahat etmek isteyenler her nevi tehlike ve muhataranın mesuliyetini bizzat kabul etmiş olacaklardır.*

İstasyon müdürü hem bunu söylüyor, hem de bir gün evvelki trenin Bulgaristan'dan geçerken birkaç kurşun yemiş olduğunu anlatarak seyahate devam etmemeyi ve geri dönmeyi tavsiye ediyordu. Biz, kafile elebaşları, aramızda bir konferans yaptık. Doktorla ben gitmek istiyorduk. Fakat sonra Türk kafilesi içinde birçok kadın ve hattâ çocuk da bulunduğunu görerek onları yalnız başlarına bırakmamak için sürüden ayrılmamayı tercih ettik.

Hayatımın en acı, en üzüntülü saatlerini bu istasyonda geçirdim. İstasyonun etrafı saatten saate artan Bulgar ordusu enkazı ile dolarken bir taraftan yeni Alman kuvvetleri cenuba doğru gidiyor, bir taraftan da işe yaramayacak Avusturya kuvvetleri de ağırlıkları cepheden çekilerek dahile alınıyordu. İstasyon bir Alman, bir Avusturya-Macar, bir Bulgar ve bir de Türk nokta kumandanlığı vardı. Fakat, bütün iş bir Alman binbaşısının elinde idi. Bütün hareketi o idare ediyordu. İstasyon civarı Bulgar ordusunun döküntüleriyle dolmuş, askerler birer külçe gibi oraya buraya yıkılmışlardı. Alman kumandan, bunları istasyon içine sokmamak üzere bir kordon çevirmiş, muntazaman her yirmi dakikada bir aşağıya ve yukarıya trenleri hareket ettirmekte idi. Almanların bir ricat hareketini nasıl idare ettiklerini, harbin bu sonuncu günlerinde orada gördüm.

Biz öğleden itibaren akşama, saat yediye kadar burada geri gitmek için sıra bekledik. Alman kumandanına yaptığım müracaatlarda, daima telaş etmemekliğimizi, bize vagon vereceği cevabını aldım. Elimde diplomatik bir pasaport bulunduğu için, bir aralık bana İstanbul'dan gelen Balkan treninde yer temin etmeyi teklif etti. Fakat, ben bunu kabul etmedim ve sırayı bekledim. Halbuki biraz sonra öğrendik ki Celal Bey, kimseye haber vermeden, elindeki diplomatik pasaporttan istifade ederek, trene atlamış, geri dönmüştü!

Akşama doğru bir aralık baktım ki artık cenuba doğru tren gittiği yoktur ve bütün trenler Belgrad istikametine gidiyor. Biraz sonra şuna da dikkat ettim:

Orada bulunan Alman zabitleri, Alman askerleri, aileleri, çocukları ile ve hattâ en küçük ve ehemmiyetsiz eşyalarla beraber trenlere doldurulup geri istikametine sevkediliyorlar. O dakikaya kadar ricat halinde bulunduğumuzu bize hissettirmeyen bu sakin, soğukkanlı intizam, Almanların dört senedir neden dolayı bütün cephelerde harikalar göstermiş olduklarının sebebini izah ediyordu. Nihayet, bütün askerlerin kendi memurlarını yerleştirip işini bitiren Alman kumandanı bize de iki vagon gösterdi ve biz de bu dördüncü mevki Alman vagonlarının tahta kanepelerine yerleştik. Eşyamızı bile istasyonun hamalları taşımıştı. Eğer bir dördüncü mevki vagona yerleşmiş olmasaydık, ricat halinde bulunduğumuzu hissetmeyecektik. Her şey sakin muntazam ve ıttırat içinde cereyan ediyor.

Belgrad'a dönüyoruz

Akşam olmuş, karanlık çökmüştü. Kötü bir ışık altında, kuru tahta üzerinde Belgrad'a dönerken, hepimizin içlerimiz acı hislerle dolmuştu. Ricatın acılığını yaşıyor ve o dakikada nereye gittiğimizi, ne olacağımızı, başımıza neler geleceğini bilmiyorduk. Memlekete dönmek üzere çıktığımız yol bizi memleketten ve sevdiklerimizden uzaklaştırıyordu!

Nihayet, gece yarısından sonra tren bizi Belgrad'a attı. Orada kalacak veyahut istersek, sabahleyin Peşte'ye kalkacak bir trene binecektik.

Belgrad istasyonunda geçirdiğimiz geceyi bir türlü unutamam.

O günden beri aradan on dokuz sene geçti. On dokuz sene evvel küçük bir şehir olan Belgrad'ın istasyon civarı, bizim İstanbul'un eski kötü sokaklarına benzeyen sokaklarla dolu idi. Bu sokaklardan dolaşa dolaşa, yiyecek ve birkaç saat olsun istirahat edecek bir yatak bulmak için doktor Tevfik Rüştü ile birlikte şehre doğru yokuşları tırmanıp sonra hiçbir şey bulamayarak geri döndüğümüzü ve istasyonda biberli bir Sırp gulaşından son bulduğumuz iki tabakla karnımızı avuttuğumuzu ne kadar canlı olarak hatırlarım!

İstasyona geldiğimiz zaman daha bu gecenin başladığı sıralarda istasyonunda ricat sırası beklediğimiz Aleksinac'ın da iki saat evvel düşmüş olduğu haberini almıştık. Demek oradan son çıkan trenlerden birinde imişiz! Bir Alman binbaşısının sakin ve kuvvetli eli altında idare edilen bu ricat hareketini biz orada son saatlerinde bile hiç hissetmiş değildik. Şimdi onu Belgrad'da daha acı hissediyorduk. Artık, Balkan yoluyla vatana dönebilmek için hiçbir ümit kalmamış demekti.

Belgrad'da aldığımız haberlerle, Almanların yaptıkları hamlenin kâfi gelmediği, Romanya'dan çekilen kuvvetlerle Makedonya cephesinin tıkanmasına imkân bulunamadığı anlaşılıyordu.

İstasyonda hizmet eden Sırpların bize düşman duygularla ve intikam hisleriyle bakan gözleri altında iki hasır sandalye üzerinde sabahladık. Bizim kafilenin yorgun ve perişan hali, etrafımızdaki Sırpların düşman gözleri ve bizi önümüzdeki günlerde bekleyen meçhul şeylerin gözlerimizin önünden binbir ihtimal şeklinde gelip geçen fenalıkları arasında sabah oldu. Ve Peşte'ye hareket edecek olan trene binerek yola çıktık.

Eski hatıralar

Bundan iki sene evvel Avrupa'ya giderken Belgrad'a kadar doktor Aras'la birlikte seyahat ediyorduk. Belgrad'a hep bu hatıraları anarak girdik. 918 teşrininin o karanlık gecesinin ricat halindeki bu iki dosttan biri aynı istasyonda büyük merasimle karşılandı. Öteki de dost bir memleketin vatandaşı olarak geçip gitti. 911 teşrininde eğer bunları bilmeye imkân olsaydı, Belgrad'da geçirdiğimiz gecenin dertleri elbet daha hafif olurdu. Hayat cilvelerle doludur!

Fakat, hayatın cilveleri karşısında şaşırmamak da lazımdır. Bunun için yolda Peşte'ye giderken bizim kafilenin selametini ve memlekete dönmek için bir yol bulmasını düşünmek de lazımdı. Yegâne mümkün yol, Romanya yolu idi. Buradan gitmenin çaresini aramak kararıyla Peşte'ye geldik. İlk işim Pester Lloyd'in başmuharriri Veci'yi (Vesi) bulmak oldu. Bugün olduğu gibi o zaman da Macaristan'ın mühim bir adamı olan bu meslektaş, bize bütün yeni haberleri verdiği gibi Romanya üzerinden bir yol bulmamız işini de üzerine aldı. O sıra-

larda mareşal Von Mc Kenzie de Romanya'nın kapılarını sımsıkı kapamıştı. Onun karargâhı ile muhabere etmek üzere iki gün olsun beklemek lazım idi.

Romanya üzerinden avdet

Her taraftan hücum eden fena haberler içinde bekledik. Bizim orada beklediğimiz müddet zarfında artık Bulgaristan'ın bitmiş, Türkiye ile olan muvasalası kesilmiş ve bizi yarı yolda bırakan Balkan treninin ileri gidememiş olduğunu öğreniyorduk. Bütün müttefikler, sulh için Wilson'a müracaat etmişler, fakat, dünyaya adilane bir sulh vaadiyle ve bir Protestan misyoneri ağzıyla bülbül gibi öte öte harbe girmiş olan Wilson'dan hiçbir cevap gelmemişti. Yahudi olmasına rağmen halis bir Macar vatanperveri olan Veci bize bu haberleri verirken çenesini bıçak açmıyordu.

– Siz, diyordu: *nasıl olsa gene kendinizi kurtarırsınız, çünkü Çarlık yıkılmıştır. Fakat, biz Macarlar için perişanlık muhakkaktır.*

Romanya karargâhından beklenilen cevap üç günde gelebildi ve herkese ayrı ayrı birer hudut geçme müsaadesi tanzim edilerek hep birden yola çıktık. Bugünkü Peşte'nin en güzel oteli olan ve o tarihte bir sene evvel açılmış ve henüz tamamlanmamış Gellert otelinde toplanan muhacirler –evet artık muhacir olmuştuk!– yola çıkarken bize otel idaresi fena bir haber veriyordu:

Tren yolları kısmen yağan yağmurlardan, kısmen de hattâ yapılan suikastlardan bozulmuştur. Seyahate devam edebileceğimiz şüphelidir. Dağ başlarında kalmaktansa Peşte'de bir gün daha durup vaziyeti görmek hayırlıdır!

Fakat, artık biz bu ahvali düşünecek vaziyette değildik. Yıkılan bir memleketin çatısı altına bir an evvel girmek, her şeye müraccahtı! Bunun için yola çıkmakta tereddüt etmedik. Bütün ovaları seller ve sular altında bırakan tufanlı bir yağmur talihsizliği içinde, Demirkapı istikametinden Tuna'yı geçen tren, iki sene evvel muzaffer Alman ordularının Romanya'yı istila ettikleri geçitlere geldiği zaman, birden durdu. Buradan öteye, bir buçuk kilometrelik bir mesafeyi yaya olarak gi-

decek ve orada bekleyen trene aktarma edecektik! Hattın buralarda büyük bir kısmı sellerle harap olmuş, vukuat karşısında harekete başlayan Rumenler bir köprüyü atmışlar, fakat henüz kendilerini bırakmayan Almanlar çabukça lazım gelen tamiratı yapmışlar, aktarma suretiyle olsun münakaleyi kesmemişlerdi. Kuvvetli ve çalışkan Almanya, son dakikada bile sinirlerini bırakmamış, karşısına çıkan müşküllerle uğraşıyordu! Acaba düşmanın Belgrad'a girmek üzere bulunmasına rağmen, Almanlar son bir hamle yaparak vaziyetteki ağırlığı hafifletebilirler miydi?

Almanların isyanı

Arada bir düştüğümüz bu nevi ümitleri de, aktarmadan sonra, trende tesadüf ettiğimiz yeni bir yolcu, Bükreş'e giden bir Alman zabiti bir hamlede yıktı: Garp cephesinde Alman askerleri, Kiel'de Alman bahriyesi isyan etmişler. Almanya'da bolşeviklik tehlikesi başgöstermiş! Çenesini bıçak açmayan bu Alman zabiti, bir erkânıharp binbaşısı idi. "Hiçbir ümit kalmamıştır, Almanya mahvolmuştur. Düşmanlar, bu fırsatı bekliyorlardı!" diye dertlerini döküyor, fena ihtimallerin, fena sulh şartlarının hepsini sayıp duruyordu. Vukuat sonra gösterdi ki bu Alman zabiti o vakitler çok nikbin imiş!

Bu bozgunluk yolculuğunun bütün tafsilatını anlatmıyorum. Seyahat çantalarını hamallar gibi omuzlarına yüklenip bir buçuk kilometre yol yürüyen muhacirlerin hallerini tasvir etmedim. Fakat, nazırlık etmiş bir valisinden –Celal Bey bize Peşte'de yeniden iltihak etmişti– siyasi adamlarından tüccarına, askerine, kadınına ve çocuğuna varıncaya kadar bütün yolcularla, bir milletin küçük bir numunesini teşkil eden bu kafilenin o perişanlığını hatırlamak ve hatırlatmak daima lazımdır: Bir daha mağlup olmamak için! Bu kafilenin gördükleri ve çektikleri bir harp içinde çekilecek ıstırapların ve bir mağlubiyet gününde uğranılacak felaketlerin derecesini göstermek bakımından hiçbir şey değildir.

Hiçbir şey değil, fakat, felaketli bir neticenin timsali olmak itibarıyla pek çok şeydi.

Yazık Türkiye mahvolacak

Bükreş'e yaklaştığımız sıralarda trene dolmaya başlayan Romanyalılar, bize yan gözle bakıyorlar. İntikam gününün geldiğini hatırlatmak istiyorlardı. İşgal ordusu kumandanlığının her nevi haberleri gayet sıkı bir kontrol altında tutmasına rağmen, Romanyalılar her şeyi öğrenmişlerdi. Bir aralık, trende ahbap olduğumuz bir Romanya mebusu her şeyi biliyor ve Romanya'nın kurtulmak üzere bulunduğunu söyleyerek sevinç gösterirken:

– *Yazık! Şimdi Türkiye mahvolacak!*

Diye de bize acıyordu. Buradaki "yazık!" nezaket olarak söylenmiş bir şeydi; hakikatte Romanyalı mebus bundan memnundu. Çünkü, o tarihte Türk Avrupa'da gayet fena bir insan olmak üzere tanınmıştı. Yalnız, Romanyalı mebusun memnun olduğu bir şey vardı:

– *Çarlığın yıkılışı Türkiye'nin eseridir; bütün Şarki Avrupa'yı Panslavist kâbusundan kurtarmış olmakla Türkiye Şarki Avrupa'ya pek büyük hizmet etmiştir; biz Rusya ile müttefikan harp ettik ama, eğer Rusya galip gelmiş olsaydı Romanya da yok demekti. Şimdi Türkiye mağlup oldu ama, hiç olmazsa onun başında da çarlık tehlikesi yoktur.*

Diyordu.

Bükreş'e sabahleyin geldik. Yolcuların bir kısmı yorulmuş, kadınlar ve çocuklar bitap hale gelmişlerdi.

Herkes henüz vaziyetin ne dereceye kadar vahim olduğunu iyice anlamış bulunmadığı için, bir kısım yolcular, bir gün olsun Bükreş'te istirahat etmek istiyorlardı. Halbuki, memlekete ulaşabilmek hususunda bir günün de büyük bir ehemmiyeti vardı. Kımıldanmakta oldukları hissedilen Romanyalıların, işgal kuvvetleri azalmış olan Almanlara karşı ayaklanmaları ihtimali olduğu gibi bizzat Almanların da Romanya'yı bir anda tahliye etmeleri hatıra gelebilirdi. Doktor Tevfik Rüştü ve İsmail Müştak'la kısa bir istişareden sonra ilk vasıta ile Köstence'den hareket etmek lüzumuna karar verdik ve onun üzerine ben vasıta aramaya başladım.

Bükreş'te bir Türk istasyon nokta kumandanlığı vardı. Onun vasıtasıyla sağa sola telefon ederek, o gün Romanya limanlarını terketmek üzere iki vapur bulunduğunu anladık.

Bunlardan biri Köstence'den kalkacak olan Ümit vapuru, diğeri de Kalas'tan kalkacak olan bir Alman gemisi idi. Ben, hinihacette kalkmamasını, bizi beklemesini temin etmek mümkün olan Ümit vapurunu tercihe taraftar oldum, arkadaşlar da bu fikri muvafık buldular.

Bunun üzerine tren gelinceye kadar hareket etmemesi için Ümit vapuruna telefonla talimat verdirdik ve öğleden sonra kalkacak olan treni bekledik.

O tarihlerde Bükreş "Balkanların Paris'i" şöhretini taşırdı. Temiz olmamakla beraber güzel caddeleri ve binaları vardı. Bununla beraber harp ve işgal görmüş olan şehir harpten evvelki parlaklığını bir hayli kaybetmiş, bilhassa sokakları pis bir şehir olmuştu.

O gün artık pek neşeli görünen, arada bir grup grup toplanıp konuşarak, sonra birbirlerini neşe ile selamlaya selamlaya ayrılarak, birbirleriyle havadis alıp veren Bükreşliler daha erkenden sokaklara dökülmüşler, keyifli keyifli dolaşıyorlardı. Bereket versin ki biz de başlarımızı şapkanın altında saklamış, Türk olduğumuzu göstermiyorduk. Sokakta Alman süvarilerinden devriyeler geziyor, halk bunlara husumetle bakıyor, hattâ bu husumetlerini bir takım hareketlerle de açığa vuruyorlardı.

Almanlara tecavüz ediyorlar

Bu gruplardan biri, bir aralık, yalnız başına ve silahsız olarak yürüyen bir Alman neferine takıldı. Alman neferi, bunlara bir küfür savurdu; onlar da buna hücum ettiler. Başından kasketini düşürdüler. Henüz mağlubiyete kendisini alıştıramamış ve belki de mağlubiyetten tamamen haberi olmayan bu Alman, bunlara mukabil bir hücum yaptı, tekme, tokat, yumruk, tek başına bir nefer sekiz on kişilik grubu darmadağın etti. Fakat, onların yerine başkaları başka gruplar geldi; Romanya, Almanya'ya bir hücum daha yaptı; nefer arkasını bir duvara vererek tekme, yumruk savurarak, başıyla tos vurarak kendisini müdafaa ederken bereket versin, polislerle süvari devriyeler imdadına yetişti. Onlar gelmeseydi halk, son kuvvetlerini tüketmiş olan zavallıyı parça parça edecekti.

Ben bu manzaradan ürktüm. Halkın bizim kimler olduğumuz bilmesine imkân olmamakla beraber, sebepsiz bir vehme kapılarak geri dön-

meyi teklif ettim ve istasyona döndük; tren zamanı gelinceye kadar bir daha oradan ayrılmadık. Romanya artık her şeyi haber almış, ayaklanıyordu. Bir an evvel kurtulmak lazımdı.

Sürüden ayrılanı kurt kapar!

Biraz sonra trenin hazır olduğu haberi geldi ve biz yerleşmeye başladık. O esnada farkına vardık ki Celal Bey gene aramızda yoktu! Geri kalmasındaki tehlikeyi düşünerek kendisini araştırırken Alman nokta kumandanlığından öğrendik ki, o, Alman sefarethanesiyle telefonla konuştuktan sonra sefarethaneye gitmiş, oradan bir mektup alarak Kalas'tan kalkacak olan vapura binmek üzere bizden yarım saat evvel o istikamete giden bir trene atlayarak kalkıp gitmişti. Celal Bey ikinci defa sürüden ayrılmıştı. Sürüden ayrılanı kurt kapacağı darbı meselinin doğruluğunu da sonra İstanbul'da öğrendik.

Üçüncü mevki iki vagonu dolduran bu muhacir kafilesi, saat dörde doğru Köstence'ye vardığı zaman, denizi görenler vatana kavuşmak hissinin böyle bir zamanda insan kalplerine verebileceği bütün tatlı helecanları duymuşlardı. İstasyondan doğruca vapura gittik ve kamarasız Ümit vapurunun kıç tarafındaki salonuna yerleştik.

Vatan toprağının sevinci

Bu vapur, Romanya'ya, orada toplanmış olan ganimetlerden Türkiye hissesine düşmüş olan şeylerin son partisini alıp İstanbul'a getirmek vazifesiyle gelmişti. Bütün ambarları, bütün güvertesi tıklım tıklım dolu idi. Bizim için bunların arasında dolaşmaya imkân yoktu.

Saat tam beşte gemi palamarlarını çözdü ve limandan ayrıldı. Ben, artık vatan toprağına ayak basmış olmak sevinci içinde, kaç gündür devam eden bir sinir gerginliği, güzel bir sonbahar havası içinde, koyu renkleriyle ufukları dolduran Karadeniz'e bakmak arzusuyla yukarı çıktım ve güvertede dolaşacak yer olmadığı için kaptanın yanına gittim. Onunla biraz şundan bundan konuşurken gözüme bir şey takıldı. Dümencinin önünde duran pusula hücresinin içi boştu! Etrafıma bakındım, başka bir şey göremedim. Demek gemi pusulasızdı?

Süvariye sorduğum zaman "*evet!*" cevabını verdi.

Romanya'dan son parti ganimet eşyasını taşımak için derhal hareket emrini alan süvari, pusulasının tamirde bulunduğunu söyleyerek kalkamayacağını bildirmiş. Fakat, emir tekrar edilmiş, hiç olmazsa başka bir pusula verilmesini istemiş, verilecek pusula bulunamadığı için derhal hareket bir dafia emredilmiş. Emri veren bizzat İsmail Hakkı Paşa olduğu için itiraz edilemeyeceğinden o da bu çürük tekneyi Allah'a emanet ederek yola çıkmış!

– *O kadar kat'i emir aldık ki, arkadaşlardan hiç olmazsa bir cep pusulası tedarikine olsun vakit bulamadım. Benim de vardı ama kaybettim.*

Diyordu. Bilahare, muhacir naklederken Girit limanlarından birinde demir tarayarak batan bu Ümit vapuru benim için çok tarihi kıymeti haiz bir teknedir. Kaptan köşkünde süvari ile o gün akşam üzeri yapmış olduğumuz mülâkatı ve gemide geçirdiğimiz geceyi hiç unutamam.

Torpil tarlaları arasında

– *Peki*, diyordum; *hiç olmazsa limandan sabaha karşı çıksaydık da gündüz gözüyle ve sahili gözden kaybetmeksizin gitseydik, daha iyi olmaz mı idi?*

– *Bir kere hemen avdet için emir aldık. Ben sizlerin yetişmenizi bile sabırsızlıkla bekliyordum. Eğer iki saat önce gelseydiniz kalkacaktım... Biz asker sayılırız, emir emirdir. Fakat, asıl mesele şudur ki biz sahile yakın gidemeyiz. Bulgar sahillerinde torpil tarlaları vardır; bunlardan çok uzak geçmek lazım. Gündüz sahili takip edemeyince gece yıldızlarla gitmek elbet hayırlı olur.*

Demek, biz yıldızlarla gidecektik. İşimiz yıldıza ve semaya, yani Allaha kalmıştı.

– *İşin asıl fena tarafı da şu ki bizim boğazın dışında geniş torpil tarlaları vardır. Bu tarlaların arasındaki kanalı bulmak güç olur. Bunun için oraya gündüz gelmek lazım...*

Gidiyoruz ve yaklaşıyoruz. Boğaz sularına gelinceye kadar beynimiz uyuşmuş gibiydi. İstanbul'da bizi bekleyen şeyleri düşünmeye lüzum görmüyor, daha doğrusu bunları düşünmekten kaçıyorduk. Ne olurdu, Berlin'den hareket ettiğimiz saatten beri görüp geçirdiğimiz şeyler, ge-

ceki torpilli kâbus gibi, kâbuslu bir rüyadan ibaret olsaydı! Maalesef iş öyle değil, bütün bu görüp geçirdiklerimiz hep hakikat ve daha da çok şey göreceğimiz muhakkaktı.

Acaba İstanbul'u nasıl bulacaktık?

Acaba İstanbul'u nasıl bulacaktık? Bükreş'ten geçerken kulağımıza Talat Paşa'nın istifa etmiş olduğuna dair müphem bir rivayet ilişmişti, fakat, rivayet o kadar müphemdi ki onun üzerinde durmaya bile lüzum görmemiştik. Bükreş'ten beri ne bir şey öğrenmiş, ne de bu mesele üzerinde uzun boylu düşünmüştük. Şimdi İstanbul'a yaklaşırken zihinler harekete geldi, birbirimize muhtelif ihtimalleri sayıp döküyoruz ve bunlar üzerinde münakaşalar yapıyoruz. Ümit vapuru içinde taşıdığı helecanlardan ve endişelerde bihaber, yavaş yavaş boğaza doğru giderken, bizler memleketin düştüğü badireden nasıl kurtulacağı meselesi üzerinde zihinlerimizi yorup duruyorduk.

Nihayet, işte torpil tarlaları, işte kanal, işte Boğaz! Ümit vapuru kanala doğru girdi ve Boğaza doğru ilerledi. Bir öğle sonu, güneşli, sakin, sıcağa yakın ılık bir hava içinde sonbaharın tabiat bozumunun solgun çehresi Boğaz kıyılarında o hüzün dolu tebessümlerle bizi karşılıyor. Bu Boğazdan dışarı en son çıkıp girişim, 914 nisanında, Ertuğrul ile Yalta'ya gittiğimiz zamandı. O zamandan beri, Boğazdan bir hayli su geçmiş, Türkiye bir çok şeyler görmüştü. Dört senelik harbin bütün yorgunluk çizgileri şimdi Boğazın iki kıyısında daha vazıh olarak görülüyor. Dört harp senesi, bütün bu kıyılardan geçip giderken çamurlu ve barutlu ve kanlı elleriyle her tarafta bir iz bırakmış; akıntı sayesinde, tıpkı ahırına yaklaştığını bilen yorgun beygir gibi, şimdi biraz daha süratle kayıp giden bizim pusulasız Ümit, Boğazı kaplayan tenhalık ve sessizlik içinde, bu yorgunluk ve haraplık izlerini seyrederek geçerken, bütün yolcular, güvertenin üzerinde, her tarafı kaplayan ganimet eşyası arasında kendisini sığdıracak bir yer bulmuşlar, etrafa bakıyorlar. Herkesin kalbinde nihayet vatana kavuşmaktan gelen bir ferahlık hissi ve bunun yanıbaşında da onun o dakikadaki haline ait türlü türlü endişeler var.

Herkes, sessiz, düşünceli ve dalgındır. Arada sırada ağızlardan küçük bir intiba kelimesi, daima ümit ifade eden bir kelime düşüyor; sonra gene herkes, dalgın gözlerle, her tarafı seyre ve düşüncelerinin dolaşık zincirlerini takibe dönüyor. Berlin ile İstanbul arasındaki mesafeyi on üç günde yapmış olan bu muhacir kafilesi, ondan sonra, uzun zaman Almanya ile Türkiye arasında denizden ve karadan yapılacak uzun muhaceretlerin ilk partisidir.

Türk sularında okuduğumuz ilk gazete

Vapur Kavaklar'da pratika alırken içeriye bir gazete girmiş. Gazete, elden ele dolaşarak biraz sonra bize kadar geliyor. Kaptan köşkünde bulunan bizler, üç siyaset dostu, heyecanla Tanin'in sütunlarını dolaşıyoruz. İzzet Paşa kabinesi yeni teşekkül etmiş, mütareke için Mondros'a bir hey'et gitmek üzeredir. İzzet Paşa kabinesi, İttihatçı rengini muhafaza etmekle beraber İttihat ve Terakki içinde son senelerde muhalif olan unsurlardan mürekkeptir. Dahiliye nazırı Fethi beydir.

Bu kabine, belki mütareke yapabilir, fakat, siyaseti ve memleketi tutacak bir hükümet olamaz. Onu hariç istemeyecek, dahil tutmayacak, Vahdettin hiç kendisine mal etmeyecektir. Bunu pek iyi biliyoruz. Birkaç günlük bir iş kabinesi, mütarekeyi ancak yapabilecek ve sonra çekilip gidecek bir teşekküldür. Memleketi sarsacak siyasi dalgalara göğüs verebilme kuvveti onda yoktur. Biz pekala biliyoruz ki bu hükümet, milli bir siyaset yapmak isteyecek bir hükümettir. Fakat zaman milli siyaset yapacak hükümetlerin zamanı değildir. Şimdi Türkiye'deki hükümetleri Lloyd George yapacaktır. Fitz Maurice'in zamanı gelmiştir. O, şimdi İttihat ve Terakki'den intikam alacaktır.

Kaptan köşkünde, beş dakika içinde gazeteyi okuyup bitiren üç arkadaş, bunları düşünüyorlar, bu çerçeve içinde birkaç fikir teati ediyorlar; Ümit vapuru limana yaklaşmıştır. Ben elimde gazete, dalgınım. O zaman Tanin'in yazı müdürü İbrahim Necmi idi. Ben seyahatte iken başmakaleleri o yazıyordu. O gün de Çağlayan âyanına sudan bir mektup yazmakla iktifa etmişti.

Tanin'in vazifesi bitmişti

Tanin!.. Ömrünün en genç kuvvetleriyle dolu olan on senesini, onun sütunları arasında pala çalarak geçirdiğim bu gazete, artık gözüme, kırağı yemiş bir sonbahar yaprağı gibi görünüyordu. Benim onda, onun da hayatta, ikimizin de vazifelerimiz bitmişti. On sene mütemadiyen, sabahtan akşama kadar içinden çıkmadığım, çok zaman gecelerimi de onun kâh istediğimiz süratle gitmeyen mürettiphanesi içinde, kâh istediğimiz gibi işlemeyen reaksiyon makinesi etrafında geçirdiğim bu gazeteyi artık gözüm görmek bile istemiyordu. Kimbilir kaç defa, telefon makinesi karşısında, yorgunluktan ve heyecandan bitmiş bir halde, gelişlerini ve gidişlerini beklediğim hadiseler, o on senenin bütün günlerini, en ağır yüklerle doldurup ezen vakalar artık bu gazeteyi ezmişti.

Vapur demirledi, muhacir kafilesi birbirlerine veda ederek ayrıldılar. Doktorla ben, müphem ümitlerle, bazı fikirler üzerinde idik. Ertesi günden itibaren buluşmak kararıyla ayrıldık. Ben bu muhacir kafilesine kılavuzluk etmiştim.

Herkesin çıkıp gitmesini bekledim ve en sonra da süvariye teşekkür ve veda ederek vapurdan ayrıldım. Şehirde hiç kimse Ümit vapurunda bir muhacir kafilesi bulunduğundan haberdar olmadığı için bizi karşılamaya gelen kimse olmamıştı.

Evime gittiğim zaman da herkes şaşırdı. Küçük Asude, ne zamandan beri beklediği babasını birdenbire karşısında görünce, sevincinden koşa koşa, kollarıma atıldığı zaman, ona kaç gündür içimi yakan ıstırabın iki katre halinde gözlerimde tekâsüf etmiş olduğumu ne kadar iyi hatırlarım! Kaç seneden beri, bu memlekette böyle küçükler babalarını beklemişler ve fakat, bir türlü görmeye ve böylece kucaklarına atılmaya muvaffak olamamışlardı!

Talat niçin istifa etmiş?

Hiç gönlüm, istemediği halde, sırf vazife duygusuyla, telefonu elime alıp etrafı araştırdım. Gazetede İbrahim Necmi, bana sathi olarak vaziyet hakkında biraz malumat verdi, merkeziumumide Mithat Şükrü'yü bul-

dum. O da bana bir şey söylemedi. Yani, o dakikada onun da söyleyecek çok bir şeyi yoktu. Zaten vakit geç ve ben de yorgundum; ertesi günü buluşmaya karar verdik. Yalnız geç vakit beni ziyarete gelen Necmi'den öğrendim ki daha Talat Paşa, Berlin'den dönerken, Bulgaristan'ın bozulmuş olduğunu görmüş ve İstanbul'a gelir gelmez, istifa edip mütarekeyi yapmayı başka bir hükümete bırakma fikrini ileri sürmüştür. Padişah, yeni hükümeti kurmayı son vazifesi Londra sefirliği olan Tevfik Paşa'ya havale etmiş, fakat, o bunda muvaffak olamayınca vazife İzzet Paşa'ya düşmüştü.

Unutmadan kaydedeyim ki, ertesi sabah hazırlanıp sokağa çıkmak üzere iken telefon çaldı, bizim vefasız yol arkadaşı Celal Bey'in kızı Atifet Hanım beni aradı. Babasını sordu. Celal Bey hakkında benden malumat soruyordu. Bildiklerimi kendisine anlattım, halbuki ailesi kendisinin Boğaz haricinde kazaya uğradığına dair bir haber almış ve bizler de gelmiş olduğumuzu duydukları için bizim beraber olduğumuzu tahmin ederek malumat almak üzere bana müracaat ediyorlardı.

Celal Bey'in başına gelenler

Ertesi gün öğrendik ki, iki defa sürüden ayrılmış olan Celal Bey büyük bir kazaya uğramıştı: Pusulası ve kömürü tamam olan Alman şilebi, sise tutularak Karaburun civarında sahile düşmüş ve kuma oturmuştu. Arkadan bir de deniz çıktığı için kurtarma ameliyatı da güç olmuş, vapur tamamen kaybedilmiş ve içindeki insanlar da varagelelerle kurtarılabilmişler. Celal Bey, çok fena dakikalar ve gemiden kurtarılırken dalgaların içine dalarak tehlikeler geçirmiş! Halbuki bizim, pusulasız ve kömürsüz Ümit vapuru on beş saatlik bir yolu yirmi beş saatte yapmış, fakat, selametle İstanbul'a gelmişti.

Ümit vapuru... Ümit! Ümit! Öyle zamanlarda insanlar, her şeyde bir ümit ararlar. Benim de uzun müddet, Ümit vapurunun ismine ve pusulasız Türk teknesiyle iyi mücehhez Alman gemisi arasındaki bu talih tezadına zihnim takılıp kalmıştı. İçinde Türk milletini temsil eden küçük bir kafile ile bu pusulasız ve kömürsüz vapurun, sise tutulmayarak, torpil tarlalarına düşmeyerek, kaplumbağa gibi yavaş yavaş hedefine varışı, istikbâl için, içimde müphem, manasız ve hatta, ilk bakışta çok gülünç,

ancak bir edebiyatçı kafasına yakışacak bir hayal şeklinde, gizli gizli yanan bir ümit şulesi oldu ve bir timsali halinde yaşadı, durdu!

İçim artık Tanin'i görmek istemiyor! Yolda gelirken zihnimden geçen şeylerden bazıları üzerinde bu sabahtan beri bir takım kararlar vermiş bulunuyorum; birincisi: Artık yazmayacağım!

Sabahleyin, evvela matbaaya uğrayarak oradan merkeziumumiye gitmek üzere evden çıkıp bir Tanin aldım ve tramvaya atladım. Elimde gazeteyi evirip çevirip bakıyorum. Okuduğumu zannetmiyorum. Dikkat etmiş, okumuş olsam belki zihnimde Tanin'in bu son günlerindeki sütunları hakkında bir tortu kalırdı. Fakat, artık ona yabancı, sanki hiç tanımadığım bir gazete gibi bakıyorum.

Benim için söylenecek bir şey kalmamıştı. Kaç senedir içine kapanıp, bu memlekete faydalı olmak heyecanıyla, saatlerce çalıştığım odamı artık görmek bile istemiyorum. İçinde, hep buhran günlerinin helecanlarıyla yaşadığım, ümitten yeise, yeisten ümide düşe düşe daima aynı ateşle ve aynı aşkla çalıştığım bu odayı artık istemiyorum. Oradaki hava, beni boğacak, bunaltacak gibidir.

Bir arkadaştan aldığım mektup

Bununla beraber, vazifemin son günlerini de yapmak lazım: gidiyorum. Henüz sabah olduğu için hemen hemen kimse yoktur. İdare memurlarıyla birkaç kelime, biriken mektuplarıma bir göz atma, hemen kaçmak istiyorum. Bu sırada yırttığım zarflar arasından aşina bir yazı gözüme çarpıyor: Eski bir mektep arkadaşının yazısı. Bir çok zaman idadi sıralarında beraber okuduğumuz bir arkadaş. Kendisi harbin başından beri, ihtiyat zabiti olarak, cephe cephe dolaşmış, fakat nakliyeci olduğu için dört seneyi de kazasızca atlatmıştı. Arada bir hastaneye girer, biraz tamir edilip çıkar, sonra gene bu yolsuz ve vasıtasız memleketin bir ucundan ötekine taşınan harbe ait şeylerin, bir arpa tanesini taşımak için bin amele kullanan karıncalar gibi, bir taraftan öbür tarafa taşınması işleriyle uğraşırdı.

Son defa olarak kendisini bir sene evvel görmüştüm. İstanbul'a geldikçe, oradan geçtikçe mutlaka sık sık bana uğrardı. Ötekilere yal-

nız bir göz attığım halde üç ay evvel yazılmış olan bu uzun mektubu dikkatle okudum.

Suriye cephesinin halini tasvir etmek üzere yazdığı bu mektupta bana çok feci şeyler anlatıyordu. "Kağıt üstünde bu ordunun yüz binden fazla mevcudu vardır" diyordu. "Fakat, bunun dörtte üçü hastadır, hastanededir, yahut istirahattadır. Bu orduda harp edecek takat kalmamıştır. Düşmanın ciddi bir taarruzu daha, ordudan hiçbir şey kalmayacaktır."

Bunları ve bunlar gibi bir çok şeyleri daha anlattıktan sonra diyordu ki:

"Görüyorum, Muhittin, yazıların gösteriyor ki sen de anlamıyor değilsin. Sıkıştıkça edebiyata kaçıyor, memleketin içinde bulunduğu felaketi, ruhlara kuvvet ve şifa verecek bir edebiyat gürültüsü arasında gizlemeye çalışıyorsun. Nihai zafer senin gösterdiğin gibi bir vaha değil, bir seraptır. Sulh yapmanın çaresine bakınız!"

Bir daha görmek nasip olmayan ve bir zaman sonra da, nihai ricat esnasında Araplar tarafından yapılan baskınlarda ölüp gitmiş olduğunu öğrendiğim bu eski arkadaşın yazdıkları şeyler, üzerimde o kadar tesir yaptı ki artık Tanin'e bir kelime bile yazmamak kararım, sarsılmaz bir karar oldu. Çıktım, merkeziumumiye gittim.

XIII
Mütareke Günlerinde İttihat ve Terakki

Merkeziumumide ağır, düşünceli, ezici bir hava ile karşılaştım. Vaktin henüz erken olmasına rağmen, hemen herkes orada idi. Zihinler o kadar meşgul, sinirler o kadar gergindi ki, salondan içeri girdiğim zaman karşılaştığım insanlardan kimse benim gelişimdeki fevkaladeliğin farkına varmadı. Kâtibi umumi odasına girdiğim zaman Mithat Şükrü Bey:

– *Hoş geldin, yahu, sen nereden çıktın? Biz seni artık Almanya'da kaldı zannettik!*

Demeseydi, kimse benim gelişimin hayli fevkalade bir şey olduğunu anlayamayacaktı.

İki kelime ile herkese başımızdan geçenleri anlattım. Ondan sonra, şundan bundan konuşmaya başladık. Hesapsız intizamsız, muayyen bir silsile takip etmeyen bir konuşma.

Herkesten işlerin gidiş istikametlerini kaybetmiş olmaktan doğan bir fikir perişanlığı vardı. Ben de öyle idim. Öğrenmek istediğim bir çok şey olduğu halde bunları öğrenmek için arada bir sorduğum suallerde hiçbir sıra ve tertip yoktu.

Bulgarlar yorulmuşlar

Bununla beraber yavaş yavaş öğreniyordum. Benim Almanya'ya yeni gitmiş olduğum sıralarda cephelerden ve memleketin muhtelif köşelerinden gelen fena haberlerle vaziyetin çok sıkışık olduğu kanaatine gelinmiş. Bulgaristan'da İstanbulist, Radoslavof hükümetinin tutunamayarak yerine demokrat Malinof'un gelmesi de bir siyaset tebeddülü demek oluyordu. Oradan gelen haberlerde Bulgarların bir an evvel bu işin içinden sıyrılmak istediklerini gösteriyormuş. Bir aralık hükümet şüp-

heye düşmüş: Bulgaristan kendisinin Türkiye ile merkezi Avrupa arasındaki yola hakim bulunması hasebiyle bu vaziyetten istifade ederek münferiden bir sulh akdinin yollarını aramak fikrine düşmüş. Fakat, Türkiye ile merkezi Avrupa arasında ikinci bir yol olan Romanya'nın bulunması, Bulgaristan'ın bu bakımdan İtilaf devletleri nezdindeki kıymetini düşürdüğü için de Malinof hükümeti hep birlikte bir sulh yolu aramayı tercih ediyormuş.

İşte, Talat Paşa'nın seyahati de bu sulh meseleleriyle meşgul olmak arzusundan ileri gelmiş. Bulgarlarla, Avusturyalılarla temas etmek, Almanlarla konuşmak, ona göre bazı kararlar vermek istemiş.

Talat Paşa seyahatinde neler görmüştü?

Fakat onun bu seyahati ve takip etmek istediği az zararla sulh siyaseti bir taraftan tam zamanına gelmiş, diğer taraftan da geç kalmıştı. Talat Paşa Berlin'e giderken Bulgaristan'ın da, Avusturya-Macaristan'ın da, aynı vaziyette olduklarını görmüş, Almanya'ya geldiği zaman Almanya'nın da başka türlü düşünmediğini anlamıştır. Şu halde az zararlı bir sulh yolundan gitmek için, bütün müttefikler arasında fikirlerin tamamen hazırlanmış bulunduğu bir zamanda seyahate çıkmıştı. Harbin gidiş tarzı, her tarafta devlet adamlarına aynı fikirleri vermiş olduğu için ve bunların aralarında anlaşmak, uzun münakaşalara muhtaç kalmaksızın, kolay bir iş olmuş. Talat Paşa'nın Berlin'de bulunduğu günlerde, müttefiklerin Wilson prensiplerine göre bir sulh yapmaya hazır bulunduklarının Amerika hükümetine bildirilmesi kararlaştırılmış. Müracaatın aynı zamanda, fakat her devlet tarafında ayrı ayrı yapılması da kararlaşmış olduğundan, evvelce yazmış olduğum veçhile, Talat Paşa, bu kararı Berlin'den İstanbul'a bildirip iki üç gün sonra da, memlekete dönmüş.

Fransızlar ve İngilizler, Wilson prensipleri

Bunlar, facianın malum olan taraflarıdır. Tahmin sahasında kalmakta olan bazı şeyler de vardı: Fransızlarla İngilizler, son zamanlarda neşredilmiş olan Wilson prensiplerini hiç beğenmedikleri için çoktan beri, bütün cephelerde hazırlamış oldukları taarruzları tacil etmişlerdir. Bil-

hassa Bulgar cephesinin çürümüş olduğunu gördükleri için en kolay neticeyi orada alacaklarını düşünerek Vardar ile Çerna arasındaki yarma taarruzunu tacil etmişler. Bu tacilin sebebi, Wilson prensiplerinin cihan fikirlerini işgal edecek derecede meydan kazanmasına vakit bırakmamak arzusu olduğu tahmin ediliyordu. Hakikatte bu prensipler, bizim tarafta fikirleri sulha yanaştırmaya yardım ettiği gibi, ötekilerin tarafında da fikirleri sonu gelmeyen bir harpten insancasına bir sulha doğru götürmek hususunda tesir yapıyordu.

Her ne hal ise, Talat Paşa, Berlin'den hareket ettiği sırada Makedonya cephesi de bozulmuş bulunuyormuş. Talat Paşa'nın treni Çariprot ile Sofya arasında bir istasyona geldiği zaman Bulgar kralı Ferdinand ile başvekil Malinof'u orada bulmuş. Her ikisi ile de biraz görüşerek vaziyetin vahametini anlamış. Malinof, Talat Paşa'ya askerin isyan ve mevzilerini terkederek Sofya üzerine doğru yürümeye başladıklarını ve bundan dolayı da hükümetin münferit bir mütareke akdine mecbur kaldığını bildirmiş. Bulgarlarla kolayca bir münferit mütareke yapan düşmanların diğer üç devletin müracaatlarına kulak bile asmayışları gösteriyordu ki aradan küçük Bulgaristan'ı çıkardıktan sonra sevkülceyiş vaziyetlerinin bu suretle kuvvetlenmesinden istifade ederek ötekileri istedikleri gibi ezmek fikrinde idiler.

Türkiye'nin Wilson prensiplerine göre sulh yapmak üzere vaki müracaatına gelince, Talat Paşa'dan gelen malumat kabinede müzakere edildiği zaman Enver ve Cemal Paşalar bu fikri beğenmemişler, fakat, müttefikler arasında hep birden verilmiş bir kararın icaplarından olduğu için müracaatın yapılması kararlaştırılmış. Bununla beraber Enver Paşa, Talat Paşa'nın gelmesine intizaren bunun icrasını geciktirmeyi de ihmal etmemiştir.

Gününü şimdi iyi tayin edemiyorum, fakat, eylül nihayetlerinde bir akşam, Mısırlı İzzet Paşa'nın Tarabya'daki yalısında verilen bir ziyafette hazır bulunduktan sonra Enver Paşa muşuna binerek Dolmabahçe sarayına gelmiş ve işi Vahdettin'e haber vermiş. Ertesi günü de mesele vükela meclisinde müzakere edilmiş. O tarihte henüz Bulgar cephesi bozulmamış ve mütareke yapılmış değildi. Fakat müracaat hazırlandığı sırada Bulgar cephesi de bozulmuş ve isyan eden askerin tehdidi karşısında

Bulgar hükümeti mütareke yapmaya mecbur kalmış. Mütarekenin hükümlerinden biri de itilaf ordularının Bulgaristan içinde her istikamette serbestçe hareket edebilmeleri olduğu için Fransızların ilk işleri Bulgaristan'dan geçerek bizim hududumuz üzerine asker yığmak olmuştur.

Talat Paşa İstanbul'a ne zaman geldi?

Talat Paşa'nın treni Bulgaristan'dan kontrolsüzce geçebilen son tren olmuş ve Talat Paşa İstanbul'a bütün fena haberlerin toplandığı bir sırada gelmişti. Gelir gelmez, ilk iş hemen Wilson'a yapılacak müracaatın icrası olmuştur.

Türkiye'ye döndüğü sırada vaziyetin birdenbire bu kadar fenalaştığını gören Talat Paşa, daha yolda iken kararını vermiş bulunuyordu: İstifa etmek...

Halbuki, Berlin'de benimle hasbıhal ettiği sıralarda zihninde büsbütün başka şeyler vardı. Bana açık, kat'i olarak bir şey söylemiyor, fakat, ben onun sözlerinden anlıyorum ki Türkiye'ye dönünce ya gene kendisi, bu defa başka unsurlarla başka bir kabine yapacak; veyahut, benim daha kuvvetle tahmin ettiğim gibi, işi büsbütün başkalarına, İttihat ve Terakki içindeki sol unsurlara bırakarak kendisi bunlara müzaheret edecekti. "*Türkiye'ye dönünce, bu defa ilk işim Enver Paşa meselesini halletmek olacaktır!*" demişti.

Bana bu kadar açık bir lisanla bu sözü söylemiş bulunması, onun kat'i kararını vermiş olduğunun alameti idi. Enver Paşa meselesini halletmeye gelince, ne suretle halledeceği malum değildi. Fakat, bu hürriyet kahramanı o sıralarda memlekette artık o kadar çürümüş idi ki onun meselesini halletmek, hakikatte o kadar güç bir şey değildi. Belki iki sene evvel olsa Enver Paşa Talat Paşa'yı "*halledebilirdi*" de Talat Paşa onu bertaraf edemezdi. Harbin son iki senesinde artık onun hiçbir nüfuz ve kuvveti kalmış değildi.

Talat Paşa, onun yerine harp esnasında kendisini göstermiş kumandanlardan birini kolaylıkla getirebilirdi veyahut getirmek isteyenleri serbest bırakmak üzere, kendisi ile mücadeleyi göze alarak Enver Paşa'nın karşısına geçebilirdi.

Fakat, evdeki pazarın çarşıya uymadığını bu defaki tecrübe de ispat etmişti. Berlin'deki hesaplar, hep bir yandan harbe devam edip bir yandan da Wilson prensiplerine göre sulh çareleri aramak esasına dayanıyordu. Fakat, dört müttefik devletin harp kuvvetleri o kadar çürümüş idi ki ara yerde geçen kısa zaman zarfında bütün cepheler birden yıkılmış, hattâ işin fenası, cephe yıkılmış değil, milletlerin maneviyatları çökmüş ve ihtilaller çıkmıştı. Talat Paşa için artık mağlubiyeti kabul etmekten başka çare kalmamıştı.

İttihat ve Terakki kongresi

Bunun için, daha yolda iken, gelir gelmez istifaya karar vermiş. İstifadan evvel siyaset arkadaşlarıyla konuşmuş ve alelacele bir İttihat ve Terakki kongresi davet etmiş, bu kongrede Talat Paşa, takriben şu tarzda beyanatta bulunmuş:

– Çoktan beri benim korkmakta olduğum felaket tahakkuk etmiş bulunuyor. Türkiye harbi kaybetmiştir. İş yalnız bize kalmış olsaydı bizim bunu çoktan kaybetmiş bulunduğumuz muhakkaktı. Fakat, biz asıl Almanya'ya güveniyor ve oradan bir netice bekliyorduk. Bugün Almanya da harbi kaybetmiştir. Hattâ yıkılmış bulunuyor. Hakikati görmek ve ona göre karar vermek mecburiyetindeyiz.

Bizim için, talihimize küsüp istifa etmekten ve Türkiye için de düşmanları memlekete sokmayacak bir mütareke aktine çalışmaktan başka bir çare yoktur.

Talat Paşa'nın vaziyeti ve hakikatin aracılığını bu suretle samimi olarak görüp kabul etmesine mukabil, Enver Paşa büsbütün başka bir yol tutmuş. O, harbe devam taraftarıdır. Sonuna kadar devam! Kongrenin müteakip bir celsesinde, kendisinin bu fikirde olmadığını söylüyor. Hattâ gene takriben, diyor ki:

Enver Paşa Talat Paşa'yı tehdit ediyor

– Mağlûbiyeti kabul etmekten ve mütareke yapmaktan bahseden sözleri unutmak ve söylenmemiş farzetmek lazımdır. Harp içindeyiz. Bu sözleri söylemek, kurşuna dizilmek cezasını mucip olacak kadar ağırdır!

Bu sözlerin ne kadar ağır olduğu aşikârdır. Enver Paşa'nın böyle söyleyip söylemediğini bilmiyorum. Bütün buraya kadar olan hikâyeyi ben

sonradan muhtelif kimseler ağzından, muhtelif zamanlarda dinleyerek topladım. Enver Paşa bu tarzda mı, yoksa başka bir tarzda ve fakat aynı manayı ifade etmek üzere mi söyledi? Bilmiyorum. Bildiğim bir şey varsa o da gerek Enver Paşa'nın, gerek Cemal Paşa'nın gerek istifaya ve gerek mütareke talebine şiddetle muhalefet etmiş bulunduklarıdır.

Bilhassa Enver Paşa, mağlubiyeti bir türlü kabule razı olmamıştır. Kafkasya'da bulunan ve o zaman için bizce mühimce bir kuvvet olan 40.000 kişilik muharip bir orduyu kısmen oradan çekerek ve kısmen de gerek Türkiye'den, gerek Kafkasya'dan yeni asker toplayarak mücadeleye devam fikrindedir. Fakat, Bulgaristan'dan gelen haberler kötüdür. Fransız kuvvetleri Bulgaristan demiryollarıyla Türkiye üzerine doğru sevkediliyor. Halbuki hinihacette İstanbul'u ve Boğazları müdafaa etmek üzere elde mevcut on bin tüfek bile yoktur.

Enver'in projeleri

Enver Paşa büyük projelerden bahsediyor: Hinihacette İstanbul'u bırakıp Anadolu'ya çekilmek, Kafkasya'ya istinat etmek, sonuna kadar mücadeleye çalışmak! Fakat, Enver Paşa'nın projelerine karşı kimsenin emniyet ve itimadı kalmamıştır. Sonradan, Mustafa Kemal Paşa çıkıp da daha fena zamanlarda, Türkiye'nin elinden bütün mücadele vasıtalarının alınmış ve askerin terhis edilmiş bulunduğu bir zamanda mükemmel ve muvaffak bir harp yapmış olduğunu görenler Enver Paşa'nın o zamanki projelerinde belki de haklı olduğunu düşünebilirler. Ben o fikirde değilim.

Milli Mücadele başladığı zaman evvela itilaf devletlerinin sinirleri gevşemiş, aralarında ganimetin paylaşma tarzından mütevellit ihtilaflar çıkmış ve ordularını seferberlikten çıkarmış bulunuyorlardı. Bundan başka, Anadolu'daki ilk hareketlere alelade bir deprenme, bir can çekişme gözüyle bakarak bidayette hiç ehemmiyet vermemişlerdi. Halbuki Enver Paşa'nın projeleri sırasında itilaf devletleri henüz her tarafta muzaffer olmuş bir vaziyette ve sinirlerini çok gergin, manevi kuvvetin çok yüksek bulunduğu bir devirde idiler. Eğer mücadeleye o zaman girişilmiş olsaydı, o sıralarda ellerinde bulunan büyük kuvvetler-

den birer parça ayırıp Türkiye üzerine getirirler ve memleketi daha kuvvetle ezerek bir daha kıpırdanmasına imkân ve mecal bırakmazlardı. Esasen, o günlerde ruhlardaki bozgun o dereceyi bulmuştu ki bu yorgunluk içinde Kafkasya'ya dayanarak mücadeleye devam etmek fikrini, Enver Paşa, kimseye kabul ettiremezdi.

Bütün bu sebeplerden dolayı, Talat Paşa'nın ve arkadaşlarının istifa fikirlerine karşı Enver ve Cemal Paşaların muhalefet etmelerinden hiçbir fayda çıkmamış ve bütün kabinenin kabul ettiği istifa fikrine onlar da iştirake mecbur kalmışlardır.

Talat Paşa kabinesi istifaya karar verdiği sıralarda henüz Wilson'a yapılan müracaata bir cevap gelmiş değildi. Hükümet bir yandan istifa ederken bir yandan da ikinci defa olarak Wilson'a müracaat ediyor. Ondan sonra, yeni hükümetin teşekkülünü bekleyerek işlerin idaresiyle muvakkaten meşgul oluyor.

İngilizler Türkiye'yi kurtarırlar mı?

Vahdettin İngiliz taraftarıdır. O tarihte halâ bu fikir vardır: İngiliz taraftarı olursak, İngilizleri seversek İngiltere, bizi tutar ve mesela Vahdettin'in kara gözleri için Türkiye'yi kurtarır!

Bunun için padişah yeni hükümetin teşkilini bir Abdülhamit adamı olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun son Londra sefiri bulunan Tevfik Paşa'ya havale ediyor. Tevfik Paşa, ihtiyarlamış bir Babıâli mensubudur. Vahdettin'in maksadı, eski insanlar veyahut doğrudan doğruya kendisine mensup adamları vasıtasıyla, şu Meşrutiyet denilen inkılap devrini tamamen tasfiye etmek, bunun yerine, Abdülhamit devrinde olduğu gibi, tamamen şahsi bir padişah hakimiyeti getirmektir. Bunu İttihat ve Terakki çok iyi bildiği kadar siyasi muhitte de hemen hemen herkes işin farkındadır, bundan dolayı Tevfik Paşa gibi renksiz bir adamın etrafında toplanıp yeni bir Abdülhamit yaratmaya yardım etmek isteyecek namuslu adam bulmak güçtür.

Belki bizzat Tevfik Paşa bile bu işe alet olmak istemiyor, çünkü namuslu bir insandır. Bunun için bir hayli müzakereden sonra hükümeti teşkil edemeyeceğini padişaha bildiriyor.

Rahmi Bey'in temasları

Ara yerde bu müzakereler esnasında geçen zaman zarfında Talat Paşa kabinesi vaziyetin günden güne fenalaştığını, düşmanın Musul'a girdiğini, Toroslar'a doğru yürüdüğünü ve Wilson'a yapılan müracaatların cevapsız kaldığını görüyor. O da bir mütareke tasavvur ediyor. Bunun için İzmir valisi Rahmi Bey'i İngilizlerle temasa memur ediyor. İzmir'de yerleşmiş ve kısmen Levanten olmuş bir takım İngiliz tebaası mühim tüccarlar vardı ki Rahmi Bey bunlarla iyi münasebetler sahibi idi.

Talat Paşa, bu vasıta ile İngilizlerle temas edilerek mütareke akdi tecrübesine girişmiş, fakat Rahmi Bey bu tecrübede muvaffak olamamıştır. İtilaf devletleri, vukuatın inkişafına intirazen cevap vermiyorlardı. Bilhassa, İngiltere, Türkiye'deki milli unsurun ezilmesini istiyor ve karşısına, kendisine uşaklık etmeyi cana minnet bilen padişah unsurunun çıkmasını bekler görünüyordu.

Zaten, vukuat o kadar süratli gelmiştir ki henüz herkes işin ne olduğunun da farkında değildir. İttihat ve Terakki, orada, henüz bütün teşkilatı ile durup dururken ne padişahta ona ve onunla birlikte rejime hücum cesareti vardır, ne de siyaset sahasında harekete hazırlanmakta olan İttihatçılık düşmanları bir araya toplanmaya muvaffak olmuşlardır.

Padişah, bu defa hükümetin teşkilini yaveri ekremi olan İzzet Paşa'ya teklif ediyor. Orta yerde dolaşan şayialara göre Tevfik Paşa'nın kabine teşkiline muvaffak olamayışı, kabinede harbiye nazırlığını almaya razı olmuş bulunan İzzet Paşa'nın, entrikalarla, onun muvaffakiyetine mani olmaya çalışmasından ileri gelmiştir.

Fakat, bu rivayetler fiskufücur içinde bulunan mahut Hürriyet ve İtilafçılar tarafından çıkarılmış şeylerdir. Bu şayialara göre, İzzet Paşa'yı bu tarzda harekete sevkedenler de İttihatçılardır. Fakat, çok dürüst bir insan olan İzzet Paşa, mevki hırsıyla bu entrikalara tenezzül edecek bir adam olmadığı gibi istiklalini muhafaza etmesini de bilir. Kendisi iyi kalpli bir insan, bir vatanseverdir. İttihat ve Terakki'ye hayli dargın, fakat rejime düşman değil, bilakis dosttur. Karşı tarafta kimlerin bulunduğunu bilir ve Vahdettin'in ne yapmak istediğinin de farkındadır.

İzzet Paşa'nın rolü

Benim baştanbaşa okuduğum neşredilmemiş hatıralarında, İzzet Paşa,[1] Tevfik Paşa'nın muvaffakiyetine mani olmaya çalıştığı, bunu da İttihat ve Terakki erkânıyla anlaşarak yaptığı hakkındaki dedikoduları reddediyor. Benim, İzzet Paşa'nın ilk sadaret günlerinde İttihat ve Terakki muhitinde toplamış olduğum malumat da teyit eder. Paşa, kendi kendisine, serbestçe hareket etmiş ve kabine teşkili vazifesini alınca, İttihat ve Terakki'nin içinde ve fakat muhalif mevkide bulunan unsurları da toplayarak hükümeti yapmıştır. İzzet Paşa, ancak meşruti ve milli ruhta bir hükümet yapabilirdi. Bu ruh ise ya İttihat ve Terakki içinde veyahut, onun dışında bile olsa, Hürriyet ve İtilafa mensup olmayan insanlar arasında yaşıyordu. Bunun için öte tarafa gitmedi ve gitmediği için de Hürriyet ve İtilaf tarafından bilmukabele hayli hücuma uğradı.

Benim merkeziumumiye geldiğim ve yukarıdaki malumatı almaya başladığım gün, İzzet Paşa kabinesinin üçüncü veya dördüncü günü idi. Bütün İttihat ve Terakki erkânı merkezde idiler. Talat Paşa, içerde küçük bir odada, bazı arkadaşları ile konuşuyor. Mithat Şükrü gidip geliyor, arada bir oturup öteki berikiyle konuşuyorlar.

İttihat ve Terakki'nin son devrinde bulunanlar

İşte Doktor Nazım, Doktor Bahaettin Şakir, işte Rıza Bey, Doktor Rüsuhi, Küçük Talat, işte Ziya, Hilmi; işte Kara Kemal, Ahmet Nesimi, Halil, Hacı Adil Beyler... Hülasa, İttihat ve Terakki'nin son devrinde hep işbaşında bulunmuş unsurlar, o gün hep oradadırlar.

Herkes bir şey söylüyor, hadiseleri herkes bir başka türlü tefsir ediyor, Komiteci politikasını yapanlar bilir ki böyle zamanlarda düşenlere karşı şiddetli bir hücum gelecektir. Bununla beraber, hükümetin başında bulunan insanlar bir taraftan kanun adamlarıdır, bir taraftan da İttihat ve Terakki'ye düşman değillerdir. İzzet Paşa, Enver'i hiç sevmez, fakat intikam almayı sever insan da değildir; bilakis yumuşak kalplik, alicenap bir ruhu vardır. Şeyhislam [Şeyhülislam] Hayri Efendi'dir; dahiliye nazırı

1 İzzet Paşa'nın Anıları: Mareşal İzzet Paşa, Feryadım, Haz. Süheyl İzzet Furgaç, Nehir yay., İstanbul, 1993. İzzet Paşa için ayrıca bkz. İnal, Son Sadrazamlar, XIII, 1975-2028. Muhittin Birgen, Paşa'nın ölümünden bir gün önce onunla iki saat konuşmuş ve bu söyleşiyi Son Posta'da yayımlamıştır (2 Nisan 1937, no. 2394).

Fethi Bey'dir. Bunun için İttihat ve Terakki başları kendilerini şimdilik emniyette hissediyorlar.

Fakat, biliyorlar ki İzzet Paşa hükümeti uzun boylu mevkiinde kalamaz. Vahdettin mutlaka pespaye adamlarından bir saray hükümeti yapacak ve İttihat ve Terakki'ye karşı kat'i bir hücuma geçecektir. Buna karşı ne yapmak lazım? Bu hususta bazılarının müphem de olsa bazı fikirleri var; bir kısmının ise hiçbir fikri yok, şaşkın ve perişan, düşünüp duruyor; arada bir, kendilerine bir şey sorulduğu zaman:

– Bilmem!

Diye cevap veriyorlar. Herkeste derin bir vicdan mürakebesi var. Herkes, şu dört senenin faciasını kendi vicdanında hesaba çekmekle meşguldür.

Ziya Gökalp'ın dalgınlığı

Olup biten şeyler müphem, karmakarışık bir film halinde, herkesin vicdanında süratle aksedip gidiyor. İşte, bu mürakebeyi en derin manasıyla yapan Ziya Gökalp. Koltuğa gömülmüş, iki elini koltuğun kenarlarına uzatmış, başını arkaya yaslamış, sessiz, mütevekkil ve içtimai kaderin gireceği her akibete, Roma'nın mazlum bir hıristiyanı gibi, "gık" demeden boynunu uzatmaya hazır, düşünüyor.

– Ziya Bey, diyorum, siz ne diyorsunuz?

O, derin bir uykudan uyanır gibi, istiğrak içinde, gözlerini kaldırıyor; bana bakıyor, bakıyor, sonra, bir başkası için hiçbir şeyi ifade etmeyen, fakat, kendisince, bütün tarihi ifade eden bir söz olmak üzere, ağzından şu sözler dökülüyor:

– Her şey, diyor; milletin şuuruna bağlıdır. Eğer millette şuur teşekkül ettiyse her şey düzelir. Etmemişse bekleyeceğiz.

Koca mürşit! Onun o dakikada en büyük derdi, siyaset, İttihat ve Terakki ve İttihatçıları bekleyen mukadderat değildi; bir hafta evveline gelinceye kadar etrafında pervane gibi dolaşıp da birkaç günden beri ayaklarını birer birer merkeziumumiden kesmiş olan müritlerini düşünüyordu.

Bu kadar vefasızlık?

– Benim en ziyade canımı sıkan şey, diyor, şudur: iki günden beri kapımızın ipini çeken kalmadı.

Tanin'in neşriyatı

O zaman ben de şu iki mısraı okuyorum:

Ehibbâ şive–i yağmada mephût eyler a'dayı
Hüda göstermesin asâr–ı izmihlal bir yerde!

O da başını sallayarak tasdik ediyor, sonra:

– Fakat, diyor, millet elbet daha vefalıdır!

Hiçbir şeyden, hiçbir zaman ümidini kesmeyen nikbin adam!

İşte Doktor Nazım, salonun köşesinde Mithat Şükrü ile hareketli bir mübahase tutuşmuşlar, yüksek sesle konuşup duruyorlar. Fakat, uzakta oldukları için anlayamıyorum. Bir aralık ikisi birden bana bakıyorlar, galiba benden bahsediyorlar. Mithat Şükrü beni uzaktan çağırıyor, gidiyorum.

– Doktorla Tanin'den bahsediyoruz, diyor; o Tanin'in neşriyatına devam etmesi ve icabında mücadeleye girişmesi taraftarıdır, sen ne fikirdesin?

– Tanin neşriyatında devam edip ne yapacak?

Doktor Nazım cevap veriyor:

– İttihat ve Terakki'nin fikirlerini neşredecek... Siyasetini müdafaa edecek.

İttihat ve Terakki'nin tarihi vazifesi bitti mi?

Ben bu fikirde değilim. Artık İttihat ve Terakki'nin tarihi vazifesi bitmiştir. Bu teşekkül bu halde devam edip gidemez. Eğer vukuat müsaade ederse, bunun yerine mutlaka başka bir şey gelecektir. İttihat ve Terakki dağılmaya mahkûmdur. Bu fikrimi söylüyorum.

– Tanin'in İttihat ve Terakki namına çıkmakta ve onun siyasetini müdafaa etmekte devam edebilmesi için, evvela İttihat ve Terakki'nin devam edebilmesi lazımdır. Halbuki o, ya kendisi dağılmaya, yahut da dağıtılmaya mahkûmdur. Şu halde Tanin İttihat ve Terakki namına nasıl devam edebilir?

_ İttihat ve Terakki yok olmaz! Her ne şekilde olursa olsun o gene çalışacak ve vazifesinde devam edecektir.

Gözü pek komiteci, ateşli ve mücadeleci insan, mağlubiyeti kabul etmeye henüz razı değildir. Mücadele etmek istiyor. Fakat, etrafa şöyle bir göz gezdirilince görünüyor ki İttihat ve Terakki havasında artık mücadele ruhu kalmamıştır. Hakim olan şey, daha ziyade şaşkınlık ve perişanlıktır.

Tanin'in vazifesi şimdi başlıyor

O sırada Bahaettin Şakir oradan geçiyor. Doktor, ona sesleniyor.

– *Gel... gel...* diyor.

Bahaettin Şakir de Doktor Nazım'ın fikrindedir:

– *Tanin'in vazifesi asıl şimdi başlıyor!* Diyor. *Asıl hizmeti de, şimdi görecek! Düşmanlar bize hücum edecekler. Ali Kemaller, Refi Cevatlar, Pehlivan Kadriler tekrar meydana çıkacaklar ve ağızlarını doldura doldura bize küfredecekler. Biz sessiz mi duracağız?*

Onun "tema"sı da budur. Ben bu fikirde değilim. İttihat ve Terakki'nin bu iki sekter unsuru, maalesef, son dakikada da vaziyeti göremiyorlar. Gelmekte olan hücum dalgası, İttihat ve Terakki'nin de, Tanin'in de boyunu aşıp geçecek ve her şeyi silip süpürecektir. Bununla beraber, ben görüş tarzımda hata ettiğimi kabul etmiş bile olsam, Tanin'i çıkarabilecek bir psikoloji içinde değilim. Kaç senedir, millete karşı o kadar şey söyledim; hepsi birden yıkıldı. Belki sözlerimin çoğu yerinde ve haklı idi; fakat, halk, işi derin manasıyla değil, göründüğü şekilde mütalaa eder. Görünen şey ise meydandadır.

Benim artık bu halka bugün söz dinletmeye kabiliyetim kalmamıştır.

Bunun için meseleyi münakaşaya hiç yanaşmayarak doğrudan doğruya cevabı dikiyorum.

– *Belki haklısınız... Fakat, bu takdirde Tanin'i çıkaracak başka birini bulmak lazım. Ben bu işi yapma kudretini bugün kaybetmiş bulunuyorum.*

Her iki doktor da fikirlerinde musırdırlar; ikisi de benim zayıf tarafımdan yakalamak, korkaklıkla ittiham edileceğimi söylemek tarafına gidiyorlar. Ben de bu hamleye karşı da zayıf değilim. On senedir, arada

sırada korkaklık, cesurluk imtihanlarını vermiş bir adam olmak hakkını artık haiz olabilirim. Artık, dünkü genç değilim; büyük kabine zamanında Tanin kapatıldığı zaman rahatça evimde oturup bile bile, beni Bekirağa bölüğüne götürecek memuru beklemiştim. Bugün de korkmuyorum. Bununla beraber, İttihat ve Terakki namına söylenecek artık hiçbir söz kalmadığına kaniim.

Mithat Şükrü de Tanin'in kapatılması fikrinde

Görüyorum ki Mithat Şükrü de benim fikrimdedir. O da vaziyeti daha soğukkanlılıkla ve hakiki manasıyla görüyor: İttihat ve Terakki vazifesini bitirmiştir. Vukuatın altında ezilmiştir. Silinmeye, dağılmaya mahkûmdur.

Diyor ki:

– *Korku mevzubahis değildir. Muhittin korkmaz. Fakat "Ne söyleyeceğim?" diye düşünmekte haklıdır.*

Ona karşı Bahaettin Şakir, ateş püsküren bir mantıkla, hâlâ İttihat ve Terakki'nin henüz tarihi vazifesinin bitmemiş olduğunu ispata çalışıyor, tam bir jakobin!

Halbuki her iki zat da bir aralık Tanin'in son senedeki sönüklüğünden[2] dolayı vaktiyle beni itham etmiş, bir aralık benim yanımda çalışan bir gencin benim yerime Tanin'in başına geçmek emeliyle ve benim Avrupa'da bulunduğum sırada yapmak istediği entrikalara safiyane alet olmuş insanlardı. 917 senesinde Almanya'dan döndüğüm zaman Mithat Şükrü bana bu hadiseyi haber vermiş ve "*bak bizzat senin getirdiğin ve himaye ettiğin gencin marifetleri... Bizim içimizde böyle adam bulunmamalı, münasip bir şekilde aşır!*" demişti. O zaman benim Tanin'i kâfi derecede canlı tutamadığımı söyleyen doktorlar, şimdi benim gazetenin başında mücadeleye devam etmemi istiyorlardı!

Münakaşa orada kaldı. Mithat Şükrü benimle olduktan sonra iş kolaydı. Fakat, asıl mesele Tanin'de değil, İttihat ve Terakki'de idi. O ne oluyordu? O ne yapacaktı?

O gün sabahtan beri, kaynaşan merkeziumumide şimdiye kadar olup biten şeyleri öğrenmiş-

2 Son yıllarda Tanin'in boyutları da küçülmüştür.

tim. Ya olacak şeyler? İttihat ve Terakki'nin yapacakları ve yapmak isteyecekleri?

Ne olacaktı?

Meydanda olanlara, rastgeldiklerime sualler soruyordum. Fakat, bir şey anlamak kabil değildi. O tarihte merkeziumumide iki nevi aza vardı: Muayyen bir fikri olanlar, muayyen bir fikri olmayıp da kuzu gibi, sürü ile beraber gidenler. Muayyen fikri olanların da aralarında farklar vardı. Doktor Nazım ve Bahaettin, müfrit, sekter insanlardı. Her şeyde mücadeleci, en son noktaya gitme ateşi içinde idiler. Doktor Rüsuhi fikir yapmaktan ziyade, fikir tahlilcisi, iyi bir skolastik mantıkçı, Ziya Gökalp başka bir adam: İşe karışmaz, içtimai metotla siyasi fikir doğuran bir mefkûre ve iman makinesi. Mithat Şükrü, Talat Paşa'nın gölgesidir. Başlıbaşına ve arkadaşlarıyla beraber bir fikir sahibi olarak merkeziumumide bir hareket yapan bir unsur da Kara Kemal'dir. Askerlikten gelme Rıza, Atıf, Hilmi gibi unsurlar ise herkesle beraber yürüyüp gidenlerdir. Şu halde müttehit, mütecanis bir merkeziumumi yoktur; Talat Paşa, arkadaşlarıyla konuşa konuşa bir karar verecektir ve İttihat ve Terakki de onu yapacaktır. O da, sabahtan beri içeride bir odada konuşup duruyor. Karar oradan, bu konuşmalardan çıkacak.

Fakat ben artık kaniim ki kararı bizzat Talat Paşa verecek, fikirleri bir araya o toplayacaktır. Onun haricinde bütün fikirlerde perişanlık vardı.

Akşam oluyor... Sükûti azalar birbirlerine sormaya başladılar: İçtima olacak mı? Akşama doğru, Valinin idare meclisini toplayıp toplamayacağını birbirlerine soran, toplanmaktan bıkmış, geç vakit vazifeden usanıp bir an evvel evine gitmek isteyen idare meclisi azaları vardır ki, içtimada hep valinin dedikleri şeylerin karar altına alınacağını bildiklerinden, verilecek huzur hakkına rağmen, içtimaı iştahsız karşılarlar. Bir kısım merkeziumumi azaları da bugün artık o vaziyette idiler. Bezgin ve bıkkın, evlerine kaçmak, orada yarın için kendilerini bekleyen musibetlere şimdilik göz yumarak, yorgun ruhlarını biraz döndürmek istiyorlar.

– *İçtima olacak...*

Denildi. Can sıkıcı bir şey olmakla beraber, vazife! Herkes boynunu bükmüş düşünüyor. Bekliyor; ben de orada oturmuş, gelene gidene, girip çıkana bakarak, düşünüyorum. İşte, şu Rıza Bey, sabık bir topçu binbaşısıdır. İşte Atıf.[3] Manastır'da Şemsi Paşa'ya kurşunu attığı zaman bir mülazimdi, genç bir mülazim. İşte, Hilmi, o da öyle, bunlar inkılap denilen kargaşalık arasında tesadüfün ve aynı zamanda inkılaplara ait bir tekâmül kanunun asıl köklerinden koparıp buraya getirmiş olduğu insanlardır. Bu insanlar, Abdülhamit'in çürüyen ve çürüten rejimi içinde, bir takım tesirlerin kuvvetiyle ve bir takım temiz hislerle harekete gelmiş olmakla beraber siyasetin asıl manasını, millet ve devlet mefhumlarının asıl delaletlerini burada yeni öğrenmeye başlamışlardır. Onları buraya, yavaş yavaş, Talat Paşa getirdi. Talat Paşa, herhangi bir inkılap içinde, tedrici bir surette sıyrılıp çıkan bütün insanlar gibi, giderek sivrildikçe, devleti merkezimumuminin daimi müdahalelerinden kurtarmak istedikçe oraya, karakteri kuvvetli, fakat yumuşak başlı unsurların getirilmesini istemişti. Bunların en iyi bildikleri şey, asker olmak, vatanlarını sevmek ve icabında onun için ölmesini bilmekti. Vukuat, onları muhitlerinden çıkarmış, köklerini topraklarından sökmüş, buraya getirmiştir. Biliyorum ki, hepsinin de yarın için yiyecek ekmekleri ancak vardır ve öbür gün ne olacakları da hiç belli değildir. Bununla beraber, tevekkül ve sükût içinde kaderlerini bekliyorlar...

Talat Paşa inkılapçı idi

Talat Paşa? O da bunlar gibi değil mi? Yarım tahsilli, basit bilgili bir insan, on bir sene evvel basit bir posta ve telgraf memuru... Hayır, o bunlar gibi değildir, onda inkılap adamlarına mahsus vasıflardan pek çoğu vardır: Zekâ, ateş, fikir seyyaliyeti, şahsi cazibe, her şey. Onun tatlı bakışlı gözleri, sesinde titreyen sevgi çeşnisi bugün hâlâ gözümün önünde ve kulaklarımın dibindedir. Onda bir inkılapçı "*seksapel*"i vardır, bir nevi şeytan tüyü! O, bu sayede herkesi etrafına toplamış, herkesin emniyetini kazanmış ve yavaş yavaş sivrilip sadrazamlığa kadar gelmiştir. Rolünü gayet tabii oynayan halis bir demokrat.

3 Cumhuriyet döneminde Çanakkale milletvekili Atıf Ahmet Kamçıl. Şemsi Paşa'yı vuran bu teğmenin adı sonradan öğrenilmişti. Bk. Bedi N. Şehsuvaroğlu, "İkinci Meşrutiyet ve Atıf Bey", *Belleten*, 90 (1959), 307-332.

– *Kimdir bu Talat Bey?*

Edirneli, bir posta memuru. 908 tarihinde daha ismi ilk defa olarak işitildiği zaman, ağızlarda dolaşan bu sual ve bu cevabı bugün de pek güzel hatırlıyorum. Onu İstanbul, Türkiye bu suretle tanımaya başladı. Sonra muhalifler, ona başka bir vasıf daha ilave ettiler:

– *Edirneli, ailesi meçhul... Çingene!*

Dediler. Çingene? Bu sual bir gün bile zihnimi tırmalamadı. Bu sözün nereden çıktığını, nasıl çıkabileceğini düşünmeye bile lüzum görmedim. Bugün 1937 senesi, şimdi hatırlıyorum ki ben Talat Paşa'nın kimin oğlu olduğunu bile öğrenmeye lüzum görmemiştim. Onu öylece "*Talat Bey*" diye tanışım ve "*Talat Paşa*" diye son defa elini sıkmışım. Çingene! Öyle olduğu zaman dahi o değişecek değildir. Dünyanın en büyük inkılaplarından birini yapmış, Roma'yı, bütün akideleri ve bütün müesseseleri ile yıkmış olan İsa, dört çivi ile bir haç üzerine çivilendiği gün, kimse onun babasını düşünmemişti.

Talat Paşa da, koskoca bir imparatorluğun insanları arasından kendi kendisine sivrilip çıktı. Kendisini, elinde top ve tüfekle, herkese cebren kabul ettirmiş değildi. Etrafından rey toplayarak kendisini herkese sevdirerek ve herkesin itimadını kazanarak, yavaş yavaş sivrildi. Demek, o tarihte, memleket, inkılapçı ve inkılap lideri olarak ancak onu çıkarabiliyordu. İnkılap liderleri bu suretle meydana çıkarlar ve devirlerinin bu suretle ancak tabii bir ifadesi olurlar.

O kendi kendisini Talat Paşa yapmadı. Onu Talat Paşa bizler yaptık, bütün memleket, hattâ içinde muhalifleri dahi olduğu halde, bütün millet! O kadar ki, şimdi çok güzel hissediyorum, eğer o gün Talat Paşa gelmiş, bana:

– *Israr etme Muhittin, Tanin'i çıkarmak lazım ve senin devam etmen zaruri...*

Demiş olsaydı biraz evvel, iki jakobine karşı şiddetle mukavemet etmiş olduğum halde Talat Paşa'ya mağlup olur ve

– *Peki!*

Derdim. Neden? Bunun sebebi izah edilemez. Bir inkılap devrinde insanlar, böyle, sebebini bilmedikleri tesirlerin kuvvetleri altında hareket ederler.

Bu kuvvet olmadıkça hayat yürüyemez, inkılaplar vücuda gelemez ve yeryüzünün mütemadiyen değişme ihtiyacı tatmin edilemez. Cemiyetin esrarlı kanunları bunu böyle istiyor...

Akşam olunca

Akşam oldu. Şimdi içtima edecekler. Ben de oturmaktan yorulmuştum, ayakta ötekiyle berikiyle konuşuyorum. Fakat Tanin meselesinde bir karar vermek lazım. Mithat Şükrü'yü buluyorum, henüz o bir karar veremiyor, Talat Paşa ile konuşacak.

Talat Paşa, içeride, küçük bir "*halvet*" odasında, hep konuşuyor, geldiğimi haber vermek ve hatır sormak için bir uğramak lazım. Kapıyı vurup içeri giriyorum. Hacı Adil'le konuşuyorlar. Beni de oturtuyor. Havadis soruyor, bildiklerimi, başımızdan geçenleri anlatıyorum. Çehresi biraz daha renksiz ve gölgeli, gözleri biraz daha yüklü ve yorgun, gecelerini rahat geçirmeyen bir insan; fakat, arada bir titreyen sesinde de, metin ve mütevekkil bir adamın kuvvetli ifadesi var. Zorla hareket ve neşe ifadesi vermeye çalıştığı durgun çehresindeki hüzün, hiçbir gözden kaçmayacak derecede barizdir.

Zavallı adam! Bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda, sırtı onun kadar ağır bir tarih mesuliyeti altında ezilmiş hiçbir sadrazam yoktur. O gün de, bugün de bu insana karşı içimde yalnız bir acımak duyuyorum. Halbuki o, bir imparatorluğun çatısını aşağı almış, temellerini baltalamış bir tarih devrinin resmen en başta gelmiş olan mesul şahıstır. O, bu hareketi idare eden siyasi ordunun kumandanı idi.

Onun kumanda ettiği saflar içinde ben de vardım ve benim de hayatım, onun yüzünden, ilk gününden son gününe kadar, bugüne kadar hep mücadele oldu. Bütün bunlara rağmen, o gün de, bugün de ona karşı duyduğum his, yalnız acımak duygusu oldu. Çünkü, onu tanımış olanların hemen kâffesi gibi, ben de onun bu rolünü idealistçe ve tam bir samimiyetle oynadığına kani idim. Vazife ve merasim itibariyle üniforma giydiği zaman sıkılan, "*ne zaman bu manasız şeyleri söküp atacağız?*" diye söylenen, paranın ne olduğunu hiç düşünmeyen, sokakta halk, Babıâli'de sadrazam rollerinin ikisini de aynı samimilik ve tabiilik içinde

oynayan bu talihsiz inkılap adamına karşı, Türk olarak da, fert olarak da içimde hiçbir kin, hattâ bir kırılma bile yoktur.

– *Yarın ne yapıyorsun?*

Talat Paşa da Tanin'in çıkmasında fayda görmüyor

Bilmem, şu dakikada yazılan çizilen şeylerle hakikaten zihni alakadar mı? Yoksa laf olsun diye mi soruyor? Ben bunun düşündüğüm gibi cevap vermiyorum, kaçamaklı bir yoldan gidiyorum:

– *Henüz yorgunum ve daha da vaziyeti kavrayamadım. Bugün yazı yazmıyorum.*

Sonra bir lahza durup ilave ediyorum:

– *Zaten yazacak da ne kaldı?*

– *Doğru!*

Diye tasdik ediyor. Bu "*doğru!*" onun da artık Tanin'i susturmak fikrine muhalif olmayacağını gösterir. Şimdi ben bu bahse girecek değilim. Varsın, Mithat Şükrü onunla konuşsun...

Sonra, deminden beri konuştukları mevzua avdet ediyormuş gibi bir tavırla, Hacı Adil Bey'e dönerek:

– *Bizim, dedi; bütün hatamız, bizden sonra gelecek olan zümreyi hazırlamamış ve hazırlanma kabiliyetinde olacaklara meydan ve imkân bırakmamış olmaktır. Gün geldiği zaman insan bunları daha iyi anlıyor. Fakat, marifet, onu vaktinde anlamaktır. İttihat ve Terakki'nin giriştiği mücadele, on temmuzdan*[4] *bugüne kadar neticesi daima şüphe edilmeye layık bir iş idi. Bizim muvaffak olamadığımız yerde bizim yerimize iş başına geçebilecek bizden daha yeni unsurun yetişmesine yardım etmek vazifemizdi. Bunu yapmadık. Fenalıklarını şimdi görüyoruz. Daha da göreceğiz.*

Belki, benim yanımda konuşmak istemedikleri şeyler var; buna mani olmamak lazım. Bunun için Talat Paşa, sözüne fasıla verir vermez, ben ayağa kalkıyorum ve çıkıyorum.

Kısa bir müddet Tanin'e uğradıktan sonra ve orada İbrahim Necmi ile konuşup evime döndüğüm günün ertesinde merkeziumumiye geldiğim zaman anlıyorum ki dün gece içtimadan sonra İttihat ve Terakki teşekkülü, artık son günlerine gelmiştir. Orta yerde iki fikir var; cemiyet veya fir-

kayı büsbütün fesh ve tasfiye edip işi kökünden halletmek, yahut onun içinde esaslı değişiklikler yaparak, ismini ve programını değiştirmek suretiyle, mirasını yeni bir teşekküle, İttihat ve Terakki içinden çıkacak daha yeni, daha radikal bir harekete mal etmek, İttihat ve Terakki içinde bu unsur da yok değildir. Açıktan açığa milli, on senelik İttihat ve Terakki'ye nispetle daha çok liberal, içtimai meyilleri itibariyle daha çok radikal olan kuvvetli bir unsur İttihat ve Terakki içinden yetişmiştir. Şimdi mütareke ile beraber faaliyete geçmesi lazım gelen unsur, bu unsurdur. Fakat bu unsur da fert fert mevcut olmakla beraber, henüz bu fertler, birbirlerine bağlanmış, yapışmış, bir teşekkül halinde, bir araya gelerek, müşterek bir aksiyon yapacak halde değildir. Belki, şahsi kıymetleri itibariyle iyi aktörler var. Fakat, bunlar henüz ne oynayacakları piyesi iyi tayin etmişler, ne de oyun için en küçük bir prova yapmışlardır. Bu aktörlerle, milletin karşısına çıkıp tarihin yeni bir sahnesini oynamak için, vakit olsa, hazırlanmak kolaydır; fakat vakit dar, hazırlık yapmak için hiç vakit yok... Bunun için fikirlerde tereddüt var: İttihat ve Terakki'yi feshedip bırakmak mı lazım, yoksa kongre esnasında bunun adını da, programını da değiştirerek böyle bir zümreye mal etmek mi daha iyi olur?

Bu fikirlerden birini veya diğerini tercih edenler var. Fakat görüyorum ki kimse, İttihat ve Terakki'yi büsbütün ortadan kaldırmaya razı değil. Kimse buna kıyamıyor. Onun bir başka şekilde olsun, fakat, daha yeni, daha genç unsurlar elinde, yaşamakta devam etmesini isteyen bir temayül var.

İttihat ve Terakki hayatta yaşayamayacak

İttihat ve Terakki, artık kendisi için hayatta devam etmenin imkânsız olduğunu anlamıştır. Yalnız siyaset sahnesinden ne şekilde çekilmek daha münasip olacağını düşünüyor. Bu arada benim de fikrimi soruyorlar.

Fakat, bu bahiste fikir beyan etmek müşküldür: Buhran içinde bulunan siyasi vaziyete bir intizam vermek lazım olmakla beraber, bu intizamı vermek için İttihat ve Terakki'de artık kâfi bir nüfuz ve kuvvet yoktur. Bir iki gün içinde

4 10 Temmuz (23 Temmuz) 1908. İkinci Meşrutiyet'in ilanı.

muhalefet ayaklanacak ve malum edebiyatı ile İttihat ve Terakki'ye saldıracaktır. Onun bu hücumu karşısında, İttihat ve Terakki, artık eskiden olduğu gibi memleketin manevi yardımlarına dayanamaz. Çünkü o unsur da kendisine karşı o eski emniyetini muhafaza etmiyor. Herkes harpten başka türlü fenalık görmüş ve başka türlü ıstırap çekmiştir. Istırabın olduğu yerde mantık yoktur. Hayatta insanın kendi kendisini temiz bilmesi, yalnız kendini gene kendisinin vicdanına karşı temiz ve masum hissetmesi kâfi değildir; herkesin de onu öyle bilmesi lazımdır. Halbuki halk, kütle bütün harbin fenalıklarından dolayı, hattâ içinden kimseyi ayırmaksızın, bütün İttihat ve Terakki'yi toptan mesul tutuyor ve ona artık dargındır. Bir iki gün sonra, Hürriyet ve İtilaf, saray ve İngiltere, siyaset ile harekete gelip hücuma başlayınca, herkes İttihat ve Terakki aleyhine dönecek, yahut da pek az taraftarı kalacaktır.

İttihat ve Terakki'nin ortadan çekilmesi hayırlıdır

Bunun için İttihat ve Terakki'nin ortadan çekilmesi, belki hücumu hafifletmek ve müsademenin şiddetlerine mani olmak bakımından hayırlıdır. Fakat, memlekette temizlik için, irticaa ve hıyanete karşı mücadele için de bir kuvvete lüzum var. Acaba İttihat ve Terakki içinden çıkacak yeni unsurlar bu mücadeleyi yapabilirler mi? Benim bundan ümidim az olmakla beraber –insan, bu gibi ahvalde, işin daima iyi tarafını görmeye meyleder– belki de böyle bir hareket mümkün ve netice hayırlı olabilir. Kat'i bir şey söylemeye imkân yoktur.

En iyisi, işi toplanacak kongrenin kararına bırakmaktır. İlk defa olarak İttihat ve Terakki, Kongreye verilecek kararı hazırlamış olarak gelmiş ve vaziyeti kongreye anlatarak kararı oradaki insanlara bıraksın!

Kongreyi hakem tayin etmek

Yavaş yavaş bu fikir taraftar buluyor. Fakat, unutmamayım, bu arada iki kişi var ki fikirlerin birine de, diğerine de muhaliftirler; Doktor Nazım, Doktor Bahaettin Şakir. Bu iki jacobin, bir türlü İttihat ve Terakki'nin dağılmasına ve sahneden çekilmesine razı değildirler. Onlara gö-

re, her şey olduğu gibi kalmalıdır: İttihat ve Terakki, olduğu gibi durmalı; Tanin, olduğu gibi söylemelidir.

Bugünkü hükümet İttihat ve Terakki'ye toptan hücum etmez; fakat, yarınki hükümet bunu yapabilir, diyorlar; yapsın. İttihat ve Terakki kuvvetle, zorla, kanun hilafına, hükümet tarafından dağıtılsın. Bundan bir şey çıkmaz. Tanin için de aynı şey. Onu da biz değil, hükümet kapatsın! Hükümet, bizi yakalar, hapseder, keser, asar, fakat, ne de olsa mücadele devam eder.

Belki bu da bir fikirdir; bu fikri müdafaa eden bu iki doktor, o kadar canlı, o kadar ateşli söylüyorlar ki insanın bu fikre daha ziyade meyledeceği geliyor. Memlekette askeri harp durduğu zaman, hiç olmazsa siyasi bir harbin başlaması lazımdır. Padişah, bütün memleketin bütün boynunu siyasi bir satırın korkunç hamlesinin altına uzatacağı muhakkaktır. Buna karşı mücadeleyi kim yapacak? Hiç olmazsa gayri meşru bir tarzda dağıtılmış bir teşekkül, gizli bir mücadelede devam edebilir? Bu fikir, o kadar boş değildir; günün siyasi zaaflarına kapılarak mücadeleden vazgeçmek her şeyi yıkmak, acaba, çok hafifçe ve hattâ korkakça olmayacak mıdır?

İttihat ve Terakki'nin mühim kararlar vermeye mecbur olduğu bu vahim günlerde, herkes düşünüyor, arada bir münakaşaları oluyor; doktorun biri bırakıp diğeri alıyor; bazen de biri bir tarafta, diğeri başka tarafta, her ikisi birden münakaşa ediyorlar. Bu arada ben de düşünüyorum: Belki onların dediklerinde de haklı ve doğru bir taraf var?

Fakat biraz sonra ben kararımı veriyorum: Gelmekte olan ve hattâ çok yakınlaşan siyasi hücumun şiddetini hafifletmek lazımdır. İttihat ve Terakki demek, hattâ onun bir takım hareketlerini tenkit etmekten hali kalmadıkları halde gene onun muhitinden uzaklaşmayanlarla birlikte, memleketin milli unsuru demek olmuştur. Yarın için mümkün ve hattâ muhtemel mücadeleye imkân bırakmak için bugünkü çarpışmanın şiddetini azaltmak lazımdır. Memlekette milli unsurun bugün en zayıf günüdür. İttihat ve Terakki, kendisi ile beraber, bu milli unsurun mevkiini de çürütmüştür. Avrupa ailesi içine alınmayan bir milletin müstemlekeciler için iyi bir lokma olması devri gelmiştir. Onlar memlekete bu maksatla gireceklerdir... Bunlara karşı mücadele edebilecek

milli unsuru, sırf bir takım yüksek kahramanlık hislerine kapılarak lüzumundan fazla doğru olmaz. Böyle bir hareket, İttihat ve Terakki'nin son bir hatası olur.

İttihat ve Terakki, kendisine ve kendisi ile beraber milli unsura hücum edecek olanları, açık duran bir kapıyı kırmak için, bütün kuvvetleriyle hücum eden ve vücudunun bütün ağırlığıyla kapıya çarpan bir insan mevkiinde bırakmalıdır. Büyük fırtınalara göğüs veren kuvvetli gövdeleri devirmek, rüzgârlar için eğilmesini bilen cılız sazlara küçük bir zarar verebilmekten çok daha kolaydır. Milli unsurun da, şu siyasi fırtına esnasında, eğilebilmesine imkân bırakmak, İttihat ve Terakki'nin vazifesidir. O, bu vazifesini tamam yapmalıdır.

Talat Paşa salonda

Salonda, odalarda bulunanlar hep bu münakaşa ile meşgul, türlü türlü fikirler birbiriyle çarpışıyor. Bu sırada Talat Paşa geldi.[5]

Bu gecesini de uykusuz veyahut ona yakın bir halde geçirmiş olduğu, gözlerinin etrafında biraz daha kararmış olan daireler ve bizzat gözlerinin içindeki kırmızılıklardan belli. Oturdu, Sultan Reşat'ın hediyesi olan altın tabakasından bir sigara çıkararak yaktı. Sonra yanına tesadüf eden Ziya'ya, dönüp tabakasını göstererek:

– *Bu sabah tabakaya sigara korken düşündüm. Allah razı olsun Sultan Reşat'tan, parasız kaldığımız zaman bu tabaka hayli iş görür!*

Diye alay etti. Ben de o zaman benim saati hatırladım!

Talat Paşa gelinceye kadar parça parça ayrı ayrı yapılmış olan münakaşalar, o geldikten sonra, bütün yüzler ona doğru dönerek, onunla yapılıyordu. Doktor Nazım ve Doktor Bahaettin Şakir, hep aynı fikirde idiler; Doktor Nazım, takriben diyordu ki:

– *Ben bu karara muhalif kaldım. Arkadaşlara uymak lazım gelince, onların verdikleri karara ben de uyarım; fakat, verilen karar, her ne şekilde tatbik edilirse edilsin, hatadır; İttihat ve Terakki mücadeleye mecburdur. Onu buradaki mevkiinden yalnız cebir ve zor, kanunsuzluk kaldırmalıdır. O zaman gizli çalışmak hakkı olur. Bunun aksi olarak verilmiş ve verilecek olan her nevi kararlar, İttihat ve Terakki tarihinin sonradan bize büyük mesuliyetler yükleyeceği kararlar olacaktır, paşa...*

Talat Paşa fikrini söylüyor

Bir başkası başka bir fikir söyledi, "İttihat ve Terakki" mutlaka isminin muhafazasında ısrar etti. Daha bir başkası bu fikri tuttu. Ondan bir fikir, ötekinden bir fikir, münakaşa devam etti. Bir müddet, bütün bunları dinledikten sonra Talat Paşa, yavaş yavaş, bizzat kararını vermiş bir adam sıfatıyla şunları söyledi:

– Arkadaşlar, öyle bir zamandayız ki kararsızlık kadar büyük bir düşmanımız yoktur. Dün akşam münakaşa edip kararını vermiş olduğumuz şeyler üzerinde bugün yeniden konuşmak ve yeni bir münakaşaya girişmek, hem faydasız, hem de muzırdır. Benim fikrim, dün akşamdan ve hattâ kaç günden ve hattâ ne vakitten beri hiç değişmedi.

İçinde, işlere hiç olmazsa bizim kadar aklı erecek pek çok insan vardır. Biz İttihat ve Terakki'yi, kendimizden ibaret sayarak, bugünlerde kararı kendimiz verecek ve onu herkese imza ettirecek olursak İttihat ve Terakki'ye karşı en büyük mesuliyeti asıl o zaman üzerimize almış olacağız. İttihat ve Terakki içinde öyle insanlar var ki hiç ses çıkarmadan, tam bir kalp hulusu içinde ve sadakatla senelerden beri bizim arkamızdan yürüdüler. Bunların içinde pek çoğu bizim arada bir hatalarımızı gördüler, ağızlarını açmadılar. Bir kısmı da var ki, bizim yaptıklarımızı hiç beğenmedikleri için bir kenara çekilip uzakta durdular, fakat, namussuzluğun, irticaın, ecnebi uşaklığının ekmeğine yağ sürmemek için sabredip ağızlarını açmadılar. İttihat ve Terakki içinde bir hayli mürai ve ahlaksız bulunduğunu da, maalesef, tecrübelerle gördük. Bunlara karşı ben kendim hiçbir mesuliyet hissetmeyebilirim. Fakat, ötekilere karşı benim vicdanımın üstünde ağır bir yük vardır. Ben bu yükü bundan fazla taşıyamam.

Ben bu yükü taşıyamam

Talat Paşa, bittabi aynen bu kelimeleri söylemiyordu. Fakat, "*ben bu yükü bundan fazla taşıyamam!*" kelimeleri kulağımda duruyor, ve Talat Paşa'nın bu sözleri söylerken, çehresindeki kararını vermiş adamlara mahsus azimkâr ifade, gözümün önündedir.

Devam ediyor:

5 İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1-5 Ekim tarihleri arasında toplanan son kongresidir. Bu kongrede kendini feshettiğini ilan eden İttihat ve Terakki, tarihe karıştığını ve yeni bir fırkaya, Teceddüt Fırkası'na dönüştüğü kararını almıştır. Tunaya, *Siyasal Partiler*, II, 51-54. Aş.bkz.

– Bizim, artık bir vazifemiz var: Bu bahsettiğim samimi ve sadık İttihatçılara karşı dürüst olmak. Biz artık onlara da söylemek, karar vermek ve yapmak imkânlarını vermek mecburiyetindeyiz. Ben, kendi hesabıma, kararımı vermiş bulunuyorum. Kongreyi çağırıp İttihat ve Terakki'yi, serbestçe, kongrenin eline teslim etmek lazımdır. Biz artık çürüdük, İttihat ve Terakki'yi, şimdi onun yeni unsurlarına bırakmamız lazım. Bu yeni unsur, Kongre esnasında beni tutup darağacına assa dahi, ben mührü onların eline teslim etmek fikrinde musırrım! Tavsiye ederim, siz de benim gibi düşününüz.

İttihat ve Terakki'nin tarihine karşı kendimizi mesuliyetten ancak bu surette kurtarmış olabiliriz.

Taât Paşa bu sözleri söyleyip bitirdiği zaman, salonda derin bir sükût hasıl oluyor. Bu sözler, çok doğru ve aynı zamanda samimi ve müessirdir. İki doktor da sükût ediyorlar. Belli ki onların üzerinde de tesir etmiştir. Şimdi, bu sahneyi hatırlarken düşünüyorum: Eğer bu memlekette her posta ve telgraf memuru böyle duymuş, ve böyle söylemiş olsaydı elbet Türkiye'nin manzarası büsbütün başka türlü olurdu. Hiç şüphe yok, bütün zaaflarına, bütün ilimsizliğine rağmen, Talat Paşa zeki, güzel düşünebilir ve temiz kalpli bir adamdı.

İttihat ve Terakki'yi kongreye teslim edeceğiz

Biraz sükûttan sonra Topçu Rıza Bey sordu:

– Ya Kongre İttihat ve Terakki'nin ismini de değiştirirse?

Talat Paşa cevap verdi.

– Ne isterse yapar. Bir vakitler İttihat ve Terakki'nin sahipleri, Selanik'te, Manastır'da, bütün Makedonya'da gizli çalışan insanlardı, bizlerdik. O zamandan beri İttihat ve Terakki bizim olmaktan çıkmıştır. Kongrenindir. Kongre ne isterse onu yapar. Bizim artık hiçbir şey üzerinde musırran ileriye fikir sürmemiz bile caiz değildir. Bizim için acı da olsa hakikat budur. İttihat ve Terakki'yi kongreye teslim edeceğiz.

Bu sözler davayı halletmiş oluyordu. Merkeziumumi içinde, İttihat ve Terakki'nin olduğu gibi devam etmesine taraftar olanların, dün akşamdan beri tekrar uyanan son ısrarlarını da Talat Paşa yenmişti.

Artık İttihat ve Terakki'nin istikbali Kongreye bırakılmış oluyordu.

Doktor Nazım:

– *Pekâlâ öyle olsun, öyle yapalım. Fakat ben bu fikirde değilim.*

Dedi. Bahaettin Şakir:

– *Ya Tanin?*

Dedi. Talat Paşa cevap verdi:

– *Tanin hakkında Mithat Şükrü ile ayrıca düşündük. Muhittin, "Benim artık İttihat ve Terakki namına halka söyleyecek sözüm kalmamıştır," diyor. Ben ona hak veriyorum. Nitekim, bugün için benim de kalmamıştır. Gazetenin sahibi olan Mithat da bu fikirdedir. Şu halde şimdilik Tanin'i kapatmak lazım geliyor. Sonra bakalım vukuat ne gösterir?*

Bu sırada gözleri bana çevrildi.

Doktor Nazım, kızgın kızgın:

– *Korkuyorsun, Muhittin!*

Dedi.

Korkmak değil, utanmak!

Korkmak! Bütün insanlar gibi; korkulacak bir vaziyette elbet ben de korkarım. Fakat, bu defa korkulacak bir şey yok:

Bizim elimizde değil de, ya hükümet, yahut düşman eliyle kapatılacak bir gazetede bir iki hafta daha yazı yazmak, benim vaziyetimi değiştirecek değil ki bundan dolayı ayrıca korkuya düşeyim. Beş sene tahrir müdürlüğünü, beş sene de başmuharrirliğini yaptığım bir gazetede siyasi faaliyetimden dolayı başımıza gelecek şeylere, bir iki haftalık fazla faaliyet, yeni bir şey ya ilave eder, yahut etmez. Bunda korkulacak ne var?

Cevap veriyorum:

– *Korkmuyorum doktor, fakat utanıyorum!*

Talat Paşa öteden, beni müdafaa ediyor:

– *Şimdiye kadar ben Muhittin korktuğu zamanı görmedim. Haklıdır; şimdilik, bizim söyleyeceğimiz söz kalmamıştır. Ben de olsam öyle düşünürüm.*

Sonra, bir lahza Bahaettin Şakir'in yüzüne bakarak gözlerini bana çevirdi ve ilave etti:

– *Bizim "Şurayıümmet"i[6] beş ayda batırmamıza mukabil, Muhittin, Tanin'i, beş senedir, hiç gaf yapmadan idare etti. Ben ona karşı çok müteşekkirim...*

6 Şura-yı Ümmet. Tanin'den önce İttihatçıların düşüncelerini savunan gazete.

Şurayıümmet'i Doktor Bahaettin Şakir idare etmişti. Bunun için, Talat Paşa'nın o gün söylediği sözlerin beni ne kadar mütehassis etmiş olduğunu tarif edemem.

Geride bırakılan on sene

Bu suretle artık İttihat ve Terakki'nin mukadderatı taayyün etmiş oluyordu. Talat Paşa, arkadaşları arasında vaziyete hakim idi. Geride bıraktığımız on senenin, ona nüfuz ve hakimiyet kazandırmış, ona dolgunluk ve olgunluk getirmiş bulunduğu şimdi pek güzel görülüyordu. Dün gece verilmiş olan kararlara karşı o gün halâ itiraz eden müfrit fikirli doktorlar da artık susmuşlar, onun nüfuzlu ve hakim ifadesi karşısında, son itirazlarını da yaptıktan sonra, boyunlarını eğmişlerdi.

İzzet Paşa da bugünlerde mütareke yapmaya çalışıyordu. Yapılmış olan müracaat, eski zamanlarda Babıâli sadrazamlarına verilmiş bir istida gibi, hasıraltı edilmişti. Buna mukabil İzzet Paşa, İngiliz amiraline müracaat edip bir mütareke yapmak istiyordu. İzzet Paşa, kabinesini teşkil edip işleri eline aldığı sırada vaziyet şu merkezde idi:

Bulgaristan hudutlarında tayyare ile yapılan keşifler, Cisrimustafapaşa'da da –bugün Svilengrad– yirmi bin kadar Fransız askerinin toplanmış ve bunlara mensup keşif müfrezelerinin aşağı Meriç üzerine kadar inmiş oldukları anlaşılıyordu. Erkânıharbiye'nin vermiş olduğu ordu mevcudumuz ise yarısından fazlası Kafkasya'da bulunmak üzere, 62.000 tüfekten ibaretti. Mareşal von Mc Kenzie'nin Sırbistan'a sevketmiş olduğu kuvvetlerle Fransız ordusunu tevkif edemeyeceği anlaşılmıştı.

General Townshend'den gelen mektup

Bizim Çanakkale'yi müdafaa edebilecek kuvvetimiz altı bin tüfekten ve Bulgaristan hudutları ile İstanbul arasındaki mevcudumuz da üç, dört bin piyadeden ibaretti. Bu vaziyet içinde siyaset yapmayı tecrübe etmeye vakit yoktu. Düşmanı, payitahta sokmadan evvel bir mütareke yapmak hayırlı idi. Bunun için, İzzet Paşa, Talat Paşa kabinesinin başlamış olduğu mütareke teşebbüslerine hararetle devam ediyordu.

İzzet Paşa, hükümeti teşkil edip işe henüz başladığı sırada, esir olarak Adada oturan İngiliz generali Townshend'den bir mektup almıştı. Bu mektupta general, arzu edildiği takdirde mütareke için tavassutta bulunabileceğini Türkiye sadrazamına bildiriyordu. İzzet Paşa ertesi günü onu nezdine çağırmış, konuşmuş ve sonra da hemen bir mütareke akdi maksadıyla onu, İzmir üzerinden Mondros'a göndermişti. Bununla beraber, İzzet Paşa, yalnız İngilizlerle temas ile iktifa etmeyerek Fransızlarla da temasta bulunmak üzere tanıdığı Fransızları harekete getiriyor.

Bir taraftan mütareke akdi için bu teşebbüsler yapılırken diğer taraftan da dahilde siyasi vaziyet değişiyordu. Muhalifler kımıldanmaya başlamıştı. İttihat ve Terakki'nin susturduğu bütün unsurlar, birer birer meydana çıkıyordu.

Tam külah kapma zamanı

Ali Kemal, Refi Cevat, Pehlivan Kadri başta olduğu halde, ruhları ciyfe halindeki bütün on senelik ihtiras unsurları birer birer kalemi ele alıyorlar. İzzet Paşa hükümeti, meşrutiyet usulleri dahilinde hürriyet rejimine avdet ediyor. Bizde de demokrasi harekete geliyor! İttihat ve Terakki'nin evvela nefyedip sonra da kaleminin güzelliğine hürmeten affederek geri getirdiği Refik Halit[7], Ziya Gökalp'ın Yeni Mecmua'sı muhitinde hayli "ıslah-ı hal" etti, denilirken o da öbür tarafa geçmiştir. Tam külah kapma zamanıdır, külah kapacaklar? Kapılacak külah, perişan olmuş bir milletin yağlı, lekeli, kalıpsız fesi de olsa bu serseri güruhu onu kapmaya karar vermiştir ve padişah da onlarla beraberdir.

Muhalefet bir takım serserilerin yardımıyla iş görmek istiyordu

Bunlar, İzzet Paşa'nın hakikaten meşrutiyet yapmak isteyen hükümetini beğenmiyorlar, önce dedikodu halinde, şayia halinde, sonra, gazete sütunlarında, yavaş yavaş, dedikodu ve şayiadan hü-

7 Refik Halit Karay (1888-1965). İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinin ünlü kalemlerinden biridir. 1913 yılında Sinop"an başlamak üzere Çorum, Ankara ve Bilecik'te sürgün olarak yaşadı. *Memleket Hikâyeleri* (1919) bu günlerin izlerini taşır. Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde yer aldı. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya çıktığı sırada Posta ve Telgraf umum müdürü olarak görev yapıyordu. Kurtuluştan sonra 150'likler listesine girdi. Anıları *Mine'l-bab ile'l Mihrap* (1964) başlığını taşır. Pek çok öykü ve roman yazmıştır.

cuma geçen bir hareket başladı. Bununla beraber, henüz korku var. Henüz İttihatçılar orada duruyorlar; kabinede dahiliye Fethi Bey'in elindedir ve bu zat Enver Paşa'ya, şuna veya buna muhalif de olsa, nihayet İttihatçıdır. Fakat, madem ki hükümet, hürriyet istiyor, zaaftan istifade edeceklerdir. Yavaş yavaş, hücumun ilk inkişaf hareketleri başlamıştır.

Ağızlarda bir isim var: Damat Ferit Paşa. Mütemadiyen saraya gidip gelen, her yere girip çıkan bu adam, padişahın mutemedidir; mutlaka onun sadrazam olması isteniliyor; mutlaka sadrazam olacaktır. Oldu, oluyor, İzzet Paşa istifa etti, ediyor... Ağızlarda dolaşan şayialar bunlardır. Saray, faaliyettedir; her türlü insanlar oraya girip çıkıyor, hattâ Refi Cevat, Pehlivan Kadri bile.

Refi Cevat[8]

Saray müdavimlerinin başında Ahmet Rıza Bey de vardır. Abdülhamit'e karşı mücadele etmiş olan Ahmet Rıza Bey, meşhur İttihatçı Ahmet Rıza Bey, daha ilk gününden itibaren mevki hırsı ve adım başında bir gafi ile şöhret bulmuş olan Ahmet Rıza...

Bu Refi Cevat'la Pehlivan Kadri hakkında biraz malumat vereyim:

Birincisi eskiden İstanbul'da, mahalle beyi, külhanbeyi gibi isimlerle yâdedilen tiplerdendir. Galatasaray sultanisinde okumuş fakat mektebi bitirememiştir. Tam manasıyla sefih ve serseridir. Balkan harbinden evvel günün birinde bu, Tanin'e gelerek muhabirlik yapmak istedi. Ben de tecrübe için aldım. Bir dereceye kadar mektep görmüş olduğu için alelade yazılar yazabilirdi. Bir müddet sonra, bana Hüseyin Rahmi'yi takliden yazılmış bazı yazılar gösterdiği için, yazıya istidadı olduğunu görerek yetiştirmek istedim. O sıralarda gayet güzel dalkavukluk ettiği için de evvela ahlakının ne olduğunu anlayamadım. Sonraları gördüm ki, bu cihet tamamen sıfırdır: İşi gücü içmek ve geceleri sabaha kadar pis yerlerde dolaşmaktır. Parası yoktur, borç alır; fakat vermez. Her rastgelene bir borç takar. Bazen de gazetenin ismini kullanarak münasebetsizlikler yapar. Uzun zaman sabrettim, genci kurtarayım, dedim; her hareketini kontrol altına aldım, fakat, hiçbir şey kâr etmediğini görünce hizmetine nihayet verdim. O da onun üze-

rine, Pehlivan Kadri ile ortak olarak *Alemdar* gazetesini çıkardı ve meşhur bir muhalif oldu!

Pehlivan Kadri kimdi?

Pehlivan Kadri'ye gelince, tam manasıyla ipten kazıktan kurtulmuş bir sabıkalı idi. Kendisini çocukluğumdan tanırım, bizim mahallede oturur, bedestan tüccarlarından iyi bir adamın kötü bir oğlu idi. İşi gücü güreşmek hevesi olduğu için adına Pehlivan Kadri demişlerdi. Mahallede herkes bundan bizar olmuştu. Kadri demek, bizim mahallede edepsizliğin timsali demekti. Günün birinde, sırf edepsizlik yüzünden mahalle halkından ve galiba komşularından birini vurdu ve on seneye mahkûm oldu. Bu suretle, mahalle halkı da ondan kurtulmuş bulunuyordu. Fakat, Meşrutiyet gelip affı umumi ilan edilince bu serseri de çıktı ve mahallede ilk İttihat ve Terakki muhalifi oldu!

Damat Ferit'in hüviyeti

İşte Osmanlı padişahının siyaset arkadaşları bunlardı.

Fakat sarayın asıl mutemedi ve günün adamı Damat Ferit Paşa idi. Mahmut Şevket vak'asında asılan Damat Salih Paşa gibi bu da İttihat ve Terakki'nin ve inkılabın düşmanı olmuştu. Bu da, öteki gibi, serserilerle düşer kalkardı. Her ikisi de Vahdettin'in çoktan beri dostları olmuşlardı. Salih Paşa daha cüretkâr olduğu ve hariçten de teşvik gördüğü için, malum olan suikastı tertip etmiş, fakat, Damat Ferit, İttihat ve Terakki tarafından uslu oturmaya davet edildiği için, bir kenara çekilerek fırsat beklemeye mecbur olmuştu. Beklediği gün nihayet gelmiş olduğu için meydana çıkmış, sadrazam olmaya karar vermişti. Vahdettin onu mutlaka sadarete getirecekti. İzzet Paşa kabinesi teşekkül edince sarayla Babıâli arasında irtibat vazifesi onun eline geçmişti.

Damat Ferit'in bu esnadaki rolü hakkında bizzat İzzet Paşa'dan çok enteresan bazı şeyler dinledim. Bunları nakledeceğim.

8 Refi Cevat Ulunay (1890-1968). İttihat ve Terakki döneminde iktidarı eleştiren yazılarıyla tanındı. Milli Mücadele'nin karşısında yer aldı. Çıkardığı *Alemdar* gazetesi Hürriyet ve İtilaf'ın sözcülüğünü yapıyordu. Lozan'dan sonra 150'likler listesinde yer aldı. Aftan sonra yurda dönerek yeniden gazeteciliğe başladı. Son olarak çalıştığı *Milliyet*'te politikaya bulaşmayan ve geçmişi çağrıştırmayan yazılar yazdı. Bk. Metin Ayışığı, *Refi' Cevat Ulunay'ın Milli Mücadele Devri Makaleleri*, Balıkesir, 1994.

Vahdettin Mondros'a Damat Ferit'in muhakkak gönderilmesini istiyordu

İzzet Paşa'nın siyaset sahnesine çıktığı günlerde Damat Ferit, hemen her vakit onu ziyaret ediyor ve üç defa da gerek evinde ve gerek Cercle d'Orient –Serkl Doryan– da kendisine ziyafet veriyor. Bu davetlerde daima, siyasete ait bahisler ve hattâ müzakereler vardır. Bazen bu müzakereleri herkesin önünde yapmaya kadar gittiği için İzzet Paşa bu hal karşısında mütehayyirdir. Nihayet bir gün, İzzet Paşa'nın Harbiye Nezaretinde meşgul olduğu bir sabah, Ferit Paşa kendisini ziyarete geliyor ve kapıdan girer girmez:

– *Saraydan geliyorum. Şevketmeab mütareke ve musalaha hususlarında ne yapıldığını anlamak arzu buyuruyorlar.*

Damat Ferit Paşa

Diyor. Sadrazam Paşa, bu, damdan düşercesine vaki müracaat karşısında cevaben, mümkün olan her tertibe baş vurulduğunu, fakat netice hakkında henüz hiçbir malumat gelmemiş olduğu için bir şey söyleyemeyeceğini bildiriyor. Bunun üzerine Damat Ferit:

– *Vakit pek dardır, hemen Edirne'ye adamlar gönderip ilk rastgelinecek mülazime dehalet etmek icap eder!*

Diye bir tavsiyede bulunarak çıkıp gidiyor!

Ben Ferit Paşa'yı göndereceğim

Fakat, İzzet Paşa'nın başına musallat olan bu bela, bununla bitmiyor, o gün, akşam üzeri general

Townshend ve amiral Galtrop'tan gelen telgraflar mütareke için Mondros'a murahhaslar gönderilmesini bildirince keyfiyeti padişaha haber vermek üzere saraya gidiyor. Vahdettin, murahhas olarak kimlerin gönderileceğini soruyor; sadrazam paşa da, kendisince münasip gördüğü isimleri sayınca, bunların asker olduklarını görerek:

– *Daha düne kadar birbirlerinin kanlarını döken insanlar karşı karşıya geçip nasıl mütareke yaparlar? Ben Ferit Paşa'yı göndermek niyetindeyim!*

Diyor. Halbuki mesul sadrazam, bu fikirde değildir. O, Ferit'in, Balkan muharebesi sırasında, sulh müzakerelerine memur heyete tayin edilmek ve Londra'ya gitmek istediğini biliyor. O zaman Sultan Reşat, sadrazam Kâmil Paşa'ya bunu tavsiye, o da bu tayine muvafakat etmiş, fakat bilahare kendisi ile konuştuğu sıralarda "*garip fikirler*"de bulunduğuna dikkat ederek bundan vazgeçmiş ve bu hikâyeyi İzzet Paşa'ya anlatarak:

– *Meğerse bu adam deli imiş!*

Demiş. Bütün, bunları ve son haftalardaki halleri bilen İzzet Paşa, Vahdettin'in tavsiyesine de, niyetine de aldırmıyor. Kaçamaklı bir yol arıyor:

– *Fakat şevketmeab, Ferit Paşa çoktan beridir hiçbir resmi hizmette bulunmadı.*

Diyor ve Kâmil Paşa'dan duyduklarını aynen anlatıyor. Hünkâr ise mutlaka onu istiyor:

– *Biz idare ederiz! Siz yarın sabah onu çağırıp kendisiyle konuşunuz!*

Diyor. Zavallı Sadrazam Paşa, o müşkül günlerde böyle şeylerle de uğraşacak. Ertesi sabah Damat Ferit'i âyan dairesinde görüyor, konuşuyor. Bir gün evvel, kendisine, ilk tesadüf edilecek mülazime dehaleti tavsiye eden Damat Ferit Paşa, bugün değişmiştir. İzzet Paşa'ya diyor ki:

– *Devletin tamamisi esaslarına istinat eden şartlarımı Amiral Galtrop'a bildireceğim. Kabul ederse eder, etmezse bir kruvazöre atlayıp doğru Londra'ya gideceğim ve hemen Krala "bir baba dostun geldi!" diye haber göndereceğim. İşleri orada Kralla halledip hain İttihatçıların inkıraza sürükledikleri memleketi kurtaracağım.*

Diye yüksekten atıp tutmaya başlamıştır! Sadrazam paşanın bu sözler karşısında nasıl hayrete düşmüş olduğunu fark etmek kolaydır. Buna rağmen soruyor:

– *Ne vakit hareket edebilirsiniz?*

– *Sandıklarımı yerleştirmek mecburiyetinde olduğum için yarından evvel hareket etmek maddeten imkânsızdır.*

İzzet Paşa, bu adamı biraz daha anlamak için biraz daha konuşuyor. Anlıyor ki Damat Paşa, Bandırma'ya gitmek için Ertuğrul yatının hazırlanmasını ve hususi kâtip olarak da kendisine Rum patrikhanesi tercümanının verilmesini istemektedir.

Ferit Paşa mutlaka gidecek

Sadrazam paşa, oradan doğruca saraya gidiyor; Vahdettin'i görüyor ve muhavereyi anlatarak bu fikirden vazgeçmesini rica ve istirham ediyor. Mütehakkim emrediyor. Aklı başında bir vatansever olan İzzet Paşa'ya emir vermek para etmez. O bu adam hakkındaki hükmünü vermiştir: "*Ya deli, yahut hain!*" diyor ve Babıâli'ye gelip kabineye arz ediyor. Herkes, Damat Ferit'i göndermemekte müttefiktir. Karar veriliyor, murahhaslar tayin ediliyor.

Vahdettin de bunun üzerine, küplere biniyor!

Ahmet Rıza Bey'in macerası

Damat Ferit Paşa hikâyesi bu halde iken öbür tarafta bir de Ahmet Rıza Bey hikâyesi vardır. İttihat ve Terakki, Ahmet Rıza Bey'i senelerden beri Paris'te Abdülhamit aleyhine neşriyatla uğraşmış olmasına hürmeten evvela meclis reisliği gibi en yüksek bir makama koymuş, sonra da bu işi beceremeyeceği sabit olunca, âyana nakletmişti. Ahmet Rıza Bey bundan dolayı İttihat ve Terakki'ye dargındı. Dargın olunca da, gâvura darılıp oruç yemek kabilinden, İttihat ve Terakki'nin düşmanı olan Vahdettin'e yanaştı. Şimdi o da onun adamı olmuştur. Daha henüz İzzet Paşa hükümeti teşekkül etmiş olmadığı bir zamanda padişah, o dakikada henüz mesul mevkiinde bulunan hükümete sormaya bile lüzum görmeksizin, kendisini âyan reisliği-

ne tayin etmiştir. Ayanda padişahın nüfuz ve kuvvetini temsil edecektir. İzzet Paşa hükümeti teşekkül ettikten sonra, bu hükümeti beğenmeyen, bunu düşürmeye çalışanlardan biri de odur. Fakat, Ahmet Rıza Bey safdil bir adamdır: Bütün bu gayretlerinden kendisi değil, başkalarının istifade edeceğinin farkında bile olamaz. Kendisinin bu kadar senelik hürriyet ve meşrutiyet taraftarlığı şöhretini mahvetmekte olduğundan bihaber, harıl harıl padişahla beraber hükümeti devirmeye çalışır.

Onun devirmeye çalıştığı hükümet, kendisinin yirmi sene evvelden beri kurulmasına taraftar olduğu bir rejimin, Osmanlı bayrağı altında, Osmanlı tahtı etrafında müdafaasını yapmakla meşgul olduğu son hükümettir. Bunun yerine gelecek olan hükümet, Vahdettin'in bunun yerine getirmek istediği kabine, bir taraftan bir irtica hükümeti olacak ve bir taraftan da bütün yaşama kuvvetini ecnebiden ve görünen bütün alametlere göre, Lloyd George'dan alacaktır. Osmanlı vatanı ve Osmanlı hürriyeti için mücadele etmiş olan Ahmet Rıza Bey, neden böyle yapıyor? Bu adam, bir aralık felsefeden, içtimai meslekten de bahsetmiştir. Eserini hiçbir zaman göstermemekle beraber,[9] tarihten on sene evvel Türkiye'ye geldiği zaman, Ahmet Rıza Bey, felsefeden ve içtimaiyattan dem vurur, kendisinin Auguste Comte'un pozitivist mesleğine mensup bulunduğunu iddia ederdi. Hattâ mürteciler için İttihat ve Terakki'ye hücum vesilesi veren şeylerden biri de bu idi; Ahmet Rıza Bey pozitivist, yani müspet olmayan şeylere inanmaz bir adam. Allaha da inanmayan bir münkir, bir kâfir, bir dinsiz... Demek, İttihat ve Terakki dinsiz, kâfir, münkirdir! Onun yüzünden İttihat ve Terakki, böyle bir ithama da uğramıştır. Hattâ o kadar ki zındık ithamından kurtulması için, daha o zaman, Talat Bey ona bazı şeyler yapmasını söylemiş; o da peygamberin doğum gününü devletçe mukaddes günlerden biri sayılması için bir kanun layihası vermişti. Bu tafrafuruş adam, bu Auguste Comte'dan haberi bile olmayan pozitivist, bu uzun boylu, yüksek bakışlı, beyaz sakallı insan,

9 Ahmet Rıza (1858-1930). Uzun süre Paris'te yaşamış ve Jön Türklerin lideri konumuna yükselmiştir. *Meşveret* gazetesini çıkarmıştır. Kendisi pozitivist olarak tanınmıştır. Anıları *Cumhuriyet*'te (26 Ocak 1950-19 Şubat 1950) yayınlanmış ve kitap olarak da basılmıştır. Fransızca yazdığı Türkçeye çevrilen eseri: *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, (Çev. Ziyad Ebuzziya), İstanbul, 1982.

dikkat ediyorum, o günlerde gazetecilere, arada bir Müslümanlıktan bahsediyor. Mürai![10]

Ne zaman o günlerin hatıralarını zihnimde canlandırsam, onun o mağrur çehresi gözümün önüne gelir. Ali Kemal, Pehlivan Kadri, Refi Cevat, bunlarla beraber bütün irtica kütlesi, kendileri için çok tabii olan vazifelerini yapıyorlardı. Onlardan dolayı yüreğim hiçbir zaman yanmamıştır. Fakat, kendi kendisini yıkan, kendi kendisini inkar eden, kendi kendisinin alnını karaya bulayan bu adam kadar yüreğimde dert yapmış kimse yoktur.

İnsanları ihtiraslardan ihtiraslara atan inkılap politikacılığı bazen bu kadar iğrenç oluyor!

İşte bir taraftan hükümet bu şartlar içinde çabalayarak mütarekeyi temine uğraşır ve padişah da öbür tarafta devletin işlerini yeni bir ekip vasıtasıyla kendi eline almaya çalışırken İttihat ve Terakki de, son ve tarihi kongresini yapmakla meşguldür.

Kongreyi, kısa bir nutukla, Talat Paşa açtı. O gün çehresi biraz daha çizgili, gözleri biraz daha bulanık ve sesi de örtülü idi. Fakat, aynı zamanda, her hal ve tavrı samimi idi. Sözlerinde gayri tabii, tavırlarında sun'i hiçbir şey yoktu.

Sadece:

– Arkadaşlar, diye hitap ederek söze başladı; gelen şeylerin kısa bir hikâyesini yaptı. Her mesuliyeti üzerine aldı. Mürai ve yalancı bir politikacı gibi değil, samimi bir insan gibi düşündüğünü ve duyduğunu ifade etti. "Atlatmak"la meşhur olmasına rağmen, o gün bir hükümet adamı gibi değil, bir vatandaş ve İttihatçı olarak hareket ettiği için her şeyi dürüst ve samimi oluyordu. Çıkışı gibi, düşüşü de sade ve tabii idi.

_ *...Bu fevkalade ehemmiyeti haiz tarihi günlerde biz, İttihat ve Terakki'yi, onun sahibi bulunan İttihatçıların umumi kongrelerine tevdi etmeyi münasip gördük. Artık biz, kendimizde bu yükü taşımak kuvvetini duymuyoruz. İttihat ve Terakki'yi, ona sahip olan kongresi vasıtasıyla, başka ellere tevdi etmek lüzumuna kaniiz. Geçen vukuat arasında İttihat ve Terakki, bir çok unsurlar kazandı. On sene evvel içinde yalnız beş on vatanperver bulunan bu teşekkül bugün, memleketin pek çok münevverini içine almıştır. Artık onu bizim idare etmemiz zaruri de-*

ğildir. Biz vazifemizi yaptık ve çürüdük. Şimdi vazifeyi başkalarına devretmek zamanı gelmiştir. İçimizde siyasi hayatın on senelik tecrübesiyle yetişmiş insanlar ve bilhassa genç unsurlar vardır. Şimdi vazife onlarındır, artık onlar işi ellerine almalıdır.

Talat Paşa'nın samimiyeti

O kadar samimi, o kadar tatlı ve sade söylüyordu ki onun, günahlarını itiraf ediş tarzından, söylerken boğazını dolduran sesindeki dolgun titreyişten müteessir ve hattâ müteheyyiç olanlardan bazıları, evvela onun bu sözlerini, bu gibi ahvalde söylenilmesi mutat ve hattâ biraz da mecburi olan nazlanma sözleri sandılar. Bunun için, arada bir, etraftan;

– *Hayır sizin vazifeniz henüz bitmemiştir!*

Tarzında sesler çıkıyordu. Salon tamamen dolu ve mebusların pek çoğu orada idi.

Merkeziumuminin vermiş olduğu kararı, İttihat ve Terakki'ye geniş bir manevra yaptırmak kararını bilmeyenler, Talat'ın yukarıdaki sözlerini bir nevi nazlanma değilse bile, kısmen, zamanın istediği bir yumuşaklık içinde, başkalarına yol vermek için nezaketle bir geri çekilme, kısmen de samimi bir feragat arzusunun ifadesi olarak alıyorlardı.

– *Hayır, hayır... Sizin vazifeniz henüz bitmemiştir!*

Tarzındaki sözler, sık sık tekrar ediliyor, Kongre azalarının bariz bir surette, gene Talat Paşa'nın etrafında toplandıkları ve onu sevdikleri görülüyordu. Bütün hatalarına ve bütün talihsizliklerine rağmen, bu adam kendisini muhitine sevdirmişti. Dışarıda, memleket içinde cereyan eden hadiseler, hazırlanan hücum, memlekete gireceğinde şüphe kalmayan düşman, saraydaki murdar niyetler, herkesi yeniden bir araya topla-

10 Muhittin Birgen'in Ahmet Rıza üzerine verdiği bilgileri doğrulamak için Prof. Yusuf Hikmet Bayur'dan şu alıntıyı yapıyoruz (Türk İnkılabı Tarihi, II/4, 445):

"Meşrutiyetten sonra başka türlü büyükler türedi. Bunlar açıkça dinle alay ederler, ona hiç inanmadıklarını söylerler, ancak halkı aldatmak ve din adamlarına yaranmak için namaz kılmakta veya "görev" dolayısıyla, mesela cuma ve bayram namazlarına Padişahla birlikte katılmaktadırlar. Bunu yaptıktan sonra da çevrelerinde dinsel inançlardan ve ibadetten alay etmektedirler.

Örnek olarak Ahmet Rıza'nın durumu anılabilir. O Paris'te Auguste Compte'un (1798-1857) "Philosophie Positiviste" yani "Olumluculuk" Felsefesini benimsemiş ve onun kurduğu "İnsanlık dini'ne" (Religion de l'Humanité) girmişti. Bu din, Tanrı yerine: geçmişi, bugünkü durumu ve geleceğiyle birlikte bir tüm olarak insanlığı geçiriyor ve onu "Büyük Varlık" sayıyordu. Bu dinin bir türlü halifesi sayılan Pierre Laffite'in mezarında Ahmet Rıza'nın bu dine bağlılığını açıklayan söylevi "La Revue Internationale Positiviste"in 1 Ekim 1906 günlü nüshasında çıkmıştı. İttihat ve Terakki'nin, Meşrutiyet'ten önce para ile destekleyicisi, sonra onun amansız muhalifi kesilmiş olan Şerif Paşa ise bu demecin Türkçesini bir risale ile yayınlamıştı.

Ancak aynı Ahmet Rıza, Mebusan Meclisi Başkanı olarak cuma namazını kılmakta ve türlü İslam ibadetlerini uygular görünmekteydi."

mış ve Talat Paşa'nın etrafında safları sıklaştırmış bulunuyordu. Bir sene kadar evvel bir gün mecliste firka grubu içtimaı esnasında:

Ne biz senden vazgeçebiliriz ne de sen bizden vazgeçebilirsin

– *Vallahi, ben de şaştım, bu İttihat ve Terakki ne biçim şey... Bunun içine girmek de bok, çıkmak da bok!*

Diyen Galip Hoca, benden bir iki sandalye ötede, Talat'ın sözlerini canla başla dinlerken bir aralık:

– *Paşa... Paşa... Ne biz senden vazgeçeriz, ne de sen bizden vazgeçebilirsin!*

Diye haykırdı.

Galip Hoca, yeniden coşmuştu. İttihat ve Terakki'ye baştan bir kere daha giriyor gibi idi.

Talat Paşa, Galip Hoca'nın, heyecanla ve yüksek sesle söylediği bu sözlere birdenbire müteessir olarak, durdu.

Yutkundu, sonra:

– *Hocam dedi, sen benden vazgeçmezsin bilirim, amma, vukuat ve talih, artık bizden vazgeçmiştir!*

O, bu sözleri, heyecanla, fakat, korkmayarak, tarihi mesuliyetlerinin önünde cesur bir adam gibi, başını önüne eğmeyerek ve vicdanından müsterih olarak söylemişti. On temmuzun o güne kadar halk adamı ve inkılap lideri olarak meydana çıkarmış bulunduğu yegâne şahsiyet olan Talat Paşa, o gün, bütün nutku esnasında ve bilhassa Galip Hoca'ya bu cevabı verirken, kendisine gösterilmiş olan itimada layık bir insan olduğunu ispat ediyordu. Ne vicdanından, ne kendisini bekleyen mesuliyetlerden ve mukadderattan korkmayarak, cesur ve mert bir adam!

Öte taraftan da, İttihat ve Terakki camiası altında toplanmış ve elekten geçtikçe, vukuat içinde yıkana yıkana, içindeki pis, gayri milli ve fasit unsurlardan hayli temizlenmiş bulunan kütle, artık gelen vukuat karşısında, millet namına cesur olmayı ve icabında toplanabilmeyi öğrenmişti. Bunun için, o dakikada, eğer isterse Talat Paşa, herkesi kendi etrafında yeniden toplamaya muvaffak olabilirdi.

Söz Kongrenindir

Fakat, o bu tarafa gitmedi. Kendisinde o kuvveti hissetmiyordu. Verilmiş olan kararın yolunu takip etti.

– ... Arkadaşlar, diyordu: İttihat ve Terakki bundan böyle kongreye aittir. Meclisiumumisi ve merkeziumumisi azaları kâmilen istifa etmiş bulunuyorlar. Yeniden karar vermek ve intihaplar yapmak vazifesi size aittir. Bizim içimizden hiç kimseyi tekrar intihap etmemenizi rica ederiz.

Fakat, Talat Paşa'nın toplayıcı kuvveti yok, demek bütün İttihat ve Terakki yok demekti. Bunu herkes pek güzel hissediyordu. Hissettikleri için de Talat Paşa'nın iş başından ayrılmamasını isteyenler çoktu... Onun bu fikirlerine heyecanla mukabele edenler, "olamaz, vazifenizi terk edemezsiniz!" diyenler, "bizim içimizden kimi istersen al, hepimiz seninle beraber çalışırız, fakat sen baş olmaktan vazgeçme!" diye bağıranlar oldu.

Bilmiyorum, Talat Paşa, o gün, kafasında kuvvetle hüküm süren bir kanaatle mi hareket ediyor? Yoksa, yorulmuş, bütün kuvvetleri yıkılmış ve kalbi, kendisinde sık sık görünen bir zaafa mı uğramıştır? Etraftan yükselen:

– Bizi bırakma!

Sözlerine karşı, lakayıt ve sağlam duruyor:

– Hayır, arkadaşlar, diyor: bizim vazifemiz bitmiştir; bundan sonra iş sizindir. Kongreye ve sizlere Allahtan muvaffakiyet dilerim...

Söyleyeceklerini bitirmiştir. Yandaki odaya gitmek üzere yerinden ayrılıyor, salonda bir gürültüdür başlıyor. Herkes münakaşa ile meşguldür. Talat Paşa, bu kalabalığın arasından geçerken herkes ona bir kere daha rica ediyor:

– Bırakma!

O, bir şeyler söylemek üzere son defa olarak bir kere daha duruyor ve sesi bu münakaşa gürültüsünün üzerinde bir kere daha yükseliyor:

– Sizden bir kere daha rica ederim, arkadaşlar, müzakerelerinizi bizi hesaba katmayarak yapınız ve kararlarınızı da ona göre alınız!

Diyor. Bu, İttihatçı Talat Paşa'nın, İttihat ve Terakki'ye hitaben söylediği son sözlerdir. Acaba, Talat Paşa, o dakikada memleketi terketmeye karar vermiş bulunduğu için mi bu nokta üzerinde bu kadar sağlam ve

musır bulunuyordu? Onun beynine girmek kabil olmadığı için bu suale kat'i bir cevap veremiyorum. O gün henüz kaçmaya karar vermiş bulunmadığı muhakkak olmakla beraber zihninde bu fikrin de yaşadığında şüphem yoktur. Buna rağmen, kaniim ki Talat Paşa, kaçacak dahi olmasa, gene aynı tarzda hareket edecekti.

Yanındaki odaya girmek üzere benim önümden geçiyor, bu arada içtimaın nizamı bozulmuştur. Herkes ayağa kalkmış, birbiriyle konuşuyor, vaziyeti muhtelif surette tefsir ediyordu. Talat, benim önümden geçerken, Diyarbekir mebusu Feyzi Bey'le karşılaşıyor. Feyzi Bey ona diyor ki:

– *Olmaz, Paşa, sen bu işi bırakamazsın. Sen olmazsan her şey dağılır. Öteki arkadaşlar değişmeli, doğrudur, fakat, sen reis olarak kalmazsan her şey darmadağın olur. Sen mutlaka kalmalısın.*

O, bu sözleri dinliyor. Düşünmeden cevap veriyor:

– *Biz çürüdük, artık, Feyzi Bey, diyor; bizden hayır kalmamıştır. Ben, nefsimde İttihat ve Terakki'ye başlık edecek kuvvet hissetmiyorum.*

Ve daha ziyade münakaşaya girmek istemeyerek, önümden geçip içeriki odaya giriyor. Salonda uğultu, münakaşa, intizamsızlık devam ediyor. Beş, on dakika devam eden bu intizamsızlıktan sonra herkes fark ediyor ki Kongre dağılmıştır. Reis, kendisinin ve arkadaşlarının kat'i istifasını verip çekilmiş, içtima reissiz kalmıştır. Bunun farkına varan müzakere usulcüleri gelip Talat Paşa'ya işi anlatıyorlar. O, heyecan içinde bunu unutmuş olduğunu hatırlıyor, odadan çıkıp tekrar içtima salonuna geliyor. Ve reislik yerine geçip herkesi oturmaya ve sükûnete davet ediyor. Herkes oturuyor, dinliyor; o zaman Talat Paşa içtima için reis intihabı lüzumunu söylüyor. Yeniden muhtelif ağızlardan sesler çıkıyor.

– *Sen varsın, başka reise ne lüzum var?*

– *Reisimiz sensin!*

– *Kongre, yeniden seni reis intihap ediyor!*

Bu sesler karşısında, o, atlatma usulüne müracaat ediyor.

– *Arkadaşlar, diyor; ben yorgun ve biraz da müteessirim. İçtimaa riyaset edecek halde değilim. Siz benim yerime Kongre için bir reis intihap ediniz de müzakereler devam etsin.*

Kongre devam ediyor

Bu sözler, onda bir yumuşama alameti gibi görünüyor ve kendisinin çekilmesine muhalif olanları bir dereceye kadar teskin ediyor ve nihayet Kongreye bir reis aranıyor. Reis bulunmasında güçlük çekiliyor. Nihayet âyandan Salih Paşa üzerinde karar veriliyor. Zannederim ki, bu reis, hemen orada iş üzerinde bulunmuş değildir. Bu ismi kalabalık arasına dağılmış olan merkeziumumi azaları ortaya atmışlardı. Salih Paşa, ilk İttihatçılardan, sağlam karakterli ve kâmil bir insandı. Bununla beraber, o muhitte hemen herkesin birden aklına gelip derhal reis yapılacak derecede ortada ve ağızda dolaşan insanlardan değildi. Henüz merkeziumumi azalarının tesir kuvvetleri var, ve bermutat, bir fikri ortaya atarken, bu fikri onlardan alıp benimseyecek unsurlar, onlarla beraberdirler. "Salih Paşa"yı reis yapmak fikri salonun birkaç muhtelif tarafından ileri sürülünce reis kolayca bulunmuş oluyor. Talat Paşa yerini ona vererek tekrar yandaki odaya çekiliyor.

Dışarıda siyasi büyük bir fırtınanın yaklaşmakta olduğunu gösteren alametlerin her gün daha ziyade çoğaldığı bugünlerde İttihat ve Terakki Kongresi henüz ne yapacağını bilmiyordu. Birdenbire başsız ve idaresiz kalmış olan kongre azaları arasında üç fikir vardı:

Bir zümre, mutlaka eski adamları kısmen olsun iş başında tutarak olduğu gibi devam etmek istiyorlardı. Bunlara göre, İttihat ve Terakki bu şahıslarla kaimdi. Bunlar olmayınca her şey dağılırdı. Bunlarla birlikte başlamış olan mücadeleye bunlarla birlikte devam edilmek lazımdı. Bu zümrenin fikrine göre, eğer siyasi vaziyet, bu tarzda çalışmaya müsait değilse, kongrenin fesih kararı vermesi ve öteden beri İttihat ve Terakki'nin toplama kuvvetini temsil edenlerin tekrar tekrar karanlığa dalarak gizli bir cemiyet halinde çalışmaları lazım gelirdi. Bu zümre, sekter İttihatçılardan mürekkepti. Ekseriyetle kâtibimesullerden mürekkep idi.

İttihat ve Terakki'ye yeni bir unvan

İkinci bir zaruretin fikrine göre de İttihat ve Terakki, gene bu unvan altından, fakat sevk ve idare zümresini değiştirerek ve kendisine daha liberal bir çehre vererek çalışmakta devam etmeli idi.

Üçüncü bir zümre de İttihat ve Terakki'nin büsbütün değişmesinin, azami derecede liberal ve radikal bir programla hürriyet ve meşrutiyet ideallerini müdafaa etmek üzere, yeni bir unvan altında ve yeni unsurlarla çalışması(nın) muvafık olacağı fikrinde idi.

Kongre, bu üç fikir arasında çalkandı, durdu. Bu fikir çalkantısı, bir İttihat ve Terakki kongresi içinde –maalesef, Basra harap olduktan sonra!– ilk defa olarak vukua geliyordu. Üç veya dört gün kadar sürdü; bu üç fikir arasındaki çatışma arada bir şiddet kesbederek, sonra yumuşayarak bir tarafın, diğer tarafa iltihak ettiği görülerek ilerleyen müzakereler esnasında, ikinci zümre üçüncü zümreye iltihak etti ve bu arada İttihat ve Terakki'nin büsbütün başka bir şekil alması kararlaşmış bulundu. Bu cereyana, arkadan, Talat Paşa, Mithat Şükrü Bey de yardım ediyorlardı. Doktor Nazım, Topçu Rıza, Doktor Bahaettin Şakir gibi unsurlar ise her şeye razı oluyorlar, fakat "*İttihat ve Terakki*" unvanının değişmesini istemiyorlardı.

Bu münakaşalar içinde, İttihat ve Terakki kongrelerinde çoktan beri ilk defa bulunan Doktor Tevfik Rüştü ile ben, iki fikir arkadaşı, yan yana idik. Her ikimiz de aynı fikirde idik:

Milli unsurun gelecek vukuat esnasında kuvvetli bir rol oynamaya muvaffak olması ve on senelik meşrutiyet içinde elde edilen şeylerin kısmen olsun kurtarılabilmesi için, onun meydana mutlaka yeni bir çehre ve yeni bir programla çıkması lazımdı.

Yeni ve milli bir unsur

Acaba, bu unsur, yaklaşmakta olan fırtınaya dayanabilecek mi idi? Acaba, başka bir isim ve başka bir programla meydana çıkmasına rağmen, gerek Vahdettin, gerek İngilizlerle müttefiklerin, bu milli unsurun, yeniden gençleşmek isteyen Türk kuvvetinin çalışmasına müsaade edecekler miydi? Burası çok şüpheli idi. Ümidimiz pek az olmakla beraber, halin vahameti, bu fikri hiç olmazsa bir kere tecrübeyi emrediyordu.

Gelen vukuatı tahmin etmek, o dakikada çok kolay olmakla beraber, bu kongrede hazır bulunan İttihatçıların pek çoğu, bunun ehemmiyet ve vahametinden gafil görünüyorlardı. İttihat ve Terakki isminin muhafa-

zasında ısrar edenlerin, ötekilere karşı gösterdikleri mukavemet, sırf bu gafletten dolayı, çok şiddetli oldu. Birkaç defa doktorla beraber söz alarak, o sıralarda tarihi hissiyat ile meşgul olmaya cevaz bulunmadığı ve hissiyatın bir tarafa bırakılarak hakiki vaziyeti görmeye çalışmak icap ettiği fikirlerini müdafaa ettik. Bizim istediğimiz şey, radikal bir liberalizm bünyesi içinde yeni bir fırka yapmak, yahut İttihat ve Terakki'nin anarşik ve muhafazakâr olan tarihi Osmanlı bünyesi içinden yeni fikirlerden kendisine bayrak yapmış, radikal ve Türk fırka çıkarmaktı. Bütün milli unsura karşı amansız bir hücum hazırlamakta olan dahili irtica ile Türkiye'de göze çarpan milli harekete, inkılabın ilk gününden beri düşmanlık gösteren Garbi Avrupa karşısında elimizde yegâne müdafaa kuvveti olarak ancak radikalizm silahını görüyorduk. Esasen bizim tabii temayüllerimiz de bundan ibaret olduğu için, fikrimizi kuvvetle müdafaa ediyorduk. Münakaşalar esnasında bazen araya orta ve hattâ bize nazaran da çok sağda bulunan muhafazakâr fikirlerin de karıştıklarını gördükçe, ikide bir söz alarak, herkesin kendi fikirlerine göre bulundukları yerlerde kalmalarını ve ancak mütecanis bir teşekkül vücuda getirmekte bir fayda olabileceğini söylüyorduk.

Yeni bir isim: Teceddüt

Çok iyi hatırladığıma göre, kongrenin münakaşaları arasında bize en çok yardım eden bir unsur da Babanzade Hikmet idi. Ağaoğlu Ahmet, Yunus Nadi, hep bir fikirde idik. Bizim fikre taraftar olanların müdafaaları arttıkça, öbür tarafın da mukavemeti şiddet kesbediyordu. Bununla beraber, neticede bizim fikrimiz galebe çaldı ve İttihat ve Terakki ismi kaldırılarak yerine bir hayli münakaşadan sonra, muhtelif isim teklifleri arasından yeni bir isim seçildi:

Teceddüt![11]

O tarihi günleri takip eden seneler içinde, bir müddet sonra, siyasi hayattan çekilip de Türkiye'de olup biten şeyleri uzaktan seyriyle meşgul olduğum sıralarda, her akşam yeni bir şeyle ya-

11 Teceddüt Fırkası, kendisini resmen feshettiğini bildiren İttihat ve Terakki'nin siyaset sahnesinde bıraktığı vârisidir. Kuruluş tarihi 11 Kasım 1918'dir. Daha doğrusu beyannamesini bu tarihte vermiştir. Kongre, partiye giriş koşullarını da belirlemiştir. Parti kurulduğu tarihte, henüz devam etmekte olan Mebusan Meclisinde, küçümsenemeyecek bir gruba sahip olmuştur. Bk. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1859-1952), İstanbul, 1952, 412-414. Aynı yazar, *Siyasal Partiler*, I, 92-137.

tıp ertesi sabah başka bir yenilikle uyandığımızı gördükçe daima bu ismi hatırladım: Teceddüt!

Bu kelime bugünkü dilimize artık yabancı gelmeye bile başlamış olmasına rağmen 1918 senesinin ikinci teşrininin sonlarında bizim hatırımıza boş bir kelime, lûgat kitabından rastgele beğenilip çıkarılmış bir lafz olarak gelmiş değildi. Türk ruhunun derinliklerine kadar sokulmuş bir ihtiyacın ifadesi idi. Türkiye ve Türk yenileşmek istiyordu. Bu kelime, o isteğin o yenileşme duygusunun, yeni bir millet olma ihtiyacının alameti idi. Biz, o tarihi günlerde bu kelimeyi seçerken, yaptığımız işin manasını pek de anlıyor değildik. Şuurlu olarak değil, tabii bir sevke uyarak hareket ediyorduk!

Teceddüt! O günlerde Cağaloğlu'ndaki kırmızı konağın büyük salonunda, saatlerce ve hattâ günlerce süren bir münakaşa gürültüsü, sinirli bir hay huy havası içinde kimbilir nasıl bir ilhamın sevki ile doğuvermiş olan bu kelime eğer dikkatle tetkik ve tahlil edilirse, kendisinde, bütün bir mukadderatın, istikbaldeki inkişafını tayin eden bir kehanet kuvvetini taşıyordu. Meşrutiyetten Cumhuriyet'e geçiş devrinin fetret günleri başladığı sırada, dağılan ve parçalanan İttihat ve Terakki'nin, sönen nefesleri arasında söylenilmiş olan bu kelime, yeni şeylerle yeniden hayata doğmak isteyen bir millet için yepyeni bir program demekti.

Bilmiyorum, bu kelime, "*teceddüt*" kelimesi kimin ağzından çıktı. Acaba onu ilk defa olarak kim buldu, kim hazırladı, kim teklif etti? Buna dair, şimdi, hafızamda hiçbir şey yok, hiçbir şey hatırlamıyorum. Fakat, sonradan, senelerden sonra, çok güzel görmüş, üzerinde çok düşünmüş olduğum bir şey var ki onu çok iyi biliyorum: İttihat ve Terakki son nefesini, "*teceddüt*" diyerek verdi ve o, ideali uğrunda, on sene mütemadiyen dövüşmüş olan bir kafilenin şuurlu veya şuursuz, belki sırf bir sevk ile, telaffuz ettiği son kelime oldu!

Bu bir tesadüf değildir; bir tarih tekâmülünün muhtelif halkalarını birbirine bağlayan kuvvet, bir tesadüften ibaret olamaz. İnsanların kafalarını yoğuran, onların kafalarındaki hamuru mayalandıran, onların ruhlarında renkler ve manalar yaratan kuvvet, sade bir tesadüfle izah

edilemez. Bir milletin dünkü hayatı ile bugünkü hayatı arasında, bir sebep ve hadise alakası vardır ki bizler bunu, içinde yaşadığımız hadiseler arasından ne kolaylıkla fark edebilir, ne de bunların manalarını o sıralarda anlarız. Bu alakanın anlaşılması için aradan zaman geçmek lazımdır. O zaman geçti, ben de işi sonradan anlamaya başladım: Yenileşmek devri gelmişti; millet, yeni bir millet olmak istiyordu. Bunun için kırmızı konağın büyük salonunda o günlerde bu kelime, ilk defa olarak telaffuz edildi.

Teceddüt kelimesinin manası

Tarihin bu ince görünüşüne ayrıca dikkat etmek lazımdır: "Teceddüt" kelimesi, bir fırka ismi olarak seçilebilecek kelimelerin belki de sonuncusu bile değildir. Fırkalar tarihin bütün dünyadaki seyrini takip ediniz. Görürsünüz ki hiçbir zaman, hiçbir memlekette böyle bir kelime, yahut buna benzer bir şey, bir fırka ismi olmuş değildir. Buna rağmen, o zamanlar, bu kelime, bir kafadan çıkmış ve herkes tarafından kabul edilmiştir. Bu, herkesin şuur duygusunun altında yaşayan milli bir iradenin kendi kendisini izhar edişinden ve milli bir azmin ifadesinden başka bir şey olamazdı.

Milletin yenileşme azmini ifade eden bu "Teceddüt" fırkası, daha doğarken ölen bir müessese oldu ve bu yolda hiçbir şey yapamadı. Çünkü onda bu yapıcı kuvvet yoktu: O, yalnız, İttihat ve Terakki'nin son nefesini verirken göğsünden kopmuş bir feryat olarak kaldı. Yalnız başına, tek kelimelik bir vasiyetname halinde kaldı. İttihat ve Terakki'nin, son nefesinde göğsünden kopmuş olan bu kelime, ağızlarda ancak birkaç gün yaşadı. Fakat, aradan küçük bir zaman geçtikten sonra bu unutulan kelimenin yerine, uyanan ve yürüyen koskoca bir hareket çıktı.

Önce, Mustafa Kemal Paşa'nın, eliyle küçük, temiz ve berrak bir kaynak gibi, Anadolu'nun göğsünde açılmış olan bu hareket, az zamanda büyük bir sel, sonra büyük bir nehir halinde, bütün eskiyi silip süpüren bir tarih kuvveti vücuda getirdi. Tarihten on dokuz sene evvel, bizim, korka korka, ancak müphem bir kelimesini söyleyebilmiş olduğumuz bir davayı, bu kısa zaman içinde, Atatürk en geniş manası ve en büyük iddialarıyla, tamamen halletmiş bulunuyor. Tarihi, programların ve ke-

limelerin değil, tarih dahilerinin yaptığını gösteren bu misale hayranlıkla bakmak, hepimiz için bir borçtur!

Beyhude uğraştık

Üzerinden, şimdi, on dokuz sene geçmiş bulunan o günleri, daima heyecan içinde hatırlarım. Başımıza çöken İttihat ve Terakki çatısının enkazı arasında, birbirlerimizi arayarak, birbirlerimize tutunarak kalkınmaya çalıştığımız sıralarda, içimiz bir taraftan ümit ve bir taraftan da korku dolu idi. Mağlup olmak istemeyenlerde ümit eksik olmaz; fakat, karşımıza dikilen düşmanlardan da korkmamak kabil değildi. Bir taraftan Teceddüt Fırkası müzakereleri yapılırken bizler pekâla hissediyorduk ki, İttihat ve Terakki içindeki ikinci ve üçüncü derecedeki insanlardan, rastgele, o gün seçilecek bir sevk ve idare heyeti ile, bu düşmanlara karşı mücadele edip muvaffak olmak kabil değildi. Eğer böyle bir fırka evvelce yapılmış, İttihat ve Terakki'nin Osmanlı ve muhafazakâr bünyesine karşı Türk ve radikal bir programla, tarihten çok evvel, milli bir muhalefet zümresi vücuda getirilmiş bulunsaydı, belki o, şimdi bir kuvvet teşkil edebilirdi. Bir şey umulamazdı. Bununla beraber, denize düşenin eline gelen küçük bir yongaya bile sarıldığı gibi, biz de henüz batmaya razı olmadığımız için, o gün o Teceddüt fırkası müzakereleriyle uğraşıyorduk.

Beyhude uğraşmak, beyhude emek!.. Biz bunu biliyorduk. On beş senelik bir tarih teknesi içinde yoğurulmuş ve isimleri halk arasında dolaşa dolaşa, birer kuvvetli şahsiyet ifadesi almış olan insanların yerine, birbirleriyle münasebetleri muhtelif vesilelere veyahut muayyen fikir birliklerine münhasır kalmış insanların rastgele bir araya toplanıp iş görmeye çalışmaları ve bir tarihi teşekkülün yerine müspet iş görebilmeleri imkânsızdı. Bu imkânsızlığa rağmen, bize baskın yapan vukuat karşısında, hiç olmazsa hareketsiz durmamak için, bu işlerle meşguldük.

Büyük bir hatıra

İttihat ve Terakki'nin yeni şekline "Teceddüt" isminin takıldığı günün ertesinde, sabahleyin ben Şişli'den, o da Kadıköyü'nden gelerek kırmızı

konağa gitmek üzere, Doktor Tevfik Rüştü ile Köprü'de birbirimize rastgeldik. Bir gün evvelki işlerden ve umumiyetle günün siyasi vaziyetinden ve nihayet geleceğe ait tahminlerden bahs ede ede yürüdük. Bu Teceddüt Fırkası ile yapılması mümkün olan şeylerden bahsederken ikimiz de bedbin idik. Hiç unutmam, tam Bahçekapı'ya geldiğimiz sırada idi; bana dedi ki,

– *Biz, bugünkü vaziyette, bu fırka ile bir şey yapamayız. Memleketi kuvvetle kucaklayıp yeni bir hareket yapabilecek tek bir insan tanıyorum; o da Mustafa Kemal Paşa'dır.*

Takriben bu kelimelerle bu sözleri söyledikten sonra kolumdan ayrılarak elini cebine soktu ve oradan Mustafa Kemal Paşa'nın bir fotoğrafını çıkardı.[12]

– *Bak*, dedi, *ne kuvvetli çehre!*

Benimle beraber kendi de baktı. İttihat ve Terakki'nin Selanik devrinden tanıdığı Mustafa Kemal Paşa'yı Doktor çok seviyor ve çok yüksek görüyordu. Ben de onu yalnız bir defa, iki dakika ayak üzerinde görmüş, yalnız takdim edilmiş, fakat, kuvvetli gözlerinin tesirini duymuştum. Onun hakkındaki fikrim, yalnız muharebe esnasında, ismi etrafında mütemadiyen toplanmakta olan merkeziumumi azalarının elinde gördüğüm bir raporunu okumuş olmaktan ibaretti. Bu rapor benim üzerimde kuvvetli bir tesir yapmıştı. Memleketin umumi vaziyetini, iktisadi ahvalini, kısa, fakat çok canlı cümlelerle hülasa ettikten sonra harbin yalnız bir müdafaa harbi olması lazım geldiğini gösteren bu rapor, benim bu tarzda okuduğum şeylerin hiçbirine benzemiyordu. Bunun için doktor bana:

– *Bilmezsin, kardeşim, bu, ne büyük ve ne kuvvetli insandır!*

Diye onun meziyetlerini sayıp dökmeye başladığı zaman ben de onu teyit ederek mütemadiyen başımı sallıyordum.

O, onu iyi tanıyarak söylüyordu. Ben de onun iki dakikalık bir muarefesi ve bir raporuyla onu teyit ediyordum.

Bu hatırayı kaydedişimin sebebi şudur: "Teceddüt" kelimesinin siyasi bir fikir ve bir programın

12 Mütareke'de Mustafa Kemal Paşa adı yavaş yavaş ön plana çıkmaya başlayacak ve gazeteler kendisinden söz edecek, resimlerini basacaktır. Trablusgarp Savaşı sırasında *Şehbal*'de resimleri çıkmıştı. Bkz. Zeki Arıkan, "Yeni Gün'ün Müsabakası'nda Mustafa Kemal Paşa", *Atatürk Yolu*, 11 (1993), 243-258.

ifadesi olarak zihinlerde doğduğu günün ertesinde doktorun cebinden Mustafa Kemal Paşa'nın bir fotoğrafını çıkararak bana onun meziyetlerini sayıp dökmeye başlaması, alelade bir tesadüf değildi. Tarihin kör zannedilen yürüyüşü içinde, sebep ve hadise alakalarının birbirleriyle sıkı bağlılığını gösteren yeni bir delildir. Yaşamak şuuruyla hareket eden münevver bir Türk, Türklüğün yenileşmesi ve bir inkılap vücuda getirmesi fikriyle meşgul olduğu, bir inkılabı yapacak olan adamı pek güzel görüyor ve onun fotoğrafını cebinde gezdiriyordu! Doktor, bunu, o zaman bu kadar vuzuh ile görüyor muydu? Bilmiyorum. Fotoğrafını cebinde gezdirdiği bu insanın, kısa bir müddet sonra memleket hayatında oynayacağı rolü doktorun, daha o zaman bildiğini söylemek, fazla bir tahmin olabilir. Fakat, onu hissettiği muhakkaktı. İçtimai ve siyasi hadiselerde ise hissetmek, bilmekten daha kuvvetlidir.

Bizim kafalarımızda o sırada mevcut olan bütün teceddüt fikirlerini ve program olarak bizce geniş bir teceddütün bütün hudutlarını aşarak Türkiye'yi, pek kısa bir zaman içinde, büsbütün yeni bir âleme çıkarak büyük Teceddütçü, mütareke günlerinde, yegâne kurtuluş ümidi olarak, zihinlerde bu suretle canlanıyordu.

O zaman bizce tasavvur edilen "*teceddüt*" programına gelince, bizler, birkaç fikir arkadaşı, bunu, kongrenin müzakereleri arasında, hem kabil olduğu kadar geniş tutmaya çalışıyor, hem de bundan bir şey ümit etmiyorduk. Yukarıda söylediğim gibi, henüz müşterek bir çalışma tecrübesi yapmış ve bir kısmını, birbirlerini, ancak resmi siyaset münasebetleri arasında tanınmış insanları, o günlerin fevkalade şartları içinde siyasi bir hareket yapabilmelerine ne imkân vardı, ne de bu imkânı arayıp bulmak için lazım gelen zaman, onlara verilecekti. Bunu çok iyi bilmekle beraber, o dakikada yapacak başka bir şey göremediğimiz için çalışmakta devam ettik.

Teceddüt Fırkası'nın programı

Maalesef, Teceddüt Fırkası namını alan İttihat ve Terakki'nin o sırada programında yapmış olduğumuz tadilat bugün elde bulunmuyor.[13] Hafızalardan söyleyeceklerim de şunlardan ibarettir:

İttihat ve Terakki, son programının maddelerine rağmen, siyasi bir feodallik şeklinde idare ediliyordu. Zaten onun camia kuvveti, hareket birliği de o günkü şartlarla ancak bu şekilde temin edilebilirdi. Biz, bunun yerine, demokratik bir sevk ve idare makinesi getirmek istedik ve gerek programın, gerek dahili nizamnamenin buna ait maddelerini bu ruhu kuvvetlendirecek şekilde takviye etmeye çalıştık.

Bundan sonra, meşrutiyetin bir türlü yerleşmeyen temellerini memleket içine daha sağlam oturtmak üzere programa bir takım ahkâm koyduk. İntihapların bir dereceli olarak yapılması, parlamento hukukunun takviyesi ve ekkaliyetlere karşı daha liberal bir siyaset tutulması gibi noktalarda, uzun görüşlü bir siyasetin plan değil, günlük hadiselerin ilham ve telkinleri içinde Avrupa radikalizmine doğru giden bir program vücuda geldi.

Programı tatbik etmek için kuvvetimiz yoktu

Ancak, bu programı yapmak kolay, tatbik edebilmek ise büyük bir hünerdi. Memleket, bu tarzda bir siyasi rejime hazırlanmış değildi. Böyle bir rejim içinde kendi rolünü tabii bir surette oynamaya ne kütle hazırlanmış, ne de kütleyi peşine takarak sürükleyip götürecek siyasi bir zümre vücuda gelebilmişti. Enver Paşa-İsmail Hakkı Paşa devrinde İttihat ve Terakki, ne bizzat kendisi muhalefete geçmiş, ne de kendi içinden böyle bir zümrenin çıkmasına ve yarınki muhtemel vazifelerini yapmaya hazırlanmasına imkân vermişti. İttihat ve Terakki, kendi tarihinin en büyük hatası olarak, Enver Paşa'nın peşine takılmış ve kendi mukadderatını onun mukadderatına sımsıkı bağlamıştı. Giriştiği yeni büyük oyuna bütün sermayesini koymuş, geriye iki kuruşluk bir ihtiyat bile ayırmamıştı. Enver Paşa devri yıkılırken onun da bütün kuvveti çöküyor ve meydan İttihat ve Terakki'nin yapmak istediği şeylerin esaslarına muhalif olanların ellerine kalıyordu.

Bütün bu sebeplerden dolayı Teceddüt Fırkası'nın, İttihat ve Terakki'nin yerine geçebilmesi için çalışıldığı günlerde, bu işi hem yapıyor, hem de Nasrettin Hoca'nın kar helvasında olduğu gibi, beğenmiyorduk. Teker,

13 Teceddüt Fırkası'nın programı basılmıştır. Bk. Tunaya, *Siyasal Partiler*, I, 102-125.

teker, her birimiz, böyle mühim zamanlarda baş rol oynayabilecek insanlardan değildik. Hepimiz bir araya geldiğimiz zaman da, henüz birbirlerine sürtünmemiş, aralarında açıklık ve boşluk bulunan insanlardık. Bizim hiçbir şey yapmamıza imkân yoktu.

Aramızda kuvvetli şahıslar yoktu

Her teşekkülde olduğu gibi siyasette de, program ve nizamname, cansız şeylerdir. Bunlara can vermek ancak şahısların ellerindedir. Ekseriyetle, bu şahıslarda, siyasi tesir kudretleri en ziyade yükselmiş bulunan bir takım insanlar içinden çıkarlar. Bizim aramızda eksik olan bu idi. Ve bunun için derhal işe yarayabilecek hiçbir müspet kuvvetimiz olamazdı. Belki daha sakin bir zamanda, elimizde, çalışıp vakit kazanmak imkânı bulunduğu bir sırada, biz de bir iş görebilirdik. Fakat, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün mukadderatı bahis mevzuu olduğu bir sırada biz, sadece bir hiçten başka bir şey değildik.

Bu sıralarda, henüz mütareke akt edilmemiş, henüz kongre yeni açılmış, İttihat ve Terakki merkeziumumisi ricat kararını yeni vermiş, memleket efkârı hayret ve tereddüt içinde idi. Mağlubiyet, o kadar süratli gelmişti ki bu sürat herkesi sersem etmiş gibiydi. Milli unsur bu hayret ve sersemlikten yeni uyanıyor, gayrimilli unsur, düşman uşakları ve halk düşmanları da, henüz korku ve tereddüt içinde bulunuyorlardı. Bir taraflarında saray, öbür taraflarında İngiliz donanması bulunduğunu pekâla bildikleri halde, İttihat ve Terakki'den de yılmış oldukları için bir türlü cesaretle baş kaldırıp harekete geçemiyorlardı. Bekledikleri şeyler vardı.

İstedikleri ve diledikleri şeyler de şunlardı:

Mütarekenin imzalanması

İstanbul'un işgali

İzzet Paşa hükümetinin düşürülmesi

İttihat ve Terakki başlarının ortadan kaldırılması

Kongrenin açılması, İttihat ve Terakki'nin mağlubiyeti kabul ederek ricata karar verdiğini gösteren ilk alamet idi. İkinci alameti de, Tanin'in kapanması teşkil ediyordu.

Kongre açıldığının ilk günü mü, yoksa ikinci günü müydü, iyi bilmiyorum. Mithat Şükrü'ye Tanin meselesi hakkında artık bir karar vermek münasip olacağını söyledim. Memlekete döndüğüm günden beri, Tanin'e her gün bir lahza uğramış, fakat, bir satır bile yazmamıştım. İbrahim Necmi –ben tasrih etmedim, amma okuyucularım, elbet, bunun İbrahim Necmi Dilmen olduğunu anlamışlardır– o beni sürükleyip götürüyordu. Hem sürüklüyor, hem de bana, kendisi de yazacak bir şey bulamadığından dolayı şikâyet edip duruyordu. Bunun için karar vermek zamanı artık gelmişti.

Mithat Şükrü Bey;

– *Verelim...*

Dedi ve benim yüzüme baktı. Sanki bana:

– *Kararı sen ver!*

Demek istiyordu. Ben, zaten vermiş olduğum kararı tekrar ettim.

– *Düşünüyorum*, dedi; *acaba,Teceddüt Fırkası'na lazım olmaz mı?*

Tanin meselesi

Teceddüt Fırkası hakkındaki fikrimi söyledim. Yaşabileceği meçhul, belki de ölü doğmaya mahkûm bir şeydi! Bununla beraber, eğer ona bir gazete çıkarmak lazım olur ve buna gücü yeterse, başka bir gazete çıkarılabilirdi.

– *Teceddüt Fırkası, eğer çalışabilecekse, Tanin'den başka bir isimle gazete çıkarmaya mecburdur. Bugünkü hava içinde Tanin için susmaktan başka yapılacak bir şey yoktur.*

Diye fikrimi bir kere daha teyit ettim. Nihayet, o da bu fikre kat'i surette iltihak etti. İş, yalnız ne vakit kapmanın münasip olduğunu düşünmeye kaldı. O, bir iki gün daha neşredilmesine taraftardı; ben ise ertesi günden itibaren kapanması fikrinde idim.

– *Belki bugünlerde onun yapacağı bir vazife olur?*

Diyordu. Ne vazife olacaktı?

Ben, hemen kapatılması fikrinde ısrar ettim, o da fazla münakaşaya lüzum görmeyerek kararını verdi. O gün akşamüzeri beraberce kalkıp matbaaya gittik ve gazetenin kapatılması için lazım gelen şeyleri birlikte yaptık.

Hayatımın en acıklı günlerinden biri bu gündür. İçinde tamam on sene, hayatımın en güzel kuvvetlerini sarf ettiğim gazete, on senelik bir tarih devrinin mücadeleleri, çekişmeleri arasında uğraşıp didindikten sonra, nihayet gözlerini hayata yumuyor, dudaklarını kapıyordu!

Evvela Babıâli Caddesinin iki karanlık han ortasında yazılmaya başlamış, makinesiz ve mürettipsiz bir gazete, çok geçmeden Cağaloğlu'nda bir binanın iki küçük odasına nakledilmişti. Ben, o odanın içine, gazeteci olmak kararıyla, Tanin'in neşrinden ancak birkaç hafta sonra, girdiğim zaman henüz acemi idim.

Tanin'i nasıl çıkardık?

İşe ilk başladığım gün, Tan [Temps] Gazetesi'nin başmakalesini tercüme etmekle meşgul olan Müştak'ın beni bulur bulmaz, hemen elindeki işi bana kavanço edip sıvışmış olduğunu ne iyi hatırlarım!

908 senesinin eylül ile nisanı arasında Meşrutiyet'in o buhranlı aylarında, Tanin'in geceli ve gündüzlü, hiç durmadan çalışan iki unsuru vardı: Cahit Bey ve ben. Çok defa biraz ekmek ve peynirle sabahlar, intizamdan mahrum bir tertip ve tab'ı şartları içinde, her sabah, gazeteyi okuyucuların ellerine vermeye muvaffak olurduk. Sonraları, gazetenin bütün yükü benim üzerime yüklendi; fakat, yeni bir bina içinde muntazam mürettiphane ve makine ile çalışmaya başladığımız için, bu yükü taşımak daha kolay olmuştu. Gençliğin ve inkılap idealizminin verdiği kuvvetle, ben bu yükü hiç ses çıkarmadan, hattâ birçok tehlikelerine rağmen, şevk ve heyecan içinde taşıdım. 913'ten sonra, gazetenin başmuharrirliği bana verildi.

Harbin müşkül senelerinde, az yardımcı ile bu ağır işi de aynı heyecanla yaptım. Bu gazete, on senelik hayatında inanmadığı hiçbir davayı müdafaa etmedi. Bilmeyerek yaptığımız hataları, yapanların samimiyetleri elbet mazur göstermek icap eder. Bile bile hata yapmak samimi ve idealist insanların ellerinden gelir şey değildir; bilmeyerek hatalardan dolayı da insanlar, ahlaken mesul olamazlar. İttihat ve Terakki'nin eline geçtikten sonra, Tanin'in Şura-yı Ümmet'e benzememesini ve firkanın resmi organı olmamasına rağmen, gene herkes tarafından memnuni-

yetle okunur bir gazete olarak kalmasını temin için ne kadar uğraştım ve ne gibi müdahalelerle mücadele ettim!

İşte, uzun senelerden beri Tanin'in başmürettipliğini yapan Mustafa Efendi, işte onun muavini İbrahim Efendi, buhran günlerinde benimle beraber, sabahlara kadar vazifelerinin başından ayrılmayan sadık işçiler ve vazife adamları!

Kâğıt ve mürekkep kokusunun insanları sarhoş eden bir tesiri vardır. Onun içine girenler, o koku içinde büyüyenler, onu hiçbir zaman unutamazlar ve ondan ayrılamazlar. Senelerce, ben o kokuyu duydum, o havayı teneffüs ettim. Onun verdiği sarhoşlukla kendimi unutarak, çok zaman, bir türlü matbaadan çıkamazdım. Bilhassa buhran günlerinde...

Buhran günleri! Geçirdiğimiz on sene içinde ondan başka da hiçbir şey yoktu.

Türkiye'nin on senelik Meşrutiyet devrinin her gününde bir başka buhran vardı, demek caizdir. Harpten evvel, her gün ya buhran; ya içerde, ya dışarıda bir hadise, hemen her gün bizi meşgul ederdi. Bunların bir kısmı hayata çıkar, bir kısmı da üstü örtülü ve gizli kalırdı. Harpten itibaren de dört sene başlıbaşına buhran değil miydi?

Bütün bu hadiseler içinde yuvarlana yuvarlana giderken ve bir aralık yorgunluktan bitap bir hale gelmişken, hiçbir zaman şikâyet etmemiştim. Fakat, artık bütün emekler berhava olmuş, susmak zamanı gelmişti. O akşam, ertesi gün çıkacak gazetenin neşriyatını tatil ettiğini okuyucularına haber vermek üzere birkaç satır yazı yazdım. Bu, Almanya'dan avdetimden beri ilk ve son yazı oldu. Tanin, artık susmuştu.

Bütün bu işler, gazeteyi kapamak üzere alınan tertibat ve mürettiplere, muharrirlere, memurlara yapılacak birkaç günlük maişet yardımı ile meşgul olduğumuz sırada, benim gibi o da dertli olan Mithat Şükrü Bey'le, geçmişten ve gelecekten bahsediyorduk. Bir aralık dedi ki:

– *Ne tahmin edersin, acaba, düşmanlar dahili meselelere karışacaklar mı?*

Bunu sormaya bile hacet yoktu. Elbet karışacaklardı. Uzaktan, memlekete hakim olmadıkları zamanlarda bile, el altından ve muhtelif vasıtalarla karıştıkları dahili meseleleri, şimdi doğrudan doğruya ellerine alacakları elbet muhakkaktı.

– *O zaman*, dedi; *bizim vaziyetimiz çok müşkül olacaktır.*

Bunda da hiç şüphe yoktu. Gerek içerdeki gerek dışardaki düşmanların bekledikleri gün bugündü. Günün hakimi İngiltere idi. Artık Wilson prensiplerinin lafı bile kalmamıştı. Bunun için, vaziyetin hakimleri, en evvel, Şarkta bir fesat unsuru olan İttihatçılığı ortadan kaldırmayı düşüneceklerdi. İttihatçılık demek bir taraftan Türkçülük, bir taraftan da İslamcılık demekti, Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşacak olanların her şeyden evvel bu kuvveti yok etmeyi düşünmelerinden tabii ne olabilirdi?

Ele geçmemeyi kafama koymuştum

Ben zihnime koymuştum: Kendi hesabıma, yakayı ele vermeyecektim. Balkan muharebesi esnasında, mahut büyük kabine devrinde, Bekirağa bölüğünde geçirdiğim yirmi altı gün benim gözümü açmıştı. Siyasi gürültülerde, insan kendi ayağıyla hapishaneye gidiyor, fakat orada günler ve haftalarca kalıyor da, niçin kaldığının sebebini bile anlayamıyor! O zamanki badire, bunun yanında hiçbir şey değildi. O vakit, düşman, içerde ne yaptıklarını bilmekten âciz, eski devir adamları idi. Başlarındaki hükümdar da, herkese mavi bir boncuk verip, mavi boncuk kimde ise gönlünün onda olduğunu söyleyen bir adam olmasına rağmen, gene fena duygulu, hain kalpli ve intikamcı değildi. Bu defa ise, hem mukabil taraftaki ihtiraslar artmış, hem, işte düşman bizzat işlere el koyacak mevkie gelmiş hem de hükümdarlığa bize düşman olan intikamcı ve haris bir insan, bozulmuş bir sülalenin ikinci bir Abdülhamit'i gelmişti. Bu defaki hücum, eskisinden yüz kere daha şiddetli olacak ve ele geçenlerin akıbetleri neye varacağını Allahtan başka kimse bilemeyecekti.

Mithat Bey'e ben bu fikirlerimi izah ettim.

– *Doğru*, dedi; *fakat ne yapılabilir?*

– *Ben, yakalanmamaya karar verdim*, dedim.

– *Sen, ben bir şey değil; asıl ötekiler, Talat Paşa, Enver, Cemal vesaire...* dedi; *asıl onların vaziyetleri müşküldür.*

Enver'in, Talat'ın, Cemal'in vaziyetleri

Hiç şüphesiz, onların vaziyetleri daha müşküldü. Bizlere nispetle, saklanmaları da daha güç, yakalanmaları da, akıbet itibariyle, daha vahim idi. Böyle zamanlarda, insanlar, kendilerinden daha beter vaziyette bulunanları gördükçe kendi hallerine şükrederler. Ben de o vaziyette idim. Onların vaziyetini düşündükçe kendiminkini gül gibi görüyorum. Hatta, günahım kadar sevmediğim Enver'in[14] bile, düşman eline, baldırı çıplak eline düşüp kepaze edilmesine gönlüm razı olmuyordu.

– *Ele geçmemelidirler*, dedim; *halleri harap olur!*

Mithat Şükrü de:

– *Evet*, dedi; *ben de bu fikirdeyim.*

İkimizin de aynı fikirde olmamız kolay, fakat, gelmekte olan fırtınada sığınacak bir saçak altı bulmak ve fırtına geçinceye kadar dayanabilmek, tutunmak marifetti. Mithat Şükrü, bu vaziyeti hesap ederek:

– *Ben*, dedi, *saklanmaya bile lüzum görmüyorum. Bana karşı ne yapabilirler? Saklanacak bile olsam, ne vakte kadar, nerede? Ne yaparlarsa yapsınlar!*

Yakayı ele vermek istemiyorum

Hayır, ben, kat'iyyen bu fikirde değildim. Balkan muharebesinde Darülfünun talebesinin Babıâli önünde yapmış oldukları "*harp isteriz!*" nümayişini vesile ittihaz ederek bir müddet sonra bizi Bekirağa bölüğüne tıktıkları sıralarda ben de o gün Mithat Şükrü gibi düşünüyordum. "*Benim ne kabahatim var? Bana ne yapabilirler?*" diyordum. Fakat, girdikten sonra anladım ki iş öyle değildir. En evvel bölüğe kaydedilen ben olmuştum. Benden sonra birer birer geldiler ve adedimiz yetmişi geçti. Her gün, divanıharp reisi Arif Paşa'ya müracaat eder, tevkif sebebimizi sorar, o da:

– *Henüz evrakınız gelmedi, intaç edeceğiz efendim, merak etmeyiniz!*

Tarzında cevap verirdi. Bunun için adını intaççı koymuştuk. Sonradan öğrendik ki meğerse, o zamanın miskin hükümeti bile bir aralık zihninden bizi –ibret olsun diye!– idam etmeyi bile düşünmüştü. Sonra, kafileyi kalabalık görünce bunu yapamayacağını anlamış, bunun yerine toptan bir nefiy kararı ver-

14 1937'de yazılan bu satırlara inanmak biraz güçtür.

miş, fakat kendinde bunu yapmaya cesaret bulamadığı için, vazgeçip bir müddet sonra birer birer hepimizi de bırakmıştı. Nümayiş vesilesiyle tevkif edilmiş olduğumuzu çıkacağımız gün öğrenmiştik. Bunun için, bu defa, benim kararım kat'i idi: Her ne pahasına olursa olsun yakamı ele vermek istemiyordum. İrademi, istediğim yerde, istediğim zaman ve istediğim gibi kullanmak hakkımı elimde tutmak istiyordum. Çok yorgun olmama rağmen, henüz gençtim, kuvvetlerim yerinde idi; mücadele etmek hoş bir şeydi ve ona alışmıştım. Bunun için Mithat Şükrü'ye de tekrar ettim:

– *Yakalanmamak lazım... Yakalanmak, her türlü mücadele ümidini kaybetmek, silahı kat'i surette elden bırakmak demektir. Her ne pahasına olursa olsun, bunu yapmak icap eder!*

O, benden daha mı yorgundu, yahut, daha mı kırgındı? Yoksa, yakalanmayı, mevki ve vazifesinin bir fedakârlık borcu mu sayıyordu? Bilmiyorum. Belki de benden daha bedbin ve daha meyustu; kendisini mukadderata teslim ederek, her ne olacaksa bir an evvel olmasını istiyordu.

– *Belki haklısın amma, ben hiçbir şey tecrübe edecek değilim!*

Dedi. Bahsi bu tarzda kapattık ve, geç vakit, Şişli yolunu tuttum. Ertesi gün kâğıtlarımı gözden geçirmek üzere matbaaya bir kere daha uğradım. Burası, hiç olmazsa bir müddet için, örümcek bağlamaya mahkûm, hatıralarla dolu, sessiz bir yer olmuştu.

Sonradan anladım ki, İttihat ve Terakki'nin kâtibiumumisi,[15] o dakikada Talat Paşa'nın vermiş olduğu kararı biliyor ve bundan dolayı benimle bu tarzda hasbihal ederek, onların verdikleri kararın muhite yapabileceği tesirleri anlamak istiyormuş! Eğer bana o zaman, açıkça söylemiş olsaydı, ben cevap vermekte ve kat'i bir fikir beyan etmekte çok müşkülata uğrardım.

Bu müşkülatı sade o zaman değil, aradan bir hayli seneler geçtikten sonra da hissettim. Bugün bile, kendimi onların yerlerine koyup düşündüğüm zaman müşkül mevkide kalıyorum: Memleketi terk edip gitmek mi, yoksa kalmak mı daha doğru olurdu? Hesabı memlekete vermek lazım geldiği takdirde, şüphesiz, kalmak, en doğru hareketti. Fakat, hesabı düşmana vermek veyahut düşmanın pespaye uşaklarının elinde kepa-

ze olmak ve belki de onların eliyle ipe çekilmek lazım geldiği zaman, belki de kaçmak daha münasip idi. Bu iki ihtimal arasında muhakemem, bugün bile bocalıyor; karar veremiyorum. En iyisi, o mevkide olmamaktır!

Herkesin nazarları değişti

İstanbul, dünya, hayat ne çabuk değişiyor! Tanin'i kapadığımızın ertesi gününden itibaren, sokakta tesadüf ettiğim insanların gözleri bana başka türlü bakmaya başladı. Selamların ölçüsü kısaldı, çehrelerin ifadesi donuklaştı. Sözler, kelimeler, fikirler. Her şey başka! İşte size bir dost; matbuat hayatında tanıdığım bir münevver on seneden beri kendisi ile dostça konuşmuşum, hattâ arada sırada, bir derdi oldukça bana gelmiş, onun derdine çare bulmaya yardım da etmişim. Bütün harp esnasında pek çok defa konuşmuşum, daima, "*evet*" diye baş sallamış. Bilir ki, ben her nevi fikri serbestçe münakaşa ederim, ben komiteci değil, fikir adamıyım, fikir hürriyetine hürmet etmesini severim. Bana her şey söylenebilir, her şey benimle konuşulabilir. Buna rağmen, hiçbir şey söylememiş. O gün ben kırmızı konağa giderken, bana Cağaloğlu'nda rastgeliyor. Bu düşmüş adamı, dudaklarında bir tebessümle karşılıyor:

– Bilir misin, Muhittin, diyor, *bende senin yazılarından alınmış bir hayli notlarım var!*

– *Ne gibi not?*

Gülerek, biraz şaka ederek ve biraz da intikam alarak:

– *Zamanı gelince görürsün!*

Dedi. İlk defa olarak anlıyordum ki hayatta, insanların, biri görünen, diğeri görülmeyerek saklanan iki tane yüzleri vardır. Bir müddet sonra, düşman bayrağının himayesi altında, kendisine tam bir emniyet geldiği ve benim de meydanda olmadığım zaman, notlarından bazılarını neşrettiğini gördüğüm bu dostun ismini söyleyemiyorum. Bana, hayat hakkında ilk tecrübe notlarını almama imkân ve vesile veren bu dost, belki de şimdi bu satırları okuyor. Hayatta onun gibi ne kadar insan var! Hatta, ilk tecrübeyi onunla yap-

15 Mithat Şükrü.

mış olduğum için kendisine buradan teşekkür bile ederim! Ben bu hadiseyi unuttum bile. Onunla gene eskisi gibi konuşurum, hattâ birkaç ay evvel, bana bir de ziyafet verdi!

Ben bu nevi hadiseleri sonradan çok gördüm. O günden bugüne, sizlerin içinde, o zamanın dostlarından öylelerini gördüm ki, onların nevi nevi vefasızlıkları türlü türlü küçük hesapları karşısında, insanın hayat için şevk ve neşesinin kırılmaması kabil değildir.

Fakat, Tanin'in kapatıldığının ertesi gün karşıma çıkan bu dostun, hiçbir ahlaki mahzur görmeksizin, kendisinin bana karşı ikinci bir çehresi de bulunduğunu açıkça ifade etmesi, beni hayli şiddetle vurmuştu. Benim manevi kuvvetlerimi sarsan bu hadiseyi hiç unutamam.

Siyasi vaziyet her gün, hattâ her saat sıkışmakta idi. Bütün hareketler, Babıâli'den ziyade sarayda toplanmıştı. İzzet Paşa hükümeti, mütareke akdi için göndermiş olduğu heyetle muhabere ediyor, mütarekenin akdedilmek üzere olduğu anlaşılıyordu. Orta yerde dönen şayialardan vazıhan anlaşıldığına göre ne saray, ne de onun etrafında toplanarak İttihat ve Terakki'ye hücuma hazırlanan çeşit çeşit muhalefet zümreleri İzzet Paşa hükümetinden memnun değillerdi. Mütarekenin akdini, düşmanın memlekete girmesini bekliyorlar ve hattâ bunu istiyorlardı.

Düşman henüz içeri girmeden İttihat ve Terakki'ye kat'i hücumunu yapmaya henüz cesaret edemedikleri için, şimdilik yalnız sözle meşguldüler.

Sokakta rastgeldiğim Refik Halit:

– *Eh*, diyor, *bu defa da nöbet bize geldi.*

O dakikada onların başka bir şey düşündükleri yok: Nöbet bekliyorlar!

İkdam gazetesinin Nurettin isminde bir idare memuru vardı. Bu, Ali Kemal'in meftunlarındandır. Bu sıfatla da muhaliflerin elebaşılarından sayılır. Onun polis müdürü olacağından bahsediliyor. Ona da rastgeliyorum:

– *Monşer*, diyor, *bu defa, eskisi gibi gelecek değiliz. Tam hazırlıkla ve tam tasfiye kararıyle...*

Sonra, beni yukarıdan aşağıya süzerek, düşüne düşüne:

– *Senin çok kabahatin yok, ama, sen de nihayet onlardansın!*

Diye ilave ediyor. Bu söz, eski zamanın "ölümlerden ölüm beğen!"isini andırır. Artık onların düşündükleri budur: Derimizi yüzmek için, evvela baştan mı başlayacaklar, yoksa, ayaklarımızdan mı? Başka düşündükleri hiçbir şey yok. Mütareke nasıl olacak? Arkasından neler gelecek? Galipler Türkiye'ye ne yapmak istiyorlar? O dakikada muhalif denilen vatansızlar arasında kimsenin böyle şeylerle meşgul olmak aklından geçmiyor. Herkesin bir derdi var: Yerde yatan ve her tarafından başka bir yaranın kanı sızan Türkün külahını kapmak!

Peyam-Sabah çıkıyor

Mihran'ın Sabah'ı da Peyam-Sabah olacak ve Ali Kemal'in eline geçecek. Ali Kemal bu defa, bütün muzafferiyetiyle geldiğine kanidir; Mihran'la alelade bir muharrir olarak değil, gazetede bir hissedar olarak anlaşıyor. Mihran da bu defa devrin değiştiğinden emindir. Ali Kemal'le ortak olmaya ve gazetesinin ismini Ali Kemal'in bir aralık çıkıp batan gazetesiyle birleştirmeye cesaret ediyor. Devir de değişiyor, Türkiye'nin idaresi başkalarının eline geçiyor!

Dışarıda bunlar olurken ve Türkiye'de her şey baştan aşağı değişirken biz de hâlâ Teceddüt Fırkası'nda çalışıyoruz. Nihayet program hazırdır. Nizamname hazırdır.[16] İttihat ve Terakki program ve nizamnameleri üzerinde yapılan tadilatıyla şimdilik fırkaya verilmesi mümkün olan yenilik tuvaleti verilmiştir. Nihayet bir fırka divanı ile bir idare meclisi intihap ediliyor. Reis gene Salih Paşa'dır. On iki kişilik bir idare meclisi seçiliyor; bunun içinde ben de varım. Doktor Tevfik Rüştü, Yunus Nadi, o zaman Saruhan mebusu olan Sabri, Babanzade Hikmet, daha bazı zatlar var. Bununla beraber, fikirce, bu azaların arasında tam bir tecanüs yok. Fakat zaten bu teşekkülden bir şey beklemek de mümkün müdür ki? Öyle hissediyorum ki bu fırka doğmadan ölmüştür; onu, muhalifler, yahut düşmanlar öldürmeseler bile biz öldüreceğiz: Bizim aramızda ne tam ve kat'i fikir ittihadı olabilir, ne de muayyen bir siyaset takibi

16 *Teceddüt Fırkası Nizamnamesi*, Dersaadet, 1334. Bir nüshası TTK Kütüphanesindedir. Fırkanın, naşir-i efkârı olarak *Teceddüt* başlıklı haftalık bir de dergi çıkarılıyordu. Bu konuda ayrıca bkz. Cevat Bakkal, *Teceddüt Fırkası* (5 Kasım 1918-5 Mayıs 1919), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, YLT, 1988 (basılmamış).

için aramızda anlaşabiliriz. Biz, bir fırka idaresi için hazırlanmış insanlar değiliz. Bizim aramızda birkaç kişi, daha sakin bir zamanda, daha etraflı bir program üzerinde tam anlaşarak siyasi bir hareket yapabilirler; fakat, böyle alelacele, gayrimütecanis bir toplanma ile bu kadar buhranlı bir zamanda bizim tesirli bir hareket yapmamıza imkân olamaz.

Mütareke hakkında müzakere

Nihayet mütareke oldu! İzzet Paşa Meclisi Mebusan'a gelip, zannedersem hafi bir celsede, mütareke hakkındaki müzakerelerini ve bu müzakerelerin vardığı neticeleri, yani mütareke şartlarını haber vererek meclisle istişare ediyor ve meclisin hali de haraptır. Çobanları kaybolmuş bir sürü halindeyiz. İzzet Paşa:

– *Ne dersiniz?*

Diyor. O dakikada İzzet Paşa, harbe muhalif olan, harpte Enver Paşa'ya muhalif olan, ona hatıralarında, "*mecnun*" diye hüküm vermiş bulunan İzzet Paşa, meclisin karşısına geçtiği zaman, "*Bu işleri bu hale siz getirdiniz! Her gün Enver Paşa'nın iradelerine boyun eğmiş olan sizlerdir ki bu vaziyeti meydana çıkardınız!*" diyebilirdi. Hiç böyle bir şey söylemiyor, o dakikada aramızda kavga edecek vaktimiz olmadığını bilen her vatanperver insan gibi, sadece mütareke şartları üzerinde konuşuyor.

Mütareke şartları, sadece, askeri mücadeleye bir nihayet verme ve bir teslim olma şartlarıdır. Düşmanlar, yalnız bizden memleketi teslim almak için bir takım şartlar koymuşlar, sulh şartlarının bahsi bile yoktur. Onu sonra düşünecekler. Şimdilik, memleketin bazı noktalarını işgal edecekler ve biz de orduyu dağıtacağız.

İşgal edecekleri noktalar da sevkülceyş itibariyle mühim olan yerlerdir.[17]

Yalnız, İstanbul'u işgal etmemeye razı oluyorlar. Müttefiklerin donanmaları bir gün kadar İstanbul'a gelecekler, sonra Marmara'ya çekilerek İstanbul'u ve hükümeti kendi haline bırakacaklar. İstanbul'da yalnız mütarekenin tatbikatına ve askeri şartların tatbikatına ait kontrolü temin edecek bir heyet bulunacaktır.

17 Mondros Mütarekeleri için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları*, I, Ankara, 1953, 519-524.

Meclis İzzet Paşa'ya bazı sualler soruyor; o da bunlara cevaplarını veriyor. Neticede görülüyor ki yapılacak başka bir şey yoktur. İttihat ve Terakki parlamentosu son defa olarak:

– *Kabul!*

Diyor ve şartlar da kabul ediliyor. Hükümet, meclisten çıkar çıkmaz, İngiliz amirali nezdinde bulunan Türk heyetine şartların kabulü hakkında icap eden talimatı veriyor.

O sene, bütün Avrupa'da ve bu arada Türkiye'de de yeni bir hastalık çıkmıştı. "*İspanyol nezlesi*" denilen bir grip şekli. Bu grip, türlü türlü şekiller gösterdi. Bazı yerlerde yakaladığını öldürecek derecede şiddetli idi. Mesela Budapeşte'de pek çok tahribat yapıyordu. Bizde, ilk hamlede hafif geçti ve fakat herkesi yakaladı. Sonraları bizde de bir takım ihtilatlar yapmaya başlamıştı. Mütarekenin ertesi günü de İzzet Paşa bu hastalığa yakalandı ve bu hadise, hükümetin birkaç gün başsız kalmasına sebep oldu.

Bu esnada İttihat ve Terakki için çok tarihi ehemmiyeti haiz bir hadise cereyan etmiştir.

BİRİNCİ CİLDİN SONU

Türkiye'nin yakın tarihine damgasını vuran ve geleceğini etkileyen pek çok olay 1908-1918 yılları arasında İttihat ve Terakki Fırkası iktidarı altında gerçekleşti. Bu nedenle İttihat ve Terakki Fırkası'na ilişkin anılar günümüzü anlama çabası için büyük bir değer taşıyor. Hele hele bu anılar, söz konusu partinin sözcülüğünü yapan, ideolojisini savunan *Tanin* gazetesinin başyazarı, Mustafa Kemal Paşa'nın Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürü, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Çorum, TBMM'de Mardin Milletvekili Muhittin Birgen'in kaleminden çıkmışsa... 1936-1937 yıllarında *Son Posta* gazetesinde *İttihat ve Terakki'de On Sene* adıyla tefrika edilen bu anılar Milli Mücadele'yi de kapsayacak biçimde Cumhuriyet'in ilk yıllarına uzanıyor. Coğrafi olarak ise bir yandan İstanbul'dan Balkanlar ve Almanya'ya; öte yandan Anadolu bozkırlarına, Suriye çöllerine, Hazar Denizi ufuklarına kadar çok geniş bir bölgeyi kapsıyor. Anıların *İttihat ve Terakki'de On Sene / İttihat ve Terakki Neydi?* adlı ilk cildini, *İttihat ve Terakki'de On Sene / İttihat ve Terakki'nin Sonu ve Memleket Haricindeki İttihatçılar* adını taşıyan ikinci cildi izliyor.

KitapYAYINEVİ

Prof. Dr. Zeki Arıkan Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyesidir. Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi, Osmanlı tarihçiliği, Avrupa'da Türk görüntüsü ve İzmir basın tarihi üzerine çalışmaları bulunuyor.

ISBN TAKIM 975-6051-21-3
ISBN CİLT 975-6051-22-1

9 789756 051221

30 YTL

KİTAP